

ΔΗΜΟΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ

Η ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΟΝΙΤΣΑΣ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΤΟ ΧΡΟΝΟ

ΚΟΝΙΤΣΑ 1996

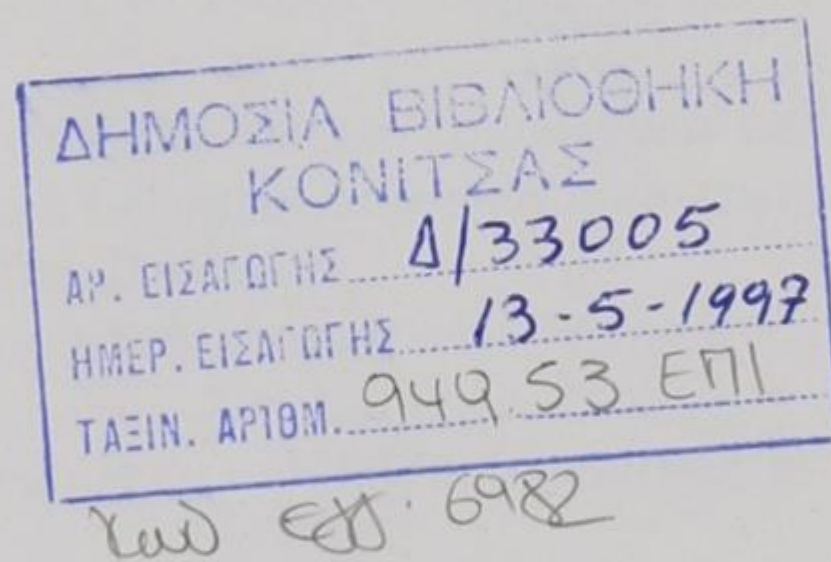
ΔΗΜΟΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ

Η ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΟΝΙΤΣΑΣ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΤΟ ΧΡΟΝΟ

ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ

ΣΤΟ Α΄ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

(ΚΟΝΙΤΣΑ, 12,13,14 ΜΑΪΟΥ 1995)

ΚΟΝΙΤΣΑ 1996

Επιμέλεια: Βασίλης Γ. Νιτσιάκος

© ΔΗΜΟΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ - ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ

ISBN 960-85873-01

Προλόγισμα του Δημάρχου

Η γνώση της τοπικής ιστορίας με την ευρύτερη έννοια του όρου είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη συλλογική μας αυτογνωσία αλλά και για την αντιμετώπιση των προβλημάτων του παρόντος.

Με χαρά προλογίζω την έκδοση τούτη, που πιστεύω ότι θα θέσει, μαζί με τις άλλες προσπάθειές μας, τα θεμέλια για μια ουσιαστική σύνδεσή μας με το παρελθόν μας· το παρελθόν που πρέπει διαρκώς να φωτίζει το δρόμο μας προς το μέλλον.

Πρόδρομος Χατζηεφραιμίδης
Δήμαρχος Κόνιτσας

Εκδοτικό σημείωμα

Ο ανά χείρας τόμος περιέχει τις εισηγήσεις που έγιναν στο Α΄ Επιστημονικό Συμπόσιο «Η Επαρχία Κόνιτσας στο Χώρο και το Χρόνο» (Κόνιτσα, 12, 13, 14 Μαΐου 1995).

Με ομόφωνη απόφαση του Διοικητικού Συμβουλίου του Πνευματικού Κέντρου δεν συμπεριλαμβάνονται (για τεχνικούς λόγους) οι παρεμβάσεις και οι συζητήσεις που έγιναν κατά τη διάρκεια του Συμποσίου.

Ελπίζουμε ότι παραδίδουμε μια χρήσιμη έκδοση σ' όσους ενδιαφέρονται και νοιάζονται για τον τόπο.

Ευχαριστούμε το Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων για τη συνεργασία.

Το Δ.Σ. του Π.Κ.Δ.Κ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
<i>Προλόγισμα του Δημάρχου - Εκδοτικό σημείωμα</i>	9
Αγγέλικα Ντούζουγλη <i>Η κοιλάδα του Αώου: Αρχαιολογικές μαρτυρίες για την ανθρώπινη δραστηριότητα από την προϊστορική εποχή ως την ύστερη αρχαιότητα</i>	11-61
Paul Halstead <i>Μεσογειακή ορεινή οικονομία στην Πίνδο: Μετακινήσεις ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν</i>	63-73
Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου <i>Η Κόνιτσα και η ευρύτερη περιοχή της κατά την βυζαντινή περίοδο</i>	75-79
Ιωάννης Β. Τσάγκας <i>Η Μονή Ζέρομας στο χωροχρόνο</i>	101-135
Μιχάλης Η. Αράπογλου <i>Κόνιτσα: Άνθρωπος και χώρος: Η ταυτότητα μέσα στη διαφορά</i>	137-144
Ευάγγελος Π. Δημητριάδης <i>Επαρχία Κόνιτσας Ηπείρου, Ιστορικό πλαίσιο - Οικολογικός χώρος (τοπίο). Δυνατότητες ανάπτυξης</i>	145-157
Ελευθ. Π. Αλεξιάκης <i>Οικιστική και σημειολογία του χώρου στην Ήπειρο. Συγκριτική προσέγγιση (Επαρχίες Φιλιατών, Πωγωνίου, Κόνιτσας)</i>	159-205
Παύλος Σμύρης <i>Οικολογικός Δασοκομικός χειρισμός των φυσικών χαρακτηριστικών δασικών οικοσυστημάτων της Βόρειας Πίνδου</i>	207-217
Βασίλης Παπαγεωργίου - Αργύρης Πετρονώτης <i>Ο Πυρσογιαννίτης πρωτομάστορας Ζιώγας Φρόντζος και τα έργα του (Μαστόροι και γεφύρια)</i>	219-327

Δημήτριος Ελ. Ράπτης <i>Διοικητικοί θεσμοί επί Τουρκοκρατίας στην Επαρχία Κονίτσης</i>	329-343
Μιχ. Λαφαζάνης <i>Η εγκατάσταση Ηπειρωτών από τα χωριά της Κόνιτσας στο Θεσσαλικό Καζακλάρ (Αμπελώνας) μετά το 1881</i>	345-350
Ροδάνθη Βαλερά - Κουνάβα <i>Το εκπαιδευτικό σύστημα στη Λάκκα Αώου και η ρουμανική προπαγάνδα: Η περίπτωση Παλαιοσελλίου (1840-1943)</i>	351-371
Κώστας Σπανός <i>Δημήτριος Καράς: Ένας Κονιτσιώτης δωρητής της Λάρισας</i>	373-379
Heinz A. Richter <i>The Offensive against Konitsa</i>	381-387
Ερμηνεία Φωτιάδου <i>Κόνιτσα: Γεννήτρα καλλιτεχνών, Κόνιτσα: Τροφοδότρα κοιλάδα</i>	389-393
Μαρίνα Βρέλλη - Ζάχου <i>Ο Χιονιαδίτης λαϊκός αγιογράφος Πολύκαρπος Αναστ. Ζωγράφος (1874-1953)</i>	395-421
Ρέα Κακάμπουρα - Τίλη <i>Αδελφότητα Αγίας Παρασκευής Κόνιτσας "Το Κεράσοβο". Η επιβίωση της παραδοσιακής κοινοτικής συλλογικότητας στο χωριό και στην πόλη</i>	423-432
Βαίλης Νιτσιάκος - Γιώργος Κοκκώνης <i>Γαμήλια τραγούδια της Αετομηλίτσας: Εθιμική ένταξη και μουσικολογικός σχολιασμός</i>	433-456
Νίκος Διονυσόπουλος <i>Το Κεράσοβο και οι Μουσικοί του. Η μουσική οικογένεια των Φιλιππιδάϊων</i>	457-476
Λέανδρος Ι. Παπαγεωργίου <i>Μερικές παρατηρήσεις στη γλωσσική κατάσταση της Ηπείρου και στο γλωσσικό ιδίωμα της περιοχής Κόνιτσας</i>	477-494
Παρασκευή Παπαπέτρου <i>Προσδοκίες μαθητών της επαρχίας Κόνιτσας για το εκπαιδευτικό τους μέλλον</i>	495-500

Ελένη Σιάνου - Κύργιου	
<i>Περιφερειακή ανάπτυξη και ανισότητες στην εκπαίδευση: Αντιφάσεις και προοπτικές</i>	501-514
Απόστολος Μπενάτσης	
<i>Από την επέκταση στο χώρο. Από τη λογοτεχνία στην Κόνιτσα</i>	515-523
Αθανάσιος Γκότοβος	
<i>Από τη «Γυναίκα από τη Φούρκα» στην «Αρκούδα του Πίνδου»: Από τον Εμφύλιο στη μετανάστευση.</i>	525-538
Γεωργία Λαδογιάννη	
<i>Το περιοδικό «Κόνιτσα» στη δεκαετία του 1960: Μαρτυρία ερήμωσης και απορρύθμισης της ελληνικής επαρχίας</i>	539-550
Πάνος Ασήμος - Πάνος Σταθακόπουλος	
<i>Σύγχρονες δυνατότητες ανάπτυξης της επαρχίας Κόνιτσας</i>	551-574
Δημήτρης Σκούρας	
<i>Ανάπτυξη, και Φυσικό Περιβάλλον</i>	575-578
Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος	
<i>Ανάπτυξη και πολιτιστική κληρονομιά</i>	579-588

ΑΓΓΕΛΙΚΑ ΝΤΟΥΖΟΥΓΛΗ

Η ΚΟΙΛΑΔΑ ΤΟΥ ΑΩΟΥ: ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

I. Φυσικό και πολιτιστικό περιβάλλον: οι παράμετροι της ιδιομορφίας της Ηπειρωτικής ενδοχώρας

Οι Μολοσσοί¹ ήσαν, από πλευράς πολιτικής ισχύος, από τα σημαντικότερα φύλα που πρωταγωνίστησαν στις ιστορικές εξελίξεις εντός του ηπειρωτικού χώρου. Προερχόμενοι από την Πιερία, όπου η αρχέγονη κοιτίδα των Μακεδόνων, πέρασαν προς τη ΒΔ Μακεδονία, και μέρος τους απλώθηκε βαθμιαία προς τα νότια. Περίπου από το 13-12ο αι. π.Χ. επεκτάθηκαν σε όλη την ορεινή περιοχή της κεντρικής και δυτικής οροσειράς της Πίνδου², καταλαμβάνοντας την κεντρική θέση μεταξύ των συγγενών τους ελληνόφωνων φύλων (Σκύλακος *Περίπλους*, 26-33) των Χαόνων, των Θεσπρωτών και των Κασσωπαίων προς το μέρος της θάλασσας, των Αμβρακιωτών προς τα νότια και των Αθαμάνων προς ΝΑ³. Επί

1. Η εργασία αυτή αποτελεί διευρυμένη μορφή ανακοίνωσης, που εκφωνήθηκε το Μάιο 1995, μόλις επτά μήνες μετά το τέλος της πρώτης δίμηνης ανασκαφικής έρευνας στο Λιατοβούνι. Στόχος της δεν είναι, φυσικά, μια ολοκληρωμένη αξιολόγηση και παρουσίαση των ευρημάτων από τη θέση αυτή, αφού μάλιστα μόνο ένα μικρό τμήμα του συνόλου είχε αποκαλυφθεί ως τότε, αλλά η προκαταρκτική σκιαγράφηση του χαρακτήρα και της σημασίας τους για την Ηπειρωτική αρχαιολογική έρευνα. Η εργασία αποτελεί πολύ περισσότερο ένα οφειλόμενο αντίδωρο στη γενναιόφρονα συμπαράσταση, που μου προσέφεραν κατά τη διεξαγωγή της ανασκαφής ο Δήμαρχος και το Δ.Σ. της Κόνιτσας, και οι ενθουσιώδεις και εργατικοί Κονιτσιώτες εργάτες και εργάτριες της ανασκαφής. Ευχαριστίες οφείλω ακόμη στους πτυχιούχους αρχαιολόγους Στ. Ζαμπέτα και Κ. Σιώζου, συνεργάτες μου κατά την έρευνα του 1994.

2. Τη μετακίνηση αυτή απηχούν ενδεχομένως οι γραπτές πηγές, όταν σε μεταγενέστερους χρόνους καταγράφουν ότι η μετανάστευση των Μολοσσών υπό την αρχηγία του Νεοπτόλεμου έγινε δύο γενιές μετά τα Τρωικά. Βλ. Σ. Δάκαρης, *Οι Γενεαλογικοί Μύθοι των Μολοσσών*. Αθήνα 1964. Απαρίθμηση και εκτίμηση των αρχαιολογικών δεδομένων, ιδιαίτερα της λεγόμενης «βαρβαρικής κεραμικής» που εμφανίζεται κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ από τη Μακεδονία/ Ηπειρο μέχρι την Πελοπόννησο και την Κύπρο, σε συνάρτηση με τη βασισμένη στις γραπτές πηγές θεωρία της «δωρικής εισβολής» επιχειρεί η Jalkotzy κλίνοντας προς την άποψη ότι η βαθμιαία διείσδυση νέων αρχαιολογικών τύπων και εθίμων στην αρχή της ΠΕΣ πρέπει να ακολούθησε πολυπλοκότερες διαδικασίες από εκείνες μιας «εισβολής» νέων φύλων. Βλ. S. Deger-Jalkotzy, *Fremde Zuwanderer im Spätmykenischen Griechenland*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Sitzungsberichte, B. 326. Wien 1977.

3. Για τη φυσική γεωγραφία της ευρύτερης περιοχής της Ηλείου δυτικά της Πίνδου και την εδαφική κατανομή των αρχαίων φύλων στα όριά της βλ. Δημ. Ευαγγελίδης, *Οι Αρχαίοι Κάτοικοι της Ηλείου*, Εκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα (α' έκδ. 1947, β' έκδ. 1962).

επτά σχεδόν αιώνες, και πριν από την επέκταση του κράτους των προς Ν επί βασιλείως Πύρρου, οι Μολοσσοί ενέμοντο την ορεινή και δύσβατη ενδοχώρα με τις μικρές ενδιάμεσες πεδιάδες, όπως της Κόνιτσας, του Καλπακίου και των Ιωαννίνων. Από το 12ο ως τον 4ο αι. π.Χ. κατοικούσαν σε μικρές ανοχύρωτες κώμες, σκορπισμένες σε παραποτάμιες και παραλίμνιες περιοχές. Η διάταξη της πλειονότητας των οικισμών ή των εγκαταστάσεων ειδικής χρήσης στις πεδινές αυτές περιοχές, και σε μικρότερο ποσοστό πάνω σε ορεινά περάσματα, αντανακλά ένα οικονομικό υπόβαθρο και ένα πλέγμα παραγωγικών στρατηγικών που βασίζονται στο συνδυασμό εποχιακά εναλλασσομένων παραγόντων: δηλαδή των παραγόντων του υψομέτρου, του κλίματός και της βλάστησης⁴. Αυτοί οι αλληλοεπηρεαζόμενοι και εποχιακά μεταβαλλόμενοι περιβαλλοντικοί δείκτες, τη συνδυαστική εκμετάλλευση των οποίων επέβαλε η γεωμορφολογία της Ηπείρου σε όλες τις προϊστορικές και τις ιστορικές εποχές, ευνόησαν την ανάπτυξη μιας βασικά κτηνοτροφικής οικονομίας, στην οποία η καλλιέργεια ορισμένων δημητριακών και οσπρίων πρέπει να ήταν πάντα περιορισμένη σε έκταση και ποσότητα παραγωγής.

Τα μέχρι τώρα γνωστά αρχαιολογικά δεδομένα σηματοδοτούν την πρώτη ριζική αναδιάρθρωση των διοικητικών, κοινωνικών και παραγωγικών δομών του πληθυσμού της Μολοσσίδος (και την κατά ένα τρόπο προσαρμογή τους στις αντίστοιχες δομές των προηγμένων πόλεων-κρατών του Νότου) μόλις στον προχωρημένο 4ο αι. π.Χ. Τότε παρατηρείται το φαινόμενο της διοικητικής συγκέντρωσης των σκόρπιων πληθυσμών μέσα και γύρω από νέες τειχισμένες ακροπόλεις⁵. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι από τη νεολιθική εποχή και συνεχώς μέχρι

Hammond 1967. Δάκαρης 1972, 3-27. Βοκοτοπούλου 1986, τ. Α, 346-8. P. R. Franke, *Alt - Epirus und das Königtum der Molosser*, 1955.

4. Για την πιο πρόσφατη σύνοψη των γεω-κλιματικών και αρχαιολογικών ενδείξεων που τεκμηριώνουν αυτή την ερμηνεία βλ. Ζάχος 1993.

5. Η βιβλιογραφία σχετικά με τη χρονολογία και τα κίνητρα της πρώτης ίδρυσης διοικητικών κέντρων στην Ήπειρο, που συγκέντρωσαν τους πληθυσμούς των διάσπαρτων κοινοτήτων σε οχυρωμένες ακροπόλεις, είναι πολύ μεγαλύτερη από τις αρχαιολογικές αποδείξεις περί του χαρακτήρα αυτών των «κέντρων». Ενδεικτικά βλ. S. Dakaris, *Cassopaia and the Elean Colonies*. Αθηναϊκό Κέντρο Οικιστικής, Αθήνα 1971. Δάκαρης 1972. Του ιδίου, «Η γένεση της πόλης στην αρχαία Ήπειρο», *Δελτίο Κέντρου Ερευνών Ζαγορίου*, 1, Δεκ. 1981, 7-20 (όπου ο ερευνητής με βάση τη διαφοροποίηση στην τοιχοδομία των οχυρωματικών περιβόλων και την παρουσία/απουσία πύργων συμπεραίνει ότι ορισμένες ακροπόλεις οχυρώθηκαν ήδη στον 5ο αι.). S. Dakaris, «Von einer kleinen ländlichen Ansiedlung des 8-4. Jhs v. Chr. zu einer spätklassischen Stadt in Nordwest Griechenland». Στο *Palast und Hütte*, Mainz 1982, 357-59. Hammond 1967. W. Hoepfner - E.L.Schwandner, *Wohnen in der klassischen Polis I: Haus und Stadt im Klassischen Griechenland* (Neubearbeitung, 1994), 116-119. Για τη δημιουργία της αστικής ζωής στη ΒΔ αρχαία Ήπειρο βλ. Neritan Ceka, «La Naissance de la vie urbaine chez les Illyriens du Sud», *ILIRIA* 2, 1983, 135-192. Τα δεδομένα πρόσφατων ανασκαφικών ερευνών (θα δημοσιευθούν στα Χρονικά του ΑΔ των ετών 1993 - 95) στις ακροπόλεις στους λόφους Καστρίτσας και Μεγ. Γαρδικίου δεν ενισχύουν μέχρι στιγμής -τουλάχιστον για τη δεύτερη θέση- την άποψη περί κατασκευής των οχυρώσεων πριν από

τον 5ο-4ο αι.π.Χ. η κτηνοτροφία παρέμεινε ως η βασική παραγωγική πρακτική των Ηπειρωτών της ενδοχώρας (με αναμενόμενες, φυσικά, διαφοροποιήσεις ως προς το βαθμό της εκμετάλλευσης του περιβάλλοντος και με δημογραφικές αυξομειώσεις)⁶. Κατ' επέκταση υποθέτουμε ότι οι οικιστικές διατάξεις, που αντανακλούν τις κοινωνικές και παραγωγικές δομές, παρέμειναν στο διάστημα αυτό εν πολλοίς οι ίδιες. Γι αυτό η προσπάθεια κατανόησης της ανθρώπινης δραστηριότητας στην κοιλάδα της Κόνιτσας, έτσι όπως αυτή αρχίζει να διαφαίνεται στα πρόσφατα ανασκαφικά και επιφανειακά ευρήματα από την περιοχή, πρέπει να βασιστεί στην ανάλογη αρχαιολογική μαρτυρία από τον ευρύτερο ηπειρωτικό χώρο.

II. Οικονομικό υπόβαθρο - παραγωγικές πρακτικές: απόπειρα προσέγγισης μέσα από τις οικιστικές διατάξεις και τα αρχαιολογικά δεδομένα

Από ορισμένους μελετητές της προϊστορικής οικονομίας του ελλαδικού χώρου υποστηρίχθηκε η άποψη ότι η συστηματική άσκηση νομαδισμού (κατά το πρότυπο των νεότερων Σαρακατσάνων, *nomadism*) ή μεταβατικής κτηνοτροφίας (κατά το σχήμα των Βλάχων των Τζουμέρκων, *transhumant pastoralism*) δεν αναπτύχθηκε στον αρχαίο κόσμο παρά μόλις κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Οι Halstead και Cherry σε πρόσφατες μελέτες τους⁷, στις οποίες ερευνούν τις διαχρονικές μαρτυρίες για την εξέλιξη της «εξειδικευμένης μεταβατικής κτηνοτροφίας» στο μεσογειακό χώρο, επισημαίνουν ότι αυτό το - δάνειο από την εθνογραφία - ερμηνευτικό μοντέλο χρησιμοποιείται υπερβολικά και άκριτα τα τελευταία χρόνια, ενώ η εφαρμογή της παραγωγικής αυτής στρατηγικής δεν τεκμηριώνεται, κατά την άποψή τους, πριν από τους ρωμαϊκούς χρόνους. Τα βασι-

τον προχωρημένο 4ο αι. π.Χ., ούτε καταδεικνύουν την πυκνότητα κατοίκησης που θα ανέμενε κανείς, αν ο πληθυσμός των διάσπαρτων κωμών είχε συγκεντρωθεί αποκλειστικά εντός των ακρόπολεων. Λογικότερο είναι ότι, για την παραγωγικότερη εκμετάλλευση του φυσικού περιβάλλοντος της ενδοχώρας [βασικά για την φροντίδα της κτηνοτροφικής, αλλά -όπως φανερώνουν και ορισμένα εργαλεία από το Μεγ. Γαρδίκι- και της γεωργικής παραγωγής] ορισμένες ομάδες διαβιούσαν έξω από τα τείχη, εξαρτώμενες από την οχυρωμένη ακρόπολη μόνο για λόγους ασφάλειας ή διοικητικούς (συγκέντρωση/ διαχείριση προϊόντων).

6. Ζάχος 1993. Α. Ντούζουγλη, «Ήπειρος - Ιόνια Νησιά: Οικονομία - Κατοίκηση». Κατάλογος Έκθεσης «Ο Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα». Εκδ. Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα 1996. Σ. Δάκαρης, *Η Κτηνοτροφία στην Αρχαία Ήπειρο*. Πρυτανικός λόγος, Παν/μιο Ιωαννίνων. 28.11.1976. Αναλυτική παρουσίαση των παλαιοκλιματικών συνθηκών και των παλαιοβοτανολογικών λειψάνων της ΒΔ Ελλάδος στα: Bottema 1974. Willis 1989. Willis 1992.

7. P. Halstead, «Traditional and Ancient Rural Economy in Mediterranean Europe: Plus ça change?». *Journal of Hellenic Studies* 1987, 77-87. Halstead 1990. John F. Cherry, «Pastoralism and the role of animals in the pre- and protohistoric economies of the Aegean». Στον τόμο C. R. Whitaker [ed], *Pastoral Economies in Classical Antiquity*. The Cambridge Philological Society Supplem. Vol. no 14, 1988, 6-34.

κά επιχειρήματά τους είναι συνοπτικά τα ακόλουθα⁸: 1. Οι κάτοικοι ενός μόνιμου οικισμού μπορούσαν να καλλιεργούν ακόμα και στα μικρά διαθέσιμα χωράφια μια ποικιλία γεωργικών προϊόντων, που επαρκούσε για τη διατροφή της κοινότητας, και παράλληλα να εκτρέφουν μικρά κοπάδια στα περιθώρια των καλλιεργήσιμων εκτάσεων χωρίς μακρινές μετακινήσεις. 2. Τα χλοερά οροπέδια, που εκμεταλλεύτηκαν επί αιώνες οι Σαρακατσάνοι και οι μεταβατικοί κτηνοτρόφοι, δεν είναι εγγενές στοιχείο των χαμηλών ελλαδικών οροσειρών, αλλά ανθρωπογενές. Ωστόσο, συστηματικές εκχερσώσεις δεν τεκμηριώνονται πριν από τους τελευταίους ιστορικούς αιώνες. 3. Η εκτροφή μεγάλων κοπαδιών προϋποθέτει την ύπαρξη αστικών κέντρων-αγορών για πώληση ή ανταλλαγή των προϊόντων. Στη ΒΔ Ελλάδα τέτοια κέντρα αναπτύχθηκαν μόλις στους ελληνιστικούς χρόνους.

Ωστόσο η συνδυαστική εξέταση των γεωμορφολογικών, των παλαιοβοτανολογικών, και των αρχαιολογικών δεδομένων από την Ήπειρο οδηγεί σε διαφορετικές ερμηνευτικές υποθέσεις, τουλάχιστον για την Ήπειρο: η ασυνήθιστα μεγάλη (ακόμα και για τα νεκροταφεία ενός «άστεως» οργανωμένου ήδη στις αρχές του 6ου αι. όπως η Αμβρακία) ποσότητα εισαγμένων πήλινων και χάλκινων αγγείων της υπογεωμετρικής και αρχαϊκής παραγωγής των κορινθιακών εργαστηρίων, που παρατηρείται στη Βίτσα⁹ και στο Λιατοβούνι, όπως θα αναφερθεί παρακάτω, σημαίνει ότι οι κάτοικοι των οικισμών αυτών διέθεταν ικανό πλεόνασμα παραγωγής (*surplus*), ώστε να το ανταλλάσσουν (στις κατά εποχή παραθαλάσσιες ή εσωτερικές αγορές) με πολύτιμα αντικείμενα «γοήτρου» (*prestige objects*). Είναι γνωστό ότι το υπέδαφος της Ηπείρου δεν διαθέτει αξιοποιήσιμα κοιτάσματα μεταλλευμάτων¹⁰, ενώ δυνατότητες εκμετάλλευσης των θαλάσσιων επικοινωνιών υπήρχαν μόνο για ορισμένα κέντρα στις ακτές του Ιονίου και της νότιας Αδριατικής (οχυρωμένα «εμπορεία» στην αρχή, όπως λ.χ. η Εφύρα στην Ύστερη Χαλκοκρατία, και οι κορινθιακές αποικίες της Κερκύρας, της Απολλωνίας και της Επιδάμνου αργότερα)¹¹. Τα φλυσχογενή, συνήθως όξινα, και πτωχά σε μεταλλικά στοιχεία εδάφη των πεδινών μερών της ενδοχώρας δεν ήσαν πρόσφορα για την ανάπτυξη αποδοτικών καλλιεργειών (πέρα από τις ποσότητες που απαιτούντο για άμεση κατανάλωση). Εξάλλου, οι παλυνολογικές μετρήσεις σε πυρηνοληψίες που πραγματοποιήθηκαν στο λεκανοπέδιο Ιωαννίνων και

8. Πρβλ. την εκτενή διαπραγμάτευση των θεωριών και των αρχαιολογικών μαρτυριών περί της πρόιμης ή καθυστερημένης έναρξης της μεταβατικής κτηνοτροφίας στη νότια Ελλάδα στο: Α. Ντούζουγλη, *ΑΡΙΑ: Ένας οικισμός της Νεότερης Νεολιθικής Περιόδου στην Αργολίδα*. Διδ. Διατρ., Παν/μιο Θεσσαλονίκης 1994.

9. Βοκοτοπούλου 1986, 290, 332, 345 κ.εξ. Της ίδιας: *Χαλκαί κορινθιουργείς πρόχοι*. Αθήναι 1975.

10. Γ. Μαρίνος - Β. Ανδρονόπουλος - Ν. Μελιδώνης, *Το Υπέδαφος της Ηπείρου*. Εκδ. ΙΓΜΕ, Αθήναι 1957.

11. Πρβλ. την ανάλυση του χαρακτήρα των Ηπειρωτικών οικισμών στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού στο: Tartaron - Zachos 1994.

στην αποξηραμένη σήμερα λίμνη Γραμμούσι, στην κοιλάδα των Δολιανών, κατέδειξαν για την Υστερη Χαλκοκρατία και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου πολύ μικρά ποσοστά καλλιεργούμενων φυτών, ενώ στη ζώνη πάνω από 500 μ. κυριαρχούσαν τα μεικτά φυλλοβόλα δάση δρυός¹². Στις ίδιες μετρήσεις εξάλλου φαίνεται ότι περίπου από το 4000 πριν από το παρόν (περ. 2000 π.Χ.) άρχισε μια μείωση των δασωμένων εκτάσεων και μια αύξηση των λειμώνων, φαινόμενο που πιθανότατα οφείλεται σε ανθρωπογενή (κυρίως με πυρκαϊά) αποψίλωση.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω εκτιμώ ότι τα αρχαιολογικά δεδομένα υποστηρίζουν ως υπόθεση εργασίας για την περιοχή της πρωτοϊστορικής Μολοσσίας ένα μοντέλο με δύο σκέλη. Η επιλογή της στρατηγικής κατά την άσκηση της κτηνοτροφίας πρέπει να υπαγορευόταν κατά περίπτωση από τις γεωμορφολογικές και κλιματικές ιδιαιτερότητες (λ.χ., υψόμετρο, έκταση και ποιότητα διαθέσιμων προς καλλιέργεια ή βόσκηση εδαφών) της περιβαλλοντικής «κόγχης» (*niche*), μέσα στην οποία δρούσε κάθε κοινότητα¹³: 1. οσάκισ σε ακτίνα ως 20 χλμ. μπορούσε να συνυπάρξει επαρκής και διαρκώς ανανεούμενη λόγω της υγρασίας βλάστηση (σε διαφορετικά ίσως υψόμετρα) για βόσκηση μεικτών ποιμνίων από βραδυκίνητα βοοειδή και ευέλικτα αιγοπρόβατα με ταυτόχρονη δυνατότητα για μικρές γεωργικές καλλιέργειες, αναπτύχθηκε ένας κεντρικός πεδινός οικισμός με δορυφορικές εγκαταστάσεις «ειδικής σκοπιμότητας» σε διάφορα σημεία, τα οποία δεν πρέπει να απείχαν περισσότερο από μιας ημέρας δρόμο πηγαινέλα από το κέντρο. Αυτό πρέπει να είναι το μοντέλο που ερμηνεύει τη θέση των εγκαταστάσεων της Υστερης Εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου μέχρι και την κλασική εποχή¹⁴, που έχουν εντοπιστεί

12. Bottema 1974: 139-140, 164. Willis 1992: 146-153.

13. Ως «κοινότητα» εννοώ κάτι αντίστοιχο με τα «τσελιγκάτα» ή «πατριές» με τη δομή, η οποία μας είναι γνωστή από εθνογραφικές παρατηρήσεις σε νομαδικούς ή βλάχικους πληθυσμούς της νεότερης ιστορίας. Πρβλ. Alan J.B. Wace, *Οι Νομάδες των Βαλκανίων*. Λονδίνο 1914 (ελλην. μετάφραση, Θεσσαλονίκη 1989), Γ. Β. Καββαδία, *Σαρακατσάνοι*. Αθήνα 1991. Το μοντέλο που επικρατούσε στην ηπειρωτική ενδοχώρα ανέκαθεν και μέχρι τους κλασικούς χρόνους ήταν κατά την εκτίμησή μου κοντύτερα σε εκείνο των Βλάχων μεταβατικών κτηνοτρόφων, βλ. Ν. Καρατζένης, *Οι Νομάδες Κτηνοτρόφοι των Τζουμέρκων*, Άρτα 1991. [Ο συγγραφέας τής κατά τα λοιπά έξοχης καταγραφής και μελέτης των αυθεντικών δομών και συμπεριφορών των Τζουμερκιωτών Βλάχων τους αποκαλεί -λανθασμένα κατά την εκτίμησή μου- νομάδες, ενώ η κοινωνικο-οικονομική δομή τους κατατάσσει (βλ. υποσ. 17) στην κατηγορία των εξειδικευμένων μεταβατικών κτηνοτρόφων].

14. Στην αρχαία γραμματεία απαντούν αρκετές περιγραφές της Ηπείρου ως περιοχής με δάση και ορεινούς λειμώνες, στην οποία εκτρέφονται μεγάλες αγέλες βοών και προβάτων:

Ησίοδος, απόσπ. 90 (149): *ἔστι τις Ἐλλοπίη, πολυλήϊος ἠδ' εὐλείμων
ἀφνειή μῆλοισι καὶ εἰλιπόδεσσι βόεσιν,
ἐν δ' ἄνδρες ναίουσι πολυρρήνες πολυβοῦται,
πολλοί, ἀπειρέσιοι, φῦλα θνητῶν ἀνθρώπων,
ἔνθα δε Δωδώνη τις.....*

T. Livius, XXXII, 13: *...montes Epiri.....interiecti Macedoniae et Thessaliae.....vestiti frequentibus silvis sunt; juga summa campos patentes aquasque perennis habent...*

στην περιφέρεια του λεκανοπεδίου των Ιωαννίνων, όπου τα ανανεούμενα με κάθε υποχώρηση των νερών χορτολίβαδα και τα χαμηλά οροπέδια του Μιτσικελίου μπορούσαν να θρέψουν ολοχρονίς υπολογίσιμο αριθμό κοπαδιών¹⁵. Είναι πιθανό ότι και για τις εγκαταστάσεις της κοιλάδας του Αώου, όπου το Λιατοβούνι πρέπει να παίζει κεντρικό ρόλο, θα ενισχυθεί αυτή η ερμηνεία, όταν οι θετικές ενδείξεις του οικοσυστήματος τεκμηριωθούν επαρκώς και με τα αρχαιολογικά δεδομένα από όλη την περιφέρεια της κοιλάδας.

2. Όπου, αντίθετα, ο ελεγχόμενος από την κοινότητα ζωτικός χώρος (*site catchment*) δεν συνδύαζε τις παραγωγικές αρετές που αναφέραμε, η ομάδα αναγκαζόταν να ξεκινά από ένα μόνιμο οικισμό που βρισκόταν κοντά στη θερινή ή τη χειμερινή της εγκατάσταση, να διανύει εποχιακά μεγαλύτερες αποστάσεις με τα κοπάδια (ενδεχομένως κατά πλειονότητα κοπάδια αιγοπροβάτων), καταλύοντας καθ' οδόν σε πρόχειρους καταυλισμούς, χρησιμοποιώντας τα φυσικά περάσματα και λειτουργώντας έτσι ως ο κατεξοχήν φορέας διακίνησης ιδεών, τεχνογνωσίας και τέχνηργων μεταξύ γειτονικών περιοχών¹⁶. Στο δεύτερο αυτό μοντέλο φαίνεται να εντάσσεται η Βίτσα, ο μοναδικός, μέχρι πρόσφατα, ανασκαμμένος μολοσσικός οικισμός της ορεινής ενδοχώρας, που βρίσκεται σε υψόμετρο 1.030 μ., σ' ένα στενό αυχένα στο πέρασμα από το Ανατολικό Ζαγόρι προς τις κοιλάδες των Πεδινών και του Καλπακίου (που εκτείνονται σε υψόμ. 320 ως 290 μ.)¹⁷.

15. Ζάχος 1993. Α. Ντούζουγλη - Κ. Ζάχος, «Αρχαιολογικές έρευνες στην Ήπειρο και τη Λευκάδα, 1989-90». *Ηπειρωτικά Χρονικά* 31 (1994), 12-14.

16. Τα περάσματα, που ακολουθούσαν οι Σαρακατσάνοι και οι Βλάχοι από ΝΔ Μακεδονία και Θεσσαλία προς τη δυτική πλευρά της Πίνδου και αντίστροφα, κατέγραψε μετά από αυτοψία ο N. Hammond: Hammond 1932: 140-147. Hammond 1967: 33-38. Η χρήση αυτών των εθνογραφικών στοιχείων για την διερεύνηση των πολιτιστικών και οικονομικών επαφών των πρωτοϊστορικών πληθυσμών δυτικά τις Πίνδου με εκείνους των γειτονικών τους περιοχών επιβεβαιώθηκε ως μεθοδολογικά έγκυρη και αποτελεσματική με τα πορίσματα της Βοκοτοπούλου σχετικά με την προέλευση πολλών τύπων αγγείων, κοσμημάτων και όπλων της Βίτσας, βλ. Βοκοτοπούλου 1986: 345-48.

17. Η Βοκοτοπούλου (1986: 340-8) θεωρεί τους κατοίκους της Βίτσας ως «νομάδες κτηνοτρόφους» παρομοιάζοντάς τους με τους νεότερους Σαρακατσάνους. Η παρομοίωση γίνεται προφανώς χωρίς να ληφθούν υπόψη οι σημαντικές διαφορές στον τρόπο διαβίωσης των δύο κύριων ομάδων εξειδικευμένων κτηνοτρόφων της Πίνδου, τις οποίες επισημαίνει ο Halstead 1990: οι Σαρακατσάνοι νομάδες κτηνοτρόφοι δεν έχουν ως αφετηρία και κατάληξη των μετακινήσεών τους μια μόνιμη εγκατάσταση (σκηνίτες), περιφέρονται σε νοικιασμένα χειμερινά ή θερινά βοσκοτόπια, και ζουν σε ημιεξάρτηση από κέντρα στο βαθμό που τα χρειάζονται για πώληση/ανταλλαγή των προϊόντων τους. Οι Βλάχοι μεταβατικοί κτηνοτρόφοι, αντίθετα, το θέρος μένουν σε μόνιμους οικισμούς (λ.χ. στο Μέτσοβο ή στα χωριά των Τζουμέρκων) και μετακινούν τα κοπάδια τους το χειμώνα προς τα νότια. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, στην οποία εκτιμώ ότι κατατάσσεται ο οικισμός της Βίτσας, η εξειδικευμένη κτηνοτροφία συμπληρώνεται από μικρή γεωργική και οικοτεχνική παραγωγή, που ασκούν οι παραμένοντες στον οικισμό κάτοικοι. Την ερμηνεία της Βίτσας ως μόνιμης εγκατάστασης μεικτών γεωργοκτηνοτρόφων διατυπώνει ο Halstead σε σχετική ανακοίνωσή του στο ίδιο Συμπόσιο της Κόνιτσας (σ' αυτό τον τόμο). Χρήσιμες πληροφορίες για τους μεταβατικούς

III. Η ανασκαφική αρχαιολογική μαρτυρία

Τα ευρήματα από τον οικισμό και τα νεκροταφεία της Βίτσας (με διάρκεια από τον 9ο ως τα τέλη σχεδόν του 4ου αι.π.Χ.) είναι τα σημαντικότερα δημοσιευμένα -μαζί με τα σημαντικά αλλά αδημοσίευτα στις λεπτομέρειές τους ευρήματα από την περιοχή Παλαιοπύργου-Μερόπης-¹⁸ συγκριτικά παραδείγματα που διαθέτουμε για την κατανόηση των πρόσφατων ευρημάτων μας από το Μολοσσικό οικισμό στο Λιατοβούνι.

Η ανθρώπινη δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στην κοιλάδα των ποταμών Βοϊδομάτη και Αώου με κίνητρο την εκμετάλλευση του ευνοϊκού οικοσυστήματος, που δημιουργεί η κοντινή συνύπαρξη α) μεγάλων υψομέτρων με δάση και χλοερά υψίπεδα, και β) πεδινών εκτάσεων με διαρκή ροή άφθονου νερού και παραποτάμια χορτολίβαδα (φωτ. 1), άρχισε ήδη από την Ανώτερη Παλαιολιθική εποχή και χαρακτηρίζεται από την παρουσία παλαιολιθικών κυνηγών μέχρι περ. το 10.000 π.Χ. σε βραχοσκεπές κατά μήκος της χαράδρας του Βοϊδομάτη¹⁹. Από τότε και μέχρι τη 2η χιλιετία η ανθρώπινη παρουσία στην ευρύτερη περιοχή της πεδιάδας, με μετατοπισμένα τα σημεία εγκατάστασης σύμφωνα με τις παραγωγικές ανάγκες των νεολιθικών κτηνοτρόφων-κυνηγών, συμπεραίνεται ως λογική εξέλιξη, αλλά λείπουν ακόμη οι αρχαιολογικές μαρτυρίες. Ένδειξη εγκατάστασης ανθρώπων στην παραποτάμια κοιλάδα του Αώου κατά τα τέλη της 2ης χιλιετίας αποτελούσε ως τώρα η προπολεμική εύρεση δύο χάλκινων ξιφών στη Μεσογέφυρα (φωτ. 2), ενώ σποραδικές ήσαν οι αρχαιολογικές ενδείξεις για τους επόμενους αιώνες, μέχρι την πύκνωση των στοιχείων στη μεταβυζαντινή εποχή.

Σε ένα τόσο ευνοϊκό οικοσύστημα η ένδεια των αρχαιολογικών μαρτυριών θα ήταν ανεξήγητη, αν δεν γνωρίζαμε ότι αυτή οφείλεται στην απουσία ελληνικής αρχαιολογικής έρευνας στην περιοχή (πλην των παλαιολιθικών θέσεων που επί μακρόν ερευνήθηκαν από τους Άγγλους). Η λαίλαπα του αναδασμού και

κτηνοτρόφους στον ελλαδικό χώρο κατά τον εικοστό αιώνα και για την ανταγωνιστική αλληλεξάρτηση της κτηνοτροφίας και της γεωργίας βλ. Δημ. Ψυχογιός*Γ. Παπαπέτρου, «Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων». Συνέδριο με θέμα *Σαρακατσάνοι, Ένας ελληνικός νομαδικός κτηνοτροφικός πληθυσμός*, Σέρρες 1-3 Οκτ. 1983 (Αθήνα 1985), 27-46.

18. Η οροσειρά της Μερόπης (Νεμέρτσικα) χωρίζει δυό παράλληλες παραποτάμιες κοιλάδες: εκείνη του Αώου/ Vijose και προς τα ΝΔ της την κοιλάδα του Γορμού. Πολύχρονες επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες στην κοιλάδα του Γορμού, παραπόταμου του Καλαμά, έχουν εντοπίσει σε διάφορες θέσεις από το Κεφαλόβρυσσο μέχρι τον Κακόλακκο οικιστικά λείψανα και συστάδες ταφικών τύμβων που επιβεβαιώνουν την εκμετάλλευση του οικοσυστήματος της κοιλάδας από πολλές διάσπαρτες κοινότητες από την Ύστερη Χαλκοκρατία μέχρι την ελληνιστική περίοδο. Σύνοψη των ανασκαφικών πορισμάτων βλ. Η. Ανδρέου, «Νέες προϊστορικές θέσεις στην Ήπειρο». *ΦΗΓΟΣ*, Ιωάννινα 1994, 233-265.

19. Για την πιο πρόσφατη διαπραγμάτευση του θέματος βλ. Geoff Bailey, «The Palaeolithic of Klithi in its wider context». *BSA* 87, 1992, 1-28. Βλ. επίσης σχετική ανακοίνωση σ' αυτό τον τόμο.

των εγγειοβελτιωτικών έργων, που ενέσκηψε τα τελευταία χρόνια στην πεδιάδα της Κόνιτσας, είναι υπεύθυνη όχι μόνο για την ολοκληρωτική καταστροφή κάποιων μνημείων, όπως θα αναφερθεί παρακάτω, αλλά και για την αποκάλυψη της εγκατάστασης στο Λιατοβούνι²⁰.

Καταμεσής της πεδιάδας της Κόνιτσας, μεγάλο μέρος της οποίας καταλαμβάνεται από την αδιαμόρφωτη κοίτη του Αώου, και ακριβώς στο σημείο συμβολής του με το Βοϊδομάτη, υψώνεται ο επιμήκης λόφος του Λιατοβουνίου, με τον Προφήτη Ηλία στην κορυφή του σε υψόμετρο 525 μ. (φωτ. 1. Σχέδ. 1). Στις δύο άκρες του λόφου διαμορφώνονται δύο φυσικά επίπεδα, σε υψόμετρο περίπου 430 μ., δηλ. 30 μ. πάνω από το σημερινό επίπεδο της κοίτης. Στο ΒΑ πλατώ, με έκταση πάνω από 60 στρέμματα, στο οποίο καλλιεργείται τριφύλλι και όπου βρίσκεται ο ερειπωμένος ναΐσκος του Αγίου Αθανασίου, παρατηρήθηκε το 1993 μεγάλη ποσότητα διάσπαρτης επιφανειακής κεραμικής, που πρέπει να προήλθε από την αναμόχλευση των επιχώσεων κατά την ισοπέδωση της έκτασης για καλλιέργεια (1960-5). Η διάνοιξη μιας δοκιμαστικής τομής τον ίδιο χρόνο επιβεβαίωσε την ύπαρξη οικισμού με κτίσματα, άγνωστης για την ώρα πυκνότητας, με τοίχους από φθαρτά υλικά και θεμέλια από μεγάλες κροκάλες. Οι κροκάλες (μεγάλοι ποτάμιοι λίθοι) είναι το μόνο δομικό υλικό που αφθονεί στην περιοχή, αφού το φυσικό έδαφος συνίσταται από φλύσχη, δηλαδή από εύθριπτο αμμόλιθο ανάμεικτο με κροκαλοπαγείς στρώσεις και άργιλλο. Περί τα 150 μ. ανατολικότερα του οικισμού, σε ένα χαμηλό έξαρμα καλλιεργούμενο με κριθή και τριφύλλι, η καλλιέργεια είχε φέρει στην επιφάνεια αγγεία, ο τύπος των οποίων φανέρωνε με σαφήνεια την ταφική τους προέλευση. Η σωστική ανασκαφική έρευνα, που άρχισε το 1994 ακριβώς από το σημείο αυτό, για να περισώσει από την καταστροφή και την αρχαιοκαπηλεία ό,τι απέμεινε, αποκάλυψε τμήμα του νεκροταφείου που ανήκει στον οικισμό με τάφους που ευτυχώς είχαν μόνο επιφανειακά αναμοχλευθεί. Το 1994 ερευνήθηκε έκταση 175 τ.μ. και αποκαλύφθηκαν άθικτες 37 ταφές. Στα κτερίσματα περιλαμβάνονται 43 πήλινα, 5 χάλκινα και 2 γυάλινα αγγεία, 28 ακόντια των οποίων σώθηκαν οι σιδερένιες αιχμές, 1 χάλκινο ξίφος, 25 χάλκινες ή αργυρές πόρπες, περόνες, δακτύλιοι και άλλα κοσμήματα. Οι ταφές αυτές καλύπτουν το διάστημα από τον 10ο μέχρι και τον 5ο αι. π.Χ., δηλαδή την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και την αρχαϊκή και κλασική περίοδο.

20. Το λόφο επισκέφθηκε και περιέγραψε ο Hammond (1967, 274), ο οποίος μάλιστα παρατήρησε πολλή διάσπαρτη άβαφη κεραμική, και ένα λείψανο φρουριακού αναλήμματος νεότερης εποχής. Κατά την επιφανειακή επισκόπηση που διενεργήσαμε σε όλη την έκταση του μεγάλου λόφου παρατηρήσαμε σε αρκετά σημεία συγκεντρώσεις οστράκων (σημεία που πρόκειται να ερευνηθούν συστηματικότερα), αλλά δεν διαπιστώθηκε η ύπαρξη άλλων κατασκευών. Ενδιαφέρον, όμως, παρουσιάζει η περιγραφή του τοπίου και των καλλιεργειών, πριν από την αποδάσωση και τον αναδάσμο: *Descending from Konitsa into the plain, I passed through fields of wheat and maize and through rich pastures, on which some herds of good-sized cattle were grazing, and reached the isolated and wooded hill called Liatovouni in two hours.*

Λίγα σκόρπια, όμως, χάλκινα ευρήματα, προερχόμενα προφανώς από κατεστραμμένες ταφές, πρέπει να χρονολογούνται στην Υστεροελλαδική ΙΙΒ-Γ περίοδο²¹.

Το πάχος της επίχωσης στο έξαρμα του νεκροταφείου δεν ξεπερνά τα 80 εκ. και υπολογίζεται ότι άλλα 30-35 εκ. έχουν αφαιρεθεί με την ισοπέδωση, την καλλιέργεια και τη διάβρωση (φωτ. 3). Μέσα σ' αυτήν διακρίθηκαν μέχρι τρία επίπεδα επάλληλων ταφών. Ο ενταφιασμός των νεκρών γινόταν σε όλες αυτές τις περιόδους κατά τον ίδιο τρόπο, μέσα σε λάκκους ωοειδείς ή ασύμμετρους επιμήκεις, μήκους 1.10 - 2.50 μ., πλάτους 0.50 - 1.20 μ. και βάθους (από τα χείλη ως τον πυθμένα του λάκκου) μέχρι 0.40 μ., σκαμμένους μέσα στο φυσικό αργιλλώδες έδαφος. Σε αρκετούς λάκκους παρατηρήθηκαν επάλληλες ταφές διαφορετικής χρονολογίας, που σημαίνει ότι για την νεότερη ταφή (οσάκις δεν εχρησιμοποιείτο ο μεταξύ δύο παλαιών ταφών ελεύθερος χώρος) παραμεριζόταν ο λιθωρός και το χώμα κάλυψης της αποκάτω ταφής, διευρυνόταν το στόμιο του λάκκου και, μετά την τοποθέτηση του νεκρού ακριβώς ή λοξά πάνω από τον προηγούμενο, ο τελευταίος ξανασκεπαζόταν με χώμα. Οσάκις δεν είχαν καταστραφεί από την καλλιέργεια, σώζονταν οι «λιθωροί» σε ακανόνιστο κύκλο διαμέτρου 0.60 - 0.80 μ. πάνω από το χώμα που γέμιζε τους ταφικούς λάκκους.

Παρόμοια ταφικά έθιμα και μορφές τάφων παρατηρήθηκαν και στη Βίτσα, με τη διαφορά ότι στην τελευταία - λόγω της αφθονίας των ασβεστολιθικών σχιστόλιθων στον περίγυρο του οικισμού - οι λάκκοι είχαν συχνά τοιχώματα ή και δικλινή κάλυψη από ακατέργαστες ασβεστόπλακες. Οι νεκροί στις ταφές του Λιατοβουνίου έχουν ενταφιασθεί εκτάδην (φωτ. 4), με κατεύθυνση περίπου Α-Δ, και με την κεφαλή κατά κανόνα στη Δύση, όχι όμως πάντοτε: δηλαδή από τους 19 καλά διατηρημένους σκελετούς (της ανασκαφής 1994) οι 14, αδιακρίτως εποχής, έχουν την κεφαλή στα δυτικά, ενώ οι 5 στα ανατολικά. Ταφές καύσεων, δηλαδή δευτερογενείς ταφές καμμένων σκελετών -συνήθως σε τεφροδόχα αγγεία, όπως λ.χ. στη Βεργίνα- δεν παρατηρήθηκαν. Είναι αξιοσημείωτο επίσης ότι στο Λιατοβούνι δεν φαίνεται να τηρήθηκε το πρότυπο της ακτινωτής ομαδοποίησης των ταφών μέσα σε κυκλικούς περιβόλους ή Τύμβους, που παρατηρείται κατά κανόνα στα νεκροταφεία της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης

21. Η ανασκαφική περίοδος του 1995 επεκτάθηκε στο χώρο γύρω από τις τομές του '94 και κάλυψε επιπλέον έκταση 825 τ.μ. Ο συνολικός αριθμός των ταφών ανήλθε στους 101. Με εξαίρεση τριών κεραμοσκελών τάφων του 5ου αι. π.Χ., όλες οι ταφές είχαν γίνει σε λάκκους, απλούς ή επενδυμένους με μικρές κροκάλες. Στο πλήθος των νέων κτερισμάτων, που επιβεβαιώνουν τη χρονολογική διάρκεια του νεκροταφείου, τουλάχιστον από τα τέλη του 13ου ως τις αρχές του 4ου αι. π.Χ., συγκαταλέγονται, μεταξύ άλλων, χάλκινες «κορινθιουργείς» πρόχοι, χειροποίητα αμαυρόχρωμα και μονόχρωμα τροχήλατα αγγεία, λήκυθοι, σιδερένια όπλα και εργαλεία, πόρτες. Ιδιαίτερα σημαντική κρίνεται η εύρεση μιας λακκοειδούς ταφής (Τ.59) με δύο χάλκινα ξίφη, δύο χάλκινες αιχμές, επτά ομφάλια και αρκετά χάλκινα *tuuli*, κτερίσματα αποκαλυπτικά της προέλευσης και των εξωτερικών σχέσεων των πρώτων εποικιστών του μολοσσικού αυτού οικισμού.

Εποχής του Σιδήρου στη ΒΔ Ελλάδα και τις όμορες νοτιοβαλκανικές περιοχές²². Χωρίς να λείπουν και παραδείγματα νεκροταφείων από τους αιώνες αυτούς με τους τάφους σε συνεχή παράθεση χωρίς επιτάφια κατασκευή (όπως λ.χ. στην Αιανή Κοζάνης²³, και στο Βογονα ΒΔ της Καστοριάς), η διάταξη των [συνήθως κιβωτιόσχημων] ταφών σε Τύμβους είναι το κυρίαρχο έθιμο στα πολύ κοντινά νεκροταφεία τύμβων της κοιλάδας του Γορμού στο Πωγώνι, στις θέσεις Shtoj, Burrel, Pazhok, Berc, Piskona, Shuec, Luaras της ΝΑ Αλβανίας²⁴, στα πρώιμα νεκροταφεία της Βεργίνας²⁵, αλλά και της νότιας Πιερίας. Η ποικιλία και διαφοροποίηση των τύπων των τάφων και της διάταξής τους, που παρατηρείται στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου μεταξύ γειτονικών περιοχών, αλλά και εντός των ορίων του ίδιου «πολιτιστικού» κύκλου, πρέπει κατά την εκτίμησή μου να διερευνηθεί από την πλευρά των οικονομικών παραμέτρων και όχι των «φυλετικών» (αφού τα ταφικά έθιμα παραμένουν τα ίδια), σε σχέση δηλαδή με τις παραγωγικές πρακτικές και το βαθμό εξάρτησης μιας κοινότητας επί μακρό χρόνο από ένα τόπο, καθώς και με τα διαθέσιμα δομικά υλικά.

Από τις 37 αποκαλυφθείσες το 1994 ταφές, δεκατρείς χρονολογούνται βάσει των κτερισμάτων στον 10-8ο αι.π.Χ., εννέα στον 8ο αι., τρεις ταφές στον 7ο-6ο αι., και δώδεκα ταφές στον 5ο αι.π.Χ. Η χρονολογική αυτή κατανομή, όπου οι περίοδοι δημογραφικής ακμής σημειώνονται στον 8ο και τον 5ο αι., με αντίστοιχη δημογραφική μείωση κατά τον 7ο και τον 6ο αι.π.Χ., προκαλεί για μια σύγκριση, έστω και πρόωρη λόγω της μη ολοκλήρωσης της έρευνας, με τη δημογραφική αυξομείωση που παρατηρήθηκε ακριβώς στους ίδιους αιώνες στη Βίτσα. Η ένδειξη αυτή σε συνδυασμό με τις γραπτές πηγές στήριξαν τη θεωρία ότι στα μέσα του 8ου αι. η Ελλάδα πρέπει να μπήκε σε μακρά περίοδο ξηρασίας, που είχε σαν αποτέλεσμα τον αποδεκατισμό του πληθυσμού από λιμό και από τις επιδημίες που συνεπάγεται μια τέτοια διατροφική υποβάθμιση. Ελπίζουμε ότι μετά τη συμπλήρωση των χρονολογικών στατιστικών και της οστεολογικής με-

22. Στην κεντρική και νότια Ελλάδα, όπως και στα Ιόνια, η μορφή του Τύμβου απαντά ήδη στην Πρώιμη και τη Μέση εποχή του Χαλκού. Ενδεικτική βιβλιογραφία: W. Dörpfeld, *ALT ITHAKA*, 1927, 223 κ.εξ. Ε. Δειλάκη, *Οι Τύμβοι του Αργούς*. Αθήνα 1980.

23. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδή, «Η Νεκρόπολη της Αιανής Κοζάνης». *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, 2, 1988, 19-25. Της ίδιας, «Η ανασκαφική έρευνα στην Αιανή», ό.π. 3, 1989, 45-52. Της ίδιας, «Ανασκαφή Αιανής 1990», ό.π. 4, 1990, 75-92.

24. Z. Andrea, «Archaeology in Albania 1973-83». *Arch. Reports* 30, 1984. Της ίδιας, «Archaeology in Albania 1984-90», *Arch. Reports* 38, 1992. M. Korkuti - K. Petruso, «Archaeology in Albania», *AJA* 97, 1993, 703-744.

25. Μ. Ανδρόνικος, *ΒΕΡΓΙΝΑ I: Το Νεκροταφείον των Τύμβων*. Αθήνα 1969. Η βιβλιογραφία που ασχολείται με το πρόβλημα της προέλευσης και της χρονολόγησης των τύμβων της νότιας Βαλκανικής είναι τεράστια και οι εκτιμήσεις αλληλοαναιρούνται. Φαίνεται ότι η υποστηριζόμενη από μερικούς «υψηλή χρονολόγηση» (άρα και αφετηρία διάδοσης) των τύμβων της Αλβανίας στο 16-15ο αι. βασίζεται σε εσφαλμένη χρονολόγηση των εισαγμένων μυκηναϊκών αγγείων, που βρέθηκαν σ' αυτούς. Βλ. Χ. Κουκούλη - Χρυσανθάκη, *ΠΡΩΤΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΘΑΣΟΣ*. Αθήνα 1992, τ. Β, 627.

λέτης από το νεκροταφείο αλλά και μετά την ανασκαφή του οικισμού θα είναι δυνατόν να εκτιμηθούν πληρέστερα οι κλιματικές συνθήκες, η διατροφική βάση του πληθυσμού και η δημογραφία κάθε εποχής.

Οι νεκροί κατά κανόνα κτερίζονται με όπλα, κοσμήματα και αγγεία αναλόγως του φύλου και της κοινωνικής τους θέσης²⁶. Η ταξινόμηση, όμως, των κτερισμάτων από τις ταφές του 1994 σύμφωνα μ' αυτές τις παραμέτρους θα ήταν πρόωγη, αφού η έρευνα συνεχίζεται. Πάντως είναι ήδη βέβαιο ότι όλοι οι άρρενες ενταφιάζονται με το ζεύγος ακοντίων, που τους συντρόφευε στις εν ζωή δραστηριότητές τους, και με ένα μαχαίρι, το οποίο συχνά συνοδεύει και τις ταφές γυναικών μαζί με -λιγοστά σε σύγκριση με το βόρειο χώρο- κοσμήματα αλλά πολλά αγγεία. Η εικόνα που αποκομίζει κανείς στις ταφές του μολοσσικού αυτού οικισμού είναι ότι ο νεκρός περιβάλλεται με πολύ σεβασμό στην ατομικότητά του (ελάχιστες είναι οι διπλές ταφές) και στον κοινωνικό ρόλο που είχε μέσα στην κοινότητα, και ότι ενταφιάζεται βάσει ενός αυστηρού τελετουργικού που δείχνει κοινωνική συνοχή και οργάνωση.

Το χρονολογικά πρωιμότερο εύρημα του 1994 είναι ένα χάλκινο ξίφος με σπασμένη τη γλωσσίδα για τη στείλωση μέσα στο επίμηλο (λαβή με επένδυση, συνήθως από ελεφαντοστούν) και αποκρουσμένες τις δύο κερατόσχημες προστατευτικές κεραίες στη βάση της μακρούς λεπίδας (φωτ. 5. Πίν. 2: α)²⁷. Το ξίφος, όπως και τμήμα χάλκινου αγγείου με πλαστικό επίθημα στη λαβή σε μορφή βουκράνιου, βρέθηκε εκτός του κλειστού ταφικού του συνόλου, μέσα στην επίχωση, προερχόμενο ασφαλώς από μια αναμοχλευμένη ταφή, και χρονολογείται, σε σύγκριση και με το παρόμοιο ξίφος του Μαζαρακίου Ζίτσας²⁸, γύρω στα 1250-30 π.Χ.²⁹ Διαφορετικού τύπου και πρωιμότερα κατά τουλάχιστον 100 χρόνια, σύμφωνα με την ισχύουσα τυπολογική χρονολόγηση, είναι τα δύο ξίφη από

26. L.R.Binford, «Mortuary practices: their study and their potential», στο J.Brown [ed], *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices*. New York 1971, 6-29. R.S.Garland, «The well-ordered corpse: an investigation into the motives behind Greek funerary legislation», *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 36, 1989, 1-15. P. Calligas, «Hero-cult in Early Iron Age Greece», στον τόμο R.Hagg- N.Marinatos- G. Nordquist [eds], *Early Greek Cult Practice*. Stockholm 1988, 229-234. Ian Morris, *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*. Cambridge 1992.

27. Αρ. Μουσείου Ιωαννίνων [στο εξής: Α.Μ.Ι.] 8127. Σωζ. μήκος 0,42 μ. Υπολογιζόμενο αρχικό μήκος με τη λαβή 0,48-0,50 μ. Στη βάση των κερατοειδών πλάγιων κεραιών υπάρχουν δύο μικρές οπές στερέωσης του υλικού επικάλυψης της λαβής. Κατά μήκος της λεπίδας, ατρακτοειδούς διατομής, τέσσερις παράλληλες εγχάρακτες γραμμές τονίζουν και στις δύο όψεις την ισχυροποιημένη ράχη. Το ξίφος ταξινομείται μεταξύ των τύπων Di και Dii της Sandars, αφού δεν σώζεται η απόληξη της λαβής, καθοριστική για την ακριβή τυπολογική του ένταξη. Βλ. N.K.Sandars, «Later Aegean Bronze Swords», *AJA* 67, 1963, 117-153, ιδιαίτερα Πίν.24:24.

28. Ι. Βοκοτοπούλου, «Νέοι κιβωτιόσχημοι τάφοι της ΥΕΙΙΒ-Γ περιόδου εξ Ηπείρου». *AE* 1969, 179-207. Κ. Σουέρεφ, *Μυκηναϊκές Μαρτυρίες από την Ήπειρο*, 1986, 28-34. Θ. Παπαδόπουλος, «Η εποχή του Χαλκού στην Ήπειρο», *ΔΩΔΩΝΗ* 1976, 307.

29. Κατά ένα αιώνα περίπου μεταγενέστερα πρέπει να είναι τα χάλκινα όπλα και τα λοιπά περιεχόμενα στον Τ.59 του 1995, που μνημονεύθηκαν πιο πάνω (υποσ. 21).

τη γειτονική Μεσογέφυρα, που παραδόθηκαν προπολεμικά και πρέπει να βρέθηκαν σε κάποια ταφή σχετιζόμενη με εγκατάσταση της Ύστερης Εποχής του Χαλκού πάνω στον ομώνυμο δικόρυφο λόφο που υψώνεται στη στρατηγική θέση της συμβολής του Αώου με τον Σαραντάπορο³⁰ (πρβλ. φωτ. 2).

Μια μεγάλη ομάδα χειροποίητων αγγείων του 10ου ως και του 8ου αι. περιλαμβάνει κανθάρους, αμφορίσκους και πρόχους (φωτ. 6-9)³¹ με θαμπή γράμμική διακόσμηση. Η κατηγορία αυτή είναι γνωστή ως «αμαυρόχρωμη κεραμική τύπου ΒΔ Ελλάδος»³². Εμφανίζεται ήδη από τον 15ο αι. στους οικισμούς της κεντρικής Μακεδονίας³³ και γνωρίζει μεγάλη άνθηση στην Πιερία και Ημαθία στον 13-12ο αι., αιώνες κατά τους οποίους ένα μεγάλο κέντρο παραγωγής της πρέπει να βρισκόταν στην Αιανή Κοζάνης³⁴. Από τα τέλη του 13ου αι., όταν οι αρχικοί φορείς της που ήταν μακεδονικά φύλα, για λόγους ανεπιβεβαίωτους ακόμα από την έρευνα, άρχισαν να εξαπλώνονται προς Δ-ΝΔ, η κεραμική αυτή διεδόθη σε όλη την περιοχή δυτικά της Πίνδου, από τις Πρέσπες μέχρι τις εκβολές του Δρίνου και του Αώου, και προς τα κάτω μέχρι την Αιτωλία (στην τελευταία περιοχή έφθασε, ενδεχομένως, μέσω της Θεσσαλίας και της Φωκίδας). Η αμαυρόχρωμη χειροποίητη κεραμική παράγεται στην Ήπειρο, με διαφοροποίηση στα σχήματα, τα μοτίβα και την τεχνολογία, μέχρι τα τέλη του 8ου αι., οπότε βαθμιαία τη διαδέχεται στις ίδιες περιοχές η τροχήλατη κεραμική, εν μέρει εισηγμένη από τα εργαστήρια της Θεσσαλίας και Μακεδονίας, ενμέρει κατα-

30. A.M.I. 206 A-B. Hammond 1967, 318-319, 321-322. N. Sandars, ό.π., 145, Πίν. 21: 3,4. Κ. Σουέρεφ, ό.π., 21-22.

31. Φωτ. 6= A.M.I. 7989. Φωτ. 7= A.M.I. 8142. Φωτ. 8= A.M.I. 7987. Φωτ. 9= A.M.I. 8064.

32. Wardle 1977. Tartaron-Zachos 1994.

33. *ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ*, Αθήνα 1988, 22. Στην τούμπα του Καστανά, πάνω στον Αξιό, η αμαυρόχρωμη κεραμική εμφανίζεται στην αρχή του 13ου αι. μαζί με ελείσακτα μυκηναϊκά ΥΕΠΒ, ακμάζει στον ίδιο αιώνα (στρώσεις 17-16), και στον 12ο αι. αρχίζει να μειώνεται μέχρι την εξαφάνισή της στον 11ο αι. (στρώσεις 13/-11) προς χάριν της τροχήλατης μονόχρωμης και της εισαγμένης πρωτογεωμετρικής κεραμικής: Alix Hochstetter, *KASTANAS: Die handgemachte Keramik*. Berlin 1984, τόμ. Α, 181 κ.εξ. Η αμαυρόχρωμη κεραμική της Ύστεροχαλκής εποχής και της ΠΕΣ, που εμφανίζεται στις περιοχές Αιτωλίας, Δωρίδας, Θεσσαλίας, Ολύμπου και απ' εκεί διά της Ημαθίας στην Ήπειρο αποτελεί, σύμφωνα με νεότερες έρευνες, αναβίωση της αντίστοιχης Μεσοελλαδικής κεραμικής της Πελοποννήσου-κεντρικής Ελλάδος, η οποία συντηρήθηκε (μαζί ίσως με το έθιμο των ταφικών τύμβων) στην περιφέρεια των Μυκηναϊκών κέντρων, βλ. Φ. Δακωρόνια, *ΜΑΡΜΑΡΑ: Τα υπομυκηναϊκά νεκροταφεία των τύμβων*. Αθήνα 1987. J. Maran, «Zur Zeitstellung der Grabhügel von Marmara», *Archaeologisches Korrespondenzblatt 18-1988*, 341-355.

34. Στα νεκροταφεία της Αιανής, εκτός των άλλων τάφων με χειροποίητη αμαυρόχρωμη κεραμική, αποκαλύφθηκαν δύο ταφές που περιείχαν αμαυρόχρωμους κανθάρους δίπλα σε ελείσακτα μυκηναϊκά αλάβαστρα της ΥΕΠΒ2-Γ, πράγμα που σημαίνει ότι στην περιοχή αυτή κατεσκευάζετο η αμαυρόχρωμη χειροποίητη κεραμική τουλάχιστον από τα μέσα/τέλη του 13ου αι. Βλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, ό.π. 1989 (υποσημ. 23) : σελ. 49 και ειχ. 9-11. Της ίδιας, ό.π. 1990: σελ. 76 και ειχ. 3-4.

σκευασμένη σε τοπικά εργαστήρια, για τα οποία ωστόσο λείπουν ακόμη επαρκείς αρχαιολογικές μαρτυρίες³⁵.

Στον 9ο-8ο αι. ανήκουν οι αμφίστομες ασκοπρόχοι (φωτ. 10)³⁶ και τα αμφικύπελλα (φωτ. 11)³⁷. Μεταξύ των κοσμημάτων από τους τάφους του Λιατοβουνίου, που σύμφωνα και με τα συνοδευτικά κτερίσματα χρονολογούνται στην ίδια πρώιμη περίοδο, ξεχωρίζουν οι οκτώσχημες πόρπες (φωτ. 12)³⁸, των οποίων η παρουσία - μαζί με τα σπειροειδή ψέλλια και γενικά το βαρύ διακοσμητικό εξοπλισμό της φορεσιάς - χαρακτηρίζει τους κατοίκους της ΝΔ Βαλκανικής από τον 12ο ως τον 7ο αι.π.Χ. Οι αρχικά χάλκινες και αργότερα σιδερένιες αιχμές δοράτων και ακοντίων (φωτ. 13)³⁹, με ξύλινο κοντό από λειασμένο και ισιωμένο στη φωτιά ξύλο κρυνιάς, αποτελούν στη Μακεδονία και στην Ήπειρο απαραίτητο στοιχείο της κτέρισης των αρρένων νεκρών, τουλάχιστον από την Υστερη Χαλκοκρατία ως τον 4ο αι.π.Χ., πράγμα που σημαίνει ότι τα όπλα αυτά ήσαν απαραίτητα στην οπλοθήκη του κτηνοτρόφου/κυνηγού κατά την άσκηση των εκτός οικισμού δραστηριοτήτων του. Η ομοιογένεια των υλικών καταλοίπων και των εθίμων των Μολοσσικών πληθυσμών, που παρατηρείται σε όλη την Ήπειρο στους προκλασικούς αιώνες, δημιουργεί την εντύπωση μιας σχετικά ειρηνικής συνύπαρξης και αμοιβαίας αποδοχής των διαφόρων κοινωνικών ή φυλετικών ομάδων, και δεν ενθαρρύνει την ερμηνεία αυτής της διαδεδομένης «σιδηροφορίας» των εξω-αστικών πληθυσμών ως ένδειξης μιας επιθετικής πρακτικής και διακοινοτικών εχθροπραξιών. Αντίθετα, η χρήση όπλων κατάλληλων για ρίψη φανερώνει την ανάγκη άμυνας του χρήστη κατά των αγρίων ζώων ή κατά ληστρικών ομάδων, ή φανερώνει ακόμη μια κοινή κυνηγετική πρακτική. Ο νεκρός κτερίζεται, συνήθως, με ένα ζεύγος όπλων, ένα με μακρούς και ένα με κοντύτερη αιχμή, που τοποθετούνται κατά μήκος της μιας ή και των δύο πλευρών του. Μια δεύτερη πολυπληθής κατηγορία κτερισμάτων, που επίσης προέρχονται από την εργαλειοθήκη των εν ζωή χρηστών τους ανδρών και γυναικών, είναι τα σιδερένια μαχαίρια: καμπύλα, ευθύγραμμα ή δρεπανοειδή, με ξύλινη ή οστέινη λαβή, που προσδένονταν στη ζώνη⁴⁰.

35. Στην περιοχή Γκλάβα Κάτω Μερόπης αναφέρεται η εύρεση «καταλοίπων κεραμεικού κλιβάνου της Ύστερης Εποχής του Χαλκού», βλ. Η. Ανδρέου, *ΦΗΓΟΣ*, 1994, 235.

36. A.M.I. 7986.

37. A.M.I. 8066.

38. A.M.I. 8097.

39. Από αριστερά: A.M.I. 7939, 7944, 7938, 7936, 7940. Πρβλ. Julia Vokotopoulou, «Les Armes en Fer de Vitsa», *ILIRIA* 2, 1985, 195-200.

40. Βοκοτοπούλου 1986, 297. Το πρόβλημα της παραγωγής των πολυάριθμων, αρχικά χάλκινων και αργότερα σιδηρών, όπλων και εργαλείων στην Ήπειρο δεν μπορεί ακόμη να απαντηθεί με βεβαιότητα, αφού λείπουν οι αρχαιολογικές μαρτυρίες είτε για την επιτόπια εξόρυξη μεταλλεύματος είτε για το χύσιμο σε μήτρες. Είναι πιθανόν ότι μέρος των όπλων εισαγόταν από τη Μακεδονία, και μέρος κατασκευαζόταν από επείσακτη πρώτη ύλη που κατεργάζονταν ειδικευμένες περιοδεύουσες συντεχνίες. Βλ. Wardle 1977, 198.

Προς τα μέσα του 8ου αι. εμφανίζονται στο Λιατοβούνι τα τροχήλατα γεωμετρικά αγγεία κορινθιακής προέλευσης, με λεπτό μελανό ή πορτοκαλί γάνωμα⁴¹. Στο β' μισό του 7ου αι. ανήκει το πρώιμο κορινθιακό αλάβαστρο με γραπτή και εγχάρακτη παράσταση λέοντος και γλαυκός που συνοδεύεται από ρόδακες (φωτ. 14)⁴². Μετά την αινιγματική αριθμητική μείωση ταφών από τον 6ο αι., αρχίζει πάλι στις αρχές του 5ου αι. μια σταδιακή δημογραφική αύξηση, που εκδηλώνεται με πληθώρα ταφών και κτερισμάτων. Στην αρχή της χρονολογικής σειράς των αγγείων βρίσκεται μια μελανόμορφη σκυφοειδής κύλικα με δύο εναγκαλιζόμενες μορφές μεταξύ ανθεμίων (φωτ. 15)⁴³, και μια ομάδα αττικών μελανόμορφων ληκύθων, σε μία από τις οποίες (φωτ. 16)⁴⁴ υπάρχει τρίμορφη μελανόμορφη παράσταση με την Αθηνά αριστερά πάνω σε άρμα, στο μέσον τον Απόλλωνα κιθαρωδό και μπροστά τον Ερμή με τα χαρακτηριστικά πτερωτά πέδιλα. Στο πρώτο μισό του 5ου αι. ανήκουν δύο πολύχρωμα γυάλινα αγγεία του λεγόμενου «φοινικικού» τύπου (φωτ. 17, 18. Πρβλ. φωτ. 4)⁴⁵, δύο μελαμβαφείς αττικοί σκύφοι, ένας χάλκινος δακτύλιος με έγγλυφη παράσταση χορευτή στη σφενδόνη, και ένα ζεύγος τοξωτών πορπών με διακοσμητικά σφαιρίδια. Στον ίδιο κλασικό αιώνα ανήκουν μια μελαμβαφής αττική κύλικα (φωτ. 19)⁴⁶, και μια αργυρή περόνη με απόληξη σε σχήμα λεοντοκεφαλής.

Στις ταφές του Λιατοβουνίου επιβεβαιώνεται η μαρτυρία, την οποία προσέφεραν για πρώτη φορά οι τάφοι της Βίτσας, δηλαδή η χρήση χάλκινων αγγείων με περίτεχνη λαβή ως πολυτελών κτερισμάτων σε ταφές εξεχόντων μελών της κτηνοτροφικής μικροκοινωνίας: τα χάλκινα αυτά αγγεία (φωτ. 20. Πρβλ. και φωτ. 4)⁴⁷, κατασκευασμένα από σφυρήλατο έλασμα με χυτές λαβές και πλαστικές προτομές, θεωρούνται προϊόντα της κορινθιακής χαλκουργίας του 6ου και 5ου αι., τα οποία έφθασαν στις μολοσσικές κώμες της ενδοχώρας - όπως και τα λοιπά κορινθιακά ή αττικά τέχνεργα - μέσω των αποικιών των πόλεων του Νότου στον Αμβρακικό ή στο Ιόνιο και στα παράλια της Αδριατικής. Έτσι ενισχύεται η εκτίμηση, που εκφράστηκε πιο πάνω, ότι οι Μολοσσοί κτηνοτρόφοι του οικισμού του Λιατοβουνίου διέθεταν πολύ παραγωγικό πλεόνασμα, για να ανταλλάσσουν (νομίσματα δεν ήσαν σε χρήση ακόμα στη Μολοσσία) τα προϊό-

41. Στην Αμβρακία απαντούν ήδη στα τέλη του 9ου αι., βλ. Ι. Βοκοτοπούλου, « Η Ήπειρος στον 8ο και 7ο αι.π.Χ. », *ANNUARIO DELLA SCUOLA ARCHAEOLOGICA DI ATENE E DELLE MISSIONI ITALIANE IN ORIENTE*, LX N.S., XLIV (1982), Roma 1984 :77-100.

42. A.M.I. 8088.

43. A.M.I. 8074.

44. A.M.I. 8081.

45. Φωτ. 17= A.M.I. 8095. Οξυπύθμενος αμφορίσκος. Φωτ. 18= A.M.I. 8069. Τριφυλλόστομη οينوχοΐσκη. Πρβλ. *Glass Vessels in Ancient Greece*, Εκδ. ΥΠΠΟ/ΤΑΠΑ, Αθήνα 1992, αρ. καταλ 15 και 23 αντίστοιχα.

46. A.M.I. 8085.

47. A.M.I. 8113.

ντα τους με εργαλεία, γεωργικά είδη και ακριβά αντικείμενα « γοήτρου». Η προκαταρκτική παρουσίαση των ευρημάτων του 1994 από τους τάφους του Λιατοβουνίου τελειώνει με δύο ακόμη προϊόντα νότιων εργαστηρίων: μια οινοχόη με ερυθρόμορφη παράσταση γυναίκας που προσφέρει στην τιμώμενη νεκρή πυξίδα με κοσμήματα (φωτ. 21)⁴⁸ και ένα ερυθρόμορφο μελαμβαφές ληκύθιο (φωτ. 22)⁴⁹.

Οι συνεχιζόμενες ανασκαφές στα νεκροταφεία και στον οικισμό του Λιατοβουνίου αναμφίβολα θα πολλαπλασιάσουν τα αρχαιολογικά ευρήματα. Η έρευνα του οικισμού θα αποδώσει διαφορετικά πολιτιστικά συμφραζόμενα από εκείνα του νεκροταφείου, δηλαδή εργαλεία και αντικείμενα χρήσης αποκαλυπτικά για το επίπεδο τεχνογνωσίας και παραγωγικής εξειδίκευσης των κατοίκων του. Υπάρχουν, εξάλλου, ενδείξεις για την ύπαρξη στην περιοχή της κοιλάδας του Αγίου Αθανασίου ακόμη πρωιμότερων (ίσως νεολιθικών;) λειψάνων, όπως είναι ένας λίθινος πέλεκυς από σκληρό γκριζοπράσινο πέτρωμα με γλυφή στείλωσης κοντά στην αποκρουσμένη πτέρνα και οξεία κόψη⁵⁰, που αποτελεί επιφανειακό εύρημα (φωτ. 23. Πίν. 2: β).

IV. Οι αρχαιολογικές ενδείξεις από την περιφέρεια της κοιλάδας του Αώου (Πίν. 1)

1. Μεσογέφυρα

Ο Hammond, που περιηγήθηκε την Ήπειρο (και τη σημερινή ΝΑ Αλβανία) στα τέλη της δεκαετίας του '20, περιγράφει λείψανα οχυρωματικού περιβόλου πάνω στο λόφο απέναντι στη γκρεμισμένη γέφυρα, και στους πρόποδες -πάντα στη δεξιά πλευρά του Αώου- χαμηλό ύψωμα με επιφανειακά όστρακα, δυσδιάγνωστης κατηγορίας και χρονολογίας (1967: 274). Η εύρεση δύο μυκηναϊκών ξιφών στην περιοχή, και η στρατηγική θέση του λόφου τον οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι η θέση προσφερόταν για εγκατάσταση μάλλον κατά την προϊστορική παρά την κλασική εποχή.

48. A.M.I. 8076.

49. A.M.I. 8065.

50. Ο πέλεκυς του Λιατοβουνίου (A.M.I. 8302, σωζόμ. μήκος 13 εκ.) είχε αρχικά δύο γλυφές στείλωσης, όμοιος με τον πέλεκυ που βρέθηκε κοντά στη νεολιθική Κόκκινη Σπηλιά, στη θέση Μαραθιά Αγίου Ηλία Ιθωρίας, στην Αιτωλία, βλ. Ευθ. Μαστροκώστας, ΠΑΕ 1963, 211, Πίν. 186α. Παρόμοιος πέλεκυς από μαλακότερο λίθο αλλά με μία γλυφή έχει περισυλλεγεί στα Βλαχοκάλυβα Ωρωπού Πρέβεζας, βλ. Η. Ανδρέου, ΦΗΓΟΣ 1994, 258 εικ. 30. Η συγκέντρωση των τριών μέχρι τώρα γνωστών δειγμάτων του σπάνιου αυτού τύπου στην ΒΔ Ελλάδα πρέπει να συνεξεταστεί με τις παραγωγικές πρακτικές των προϊστορικών κατοίκων αυτών των περιοχών, πρβλ. Α.Ντούζουγλη «Ήπειρος-Ιόνια Νησιά: Οικονομία-Κατοίκηση». Κατάλογος Έκθεσης «Ο Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα», Εκδ. Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα 1996.

Σε επανειλημμένες αυτοψίες κατά την τελευταία τριετία διαπιστώθηκε ότι η πυκνή βλάστηση, που έχει καλύψει τα μέχρι προ δεκαετίας καλλιεργούμενα χωράφια στην κορυφή του λόφου, ελάχιστα επιτρέπει -χωρίς αποψίλωση και δοκιμαστικές τομές- την παρακολούθηση της πορείας του περιβόλου και των εντός της ακρόπολης αρχαίων κτισμάτων, από τα οποία προέρχονται διάσπαρτες λιθόπλινθοι και πλάκες. Από εκεί περισυλλέξαμε αρκετά άβαφα όστρακα, μεταξύ των οποίων τα ακόλουθα:

Πίν. 2: η: τμήμα από τον ώμο με τη λαβή χειροποίητου άβαφου αμφορίσκου από πορτοκαλέρυθρο πηλό, 9-8ου αι.π.Χ.⁵¹

Πίν. 2: θ: Τμήμα του χείλους ευρύστομου κλειστού αγγείου, τροχήλατου, από κιτρινέρυθρο πηλό, χωρίς ίχνη γανώματος, 2ου αι.π.Χ.

Πίν. 2: ι: Τμήμα του χείλους από ρηχό άωτο σκυφίδιο. Πηλός υποκίτρινος, επιφάνεια και στις δύο όψεις επιχρισμένη με αραιό μελανό γάνωμα. Τέλη 3ου α΄ μισό 2ου αι.π.Χ.⁵²

Από τον αγρό στους ΝΔ πρόποδες του λόφου προέρχονται τα όστρακα:

Πίν. 2: γ: Θραύσμα από το χείλος στενόλαιμης προχοϊσκης. Κάτω από το χείλος αρχίζει η κατακόρυφη ταινιόσχημη λαβή. Χειροποίητο, άβαφο, από πορτοκαλέρυθρο πηλό. ΥΕ ΙΙΙΓ-Πρώιμη Εποχή Σιδήρου⁵³.

Πίν. 2: δ: Τμήμα λαβής τοποθετημένης οριζόντια στην κοιλιά κλειστού αγγείου, από πορτοκαλέρυθρο πηλό, 9-8ου αι.π.Χ.⁵⁴

Πίν.2: ε: Θραύσμα κατακόρυφης γωνιωτής λαβής ενός μόνωτου ευρύστομου αγγείου, από πορτοκαλέρυθρο πηλό, 11-8ου αι.π.Χ.⁵⁵

Πίν.2: ζ: Θραύσμα οριζόντιας, ελαφρά πεπλατυσμένης λαβής κλειστού αγγείου από πορτοκαλέρυθρο πηλό, 8ου αι.π.Χ.⁵⁶

2. Κοιν. Αετόπετρας, θέση Παναγιά

Μετά το Μάζι και ΝΑ της οδού προς Αετόπετρα, μέσα στον κάμπο όπου προ πενταετίας συμπληρώθηκε ο αναδασμός, παρατηρήθηκαν ασβεστολιθικές πλάκες από διαλυμένο κιβωτιόσχημο τάφο (αγρός Καλλιντέρη), κοντά στον οποίο υπάρχουν άβαφα δυσδιάγνωστα όστρακα τροχήλατων αγγείων και η βάση ενός γυάλινου μυροδοχείου από υποπράσινο φουσητό γυαλί (Πίν.3: ν), του 1-2ου αι.⁵⁷

Στην ίδια θέση, στον καλλιεργούμενο με καλαμπόκι αγρό Αθαν. Νούτσου,

51. Βοκοτοπούλου 1986, Πίν. 37: γ. Πληροφορίες και σχόλια για τη Μεσογέφυρα βλ. επίσης στα: ΑΕ 1956, 131-35. ΠΑΕ 1963, 91. Δάκαρης 1972, 63.

52. ΕΛΛΗΝ. ΚΕΡΑΜ. Β΄, Πίν. 49: Γ18. ΕΛΛΗΝ. ΚΕΡΑΜ. Γ΄, Πίν. 41: α,β.

53. Βοκοτοπούλου 1986, Β΄, Πίν. 30: στ.

54. Βοκοτοπούλου 1986, Πίν. 59: α,β. Πίν. 38: α,β.

55. Χ.Κουκούλη - Χρυσανθάκη, ΠΡΩΤΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΘΑΣΟΣ, 1992, Β΄, Σχέδ. 81-83, σχήμα ΙV.

56. Βοκοτοπούλου 1986, Β΄, Πίν. 38: β.

57. Glass Vessels in Ancient Greece, Εκδ. ΥΠΠΟ/ΤΑΠΑ, Αθήνα 1992, αρ.καταλ. 80.

όπου είχαν παρατηρηθεί τμήματα πύθων και κεραμίδες, πραγματοποιήθηκε από την ΙΒ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχ/των τον Αύγουστο 1995 δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα για τη διερεύνηση του χαρακτήρα και της χρονολογίας των λειψάνων. Διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για συγκρότημα χρονολογούμενο πιθανώτατα στους πρώιμους βυζαντινούς αιώνες⁵⁸, που καλύπτει τουλάχιστον δύο στρώματα και περιλαμβάνει κτίσματα, των οποίων μικρό τμήμα αποκαλύφθηκε, από αργούς λίθους και παχύ συνδετικό κονίαμμα. Στον περίβολο του συγκροτήματος ανήκει σειρά μεγάλων πύθων, εμπηγμένων κατακόρυφα στο αργιλλώδες έδαφος. Εντοπίστηκαν τουλάχιστον οκτώ, ενώ ένας ακέραιος πύθος, ύψους 1.05 μ. μεταφέρθηκε στο Αρχικό Μουσείο Ιωαννίνων (Φωτ. 24).

3. Κοινότητα Ηλιοράχης

α) θέση Μπίχλη

Από τους Χ. Καράκογλου και Τ. Καφετζή, κατοίκους Κόνιτσας, παραδόθηκαν μεταξύ 1992-94 τα παρακάτω επιφανειακά ευρήματα:

Πίν.3: γ : Θραύσμα από το τοίχωμα χειροποίητου πύθου από ερυθροκίτρινο πηλό. Εξωτερικά πλαστική ταινία με ασύμμετρες εντυπώσεις. 10-9ος αι.π.Χ.

Μαζί με το παραπάνω παραδόθηκαν ακόμη ένα όστρακο πύθου με πλαστική έντυπη ταινία, και ένα όστρακο τροχήλατου κλειστού αγγείου με αραιό πρωτοκορινθιακό φαιό γάνωμα (8ου αι.π.Χ.).

Φωτ. 25: (Αγρός Δ. Λάππα) Αλότμημα από το ανώτερο μισό επιτύμβιας στήλης από λευκό ασβεστόλιθο⁵⁹. Σωζ. ύψος: 0,38 μ. Αρχικό πλάτος: 0,39 μ. Μέγιστο

58. Ο τύπος και η διάταξη των αποθηκευτικών πύθων παραπέμπει στο παλαιοχριστιανικό/πρώιμο βυζαντινό συγκρότημα που αποκαλύπτεται από το 1993 στη θέση Λουλουδιές Κίτρους Πιερίας, βλ. *Bulletin Correspondance Hellenique - Chronique des fouilles et decouvertes archaeologiques en Grece en 1993* (1994), 742. Εφημ. Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 31.3.1996. Στην περίπτωση αυτή το σύνολο στον αγρό Νούτσου ενδεχομένως σχετίζεται με το παρόμοιας χρονολογίας κτίριο, που εντοπίστηκε από τη ΙΒ ΕΠΚΑ στη θέση του ελικοδρομίου, στην Παλαιογορίτσα (βλ. παρακάτω). Η συνέχιση της έρευνας και στα δύο αυτά συγκροτήματα παραπέμφθηκε στην αρμόδια 8η ΕΒΜ.

59. Α.Μ.Ι. 8303. Ο συνδυασμός της οριζόντιας κυματοφόρου απόληξης (στοιχείου των επιτυμβίων στηλών της ΒΔ Ελλάδος) με την ναόσχημη αετωματική παράσταση (που είναι κοινό σχήμα στις αχαϊκές και αττικές στήλες) είναι πολύ σπάνιος, και απαντά -με ευθεία απόληξη χωρίς κυματο-σε μία ακόμη στήλη, ρωμαϊκής εποχής όμως, από την περιοχή της Βύλλιδος, βλ. Hammond 1967, σ.735: 10, Σχέδ. 34, Πίν. XXIV: d. Μία ακόμη ελληνιστική επιτύμβια «σύνθετη» στήλη, στο άνω μισό της οποίας υπάρχει ο συνήθης σε στήλες της Αμβρακίας ανάγλυφος κλάδος, ενώ το κάτω μισό διαμορφώνεται ως αετωματική πρόσοψη ναΐσκου, έχει βρεθεί πάλι στην ίδια περιφέρεια, στο Αvarice, βλ. P.M.Fraser & T.Rönne-Linders, «Some more Boeotian and West Greek Tombstones», *Opuscula Atheniensia* X (1971), 74, εικ. 23. Ο τύπος της επιτύμβιας στήλης με «εγγεγραμμένο αέτωμα» χωρίς κυματοφόρο απόληξη και επίστεψη (όπως πιθανώτατα έφερε η δική μας) απαντά και στη Λυγκησίδα της Άνω Μακεδονίας (περιοχή Φλώρινας), βλ. Α. Ριζάκης-Ι. Τουράτσογλου, «Η τυπολογία των επιτυμβίων μνημείων της Άνω Μακεδονίας», στον τόμο: *ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ*, 5ο Διεθνές Συμπόσιο Θεσσαλονίκη, Οκτ. 1989 (Θεσσαλονίκη 1993), σ. 1292, 1300: Σχέδ. 7B.

πάχος: 0,21 μ. Παρά τις πολλαπλές αποκρούσεις σώζονται τμήματα της αρχικής επιφάνειας των δύο κατακόρυφων στενών πλευρών και της οριζόντιας άνω απόληξης, η οποία σώζει έκκεντρο τετράπλευρο τόρμο (4X2,5 X βάθ. 3 εκ. Η απόκρουση στην άνω δεξιά πλευρά δεν επιτρέπει την επιβεβαίωση της ύπαρξης και δεύτερου αντίστοιχου τόρμου). Η πίσω όψη είναι δουλεμένη με χοντρό καλέμι. Στην πρόσθια όψη αποδίδεται ανάγλυφα η πρόσοψη ναόσχημης κατασκευής με αετωματική απόληξη. Στα άκρα και την κορυφή του τριγώνου αποδίδονται οι ανθεμωτές ακρωτήριες κέραμοι με τρόπο αφαιρετικά σχηματοποιημένο. Διακρίνεται μόλις η γωνία της αριστερής παραστάδας κάτω από το απλό γείσο, ενώ η άνω απόληξη κοσμεύεται με κυμάτιο. Στο εσωτερικό του ναΐσκου, όπου θα έπρεπε να υπάρχει ανάγλυφη προτομή ή παράσταση μορφών ή επιγραφή με το όνομα του νεκρού, η επιφάνεια είναι αδρά δουλεμένη και δεν σώζει ίχνη που να ενισχύουν μία από τις παραπάνω πιθανές αποκαταστάσεις. Β΄ μισό 3ου-2ου αι.π.Χ.

Στην ίδια θέση βρέθηκε τμήμα λεπτού κιονίσκου από ντόπιο ασβεστόλιθο (μήκ. 0,18, διάμ. 0,11 μ.). Ο κιονίσκος φέρει κατακόρυφες ραβδώσεις στο πρόσθιο μισό της επιφάνειας. Ύστερης ρωμαιοκρατίας⁶⁰;

β) θέση Αγία Τριάδα (αγρός Κων/νου Μάρκου)

Πίν.3: ε: Θραύσμα χονδρότοιχου χειροποίητου αγγείου με γλωσσοειδή ψευδολαβή, από τραχύ ερυθρό πηλό. Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου⁶¹.

Πίν.3: η: Θραύσμα κατακόρυφης γωνιωτής λαβής με μαστίδιο, από πορτοκαλέρυθρο πηλό, 11-8ου αι.π.Χ.⁶²

Πίν.3: λ: Θραύσμα χείλους κανθάρου με μία από τις δακτυλιόσχημες λαβές (στις οποίες λείπει το σύνηθες γλωσσωτό επίθημα). Τρεις ρηχές εγχαράξεις στο ύψος των λαβών. Πηλός κιτρινέρυθρος, επιφάνεια με θαμπό καστανό γάνωμα⁶³.

60. Όμοιο θραύσμα κιονίσκου από τον αρχιτεκτονικό διάκοσμο παλαιοχριστιανικού κτιρίου βρέθηκε κατά την ανασκαφή στο φρούριο Παλαιοκάστρου, που υψώνεται στην όχθη του Δρίνου μετά το Αργυρόκαστρο (και πριν από τη συμβολή του με τον Αώο κοντά στο Τεπελένι), ελέγχοντας έτσι τη δίοδο από την κοιλάδα του Δρίνου προς τη Φοινίκη και το Βουθρωτό. Βλ. Apollon Bace, «La Forteresse de Palaeokastr», *ILIRIA* 1981, 165-235, Πίν. IX: α2.

61. Συμπαγείς αποφύσεις χειροποίητων αγγείων απαντούν στον Καστανά από τη στρώση 17 ως την 11, δηλ. από το 13ο ως τον 11ο αι.π.Χ. Στην Ήπειρο διατηρούνται ίσως μέχρι τον 9ο αι. (στην Αμβρακία βρίσκονται σε μη αναμοχλευμένες στρώσεις ερυθράς αργίλου κάτω από τη θεμελίωση των μεταγενέστερων κατοικιών), βλ. Alix Hochstetter, *KASTANAS*, ό.π., Πίν. 17: 6-7. Πίν. 67: 4-6. Πίν. 73: 4. Πίν. 107: 6.

62. Βλ. υποσ. 55 και: A. Hochstetter, ό.π., Πίν. 140: 1.

63. Σ. Δρούγου (υπεύθυνη έκδοσης), *ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ*, Θεσσ/νίκη 1991, Χρονολογικό Πίν.: Κάνθαρος τύπου C1 [γύρω στο 200 π.Χ.]. Ο τύπος αυτός του κανθαροειδούς σκύφου είναι μάλλον σπάνιος, βλ. *CORINTH* VII, 1975, «one piece cyma kantharos» Πίν. 15: 400 [περ. α΄ μισό 3ου αι.]. Ωστόσο, ο τύπος αυτός φαίνεται ότι επιβιώνει μέχρι τα τέλη του 2ου/αρχές του 1ου αι.π.Χ., πρβλ. Α. Ωνάσογλου, *ΕΛΛΗΝ. ΚΕΡΑΜ. Γ΄*, 64.

Πίν. 3: μ : Μικρό κλειστό αγγείο με κατακόρυφη λαβή, δακτυλιόσχημη βάση και πιεσμένο, σχεδόν αμφικωνικό σώμα, ελλίπες κατά την απόληξη του λαιμού (που μπορεί να τελείωνε ως οινοχόη ή ως λήκυθος,) και το άνω μέρος της λαβής. Πηλός πορτοκαλέρυθρος, φέρει εξωτερικά εξίτηλο ερυθρό επίχρισμα. Τέλη 3ου-2ου αι.π.Χ.⁶⁴

4. Παλαιογορίτσα

Πάνω στο χαμηλό επιμήκη λόφο της Παλαιογορίτσας, περ. 2 χλμ. από την Κόνιτσα προς το Μάζι, ο Hammond το 1935 (1967: 273) παρατήρησε διάσπαρτους λαξευμένους λίθους, ένα κτιστό θεμέλιο περιτειχίσματος, άβαφα όστρακα και κεραμίδια, και ένα διπλό τάφο με επιμήκεις ορθογώνιες θήκες λαξευμένες μέσα στο φυσικό βράχο, ενώ μετά τη μικρή κοιλάδα προς τα ΒΔ πάνω σε χαμηλότερα υψώματα διέκρινε ισοπεδωμένα σημεία του φυσικού βράχου και διάσπαρτους ογκόλιθους.

Η ανέγερση, στη δεκαετία του '80, ενός συγκροτήματος σιλό στη βόρεια πλευρά του λόφου, η διάνοιξη αγροτικού δρόμου γύρω από τους πρόποδες, αλλά κυρίως οι ισοπεδωτικές εργασίες αναδάσμου, που είχαν σχεδόν ολοκληρωθεί σ' αυτή την περιοχή πριν επέμβει η ΙΒ Εφορεία το 1992, μετέβαλαν δραματικά την παραδιδόμενη εικόνα μιας περιοχής με πυκνά αρχαία οικοδομικά λείψανα. Κατά τις επανειλημμένες αυτοψίες που ακολούθησαν, εκτός από το διπλό λαξευτό τάφο που παραμένει ορατός στη ΒΔ πλευρά του λόφου, παρατηρήθηκε σε όλη την ακαλλιέργητη μικρή κοιλάδα (στο βόρειο άκρο της οποίας υπάρχουν παλιές στάνες) δυτικά της Παλαιογορίτσας πυκνή διασπορά κεράμων διαφόρων τύπων (φωτ. 26)⁶⁵, αργών λίθων και άβαφων χονδρότοιχων αγγείων. Ακριβώς δίπλα στην διερχόμενη από τη δυτική πλευρά της κοιλάδας τσιμεντένια αρδευτική αύλακα παρατηρήθηκε λείψανο (1,5X 2,5 μ.) δαπέδου με διαλυμένες λευκές ψηφίδες. Γύρω απ' αυτό περισυλλέχτηκαν όστρακα χρηστικών αγγείων (Πίν. 4), ενώ στην ίδια θέση φέρεται να έχει βρεθεί το τμήμα χάλκινου αγάλματος (φωτ.

64. Συγγενή δείγματα πεπιεσμένων ληκύθων του 2ου αι. π.Χ. από το Δυρράχιο βλ. Hava Hidri, «Les vestiges d' un atelier de ceramique à Dyrrachion», *ILIRIA* VI, 1976, 254, Πίν. I: 5-8 με ανοιχτόφαιο επίχρισμα.

65. Στις δύο γωνίες διακρίνονται αποτμήματα ορθογώνιων δομικών κεράμων, πάχους 3,5 εκ. και διαστάσεων 25X25 εκ. με δύο διαγώνιες σταυροειδείς εγχαράξεις και λείψανα συνδετικού κονιάματος, τύπου χρησιμοποιούμενου, κατά τον Βιτρούβιο, για την κατασκευή πεσσών υποκαύστων σε ρωμαϊκά λουτρά. Κάτω αριστερά απότμημα κεραμίδας με βαθιές καμπύλες δαχτυλιές στη μία όψη (πάχος 2,7 εκ.), πάνω δεξιά απότμημα κεράμου του τύπου *tegula mammata*, χρησιμοποιούμενης για τη μόνωση των τοίχων και την κυκλοφορία του θερμού και ψυχρού αέρα στα αντίστοιχα λουτρικά διαμερίσματα, βλ. J.P. Adam, *La Construction Romaine*, Paris 1984, 292. Ποικιλία κεράμων με δαχτυλιές βρέθηκε, εξάλλου, σε κτίρια του 3-5ου αι. που αποκαλύφθηκαν στο φρούριο Παλαιοκάστρου, στην κοιλάδα του Δρίνου, βλ. A. Bace, *ILIRIA*, 1981, Πίν. IV-VII.

27) που μας παραδόθηκε το 1992⁶⁶.

Πίν.4: α: Θραύσμα από το χείλος ευρύστομου χειροποίητου αγγείου από ερυθρό πηλό, με λειασμένη επιφάνεια που φέρει στο πλατύ χείλος και εξωτερικά αμαυρόχρωμη διακόσμηση. 10-9ου αι.π.Χ.⁶⁷

Πίν. 4: β: Θραύσμα από το άνω μέρος του σώματος, με το γυριστό χείλος από το οποίο ξεκινά η μία κατακόρυφη λαβή, άβαφου μαγειρικού σκεύους. Πηλός ερυθρός, εξωτερ. επιφάνεια μαυρισμένη από τη φωτιά. 1ου αι.⁶⁸

Πίν. 4: γ: Θραύσμα από το στόμιο άβαφου αγγείου οικιακής χρήσης, με δύο κατακόρυφες λαβές (σώζεται η έκφυση της μιας), και πλατύ γυριστό χείλος. Πηλός ερυθρός, εξωτερικά λειασμένη επιφάνεια.

Πίν. 4: δ: Θραύσμα από το στενό στόμιο μαγειρικού σκεύους με γυριστό χείλος. Πηλός ερυθρός, επιφάνεια τραχειά, μαυρισμένη. 1ος αι.π.Χ.-1ος αι.μ.Χ.⁶⁹

Πίν. 4: ε: Θραύσμα χείλους λεκανοειδούς αγγείου από ερυθρό πηλό. Ρωμαϊκής περιόδου⁷⁰.

Πίν. 4: ζ: Θραύσμα από τη βάση αρρητινού πινακίου που φέρει λαμπρό πορτοκαλέρυθρο επίχρυσμα. Μέσα 1ου-μέσα 2ου αι.⁷¹

Πίν. 4: η: Θραύσμα από χείλος στενόλαιμου αγγείου (οινοχόης ή αμφορέα) από ερυθρό πηλό. Μέσα 2ου αι.π.Χ.- 1ος αι. μ.Χ., αλλά και 3-5ος αι.⁷²

Πίν. 4: θ: Τμήμα κατακόρυφης λαβής κλειστού αγγείου, με βαθειές αυλακώσεις στην εξωτερική της όψη. 2ος-1ος αι.π.Χ.

Πίν. 4: ι: Θραύσμα από το σώμα άβαφου κλειστού αγγείου, που φέρει εγχάρακτη διακόσμηση με λεπτό χτένι. Υστερορωμαϊκής εποχής.

66. A.M.I. 7616. Το άγαλμα, ελλιπές κατά το αριστερό σκέλος, τους βραχίονες, την κεφαλή και μεγάλο τμήμα της ράχης, εικονίζει ενδεχομένως νεαρό νέγρο υπηρέτη που προσφέρει οινοχόη ή κέρασ της Αμαλθείας, και αποτελεί άριστο προϊόν ελληνικού εργαστηρίου του 1ου αι.π.Χ., και πιθανότατα αυγουστιανών χρόνων, πρβλ. B.Barr-Sharrar, «How important is provenance? Archaeological and stylistic questions in the attribution of ancient Bronzes», *Small Bronze Sculpture from the Ancient World*, Malibu 1990, 227, Εικ. 24. Η επιστημονική δημοσίευση του σπάνιου για την Ήπειρο ευρήματος θα γίνει σε άλλη θέση.

67. Ο τύπος της βαθιάς λεκάνης με πλατύ χείλος δεν είναι γνωστός στα δημοσιευμένα ταφικά σύνολα της Βίτσας (όπου όμως απαντά η διακοσμητική διαγράμμιση του χείλους σε αμφορείς), συνηθίζεται ωστόσο στην άβαφη ή εγχάρακτη χειροποίητη οικιακή κεραμική λ.χ. στον Καστανά, από τον 12ο ως τον 9ο αι., βλ. Hochstetter ό.π., Πίν.6: 10, Πίν. 49: 4, Πίν. 101: 1.

68. Ανήκει στα σχήματα αγγείων της ομάδας G της αθηναϊκής Αγοράς, βλ. *THE ATHENIAN AGORA, V: Pottery of the Roman Period*. 1959, 23, Πίν. 7: G 116-117.

69. Ο.π., και: V. Anderson-Stojanovic, *STOBI: The Hellenistic and Roman Pottery*, 1992, Πίν. 131: 1126-1127.

70. *STOBI*, ό.π., Πίν. 132: 1134.

71. *CORINTH XVIII*, Part II (1990), Σχέδ. 4: 74 (*plain sigillata red slip ware*), 9: 111,113 (*african red slip ware*).

72. Homer A.Thompson, «Two centuries of Hellenistic Pottery», *Hesperia* 3, 1934, D 62. *STOBI*, ό.π., 853, Πίν. 100: 109-112. A.Bace, ό.π. (υποσ. 65), Πίν. XI: 11 από σφρόματα του 3-5ου αι.

Πίν. 4: κ-λ: Απότμημα κωνικής αγνύθας, και σχεδόν ακέραια πυραμιδοειδής αγνύθα από τραχύ ερυθρό πηλό.

Η χρονολόγηση της επιφανειακής κεραμικής και του αγάλματος γύρω στους αυτοκρατορικούς χρόνους σε συνδυασμό με την ύπαρξη στην ευρύτερη περιοχή λαξευμένων λίθων (αλλά και λίθινων αρχιτεκτονικών θραυσμάτων κυλισμένων μέχρι τις παρυφές της κοιλάδας, τα οποία φωτογραφήθηκαν στη θέση τους) οδηγούν στην υπόθεση ότι στη θέση αυτή πρέπει να υπήρχε ρωμαϊκή αγροικία (*villa rustica*).

Αλλά η καταστροφή των αρχαιοτήτων της Παλαιογορίτσας από την «αναπτυξιακή μπουλντόζα» δεν σταμάτησε εδώ. Κατά την ισοπέδωση της κορυφής του λόφου για την κατασκευή ελικοδρομίου το 1993 εντοπίστηκαν θεμέλια επιμήκους κτιρίου. Σε ένα χώρο του υπήρχε σειρά αποθηκευτικών πύλων (Φωτ. 28), καθώς και άφθονα κεραμίδια. Η σύντομη έρευνα, που θα ολοκληρωθεί από την 8η Ε.Β.Μ., έδειξε ότι πρόκειται για παλαιοχριστιανικά λείψανα, παρόμοια με εκείνα της θέσης Παναγιά Αετόπετρας. Από τα αναμοχλευμένα στρώματα, τοποθετημένο ίσως σε κάποιο τοίχο του μεταγενέστερου κτίσματος σε δεύτερη χρήση, προέρχεται τμήμα επιτύμβιας στήλης (Φωτ. 29. Α.Μ.Ι. 7613). Η πλάκα από υπόλευκο ασβεστόλιθο είναι αποκρουσμένη στην κορύφωση και στην κατάληξη, έχει μέγιστο σωζ. ύψος 0,46 μ., πλάτος 0,36 μ. και πάχος 0,12 μ. Η πίσω όψη είναι αδρά δουλεμένη, ενώ η πρόσθια επιφάνεια φέρει τρεις έγγλυφες «δέλτους» διαφόρου μήκους τη μία κάτω από την άλλη, στις οποίες με επιπεδόγλυφα γράμματα, σε τρεις στίχους, σώζεται τό όνομα και το πατρωνυμικό του νεκρού με την επίκληση «χαίρε»:

Δ Ο[Κ]- -[Ι]Ο[Σ]

Α Ν - - -[Ι]Α

Χ Α Ι Ρ Ε (Υψ. γραμμ. 4,5-5 εκ.)

Ίχνος της αρχικής ανάγλυφης διακόσμησης, εάν υπήρχε, δεν σώζεται, και η μορφή των γραμμάτων την χρονολογεί από τον 3ο ως τις αρχές του 1ου αι.π.Χ.

5. Θέση Ελιά (ή Σέροβινα) Κόνιτσας

Στις παρυφές του κάμπου μεταξύ Παλαιογορίτσας και Κόνιτσας οι εργασίες αναδάσμου αποκάλυψαν το 1980 διπλό κιβωτιόσχημο τάφο με κτιστά τοιχώματα, σοβατισμένα εσωτερικά, και καλυπτήριες πλάκες από ντόπια πέτρα. Θραύσματα κεραμίδων με δαχτυλιές και λίγα άβαφα όστρακα, που βρέθηκαν τριγύρω, τον χρονολογούν στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους⁷³.

6. Γεωργική Σχολή Κόνιτσας

Εν μέρει από δική του αυτοψία και εν μέρει από περιγραφές παλαιότερων

73. ΑΔ 1980, Β1 Χρονικά, 303.

περιηγητών ο Hammond (1967: 273) περιγράφει την ύπαρξη διάσπαρτων λαξευτών γωνιόλιθων και οστράκων άβαφης κεραμικής στους λόφους δυτικά της Αναγνωστοπούλειας Γεωργικής Σχολής (που κατασκευάστηκε γύρω στο 1920), καθώς και την εύρεση οκτώ ρωμαϊκών νομισμάτων. Σε νεότερη αυτοψία φαίνεται ότι παρατηρήθηκαν επιφανειακά θεμέλια κυκλικών κτιρίων και όστρακα χειροποίητων προϊστορικών αγγείων, 500 μ. δυτικά της Σχολής⁷⁴.

7. Θέση Ζιάβισκο (ή «Κάστρο» ή «Κουρί») Κόνιτσας

Στην κορυφή του απόκρημνου βραχώδους λόφου που υψώνεται στη ΝΔ άκρη της κάτω Κόνιτσας, πάνω από την έξοδο της χαράδρας του Αώου, ο Hammond (1967: 273) αναφέρει την ύπαρξη μικρού φρουρίου, της Ιουστινιάνειας ή μεταγενέστερης περιόδου. Ωστόσο, κατά καιρούς από τα χαμηλότερα επικλινή επίπεδα στους δυτικούς πρόποδες του βράχου, εκεί που απλώνονται τα τελευταία παλιά σπίτια, και στα πρηνή της χαράδρας έχουν περισυλλεγεί -ιδιαίτερα μετά από ραγδαίες βροχές- πολυάριθμα όστρακα και νομίσματα ιστορικών χρόνων. Το 1992 οι κ.κ. Καράκογλου και Καφετζής παρέδωσαν μικρό κιβώτιο με κεραμική από την περιοχή αυτή, το οποίο περιελάμβανε περίπου 80 όστρακα άβαφων τροχήλατων αγγείων από χρηστικούς τύπους κεραμικής του 2ου - πρώτο μισό του 1ου αι. αι.π.Χ., τρεις κωνικές αγνύθες και μία πυραμιδοειδή (ξ), και 9 όστρακα σκυφιδίων με εξίτηλο γάνωμα (τα εξ αυτών διαγνωστικά παρουσιάζονται στον Πίν. 5). Η σιδερένια αιχμή (Πίν.5: ο) και η βάση μελαμβαφούς σκύφου (η) βρέθηκαν στο βόρειο πρηνές της χαράδρας, περιεχόμενα ίσως σε μετατοπισμένη από τη διάβρωση στρώση.

Πίν. 5: α-β-γ: Θραύσματα από το λαιμό αμφορέων ή πρόχων, από πορτοκαλέρυθρο ως φαιό πηλό. Μέσα 2ου- 1ος αι.π.Χ.⁷⁵

Πίν. 5: δ: Τμήμα από το άνω μέρος κανθάρου από φωτεινό πηλό με εξίτηλο μελανό γάνωμα και λεπτές εγχάρακτες αύλακες στο ύψος των λαβών και στην κοιλιά. 2ος αι.π.Χ.⁷⁶

Πίν. 5: ε: Θραύσμα χείλους αγγείου με καπάκι (πυξίδα;), από υποκίτρινο πηλό, που φέρει εξωτερικά εξίτηλο μελανόφαιο γάνωμα. Τέλη 3ου-2ος αι.π.Χ.

Πίν. 5: ζ: Όστρακο από τη βάση ανάγλυφου σκύφου από κιτρινέρυθρο πηλό με θαμπό μελανό γάνωμα. Μέσα 2ου αι.π.Χ.⁷⁷

Πίν. 5: η: Θραύσμα από το κάτω μέρος με τη δακτυλιόσχημη βάση μελαμβαφούς σκύφου, πρώιμης ελληνιστικής εποχής.

74. Η. Ανδρέου, *ΦΗΓΟΣ*. 1994, 238. Τα όστρακα δεν βρέθηκαν στην αποθήκη του Αρχ/κού Μουσείου Ιωαννίνων.

75. *ΕΛΛΗΝ. ΚΕΡΑΜ. Γ'*, Πίν. 108: K4513, K4432.

76. *ΕΛΛΗΝ. ΚΕΡΑΜ. Β'*, Πίν. 67: 8064.

77. *CORINTH VII*, ό.π. Πίν. 77: 904.

Πίν. 5: θ-ι: Τμήμα από το χείλος και από το κάτω μέρος με τη δακτυλιόσχημη βάση δύο άβαφων άωτων σκυφιδίων από κιτρινέρυθρο πηλό, με εμφανείς τις ραβδώσεις του τροχού. Ίσως έφεραν αρχικά επάλειψη με αραιό ανοιχτόφαιο επίχρισμα. 2ος αι.π.Χ.

Πίν. 5: κ: Δακτυλιόσχημη βάση (άβαφου) σκυφιδίου. 3-2ος αι.π.Χ.

Πίν. 5: λ: Υψηλή τορευτή βάση, μάλλον από κάρθαρο, από ωχροκίτρινο πηλό. Στο εσωτερικό του αγγείου και στο εξωτερικό της βάσης καστανό γάνωμα. 2ο μισό του 3ου-μέσα 2ου αι.π.Χ.⁷⁸

Πίν. 5: μ: Θραύσμα από το χείλος με το άνω μέρος της κατακόρυφης, αυλακωτής λαβής άβαφης οινόχους από ερυθρό πηλό. Στην κορυφή της λαβής επίθετη διακόσμηση κυλίνδρου με πλατειά άκρα. 2-1ος αι.π.Χ.⁷⁹

Πίν. 5: ν: Οριζόντια κυλινδρική λαβή με αυλακώσεις, από άβαφη λεκανίδα. 2-1ος αι.π.Χ.⁸⁰

Πίν. 5: ξ: Ακέραια πυραμιδοειδής αγνύθα με επίπεδη κεφαλή, από ερυθρό πηλό.

Πίν. 5: ο: Σιδερένια αιχμή ακοντίου με ελαφρά ενισχυμένη ράχη, αρκετά οξειδωμένη, και αποκρουσμένη στην απόληξη του κοίλου αυλού, σταν οποίο σώζεται μία οπή στερέωσης της αιχμής στον ξύλινο κοντό. Ο τύπος με τη μακρά φυλλόσχημη λεπίδα με ανάγλυφη ράχη και τον κοντό αυλό (Βοκοτοπούλου 1986, Α, 300, τύπος J2) χρησιμοποιείται επί πολλούς αιώνες, από τα μέσα του 8ου ως τουλάχιστον τον 3ο αι.π.Χ.

Στα δυτικά προνή κάτω από την κορυφή του « Κάστρου» έχουν τα τελευταία χρόνια περισυλλεγεί από τις κατοίκους της περιοχής κυρίες Ελ. και Ευανθ. Διαμάντη αρκετά αρχαία νομίσματα, που βρίσκονται στην εγκεκριμένη ιδιωτική συλλογή τους⁸¹:

1. ΧΝ Κωνσταντίου Β΄, νομισματοκοπείο πιθανότατα Σίσκια, χρονολ. κοπής: 351. Βλ. LRBC, II, σ. 70, αρ. 1185.

2. ΧΝ Κοινού Ηπειρωτών μετά το 148 π.Χ. Βλ. Franke, σ. 226 κ.εξ.

3. ΧΝ φθαρμένο, πιθανώς Κερκύρας, περί το 229-48 π.Χ. Για τον τύπο βλ. SNG Evelt. 1979.

4. ΧΝ. Ασάριο 4. Βαλεντινιανού Γ΄, νομισμ/πείο αδιάγνωστο, χρονολ. κο-

78. CORINTH VII, ό.π., Πίν. 52: 408, Πίν. 53: 399.

79. ΕΛΛΗΝ. ΚΕΡΑΜ. Γ΄, Πίν. 108: Κ4512.

80. Ο.π., Πίν. 110: Κ4520.

81. Για την ταύτιση των νομισμάτων ευχαριστώ την Δρα Βασ. Πέννα, του Νομισματικού Μουσείου. Στην περιγραφή των νομισμάτων χρησιμοποιούνται οι ακόλουθες συντομογραφίες:

ΧΝ: Χάλκινο νόμισμα. ΑΝ: Αργυρό νόμισμα.

BMC: British Museum Catalogue

LRBC: Late Roman Bronze Coinage. 1960.

Franke: P. Franke, Die Antiken Münzen von Epirus. 1961.

SNG: Sylloge Nummorum Graecorum.

πής 425-450. Για τον τύπο βλ. LRBC, II, σ. 90, αρ. 2237.

5. ΧΝ. Ασσάριο 4. Βαλεντινιανού Β', νομισμ/πείο αδιάγνωστο, χρονολ. κοπής 383-392. Βλ. LRBC, II, σ. 89, αρ. 2183.

6. ΧΝ φθαρμένο, τέλος 4ου αι.π.Χ.

7. ΧΝ φθαρμένο, ύστερης ρωμαϊκής κοπής, τέλος 4ου-αρχές 5ου αι.

8. ΧΝ, όπως το προηγούμενο.

9. ΧΝ Αμβρακίας, τέλος 3ου αι.-168 π.Χ. Βλ. SNG Evelt. 1766.

10. ΧΝ Αιτωλών, περί το 279-168 π.Χ. Βλ. SNG Cop. 35.

11. ΧΝ Βασιλέως Περσέως, περί το 178-168 π.Χ. Βλ. SNG Cop. 1275.

12. ΧΝ Κοινού Ηπειρωτών, βλ. Franke, σ. 205, αρ. 545 κ.εξ. (Gruppe VII, Serie 4). Περ. 234/33-168 π.Χ.

13. ΧΝ Αμβρακίας, τέλους 3ου αι.- 168 π.Χ. Βλ. SNG Evelt. 1766.

14. ΧΝ Βασιλέως Περσέως, περί το 178-168 π.Χ. Βλ. SNG Cop. 1275.

15. ΧΝ Αμβρακίας, τέλος 3ου αι.- 168 π.Χ. Βλ. SNG Evelt. 1768.

16. ΧΝ Κοινού Ηπειρωτών, μετά το 148 π.Χ.

17. ΧΝ Αμβρακίας, τέλος 3ου αι.-168 π.Χ. Βλ. SNG Evelt. 1769.

18. ΧΝ Αντιγόνου Γονατά, βλ. SNG Cop. 1207 κ.εξ.

19. ΧΝ Κοινού Ηπειρωτών, βλ. Franke, σ. 205, αρ. 555 κ.εξ. (Gruppe VII, Serie 5). 234/33-168 π.Χ.

20. ΧΝ. Αυτοκράτορας αδιάγνωστος, χρονολ. κοπής 383-394, τύπος SALVS REI PUBLICAE.

21. ΑΝ. Κόρινθος, δραχμή περί το 300-243 π.Χ. Βλ. BMC σ. 50, αρ. 410.

8. Χαράδρα Αώου

Στο νότιο προανές του μονοπατιού, που οδηγεί προς τη μονή Στομίου, περίπου 1 χλμ. από το γεφύρι, εντοπίστηκε και παραδόθηκε το 1994 σύνολο οστών ζώων και θραυσμάτων τραχειάς κεραμικής, που προστίθεται στις άφθονες μαρτυρίες για το πέρασμα από την περιοχή αυτή περιπλανώμενων νομάδων της ΝΑ Βαλκανικής γύρω στον 6ο αι. κ.εξ. Το χειροποίητο χονδροειδές αγγείο του Πίν. 6: α, από ερυθρό πηλό με πρόσμειξη από άχυρα (γι αυτό και οι λεπτές τρυπούλες στη μαυροψημένη επιφάνεια), ανήκει στην κεραμική τη χαρακτηριζόμενη ως *slavic ware*⁸².

9. Κοινότητα Καλλιθέας, θέσεις α) Αγ. Αθανάσιος β) Αγ. Κων/νος

Από επιφανειακή έρευνα στις θέσεις αυτές προέρχονται μεταξύ άλλων τα:

Πίν. 3: α-β: Όστρακα χειροποίητων πύθων από τραχύ ερυθρό πηλό. Διακόσμηση με επίθετες πλαστικές ταινίες (κατακόρυφα στο β, στο οποίο διακρίνεται

82. P. Aupert, «Ceramique slave à Argos» και «Objets de la vie quotidienne à Argos en 585 ap. J.-C.», *Bull. de Corresp. Hellenique, Suppl. VI, Etudes Argiennes* 1980, σ. 373-94 και 395-457.

εξωτερικά θαμπό φαιό επίχρισμα) που φέρουν ασύμμετρες εντυπώσεις. 12ου-8ου αι.π.Χ.⁸³

Πίν. 3: δ: Συμπαγής γλωσσοειδής λαβή χειροποίητου πίθου από ερυθρόφαιο τραχύ πηλό.

Πίν. 3: ζ, θ: Αποτμήματα οριζόντιων λαβών κλειστών αγγείων, από πορτοκαλέρυθρο πηλό. ΥΕ ΙΙΙΓ-ΠΕΣ.

Πίν. 3: ι: Πήλινο αμφικωνικό σφονδύλι, με λειασμένη επιφάνεια.

Πίν. 3: κ: Θραύσμα από τον ώμο με τη μία κατακόρυφη λαβή ενός χειροποίητου άβαφου αγγείου με κωνικό λαιμό. Πηλός κιτρινέρυθρος, επιφ. λειασμένη. Περ. 8ος αι.π.Χ.⁸⁴

10. Καλύβια κοιν. Κλειδωνιάς

Προ τριακονταετίας περίπου, κατά τη διάρκεια εκσκαφής λίγο μετά τη γέφυρα του Βοϊδομάτη και αριστερά της οδού Ιωαννίνων-Κόνιτσας, αποκαλύφθηκαν σε βάθος 5-6 μ. δομικές οπτόπλινθοι και κομμάτια μεγάλου πίθου. Ενδεχομένως σχετίζονται χρονολογικά με τα πρωτοβυζαντινά λείψανα στη θέση Παναγιά Αετόπετρας και στην Παλαιογορίτσα. Στην αυλή του καταστήματος Χρ. Ζέινου βρέθηκε επίσης, το 1963, πήλινη δακρυδόχος του 3ου αι.π.Χ.⁸⁵ Στις αποθήκες του Α.Μ.Ι. υπάρχει επίσης, με την ένδειξη « παράδοση 3.9.1962 από Καλύβια Κλειδωνιάς», μία ακέραια κωνική οξυκόρυφη αγνύθα από ερυθρό πηλό (Πίν. 6: δ).

11. Θέση Πηγή Νέλες Κλειδωνιάς

Στη θέση αυτή βρέθηκαν και παραδόθηκαν το 1994 δύο θραύσματα χειροποίητων αγγείων με αμαυρόχρωμη διακόσμηση, της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου: τμήμα οριζόντιας πεπλατυσμένης λαβής (Πίν. 6: β) και όστρακο από την κοιλιά κλειστού αγγείου (Πίν. 6: γ).

12. Δυτικά προνή κοιλάδας Αώου-Βοϊδομάτη

Στα δασωμένα με φυλλοβόλες δρυς και άγριους θάμνους απότομα προνή που κλείνουν την κοιλάδα του Αώου στη δυτική πλευρά, ξεκινώντας από την έξοδο της χαράδρας του Βοϊδομάτη μέχρι σχεδόν το Μπουραζάνι, διαπιστώσαμε στις επανειλημμένες αυτοψίες μας κατά το χειμώνα του 1994, όταν η μειωμένη βλάστηση επιτρέπει την καλύτερη επισκόπηση του εδάφους, ότι σε πολλά ση-

83. Οι πλαστικές ταινίες με εντυπώσεις αποτελούν συνήθη διακόσμηση σε βαθιές λεκάνες και πίθους της ΠΕΣ: Βοκοτοπούλου 1986, Πίν. 58. Wardle 1977, σχέδ. 9: 294, και σχέδ. 11. Στον Καστανά η διακόσμηση αυτή απαντά από το 13ο ως τα τέλη του 8ου αι. π.Χ. (στρώσεις 18-5), βλ. A. Hochstetter, ό.π., Πίν. 9: 6, 77: 1-3, 125: 1-5, 222: 2-5.

84. Βοκοτοπούλου 1986, Β, Σχέδ.35: α-γ, Σχέδ. 43: β.

85. ΑΔ 18 (1963), Χρονικά Β2, 153.

μεία εκβάλλουν ακόμη και σήμερα άφθονες πηγές, που συντηρούν και ανανεώνουν το χορτάρι στους βοσκότοπους των πρανών, μέχρι σχεδόν το επίπεδο της κοιλάδας όπου πρόσφατα συμπληρώθηκε ο αναδασμός και άρχισε η καλλιέργεια καλαμποκιού. Ενδεικτική της καταλληλότητας -και της παραδοσιακής χρήσης του χώρου- για βόσκηση είναι η συντήρηση σε όλο το μήκος αρκετών παλιών μαντριών και συναφών εγκαταστάσεων. Όπου το αργιλώδες έδαφος είχε αναμοχλευθεί ή διαβρωθεί παρατηρήθηκαν διάσπαρτα όστρακα χειροποίητων άβαφων αγγείων, δυσδιάγνωστων τύπων. Η συστηματική διερεύνηση όλης αυτής της πλαγιάς είναι βέβαιο ότι θα αποκαλύψει ακριβέστερες αρχαιολογικές μαρτυρίες.

V. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Στον Πίν. 7 συνοψίζεται γραφικά η κατανομή των επιφανειακών και ανασκαφικών ευρημάτων στην περιφέρεια της κοιλάδας Αώου-Βοϊδομάτη. Η χρονολόγησή τους γίνεται φυσικά κατά προσέγγιση όπου λείπουν τα ανασκαφικά συμφραζόμενα. Ο κατάλογος των θέσεων είναι μόνο ενδεικτικός κάποιων αυξητικών τάσεων αλλ' όχι των πραγματικών μεγεθών της διαχρονικής χρήσης του χώρου, τα οποία μόνο μετά από συστηματική επισκόπηση του εδάφους και ανασκαφική επιβεβαίωση μπορεί να προκύψουν.

1. Η μεγάλη διασπορά «θέσεων» («θέσις» μπορεί να σημαίνει: από συστάδα καλυβών μέχρι μεμονωμένη κατασκευή φύλαξης εργαλείων ή εκτέλεσης συγκεκριμένων κτηνοτροφικών/γεωργικών εργασιών) της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου φαίνεται, κατά μια πρώτη εκτίμηση, να επιβεβαιώνει το παραγωγικό μοντέλο, που αναπτύχθηκε στην αρχή της μελέτης, σχετικά με την εκμετάλλευση των αρετών του οικοσυστήματος από πολλές μικρές ομάδες εγκατεστημένες γύρω από τις όχθες των ποταμών. Τα παραποτάμια λιβάδια και τα πρανή των λόφων, που περικλείουν την κοιλάδα, αποτελούσαν μέχρι πρόσφατα (πριν ο αναδασμός τα μετατρέψει σε καλλιεργήσιμη έκταση) ανανεούμενους βοσκοτόπους. Ως κεντρικά σημεία ίδρυσης οικισμών επελέγοντο λόφοι υπερυψωμένοι από την υγρασία των βάλτων και με δυνατότητα οπτικού ελέγχου μιας ευρύτερης περιοχής, όπως είναι το Λιατοβούνι και η Μεσογέφυρα. Παρόμοια διάταξη και διασπορά εγκαταστάσεων της ΠΕΣ παρατηρείται και στην κοιλάδα του Γορμού, αλλά και στην προέκταση των κοιλάδων του Δρίνου και του Αώου/Vijose προς δυσμάς (που αποτελούσαν φυσικά περάσματα προς και από τις περιοχές των συγγενών φύλων των Χαόνων και Παραναίων): η ανασκαφική έρευνα στους τύμβους Kakavi, Vodhine και Vajze έχει φέρει στο φως υπομνημαϊκά ξίφη, κεραμική, όπλα και κοσμήματα του ίδιου πολιτιστικού κύκλου με εκείνα της πρωτοϊστορικής Μολοσσίας⁸⁶.

86. Hammond 1967, 320-327. *Bulletin per shkencat shokerore*, Tirana, 1956, 1957. *Buletin i Universitetit Shteteror te Tiranës, Seria shkencat shoqerore*, Tirana, 1959.

2. Το διάστημα από τον 7ο αι. μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες της κλασικής περιόδου αντιπροσωπεύεται για την ώρα μόνο από τα ταφικά ευρήματα του Λιατοβουνίου, που ασφαλώς αντικατοπτρίζουν αντίστοιχες φάσεις του οικισμού. Αν η εικόνα δεν είναι τυχαία, θα πρέπει να ερευνηθεί αν η μείωση των θέσεων οφείλεται σε δημογραφική μείωση, σε αλλαγή των παραγωγικών πρακτικών, έτσι ώστε οι δραστηριότητες του πληθυσμού να μην ανιχνεύονται αρχαιολογικά, ή σε μετατόπιση μέρους του προηγούμενου πληθυσμού σε άλλες περιοχές.

3. Οι ανθρώπινες δραστηριότητες στην περιφέρεια της κοιλάδας αρχίζουν πάλι να ανιχνεύονται πυκνές από την προχωρημένη ελληνιστική εποχή με έμφαση στον 2ο και 1ο αι. π.Χ. Η αποσπασματικότητα των επιφανειακών ευρημάτων δεν μπορεί μεν να αποκαλύψει τα πραγματικά μεγέθη και τον χαρακτήρα των αντίστοιχων «θέσεων», επιτρέπει ωστόσο -κατ' αναλογία με τα κρατούντα στην υπόλοιπη Ήπειρο- την ανασύσταση κάποιων προφανών εξελίξεων, που σημειώθηκαν και στην περιοχή της Κόνιτσας κατά τις δύο βασικές χρονολογικές ενότητες: από τη βασιλεία του Πύρρου μέχρι το 167 π.Χ., οπότε καταστράφηκαν από τις λεγεώνες του Αιμιλίου Παύλου 70 οικισμοί της Μολοσσίας, και από κεί μέχρι τους χρόνους του Αυγούστου και την ίδρυση της Νικοπόλεως⁸⁷. Κατά την περίοδο δημογραφικής και οικονομικής ακμής των Μολοσσών επί του Πύρρου πρέπει να δημιουργήθηκαν μικρές κώμες στην περιοχή της Ηλιοράχης και στο Κάστρο Κόνιτσας, όπου η εύρεση τουλάχιστον τεσσάρων νομισμάτων της Αμβρακίας, δύο του Κοινού των Ηπειρωτών, ενός των Αιτωλών, και δύο του Περσέα, του τελευταίου των Μακεδόνων Βασιλέων (όλα με κυκλοφορία προ του 168 π.Χ.) φανερώνει την ύπαρξη μιας κοινότητας με συναλλαγές κατεξοχήν εντός της Μολοσσίδος, τις οποίες διεκπεραιώνει με ισχυρό νόμισμα. Την ανάγκη για ασφάλεια τόσο του πληθυσμού της κοιλάδας όσο και των προϊόντων φαίνεται να καλύπτει για το διάστημα αυτό, που ορθά χαρακτηρίστηκε ως η κορύφωση της αντιπαράθεσης της *φάλαγγος* προς τη λεγεώνα⁸⁸, είτε η φυσικά οχυρή θέση του Κάστρου, η συστηματική διερεύνηση της οποίας είναι πιθανό να βεβαιώσει την κατασκευή ενός οχυρωματικού περιβόλου στα τέλη του 3ου αι. (δηλαδή με την έναρξη των μακεδονικών πολέμων), είτε η κοντινή τειχισμένη ακρόπολη στο Καστράκι Αγίου Μηνά, στη νότια έξοδο της κοιλάδας. Η κοινότητα του Κάστρου δεν είναι βέβαιο ότι ακολούθησε την τύχη των λοιπών πόλεων και οικισμών της Μολοσσίας, των οποίων η «χώρα» αφανίστηκε και οι κάτοικοι εξαν-

87. Για τα πολεμικά γεγονότα και τις εσωτερικές εξελίξεις στο χώρο της Ηπείρου από το 215-167 π.Χ. βλ. S. I. Oost, *Roman Policy in Epirus and Acarnania in the Age of the Roman Conquest of Greece*, 1975, ιδιαίτ. 40-89. P. Cabanes, *L'Épire de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine (272-167)*, 1976. Για τις εξελίξεις μέχρι την ίδρυση της Νικοπόλεως βλ. Θ. Σαριτάκης, «Συμβολή εις την ιστορίαν της Ηπείρου κατά τους χρόνους της ρωμαϊκής κυριαρχίας», ΑΕ 1964, 105-119. Σ. Δάκαρης, «Η ρωμαϊκή πολιτική στην Ήπειρο», ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ Α': Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτ. 1984), Πρέβεζα 1987, 1-21.

88. Peter Green, *Alexander to Actium*, 1990, ιδιαίτ. 415 κ.εξ.

δραποδίστηκαν⁸⁹. Δύο νομίσματα κοπής του τελευταίου Κοινού των Ηπειρωτών, που ιδρύθηκε το 148 π.Χ. (σε αντικατάσταση των προηγούμενων Κοινών της Φοινίκης και της Πανδοσίας, όταν η Ήπειρος και η Ίλλυρία υπήχθησαν στη νεοσύστατη ρωμαϊκή «επαρχία της Μακεδονίας»), και τα οποία έμειναν σε κυκλοφορία μέχρι την ίδρυση της Νικοπόλεως, μαρτυρούν την επιβίωση ενός αριθμού κατοίκων στο Κάστρο, ενδεχομένως μέχρι τα μέσα του 1ου αι. π.Χ., οπότε η συγκέντρωση της δραστηριότητας γύρω από την Παλαιογορίτσα, στα πλαίσια -όπως πιστεύω- μιας *villa rustica*, έδρας εκτεταμένου *latifundium*, σημαίνει την επικράτηση και στην περιοχή αυτή της οικονομικής αναδιάρθρωσης που επέβαλαν στις ελληνικές επαρχίες οι Ρωμαίοι.

Η κλασική και ελληνιστική πόλις συνίστατο από το *άστυ* και τη *χώρα* του, χωρίς νομικές ή κοινωνικές διακρίσεις ανάμεσα στα δύο μέρη: οι πολίτες-γεωργοί αποτελούσαν τη ραχοκοκκαλιά του άστεως. Στις στρατηγικές, που εφήρμοσαν οι Ρωμαίοι, για να μεταβάλουν αυτές τις ισορροπίες και να εξασφαλίσουν τον έλεγχο των κατακτημένων ελλαδικών επαρχιών, περιλαμβάνοντο⁹⁰ α) η αναδόμηση του γηγενούς πολιτικού συστήματος, με τον ορισμό ρωμαίων *procuratorum* και την ανάδειξη φιλορωμαϊκών μερίδων στην εξουσία, β) η άρση του θεσμού της ιδιωτικής ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο και η γεωγραφική ανακατανομή των εκτάσεων, προς όφελος των νεοσύστατων *coloniae* (των «αποικιών» της Κορίνθου, της Πάτρας, της Δύμης, του Βουθρωτού) και αργότερα της *civitatis liberae* της Νικοπόλεως⁹¹, γ) η επιβολή φορολογίας σε όσες περιοικίδες πόλεις διατήρησαν κάποια αυτονομία⁹², δ) η εφαρμογή σε όλους τους *agri publici* ενός ενιαί-

89. Στράβων VII 7. 3, στ. 322: νυνί δ' ἐρήμου τῆς πλείστης χώρας γεγεννημένης καὶ τῶν κατοικιῶν καὶ μάλιστα τῶν πόλεων ἠφανισμένων, οὐδ' εἰ δύναίτο τις ἀκριβοῦν ταῦτα, οὐδ' ἂν ποιοίη χρήσιμον διὰ τὴν ἀδοξίαν καὶ τὸν ἀφανισμόν αὐτῶν... VII 7. 9, στ. 327: τότε μὲν οὖν... καίπερ οὔσα τραχεῖα καὶ ὄρων πλήρης....., ὁμως εὐάνδρει ἢ τε Ἡπειρος πᾶσα καὶ ἡ Ἰλλυρίς νῦν δὲ τὰ πολλὰ μὲν ἐρημία κατέχει, τὰ δ' οἰκούμενα κωμηδὸν καὶ ἐν ἐρειπίοις λείπεται. Βέβαια, εκείνη που υπέστη τον αφανισμό ήταν η Μολοσσία [και τούτο όχι για λόγους ρεβανσισμού κατά των ομοφύλων του Πύρρου, αλλά για ενίσχυση του ελλείμματος σε δούλους, τους οποίους εχρειάζοντο οι ρωμαίοι μεγαλογαιοκτήμονες και βιοτέχνες, όπως πειστικά τεκμηριώνεται από τον Adam Ziolkowski, «The Plundering of Epirus in 167 B.C.: Economic Considerations», *Papers of the British School at Rome*, LIV, 1986, 69-80], ενώ η Θεσπρωτία [Δάκαρης 1972, 192 κ.εξ.] και η Χαονία δεν εθίγησαν.

90. Susan Alcock, *GRAECIA CAPTA: The Landscapes of Roman Greece*, Cambridge 1993, ιδι-αίτ. 72 κ.εξ.

91. Στην Νικόπολη, για παράδειγμα, ο Αύγουστος παραχώρησε τη *χώρα* της Αμβρακίας, την Ακαρνανία και μέρος της Αιτωλίας, βλ. ό.π., 135.

92. Η Πάλαιρος, η Αλυζεία, η Λευκάς, η Αμβρακία και το Αμφιλοχικό Αργος αναφέρονται από τον Στράβωνα μεταξύ των πόλεων, που ήταν μεν φόρου υποτελείς και εξηρημένες από την πόλη του Αυγούστου, αλλά διατήρησαν κάποια μορφή αυτοδιοίκησης των -μειωμένων βέβαια- πληθυσμών τους. Ως προς την Αμβρακία, η επιβίωσή της, παρά τον αφανισμό των λοιπών μολοσσικών οικισμών, καταδεικνύεται όχι μόνο με την αναθηματική στήλη που αφιέρωσε σε ρωμαίο ευεργέτη «η πόλις των Αμβρακιωτών» [ΑΔ 27, 1982, Β2 Χρονικά σ.266], αλλά και με τα διαρκώς πολλαπλασιαζόμενα αρχαιολογικά δεδομένα από τον 1ο αι.π.Χ. ως τον 1-2ο αι.μ.Χ. (πολυπληθείς τάφοι στο

ου συστήματος αναδασμού (*centuriatio*)⁹³ και ε) η ενίσχυση μεγαλογαιοκτημόνων, ευγενών ρωμαίων ή φιλορωμαίων ελλήνων, για την εντατικοποίηση της παραγωγής -αναλόγως του εκάστοτε οικοσυστήματος- με επίκεντρο τα μεγάλα ιδιόκτητα αγροκτήματα (*latifundia*)⁹⁴.

Η παραγωγική κτηνοτροφία της Ηπείρου, η άφθονη ξυλεία της, και η γειτονία της με τις ακτές της Ιταλίας και της Αδριατικής προσείλκυσαν από τον 1ο αι.π.Χ. το επιχειρηματικό ενδιαφέρον των ρωμαίων ευγενών, πολλοί από τους οποίους [αρκετά ονόματα παραδίδονται χωρίς να διευκρινίζεται η θέση των κτημάτων τους] ως «συνηπειρώται» κατείχαν μεγάλες ιδιοκτησίες στην Ήπειρο, όπως λ.χ. ο φίλος του Κικέρωνος Τίτος Πομπώνιος Απτικός, που διατηρούσε την *Villa Amalthea* κοντά στο Βουθρωτό και άλλα κτήματα στις εκβολές του Θυάμιδος⁹⁵. Είναι, λοιπόν, πολύ πιθανό ότι η ολοσχερώς κατεστραμμένη αγρέπαυλις της Παλαιογορίτσας, η οποία διέθετε λουτρά και αίθουσες με ψηφιδωτά δάπεδα και κινητό διάκοσμο της ποιότητας που αναγνωρίζεται στο χάλκινο άγαλμα νέγρου, ιδρύθηκε γύρω στα μέσα του 1ου αι.π.Χ. από κάποιο ρωμαίο βετεράνο ή πλούσιο, με στόχο την εκμετάλλευση του κτηνοτροφικού κυρίως πλούτου, αλλά και των φημισμένων ηπειρωτικών ιπποφορβείων⁹⁶.

ΝΔ Νεκροταφείο, ρωμ. εμπορικό συγκρότημα στο οικόπ. Τάχου-Μίλλερ, βλ. ΑΔ, Χρονικά έτους 1993 [υπό έκδοση]).

93 Η *centuriatio* σημαίνει κατάτμηση των δημοσίων αγρών σε ίσα μέρη με μονάδα την *1 centuria* = 50,4 εκτάρια, βλ. O.A.W.Dilke, *The Roman Land Surveyors*, 1971, 83 κ.εξ. Susan Alcock, «Roman Imperialism in the Greek Landscape», *Journal of Roman Archaeology*, 1989, 5-34. Παρατηρήσεις στη μορφολογία και την κατανομή των καλλιεργειών στον κάμπο της Άρτας (χώρα της Αμβρακίας) και στην πεδιάδα νότια της αρχαίας Νικοπόλεως οδήγησαν τον Π. Δουκέλλη να αναγνωρίσει τα ίχνη εκτεταμένου δικτύου αγροτικών διανομών, που ανάγεται στη ρωμαϊκή εποχή, βλ. P. Doukellis, «Cadastres romains en Grece: traces d' un reseau rural a Actia Nicopolis», *Dialogues d' histoire anciennes* 14, 1988, 159-66. Του ιδίου, «Ένα δίκτυο αγροτικών ορίων στην πεδιάδα της Άρτας», *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ*, Εθν. Ιδρ. Ερευνών, Αθήνα 1990, 269-83. Του ιδίου, «La Centuriation Romaine de la Plaine d' Arta replacee dans le Contexte de l' Evolution Morphologique Recente des Deltas de l' Arachthos et du Louros», *Bulletin Corresp. Hellenique* 1992, Etudes, 375-82.

94. Μεγάλα συγκροτήματα αγροικιών, με λουτρά, παραγωγικούς και αποθηκευτικούς χώρους και ιδιωτικούς τάφους, που φαίνεται να κτίστηκαν από τους χρόνους του Αυγούστου ως τον 2ο αι.μ.Χ., εντοπίζονται συνεχώς όχι μόνο στην Κασσωπαία (λ.χ. στα Ριζά Ν. Πρέβεζας) αλλά και στη Μολοσσία, από την έπαυλη στον Αγ.Γεώργιο Καλπακίου, ως την έπαυλη στη Στρογγυλή Ν. Άρτας, (βλ. ΑΔ Χρονικά 1994, υπό έκδοση). Πολύ πυκνότεροι είναι οι μεμονωμένοι ρωμαϊκοί τάφοι, στους οποίους εθάπτοντο προφανώς οι κολλήγοι της υπαίθρου. Ο Πλίνιος (*Historia Naturalis* 18.35) παρατηρεί ότι ο θεσμός των *latifundia* και η υπενοικίασή τους σε υποτελείς καλλιεργητές οδήγησε βαθμιαία στη μείωση της παραγωγής και την εγκατάλειψη των αγρών. Βλ. *GRAECIA CAPTA*, ό.π. 85.

95. *GRAECIA CAPTA*, ό.π. 75. Σαδικάκης, ό.π., 113. Δάκαρης 1972, 196.

96. Για τους ηπειρωτικούς ίππους βλ. Σ.Δάκαρης, «Η Κτηνοτροφία την αρχαία Ήπειρο», πρωτανικός λόγος, Ιωάννινα 1976. Μεγάλο ενδιαφέρον για την κατανόηση της αγρεπαύλεως στην Παλαιογορίτσα και για την πιθανή της διάρκεια (με επισκευές και τελική αλλαγή του χαρακτήρα του συγκροτήματος) ως τον 3ο αι.μ.Χ. παρουσιάζει μια ανάλογη περίπτωση βίλλας, που ανασκάφηκε

4. Η επανεγκατάσταση και περιτείχιση της κορυφής του λόφου στη Μεσογέφυρα, που βρίσκεται κατά τον Λίβιο εντός της ακριτικής μολοσσικής περιοχής της Τριφυλίας, πρέπει να αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση συνδεόμενη με τη στρατηγική αξία του υψώματος σε εποχές, κατά τις οποίες τα σημεία διείσδυσης προς το κράτος των Μολοσσών έπρεπε να ελέγχονται⁹⁷. Το τυχαίο δείγμα των επιφανειακών οστράκων προέρχεται από τα τέλη του 3ου ή αρχές του 2ου αι.π.Χ., αλλά η οχύρωση του λόφου ασφαλώς οφείλεται στη στρατηγική οξυδέρκεια του στρατηλάτη Πύρρου. Η εκτίμηση αυτή ενισχύεται και από ένα χωρίο του Τίτου Λίβιου (xxxii, 12-13), στο οποίο, αφού ο ιστορικός περιγράψει τη μάχη στα Στενά του Αώου (κοντά στην Κλεισούρα, σημερ. Kelkyte, το 198 π.Χ. κατά το Β' Μακεδονικό Πόλεμο) μεταξύ των λεγεώνων του υπάτου Φλαμινίνου και του Μακεδόνα Φιλίππου Ε' και την επακόλουθη ήττα του δευτέρου, αναφέρει ότι ο Φίλιππος, υποχωρώντας προς τη Μολοσσία κατά μήκος της κοιλάδας του Αώου, φθάνει σε μία ημέρα στο «στρατόπεδο του Πύρρου» (*Castra Pyrrhi*) στην Τριφυλία της Μολοσσίδος, για να αναχωρήσει την επομένη δια των ορέων του Λύγκου προς τη ΝΔ Θεσσαλία⁹⁸. Αν αληθεύει η ταύτιση του «στρατοπέδου του Πύρρου» με τη Μεσογέφυρα, την οποία ο Hammond στηρίζει και στη μαρτυρία της δεκάωρης πορείας μεταξύ Κλεισούρας και Μεσογέφυρας⁹⁹, τότε θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ο Πύρρος ωχύρωσε το λόφο για διαμονή μικρής ανιχνευτικής και ετοιμοπόλεμης φρουράς και όχι για παραμονή, εκγύμναση και ανεφοδιασμό ολόκληρης στρατιάς¹⁰⁰, με τον κινητό και συρόμενο βαλλιστικό οπλισμό της, τα

το 1984-86 κοντά στο χωριό Dober, δίπλα στον ποταμό Πάβλα, στη Νότια Κεσρίνη. Πρόκειται για ένα περιτειχισμένο αγρόκτημα με διάφορους χώρους, που θεμελιώθηκε στα τέλη του 3ου αι.π.Χ., επισκευάστηκε στον 1ο αι.π.Χ. και φαίνεται ότι λειτούργησε μέχρι τα τέλη του 2ου αι. μ.Χ. Στον 7-9ο αι. το συγκρότημα μετέβαλε χρήση, και μία εκκλησία ιδρύθηκε στην αυλή του, βλ. Zh. Andrea, «Archaeology in Albania 1984-90», *Archaeol. Reports* 38, 1992, 88. *AJA* 97, 1993, 729.

97. Για τα αρχαία περάσματα προς και από τη Μολοσσία βλ. Hammond 1932, 144-146.

98. T. Livius, xxxii, 13: (LOEB Clas. Libr. 1935) *Rex primo die ad castra Pyrrhi pervenit; locus quem ita vocant est in Triphylia terrae Molottidis. Inde postero die - ingens iter agmini, sed metus urgebat - in montes Lyncon perrexit. Ipsi Epiri sunt, interjecti Macedoniae Thessaliaeque; [...]/Vestiti frequentibus silvis sunt; juga summa campos patentes aquasque perennes habent.* Ο Hammond (1932, 145) θεωρεί ότι η περιγραφή της οδού υποχώρησης προς Θεσσαλία ταιριάζει με τα γεωμορφολογικά και κλιματικά χαρακτηριστικά του πάντοτε χλοερού και υγρού υψιπέδου του Μετσόβου, διαδρομής γνωστής και στους μεταγενέστερους Βλάχους.

99. Περιγραφή της μάχης στα Στενά του Αώου και προσπάθεια τοπογραφικής ταύτισης των αναφερομένων στις γραπτές πηγές θέσεων παραθέτει και σχολιάζει ο Hammond 1932, 144-47, και ιδιαίτερα στο άρθρο του «The Opening Campaigns and the Battle of the Aoi Stena in the Second Macedonian War», *Journal of Roman Studies*, London 1966, 39-54.

100. Ο όρος *Castrum* χαρακτηρίζει το ρωμαϊκό στρατόπεδο. Κατά τον Πολύβιο (6,26-42) η έκταση, την οποία περιέκλειε τάφος και τείχος, ήταν ένα τετράγωνο πλευράς 660 μ. με τέσσερις διαμετρικές πύλες και αντίστοιχες σταυρωτές οδούς, κατά μήκος των οποίων υπήρχαν διοικητήριο, βωμοί, και καταλύματα για δύο λεγεώνες (24000 άτομα), βλ. Pauly-Wissowa, *Realencyklopaedie der Klassischen Altertumswissenschaft*, λήμμα: *Castrum*.

πολεμικά άλογα και τα ζώα μεταφοράς εφοδίων. Αν λοιπόν το συνοριακό φρούριο, επώνυμο προφανώς του ιδρυτή του, βρισκόταν στη Μεσογέφυρα, το πιθανότερο είναι ότι οι υποχωρούντες στρατιώτες του Φιλίππου, όχι περισσότεροι από 5-6 χιλιάδες «μισθοφόροι και ελαφρά οπλισμένοι Μακεδόνες» (Λίβιος xxxii, 5,9), κατέλυσαν για σύντομη ανάπαυση στα πλατώματα μεταξύ Αετόπετρας και Ηλιοράχης κατάσχοντας τα κοπάδια και τις σοδειές των κτηνοτρόφων της περιοχής.

5. Από τις πρώτες δεκαετίες του 4ου αι. , χάρη στις διοικητικές μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού, η Ήπειρος οργανώθηκε σε δύο επαρχίες, την *Epirus vetus* (με όρια από τις εκβολές του Αχελώου ως τα Κεραύνια Όρη) και την *Epirus nova*, βορειότερα¹⁰¹. Η περιοχή της Κόνιτσας θα πρέπει τότε να υπήγετο διοικητικά στην κοντινότερη από τις πόλεις, που κράτησαν κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς και τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους τα νομικά χαρακτηριστικά της πόλεως-civitas, στο Βουθρωτό¹⁰². Το αγρόκτημα της κοιλάδας της Κόνιτσας με τα οικήματά του φαίνεται ότι λειτούργησε μέχρι τον 4ο αι. ή και αργότερα, βασιζόμενο στο θεσμό της εκμίσθωσης της γης και των μισθωτών γεωργών και κτηνοτρόφων (των *coloni*), που αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού και ήταν προσκολλημένοι στην περιοχή, γιατί η νομοθεσία τους απαγόρευε να τα εγκαταλείψουν¹⁰³. Οι συχνές επιδρομές των βαρβάρων που πέρασαν από την Ήπειρο (των Ερούλων το 267, των Βησιγόθων στα τέλη του 4ου-αρχές 5ου αι., των Βανδάλων το 467 κ.εξ.) πρέπει να σχετίζονται με τις συστάδες αποθηκευτικών πύθων, που εντοπίστηκαν στην Παναγιά Αετόπετρας και στην ίδια την Παλιογορίτσα, στην οποία δεν αποκλείεται να προστέθηκε κάποτε και βασιλική, για τις θρησκευτικές ανάγκες του ντόπιου πληθυσμού, αφού επισκοπές και επίσκοποι υπήρχαν στην Ήπειρο τουλάχιστον από το 364¹⁰⁴.

101. Δάκαρης 1972, 197. Ευ. Χρυσός, «Συμβολή στην Ιστορία της Ηπείρου κατά την Πρωτοβυζαντινή Εποχή, Δ΄ -ΣΤ΄ αι.», *ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ* 23, 1981.

102. Χρυσός, ό.π., 13.

103. Ο.π., 91.

104. Ο.π., 29.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΔ : Αρχαιολογικό Δελτίο. Ετήσια έκδοση του Ταμείου Αρχ/κών Πόρων
- ΑΕ : Αρχαιολογική Εφημερίς
- AJA : *American Journal of Archaeology*
- BSA : *Annual of the British School at Athens*
- ΠΑΕ : Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας
- ΕΛΛΗΝ. ΚΕΡΑΜ. Β' : Β' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Αθήνα 1990.
- ΕΛΛΗΝ. ΚΕΡΑΜ Γ' : Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Αθήνα 1994.
- Βοκοτοπούλου 1986: Ιουλία Βοκοτοπούλου, ΒΙΤΣΑ. Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κώμης. Εκδ. Ταμείου Αρχ/κών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1986, τόμοι Α-Γ.
- Bottema 1974 : S. Bottema, *Late Quaternary vegetation History of Northwestern Greece*. Groningen 1974.
- Δάκαρης 1972 : Σ. Δάκαρης, ΘΕΣΠΡΩΤΙΑ. Αθηναϊκό Κέντρο Οικιστικής, Αθήνα 1972.
- Ζάχος 1993 : Κ. Ζάχος, «Τοπογραφικά Ελλοπίας: Το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων κατά την ύστερη Χαλκοκρατία και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου». Πρακτικά Συμποσίου προς τιμήν του N. G. L. Hammond, Πεντάλοφος Κοζάνης, Μάϊος 1993 (υπό εκτύπωση).
- Halstead 1990: P. Halstead, «Present to Past in the Pindhos: diversification and specialization in mountain economies». *Rivista di Studi Liguri*, A. LVI, 1-4, 1990, 61-80.
- Hammond 1932: N.G.L.Hammond, «Prehistoric Epirus and the Dorian Invasion», BSA 32, 1931-32, 131-179.
- Hammond 1967 : N.G.L.Hammond, EPIRUS. *The Geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas*. Oxford 1967.
- Tartaron - Zachos 1994: T. Tartaron - K. Zachos, «The Myceneans and Epirus». Συμπόσιο Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Λαμία, Σεπτ. 1994 (Πρακτικά υπό έκδοση).
- Wardle 1977 : K. Wardle, «Cultural Groups of the Late Bronze and Early Iron Age in North West Greece». *Godisnjak XV*, Sarajevo 1977, 153-199.
- Willis 1989 : K. J. Willis, *Late Quaternary Vegetational History of Epirus, Northwestern Greece*. Cambridge 1989 (αδημοσ. Διδ. Διατριβή).
- 1992 : K. J. Willis, «The Late Quaternary Vegetational History of Northwest Greece (Part I: Lake Grammousti. Part II: Rezina Marsh. Part III: A Comparative Study of Two Contrasting Sites)». *New Phytologist* 121, 1992, 101-155.

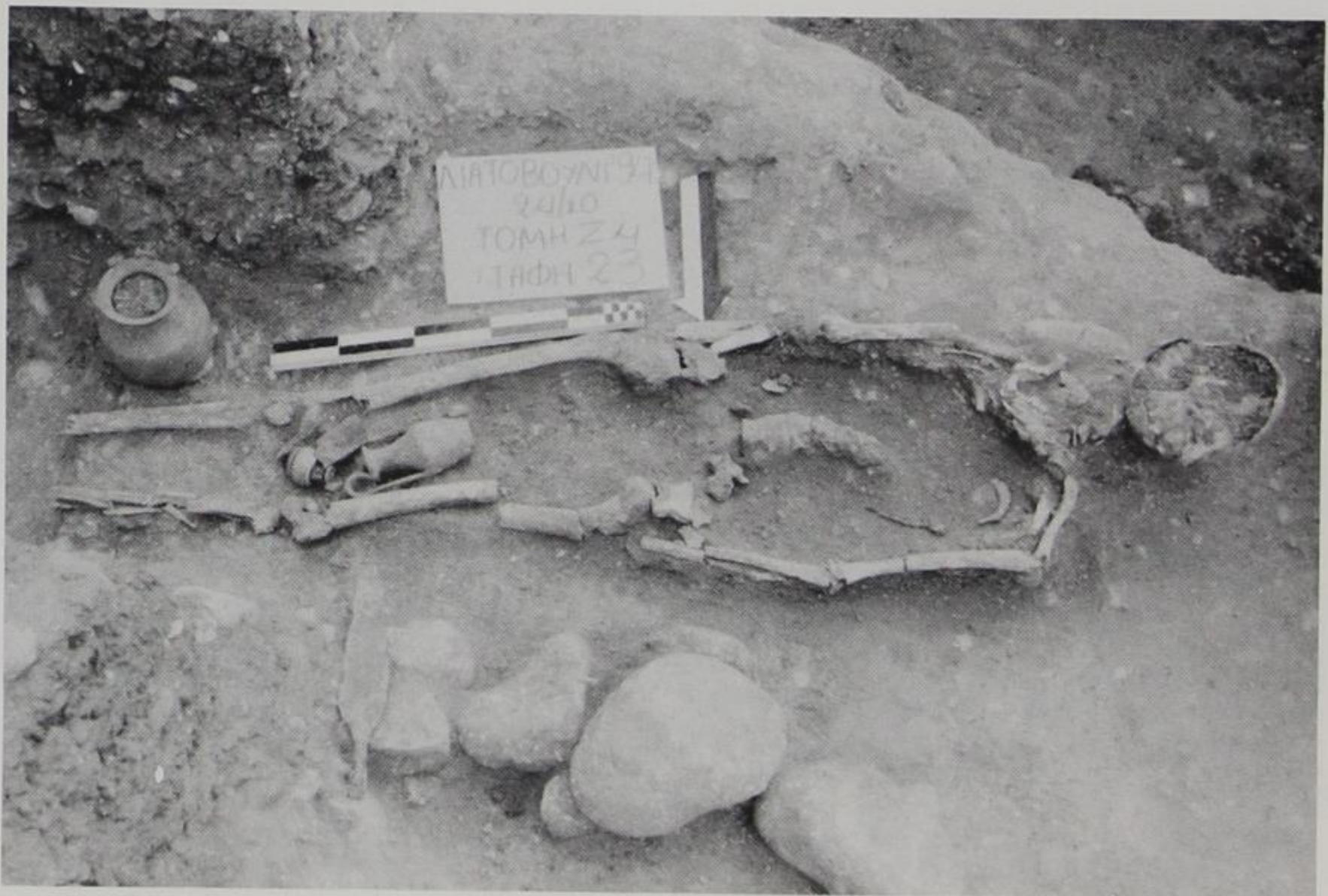
1. Άποψη της κοιλάδας της Κόνιτσας από Δυτ. Στο κέντρο το Λιατοβούνι. Στο βάθος η Κόνιτσα και τα όρη του Σμόλικα και της Τύμφης

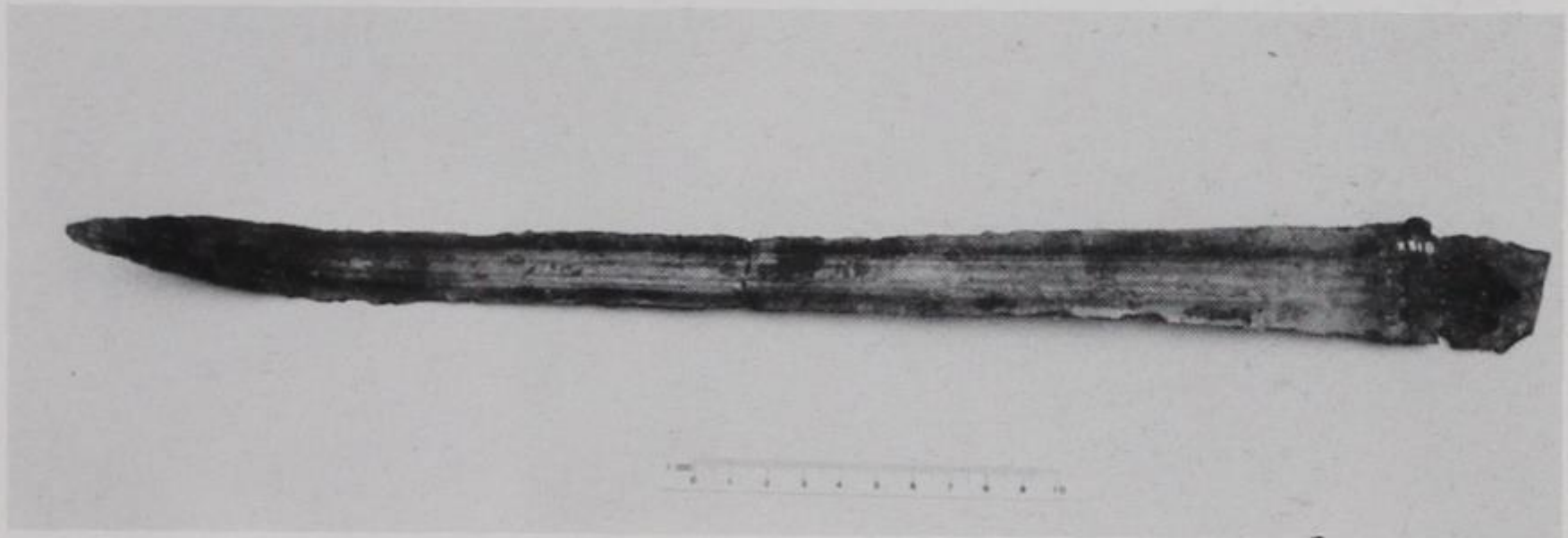
2. Άποψη της συμβολής των ποταμών Αώου και Σαραντάπορου στα αλβανικά σύνορα (λήψη από το Αηδονοχώρι). Στο κέντρο διακρίνεται ο δικόρυφος λόφος της Μεσογέφυρας. Στο βάθος η συνεχιζόμενη προς Δ. κοιλάδα του Αώου και δεξιά η ορεινή περιοχή Λεσκοβικίου

3. Αρχαίο νεκροταφείο Λιατοβουνίου: άποψη της ανασκαφής 1994

4. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου.
Ενδεικτική φωτογραφία ταφής με το σκελετό εκτάδην και τα κτερίσματα

5. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου. Υστερομυκηναϊκό ξίφος Α.Μ.Ι. 8127

6. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου.
Αμανρόχρωμος κάρθαρς
Α.Μ.Ι. 7989

7. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου.
Αμανρόχρωμος κάρθαρς
Α.Μ.Ι. 8142

8. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου.
Αμυρόχρωμος αμφορίσκος
Α.Μ.Ι. 7987

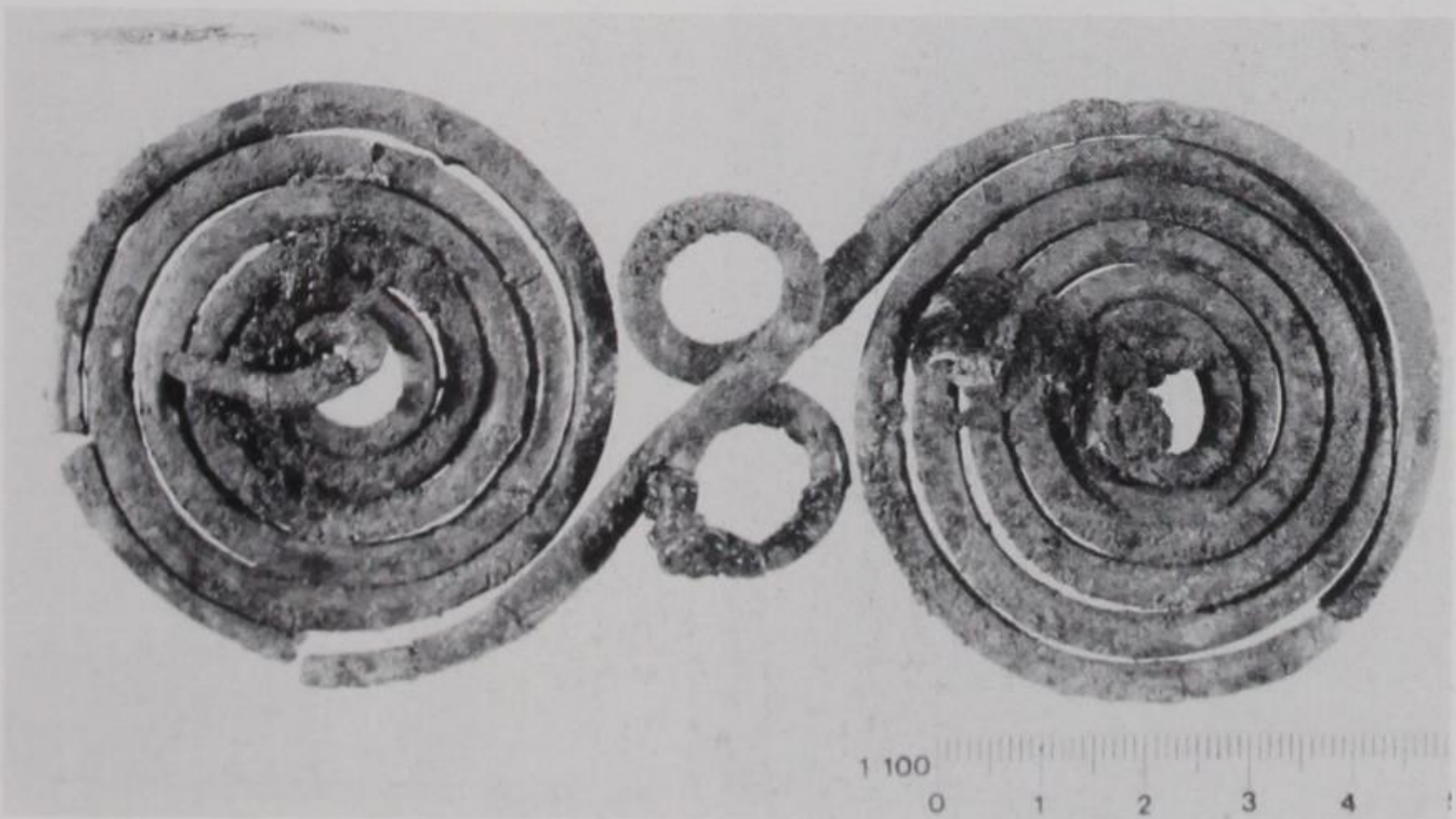
9. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου.
Αμυρόχρωμη προχοΐσκη
Α.Μ.Ι. 8064

10. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου. Αμφίστομη ασκοπρόχους
Α.Μ.Ι. 7986

11. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου. Αμφικύπελλο Α.Μ.Ι. 8066

12. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου. Χάλκινη οκτώσχημη πόρπη Α.Μ.Ι. 8097

13. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου. Σιδερένιες αιχμές ακοντίων.
A.M.I. (από πάνω): 7940, 7936, 7938, 7944, 7939

14. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου.
Κορινθιακό αλάβαστρο
A.M.I. 8088

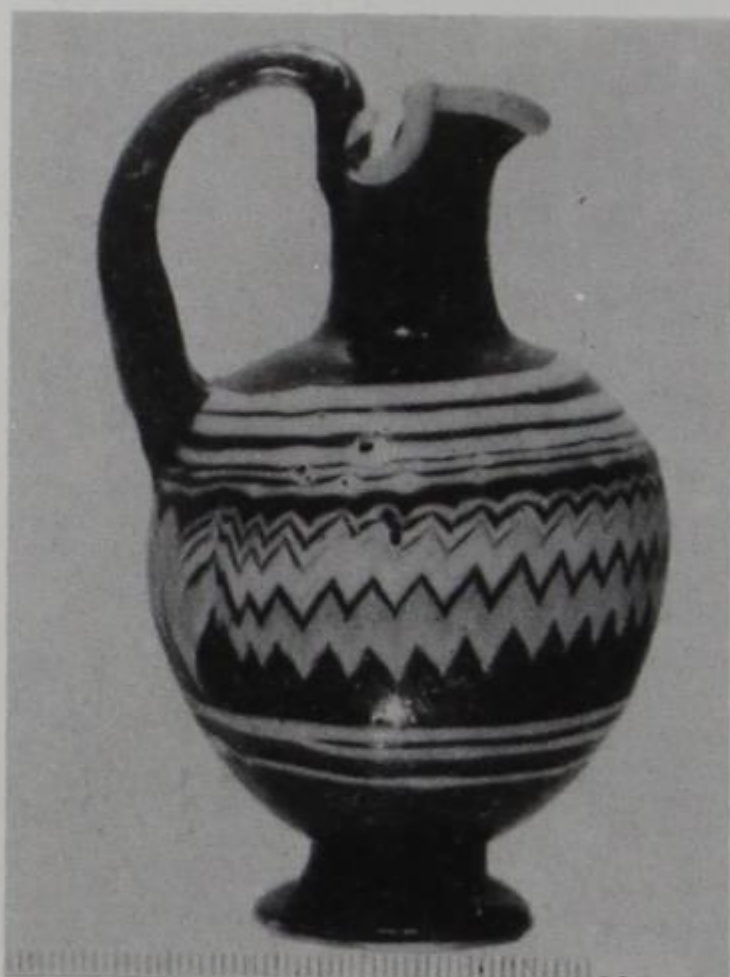
15. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου. Μελανόμορφη κύλικα A.M.I. 8074

16. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου.
Μελανόμορφη λήκνυθος A.M.I.8081

17. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου.
Γυάλινος αμφορίσχος A.M.I. 8095

18. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου.
Γυάλινη οινοχοΐσκη A.M.I. 8069

19. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου.
Μελαμβαφής κύλικα A.M.I. 8085

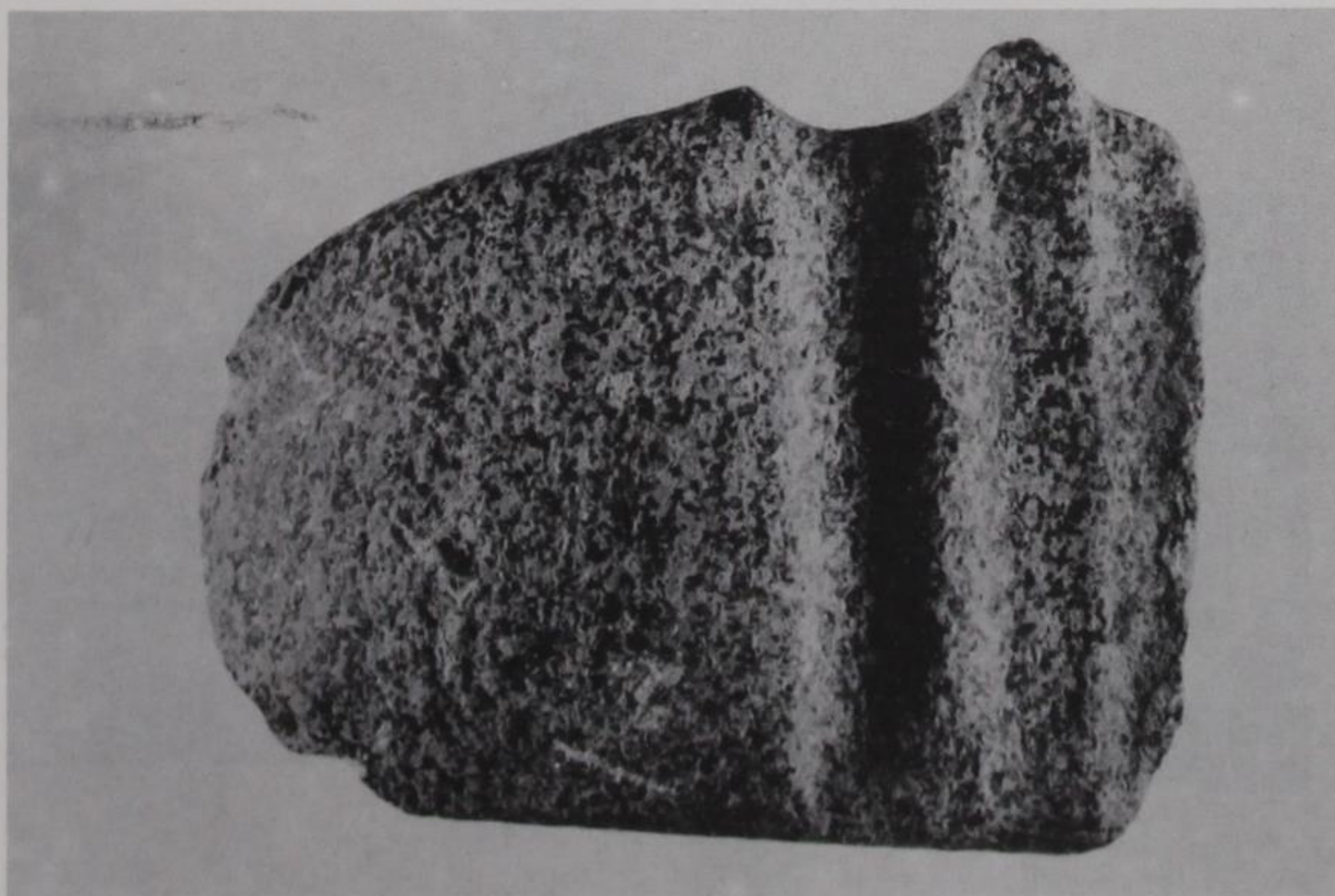
20. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου. Χάλκινη οινοχόη A.M.I. 8113

21. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου.
Ερυθρόμορφη οινοχόη A.M.I. 8076

22. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου.
Ερυθρόμορφο ληκύθιο A.M.I. 8065

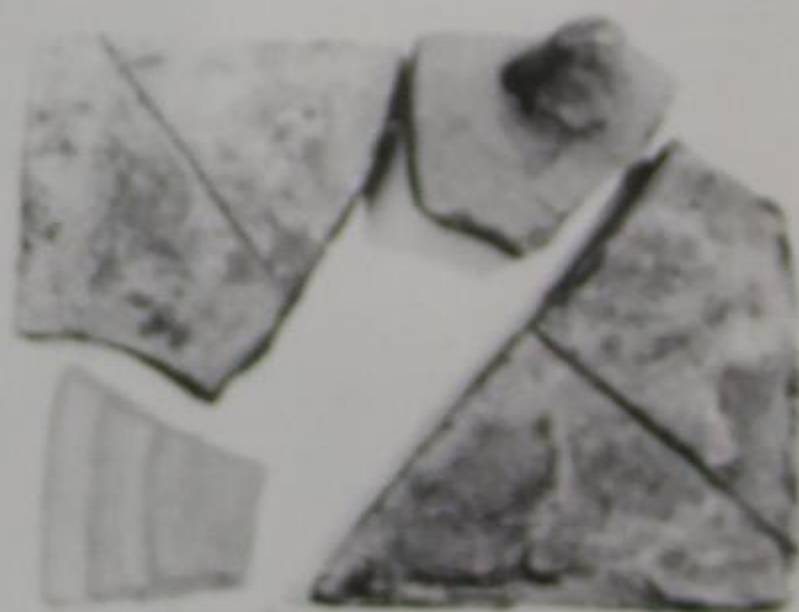
23. Λιατοβούνι. Λίθινος πέλεκυς A.M.I. 8302

24. Ένας από τους πρωτοβυζαντινούς πίθους στη θέση Παναγιά Λειτόπετρας

25. Κοιν. Ημερολόγιος, θέση Μπύχη.
Τμήμα επιτύμβιας στήλης
Α.Μ.Ι. 8303

26. Διάφοροι τύποι κεράμιων
(εκ περισσώσεως δυτικά
της Παλιμορορέτας)

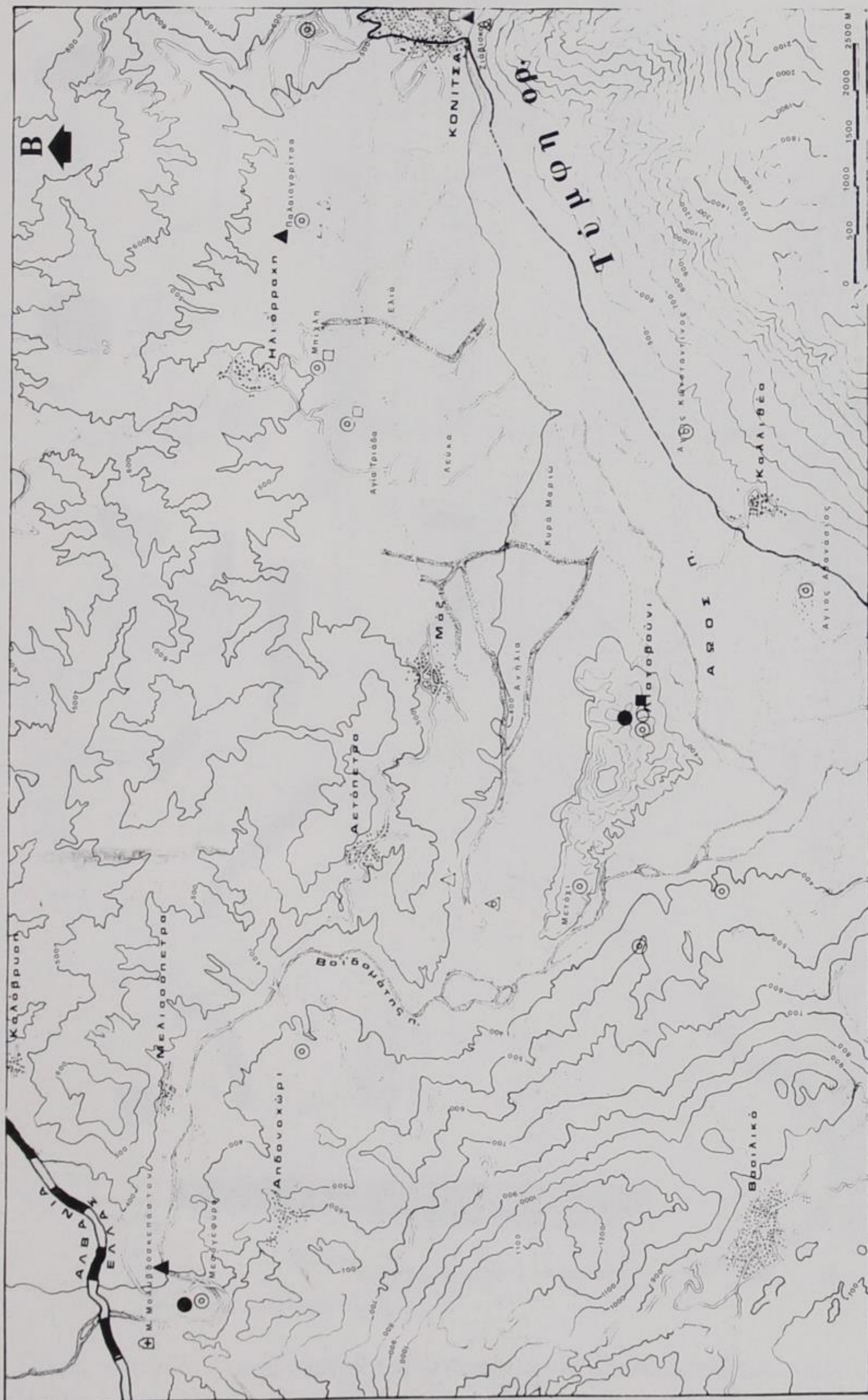
27. Ελλειπές χάλκινο άγαλμα από την Παλαιοχορήτσα, Α.Μ.Ι. 7616

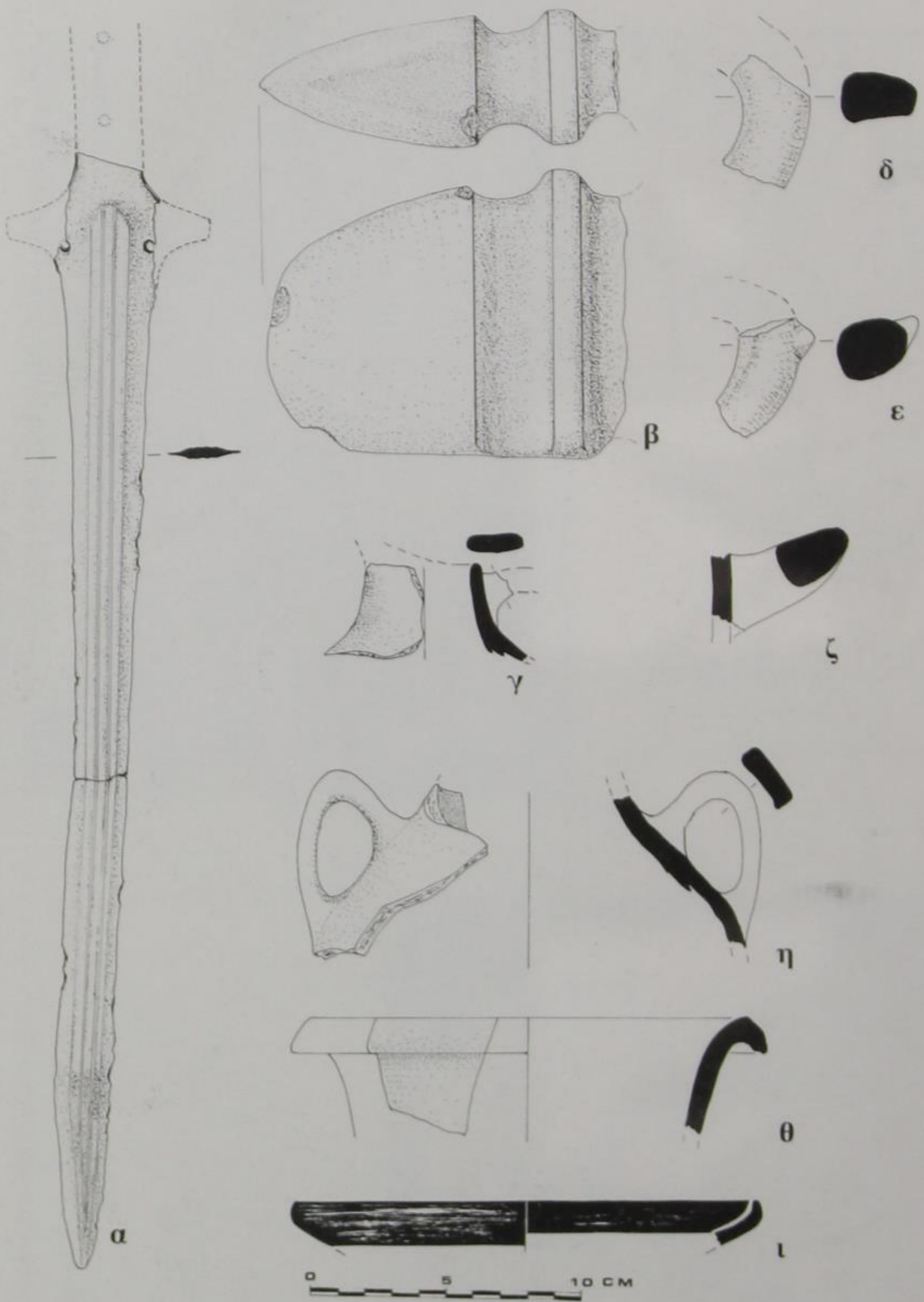
28. Παλαιογορίτσα,
θέση ελικοδρομίου.
Πρωτοβυζαντινοί πίθοι

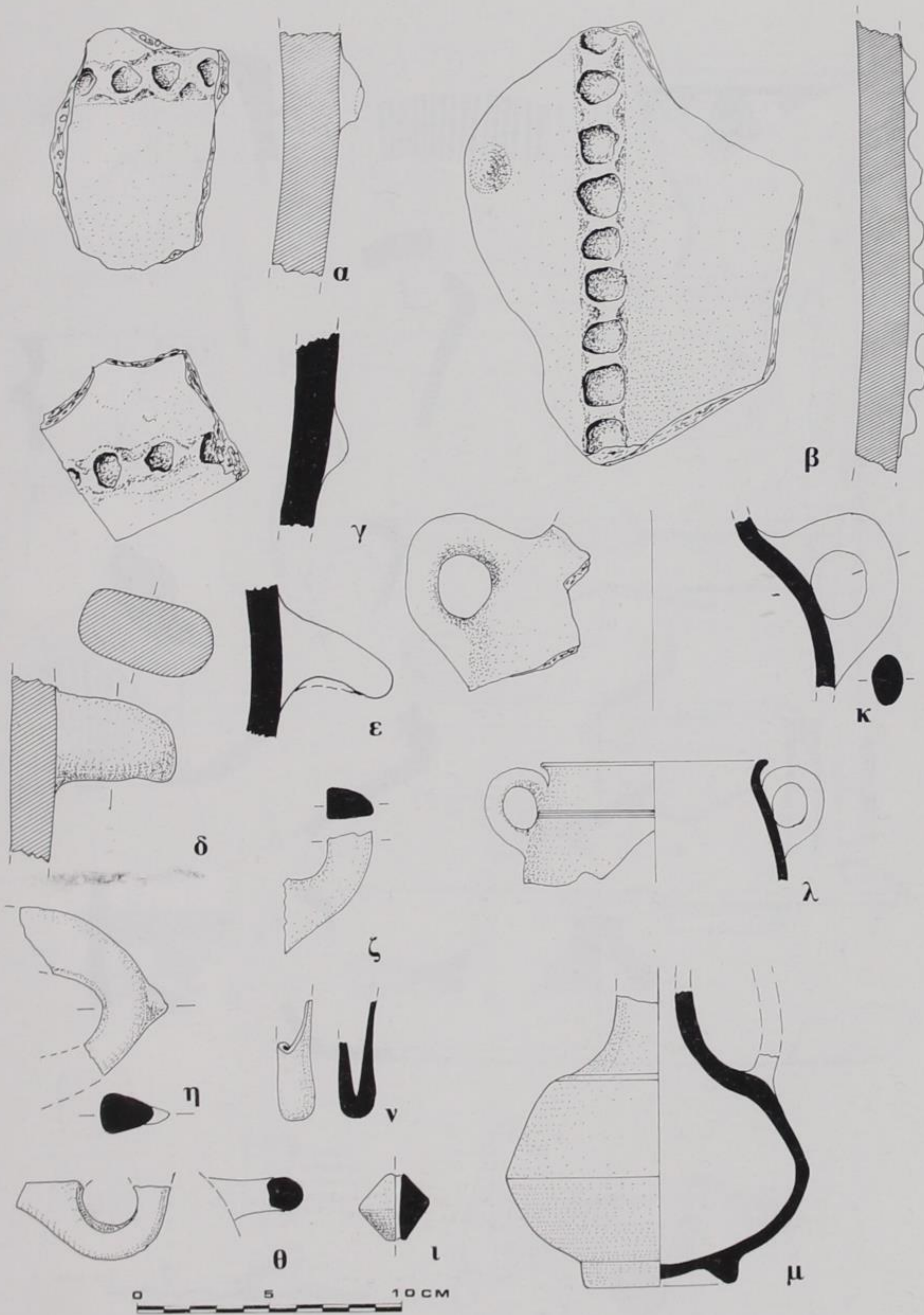
29. Παλαιογορίτσα. Τμήμα
ενεπίγραφης επιτύμβιας στή-
λης, A.M.I. 7613

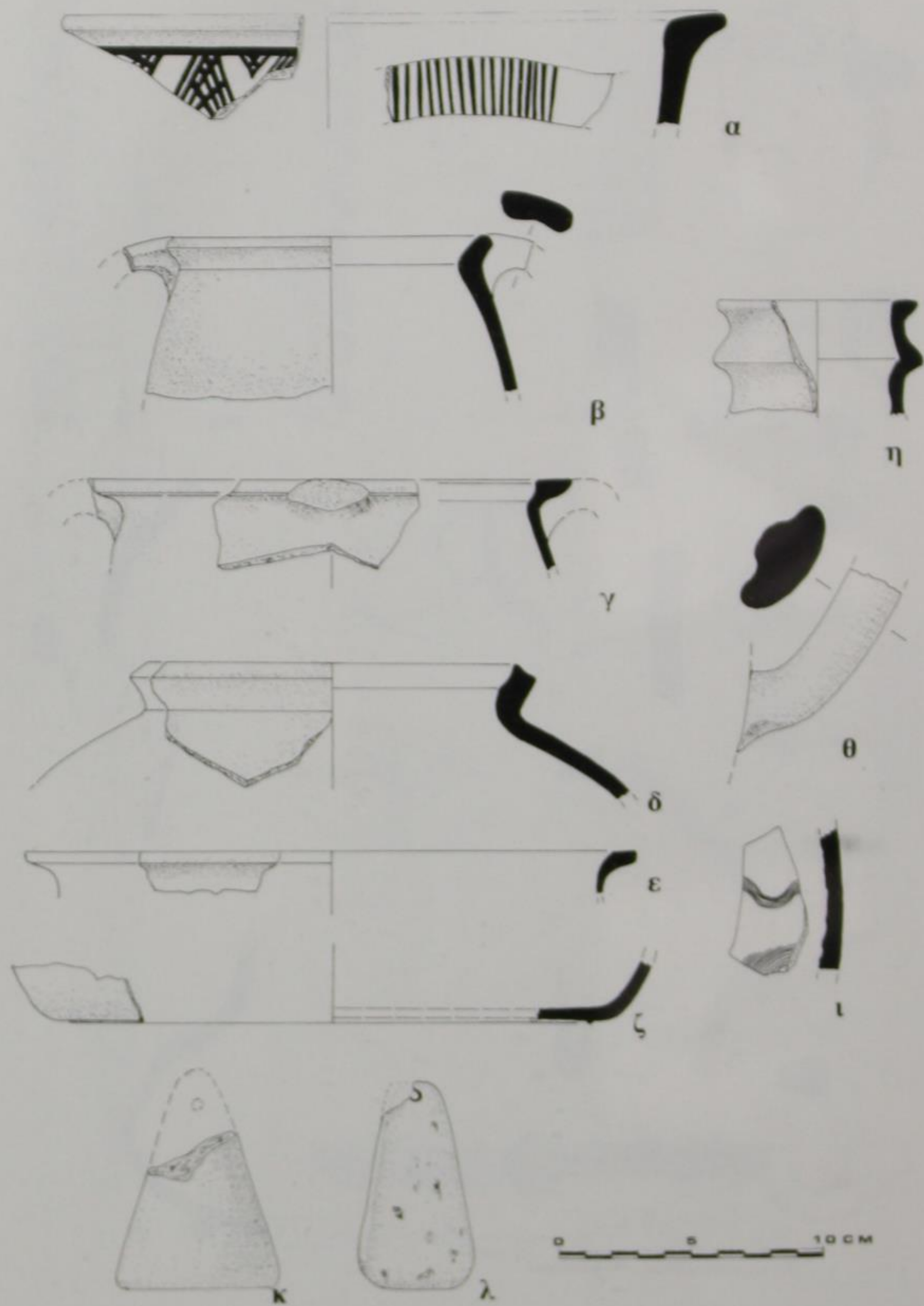
Πίν. 1. Αλόσπασμα χάρτη που περιλαμβάνει τις εντοπισμένες αρχαίες θέσεις στην περιφέρεια της κοιλάδας του Αώου (υπόμνημα των σημείων βλ. στον Πίν. 7)

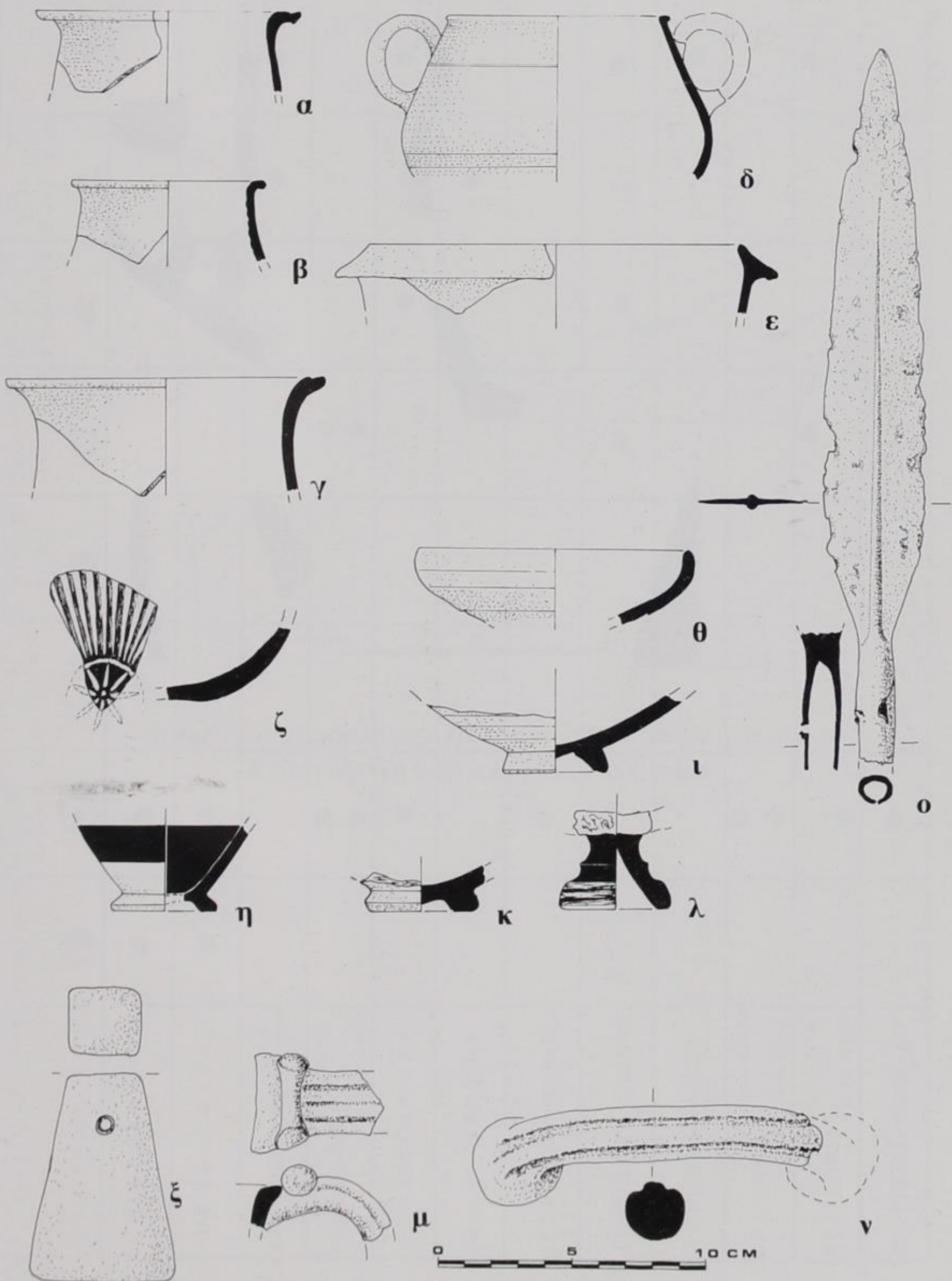
Πίν. 2. α - β: Από το Λιατοβούνι.
 γ - ι: Επιφαν. ευρήματα από τη Μεσογέφυρα

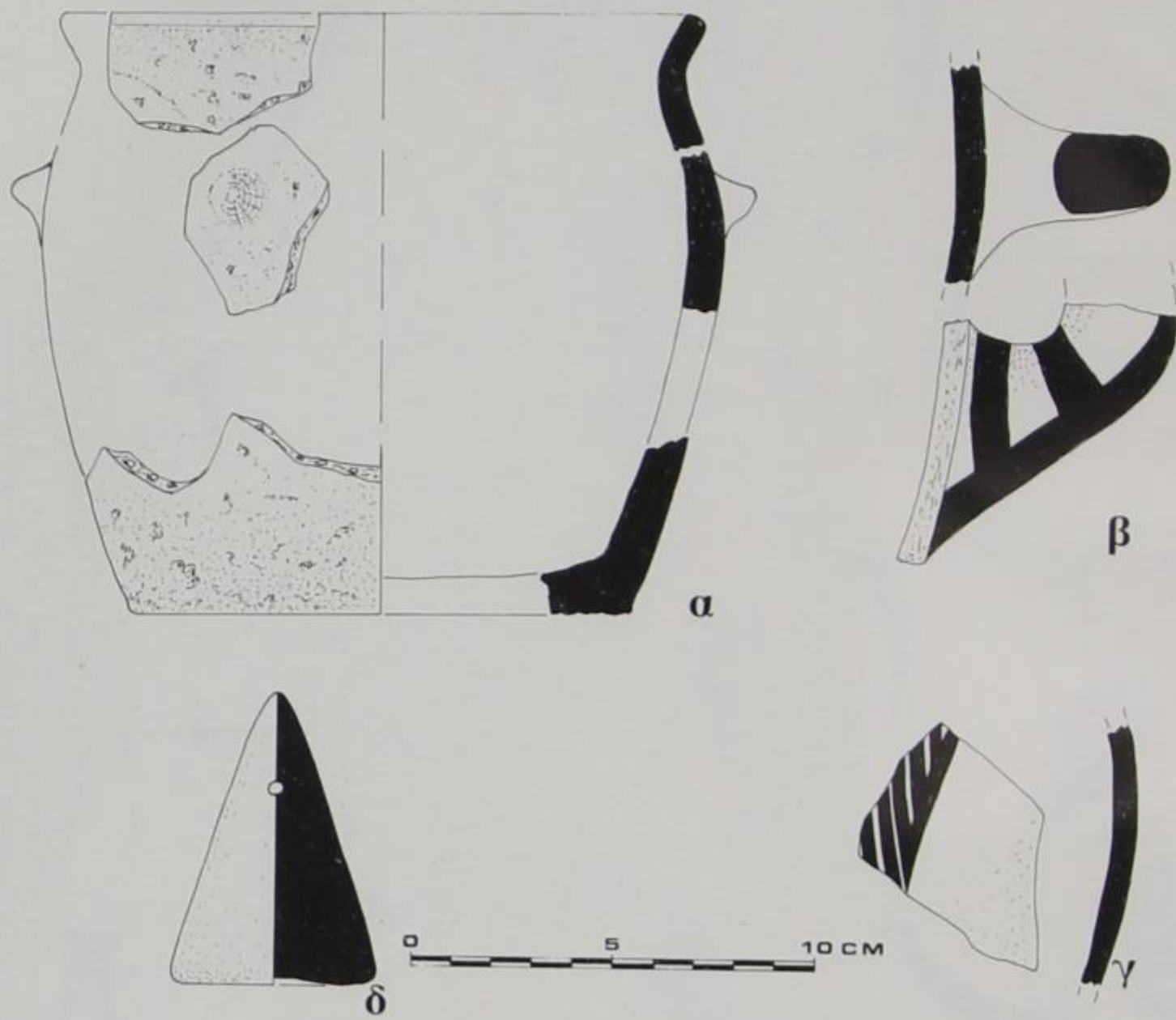
Πίν. 3. Επιφαν. ευρήματα από την περιφέρεια της κοιλάδας του Αώου. Καλλιθέα, θέσεις Αγ. Αθανάσιος και Αγ. Κων/νος: α-β, δ, ζ, θ-κ. Ηλιοράχη, θέσεις Μπίχλη και Αγ. Τριάδα: γ, ε, η, λ, μ. Αετόπετρα, θ. Παναγιά: ν

Πίν. 4. Επιφαν. ευρήματα από την περιοχή Παλαισοροίτσας

Πίν. 5. Επιφαν. ευρήματα από τη θέση Ζιάβισχο ή Κάστρο Κόνιτσας

Πίν. 6. Επιφαν. ευρήματα. Χαράδρα Αώου: α. Κλειδωνιά, πηγή Νέλες: β-γ. Καλύβια Κλειδωνιάς: δ

Χρονολογία → Ένδειξη στον Πιν. 1 →	ΥΕΙΙΙΒ-Γ	11 ^{ος} - 8 ^{ος} αιων.π.Χ.	7 ^{ος} -6 ^{ος} αιων. π.Χ.	5 ^{ος} αι.-330 π.Χ.	330 - 3 ^{ος} αιων.π.Χ.	2 ^{ος} - 1 ^{ος} αιων.π.Χ.	1 ^{ος} - 3 ^{ος} αιων. μ.Χ.	4 ^{ος} - 6 ^{ος} αιων. μ.Χ.
ΛΙΑΤΟΒΟΥΝΙ	●	●	○	■	□	▲	△	△
ΜΕΣΟΓΕΦΥΡΑ	●	●				●		
ΑΕΤΟΠΕΤΡΑ Θ.Παναγιά							●	● → ;
ΗΛΙΟΡΡΑΧΗ Θ.Μπίχλη Θ.Αγ.Τριάδα		● ●			● ●		;	
ΠΑΛΑΙΟΓΟΡΙΤΣΑ		●				●	●	● → ;
ΕΛΙΑ ή ΣΕΡΒΙΝΑ							●	
ΓΕΩΡ. ΣΧΟΛΗ-ΚΟΝΙΤΣΑ		●						
ΖΙΑΒΙΣΚΟ ή ΚΑΣΤΡΟ					● ;	●	;	● →
ΧΑΡΑΔΡΑ ΑΩΟΥ								●
ΚΑΛΛΙΘΕΑ Αγ.Αθανάσιος Αγ. Κων/νος		● ●						
ΚΛΕΙΔΩΝΙΑ Καλύβια Πηγή Νέλες		●			●			● ;
ΔΥΤ. ΠΡΑΝΗ ΚΟΙΛΑΔΑΣ		●						

Πιν. 7. Οικονομολογικές θέσεις που εντοπίστηκαν στην περιφέρεια της κοιλάδας του Αώου, και η χρονολογική τους διάρκειά, όπως προκύπτει από τα επιφαν. ευρήματα.

PAUL HALSTEAD

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ ΟΡΕΙΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΠΙΝΔΟ·
ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟ ΠΑΡΟΝ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ¹

Ανθρώπινη κατοίκηση στα βουνά της Μεσογείου

Οι κάτοικοι της βόρειας Ευρώπης συνήθως επισκέπτονται τη Μεσόγειο για να απολαύσουν τη θάλασσα. Οι γεωγράφοι και άλλοι επιστήμονες, όμως, τονίζουν ότι η Μεσόγειος δεν είναι μόνο θαλασσινή αλλά και ορεινή περιοχή. Ο διάσημος Γάλλος ιστορικός, ο Braudel, αρχίζει το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου για τη Μεσόγειο στο 16ο αιώνα μ.Χ. (Braudel 1975) με τον υπότιτλο «mountains come first» («πρώτα τα βουνά»). Τα βουνά συνιστούν ένα περιβάλλον δύσκολο για την ανθρώπινη κατοίκηση· ο χειμώνας είναι βαρύς, ενώ η καλλιεργήσιμη γη είναι περιορισμένη, πετρώδης, και εύκολα διαβρώνεται. Τα βουνά, όμως, προσφέρουν και ευκαιρίες για τον άνθρωπο· ένα πλούτο από οπωροφόρα δέντρα, επικοινωνία ανάμεσα στις πόλεις των πεδιάδων και, ιδιαίτερα στην περίπτωση της Μεσογείου, την ύπαρξη δροσερών ορεινών λειβαδιών σε μικρή απόσταση από τους ξηρούς κάμπους των πεδιάδων. Επομένως, πάλι κατά τον Braudel, ένα από τα πιο χαρακτηριστικά φαινόμενα του Μεσογειακού κόσμου είναι οι εποχικές μετακινήσεις κοπαδιών και μεταβατικών (δηλαδή transhumant - Ψυχογιός και Παπαπέτρου 1984) ή νομαδικών κτηνοτρόφων ανάμεσα στα καλοκαιρινά λειβάδια των βουνών και στα χειμαδιά των πεδιάδων.

Μία κυρίως κτηνοτροφική οικονομία με εποχικές μετακινήσεις, είτε μεταβατικές είτε νομαδικές, προτείνεται και για την αρχαιότητα από διάφορους ιστορικούς και αρχαιολόγους (π.χ. Skydsgaard 1988, Geddes 1983). Οι αρχαίες γραπτές πηγές όμως, ως επί το πλείστον από «πεδινούς» συγγραφείς, ασχολούνται ελάχιστα με τα βουνά (Garnsey 1986), ενώ τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν δίνουν άμεσες ενδείξεις ούτε για ειδίκευση στην κτηνοτροφία ούτε για εποχικές μετακινήσεις (π.χ., για την Ελλάδα, Cherry 1988). Η μεταβατική ή νομαδική κτηνοτροφία θεωρείται, παρόλα αυτά, από μερικούς ιστορικούς και ίσως από τους περισσότερους αρχαιολόγους, όχι μόνο ένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικό φαινόμενο της Μεσογείου αλλά η μοναδική (ή τουλάχιστον η καλύτερη) λύση στα προ-

1. Ευχαριστώ το Δήμο Κόνιτσας και το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων για την πρόσκληση να συμμετέχω στο συμπόσιο αυτό, και τον Μ. Αράπογλου για τις πολύτιμες παρατηρήσεις σε θέματα ορολογίας. Ευχαριστώ και τους κατοίκους της περιοχής για την υπομονή τους απέναντι στις ερωτήσεις μου. Το κείμενό μου το διόρθωσαν η Βαγγελιώ Κυριατζή και ο Γιάννης Χαμηλάκης.

βλήματα που παρουσιάζει το Μεσογειακό ορεινό περιβάλλον. Σημαντικό ρόλο στην προσέγγιση αυτή έπαιξαν οι εργασίες για την Παλαιολιθική της Πίνδου του Άγγλου αρχαιολόγου, Higgs, ο οποίος έχει επηρεάσει την μελέτη της προϊστορικής οικονομίας σε όλη τη Μεσόγειο. Με βάση τις επαφές του με σύγχρονους μετακινούμενους κτηνοτρόφους της περιοχής, ο Higgs υποστήριξε ότι η Πίνδος χαρακτηρίζονταν πάντα από κάθετες εποχικές μετακινήσεις κυνηγών ή κτηνοτρόφων. Πάντα, οι αρχαιολόγοι ερμηνεύουν το παρελθόν με βάση τις εμπειρίες τους από το παρόν.

Περιοδείες στην Πίνδο στο παρόν

Από το 1983, είχα την ευκαιρία να επισκεφτώ τα περίφημα λειβάδια της Πίνδου και να κουβεντιάσω με κτηνοτρόφους και με άλλους κατοίκους της περιοχής. Παρατήρησα, όπως έχουν παρατηρήσει και άλλοι «ξένοι ταξιδιώτες» και όπως ξέρει ο κάθε κάτοικος της Πίνδου, ότι υπήρξε μία αρκετά μεγάλη ποικιλία από «παραδοσιακούς» τρόπους ζωής στα βουνά αυτά. Με τη λέξη «παραδοσιακούς», αναφέρομαι στην περίοδο που καλύπτουν οι προφορικές πληροφορίες από τους κατοίκους της Πίνδου, δηλαδή τον 20ο αιώνα. Ενδιαφέρομαι ιδιαίτερα για την περίοδο πριν από το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, αναγνωρίζοντας όμως ότι και στις προπολεμικές δεκαετίες η παράδοση δεν ήταν ποτέ σταθερή. Απλουστεύοντας την ποικίλη και πολύπλοκη πραγματικότητα, μπορούν να διακριθούν τρεις βασικές κατηγορίες, ή τρία μοντέλα, παραδοσιακής ορεινής οικονομίας (Halstead 1990α).

(1) Οι ειδικευμένοι κτηνοτρόφοι

Το πρώτο μοντέλο χαρακτηρίζει ιδιαίτερα τους Σαρακατσάνους, οι οποίοι μετακινούνταν εποχικά ανάμεσα σε βουνό και κάμπο με κοπάδια από (αιγο)πρόβατα (π.χ. Hoeg 1925, Campbell 1964, Kavadias 1965, Γουργιώτη 1985, Μακρής 1990). Πουλούσαν τα προϊόντα των κοπαδιών (τυρί, μαλλί, αρνιά) για να αγοράσουν από γεωργούς των πεδιάδων το αλεύρι που ήταν η βάση της διατροφής τους. Παραδοσιακά, οι Σαρακατσάνοι (οι «σκηνίτες») δεν είχαν ούτε λειβάδια ούτε χειμαδιά δικά τους, με αποτέλεσμα να μετακινούνται με όλη την οικογένεια σαν νομάδες και να ζουν, όπου νοίκιαζαν βοσκή, στις γνωστές καλύβες.

(2) Οι μικτοί κτηνοτρόφοι

Το δεύτερο μοντέλο χαρακτηρίζει ιδιαίτερα τους Βλάχους, οι οποίοι εν μέρει ζούσαν από τα προϊόντα των προβάτων, όπως οι Σαρακατσάνοι, αλλά είχαν και αγέλες από άλογα και μουλάρια, με τα οποία οι Βλάχοι «κυρατζήδες» μετέφε-

ραν εμπορεύματα σε όλα τα Βαλκάνια και ακόμα πιο μακριά (π.χ. Λαμπρίδου 1888, Wace και Thompson 1914, Sivignon 1968, Schein 1970, Νιτσιάκος 1985). Επίσης, πολλοί Βλάχοι ασχολούνταν με τη βιοτεχνία, π.χ. με τα υφαντά. Με τη μικτή οικονομία, στηριγμένη στα πρόβατα, στη μεταφορά και στη βιοτεχνία, αγόραζαν το ψωμί τους. Μεταβατικοί ή ημινομάδες θεωρούνται, επειδή πολλοί Βλάχοι είχαν δικά τους λειβάδια και μόνιμα χωριά στα βουνά, όπου έμεναν οι οικογένειες όλο το χρόνο. Το χειμώνα κατέβαιναν οι άντρες με τα κοπάδια, είτε πάλι σε δικά τους λειβάδια είτε όπου έβρισκαν βοσκοτόπια να νοικιάσουν.

(3) Οι μικτοί γεωργοκτηνοτρόφοι

Το τρίτο μοντέλο χαρακτηρίζει τους «ντόπιους» κατοίκους μονίμων χωριών, οι οποίοι ασχολούνταν με τη γεωργία, με την κτηνοτροφία και με διάφορα επαγγέλματα (Λαμπρίδου 1889, Campbell 1976, Πέτσας και Σαραλής 1982, Τσάγκας 1991, Halstead field notes). Καλλιεργούσαν μικρά χωραφάκια, μέχρι σχεδόν τις κορυφές των βουνών· σώζονται ακόμα αλώνια μέχρι το υψόμετρο τουλάχιστο των 1200 μ. και ίχνη από εγκαταλειμμένα χωράφια μέχρι τουλάχιστο τα 1800 μ. Το χειμώνα και την άνοιξη έσπερναν διάφορα δημητριακά και όσπρια - στάρι, κριθάρι, βρώμη, σίκαλη, φακή, ρόβι. Το καλοκαίρι έσπερναν διάφορα ποτιστικά· καλαμπόκι, φασόλια, πατάτα. Επίσης, είχαν αμπέλια, καρυδιές, καστανιές, μηλιές, αχλαδιές, κερασιές και άλλα οπωροφόρα δέντρα. Με την κτηνοτροφία ασχολούνταν συνήθως σε μικρή κλίμακα· με τα ελάχιστα μεγάλα ζώα που χρειάζονταν για τη γεωργία, και με λίγες αγελάδες και λίγα αιγοπρόβατα που έδιναν γάλα, βούτυρο, τυρί και κρέας, κυρίως για το σπίτι. Επειδή τα ζώα ήταν λίγα, πλήρωναν έναν κοινοτικό τσοπάνο ο οποίος βοσκούσε όλα τα αιγοπρόβατα του χωριού, ενώ το χειμώνα στο σταύλο τα τάιζαν με κλαρί, χορτάρι και άχυρα. Η γεωργία, η συλλογή ζωοτροφής και η φροντίδα των ζώων στο χωριό ήταν ευθύνες των γυναικών, επειδή οι περισσότεροι άντρες «ταξίδευαν», άλλοι για λίγους μήνες, άλλοι για χρόνια ολόκληρα· δούλευαν σαν μαστόροι (π.χ. κτίστες, μαραγκοί, ξυλογλύπτες) ή εξασκούσαν διάφορα επαγγέλματα (π.χ. γιατρός, δάσκαλος, έμπορος, αρτοποιός) στις πόλεις της Ελλάδας, των Βαλκανίων και της Τουρκίας. Ενώ οι «ντόπιοι» έσπερναν δημητριακά, η γεωργική παραγωγή περιοριζόταν λόγω των μικρών χωραφιών και των φτωχών εδαφών. Επομένως, πολλές οικογένειες καταλάωναν έξι μήνες το χρόνο αλεύρι που αγόραζαν με τα κέρδη είτε από τα ταξίδια των αντρών είτε από κανένα περίσσειμα από τις διάφορες δραστηριότητες των γυναικών.

Είναι φανερό ότι και τα τρία μοντέλα αυτά (και επαναλαμβάνω ότι τα μοντέλα απλουστεύουν την πραγματικότητα) εξαρτώνται από την ύπαρξη μιας εμπορικής αγοράς στις πόλεις των κάμπων όπου,

(1) οι ειδικευμένοι κτηνοτρόφοι πουλούσαν το τυρί, το μαλλί και τα αρνιά τους και αγόραζαν αλεύρι,

(2) οι μικτοί κτηνοτρόφοι πουλούσαν τα προϊόντα από τα κοπάδια και από τη βιοτεχνία, έβρισκαν εμπορεύματα για μεταφορά, και αγόραζαν αλεύρι,

(3) οι μικτοί γεωργοκτηνοτρόφοι πουλούσαν ό,τι περίσσευμα είχαν από τη γεωργία και από την κτηνοτροφία, έβρισκαν δουλειά ή εξασκούσαν τα επαγγέλματά τους, και αγόραζαν ένα μέρος από το ψωμί τους.

Δηλαδή, πριν από την ανάπτυξη των πόλεων στις πεδιάδες (στη βόρεια Ελλάδα, ίσως από την Ελληνιστική ή τη Ρωμαϊκή εποχή — π.χ. Δάκαρης 1971, 1972, Bommeije και Doorn 1987), καμμία από αυτές τις τρεις κατηγορίες ορεινής οικονομίας — τουλάχιστο με την παραδοσιακή τους μορφή — δε θα μπορούσε να υπάρξει.

Προτάσεις για την Πίνδο στο παρελθόν

Αν αποκλειστούν η ειδικευμένη κτηνοτροφία, η μικτή κτηνοτροφία και η μικτή γεωργοκτηνοτροφία παραδοσιακής μορφής, πώς ζούσαν οι προϊστορικοί κάτοικοι της Πίνδου; Στο ερώτημα αυτό θα απαντήσω συνοπτικά, πρώτα με βάση τα λίγα αρχαιολογικά δεδομένα που υπάρχουν και δεύτερο με βάση μία προσέγγιση πιο «θεωρητική» (ή τουλάχιστο λιγότερο εμπειρική).

Ο προϊστορικός εποικισμός της Πίνδου κατά τα αρχαιολογικά δεδομένα

Οι αρχαιολογικές ενδείξεις ανθρώπινης δραστηριότητας στην Πίνδο πληθαίνουν για πρώτη φορά στο τέλος της Ύστερης Εποχής Χαλκού (ΥΕΧ) και στην αρχή της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου (ΠΕΣ), γύρω στα 1000 π.Χ., οπότε παρατηρείται και μία πολύ εκτεταμένη κατανομή συγκεκριμένων ρυθμών κεραμικής και χάλκινων αντικείμενων στη ΒΔ Ελλάδα και στις γειτονικές βαλκανικές χώρες. Το φαινόμενο αυτό το θεώρησε ο Kilian (1972, 1973) αποτέλεσμα μετακινήσεων μεταβατικών κτηνοτρόφων, αλλά τέτοιες ομοιότητες θα μπορούσαν να είναι και αποτέλεσμα ανταλλαγών ανάμεσα σε κοινότητες μη μετακινούμενες. Έτσι συνήθως ερμηνεύεται, π.χ., η ευρεία κατανομή στην κεντρική Ευρώπη των γνωστών νεολιθικών βραχιολιών από το μεσογειακό θαλασσινό όστρεο *Spondylus gaederopus* (Shackleton και Renfrew 1970).

Ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο έχει παίξει, στη συζήτηση για την εξέλιξη της ειδικευμένης κτηνοτροφίας, ο οικισμός της ΠΕΣ (9ο ως 4ο αιώνα π.Χ.) στη Βίτσα, στο Δυτικό Ζαγόρι (Βοκοτοπούλου 1994). Ο οικισμός βρίσκεται σε υψόμετρο 1030 μ., ανάμεσα σε δύο σύγχρονα χωριά, όπου εγκαταστάθηκαν πρόσφατα μερικές οικογένειες από πρώην νομάδες κτηνοτρόφους. Για τον Hammond (1982, 638), η Βίτσα θα ήταν καλοκαιρινή εγκατάσταση μετακινούμενων κτηνοτρόφων, επειδή η ορεινή θέση της ήταν ακατάλληλη για κατοίκηση το χειμώνα. Μέχρι πρόσφατα, όμως, οι περισσότεροι κάτοικοι των γειτονικών χωριών ήταν μόνιμα εγκατεστημένοι μικτοί γεωργοκτηνοτρόφοι. Επί πλέον, από γεωλογική άποψη ο προϊστορικός οικισμός της Βίτσας βρίσκεται, όπως και τα περισσότερα

σύγχρονα χωριά, σε μία από τις περιορισμένες εκτάσεις φλύσχη που εμφανίζονται μέσα στις ασβεστολιθικές αποθέσεις που καλύπτουν την περιοχή του Δυτικού Ζαγοριού (IFP 1966). Η διάβρωση του φλύσχη δημιουργεί χώματα καλλιεργήσιμα (και ίχνη από πρόσφατη καλλιέργεια φτάνουν μέχρι το φράχτη του αρχαιολογικού χώρου της Βίτσας), ενώ οι ασβεστολιθικές εκτάσεις καλύπτονται από αειθαλείς θάμνους, κυρίως πουρνάρια, που βόσκονται σ' όλη τη διάρκεια του χρόνου.

Δηλαδή, όσο μπορεί να κρίνει κανείς μόνο από τη θέση του οικισμού, η προϊστορική Βίτσα φαίνεται πιο κατάλληλη για μόνιμη μικτή γεωργοκτηνοτροφία παρά για εποχική ειδικευμένη κτηνοτροφία. Το ίδιο ισχύει και για άλλες θέσεις της ΥΕΧ και της ΠΕΣ στην Πίνδο (Halstead υπό εκτύπωση). Όμως, πρέπει να τονιστεί ότι στην Πίνδο δεν έχει διενεργηθεί ούτε εντατική ούτε συστηματική αρχαιολογική έρευνα και ότι οι εποχικές εγκαταστάσεις σημερινών κτηνοτρόφων πολλές φορές αφήνουν ελάχιστα επιφανειακά ίχνη (βλ. όμως Chang και Koster 1986). Επειδή η ύπαρξη προϊστορικών κτηνοτρόφων δεν μπορεί οριστικά να αποκλειστεί με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα, θα προχωρήσω σε μία προσέγγιση πιο θεωρητική, συγκρίνοντας μερικά απλά μοντέλα για το πώς θα μπορούσαν να επιβιώσουν οι προϊστορικοί κάτοικοι της Πίνδου.

Μία «θεωρητική» προσέγγιση — πώς θα μπορούσαν να επιβιώσουν οι προϊστορικοί κάτοικοι της Πίνδου;

Όπως και αλλού στη Μεσόγειο, οι γεωργοί της Ελλάδας αντιμετωπίζουν διάφορα «ρίσκα» ή διάφορους κινδύνους: το στάρι απειλείται από την ξηρασία, τα αμπέλια από διάφορες αρρώστιες, τα πρόβατα από τους λύκους, κλπ. (π.χ. Forbes 1982, Halstead 1990β). Παραδοσιακά, μία κοινή λύση ήταν η αγροτική διαφοροποίηση — ο γεωργός παρήγαγε «λίγο απ' όλα» (Forbes 1976). Μία παρόμοια τακτική φαίνεται να ακολουθούσαν οι κάτοικοι των γνωστών προϊστορικών μαγούλων-οικισμών στους κάμπους της Θεσσαλίας και άλλων πεδινών περιοχών της ανατολικής Ελλάδας. Καλλιεργούσαν μία μεγάλη ποικιλία από δημητριακά και όσπρια (Halstead 1994), και εξέτρεφαν πρόβατα, κατσίκια, γουρούνια και αγελάδες. Από τα ελάχιστα στοιχεία που υπάρχουν, φαίνεται ότι αυτή την τακτική της διαφοροποίησης την εξασκούσε κάθε νοικοκυριό (Halstead 1992α, 1992β).

Με τον εποικισμό της Πίνδου, οι προϊστορικοί γεωργοί θα αντιμετώπιζαν ένα περιβάλλον ακόμα πιο δύσκολο από τις πεδιάδες: παρά τις σχετικά υψηλές βροχοπτώσεις, στα φτωχά εδάφη των βουνών η καλοκαιρινή ξηρασία θα παρέμενε σοβαρό πρόβλημα, ενώ ο κίνδυνος να καταστραφούν σπαρτά και ζώα από τις χειμωνιάτικες και ανοιξιάτικες κακοκαιρίες θα αυξάνονταν. Εφόσον οι προϊστορικοί γεωργοί των σχετικά ευνοϊκών κάμπων εφάρμοζαν αγροτική διαφοροποίηση απέναντι στους κινδύνους, την ίδια τακτική ίσως θα περίμενε κανείς από τους προϊστορικούς κατοίκους της Πίνδου. Δηλαδή, από μία πρώτη

ανάλυση του οικονομικού ρίσκου, η μικτή γεωργοκτηνοτροφία φαίνεται πιο πιθανή στην προϊστορική Πίνδο από την ειδικευμένη κτηνοτροφία.

Αντίθετη γνώμη έχει εκφράσει πρόσφατα ο McNeill σε μία ιστορικογεωγραφική μελέτη των οροσειρών της Μεσογείου (McNeill 1992). Θεωρεί τη μικτή γεωργοκτηνοτροφία μία σχετικά πρόσφατη εξέλιξη στα βουνά της Μεσογείου για δύο κυρίους λόγους. Πρώτον, οι πρόσφατες ορεινές κοινότητες παρήγαγαν μόνο ένα μέρος από τη σοδειά που χρειάζονταν για τη διατροφή τους και αναγκαστικά εισήγαγαν ένα σημαντικό ποσοστό αλευριού από τους κάμπους. Δεύτερον, μεγάλο ρόλο έπαιζε στην πρόσφατη γεωργία η καλοκαιρινή καλλιέργεια του καλαμποκιού, των φασολιών και της πατάτας, δηλαδή τριών φυτών που δεν υπήρξαν στη Μεσόγειο πριν από τον Ευρωπαϊκό αποικισμό της Αμερικής. Για τους δύο λόγους αυτούς, αμφιβάλλει ο McNeill για το αν μπορούσαν μέχρι πρόσφατα οι κάτοικοι των ορεινών περιοχών να εξασφαλίσουν τη διατροφή τους από τη μικτή γεωργοκτηνοτροφία.

Αν επεκτείνουμε, όμως, το συλλογισμό του McNeill, πρέπει να εξετάσουμε και άλλα στοιχεία της ιστορικής θέσης των πρόσφατων ορεινών κοινοτήτων. Στην περίπτωση τουλάχιστον της Ελλάδας, οι ορεινές κοινότητες είχαν επί Τουρκοκρατίας μια σχετική αυτονομία και ήταν, εξ αιτίας του εμπορίου, των επαγγελμάτων και των τεχνών που εξασκούσαν μέσα στην Οθωμανική αυτοκρατορία, σχετικά πλούσιες. Ένα αποτέλεσμα της αυτονομίας και της οικονομικής δύναμής τους είναι οι μεγάλες εκκλησίες και τα αρχοντικά σπίτια που ακόμα σώζονται σε πολλά ορεινά χωριά της Πίνδου. Άλλο αποτέλεσμα ήταν, σε πολλά ορεινά χωριά, ο πληθυσμός να ξεπερνά τις δυνατότητες της τοπικής αυτάρκειας — τουλάχιστον όσον αφορά τη διατροφή βασισμένη στην παραδοσιακή γεωργοκτηνοτροφία.

Ενώ ο πληθυσμός των πρόσφατων ορεινών χωριών της Πίνδου συνήθως έφτανε σε μερικές εκατοντάδες ή λίγες χιλιάδες ανθρώπους, οι κάτοικοι του μικρού προϊστορικού οικισμού στη Βίτσα πιθανότατα δεν ξεπερνούσαν τις λίγες οικογένειες (Βοκοτοπούλου 1994). Επομένως, και η περιορισμένη καλλιεργήσιμη γη γύρω από τη Βίτσα πιθανόν να έφτανε για τη διατροφή μίας γεωργοκτηνοτροφικής κοινότητας. Οπωσδήποτε η γεωργική παραγωγή δεν περιορίζεται μόνο από την έκταση της καλλιεργήσιμης γης αλλά και από άλλους παράγοντες, π.χ. από τα εργατικά χέρια που διαθέτει το κάθε νοικοκυριό. Το πρόβλημα των εργατικών χεριών είναι μάλλον ιδιαίτερα έντονο στα βουνά, όπου οι καιρικές συνθήκες περιορίζουν τη διάρκεια της σποράς και του θέρους, όπου τα μικρά και σκόρπια χωράφια αναγκάζουν τον κόσμο να ξοδεύει πολύ χρόνο στα μονοπάτια, και όπου οι απότομες κλίσεις συχνά εμποδίζουν την καλλιέργεια με τα βόδια ή με το άλογο. Με τέτοιες συνθήκες είναι φανερό ότι η απουσία των καλοκαιρινών καλλιεργειών, δηλαδή του καλαμποκιού, των φασολιών και της πατάτας, και ως συνέπεια η εξάρτηση από χειμωνιάτικες καλλιέργειες, θα όξυνε την έλλειψη από εργατικά χέρια. Αντίθετα, στις πρόσφατες κοινότητες της Πίν-

δου, η δουλειά στα χωράφια και η φροντίδα των ζώων ήταν ευθύνη κυρίως (και πολλές φορές αποκλειστικά) των γυναικών, επειδή οι άντρες «ταξίδευαν». Στην προϊστορική Πίνδο, όμως, η μαζική απουσία των αντρών για δουλειές σε ανύπαρκτες πόλεις στους κάμπους δεν είναι πολύ πιθανή. Τελικά, μικρές προϊστορικές κοινότητες μικτών γεωργοκτηνοτρόφων στην Πίνδο, αν και στερούμενες από καλοκαιρινές καλλιέργειες, μπορεί να ήταν σε καλύτερη κατάσταση από τα πρόσφατα χωριά, όσον αφορά και την καλλιεργήσιμη γη και τα εργατικά χέρια. Θα είχαν και τη δυνατότητα να εξασκήσουν μία σχετικά διαφοροποιημένη γεωργία και επομένως να ελαττώσουν τον κίνδυνο της κακιάς χρονιάς και της πείνας· εκτός από τη μεγάλη ποικιλία χειμωνιάτικων δημητριακών και οσπρίων ήδη γνωστών από την ΥΕΧ στις πεδινές περιοχές της Ελλάδας (Halstead 1994), υπάρχουν και έμμεσες ενδείξεις από αναλύσεις γύρης για την καλλιέργεια της καρδιάς και της καστανιάς στη βόρεια Ελλάδα από τη 2η χιλιετηρίδα π.χ. (Bottema 1974, 1980, Αθανασιάδης 1975).

Αν δεχτούμε ότι η μικτή γεωργοκτηνοτροφία δεν μπορεί τουλάχιστο να θεωρείται *αδύνατη* για τους προϊστορικούς κατοίκους της Πίνδου, παραμένει να εξετάσουμε κατά πόσο θα μπορούσαν να ζήσουν και από την ειδικευμένη κτηνοτροφία. Μια λύση θα ήταν να ζήσουν, όπως οι Σαρακατσάνοι, δίνοντας τα προϊόντα από τα κοπάδια τους και παίρνοντας το απαραίτητο αλεύρι σε ανταλλαγές με γεωργούς στους κάμπους. Πριν την εξέλιξη μίας εμπορευματικής αγοράς στις πόλεις των κάμπων, όμως, που συνήθως θεωρείται ένα φαινόμενο της ιστορικής εποχής, θα κινδύνευαν τέτοιου είδους ειδικευμένοι κτηνοτρόφοι να πεθάνουν από την πείνα, όποτε οι γεωργοί, με τους οποίους είχαν ανταλλαγές, είχαν κακή σοδειά.

Μήπως θα μπορούσαν αντίθετα να ζήσουν αποκλειστικά από τα κοπάδια; Στο σημείο αυτό, η προσέγγιση που ακολουθούμε γίνεται πιο δύσκολη, επειδή δεν υπάρχει στη Μεσόγειο ένα πρόσφατο μοντέλο για ειδικευμένους κτηνοτρόφους οι οποίοι ούτε καλλιεργούν ούτε αγοράζουν καρπό. Στη δεκαετία του 1950, οι Σαρακατσάνοι ζούσαν με 25 πρόβατα ανά άτομο, αλλά αγόραζαν το αλεύρι τους (Campbell 1964). Επομένως, ακόμη και αν οι υποθετικοί ειδικευμένοι κτηνοτρόφοι άρμεγαν εντατικά τα κοπάδια τους, δηλαδή τα εκμεταλλεύονταν με τον πιο αποδοτικό τρόπο (Legge 1981), και τα έβοσκαν καλά, δε φαίνεται πιθανό να μπορούσε μία οικογένεια ή ένα νοικοκυριό από 5-6 άτομα να ζούσε με λιγότερα από 200 πρόβατα. Μόνο 200 πρόβατα σε κάθε νοικοκυριό δε θα προκαλούσαν ίσως ιδιαίτερα προβλήματα, ούτε βοσκής ούτε φροντίδας. Κάθε λίγα χρόνια, όμως, θα αντιμετώπιζαν ξηρασίες, παγωνιές, αρρώστιες κλπ. που θα προκαλούσαν σοβαρή μείωση είτε στην παραγωγή είτε στην επιβίωση των κοπαδιών. Ένα από τα πιο βασικά μέτρα ασφάλειας των σύγχρονων κτηνοτρόφων ήταν η αύξηση των κοπαδιών, και μάλιστα το μέγεθος των κοπαδιών έχει μειωθεί σημαντικά στην Ελλάδα τις περασμένες δεκαετίες, ταυτόχρονα με την αυξανόμενη χρήση των κτηνιατρικών φαρμάκων (Koster 1977). Μια αύξηση στο μέ-

γεθος των κοπαδιών, όμως, θα προκαλούσε πιέσεις στα ανθρώπινα χέρια που χρειάζονταν για τη βοσκή, ιδιαίτερα σε ένα προϊστορικό περιβάλλον όπου τα πολλά δέντρα θα εμπόδιζαν τον έλεγχο των ζώων και οι ανοικτές εκτάσεις δε θα ήταν συγκεντρωμένες όπως στα πρόσφατα τσιφλίκια (Βεργόπουλος 1975). Επομένως δε θεωρείται πιθανό να ζούσαν οι προϊστορικές κοινότητες στην Πίνδο από την ειδικευμένη κτηνοτροφία. Είτε θα πέθαιναν από την πείνα είτε θα εξασφάλιζαν γρήγορα τη διατροφή τους με την πιο διαφοροποιημένη τακτική της μικτής γεωργοκτηνοτροφίας.

Προβλήματα και προοπτικές· παρόν και παρελθόν στην Πίνδο

Είναι πλέον φανερό ότι θεωρώ πιο πιθανό οι προϊστορικοί κάτοικοι της Πίνδου να εξασκούσαν τη μικτή γεωργοκτηνοτροφία παρά την ειδικευμένη κτηνοτροφία την οποία, κρίνοντας από τη συζήτηση στο συνέδριο αυτό, ακόμα υποστηρίζουν αρκετοί συνάδελφοι. Δε θέλω, όμως, να επιμένω στην άποψη αυτή, εφόσον πρέπει να αναγνωρίσω ότι και τα αρχαιολογικά δεδομένα είναι λίγα και τα πρόσφατα μοντέλα, στα οποία βασίζεται όλη η συζήτηση, χρειάζονται περισσότερη έρευνα.

Σε ένα συμπέρασμα, όμως, μεθοδολογικής φύσεως, θα ήθελα να επιμείνω. Το παρόν και το παρελθόν διαφέρουν, όσον αφορά και το φυσικό και το πολιτιστικό περιβάλλον (π.χ. Lewthwaite 1981, Halstead 1987, 1990α, McNeill 1992). Επομένως δεν πρέπει να αναζητούμε, στις σύγχρονες ορεινές κοινότητες, «έτοιμα» μοντέλα για την ερμηνεία των προϊστορικών οικισμών της Πίνδου. Ούτε μπορούμε να αγνοήσουμε τέτοια μοντέλα, επειδή η πρόσφατη ζωή στην Πίνδο δια φωτίζει το θέμα μας πολύ πιο σωστά απ' ό τι οι εμπειρίες των περισσότερων αρχαιολόγων που έχουν μεγαλώσει σε πόλεις, είτε στην Ελλάδα είτε στο εξωτερικό. Η λύση είναι μία. Αναγκαστικά θα συνεχίσουμε να βασιζόμαστε σε σύγχρονες (ή πρόσφατες) αναλογίες, αναγνωρίζοντας όμως ότι τα μοντέλα αυτά αντιστοιχούν σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες. Το παρόν πρέπει να το θεωρούμε όχι σαν λατομείο μοντέλων που μπορούν να εφαρμοστούν στο παρελθόν στο σύνολό τους, αλλά σαν πηγή ιδεών και ερωτήσεων. Για να εκμεταλλευτούμε το παρόν στην ερμηνεία του παρελθόντος, χρειάζεται πρώτα μία κριτική ανάλυση των πρόσφατων μοντέλων μας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασιάδης, Ν. 1975. Zur postglazialen Vegetationsentwicklung von Litochoro Katerinis und pertouli Trikalon (Griechenland), *Flora* 164, 99-132.
- Βεργόπουλος, Κ. 1975. *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα, Η Κοινωνική Ενσωμάτωση της Γεωργίας*. Αθήνα, Εξάντας.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1994. Η τελευταία οικία της Μολοσσικής κόμης στη Βίτσα Ζαγοριού, *Φηγός· Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*. Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, σελ. 189-220.
- Bommeljé, S. και Doorn, P. 1987. *Aetolia and the Aetolians*. Utrecht, Parnassus Press.
- Bottema, S. 1974. *Late Quaternary Vegetation History of Northwestern Greece*. Διδακτορική διατριβή, University of Groningen.
- Bottema, S. 1980. On the history of the walnut (*Juglans regia* L.) in southeastern Europe, *Acta Botanica Neerlandica* 29, 343-49.
- Braudel, F. 1975. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, τόμος 1. London, Fontana.
- Campbell, J.K. 1964. *Honour, Family and Patronage*. Oxford, Oxford University Press.
- Campbell, J.K. 1976. Regionalism and local community, *Annals of the New York Academy of Sciences* 268, 18-27.
- Chang, C. και Koster, H. 1986. Beyond bones: toward an archaeology of pastoralism, M. Schiffer (εκδ.) *Advances in Archaeological Method and Theory* 9. New York, Academic Press, σελ. 97-148.
- Cherry, J.F. 1988. Pastoralism and the role of animals in the pre- and proto-historic economies of the Aegean, C.R. Whittaker (εκδ.) *Pastoral Economies in Classical Antiquity, Cambridge Philological Society Supplementary Volume* 14, 6-34.
- Δάκαρης, Σ., 1971. *Cassopaia and the Elean Colonies* (Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 4). Αθήνα, Αθηναϊκό Κέντρο Οικιστικής.
- Δάκαρης, Σ., 1972. *Θεσπρωτία* (Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 15). Αθήνα, Αθηναϊκό Κέντρο Οικιστικής.
- Forbes, H. 197. «We have a little of everything»: the ecological basis of some agricultural practices in Methana, Trizinia, *Annals of the New York Academy of Sciences* 268, 235-50.
- Forbes, H. 1982. *Strategies and Soils: Technology, Production and Environment in the Peninsula of Methana, Greece*. Διδακτορική διατριβή, University of Pennsylvania.
- Garnsey, P. 1986. Mountain economies in southern Europe, or thoughts on the early history, continuity and individuality of mediterranean upland pastoralism, M. Mattmüller (εκδ.) *Wirtschaft und Gesellschaft in Berggebieten, Itinera* 5/6, 7-29.
- Geddes, D. 1983. Neolithic transhumance in the mediterranean Pyrenees, *World Archaeology* 15, 51-66.
- Γουργιώτη Λ. 1985. Σαρακατσάνοι κτηνοτρόφοι-γεωργοί στην περιοχή της Λάρισας, *Σαρακατσάνοι· ένας Ελληνικός Νομαδικός Κτηνοτροφικός Πληθυσμός*. Σέρρες, 48-61.

- Halstead, P. 1987. Traditional and ancient rural economy in mediterranean Europe: plus ça change? *Journal of hellenic Studies* 107, 77-87.
- Halstead, P. 1990α. present to past in the Pindhos: specialisation and diversification in mountain economies, *Rivista di Studi Liguri* 56, 61-80.
- Halstead, P. 1990β. Waste not, want not: traditional responses to crop failure in Greece, *Rural History: Economy, Society, Culture* 1, 147-64.
- Halstead, 1992α. Agriculture in the bronze age Aegean: towards a model of palatial economy, B. Wells (εκδ.) *Agriculture in Ancient Greece*, Stockholm, Swedish Institute at Athens, σελ. 105-16.
- Halstead, P. 1992 β. Dhimini and the «DMP»: faunal remains and animal exploitation in late neolithic Thessaly, *Annual of the British School at Athens* 87, 29-59.
- Halstead, P. 1994. «The North-South divide: regional paths to complexity in prehistoric Greece, C. Mathers και S. Stoddar (εκδ.) *Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age*. Sheffield, John Collis, σελ. 195-219.
- Halstead, P. υπό εκτύπωση. Σημερινή και προϊστορική ορεινή οικονομία στην Πίνδο, Γ. Κορρές (εκδ.) *Πρακτικά του Έκτου Συνεδρίου Προϊστορικού Αιγαίου*. Αθήνα.
- Hammond, N.G.L. 1982. Illyris, Epirus and Macedonia in the Early Iron Age, *Cambridge Ancient History III, 1* (β' έκδοση). Cambridge, Cambridge University Press, σελ. 619-56.
- Höeg, C. 1925. *Les Saracatsanes, une Tribu Nomade Grecque: 1, Étude Linguistique Précédée d'une Notice Ethnographique*. Paris, Édouard Champion.
- IFP, 1966. *Carte Géologique de l'Épire* (1: 100,000). Paris, Institut Français du Pétrole.
- Kavadias, G.B. 1965. *Pasteurs-Nomades Méditerranéens: les Saracatsans de Grèce*. Paris, Gauthier-Villars.
- Kilian, K. 1972. Zur mattbemalten Keramik der ausgehenden Bronzezeit und der Früheisenzeit aus Albanien, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 2, 115-23.
- Kilian, K. 1973. Zur eisenzeitlichen Transhumanz in Nordgriechenland, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 3, 431-35.
- Koster, H.A. 1977. *The Ecology of Pastoralism in Relation to Changing Patterns of Land Use in the Northeast Peloponnese*. Διδακτορική διατριβή, University of Pennsylvania.
- Λαμπρίδου, Ι. 1888. Μαλακασιακά 2: Μέτσοβον και Σεράκου, *Ηπειρώτικα Μελετήματα* 5, 7-70.
- Λαμπρίδου, Ι. 1889. Ζαγοριακά 1, *Ηπειρώτικα Μελετήματα* 8, 7-83.
- Legge, A.J. 1981. The agricultural economy, R.J. Mercer (εκδ.) *Grimes Graves Excavations 1971-72*. London, Her Majesty's Stationery Office, σελ. 79-103.
- Lewthwaite, J. 1981. Plans tails from the hills, A. Sheridan και G. Bailey (εκδ.) *Economic Archaeology* (BAR International Series 96). Oxford, British Archaeological Reports, σελ. 57-66.
- Μακρής, Ε. 1990. Ζωή και Παράδοση των Σαρακατσαναίων, Ιωάννινα.
- McNeill, J.R. 1992. *The Mountains of the Mediterranean World*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Νιτσιάκος, Β., 1985. *A Vlach Pastoral Community in Greece: the Effects of its Incorporation into the National Economy and Society*. Διδακτορική διατριβή, University of Cambridge.
- Πέτσας, Φ.Μ. και Σαραλής, Γ.Α. 1982. *Αρίστη και Δυτικό Ζαγόρι*. Αθήνα, Ένωση Αρίστης-Βίκου Ζαγορίου.

- Schein, M.D. 1970. *Change and Continuity in a Greek Mountain Village*. Διδακτορική διατριβή, Columbia University.
- Shackleton, N. και Renfrew, C. 1970. Neolithic trade routes realigned by oxygen isotope analyses, *Nature* 228, 1062-65.
- Sivignon, M. 1968. Les pasteurs du Pinde septentrional, *Revue de Géographie de Lyon* 43, 5-43.
- Skydsgaard, J.E. 1988. Transhumance in ancient Greece, C.R. Whittaker (έκδ.) *Pastoral Economies in Classical Antiquity*, *Cambridge Philological Society Supplementary Volume* 14, 75-86.
- Τσάγκας, Ι.Β. 1991. Η Ζέρμα της Κόνιτσας (1618-1913), *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 309-23.
- Wace, A.J.B. και Thompson, M.S., 1914. *The Nomads of the Balkans*. London, Methuen.
- Ψυχογιός, Δ. και Παπαλέτρου, Γ. 1984. Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 53, 3-23.

ΒΑΡΒΑΡΑ Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΚΟΝΙΤΣΑ ΚΑΙ Η ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Τα τελευταία χρόνια έχουν δει το φως της δημοσιότητας αρκετές μελέτες για τη βυζαντινή Ήπειρο¹, που παρουσιάζουν αναμφίβολα μεγάλο ενδιαφέρον για τη γνώση αυτής της εποχής. Όμως από τις σχετικές εργασίες φαίνεται ότι η προσοχή των μελετητών παραμένει ακόμη στραμμένη στις εντυπωσιακές βυζαντινές θέσεις και τα μνημεία και λίγοι έχουν ενδιαφερθεί συστηματικά με τις πιο απομακρυσμένες περιοχές.

Η Κόνιτσα² και η ευρύτερη περιοχή της αποτελούσε τη βυζαντινή εποχή μια μακρινή επαρχία της βυζαντινής αυτοκρατορίας και για το λόγο αυτό οι μαρτυρίες των πηγών είναι λιγοστές. Η έλλειψη των πηγών σε συνδυασμό με την έλλειψη συστηματικών ανασκαφών, αλλά και γενικότερης έρευνας δυσχεραίνει τις γνώσεις μας για το τμήμα αυτό της Ηπείρου, που κατείχε μια αρκετά σημαντική θέση τη βυζαντινή εποχή. Η περιοχή της Κόνιτσας αποτελούσε τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο τον συνδυαστικό κρίκο μεταξύ Ηπείρου και Μακεδονίας, γεγονός που φαίνεται αποτυπωμένο στα σωζόμενα μνημεία της. Η ιδιαιτερότητα της γεωγραφικής της θέσης με την εύφορη κοιλάδα του Αώου ποταμού, της παρείχε προσβάσεις³ στις περιοχές της Μακεδονίας και της Βορείου Ηπείρου με την οποία δεν έπαψε ποτέ να επικοινωνεί.

Την παλαιοχριστιανική εποχή η περιοχή αποτελούσε τμήμα της επαρχίας *Epirus Vetus*⁴, δηλ. της Παλαιάς Ηπείρου, τα όρια της οποίας εκτεινόταν από τα Ακροκεραύνια Όρη έως τις εκβολές του Αχελώου ποταμού και η οποία είχε ως έδρα τη Νικόπολη. Η περίοδος αυτή για την Κόνιτσα και την ευρύτερη περιοχή της είναι ελλιπέστατα γνωστή. Η μόνη έως πρόσφατα εντοπισμένη θέση, ήταν το

1. Δημ. Κωνσταντίου, *Ήπειρος: Η αρχαιολογική έρευνα για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο*, Ήπ. Χρον. 30(1992), σ.61 κ.εξ.

2. P.Soustal-J.Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, λήμμα *Konitsa*, T.I.B.,III,Wien 1981,σ.183.

3. Για τις προσβάσεις της Κόνιτσας με τη Μακεδονία και τη Βόρειο Ήπειρο, βλ. N.G.L. Hammond, *Epirus*, Oxford 1967, σ.200, 237, υποσ. 1 και 268. Η σπουδαιότητα των προσβάσεων αυτών αντικατοπτρίζεται στην τοπική παράδοση, η οποία αναφέρει ότι από κοντά στην Κόνιτσα περνούσε η Εγνατία οδός.

4. Εισαγ. Χρυσού, *Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή*, Ήπ. Χρον.(1981),σ.12 κ.εξ.

Λαχανόκαστρο ή Ωραιόκαστρο⁵, όπου είχαν εντοπισθεί παλαιότερα τα ερείπια μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής, η οποία όμως δεν ερευνήθηκε ποτέ, με αποτέλεσμα να μη γνωρίζουμε γι' αυτή σχεδόν τίποτα.

Η πιο κοντινή παλαιοχριστιανική θέση στην Κόνιτσα που έχει ανασκαφεί και συνεπώς θα μπορούσε να δώσει σημαντικές πληροφορίες για την περίοδο αυτή, ήταν η βασιλική του Καλπακίου⁶, ένα μνημείο το οποίο δεν υπάρχει σήμερα (πίν. 1).

Η βασιλική ανασκάφηκε τη δεκαετία του 60, καταστράφηκε όμως λίγο αργότερα κατά τις εργασίες που έγιναν στην περιοχή από την Υπηρεσία των Εγγείων Βελτιώσεων. Την ίδια τύχη είχε και η πρόσφατα εντοπισμένη θέση στο λόφο της Παλαιογορίτσας⁷, στον κάμπο της Κόνιτσας. Οι εργασίες του Δήμου Κόνιτσας για την κατασκευή ενός ελικοδρομίου στο λόφο της Παλαιογορίτσας, έφεραν στο φως τα λείψανα ενός κτιρίου παλαιοχριστιανικής πιθανόν εποχής, με μεγάλα αποθηκευτικά πιθάρια. Κατά τις εργασίες όμως του ελικοδρομίου, το κτίριο υπέστη μεγάλη καταστροφή. Η έρευνα του χώρου⁸, που έγινε από την 8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, δεν στάθηκε δυνατόν να ολοκληρωθεί, με αποτέλεσμα σήμερα να μην γνωρίζουμε τίποτα για τη μορφή και τις διαστάσεις του κτιρίου.

Λείψανα παλαιοχριστιανικής εποχής και συγκεκριμένα τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου αναφέρεται ότι είχε βρεθεί παλαιότερα στο ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στην Κλειδωνιά⁹, ενώ την ίδια εποχή χρονολογούν παλαιότεροι ερευνητές και το Κάστρο της Κόνιτσας.

Το Κάστρο¹⁰, βρίσκεται στη ΝΑν. πλευρά της πόλης, στην πλαγιά του όρους Σμόλικα, πάνω από το στόμιο της χαράδρας του Αώου ποταμού. Πρόκειται για μια ισχυρή θέση με καλή ορατότητα στην εύφορη πεδιάδα της Κόνιτσας, αλλά και σε ένα μεγάλο τμήμα της χαράδρας. Σήμερα σώζονται ελάχιστα τμήματά του, μέσα στην πλούσια δασώδη βλάστηση της περιοχής.

5. N.G.L.Hammond, ο.π., σ. 270-71, 660 και 663, όπου γίνεται λόγος κυρίως για την ελληνιστική οχύρωση της θέσης.

6. Τα πορίσματα της ανασκαφής ατυχώς δεν έχουν δημοσιευθεί έως σήμερα.

7. Για τη θέση γενικότερα βλ. N.G.L.Hammond, ο.π., σ.273.

8. Η ανασκαφή δεν έχει ολοκληρωθεί και δεν έχουν δημοσιευθεί στοιχεία σχετικά μ' αυτή.

9. Δημ.Τριανταφυλλόπουλου, *Εκκλησιαστικά μνημεία στην Κλειδωνιά*, Ήπ. Χρον. 19(1975), σ. 7 κ.εξ., υποσ.4.

10. N.G.L.Hammond, ο.π., σ.,273 και A.Philippson-E.Kirsten, *Die Griechischen Landschaften*, Frankfurt/Main, 1950, 76,256. Το Κάστρο απέχει από την Κόνιτσα περίπου μισή ώρα με τα πόδια. Ο Δήμος της Κόνιτσας σχεδιάζει να δημιουργήσει μία καλλίτερη, πρόσβαση που ενδεχομένως να ελαχιστοποιήσει την απόσταση. Κατά μια παράδοση, η ύδρευση στο Κάστρο εξασφαλιζόταν με μια υπόγεια σήραγγα, που από αυτό οδηγούσε στο ποτάμι. Σύμφωνα με πληροφορίες στη χαράδρα του ποταμού Αώου υπάρχουν ασκηταριά τα οποία δεν μπόρεσα να επισκεφθώ. Θα ήθελα από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω τον κ. Ιωαν. Ντάφλη, δάσκαλο του 3ου Δημοτικού Σχολείου Κόνιτσας, για τη βοήθειά του και τις πληροφορίες του σχετικά με τα μνημεία της Κόνιτσας.

Το Κάστρο φαίνεται ότι είχε δύο περιβόλους, από τους οποίους ο πρώτος σώζεται ελάχιστα. Από τον δεύτερο περίβολο σώζονται περισσότερα τμήματα, που αντιμετωπίζουν όμως άμεσο πρόβλημα κατάρρευσης. Το Κάστρο ήταν κτισμένο με γκριζοπράσινους λίθους της περιοχής, ισχυρό κονίαμα και σποραδικά τοποθετημένους πλίνθους. Σε μερικά σημεία του μπορεί να διακρίνει κανείς ίχνη από τις ξυλοδεσιές που έφερε. Οι Hammond, Phillipson και Kirsten χρονολογούν το Κάστρο την εποχή του Ιουστινιανού, σήμερα όμως δεν σώζονται αρκετά τμήματά του, που να βοηθούν στην χρονολόγηση αυτή. Στην κορυφή του διακρίνονται τα ερείπια ενός κτιρίου, από το οποίο σώζονται τα ίχνη της ΒΔ γωνίας του.

Τη βυζαντινή εποχή την έλλειψη πληροφοριών για την Κόνιτσα και την ευρύτερη περιοχή τους, έρχεται να καλύψει η τοπική παράδοση¹¹, η οποία την συνδέει με τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Πωγωνάτο. Η παράδοση αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας κατά την επιστροφή του από μια εκστρατεία του στη Σικελία πέρασε από την περιοχή ακολουθώντας το δρόμο που οδηγούσε στη Μακεδονία. Ο Πωγωνάτος παρέμεινε ένα διάστημα για να ξεκουράσει τα στρατεύματά του και έκτισε τη Μονή της Παναγίας στο Μολυβδοσκεπάστο¹².

Μολονότι η παράδοση είναι δύσκολο να επιβεβαιωθεί και έχει κατά καιρούς αμφισβητηθεί, παρουσιάζει εντούτοις μεγάλο ενδιαφέρον, αφού συνδέεται και με άλλα μνημεία της περιοχής όπως η Μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στην Κλειδωνιά¹³, η Μεσογέφυρα της Κόνιτσας, η Μονή Βουτσάς κοντά στο Γρεβενίτι¹⁴ κ. α. Τα μνημεία που αναφέρονται βρίσκονταν στον ίδιο οδικό άξονα, ο οποίος ήταν γνωστός ως “βασιλικόδρομος”¹⁵, και ένωνε την Ήπειρο με τη Μακεδονία, ένα πέρασμα που χρησιμοποιήθηκε σε όλες τις εποχές από την αρχαιότητα έως και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Στον ίδιο οδικό άξονα βρίσκονταν και η *Διπαλίτσα*¹⁶, δηλ. το σημερινό Μολυβδοσκεπάστο, που είναι γνωστό από τις βυζαντινές πηγές, κυρίως όμως από τα βυζαντινά μνημεία που διασώζει. Ο οικισμός κτισμένος σε πλαγιά του όρους Νεμέρτσικα κοντά στη συμβολή των ποταμών Αώου και Σαρανταπόρου, θα πρέ-

11. Αγγ. Χατζημιχάλη, *Ἡ Στάχσις τοῦ Εὐαγγελίου τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου Πωγωνιανῆς Μολυβδοσκεπάστου*, Ἠπ. Χρον. 15(1940), σ.175-182, υποσ.3. Κατά τον Λ. Βρανούση η παράδοση προήλθε από την παρετυμολογική συσχέτιση των τοπωνυμιών της Ηλείρου Πωγωνί, Πωγωνιανή, Πωγωνίσκος με το επώνυμο Πωγωνάτος, βλ. Λ. Βρανούση, *Χρονικά τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ Τουρκοκρατουμένης Ἠλείρου*, Ἰωάννινα, 1962, σ.168, υποσ. 1. Για την ίδια παράδοση βλ. επίσης D.Nicol, *The churches of Molyvdoskepastos*, A.B.S.A. 48(1954), σ.141κ.εξ.

12. Η ίδρυση της Μονῆς ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Πωγωνάτο, ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφή που ὑπάρχει πάνω ἀπὸ τὴ δυτικὴ εἴσοδο τοῦ ναοῦ, βλ. D. Nicol, ο.π.

13. Δημ.Τριανταφυλλόπουλου, ο.π., σ. 9-16, σ.49, υποσ.6.

14. Λ.Βρανούση, ο.π., σ.190 κ.εξ.

15. ο.π., σ. 191, υποσ.1

16. P.Soustal-J.Koder, ο.π., λήμμα Depalitsa, σ.140-141.

πει να υπήρχε ήδη τον 11ο αι. όταν κτίσθηκε η εκκλησία του Αγ. Δημητρίου, που σώζεται σήμερα ερειπωμένη στο κέντρο του οικισμού.

Η Διπαλίτσα φαίνεται ότι λόγω της θέσης της γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη έτσι ώστε τον 13ο αι. να γίνει έδρα της επισκοπής Πωγωνιανής¹⁷. Η επισκοπή κατείχε την 25η θέση στην έκθεση του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου και είχε κατά την παράδοση ως έδρα της την εκκλησία των Αγ. Αποστόλων.

Η παλαιότερη βυζαντινή εκκλησία του Μολυβδοσκεπάστου ο *Αγ. Δημήτριος*¹⁸ είναι κτισμένη στον τύπο της μονόχωρης βασιλικής με νάρθηκα (σχ. 1). Σήμερα ο ναός είναι ερειπωμένος, σώζεται όμως το μεγαλύτερο μέρος της αψίδας του, τμήματα των πλαγίων τοίχων, καθώς και λιγοστά τμήματα των τοίχων του νάρθηκα (πίν. 2).

Η εκκλησία καταλήγει ανατολικά σε μια μεγάλη ημικυκλική αψίδα ίση με το πλάτος του ναού, στην οποία διαμορφωνόταν ο χώρος του ιερού. Η αψίδα στο κάτω μέρος της είναι κτισμένη με αργολιθοδομή, ενώ το μεγαλύτερο τμήμα της αποτελείται από πωρόλιθους και διπλές οριζόντιες σειρές πλίνθων κατά διαστήματα. Εξωτερικά διακοσμείται με επτά διπλά αβαθή αψιδώματα, που καταλήγουν πάνω σε πλίνθινα τόξα (πίν. 3). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η λάξευση που έχει δεχθεί ο πωρόλιθος για να σχηματισθούν τα βαθμιδωτά πλαίσια των αψιδωμάτων. Μια οδοντωτή ταινία περιτρέχει το πάνω μέρος της αψίδας ακολουθώντας το καμπύλο περίγραμμα των τόξων.

Εσωτερικά της αψίδας διαμορφώνονται τέσσερες κόγχες δύο μεγαλύτερες στο ημικύκλιο της και δύο στενότερες κοντά στις παραστάδες που διαχωρίζουν το ιερό από τον κυρίως ναό (πίν. 4). Το τεταρτοσφαιρίο της αψίδας είναι κατασκευασμένο με ορθογωνισμένους πωρόλιθους και διπλές σειρές πλίνθων. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ηχητικά αγγεία που έχουν εντοιχισθεί στους τοίχους του ιερού¹⁹.

Ο κυρίως ναός, κτισμένος με αργολιθοδομή χωρίς την παρεμβολή πλίνθων, στεγαζόταν με κυλινδρική καμάρα, ίχνη της οποίας σώζονται στη ΒΔγωνία και τη νότια πλευρά του. Εξωτερικά οι τοίχοι του ναού φέρουν αβαθή αψιδώματα, ενώ εσωτερικά κατά μήκος των εξέχουν έξι παραστάδες – που βάσταζαν την

17. D.Nicol, ο.π. και του ιδίου *The Despotate of Epiros, 1267-1479*, Cambridge 1984, σ.238.

18. D.Nicol, ο.π., σ.146-147 και D.Pallas, λήμμα *Epiros*, R.B.K., II, Stuttgart 1971, 302-303 και Δημ. Τριανταφυλλόπουλου, Α.Δ.29(1973-74), Χρονικά, σ.602, από όπου προέρχονται και τα σχέδια του μνημείου, που δημοσιεύονται εδώ με κάποιες τροποποιήσεις. Ο ναός σήμερα δεν σώζει ίχνη του εξωνάρθηκα, που φαίνεται στα σχέδια που δημοσιεύει ο Τριανταφυλλόπουλος. Αντίθετα σώζεται ένα μεγάλο τμήμα της νότιας πλευράς του μνημείου. Γενικά το μνημείο παρουσιάζει σοβαρά προβλήματα και χρειάζεται άμεση στερέωση.

19. Τα εντοιχισμένα αγγεία είναι αρκετά τον αριθμό για τις διαστάσεις του ναού. Το μνημείο εντυπωσιάζει για την καλή κατασκευή της αψίδας του, που παραπέμπει σε άξιους τεχνίτες της εποχής.

κυλινδρική στέγη —, από τις οποίες οι ανατολικές διαχωρίζουν το ιερό από τον κυρίως ναό (σχ. 1).

Μια πόρτα ανοίγεται στη δυτική πλευρά και οδηγεί στο νάρθηκα, που σώζεται μισοκατεστραμμένος. Ο ναός φωτιζόταν από τέσσερα μονόλοβα παράθυρα, που ανοίγονταν στο ιερό. Δύο άλλα παράθυρα ανοιγόταν στη βόρεια και νότια πλευρά του ναού, κοντά στις παραστάδες που χώριζαν το ιερό από τον κυρίως ναό. Εσωτερικά των παραθύρων αυτών υπήρχαν δύο μεγάλες κόγχες, οι οποίες εντοιχίσθηκαν μεταγενέστερα. Όλα τα παράθυρα του ναού ήταν μικρών διαστάσεων μονόλοβα και έφεραν στο πάνω μέρος πλίνθινα πλαίσια.

Ο ναός είχε τοιχογραφίες, ίχνη των οποίων σώζονται κυρίως στην κόγχη ιερού.

Σύμφωνα με τον D. Nicol, ο οποίος πρώτος μελέτησε το μνημείο, η εκκλησία του Αγ. Δημητρίου χρονολογείται τον 11ο αι., όμως κάποια χαρακτηριστικά του ναού δημιουργούν μερικά ερωτηματικά σχετικά με τη χρονολόγηση αυτή. Τα τυφλά αψιδώματα που διακοσμούν την αψίδα και τους εξωτερικούς τοίχους του ναού, οι διπλές οριζόντιες σειρές πλίνθων στην τοιχοδομία της αψίδας, η μεγάλη αψίδα του ναού στην οποία διαμορφώνονται ο χώρος του ιερού είναι στοιχεία τα οποία δεν συναντούμε σε μνημεία του 11ου αι. στην Ήπειρο. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία πιστεύουμε ότι θα πρέπει να γίνει μια επανεξέταση του μνημείου, η επιμελημένη κατασκευή του οποίου απηχεί επιδράσεις από μεγάλα κέντρα, όπως π.χ. η Κωνσταντινούπολη ή η Θεσσαλονίκη.

Την βυζαντινή εποχή η περιοχή της Κόνιτσας αποτελούσε τμήμα του *θέματος της Λίβισδας*, που είναι γνωστό από βυζαντινές πηγές²⁰. Στο θέμα-σύμφωνα με τις πηγές- υπήρχε ένα ονομαστό μοναστήρι της Παναγίας, το οποίο ταυτίζεται με τη *Μονή Μολυβδοσκεπάστου*, που βρίσκεται κοντά στο ομώνυμο χωριό.

Η Μονή²¹ (πίν. 5), κατέχει σημαντική θέση στην ιστορία της υστεροβυζαντινής Ηπείρου. Σύμφωνα με την επιγραφή που βρίσκεται πάνω από τη δυτική πόρτα του καθολικού (πίν. 6), κτίσθηκε από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Πωγωνάτο και ανακαινίσθηκε από τον Ανδρόνικο Κομνηνό Μέγα Δούκα Παλαιολόγο. Ο Ανδρόνικος της επιγραφής ταυτίζεται με τον ομώνυμο εγγονό του δεσπό-

20. Διον. Ζακυνθινού, *Ἀνέκδοτον βυζαντινὸν κτητορικὸν ἐκ Βορείου Ἠπείρου*, Ε.Ε.Β.Σ. ΙΔ (1938), σ. 276 κ.εξ. Τα όρια του θέματος δεν είναι γνωστά, αν και το ίδιο θέμα μνημονεύεται και από τον Ι. Καντακουζηνό, βλ. ο.π. Είναι γνωστό ότι το θέμα γειτνίαζε με την Πωγωνιανή και ότι νοτιότερο όριό του ήταν "το όρος του Παλίγκου"

21. Η Μονή είναι αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου, βλ. Ι. Λαμπρίδη, *Ἱερά ἐν Ἠπείρῳ σκηνώματα ἐξ ἀλλοδαπῆς δωρεῶν τυχόντα*, Ἠπειρωτικά Μελετήματα, Ἀθήναι 1888, τευχ. 6ο, σ. 18-20, D. Nicol, ο.π., και D. Pallas, ο.π., στ. 298, 301, 302. Επίσης βλ. Κων. Τσουρή, *Ο Κεραμοπλαστικός διάκοσμος των υστεροβυζαντινών μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδος*, διδακτ. διατριβή, Καβάλα 1988, σ. 49-50, 104-107, 203 και Βαρ. Ν. Παπαδοπούλου, *Εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα στη Μονή Μολυβδοσκεπάστου Ιωαννίνων*, Φηγός, τιμητικός τόμος για τον Σωτ. Δάκαρη, Ιωάννινα 1994, σ. 490 κ.εξ., όπου και άλλη σχετική με τη Μονή βιβλιογραφία.

τη της Ηπείρου Μιχαήλ Β΄ Κομνηνό Δούκα, που υπήρξε διοικητής Βερατίου ανάμεσα στα έτη 1323-1328²². Κατά μια άλλη άποψη²³ ταυτίζεται με τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο, ο οποίος έδειξε μεγάλη εύνοια στην εκκλησία των Ιωαννίνων, όπως φαίνεται από τα δύο χρυσόβουλλα που εξέδωσε το 1319 και 1321, με τα οποία παραχώρησε σ' αυτή πολλά προνόμια.

Το καθολικό της Μονής²⁴ είναι κτισμένο σε διαφορετικές φάσεις και χρονολογείται στις αρχές του 14ου αι. Μολονότι το μνημείο είναι δημοσιευμένο²⁵, πιστεύουμε ότι μπορούμε να κάνουμε μερικές παρατηρήσεις, που θα βοηθήσουν στην κατανόηση των διαφόρων κατασκευαστικών του φάσεων.

Ο ναός είναι κτισμένος σ' έναν αρκετά σύνθετο τύπο. Ανατολικά είναι τρίκογχος και δυτικά μονόχωρος σταυρεπίστεγος (σχ. 2,3). Αρχικά πρέπει να κτίστηκε ο μικρών διαστάσεων τρίκογχος ναός, που καταλήγει ανατολικά σε μια μεγάλη επτάπλευρη αψίδα. Στο κέντρο του τρίκογχου υψώνεται ψηλός οκτάπλευρος τρούλος, που πατάει πάνω σε τετράγωνη υπερυψωμένη βάση (σχ. 4). Στη δυτική πλευρά του τρίκογχου υπάρχει μια μονόχωρη σταυρεπίστεγη αίθουσα, η οποία φαίνεται ότι προστέθηκε μεταγενέστερα. Η προσθήκη του σταυρεπίστεγου τμήματος είναι εμφανής στη βόρεια και νότια πλευρά του μνημείου και στα σημεία που τα δύο τμήματα του ναού ενώνονται μεταξύ τους, τα οποία δεν παρουσιάζουν συμμετρία (σχ. 5). Παράλληλα ο νότιος τοίχος της σταυρεπίστεγης αίθουσας καλύπτει ένα τμήμα της νότιας αψίδας του τρίκογχου. Χαρακτηριστικό είναι επίσης το γεγονός ότι οι οδοντωτές ταινίες που διακοσμούν τα γείσα της στέγης του τρίκογχου δεν συνεχίζονται στο σταυρεπίστεγο τμήμα. Το ίδιο συμβαίνει και με τα κεραμοπλαστικά διακοσμητικά (Κ, Χ), που εντοπίζονται διάσπαρτα στους τοίχους του τρίκογχου και τα οποία δεν εμφανίζονται στην τοιχοποιία του υπόλοιπου ναού.

Το σταυρεπίστεγο τμήμα πιστεύουμε ότι επίσης κτίστηκε σε δύο φάσεις, όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς από τις παραστάδες που στηρίζουν το τμήμα της καμάρας της εγκάρσιας στέγης. Οι παραστάδες παρουσιάζουν αρμό με τους κάθετους τοίχους και πρέπει να προστέθηκαν μεταγενέστερα, αφού ακουμπούν πάνω σε παλαιότερο στρώμα τοιχογραφιών²⁶. Φαίνεται ότι η δυτική αί-

22. Διον. Ζακυνθινός, ο.π., σ.279 κ.εξ., Λ. Βρανούση, ο.π., σ. 196, υποσ. 1 και Κων. Τσουρή, ο.π., σ.188-89 και υποσ.680.

23. D.Nicol, ο.π., και του ιδίου The Despotate of Epirus, ο.π., σ.242-43.

24. Ευχαριστώ θερμά τον ηγούμενο της Μονής πανοσιολογιότατο π. Θεόδωρο Διαμάντη, καθώς και τον μοναχό Αλέξιο για τις πολύτιμες πληροφορίες τους σχετικά με τη Μονή. Τα σχέδια του ναού έγιναν από τον αρχιτέκτονα κ. Βασ. Κασκάνη, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά για την παραχώρησή τους, αλλά και την εν γένει συνεργασία που είχα μαζί του.

25. βλ. παραπάνω υποσ.21.

26. Ευχαριστώ θερμά τους αρχιτέκτονες κ.κ. Γιώργο και Άγγελο Παπαγεωργίου και Στ.Μαμαλούκο, για τις συζητήσεις που είχα μαζί τους σχετικά με τις διάφορες κατασκευαστικές φάσεις

θουσα ήταν αρχικά καμαροσκεπαστη και αργότερα στο κέντρο της προστέθηκε η εγκάρσια καμάρα (σχ. 5). Δεν αποκλείεται βέβαια η παρουσία των παραστάδων καθώς και των σφενδονίων που στηρίζουν, να μην οφείλεται σε μια τρίτη κατασκευαστική φάση, αλλά να επιβλήθηκε από την ανάγκη να ενισχυθεί το τμήμα της εγκάρσιας καμάρας που πιθανόν αντιμετώπιζε στατικό πρόβλημα. Στην εξωτερική τοιχοποιία των αετωματικών τυμπάνων της εγκάρσιας στέγης, συγκεντρώνεται ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος του μνημείου²⁷. Στα αετωματικά τύμπανα υπάρχουν ανά ένα δίλοβο παράθυρο με πλίνθινα πλαίσια, η μορφή των οποίων είναι διαφορετική από αυτή των παραθύρων του τρίκοχου. Πάνω από τα παράθυρα υπάρχουν εντοιχισμένα 6 αγγεία, τα οποία αποτελούσαν μέρος της διακόσμησης του ναού. Τα αγγεία χρονολογούνται τον 13ο και 14ο αι. και έχουν αποδοθεί σε εργαστήρια της Νοτίου Ιταλίας η Σικελίας, ενώ ένα έχει αποδοθεί σε εργαστήριο των Σερρών²⁸.

Μολονότι δεν έχουμε αρκετά στοιχεία για μια αναχρονολόγηση του μνημείου πιστεύουμε ότι στον Ανδρόνικο Παλαιολόγο θα πρέπει να αποδοθεί μόνον το σταυρεπίστεγο τμήμα του ναού, το οποίο με βάση τον διάκοσμο και τα εντοιχισμένα αγγεία μπορούμε να το χρονολογήσουμε με μεγαλύτερη βεβαιότητα στις αρχές του 14ου αι.²⁹. Αντίθετα το τρίκογχο τμήμα θα πρέπει να χρονολογηθεί τη μεσοβυζαντινή εποχή³⁰.

Στο καθολικό αναγνωρίζονται επιδράσεις από την αρχιτεκτονική της Μακεδονίας και πιστεύεται ότι κτίστηκε από συνεργείο που προερχόταν από τη Μακεδονία ή είχε εργασθεί σε ανάλογα κτίρια της ίδιας περιοχής³¹.

Ο ναός εσωτερικά έχει τοιχογραφίες³² οι οποίες σύμφωνα με επιγραφές έγιναν το 1521 και 1537 και οι οποίες βρίσκονται σήμερα σε άσχημη κατάσταση, λόγω κυρίως της καπνιάς που τις καλύπτει (πιν.7,8,9). Από αυτές οι τοιχογραφίες του 1537 έγιναν από τον Ευστάθιο Ιακώβου πρωτονοτάριο Άρτης³³, ο οποίος είναι γνωστός και από ένα άλλο έργο του, τις τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του

του καθολικού. Το σκαρίφημα των φάσεων του ναού οφείλεται στον κ. Γιώργο Παπαγεωργίου, τον οποίο ευχαριστώ και πάλι για την βοήθειά του.

27. Κων. Τσουρή, ο.π., σ.49-50,104-108,121,149 και 151.

28. ο.π.,σ.104-108 και 110-112. Αξιοσημείωτο πάντως είναι ότι σε περιοχή πολύ κοντά στη Μονή βρέθηκαν πήλινοι τριποδίσκοι, που χρησιμοποιούντο για το ψήσιμο αγγείων. Την πληροφορία οφείλω στους μοναχούς της Μονής.

29. Κων. Τσουρή, ο.π., σ.203.

30. D. Nicol, The churches, ο.π.

31. ο.π., σ. 217.

32. Μ.Αχειμάστου Ποταμιάνου,Α.Δ.30(1975), Χρονικά,σ.225 και της ίδιας Η Μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής, Αθήναι 1983, σ. 210, υποσ. 68, σ. 230, σ. 233-34, υποσ. 49.

33. Μ.Χατζηδάκη, Έλληνες ζωγράφοι μετά την άλωση,(1450-1830), Αθήνα 1987, σ.286.

Αγ. Ιωάννη του Θεολόγου στη Μονή της Παναγίας Μαυριώτισσας στην Καστοριά³⁴. Κάτω από τις τοιχογραφίες του 16ου και στα σημεία που έχουν αποκολληθεί, διακρίνεται ένα παλαιότερο στρώμα τοιχογραφιών, πιθανόν του 14ου αι. Από την υστεροβυζαντινή φάση του ναού σώζεται και η ξυλόγλυπτη πόρτα, που φυλάσσεται σήμερα στη Μονή³⁵.

Στη δυτική πλευρά του ναού τον 16ο αι. προστέθηκε ένας ανοιχτός νάρθηκας, ο οποίος δέχθηκε επίσης αρκετές επισκευές³⁶. Αρχικά έφερε ανά δύο τοξωτά ανοίγματα στη βόρεια και νότια πλευρά, (από αυτά σήμερα είναι ανοιχτά μόνον τα ανοίγματα της νότιας πλευράς) (σχ.2,3,5). Στη δυτική πλευρά του νάρθηκα φαίνονται τα ίχνη θυρέου ανοίγματος, που σήμερα είναι εντοιχισμένο, πάνω από το οποίο υπάρχει τυφλό αψίδωμα με τοιχογραφία (σχ.6). Σήμερα η τοιχογραφία του αψιδώματος δεν σώζεται σε καλή κατάσταση, μπορεί όμως να διακρίνει κανείς δύο όρθιες ανδρικές μορφές, που φέρουν στο κεφάλι στέμμα και φωτοστέφανο και ανάμεσά τους ημιεξήτιλη επιγραφή³⁷. Μολονότι είναι δύσκολο να ταυτιστούν οι μορφές, πιστεύουμε ότι η παράσταση εικονίζει τους δύο επώνυμους κτήτορες, τον Κωνσταντίνο Πωγωνάτο και τον Ανδρόνικο Κομνηνό Παλαιολόγο, στους οποίους η επιγραφή αποδίδει την ανέγερση του ναού. Στη νότια πλευρά του νάρθηκα υπάρχει χαγιάτι που στηρίζεται σε τρεις πεσσούς (σχ. 7).

Το καθολικό έφερε προσκολλημένα στη νότια και βόρεια πλευρά δύο παρεκκλήσια, τα οποία σήμερα δεν σώζονται. Από αυτά το παρεκκλήσι της βόρειας πλευράς αφιερωμένο στην Αγ. Παρασκευή, φαίνεται ότι επικοινωνούσε με τον κυρίως ναό με δύο ανοίγματα που κλείστηκαν τον 16ο αι., αφού σήμερα καλύπτονται με τοιχογραφίες. Το παρεκκλήσι της νότιας πλευράς, αφιερωμένο στον Αγ. Ιωάννη³⁸, σωζόταν έως περίπου και τη δεκαετία του 60.

Την υστεροβυζαντινή εποχή η ευρύτερη περιοχή της Κόνιτσας πρέπει να γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη, όπως φαίνεται και από άλλα δύο εξίσου σημαντικά μνημεία τη Μεταμόρφωση στην Κλειδωνιά και την Κόκκινη Παναγιά στην Κόνιτσα.

34. Γ.Γούναρη, *Οι τοιχογραφίες στο παρεκκλήσιο του Θεολόγου Μαυριώτισσας στην Καστοριά*, Μακεδονικά, ΚΑ (1981), σ.33 κ.εξ.

35. Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, *Ξυλόγλυπτη πόρτα του καθολικού της Μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου Μολυβδοσκεπάστου*, Β΄ Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 1982, σ.89.

36. Η Μονή γνώρισε μεγάλη ακμή τον 16ο αι., η οποία συμπίπτει με την ακμή που γνώρισε και το γειτονικό ομώνυμο χωριό, όπου κτίστηκαν και τοιχογραφήθηκαν την ίδια εποχή αρκετοί ναοί. Την εποχή αυτή χρονολογούνται οι τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής καθώς και αρκετά από τα κειμήλιά της, όπως το Ευαγγέλιο που φυλάσσεται στο Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων, η εικόνα του Χριστού Ανεξίκακου στο τέμπλο του ναού κ.α., βλ. Βαρ.Ν.Παπαδοπούλου, ο.π., σ.550.

37. Α.Βρανούση, ο.π., σ.169, υποσ.1.

38. βλ. την άποψη στο άρθρο του D. Nicol, *The churches*, ο.π.

Η *Μεταμόρφωση του Σωτήρος στην παλαιά Κλειδωνιά*³⁹ πήρε τη σημερινή της μορφή τα μεταβυζαντινά χρόνια (πίν. 10). Στην αρχική βυζαντινή φάση του μνημείου ανήκουν τμήμα της ανατολικής πλευράς και της αψίδας, καθώς και ένα μικρό τμήμα στη νότια πλευρά, κτισμένα με κανονικό πλινθοπερίκλειστο σύστημα (πίν. 12). Ο αρχικός βυζαντινός ναός ήταν μεγαλύτερων διαστάσεων, όπως φάνηκε μετά την αποχωμάτωση που έγινε στην ανατολική πλευρά του μνημείου. Η αψίδα του ναού έχει δεχθεί αρκετές επισκευές, διατηρεί όμως ένα μεγάλο μέρος της αρχικής της φάσης, κυρίως στη βόρεια πλευρά. Στο σημείο αυτό και κάτω από το γείσο της στέγης διακοσμείται με ταινία, που σχηματίζει με πλίνθους τεθλασμένη γραμμή (πίν. 11).

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η τοπική παράδοση ανάγει την ίδρυση του ναού στον Κωνσταντίνο Πωγωνάτο. Ο ναός είχε παλαιότερα χρονολογηθεί τον 15ο αι.⁴⁰ Η ομοιότητα όμως της κατασκευής του (λίθοι με παχύ κονίαμα και χοντροκομμένους πλίνθους) και κυρίως της διακοσμησής του, με άλλα μνημεία της Ηπείρου, όπως π. χ. η Μονή Ντίλιου, ο ναός των Ταξιαρχών Κωστανιανής κ.α., μας οδηγεί σε μια χρονολόγηση γύρω στα τέλη του 13ου-αρχές 14ο αι. Το συνεργείο που έκτισε το ναό, πιστεύεται ότι αποτελείτο από τεχνίτες που εργάστηκαν στην περιοχή των Ιωαννίνων, χωρίς να έχουν θητεία σε αντίστοιχα έργα άλλων περιοχών⁴¹.

Από τον βυζαντινό ναό βρέθηκαν παλαιότερα δύο ανάγλυφα κομμάτια από το τέμπλο του ναού, που πρέπει να ήταν γύψινο⁴² (πίν. 13).

Ενδείξεις βυζαντινής κατοίκησης έχουμε και από ένα άλλο σημείο στην Κλειδωνιά, κοντά στον ποταμό Βοϊδομάτη. Στα ανώτερα στρώματα της ανασκαφής, που γίνεται στη βραχοσκεπή στη θέση Μποϊλα, βρέθηκε μια ταφή, ο σκελετός της οποίας καλυπτόταν με μια μεγάλη κεραμίδα, που έφερε διακόσμηση με δαχτυλιές. Η ταφή ήταν ακτέριστη, γεγονός που δυσκολεύει τη χρονολόγησή της. Ο νεκρός λόγω της θέσης που βρέθηκε, δεν αποκλείεται να ανήκε σε κάποιον ασκητή⁴³.

39. Δημ. Τριανταφυλλόπουλου, *Εκκλησιαστικά μνημεία Κλειδωνιάς*, ο.π., 9-16, και Κων. Τσουρή, ο.π., σ.49, 163-4, 203.

Ευχαριστώ τον κ. Χρόνη Καλτσούνη, πρόεδρο της Κλειδωνιάς για τις πληροφορίες και γενικότερα για την βοήθεια που μου προσέφερε.

40. Δημ. Τριανταφυλλόπουλου, ο.π., σ.16.

41. Κων. Τσουρή, ο.π., σ.217.

42. Γύψινα τέμπλα υπήρχαν και σε άλλα μνημεία στην Ήπειρο, όπως π.χ. στην Κόκκινη Εκκλησιά στο Βουλγαρέλι της Άρτας. Για τα γύψινα τέμπλα των υστεροβυζαντινών ναών της Ηπείρου πρόκειται να δημοσιευθεί από την υπογράφουσα σχετική μελέτη.

43. Για την ανασκαφή βλ. την σχετική ανακοίνωση των Ε. Κοτσαμποπούλου-Ε. Παναγοπούλου-Ευγ. Αδάμ στον παρόντα τόμο. Ευχαριστώ τις συναδέλφους κ.κ. Ε. Κοτσαμποπούλου, Ε. Παναγοπούλου και Ευγ. Αδάμ για τα στοιχεία της ανασκαφής που μου παραχώρησαν. Κοντά στο νεκρό

Ένα άλλο σημαντικό μνημείο της περιοχής είναι και η *Κόκκινη Παναγιά*⁴⁴ κοντά στην Κόνιτσα. Η εκκλησία, διαστ. 8,28x5,20μ., είναι αφιερωμένη στη Ζωοδόχο Πηγή και βρίσκεται στη θέση Σέρβινα. Το όνομά της Κόκκινη Παναγιά οφείλεται στο χρώμα των πλίνθων, με τους οποίους είναι ολόκληρη κτισμένη. Οι πλίνθοι πρέπει να προέρχονται κυρίως από το κτίριο που αποκαλύφθηκε στη γειτονική θέση Παλαιογορίτσα.

Η εκκλησία είναι κτισμένη στον τύπο της ξυλόστεγης βασιλικής με μια τρίπλευρη αψίδα ανατολικά, που παρουσιάζει ενδιαφέρον για τον εξωτερικό της διάκοσμο. Μια οδοντωτή ταινία περιτρέχει το ναό στο μέσον περίπου κάθε πλευράς, εκτός της δυτικής. Στην αψίδα του ναού συγκεντρώνεται ο διάκοσμος του μνημείου, ο οποίος αποτελείται από δύο ζώνες, από τις οποίες η μια διακοσμείται με πλίνθους που σχηματίζουν τεθλασμένη γραμμή και η δεύτερη με Χι και κατακόρυφη διχοτόμο (X). Στην αψίδα υπάρχει και το μοναδικό παράθυρο του ναού, που έχει πλίνθινο πλαίσιο και περιβάλλεται από οδοντωτή ταινία.

Η είσοδος στο ναό γίνεται από τη δυτική πλευρά. Πάνω από αυτή υπάρχει τυφλό αψίδωμα. Παλαιότεροι ερευνητές χρονολογούσαν το μνημείο τον 15ο αι. Ενδιαφέρον πάντως παρουσιάζει η άποψη του Κων. Τσουρή, ο οποίος με βάση κυρίως τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο του μνημείου, το χρονολογεί στα τέλη του 13ου-αρχές του 14ου αι.

Στην ανατολική πλευρά του ναού και κυρίως στην κόγχη, σώζονται τοιχογραφίες που παρουσιάζουν ενδιαφέρον για την πρωτοτυπία του θέματος. Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης εικονίζεται η σκηνή του Μαρτυρίου ανάμεσα σε προφήτες και πιο κάτω η σκηνή του Μελισμού ανάμεσα σε δύο αγγέλους με ριπίδια και δύο συλλειτουργούντες ιεράρχες. Ακολουθεί μια άλλη σειρά τεσσάρων συλλειτουργούντων ιεραρχών, ένας από τους οποίους ο Αγ. Βασίλειος κρατάει τον Χριστό, ως θυόμενο βρέφος.

Από μια πρόχειρη εκτίμηση οι τοιχογραφίες του ναού πιστεύουμε ότι χρονολογούνται στα τέλη του 14ου-αρχές 15ου αι, παραμένουν όμως για την ώρα αδημοσίευτες⁴⁵. Η μελέτη τους πιστεύουμε ότι παρουσιάζει γενικότερο ενδιαφέρον, όχι μόνο για τις καλλιτεχνικές τάσεις που επικρατούσαν στην περιοχή την υστεροβυζαντινή περίοδο, αλλά και για τις πνευματικές ανησυχίες των κατοίκων της βυζαντινής Κόνιτσας.

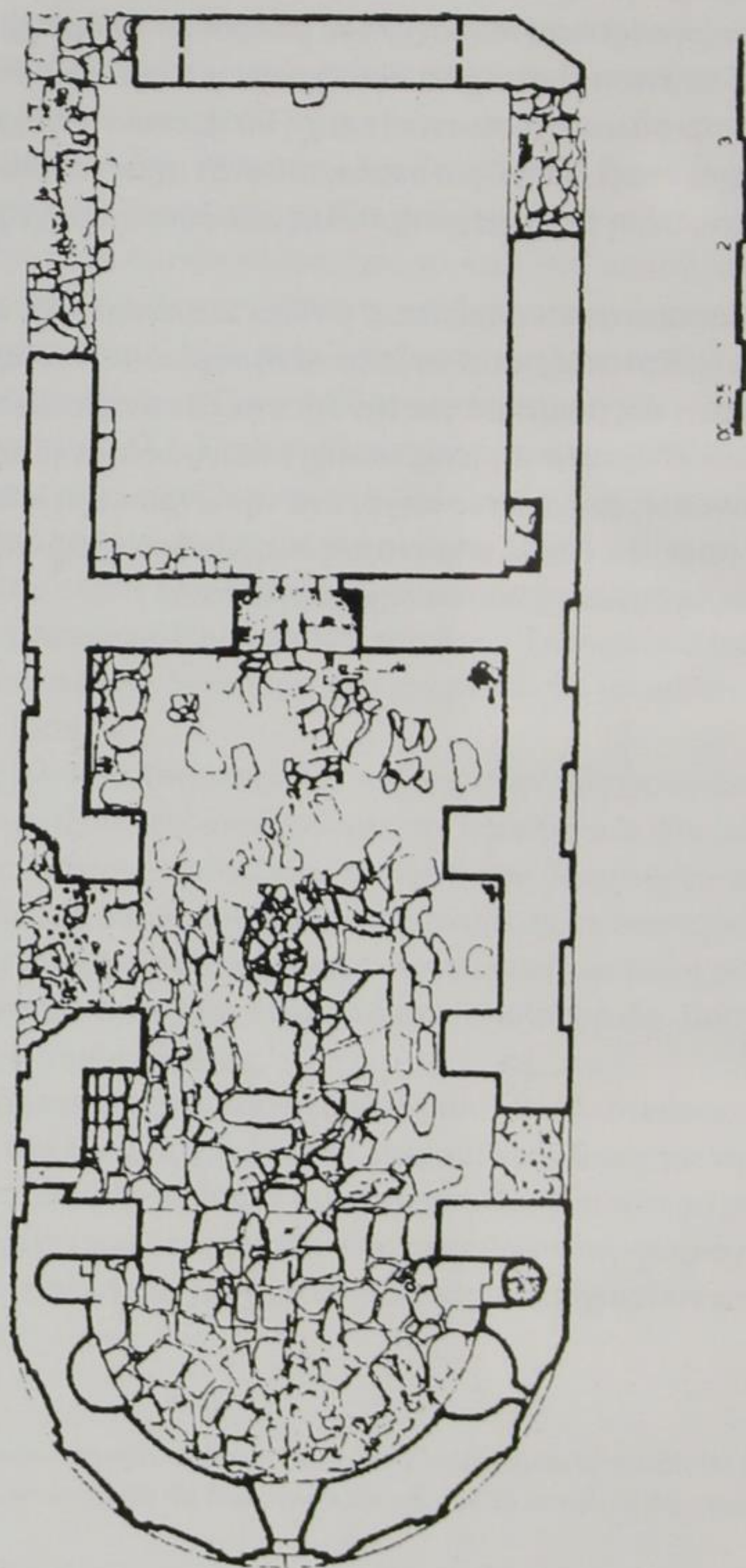
βρέθηκε ένα μικρό χάλκινο νόμισμα το οποίο όταν καθαρισθεί, πιστεύουμε ότι θα βοηθήσει στη χρονολόγηση της ταφής. Τα στοιχεία θα δημοσιευθούν μαζί με τη συνολική δημοσίευση της ανασκαφής.

44. D.Pallas, ο.π., στ. 298, P.Soustal-J.Koder, ο.π., σ. 182, και Κων. Τσουρή, ο.π., σ.49,203. Η τοιχοδομία του ναού (εκτός της ανατολικής πλευράς) αποτελείται μόνον από πλίνθους. Ανάλογη τοιχοδομία (με δόμους στις γωνίες) έχει ο ναός του Αγ. Νικολάου στην Κούριανη (Φίερι) στην Αλβανία, που χρονολογείται τον 13ο-14ο αι., βλ. Λίζα Έβερτ-Τίτος Γιοχάλας, Στη Γη του Πύρρου, Αθήνα 1933, φωτ. 382.

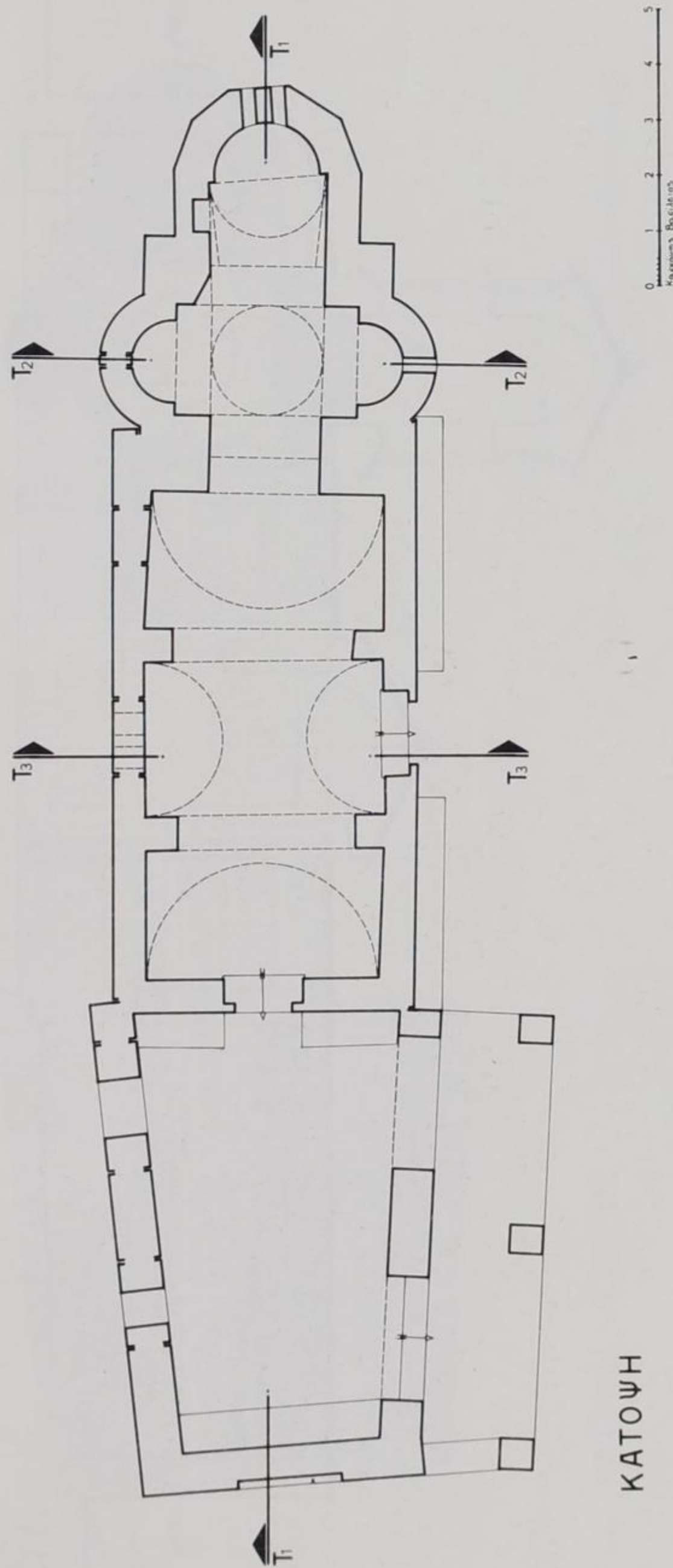
45. Οι τοιχογραφίες του ναού πρόκειται να δημοσιευθούν από τον Δημ.Τριανταφυλλόπουλο.

Η βυζαντινή Κόνιτσα — από όσο τουλάχιστον γνωρίζω — δεν αναφέρεται στις βυζαντινές πηγές. Η πόλη κτισμένη κοντά σε μια σημαντική οδική αρτηρία που της επέτρεπε την επικοινωνία με τη Μακεδονία και τη Βόρειο Ήπειρο, διέθετε μια εύφορη αγροτική περιοχή, που μπορούσε να θρέψει άνετα τον πληθυσμό της. Από τα λιγοστά στοιχεία που έχουμε για την ώρα στη διάθεσή μας, πιστεύουμε ότι την παλαιοχριστιανική εποχή θα πρέπει να υπήρχε στο πεδινό τμήμα της περιοχής ένας οικισμός, ο οποίος πιθανόν προς το τέλος της περιόδου μετακινήθηκε στη θέση της σημερινής πόλης που τους παρείχε μεγαλύτερη ασφάλεια.

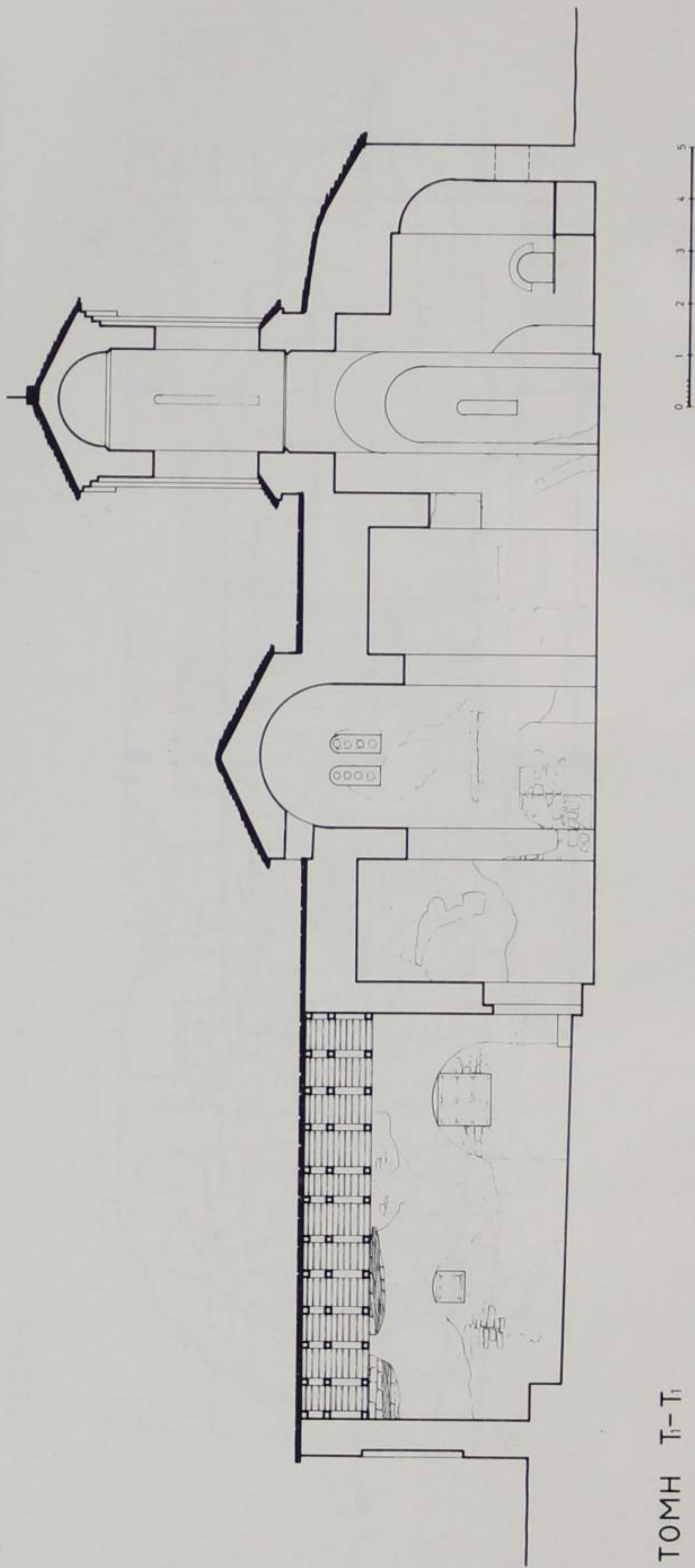
Από τις παραπάνω επισημάνσεις γίνεται κατανοητό ότι οι γνώσεις μας για την περιοχή της Κόνιτσας κατά τη βυζαντινή περίοδο είναι αρκετά ελλιπείς. Πιστεύουμε λοιπόν ότι το αίτημα για την έρευνα των μνημείων της περιοχής, γίνεται επιτακτικό. Η έρευνα της μνημειακής τοπογραφίας της περιοχής σε συνδιασμό με τις λιγοστές βυζαντινές πηγές και την ανασκαφή κάποιων σημαντικών γνωστών θέσεων, θα δώσει σημαντικές πληροφορίες, όχι μόνο για τα μνημεία αλλά και τους ανθρώπους που τα δημιούργησαν.

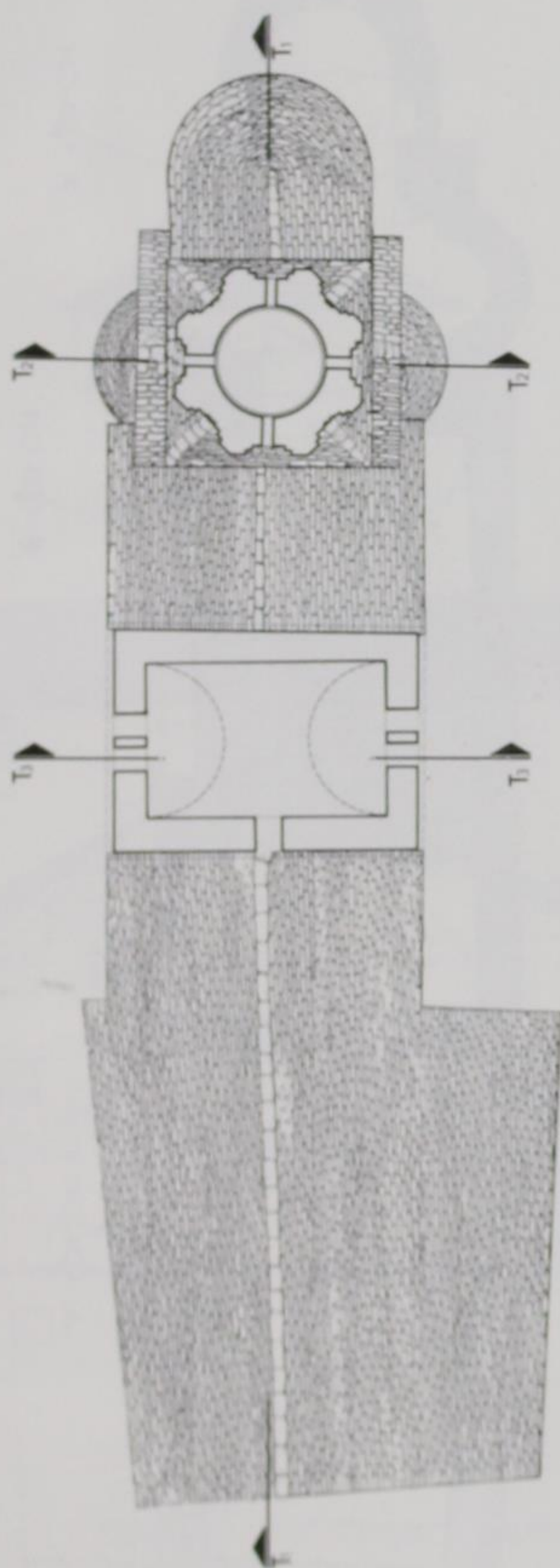
1. Μολυβδοσκεπάστο, κάτοψη του ναού του Αγ. Δημητρίου

2. Κάτοψη του καθολικού της Μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου Μολυβδοσκεπλάστου.

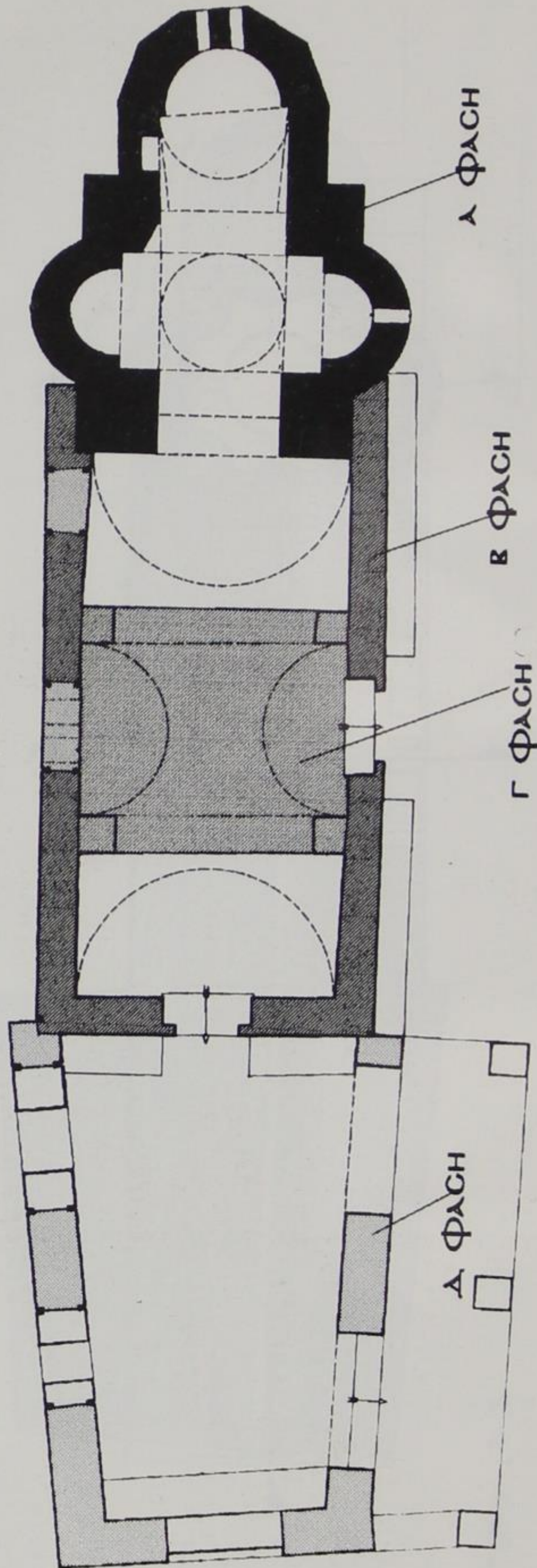
3. Τομή κατά μήκος του καθολικού της Μονής.

ΚΑΤΩΨΗ ΣΤΕΓΗΣ

4. Κάτοψη της στέγης του καθολικού.

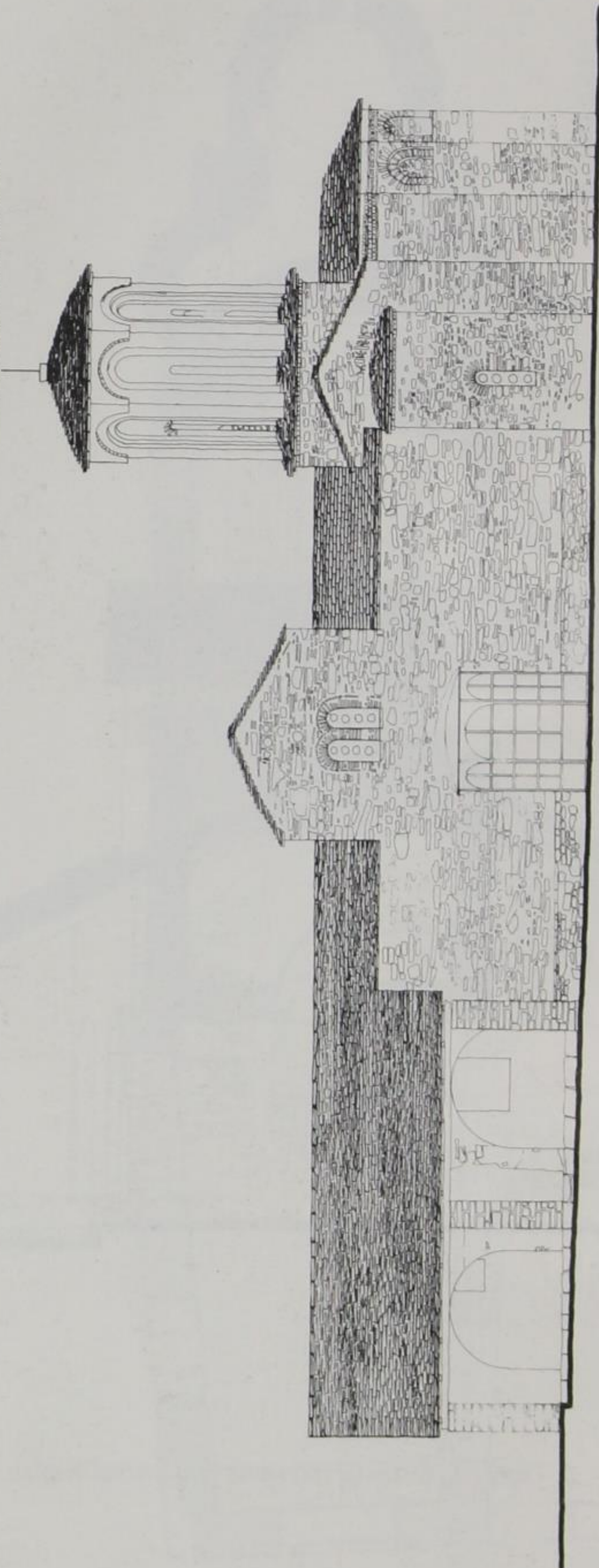

5. Σκαρίφημα των διαφορετικών φάσεων του καθολικού.

6. Όψη της δυτικής πλευράς του καθολικού.

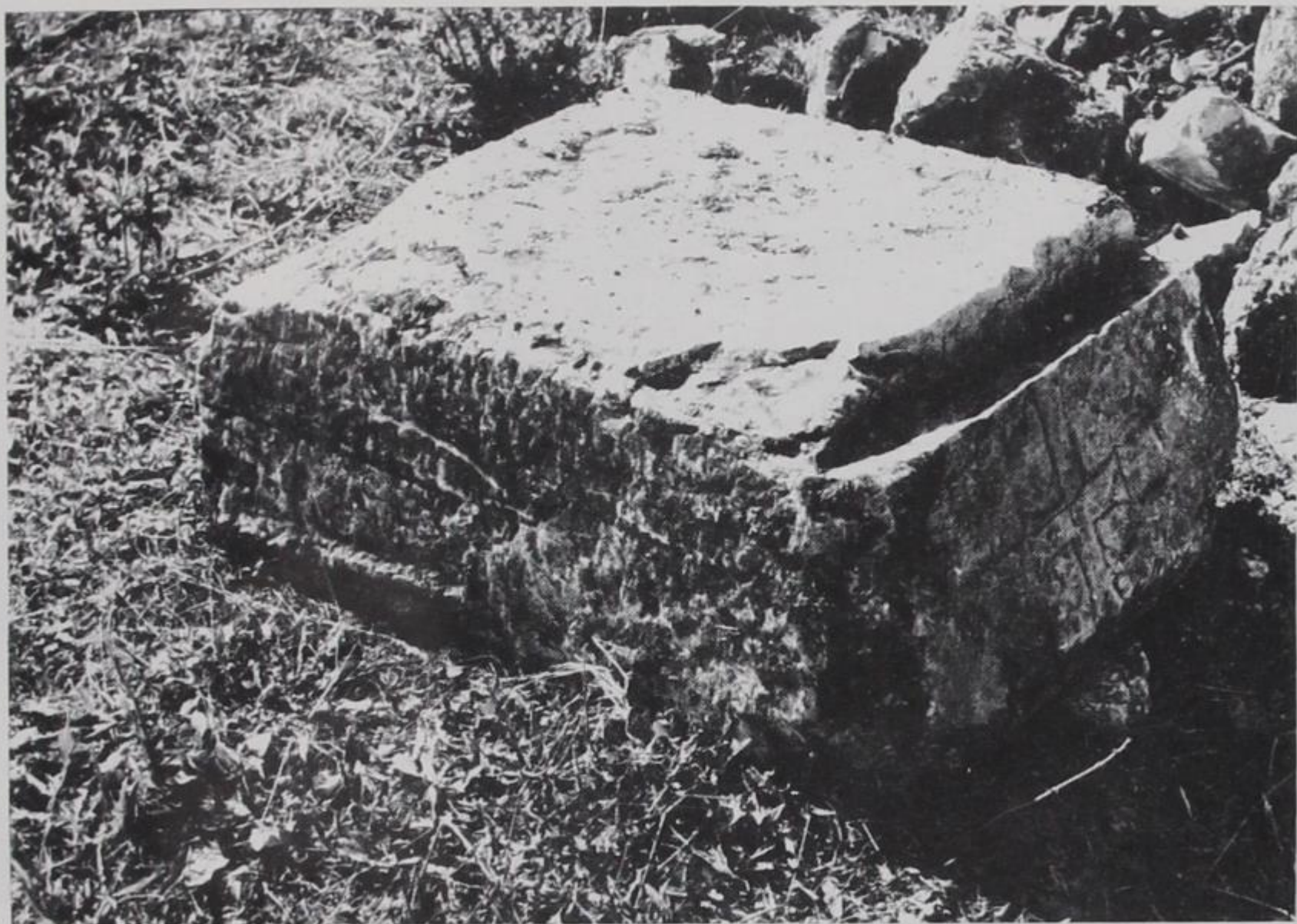
ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ
ΜΟΛΥΒΔΟΣΚΕΠΑΣΤΟΥ
ΜΕΛΕΤΗΤΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΟΣ

ΝΟΤΙΑ ΟΨΗ

0 1 2 3 4 5μ

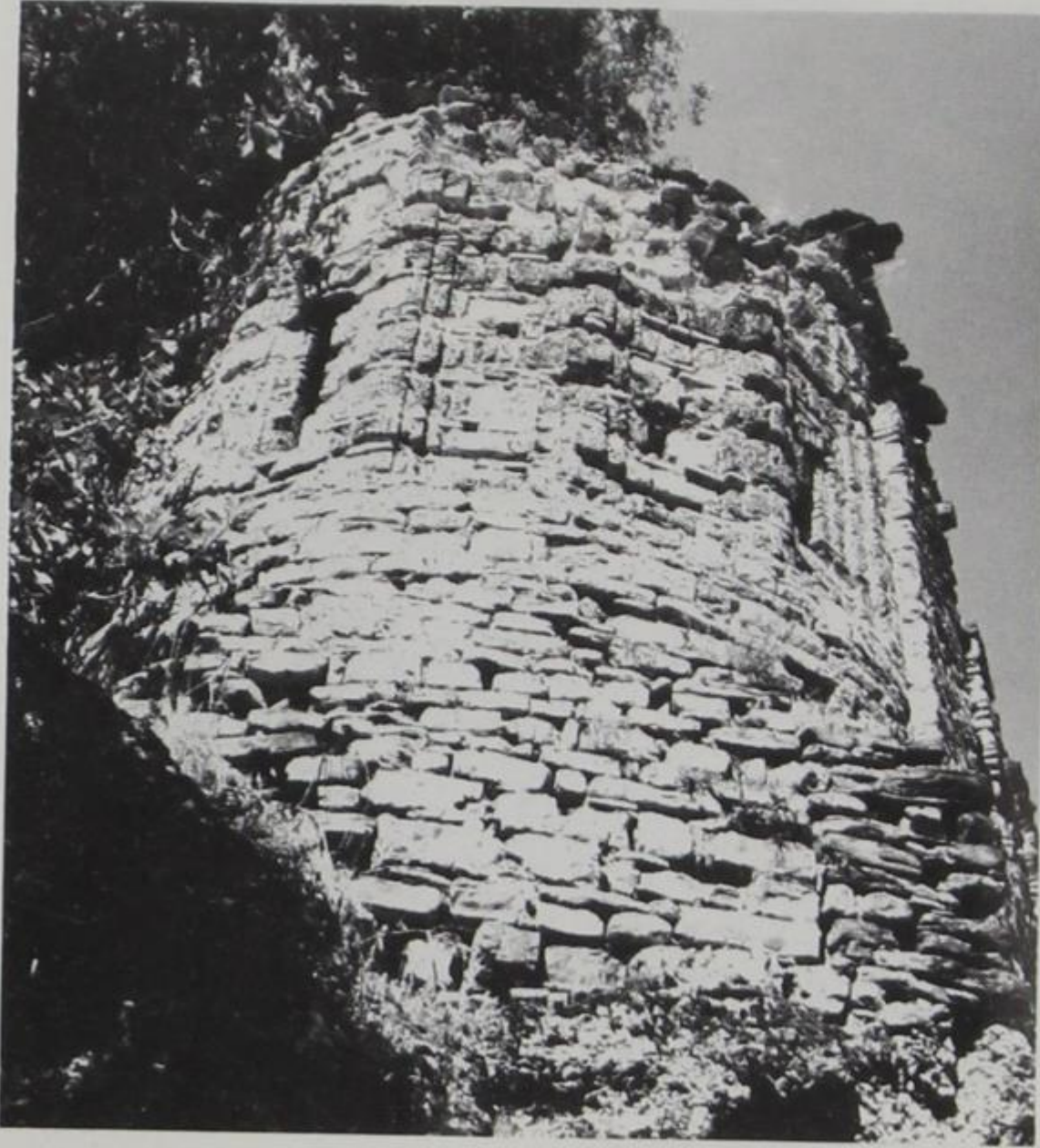
7. Όψη της νότιας πλευράς του καθολικού.

1. Βασιλική Καλπακίου, επίθημα παραστάδας με εγχάρακτο σταυρό.

2. Μολυβδοσκεπάστο, ο ναός του Αγ. Δημητρίου, ΝΑν. όψη.

3. Μολυβδοσκεπάστο, ναός Αγ. Δημητρίου· η αψίδα του ναού.

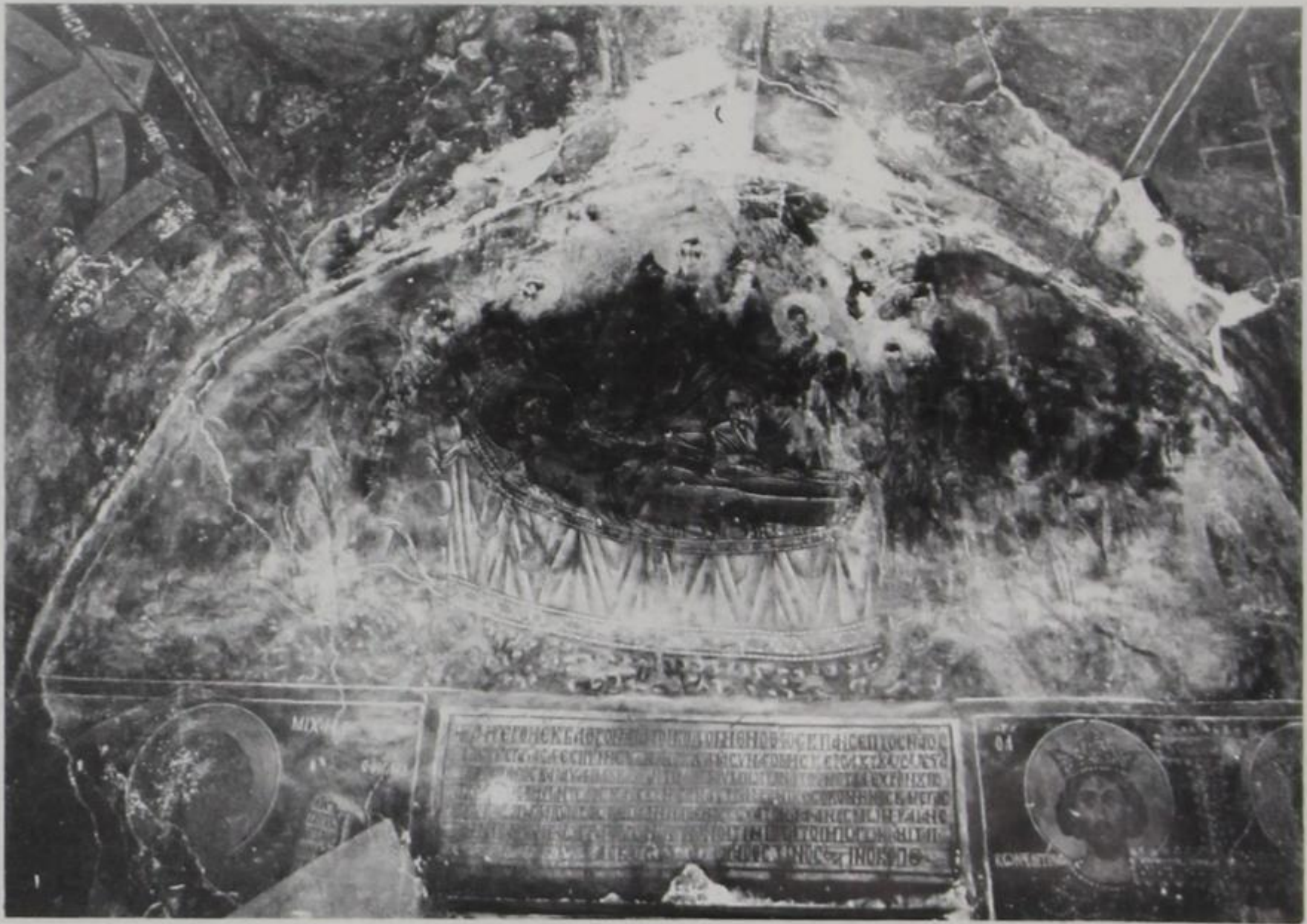
4. Μολυβδοσκεπάστο, ναός Αγ. Δημητρίου· οι κόγχες της βόρειας πλευράς του ιερού

5. Μολυβδοσκεπάστο, το καθολικό της Μονής από τη ΝΑν πλευρά.

6. Μολυβδοσκεπάστο, η επιγραφή πάνω από την δυτική είσοδο του καθολικού.

7. Μολυβδοσκέπαστο, τοιχογραφίες της δυτικής πλευράς του καθολικού της Μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου.

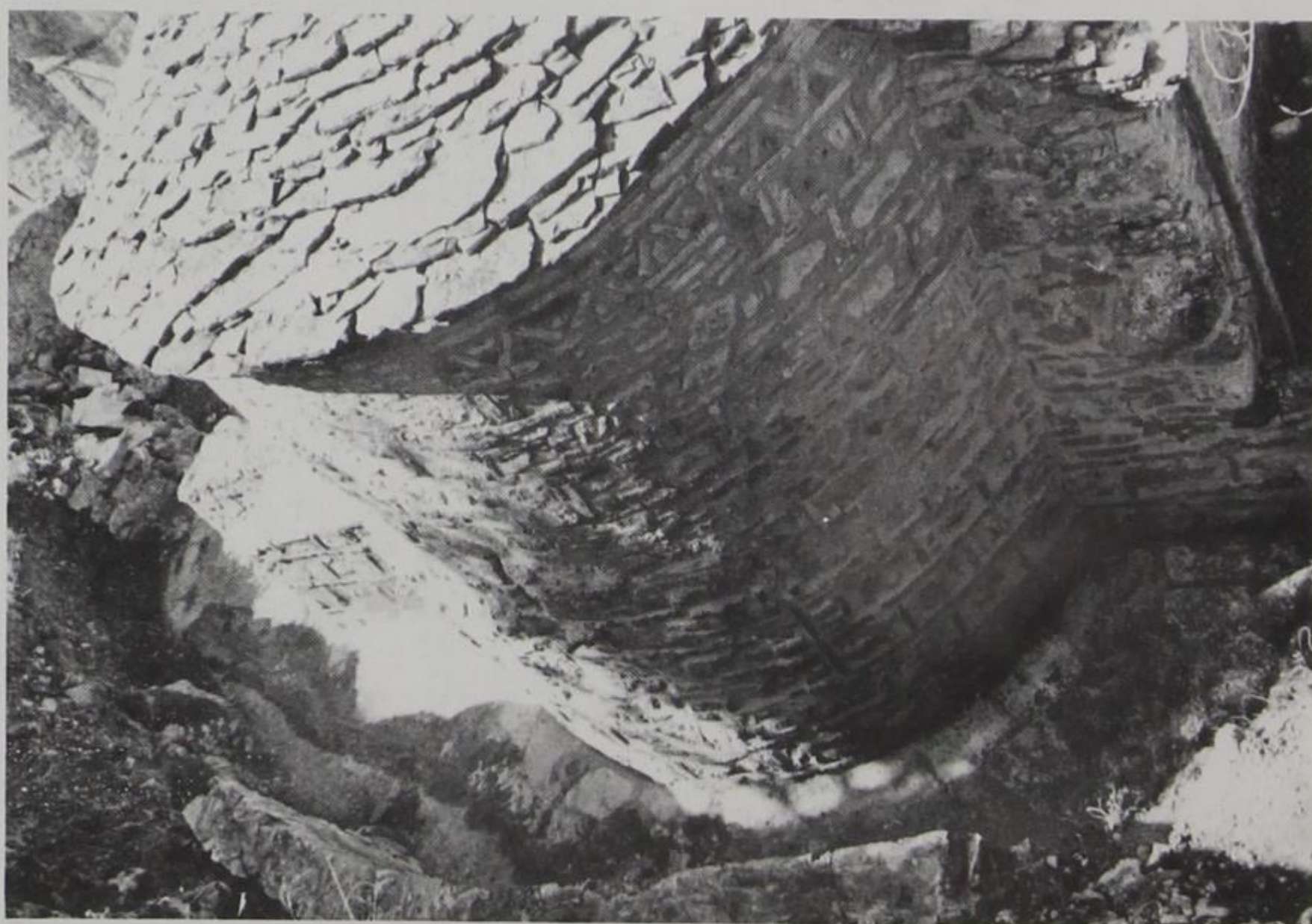
8. Μολυβδοσκέπαστο, τοιχογραφίες της βόρειας πλευράς του καθολικού.

9. Μολυβδοσκεπάστο, ο Άγ. Δαμιανός,
λεπτομέρεια των τοιχογραφιών του καθολικού της Μονής.

10. Κλειδωνιά (Καλύβια), ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος

11. Κλειδωνιά (Καλύβια), ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, η ανατολική πλευρά.

12. Κλειδωνιά (Καλύβια), ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, λεπτομέρεια της αψίδας του ναού.

13. Κλειδωνιά (Καλύβια), ανάγλυφα κομμάτια πιθανόν από το τέμπλο του βυζαντινού ναού.

ΙΩΑΝΝΗΣ Β. ΤΣΑΓΚΑΣ

Η ΜΟΝΗ ΖΕΡΜΑΣ ΣΤΟ ΧΩΡΟΧΡΟΝΟ*

Η Μονή Ζέρμας είναι ένα από τα πιο αξιόλογα μνημεία του 17ου αιώνα. Ανήκει στα μνημεία της μετά της Αλώσεως της Κ/πόλεως από τους Τούρκους περιόδου. Τέτοια μνημεία υπάρχουν σ' ολόκληρη την περιοχή της Ηπείρου και είναι τα περισσότερα θαύματα αρχιτεκτονικής και ζωγραφικής.

Η Μονή Ζέρμας στο Χώρο

Η Μονή Ζέρμας υπάγεται σήμερα εκκλησιαστικά στη Μητρόπολη Δρυϊνουπόλεως Πωγωνιανής και Κονίτσης και διοικητικά στην επαρχία Κόνιτσας. Παλαιότερα η επαρχία Κόνιτσας υπαγόταν στην επισκοπή της Μονής Βελλάς. Η επισκοπή της Βελλάς ως αυτόνομη επισκοπή διατηρείται μέχρι το 1834 και ως επισκοπή Βελλάς και Κονίτσης από το 1863 μέχρι το 1895, οπότε προήχθη σε Μητρόπολη¹. Σύμφωνα με επιγραφή που υπήρχε στα δίπτυχα της Μονής, η Μονή Ζέρμας υπαγόταν στην Επισκοπή Βελλάς. «... Τ(ης) ΑΓΙΟΤΑΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΒΕΛΛΑ ... κ.τ.λ.» «ΜΑ ... ΖΕΡΜΑ ΡΧΑΑ Τ(ΗΣ) ΑΠΩΤΑΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΒΕΛΛΑ ... ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΙΟΤΑΤΟΥ ΚΕ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΥ...»². Η Ιερά Μονή Ζέρμας και το χωριό Ζέρμα υπάγονταν τη μεταβυζαντινή περίοδο εκκλησιαστικά στην Επισκοπή Βελλάς, ενώ τα γειτονικά σ' αυτή χωριά της Μακεδο-

* Ο Ορθόδοξος ναός ως ιερός χώρος και «εικών του Θεού» ενώνει τη γη με τον Ουρανό, (δάπεδο-τρούλλος) το κτιστό με το άκτιστο, υπόκειται όμως στη ρευστότητα της κτιστής πραγματικότητας. Ο χρόνος είναι αδιανόητος έξω από την κτιστή πραγματικότητα, γιατί σύμφωνα με την Πατερική Θεολογία είναι «συμφυής» με το κτιστό και φυσικό. Το άκτιστο και αιώνιο με τις γιορτές και τη λατρεία στο Ναό γίνεται μεθεκτό μέσα στο «λειτουργικό χωρόχρονο». Καίτοι οι άνθρωποι και τα κτιστά βρίσκονται στις αλλαγές της κτιστής πραγματικότητας και φέρνουν τα σημάδια του χρόνου και τα στίγματα της ιστορίας μπορούν να ζουν τη διάσταση ενός άλλου χρόνου. Έτσι έχουμε χρόνο φυσικό, υπαρξιακό, διασπασμένο σε παρόν, παρελθόν και μέλλον και χρόνο κατά χάρη ακατάληκτο και άπειρο χρόνο (βλ. Ν. Μαρτσούκα *Δογματική και Συμβ. Θεολογία*, Θεσ/νίκη 1988, σ. 370, σημ. 16). Οι θεωρητικοί της σύγχρονης φυσικής αποδέχονται «ότι ο χρόνος δεν είναι εντελώς διαχωρισμένος και ανεξάρτητος από το χώρο, αλλά ενωμένος με αυτόν σε μια ουσία που ονομάζεται χωροχρόνος» (βλ. St. W. Haw King *Το χρονικό του χρόνου*, Αθήνα εκδ. Κάτοπτρο, χ.χ. σ. 53).

1. Φ. Γ. Οικονόμου, *Η Εκκλησία της Ηπείρου*, Αθήνα 1989, σ. 43.

2. Γ. Παϊσίου, *Μικρά συμβολή εις την ιστορίαν της Εκκλ. Επαρχίας Βελλάς και Κονίτσης*, Ιωάννινα 1969, σ. 13, 15.

νίας Χρυσή και Πευκόφυτο το 1924 υπήχθησαν στη Μητρόπολη Καστοριάς. Το έτος 1936 η Σύνοδος κατήργησε την Επισκοπή Βελλάς και η Κόνιτσα με τα χωριά της «προσαρτήθηκε» στην αρχαία Μητρόπολη της Δρυινοπόλεως της οποίας πρώτοι επίσκοποι μνημονεύονται: α) Ευτύχιος κατά το 449 μ.Χ. και β) Υπάτιος κατά την τοπική σύνοδο του 516 μ.Χ.³

Η πολύπαθη κωμόπολη της Επαρχίας Κόνιτσας κατά τον Π. Αραβαντινό βρίσκεται κτισμένη κοντά σε αρχαία ακρόπολη, η οποία κείται πέρα των συνόρων του βουνού Νύμφη και στη δεξιά όχθη του ποταμού Αώου, ο οποίος τη διαχωρίζει από την επαρχία του Ζαγορίου. Οι κάτοικοί της είναι αυτόχθονες Ηπειρώτες και κοντά σ' αυτήν σύμφωνα με μερικούς υπήρχε η πόλη Στύμβαρα και κατ' άλλους η Κνωσσός, Κονισσός, Κόνισσα και Κόνιτσα⁴.

Λίγο αργότερα το έτος 1881 η Κονιτσιώτικη κωμόπολη περιγράφεται ως εξής: «ΚΟΝΙΤΣΑ Δέκα ώρες ΒΑ των Ιωαννίνων στα στενά της εισόδου των στενών του ποταμού Αώου, τα οποία σχηματίζονται, αφ' ενός μεν από τα όρη Ραδόβολης και Καμήλας ή βουνών των Βραδέτου και αφ' ετέρου, από το όρος Κόνου και στη δεξιά όχθη του ποταμού αυτού βρίσκεται η πόλις Κόνιτσα. Είναι μητρόπολις εκατόν σαράντα χωριών, τα οποία αποτελούν ομώνυμη επαρχία. Έχει την έδρα του ο Καϊμακάμης και ο Επίσκοπος Βελλάς⁵».

Ο διακεκριμένος ιστορικός Hammond το 1935 τη χαρακτηρίζει γοητευτική και το 1924 κατ' αυτόν είχε περίπου 800 σπίτια, που απ' αυτά 200 ήταν αλβανικά ή τούρκικα. Γράφει χαρακτηριστικά. «Η μικρή περιοχή, που μέσα της ο Αώος ενώνεται με τον Βοϊδομάτη και τον Σαραντάπορο, ελέγχεται από τη γοητευτική πόλη της Κόνιτσας, τοποθετημένης ψηλά ανάμεσα σε κυπαρίσσια και πλατάνια κι ακουμπισμένη κάτω από τα δάση και τους παμμεγέθεις κρημνούς του βουνού Σμόλικα. Ακριβώς κοντά στην Κόνιτσα ο Αώος συνδέεται με μια ψηλή αψιδωτή γέφυρα, κτισμένο στο σημείο, που ο ποταμός βγαίνει από τη μεγάλη του φάραγα. Ο Clarke ανέβηκε τη φάραγα για μια ώρα προς το Μοναστήρι της Παναγιάς στο Στόμιο⁶».

3. Σ. Ι. Βουτυρά *Λεξικό Ιστορικό και Γεωγραφικό*, τόμ. 2ος, Κων/πολη 1871, σ. 584.

4. Π. Αραβαντινού, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, Εν Αθήναις 1857, σ. 86.

5. Βλ. Ιω. Β. Τσάγκα, Η Κόνιτσα στο ιστορικό και γεωγραφικό Λεξικό των Βουτυρά Σ. και Καρούδου Γ. του έτους 1881, *περιοδ. Κόνιτσα*, τεύχ. 93, Νοεμ.-Δεκ. 1993, σ. 265.

6. Βλ. N. G. Hammond, *Epirus*, Oxford 1967 και *Ηπειρος* (Μετ. Αθ. Χρ. Γιάγκα), εκδόσεις «Ηπειρωτικής Βιβλιοθήκης» Αθήναι 1971, σ. 102 και σημ. 132. Κατά τον Κουγιτέα Π. το διαμέρισμα της Κόνιτσας αποτελεί την αρχαίαν Ατιντανίαν, αποτελείται από 70 χωριά έχει δε πληθυσμό 20.000 από τους οποίους τα 9/10 είναι Έλληνες. Παράγει σιτάρι, κρασί, καλαμπόκι, φουντούκια, βαλάνια και οι κάτοικοι ασχολούνται με το εμπόριο δερματίνων ειδών ιδίως λαγών, αρκούδων και αλεπούδων. Βλ. Π. Κουγιτέα, *Πραγματεία τοπογραφική, ιστορική και εθνολογική της Άνω Αλβανίας ή Μακεδονικής Ιλλυρίας και Ηπείρου*. Εν Αθήναις 1905, σελ. 128. Ο Άγγλος Ληκ τοποθετεί στην σημερινή Κόνιτσα την αρχαία Ερίβοια. Βλ. Θεοδ. Α. Χαβέλα, *Ιστορία Ηπείρου και Αλβανίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1830 μ.Χ.*, Εν Αθήναις 1909, σ. 134.

Η Κόνιτσα και τα χωριά της, αν και αποκομμένη από το πρώτο διοικητικό κέντρο της Ηπειρωτικής πρωτεύουσας τα Γιάννενα και την υπόλοιπη Ελλάδα εξαιτίας των δυσπρόσιτων ορεινών όγκων της Πίνδου έζησε τις δικές της περιόδους έξαρσης και ύφεσης. Γεύτηκε από τα αρχαία χρόνια μέχρι τα τελευταία την κατακτητική μανία αλλόθρησκων επιδρομών με καταστροφές, εξανδραποδισμούς, εξισλαμισμούς. Όπως όμως ο Ηπειρώτικος χώρος έτσι και ο Κονιτσιώτικος χώρος έπαιρνε κάποια αίγλη μέσα από το θρόϊσμα του ιερού δέντρου της Δωδώνης και το απαλό βουητό της ψυχορραγούσης ψυχής του Αχέροντα. Οι αρχαίοι Ηπειρώτες πάντα φιλόθρησκοι⁷ και φιλόθεοι δεμένοι με την τραχειά και σκληρή ζωή της υπαίθρου και της φύσης δέχτηκαν το χριστιανισμό με βραδύτητα, αφού το ιερό δέντρο της Δωδώνης κόπηκε το 391 μ.Χ. και μόλις τον 5ο και 6ο αι. μ.Χ. χτίστηκαν στα ερείπια του Μαντείου δύο χριστιανικοί ναοί. Τον ε' μόλις αιώνα αναφέρονται επισκοπές, όπως Νικοπόλεως, Δρυϊνουπόλεως⁸ και Βουθρωτού.

Στην Ήπειρο, σπουδαία επαρχία του Βυζαντίου (Δεσποτάτου Ηλείου) μαζί με τις αλλεπάλληλες δοκιμασίες που δέχτηκε έχουμε ανάπτυξη της αρχιτεκτονικής των ναών με την ανέγερση νέων ή ανακατασκευή πολλών. Στην άγρια και τραχειά ομορφιά του ηπειρώτικου χώρου τη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή περίοδο ανεγείρονται μια σειρά από Εκκλησιές και Μοναστήρια (97 τον αριθμό) που μαζί με τ' άλλα κτίσματα, τα αρχοντικά, τα τοξωτά γεφύρια, τα τζαμιά, τα σχολεία που πολλά στολίζουν μέχρι σήμερα όλες τις πόλεις και τα χωριά της Ηλείου αποτελούν δείγματα της απαράμιλλης ηπειρώτικης αρχιτεκτονικής⁹ και της τέχνης των Κονιτσιωτών «Κουδαραίων» της επαρχίας μας που γεννημένοι πάνω στην πέτρα και το «ξερό χορτάρι» την εξόρυξαν, την πελέκησαν, τη σκάλισαν, της έδωσαν μορφή, κάλλος και ευρυθμία, έτσι ώστε σήμερα να κάνουμε λόγο γι' αυτούς και τη μαστοριά τους. Τα Μοναστήρια κι οι εκκλησιές της επαρχίας μας χτισμένα σχεδόν όλα την επώδυνη περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας δεν ήταν για την περιοχή μας μόνο χώροι υπαρξιακής υπέρβασης και προσευχής αλλά κέντρα «λαοπαιδευτικής και ανθρωποπλαστικής λειτουργίας» τόποι καταφυγής, συσπείρωσης των κατατρεγμένων χριστιανών· ο αντίποδας της Ορθοδοξίας ενάντια στα τζαμιά και τους τεκέδες των Μουσουλμάνων. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει της προσοχής ότι στην κωμόπολή μας, το Βαρόσι της Κόνιτσας, υπήρχαν δύο τζαμιά και έξι τεκέδες (Μουσουλμανικά μοναστήρια)

7. Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, *Η λατρεία των Γυναικείων Θεοτήτων εις την αρχαίαν Ήπειρον*. Συμβολή εις την μελέτην της θρησκείας των αρχαίων Ηπειρωτών, Ιωάννινα 1979. «Οι αρχαίοι πίστευαν πως ο Δίας κατοικούσε "εις την παρά την δρυν ή φυγόν ρέουσα πηγήν», αφού ο Δίας ήταν Θεός των νερών. Η βελανιδιά αποτελούσε το ιερό δέντρο της περιοχής». Βλ. Μερ. Καρύδη, *Η ιστορία και οι αγώνες των Ηπειρωτών*, Αθήναι 1981, σ. 10. Κ. Κακούρη, *Θάνατος-Ανάσταση*, Αθήναι 1965.

8. Σ. Ι. Βουτυρά, ό.π. σ. 86.

9. Γ. Α. Σωτηρίου, *Χρ. και Βυζ. αρχαιολογία*, Αθήναι 1978, σ. 420.

και είχε την έδρα του ο Μπομπάς, ο αρχηγός των Μπεκτασίδων (Bektasiye) της Ηπείρου¹⁰. Η Εκκλησία μας – κι αυτό απαιτεί ειδική έρευνα – απέναντι στα τάγματα αυτά των φοβερών, σιϊτών προπαγανδιστών ισλαμιστών Μπεκτασίδων που δρούσαν στους χριστ. πληθυσμούς των Βαλκανίων (Βόρειο Ήπειρο-Αλβανία) αντέταξε τότε το μοναχικό ιδεώδες τη θεωρία και την πράξη της λειτουργικής ζωής κι έκανε τα Μοναστήρια φάρους και επάλξεις της Ελληνορθοδοξίας¹¹.

Ο Κοσμάς Θεσπρωτός ο οποίος εργάστηκε ως δάσκαλος στα σχολεία της τουρκοκρατούμενης Κόνιτσας γράφει: «Η Ήπειρος έχει πολλά Μοναστήρια και μερικά με υποστατικά καλά και κινητά ... Είς Κόνιτζαν του Στομίου, Μόλιστας, Φούρκας, Σαμαρίνας, Ζέρμας, Στρατζιανης έξι (6)¹².

Η Μονή Ζέρμας (εικ. 1), η οποία τιμάται ανέκαθεν στο όνομα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου βρίσκεται στο χώρο της κοινοτικής έκτασης του χωριού Ζέρμα¹³ της επ. Κονίτσης του Ν. Ιωαννίνων, απέχει ολίγα μόλις λεπτά της ώρας από το πρώην ομώνυμο χωριό και το νέο οικισμό Πλαγιάς στη θέση «Κρούσιανα» και 3 μόλις km από την κύρια αμαξωτή αρτηρία Κόνιτσας-Νεάπολης. Περιστοιχισμένη από αιωνόβιες βελανιδιές, συνταιριασμένη απόλυτα με τον ηπειρώτικο χώρο των βουνών, μακριά από τη βουλιμία των Τούρκων, ήταν η αιτία να οργανωθεί η Ζέρμα σ' ένα αυτόρκες οικονομικό-αγροτοκτηνοτροφικό σύνολο κατά την ύστερη τουρκοκρατία.

Το χωριό Ζέρμα συνορεύει από τη ΒΑ πλευρά της με την κοινοτική έκταση

10. Σ. Ι. Βουτυρά, ό.π. τόμ. 3ος σ. 667 και Δ. Τάση, *Γνωριμία με την επαρχία Κονίτσης*, Κόνιτσα 1993, σ. 35. Για τους Μπεκτασίδες γενικότερα. Βλ. Ε. Ζεγκίνη, *Ο Μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη*, Θεσ/νίκη 1988. Κ. Μπούρα, *Οι Μπεκτασή δερβίσηδες. Μερικές πτυχές συνύπαρξης μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων στη Μ. Ασία 1826-1922*. Δελτίο Κέντρου Μικρ. Σπουδών 3 1982, σ. 185-194.

11. «Από τα ιερά σκηνώματα της Ηπείρου ... από το 1376 διατηρούνταν αρκετά προκατακτήρια που έφεγγαν αμυδρά ως λυχνάρια στο ζοφερό σκοτάδι της νύχτας – είχαν εκτουρκιστεί τότε οι βόρειες επαρχίες της Ηπείρου – και μετέδιδαν τα σπουδαιότερα διδάγματα της ορθόδοξης πίστης στους κατοίκους των γύρω περιοχών». Βλ. Ιω. Λαμπρίδη, *Ιερά εν Ηπείρω σκηνώματα*, σ. 40.

12. Κοσμά Θεσπρωτού και Αθ. Ψαλίδα, *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου*, Εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1964, σ. 77.

13. Τα ιστορικά στοιχεία που αφορούν τη Ζέρμα, δημοσιεύσαμε στο Ηπειρωτικό Ημερολόγιο του έτους 1991. Βλ. Ιωάννη Β. Τσάγκα, *Η Ζέρμα της Κόνιτσας (1618-1913) Ιστορικά και άλλα στοιχεία του Ηπειρωτικού χώρου*, *Ηπειρ. Ημερολόγιο*, Ιωάννινα 1991, σ. 309-323. Εδώ υποστηρίξαμε ότι από ένα σημείο και μετά η κοινοτική-οικονομική-αγροτο-ποιμενική ζωή του χωριού μας ταυτίστηκε με το Μοναστήρι. Το έτος 1750 (εικ. 3) επιγραφή που ανακαλύψαμε εμείς στην κεντρική βρύση του χωριού πρέπει να εκληφθεί ως κορύφωση οικονομικής βελτίωσης και κοινοτικής οργάνωσης, συσπείρωσης και συσσωμάτωσης των διάσπαρτων οικισμών και συνοικισμών και όχι ως αρχή κτίσης του χωριού. Τα δημόσια έργα, γίνονται πάντα τελευταία, γιατί προϋποθέτουν οικονομική ευμάρεια και ευρωστία. Εξάλλου, ενθύμηση σε εκκλησιαστικό βιβλίο που δημοσιεύτηκε πρόσφατα από το δάσκαλο Τάσο Κανάση, ποίημα με τίτλο «Εκ της παραπόλεως Ζέρμας» δείχνει ότι η Ζέρμα αποτελείτο από μικρούς συνοικισμούς και συσπειρώθηκαν σιγά-σιγά σε μία κώμη (πόλη). Βλ. *Περιοδ. ΚΟΝΙΤΣΑ*, τεύχ. 54, Γεν.-Φλεβ. 1994, σ. 328.

των χωριών του Ν. Καστοριάς και Επταχωρίου απ' όπου πηγάζει ο Σαραντάπορος ποταμός, παραπόταμος του μεγάλου ποταμού της Ηπείρου του Αώου που διασχίζει ολόκληρη σχεδόν την κοινοτική έκταση Πλαγιάς (Ζέρμας) και αποτελεί το φυσικό όριο μεταξύ Δροσοπηγής και Πλαγιάς. Στο Σαραντάπορο ενώνεται ο Χείμαρρος της Πλαγιάς «μεγαλάκκος» που έρχεται από την Αρρένα (υψ. 2075), τον Πριάσωπο και περνά κάτω από το λόφο που είναι κτισμένο το Μοναστήρι¹⁴. Παλαιότερα τον ρουν του χειμάρρου αυτού ακολουθούσε δρόμος που κατευθύνονταν προς τα ΒΑ και αποτελούσε τον κυριότερο φυσικό δρόμο, που οδηγούσε από την Ήπειρο στη Δυτ. Μακεδονία¹⁵.

Η απομακρυσμένη και δυσπρόσιτη για πολλά χρόνια θέση της Μονής (υψ. 900m) και εξαιτίας του ότι δεν υπήρχε καλός αμαξωτός δρόμος που να οδηγεί σ' αυτήν συνέβαλε να μείνει άγνωστη στους ειδικούς μελετητές¹⁶ (εικ. 2). Πρώτη και αξιόλογη περιγραφή της Μονής με τη συνεργασία του τελευταίου της ηγούμενου Διονυσίου Παπαδάτου δημοσίευσε ο αείμνηστος Χ. Ν. Ρεμπέλης, δάσκαλος από τη Βούρμπιανη στα *Ηπειρωτικά Χρονικά* το 1930 με σκοπό να κάνουν τη Μονή Ζέρμας γνωστή «εν ευρύτερω κύκλω» και να μπορέσει ο ηγούμενος να τη βελτιώσει «δια των εράνων της απανταχού ομογενείας»¹⁷.

Η Αρχιτεκτονική της Ιεράς Μονής

Περίβολος

Το καθολικό της Ιεράς Μονής Ζέρμας βρίσκεται σήμερα στο μέσο των γύρω-

14. Βλ. Ιω. Β. Τσάγκα, *Ιερά Κοινοβιακή Ζέρμας*, *Περιοδ. Κόνιτσα*, τεύχ. 33, 1982, σ. 98.

15. Αυτό το δρόμο ακολούθησε και ο γνωστός ιστορικός Hammond το 1935, αφού γράφει: «Ανέβηκα πάνω από τη Ζέρμα, σε μια οροσειρά, που διευθύνεται μέσ' από ένα βρόγχο του Σαρανταπόρου κι έπειτα κατέβηκα μέχρι τη Χρυσή (περ. 100 οικογ.)· αυτό πήρε μια και μισή ώρα». Ν. Hammond ό.π. σ. 106.

16. Η κ. Νίκη Σινίκη-Παπακώστα στο «Οδοιπορικό της προσκύνημα», εκδ. ΔΩΔΩΝΗ, Αθήνα-Γιάννινα 1983, καίτοι πήρε το Α΄ Βραβείο στη 12η Πανελλήνια Έκθεση βιβλίου δεν συμπεριέλαβε τη Μονή Ζέρμας στο έργο της με τίτλο *ΗΠΕΙΡΟΣ Εκκλησιές και Μοναστήρια*. Ο Δ. Τριανταφυλλόπουλος, ο οποίος υπήρξε Δ/ντής της 8ης Εφορείας Βυζ. Αρχαιοτήτων στα Γιάννενα, δημοσίευσε λίγα στοιχεία μαζί με άλλα που αφορούσαν άλλους ναούς της Επ. Κόνιτσας. Βλ. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, *Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου στο: Χρονικά, Αρχαιολογικό Δελτίο 1973-74*, σ. 621. Ο Φ. Οικονόμου, *Η εν Ηπείρω Εκκλησία*, Αθήναι 1971, συμπεριέλαβε τη Μονή Ζέρμας με λιγοστά στοιχεία. Ο Δ. Τάσης, *Τα Μοναστήρια της Επαρχίας Κονίτσης*, Θεσ/νίκη 1987 πρόσθεσε τέσσερες φωτογραφίες της Μονής Ζέρμας και έδωσε συνοπτικά με το δικό του τρόπο τα της Μονής. Τέλος, το 1991 η Αν. Τούρτα στη διδακτορική της διατριβή με τίτλο: *Οι ναοί του Αγ. Νικολάου στη Βίτσα και του Αγ. Μηνά στο Μονοδένδρι. Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Λινοτόπι*, Θεσ/νίκη 1991, έδωσε κάποια στοιχεία για τον τοιχογραφικό διάκοσμο της Μονής, αφού είναι έργο Λινοτοπιτών.

17. Χ. Ν. Ρεμπέλη, *Η Ιερά Μονή Ζέρμας στα: Ηπειρωτικά Χρονικά 1930*, σ. 19-29 και αλληλογραφία του στο Γ. Παϊσίου ό.π. σ. 78.

γύρω ερειπωμένων κελλιών του ελεύθερο, σχεδόν, από παντού το «γεωμετρικό συγχρόνως και πνευματικό κέντρο του μοναστηριακού συγκροτήματος»¹⁸ (Εικ. 4).

Ο Περίβολος του Μοναστηριού σύμφωνα με τον Χ. Ρεμπέλη είχε σχήμα ορθογωνίου πλάτους 30 βήματα και μήκος 50. Το καθολικό από τον περίβολο και τα κελλιά χωρίζονταν με λιθόστρωτο διάδρομο. Το 1930 «είχε 25 μεγάλα ανώγεια κελλιά ...και ισάριθμα υπόγεια βαθιά και σκοτεινά...»¹⁹.

Σήμερα όλα τα κελλιά είναι ερειπωμένα χωρίς καν να υπάρχει προσπάθεια αναστήλωσης (Εικ. 5).

Η είσοδος στον περίβολο γίνονταν με μια τοξοειδή και δίφυλλη ξύλινη πόρτα, (Εικ. 6) προπυλαίου που βρίσκεται στο μέσο περίπου της Ν. πλευράς και έχει ύψος 1,90 m και πλάτος 1,30 m. Αυτή σώζεται μέχρι σήμερα με τη διαφορά ότι είναι επισκευασμένη και τα μισά λιθανάγλυφα κατεστραμμένα στο μέσο δε του τοξοειδούς υπερθύρου είναι λαξευμένος σε πέτρα λατινικός ισοσκελής σταυρός με τα γράμματα ICXC. Αριστερά του παραπάνω σταυρού είναι τοποθετημένη η πέτρα που φέρνει λαξευμένο άγγελο και τον αριθμό 18, δηλ. ημικατεστραμμένο το β' σκέλος της χρονολογίας 1804 που διέσωσε ο διδάσκαλος Χ. Ρεμπέλης. Μετά από δύο άλλες πέτρες στις οποίες στη μεν μία υπάρχει λαξευμένο πτηνό στη δε άλλη ο δικέφαλος αετός κλίνει το ημικύκλιο του τόξου, για να φθάσουμε στην παραστάδα με τα ανάγλυφα πτηνά, ζώα, πολύφυλλα άνθη και τα διάφορα άλλα κυκλοειδή και αστεροειδή σχήματα.

Το Καθολικό της Ιεράς Μονής

Όπως διατηρείται σήμερα το Καθολικό της Μονής Ζέρμας, τοποθετείται ανεπιφύλακτα από τις επιγραφές, τις μαρτυρίες και τα χαρακτηριστικά του στη μετα-βυζαντινή περίοδο (Εικ. 7).

Είναι δε ο τύπος του ναού βυζαντινός, τρίκλιτος, τρίτρουλος, δικιόνιος, γιατί στηρίζει τον τρούλλο σε τέσσερα στηρίγματα από τα οποία τα δύο είναι κίονες και χαρακτηρίζουν τον τύπο, ενώ τα άλλα δύο είναι πεσσοί επί των οποίων στηρίζονται το τέμπλο, το οποίο δε σώζεται.

Το τύμπανο του κεντρικού τρούλλου (Εικ. 8, 9), έχει ύψος 2,20 m με έντονη ανάταση, μισό πρισματικό και το άλλο μισό κυκλικό, φέρει δε αισθητά μεγαλύτερο από τα άλλα το παράθυρο, που βρίσκεται προς το ανατολικό μέρος. Τα τύμπανα των άλλων δύο τρούλλων έχουν ύψος 1,80 μ. και εξωτερικά είναι οκταγωνικά. Εσωτερικά είναι όλα κυλινδρικά, ανοίγονται δε σε καθένα από τα τύμπανα τέσσερα ημικυκλικά στο πάνω μέρος παράθυρα κατά τα άλλα στενά και

18. Α. Κ. Ορλάνδου, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, Αθήναι 1958, σ. 27. Βλ. και Γ. Β. Αντουράκη, *Αι Μοναί Μυριοκεφάλων και Ρουστικών μετά των παρεκκλησίων αυτών*, Αθήναι 1977, σ. 75.

19. Χ. Ν. Ρεμπέλη, ό.π. σ. 22.

απλά με ύψος 1 μ. και πλάτος 0,20 μ. φέρουν δε στέγη πλακοειδή, κωνοειδή, στις κορυφές τους δε υπάρχει σταυρός σιδερένιος διακοσμημένος. Οι τρεις τρούλλοι αισθητοποιούν τόσο εξωτερικά όσο και εξωτερικά την υπαρξιακή σχέση του ανθρώπου προς τον Ουρανό.

Όλες οι εξωτερικές επιφάνειες των τρούλλων είναι σήμερα μετά τη γενική επισκευή του μνημείου, που έκανε η 8η Εφορεία Βυζαντινών αρχαιοτήτων του Ν. Ιωαννίνων το καλοκαίρι του 1977, καλυμμένες με ασβεστοκονίαμα, τα δε υλικά δομής των τρούλλων αποτελούνται από κοινούς ασβεστολιθικούς λίθους λίγο μικρότερους αυτών της τοιχοποιΐας, όπως μπορεί κανείς να παρατηρήσει στο εσωτερικό του κεντρικού τρούλλου εξαιτίας της τέλει καταστροφής των τοιχογραφιών. Οι ασβεστολιθικοί λίθοι του Καθολικού είναι διαλεγμένοι, επεξεργασμένοι και με τέχνη συναρμολογημένοι.

Ο ναός καίτοι κτίζεται σύμφωνα με τις επιγραφές την περίοδο της Τουρκοκρατίας και μάλιστα σε απρόσιτο και ορεινό χωριό της Πίνδου, διακρίνεται για την μεγαλοπρέπειά του, στημένος σε μια πλαγιά ενός γηλόφου στα ριζά του Γράμμου.

Φρονούμε ότι η Μονή Ζέρμας είναι εξέλιξη της κατά τον 13ο και 15ο αι. διαμορφωθείσας πρωτότυπης αρχιτεκτονικής Σχολής στο Δεσποτάτο της Ηπείρου, στην οποία συνυπάρχουν νέα στοιχεία στα χαρακτηριστικά τα οποία προέρχονται από τη ντόπια αρχιτεκτονική παράδοση και δάνεια, τα οποία ελήφθησαν από την Ελλαδική και Μακεδονική σχολή²⁰. Μολονότι δε επαρχιακή τέχνη, οι ντόπιοι Πυρσογιαννίτες και Βουρμπιανίτες μάστοροι δίνουν μνημείο μεγαλοπρεπέστατο που προσδίδει την αισιοδοξία τους και το καθ' όλα γεωμετρικό και οικοδομικό τους δαιμόνιο. Με την εμπειρική τους σοφία έστησαν πάνω στο βουνό ένα λαμπρό χριστιανικό ναό²¹, ο οποίος έρχεται σε αντίθεση με τις τάσεις και τα γνωρίσματα περί ναοδομίας που επικρατούν αυτή την επώδυνη περίοδο σ' όλες τις χώρες της Βαλκανικής και στη Ρωσία.

Το Καθολικό της Μονής Ζέρμας εξωτερικά

Εξωτερικά το Καθολικό δεν παρουσιάζει στο σύνολο του δυσαναλογία διαστάσεων έχει δε μήκος 13,65 μ. και 7,10 μ. πλάτος, αποπνέει δε τη μαστορική τέχνη και το μεράκι των ντόπιων μαστόρων. Άξια προσοχής είναι η πεντάπλευρη πρισματική κόγχη του ιερού βήματος, η οποία καλύπτει τα 4 μ. του πλάτους και αφήνει ακάλυπτα 1,50 μ. βόρεια και 1,60 μ. νότια (Εικ. 10).

Η κύρια είσοδος του Ναού που βρίσκεται στο μέσο της Δ. πλευράς έχει ύψος

20. Προβλ. Π. Α. Βοκοτόπουλου, *Βυζαντινά μνημεία 2*, Θεσ/νίκη 1975, σ. 211.

21. Βλ. Αθ. Παλιούρα, Ναός. Λήμμα στην Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, *Οι θρησκείες*, Αθήνα 1992, σ. 293-304.

1,42 μ. και πλάτος 0,62 μ. Στο τοξωτό υπέρθυρο θόλωμα η λαξευμένη επιγραφή μας δίνει την ταυτότητα του μνημείου.

1. ΑΝΑΚΝΙΣΘΙ Ο(Υ)ΤΟΣ Ο ΘΙΟΣ
2. Κ(ΑΙ) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΙΣ ΙΠΕΡΑ
3. ΓΙΑΣ ΘΘ ΕΝ ΕΤΙ 7164
4. Κ(ΑΙ) ΑΝΑΚΝΙΣΤΙ ΕΚ ΔΕΥ
5. ΤΕΡΘ ΕΝ ΕΤΙ 7310 ΙΓΘΜΕΝΕΒΘΝΤΟΣ ΤΘ ΠΑΝΟ-
6. ΣΙΟΤΑΤΘ ΕΝ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΙΣ ΚΙΡΙΘ ΠΑΡΘΕΝΙΘ ΕΚΩΜ(ΗΣ)
7. ΠΡΙΣΟΓΙΑΝΣ ΚΕ ΙΝΕ ΙΚΤΙΤΟΡΕΣ ΕΚ ΚΟΜ(ΗΣ) ΒΘΡ
8. Π(Ι)ΑΝΙΣ Κ ΠΡΙΣΟΓΙΑΝΣ ΡΙΖΟ ΙΕΡΕΟΣ
9. ΓΕΟΡΓΙΘ [ΠΑ]ΠΑΙΟΑΝΘ ΕΚ ΚΟΜ(ΗΣ) ΒΟΥΡ-
11. ΠΑΝΣ ΚΩΣΤΑ ΔΙΜΟ(Σ) Κ ΣΙΜΟ(Σ)
12. ΚΕ ΤΟΝ ΛΙΠΟΝ ΕΝ ΕΤΙ 1800 ΚΟΠΘ

Από τη λαξευμένη στην πέτρα επιγραφή μαθαίνουμε. (Εικ. 11, 12).

- α) Ότι ο Ναός ανακαινίσθηκε το 7164 από κτίσεως κόσμου, δηλ. το 1656.
- β) Ότι ανακαινίσθηκε για δεύτερη φορά το 7310, δηλ. το 1802.
- γ) Ότι ήταν ηγούμενος κατά την β' ανακαίνιση ο Πανοσιότατος ιερομόναχος κ. Παρθένιος από την Πυρσόγιαννη.
- δ) Ότι οι κτήτορες και οι πρωτομάστοροι ήταν από τη Βούρμπιανη και Πυρσόγιαννη γνωστά κι αυτά για τους μαστόρους τους²².

Γενικά η εξωτερική καλλιτεχνική μορφή του Καθολικού της Μονής Ζέρμας παρουσιάζει τη μορφή βαριού οικοδομήματος στην οποία αναμφίβολα κυριαρχεί πάνω στις άλλες η αρχιτεκτονική. Οι άλλες «μικρές τέχνες», ζωγραφική, γλυπτική πάνω στην πέτρα, εξωραΐζουν και εμπλουτίζουν το συγκρότημα. Το πιο έκδηλο χαρακτηριστικό αυτής της αρχιτεκτονικής είναι το «βάρος» εννοούμενο ως σημασία παρά ως υλικό. Οι λαϊκοί Κονιτσιώτες μάστοροι φαίνεται ότι αγαπούσαν το αληθινό, το επίσημο, το βαρύ και ογκώδες στυλ, γιατί από αυτό εκπορεύεται ένα αίσθημα σταθερότητας και δύναμης συνταιριασμένο απόλυτα με τη σταθερότητα των βουνών που είναι ριζωμένο το Μοναστήρι.

22. Στις μέχρι τώρα δημοσιεύσεις της κτητορικής λαξευμένης επιγραφής μπορεί να διακρίνει κανείς ασήμαντες λεξιλογικές διαφοροποιήσεις. Αξιόλογες διαφοροποιήσεις είναι α) ότι εξέλαβαν αρκετοί το α΄ ψηφίο του 4ψηφίου αριθμού 7164 ως 1, ενώ αυτό φαίνεται καθαρά ότι είναι 7. Δεύτερο ότι ο έφορος αρχαιοτήτων Δ. Τριανταφυλλόπουλος, αυθαίρετα και βιαστικά, δημοσίευσε το τελευταίο ψηφίο ως 0 αντί 4 και προέκυψε η χρονολογία 1651/1652 μ.Χ.

Βλ. 1) Χ. Ρεμπέλη ό.π. σελ. 6, 2) Γ. Παϊσίου ό.π. σελ. 58, 3) Δ. Τριανταφυλλόπουλου ό.π., σελ. 16, 4) Δ. Τάτση ό.π. σελ. 25.

Πυλώνας 1804 - κελλιά 1819

Η τοξοειδής δίφυλλη πύλη (Πυλώνας) της Μονής, όπως και πολλά κελλιά κατασκευάστηκαν κατά τη β' ανακαίνιση της Μονής από τον Πυρσογιαννίτη ιερομόναχο Παρθένιο και στο χρονικό διάστημα 1800-1819.

Ο ηγούμενος Παρθένιος από τη γειτονική Πυρσόγιαννη ο οποίος άφησε τη δική του σφραγίδα στο μνημείο πρέπει να διετέλεσε ηγούμενος για αρκετά χρόνια, αφού προέβη στις παρακάτω δραστηριότητες:

α) Ανακαίνισε το Καθολικό του Ναού, τον Πυλώνα και τα κελλιά.

β) Άφησε στη Μονή Τριώδιο το οποίο εκδόθηκε το 1770 με ιδιόχειρη επιγραφή στην οποία διαβάζουμε:

«ΕΤΟΥΤΟ ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΤΡΗΟΔΗΟΝ ΤΟ ΑΦΗΕΡΟΣΕΝ Ο ΠΑΡΘΕΝΙΟΣ ΗΣ ΤΗΝ ΗΠΕΡΑΓΙΑΝ ΘΕΟΤΟΚΟΝ ... ΤΟΛΜΗΣΗ ΚΕ ΤΟ ΠΑΡΗ ΝΑ ΕΧΗ ΤΑΣ ΑΡΑΣ ΤΟΝ ΑΓΗΩΝ ... ΚΑΙ ΝΑ ΤΟΥ ΚΟΨΗ Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΗΝ ΖΩΗΝ ΚΕ ΚΑΚΟΝ ΚΕ ΑΓΟΥΡΟΝ ΘΑΝΑΤΟΝ ΚΕ ΠΡΟΚΟΠΗ ΕΠΗ ΕΤΟΥΣ 1778

ΠΑΡΘΕΝΙΟΣ ΗΕΡΟΜΟΝΑΧΟΣ ΕΚ ΚΟΜΗΣ ΠΗΡΣΟΓΙΑΝΝΗΣ»²³.

Γ) Φρόντισε για την ανακαίνιση της λειψανοθήκης της Μονής η οποία σώζεται και φέρει επιγραφή με το όνομά του, αλλά ελλιπή χρονολογικά στοιχεία: Η επιγραφή στη λειψανοθήκη έχει ως εξής:

✚ ΑΝΚΕΝΗΣΗ ΤΟ Η ΤΟ ΗΕΡΟΝ ΚΕΓΕ ΒΑΣΜΗ
ΟΝ ΚΟΥΤΗ ΤΗ ΣΟΝΡΠΕΡΑΓΗ ΛΣΟΣ ΧΕΚΟ
ΜΣΗ ΖΕΡΜΑΣ ΗΠΟ Π ΑΤΡΟΣ ΠΑΡΘΕΝ
Θ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ Κ^ο ΜΙΣ ΠΗΡΣΟΓΗΑΝΙΣ
ΜΗ ΑΠΡΗ ΠΗΘ 10 ΕΤΟ Ι ΙΧΟ

Στο άνω μέρος εικονίζεται σκαλισμένη η σταύρωση, μπροστά είναι σκαλισμένα τα γράμματα ΑΝΖΡ→ΜΑΙΩ ΑΝ ΧΡC ΤΟ ΜΟC και πίσω διάφορα άνθη.

Το Καθολικό της Μονής εσωτερικά

Μπαίνοντας κανείς στο εσωτερικό του ναού της Μονής από την πύλη που περιγράψαμε κατεβαίνει δύο σκαλιά, γιατί η διαμόρφωση του δαπέδου είναι κάτω από τη στάθμη του εδάφους. Με την είσοδό του συναντά το πρώτον τον εξωνάρθηκα και τους δύο τρούλλους. Εσωτερικά το μήκος είναι 13,25 μ., το πλάτος 5,60

23. Βλ. Γ. Π. Παϊσίου ό.π. σ. 15. Διατηρείται η στίξη και η ανορθογραφία, όπως έχει η ενθύμηση στο δημοσιευμένο κείμενο του π. Παϊσίου μόνο που εμείς το γράψαμε σε μεγαλογράμματη γραφή.

μ., το δε πάχος της τοιχοποιΐας 0,70-0,75 εκ. Χωρίζεται δε με δύο σειρές από έναν κίονα εναλασσόμενο με δύο πεσσούς ένθεν και ένθεν, σε τρία κλίτη. Αυτοί που βρίσκονται προς ανατολάς χρησιμεύουν ως υποστήριγμα του κεντρικού τρούλλου και του τέμπλου και αυτοί που βρίσκονται προς δυσμάς διαχωρίζουν τον κεντρικό ναό από το νάρθηκα· η κάτοψη είναι επίμηκες ορθογώνιο όπως στις ξυλόστεγες βασιλικές. Το κεντρικό κλίτος τελειώνει ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα εσωτερικά και πεντάπλευρη εξωτερικά. Οι δύο κίονες του κυρίως ναού συνδέονται με τοξοειδείς καμάρες μετά των κτιστών στύλων του ιερού.

Το δάπεδο της Εκκλησίας είναι στρωμένο με χοντρές σχιστόπλακες και δεν παρουσιάζει γεωμετρική-καλλιτεχνική μορφή, αφού απουσιάζουν ανάγλυφα· είναι απλά και λιτά πλακοστρωμένο, σήμερα δε ανομοιόμορφο, εξαιτίας της καθιζήσεως του εδάφους.

Όπως μπορούμε να παρατηρήσουμε, λόγω της καταστροφής των τοιχογραφιών, ο ένας κίονας αποτελείται από 20 ομοειδείς κυκλικές πέτρες και το κιονόκρανο είναι ενιαίο, πέτρινο κι αυτό.

Το εσωτερικό του ναού ήταν κατάγραφο με τοιχογραφίες. Σώζονται τμήματα αυτών στο Ιερό Βήμα, τον Κυρίως Ναό και οι περισσότερες στο Νάρθηκα.

Τη χρονολογία που έγινε η ιστόρηση, όπως και τα ονόματα αυτών που είχαν την πρωτοβουλία, αλλά και που διέθεταν τα έξοδα για να γίνει η τοιχογράφηση πληροφορούμεθα από την μέχρι σήμερα σωζόμενη ακεραία επιγραφή — αφού διαφυλάχτηκε μετά από τις εργασίες της 8ης Εφορείας Αρχαιοτήτων — στο άνω μέρος του αψιδώματος της κεντρικής πύλης που οδηγεί από τον Κυρίως Ναό στο Νάρθηκα μέσα σε πλαίσιο. Είναι γραμμένη κατά λογάδην μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο η δε περίμετρός του είναι εμφανής και ζωηρά χρωματισμένη με χρώμα βυσσινί.

Η ζωγραφισμένη κτητορική επιγραφή γραμμένη σε βυζαντινή μεγαλογράμματη γραφή έχει ως εξής: (Εικ. 13)

1. «ΑΝΗΓΕΡΘΗ Κ(ΑΙ) ΕΘΕΜΕΛΙΩΘΗ [Ε]Κ ΒΑΘΡΟΥ Κ[ΑΙ] ΑΝΕΣΤΟΡ-
[Ι]ΘΥ ΟΥΤΟΣ Ο Θ-
2. ΥΟΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ Τ[ΗΣ] ΠΑΝΥΠΕΡΕΥΛΟΓΗΜΕΝ
[ΗΣ] ΕΝΔΟΞΟΥ ΔΕΣΠΟΙΝ[ΗΣ] ΗΜ[ΩΝ] Θ[ΕΟΤΟ]ΚΟ.
3. Κ[ΑΙ] ΑΗΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙ[ΑΣ] ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜ[ΗΣ] ΚΟΠΟΥ Κ[ΑΙ]
ΕΞΩΔΟΥ ΔΑΠΑΝΗ ΤΟΥ ΤΙΜΗΟΤΑΤΟΥ
4. Κ[ΑΙ] ΕΥΓΕΝΕΣΤΑΤΟΥ ΑΡΧΩΝΤΟΥ Κ[ΑΙ] ΚΤΙΤΟΡΕΣ ΚΥΡ ΙΩ[ΑΝ-
ΝΟΥ] ΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΕΚ ΚΩΜΗΣ ΛΙΝΟΤΟΠΗ
5. ΗΓΟΥΜΕ⁹⁹ΝΕ⁰⁰ΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΙΟΤΑΤΟΥ ΚΥΡ ΜΑΝΑΣΙ
ΑΡΧΙΡΑ[Τ]ΕΒΩΝΤΟΣ ΤΟΥ ΘΕ-

6. ΟΦΙΛΕΣΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΠΑΧΩΜΙΟΥ ΕΝ ΕΤΕΙ ΖΡΞΔ´
ΙΝΔΙΚΤΙΩΝΟΣ Θ.

7. ΙΣΤΟΡΙΘΥ ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ ΤΟΥ ΤΑΠΙΝΟΥ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΟΥ

8. ΝΙΚΟΛΑ Κ(ΑΙ) ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΔΕΛΦΟΣ ΤΟΥ ΚΤΙΤΟΡΟΣ

9. Κ(ΑΙ) ΕΤΕΛΕΙΟΘΗ ΕΝ ΜΗ[ΝΙ] ΣΕ[ΠΤΕ][Μ]Β[Ρ]ΙΟ ε´ »

Από τη ζωγραφισμένη αυτή επιγραφή παρατηρούμε ότι η Μονή Ζέρμας τοιχογραφήθηκε την αυτή χρονολογία με την α´ ανακαίνισή της, γιατί το «εκ βάθρων» χρησιμοποιείται στα χρόνια της Τουρκοκρατίας τόσο σε περιπτώσεις πραγματικής ανακαίνισης, όσο και σε εξολοκλήρου νέες κατασκευές, πιθανότατα εξαιτίας των γνωστών τουρκικών περιορισμών σε θέματα ανέγερσης χριστιανικών εκκλησιών²⁴.

Σύμφωνα με τις δύο επιγραφές τη λαξευμένη στην πόλη εισόδου του Ναού και τη ζωγραφισμένη, η οικοδόμηση και η τοιχογράφηση του Καθολικού της Μονής Ζέρμας, όπως σώζονται σήμερα, τοποθετούνται στην αρχή της β´ πεντηκονταετίας του 17ου αιώνα.

Χορηγός κτίσης της Μονής σύμφωνα με την επιγραφή είναι ο άρχοντας κ. Ιωάννης από το Λινοτόπι²⁵.

Τον τοιχογραφικό διάκοσμο επιμελήθηκαν και πραγματοποίησαν οι αδελφοί ζωγράφοι Νικόλαος και Γεώργιος συντοπίτες του χορηγού.

Αρχιερέυς της Επισκοπής Βελλάς ήταν ο θεοφιλέστατος Παχώμιος.

Ηγούμενος της Μονής Ζέρμας ήταν ο Πανοσιώτατος Κυρ Μανασσής.

Οι εργασίες της διακόσμησης του Κυρίως Ναού άρχισαν από τα αδέλφια Νικόλαο και Γεώργιο από το Λινοτόπι το έτος της α´ ανακαίνισης δηλ. κατά το ΖΡΞΔ´ = 7164, το οποίο αντιστοιχεί προς το 7164 της λαξευμένης κτητορικής επιγραφής στο υπέρθυρο του Ναού.

24. Βλ. Κ. Α. Θεοχαρίδου, Ο προφήτης Ηλίας στη Σιάτιστα στο συλλογικό έργο, Εκκλησιές στην Ελλάδα μετά την Άλωση, Αθήνα 1979, σ. 62 και στο ίδιο Π. Α. Βοκοτόπουλου, Ο ναός του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι Ζαγορίου, σελ. 116.

25. Χωριό του Ν. Καστοριάς, το οποίο άλλοτε ήκμαζε και ελέγγο Λινοτόπολις. Κτίστηκε το 1620. Κοντά του υπήρχε η Νικολίτσα, χωριό από το οποίο κατήγετο ο οπλαρχηγός της Μακεδονίας Νικολίτσας. Βλ. Δ. Σάρρου, Παλαιογραφικός έρανος, Παράρτημα ΛΓ´ τόμος ΕΦΣΚ 1918, σ. 103 και Π. Πουλίτσα ΕΕΒΣ 1928 Ε´ σ. 166. Σύμφωνα με μια άλλη εκδοχή οι κάτοικοι της Μοσχοπόλεως, Λινοτοπίου, Νικολίτσης, Γραμμόστης και Βυθκουκίου διασκορπίστηκαν μέχρι την Αχρίδα και το Κρούσοβο, μέχρι Μεγαρόβου και Τυρνόβου, Νιζοπόλεως και Μοναστηρίου. Η πρώτη καταστροφή της Μοσχοπόλεως μαρτυρείται το 1769. Η Βλάστη του Ν. Κοζάνης φιλοξενεί φυγάδες από τη Μοσχόπολη και το Λινοτόπι. Βλ. Θ. Γεωργιάδη Μοσχόπολις, Αθήναι 1975, σ. 88. Ο Wace Thomson, The nomads of the Balkans London 1914, σ. 214, γράφει: τα δύο χωριά τα κατέστρεψαν οι Αλβανοί κατά την επανάσταση του 1769-1770 (Λινοτόπι-Νικολίτσα).

Οι τοιχογραφίες

Ο τοιχογραφικός διάκοσμος της Μονής Ζέρμας δεν σώζεται στο σύνολό του. Οι περισσότερες τοιχογραφίες έχουν καταστραφεί εντελώς και ιδιαίτερα στον κυρίως Ναό και το Ιερό. Εκεί που οι τοιχογραφίες διασώζονται σε κάπως καλή κατάσταση είναι στο νάρθηκα. Επιδιόρθωση που έγινε τα τελευταία χρόνια χωρίς τη φροντίδα ειδικού με τσιμεντοκονίαμα προκάλεσε πολλές καταστροφές στις τοιχογραφίες, αλλά διέσωσε και πολλές από αυτές.

Η καταστροφή των τοιχογραφιών στον Κυρίως Ναό προκλήθηκε από την υγρασία, η οποία έμπαινε από την βόρεια πλευρά του μνημείου στην οποία εφάπτεται σε ολόκληρη την επιφάνειά της πέτρινο υποστήριγμα. Οι εργασίες της 8ης Εφορείας Βυζαντινών αρχαιοτήτων διέσωσαν από την τελική καταστροφή τις τοιχογραφίες. Η σημερινή μορφή του εσωτερικού αγιογραφικού διακόσμου του μνημείου και η περιγραφή του Χ. Ρεμπέλη μπορεί να οδηγήσει τους ειδικούς να υποπτευθούν τον τοιχογραφικό-αγιογραφικό σύνολο της Μονής Ζέρμας.

Στο μνημείο οι αγιογραφίες ακολουθούν την ιεραρχική τάξη των εικονογραφικών θεμάτων της Εκκλησίας μας, απλώνονταν σ' όλους τους τοίχους, κάθε δε τοιχογραφία περιβάλλεται από πλαίσιο ερυθρού χρώματος και πάνω από τη ζώνη με τα λεπτά ζωγραφισμένα φυτικά σχέδια και σχεδόν σ' όλο το Ναό απεικονίζονταν ολόσωμοι Άγιοι.

Κατά την αρχαιολόγο Αν. Τούρτα οι τοιχογραφίες της Μονής Ζέρμας ανήκουν σε δύο ζωγραφικές φάσεις· οι παλαιότερες καλύπτουν τον κυρίως ναό και τον εσωνάρθηκα, ενώ οι νεώτερες είναι του νάρθηκα. Κατά την ίδια οι Λινοτοπίτες ζωγράφοι έγιναν φορείς μιας νέας μεταβυζαντινής καλλιτεχνικής νοοτροπίας την οποία διοχέτευαν στα έργα τους. Με τον ίδιο τρόπο συνέβαλαν και στην τοιχογράφηση του ναού της Ιεράς Μονής Ζέρμας, όπου και σφράγισαν την παρουσία τους καθώς δεν έχουν άλλη συμμετοχή σε τοιχογραφικό διάκοσμο²⁶.

Εμείς βλέπουμε πως η τεχνοτροπία του τοιχογραφικού διακόσμου της Μονής Ζέρμας έχει Μακεδονική και ιδιαίτερα Καστοριανή επίδραση γιατί:

α) Το στοιχείο που πρυτανεύει στα ενδύματα και στο κόσμημα με τα λουλούδια δεν είναι δουλεμένα με τρίτη και τέταρτη λαζούρα.

β) Με το ίδιο χρώμα ανοίγεται απ' τον αγιογράφο και σχηματίζονται οι πτυχές των φορεμάτων.

γ) Τα μαλλιά και τα γένια όπως και το πρόσωπο γίνονται μ' ένα πρόπλασμα σ' ένα καφέ με γκρι και άσπρα μείγματα.

δ) Το ολόσωμο και υπέρψηλο, υπερφυσικό στην εικόνα της Παναγίας και του Χριστού στις κολώνες του εξωνάρθηκα.

26. Αν. Τούρτα, ό.π., σελ. 25 και 302.

ε) Το ότι στις αγιογραφίες κυριαρχεί το γκρι χρώμα τόσο στα ανοίγματα όσο και στις αποχρώσεις.

στ) Το ότι ο αρχάγγελος Γαβριήλ φέρει σκαλιστό φωτιστέφανο.

ζ) Τα φόντα είναι σε απόχρωση κλειστή, σκούρα.

η) Τέλος η ρομφική διακόσμηση είναι στοιχείο του 16ου αιώνα. (Βλ. Εικ. 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22).

Η Μονή Ζέρμας στο Χρόνο

Πρώτη ίδρυση «Παλαιομανάστηρο»

Η προφορική παράδοση ανάγει την πρώτη ίδρυση της Μονής στα χρόνια του Κων/νου του Πωγωνάτου (671-672 μ.Χ.) μαζί με την ίδρυση της Μονής Μολυβδοσκεπάστου χωρίς όμως αυτό να τεκμηριώνεται ιστορικά. Γι' αυτό η ακριβής χρονολογία της πρώτης ίδρυσης της Μονής Ζέρμας μάς είναι άγνωστη. Εκείνο όμως που πρέπει να θεωρηθεί αληθινό από την προφορική παράδοση είναι ότι αυτή κάνει λόγο για παλαιότερο μοναστήρι στη θέση που λέγεται μέχρι σήμερα «Παλαιομανάστηρα» λίγο πιο κάτω από το χώρο που σώζεται το σημερινό Καθολικό, γιατί στη θέση όπου υπήρχε η Αγία Τράπεζα του παλαιού καθολικού του Ναού διατηρούνταν μέχρι πρόσφατα λιθόκτιστο εικονοστάσι.

Δίπτυχα 1611

Τα δίπτυχα της Μονής τα οποία δεν σώζονται, θέλουν τη Μονή Ζέρμας υπαγόμενη στην επισκοπή Βελλάς και διελάμβαναν τα παρακάτω:

«ΜΑ ... ΖΕΡΜΑ ... ΡΧΑΑ (= 1611) Τ(ΗΣ) ΑΓΙΟΤΑΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΒΕΛΑ ... ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΙΟΤΑΤΟΥ ΚΕ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΥ»

Αποτυπώσεις σφραγίδος 1618

Οι σωζόμενες αποτυπώσεις της σφραγίδας της Μονής, τόσο στην αλληλογραφία του τελευταίου ηγουμένου της Διονυσίου Παπαδάτου με τον αείμνηστο Χαρ. Ρεμπέλη, όσο και σε εξώφυλλο του βιβλίου εσόδων και εξόδων της Μονής που εμείς δημοσιεύσαμε το πρώτον μας κάνει να υποστηρίξωμε ότι η ίδρυση της Μονής Ζέρμας στο σημείο που αυτή διατηρείται σήμερα, προϋπήρχε του έτους 1656 κατά 38 χρόνια. Έτσι χρησιμοποιούμε το έτος 1618 της αποτύπωσης της σφραγίδος της Μονής ως έτος σημαντικό, αφετηριακό για την ιστορία της.

α' ανακαίνιση 1656, β' ανακαίνιση 1800/4

Η λαξευμένη στο υπέρθυρο της πόλης του Ναού επιγραφή φέρει δύο χρονο-

λογίες 1656 και 1800/1804 που έγιναν δύο «ανακαινίσεις». Σε καμιά περίπτωση δεν μπορούμε να δεχθούμε ότι ο Ναός χτίστηκε εξαρχής κατά την β' ανακαίνιση.

Επιγραφή ιστόρησης 1656

Η ζωγραφισμένη στις τοιχογραφίες του Καθολικού επιγραφή με προσεκτική μελέτη μάς οδηγεί στη χρονολογία της α' ανακαίνισης που αναφέρει η λαξευμένη στην πέτρα επιγραφή, ήτοι το 1656. Δεν πρόκειται συνεπώς για τυχαία σύμπτωση.

Θυματήρι 1665

Το θυματήριο, το οποίο δε σώζεται, έφερε στη βάση την παρακάτω επιγραφή και χρονολογία ΑΧΞΕ (= 1665)

«ΤΗΣ ΜΟΝΑΣΤΙΡΗΣ ΖΕΡΜΑΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΘΗΜΗΑΜΑ ΣΟΙ ΠΡΟΣΦΕΡΟΜΕΝ ΧΡΙΣΤΕ Ο ΘΕΟΣ ΕΙΣ ΟΣΜΗΝ ΕΥΩΔΙΑΣ ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΣ Η.Μ. ΗΘ»

Πυλώνας-Κελλιά 1804, 1819

Ο Πυλώνας και πολλά από τα κελλιά της Μονής Ζέρμας, σύμφωνα με τις επιγραφές ανακαινίζονται το 1800-1804-1819.

Σχολή 1864

Σύμφωνα με τον Ιω. Λαμπρίδη «Ο ηγούμενος της Μονής Ζέρμας Σίλβεστρος διετήρησεν από του 1864-1867 την σχολήν της ομωνύμου ταύτης κοινότητας». Η τοιχογραφία του πλαισίου πάνω από την πύλη της Μονής ιστορήθηκε το 1888 από Σαμαριναίους ζωγράφους και έφερε την επιγραφή:

Τοιχογράφηση πλαισίου εισόδου 1888

«ΙΣΤΟΡΗΘΗ Η ΚΟΙΜΗΣΙΣ ΤΗΣ ΘΟΥ ΔΑΠΑΝΗ ΤΟΥ ΑΙΔΕΣΙΜΩΤΑΤΟΥ ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΤΗΣ Ι. ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ ΖΕΡΜΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ ΚΥΡΓΙΑΚΟΥ ΚΑΙ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΑΜΑΡΙΝΑΙΟΥ ΕΙΣ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΑΥΤΩΝ 1888 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 17».

1903-1913

Ο Διονύσιος Παπαδάτος ο επονομαζόμενος Κουτλουμουσιανός ήταν λόγιος κληρικός μυημένος στην ιδέα της απελευθέρωσης της Ηπείρου και έκανε το Μοναστήρι κέντρο της πολιτικής δράσης με στόχο την απελευθέρωση. Είχε 10 μοναχούς τότε το Μοναστήρι.

1920-1930

Γίνονται τα λίθινα υποστηρίγματα κυρίως στη βόρεια πλευρά του Καθολικού, για να στηριχθεί ο Ναός.

1947

Πυρκαγιά τη νύχτα της Παρασκευής προς Σάββατο στις 1 Μαρτίου 1947 έκαψε το τέμπλο της Μονής. Η αιτία της πυρκαγιάς παραμένει άγνωστη. Οι κάτοικοι της Ζέρμας με θυσίες μπόρεσαν και διέσωσαν αρκετές φορητές εικόνες τις οποίες φυλάσσουν στο Νέο Ενοριακό Ναό του Αγ. Δημητρίου στο Νέο Χωριό.

1977

Γίνονται οι πρώτες εργασίες από την 8η Εφορεία Βυζαντινών αρχαιοτήτων του Νομού Ιωαννίνων.

Η Μονή Ζέρμας από της ιδρύσεώς του και για διάστημα τριών και πλέον αιώνων δεν ήταν έξω από την πολιτιστική, κοινωνική και εθνική τροχιά, αλλά στο κέντρο της. Με τις ποικίλες εκδηλώσεις, τα «χριστιανοποιημένα» ήθη και έθιμα, τα πανηγύρια, την «εκκλησιαστικοποιημένη» λαϊκή τέχνη (μουσική, αγιογραφία, ξυλογλυπτική, υφαντική, χρυσοχοϊκή) με το μεστό επαναλαμβανόμενο εορτολόγιο της λειτουργικής ζωής, με την προσφορά παιδείας στα σκλαβόπουλα δεν «ιεροποιούσε» μόνο το χώρο, αλλά αγίαζε το λαό στην κρίσιμη πορεία της ιστορίας του· του έδινε δύναμη ν' αντισταθεί, τροφή ν' αντέξει και ν' αγωνισθεί και να διασώσει έτσι την ελληνορθόδοξη ταυτότητά του και τη Ρωμείκη συνείδησή του στην ακροθιά αυτή του Ελληνισμού, στην Κονιτσιώτικη γη. Υπήρξε ένα ταπεινό Κάστρο της Ορθοδοξίας και του Ελληνισμού στη μεταβυζαντινή εποχή, γιατί στο διάστημα της Οθωμανικής κυριαρχίας εδώ στ' ακρόκλαδα της Πίνδου απέβη:

Α. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ, όπου μακριά από τη βουλιμία των Τούρκων του κάμπου οι φιλόπονοι και φιλελεύθεροι πρόγονοί μας αναζήτησαν το δασωμένο ηπειρωτικό τοπίο, το χιονοσκεπαστο πολλές μέρες του χρόνου για ν' ασκητέψουν και αφοσιωθούν στην απολύτρωση της ψυχής, αλλά και να προετοιμάσουν το «ποθούμενο». Το Μοναστήρι έγινε η κύρια αιτία συσπείρωσης, συσσωμάτωσης, συναδέλφωσης των συνοικισμών και οικισμών της Ζέρμας και των γύρω χωριών, ώστε από ένα σημείο και μετά η αγροτοποικιμική ζωή τους να δεθεί και ταυτιστεί με Αυτό. Κοντά στο Μοναστήρι της Παναγίας δημιουργήθηκε μια ιδιόρρυθμη στενή σχέση Μοναστηριού και πάσχοντος λαού, λαϊκής πίστης και ορθόδοξης λατρείας, η οποία καθόριζε την επιβίωση και διατήρηση της ελληνορθόδοξης συνείδησης στις ψυχές των απλών χωρικών. Οι ίδιοι διηγούνται για το ότι το μοναστήρι γινόταν κέντρο σύναξής τους: «Εδώ είχε κάθε χωριό το δωμάτιό του. Έρχονταν από Κάντσκο, Λούψκο, Ντέντσικο, Φυτόκο, Βούρμπιανη,

Πυρσόγιαννη, Σέλτση, Μπλίσγιανη, Κασπάνιανη, Σλάτνα, Βίσαντσκο, Κυψέλη, Μπούρμπουτσκο»²⁷.

Β. ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ: Ονομαστοί κλέφτες και οπλαρχηγοί αποτραβηγμένοι στα βουνά και τις ράχες της Ζέρμας όλα τα χρόνια της σκλαβιάς προετοίμαζαν το μεγάλο ξεσηκωμό. Με ορμητήριο το Μοναστήρι της Ζέρμας, το λιμέρι των «απροσκύνητων» ξεχώρισαν ιδιαίτερα για τη δράση τους και την παλληκαριά τους, τόσο ενάντια στην Οθωμανική τυραννία όσο και ενάντια στους Τουρκαλβανούς, Κολωνιάτες ληστές. Οι επιδρομές των ληστών αυτών συνεχίζονται από το 1770 περίπου μέχρι τα νεώτερα χρόνια. Το Μοναστήρι δε εξαιτίας της ευημερίας και της άνθησής του δέχτηκε κατά καιρούς τις επιδρομές των Κολωνιατών ληστών. Η παράδοση αναφέρει, πως όταν το Μοναστήρι διέθετε εβδομήντα κεφάλια βόδια, ήρθαν οι Κολωνιάτες και τα πήραν τη νύχτα από τους σάβλους του Μοναστηριού στο Παλιό-αχούρι. Τα πήγαιναν στην Αλβανία. Ο ηγούμενος του Μοναστηριού πήρε την εικόνα της Παναγίας και την έβγαλε έξω από το Καθολικό. Το θαύμα έγινε. Οι ληστές μάλωσαν μεταξύ τους και τα βόδια γύρισαν μόνα τους στις πλαγιές της Ζέρμας²⁸. Υψώματα γύρω από το Μοναστήρι φέρουν ονόματα κλεφτών όπως «Ζιάσακας», «Στου Ποδάρα», «Τζαντήλα», «Μνημούρια». Το ότι το Μοναστήρι είναι καταφύγιο των κλεφτών διαφαίνεται από το παρακάτω δημοτικό-μοιρολόγι.

*Ποιος θέλ' ν' ακούσει κλάματα, δάκρυα και μοιρολόγια
και να περάσ' την ποταμιά κι αντίκρου από τη Ζέρμα,*

27. Μήτσης Ηλίας του Μιχ. (γεν. 1893). Επάγγελμα κτίστης, γεωργός, μυλωθρός. Και συνεχίζει στη συνέντευξη που του πήραμε το Πάσχα του 1979. «Το Δεκαπενταύγουστο πήγαιναν από το βράδυ ο κόσμος στο Μοναστήρι γινόταν παράκληση κι Αγρυπνία. Το πρωί μετά τη Λειτουργία μοίραζε η Επιτροπή του Μοναστηριού, ψωμί, κρέατα, τυριά, αχλάδια και στήνονταν ο χορός έξω από το Μοναστήρι. Πολλοί έκαναν σαρανταλείτουργα. Τάματα χωρίς να το γνωρίζουν οι άλλοι. Έταζαν λάδια, κεριά, σφαχτά, λαμπάδες ίσια με το μπόι. Πολλές φορές έζωναν την Εκκλησία και μάλιστα το Μοναστήρι με κεριά». Είδε, όπως μας είπε ο ίδιος, την Εκκλησία, το Καθολικό του Μοναστηριού ζωσμένο.

Η Χάιδω Τσουμάνη του Θωμά (γεν. 1923) επάγγελμα οικοκυρά, γεωργός το καλοκαίρι του 1994 μας είπε: «Τη δεύτερη μέρα του Πάσχα οι τσελιγγάδες πήγαιναν στο Μοναστήρι, αλλά δεν έπιαναν κόκκινα αυγά, ούτε πήγαιναν επισκέψεις, για να μην βγάλουν λούγγες (= σπυριά) τα ζώα τους. Όλα τα σπίτια είχαν μανιτάρια. Τάχαν βαμμένα, φούντες-φούντες και στο κεφάλι έφκιαναν χαϊμαλιά. Για να 'ναι περήφανα. Τα προορίζαν για τη σουβλα του Πάσχα, έξω από το Μοναστήρι. Τραγουδούσαν:

*Ήρθε, ήρθε η Πασχαλιά
με τα κόκκινα τ' αυγά
και με τ' άσπρα τα πολλά.
Με αυγό και με αρνί
χαίρονται οι χριστιανοί».*

28. Βλ. Ιω. Τσάγκα, Η Ζέρμα ... ό.π., σ. 314 σημ. 4.

γιατί μας πήραν τα παιδιά κι όλα τα παλληκάρια.

Τα πήραν και τα πάσαν στο μέτωπο στη Ράχη.

– Τι να σας στείλουμε παιδιά αυτού στις ράχες που 'στε;

Να στείλω μήλο σέπεται, κυδώνι μαραγκιάζει.

– Θέλουμε γλυκό κρασί απ' τ' Άγιο Μοναστήρι
να πλύνουμε τα λαβώματα, που 'μαστε λαβωμένοι.

Σπουδαιότεροι από τους κλέφτες που δρουν στην περιοχή αυτή είναι ο Νικόλας Αδάμος και ο Γιαννούλης Ζέρμας²⁹. Ο τελευταίος ήταν μέλος της «Εθνικής Εταιρείας», έλαβε μέρος στον ατυχή ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 και ενεργό μέρος στο Μακεδονικό, αφού τον θαύμαζε κι αυτός ο πρωτομάρτυρας του Μακεδονικού αγώνα Παύλος Μελάς³⁰.

Αποκορύφωμα της πατριωτικής δράσης της Μονής Ζέρμας αποτελεί το ότι ο φερόμενος ως τελευταίος ηγούμενός της ο Διονύσιος Παπαδάτος, ο επονομαζόμενος Κουτλουμουσιανός, κατά την τελευταία τριετία του 1913 οργάνωσε λόχο ανταρτών και κατέστησε τη Μονή κέντρο πολιτικής δράσης με στόχο την απελευθέρωση.

Γ' ΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ: Από τη δραστηριότητα δε του φώτισμού της νεολαίας δεν μπορούσε ν' απουσιάσει το Μοναστήρι της Ζέρμας. Σύμφωνα με σωζόμενη μαρτυρία λειτουργούσε σχολείο. Ο τελευταίος δε ηγούμενος σχεδίαζε να λειτουργήσει ανώτερο σχολείο. Ο πρόεδρος της Κοινότητας σε αναφορά του προς την Γεν. Διοίκηση Ηπείρου στις 30 Σεπ. 1934 έγραψε για τον παιδευτικό της ρόλο: «Είναι αρχαιότατον κειμήλιον μεταχειρισθέν έκπαλαι κέντρον μορφώσεως της σπουδαζούσης νεολαίας μέχρι το 1913, οπότε απηλευθερώθημεν και καταφύγιον κάθε πονεμένου»³¹.

Δ' ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ: Στον καιρό της ακμής της η Μονή Ζέρμας διέθετε ακίνητα και κινητά περιουσιακά στοιχεία, τα οποία ήσαν πολλά και αξιόλογα. Είχε στην κατοχή της πολλά καλλιεργήσιμα χωράφια, όπως και πολλά ποιμνία διαφόρων ζώων. Όλα αυτά της εξησφάλιζαν οικονομική επάρκεια, ευρωστεία και αυτάρκεια ώστε να συμβάλει σε κοινωφελή έργα, όπως π.χ. στην κατασκευή και συντήρηση του γεφυριού της Ζέρμας³² στο Σαραντάπορο και τους 2 υδρόμυλους που συντηρούσε μέχρι το 1936. Σύμφωνα δε με το κτηματο-

29. Βλ. Ιω. Τσάγκα, «Ο Ζέρμας Γιαννούλης», Ανάτυπο περιοδ. ΚΟΝΙΤΣΑ, 1980.

30. Μελά Ναταλίας, Παύλος Μελάς, Αθήναι 1964, σ. 83.

31. Αναφορά Προέδρου Κοιν. Ζέρμας με Αριθμ. Πρωτ. 170/30-9-1934. Βλ. επίσης Ιω. Β. Τσάγκα, Η εκπ/ση στην Κόνιτσα και τα χωριά της μετά την άλωση (1453) και μέχρι του 1913, Περιοδ. ΚΟΝΙΤΣΑ, τεύχ. 8, 1994, σ. 603.

32. Βλ. Ιω. Τσάγκα, Το γιοφύρι της Ζέρμας (Πλαγιάς) Κόνιτσας στο Σαραντάπορο και όχι το Καντσιώτικο γεφύρι, περιοδ. «Ηπειρωτικοί αντίλαλοι» τεύχ. 35ο Ιουν. -Αύγ., Πάτρα 1994, σελ. 18.

λόγιο της Μονής το οποίο συντάχτηκε στις 7/4/1932 από τον πρόεδρο της Κοινότητας — λίγο μετά την τροποποίηση και συμπλήρωση του ν. 4684 «περί διοικήσεως και διαχειρίσεως της Εκκλ. περιουσίας και περί συγχωνεύσεως των μικτών Μονών» ν. 5141/10-7-31 τα καλλιεργήσιμα κτήματα της Μονής Ζέρμας ανέρχονταν εκείνο τον καιρό σε 143½ στρέμματα³³. Αρκεί δε μια συνέντευξη που πήραμε από έναν 90χρονο Ζερματινό να μας πείσει για την οικονομική ευμάρεια του Μοναστηριού Ζέρμας: «Ήταν καλό το Μοναστήρ', με γελάδια, μελίτσια, άλογα, γίδια, πρόβατα. Είχε καλόερους. Ο Παπαδάτος ήταν μεγάλος. Καθόταν στο Ηγουμενείο, χώρια. Ο Παπα-Γιάνν'ς ήταν κι αυτός που καθοδηγούσε το Μοναστήρ'. Κανόνιζε τις πληρωμές. Είχε αμπέλια, 2 μεγάλους μύλους στο μεγαλάκκο και στο ποτάμι. Εκεί κάναμε τα σιγκούνια. Είχε ντριπέλια κι έκαναν και τ' αδίμτα. Έρχονταν κι απ' τ' άλλα τα χωριά. Το γιοφύρι το συντηρούσε η Ζέρμα, γιατί πήγαιναν στ' Αρσέλια που 'ναι Ζερματνά»³⁴.

Πιστεύουμε ότι δώσαμε την εικόνα της ιεράς Μονής Ζέρμας τόσο με τα σλάιτς, όσο και με αυθεντικά άμεσα ιστορικά της στοιχεία που ο «Πανδαμάτωρ» χρόνος δεν κατέστρεψε. Δεν ήταν, βέβαια, μεγάλη και πλούσια Μονή. Αλλ' οπωσδήποτε, όμως, από τους οικονομικούς πόρους που είχε εξεπλήρωσε για τρεις και πλέον αιώνες τον ωραίο ελληνορθόδοξο, κοινωφελή και πατριωτικό της ρόλο. Για την ευρύτερη περιοχή της Κόνιτσας ήταν ένας «λαοπαιδευτικός», πνευματικός-παιδευτικός-θρησκευτικός και εθνικός φάρος, μια πηγή ανακούφισης και παρηγοριάς στα δύσκολα εκείνα χρόνια της ζοφερής Οθωμανικής κυριαρχίας. Από εκεί ξεπήγασε για τον φοβερά χειμαζόμενο λαό της η αποσταμένη ελπίδα, η οποία και δεν διαψεύτηκε...

Η πολιτεία πρέπει να ενδιαφερθεί να αναστηλώσει αυτά τα κάστρα του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας και να μην λυπηθεί χρημάτων, καθόσον αποτελούν την πηγή της Παράδοσης, της Ιστορίας, της ζωντανής λαϊκής ψυχής. Η αρχή να γίνει από το «πολυθρύλητο» μοναστήρι της Ζέρμας. Ακόμη, πρέπει να διασώσει από τον φθοροποιό χρόνο γεφύρια πέτρινα και τοξωτά, παλαιά οικήματα που αποτελούν θαύματα της ντόπιας, λαϊκής αρχιτεκτονικής.

33. Βλ. Κτηματολόγιο Ιεράς Μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου Ζέρμας, 7 Αυγ. 1932. Οι υδρομύλοι διατηρούνται μέχρι το 1936, όπως διαφαίνεται από το υπ' αριθμ. πρωτ. 751/18-9-1936 έγγραφο του Μητρ. Δρυϊνουπόλεως προς τον Αρχιερ. Επίτροπο Κονίτσης, τον οποίο προτρέπει να διατάξει τους πλειοδότες των υδρομύλων της Μονής Ζέρμας να προβούν στη σύνταξη μισθωτηρίων συμβολαίων.

34. Δημ. Βλαχόπουλος (γεν. 1906), κτηνοτρόφος, Συνέντευξη, Πάσχα 1993.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Πηγές

α. Το Καθολικό της Μονής Ζέρμας, όπως σώζεται σήμερα και το οποίο αποτελούσε για μας αντικείμενο μελέτης και έρευνας από τα σχολικά χρόνια του Δημοτικού Σχολείου. Οι δημοσιευόμενες φωτογραφίες είναι όλες από το προσωπικό μας αρχείο.

β. Εξώφυλλο του βιβλίου εσόδων-εξόδων της Μονής Ζέρμας με αποτυπώσεις δύο σφραγίδων, του Ηγουμένου της κατά το 1903 και της Μονής 1618 (Οικογένεια Δημητρίου Παπακόστα Τσάγκα).

γ. Κτηματολόγιο Ιεράς Μονής Ζέρμας συνταχθέν υπό του προέδρου της Κοινότητας Ζέρμας Κόνιτσας στις 7 Απρ. 1932.

δ. Αναφορά του προέδρου Κοινότητας Ζέρμας περί της καταστάσεως της Μονής με Α.Π. 170/30-9-1934.

ε. Παγούνη Ηλία, Ιερέα, Έκθεσις περί της Ιεράς Μονής προς την Ιερά Μητρόπολη Δρυϊνουπόλεως συνταχθείσα στις 25-7-1954.

στ. Ζήνδρου Γεωργίου, Έκθεση για την κατάσταση των τοιχογραφιών της Ιεράς Μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου Πλαγιάς (Ζέρμας) Κονίτσης, Ιωάννινα 27-8-1974.

ζ. Νόμος 5141 Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του ν. 4684 «Περί διοικήσεως και διαχειρίσεως της Εκκλησιαστικής περιουσίας και περί συγχωνεύσεως των μικτών Μονών», ΦΕΚ 209, τεύχ. Α' 10-7-1931.

η. Χειρόγραφο του δασκάλου Ιωάννη Βλάχα με ιστορικά στοιχεία για το Μοναστήρι Ζέρμας και τη Ζέρμα.

2. Βοηθήματα (Επιλογή)

Αντουράκη Γ. Αι. Μοναί Μυριοκεφάλων και Ρουστικών μετά παρεκκλησιών αυτών. Αθήναι 1977.

Αραβαντινού Π., Χρονογραφία Ηπείρου, Εν Αθήναις 1857.

Βοκοτόπουλου Π., Βυζαντινά μνημεία 2, Θεσ/νίκη 1975.

Βοκοτόπουλου Π., Ο ναός του Αγίου Μηνά στο Μονοδέντρι Ζαγορίου στο: Εκκλησιές στην Ελλάδα μετά την Άλωση, Αθήνα 1979.

Βουτυρά Σ., Λεξικό Ιστορικό και Γεωγραφικό τόμ. 2ος ΚΠόλει 1871.

Βουτυρά Σ.-Καρύδου Γ., Λεξικό Ιστορικό και Γεωγραφικό τόμ. 3ος, Κων/πολει 1881.

Γεωργιάδη Θ., Μοσχόπολις, Αθήναι 1975.

Ζεγκίνη Ε., Ο Μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη, Θεσ/νίκη 1988.

Θεοχαρίδου Κ., Ο Προφήτης Ηλίας στη Σιάτιστα στο: Εκκλησιές στην Ελλάδα μετά την Άλωση, Αθήνα 1979.

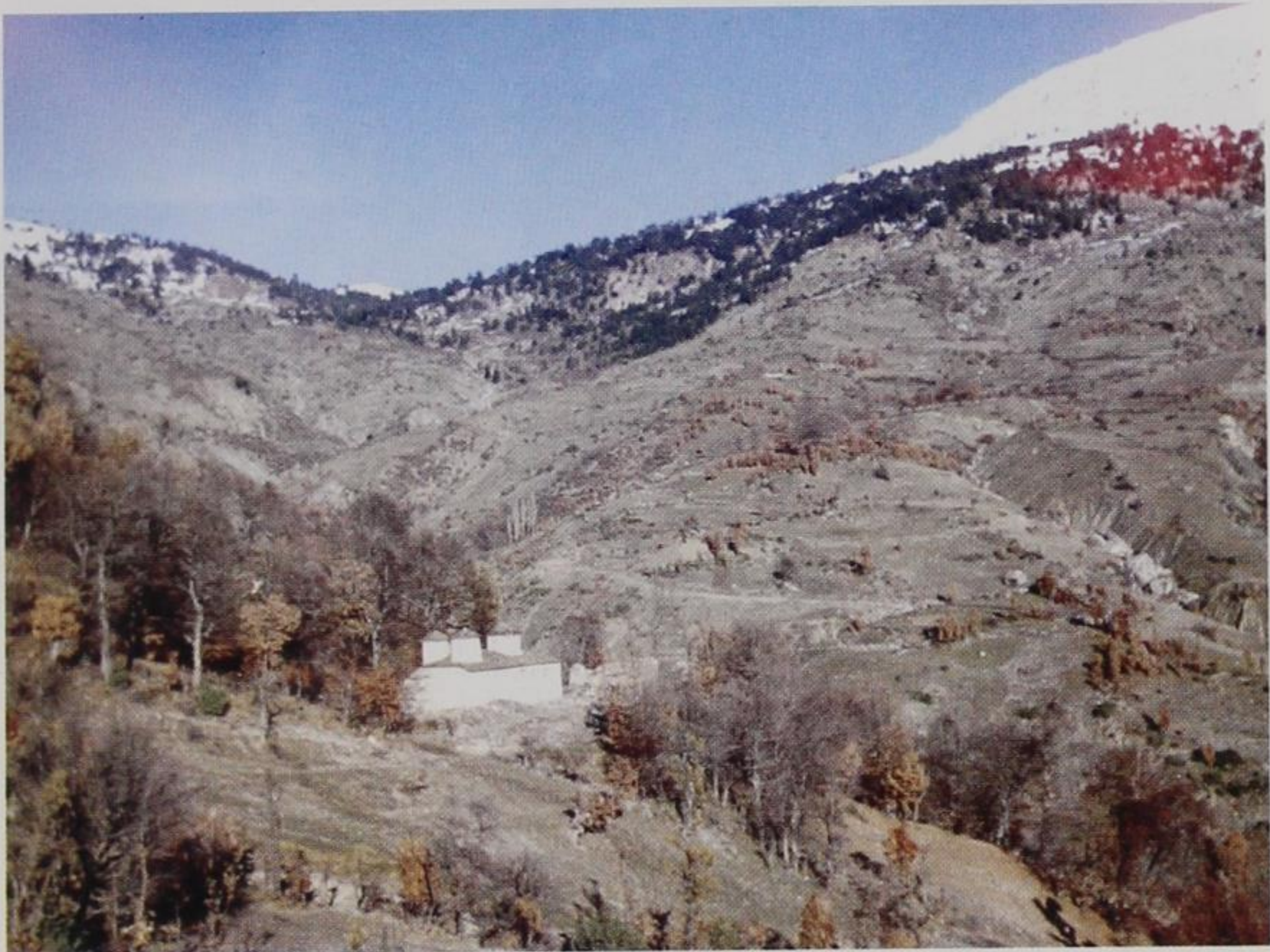
Θεσπρωτού Κοσμά και Ψαλλίδα Αθ., Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου, εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1964.

Κακούρη Κ., Θάνατος Ανάσταση, Αθήναι 1965.

Καρύδη Μερ., Η ιστορία και οι αγώνες των Ηπειρωτών, Αθήναι 1982.

Κουγιτέα Π., Πραγματεία τοπογραφική, ιστορική και Εθνολογική της Άνω Αλβανίας ή Μακεδονικής Ιλλυρίας και Ηπείρου, Εν Αθήναις 1905.

- Λαμπρίδη Ιω.*, Ηπειρωτικά Μελετήματα: Τομ. Α' (Αγαθοεργήματα) τομ. Β' Εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1971.
- Ματσούκα Ν.*, Δογματική και Συμβολική Θεολογία, Θεσ/νίκη 1981.
- Μελά Ν.*, Παύλος Μελάς 1964.
- Μπούρα Κ.*, Οι Μπεκτασοί δερβίσηδες. Μερικές πτυχές συνύπαρξης μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων στη Μ. Ασία 1826-1922. Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών 3 1982.
- Ξυγγοπούλου Α.*, Σχεδιάγραμμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την άλωση, Αθήναι 1957.
- Οικονόμου Φωτ.*, Η εν Ηπείρω Εκκλησία Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανής και Κονίτισης, Αθήναι 1971.
- Οικονόμου Φωτ.*, Η Εκκλησία της Ηπείρου, Αθήνα 1989.
- Ορλάνδου Α.*, Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική, Αθήναι 1958.
- Παϊσίου Γ.*, Μικρά συμβολή εις την ιστορίαν της Εκκλησιαστικής Επαρχίας Βελλάς και Κονίτισης, Ιωάννινα 1969.
- Παλιούρα Αθ.*, Ναός Λήμμα στην Εκπ/κή Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία Οι θρησκείες, Αθήνα 1992.
- Ρεμπέλη Χαρ.*, «Η Ιερά Μονή Ζέρμας» στο: Ηπειρωτικά Χρονικά, Ιωάννινα 1930.
- Σινίκη-Παπακώστα*, Ἡπειρος Εκκλησίες και Μοναστήρια «Οιδοπορικό προσκύνημα» Εκδ. Δωδώνη Αθήνα-Γιάννενα 1983.
- Σωτηρίου Γ.*, Χριστιανική και Βυζαντινή αρχαιολογία, Αθήνα 1970.
- Τάτση Διον.*, Μοναστήρια της επαρχίας Κονίτισης, Θεσ/νίκη 1987.
- Τζουβάρα-Σούλη Χρ.*, Η λατρεία των Γυναικείων Θεοτήτων εις την αρχαίαν Ἡπειρον. Συμβολή εις την μελέτην της Θρησκείας των αρχαίων Ηπειρωτών, Ιωάννινα 1979.
- Τούρτα Αν.*, Οι Ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι. Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Λινοτόπι, Θεσ/νίκη 1991.
- Τριανταφυλλόπουλου Δημ.*, Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου Πλαγιά (Ζέρμα), Επαρχία Κονίτισης στο: Χρονικά, Αρχαιολογικό Δελτίο έτους 1973-1974.
- Τσάγκα Ιω.*, Ιερά Κοινοβιακή Μονή Ζέρμας στο: Κόνιτσα έτους 1982.
- Τσάγκα Ιω.*, Η Ζέρμα της Κόνιτσας (1618-1913). Ιστορικά και άλλα στοιχεία του Ηπειρωτικού χώρου στο: Ηπειρωτικό Ημερολόγιο, Ιωάννινα 1991.
- Τσάγκα Ιω.*, Κονιτσιώτικα τοπωνυμικά. Τα παλαιά ονόματα των χωριών της επαρχίας Κόνιτσας Ζέρμα-Κόντσικα-Λούψικου-Μπλήσιγιαννης στο: Κόνιτσα 1991.
- Τσάγκα Ιω.*, «Ο Ζέρμας Γιαννούλης», Περιοδ. Κόνιτσα 1980.
- Τσάγκα Ιω.*, Το γιοφύρι της Ζέρμας (Πλαγιάς) Κόνιτσας στο Σαραντάπορο και όχι το Καντιώτικο γεφύρι στο: περιοδικό «Ηπειρωτικοί αντίλαλοι» τεύχ. 35ο, Ιούν. Αύγ. Πάτρα 1994.
- Thomson W.*, The nomads of the Balkans, London 19...
- Χαβέλα Θεόδ.*, Ιστορία Ηπείρου και Αλβανίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1830 μ.Χ. Εν Αθήναις 1....
- Χατζηδάκη Μ.*, Ἑλληνες ζωγράφοι μετά την Ἄλωση (1450-18....), τόμ. Α', Αθήναι 1987.
- Hammond*, Epirus Oxford 1967 και Ἡπειρος (Μετ. Αθ. Χρ. Γιόγκας, «Ἡπειρ. βιβλιοθήκη», Αθήναι 1971.

Ειχ. 1. Άποψη της Μονής Ζέρμας με φόντο τις κορυφές των βουνών

*Ειχ. 2. Άποψη του Καθολικού από την Νοτιοδυτική πλευρά.
Το Μοναστήρι χιονισμένο*

Εικ. 3. Επιγραφή στην Κεντρική Βρύση του χωριού Τέρι με χρονολογία 1750 Αυγούστου

Εικ. 4. Το Καθολικό της Μονής Ζέρμας. Περιστοιχισμένο από τα λιθοσώρια των κελλιών. Νοτιοδυτική όψη των τρούλλων

Εικ. 5. Άλλη άποψη του Καθολικού της Μονής Ζέρμας

Εικ. 6. Ο Πυλώνας των κελλιών της Μονής Ζέρμας. Δίφυλλη ξύλινη πόρτα

Εικ. 7. Μονή Ζέρμας. Άποψη του Καθολικού από δυτικά

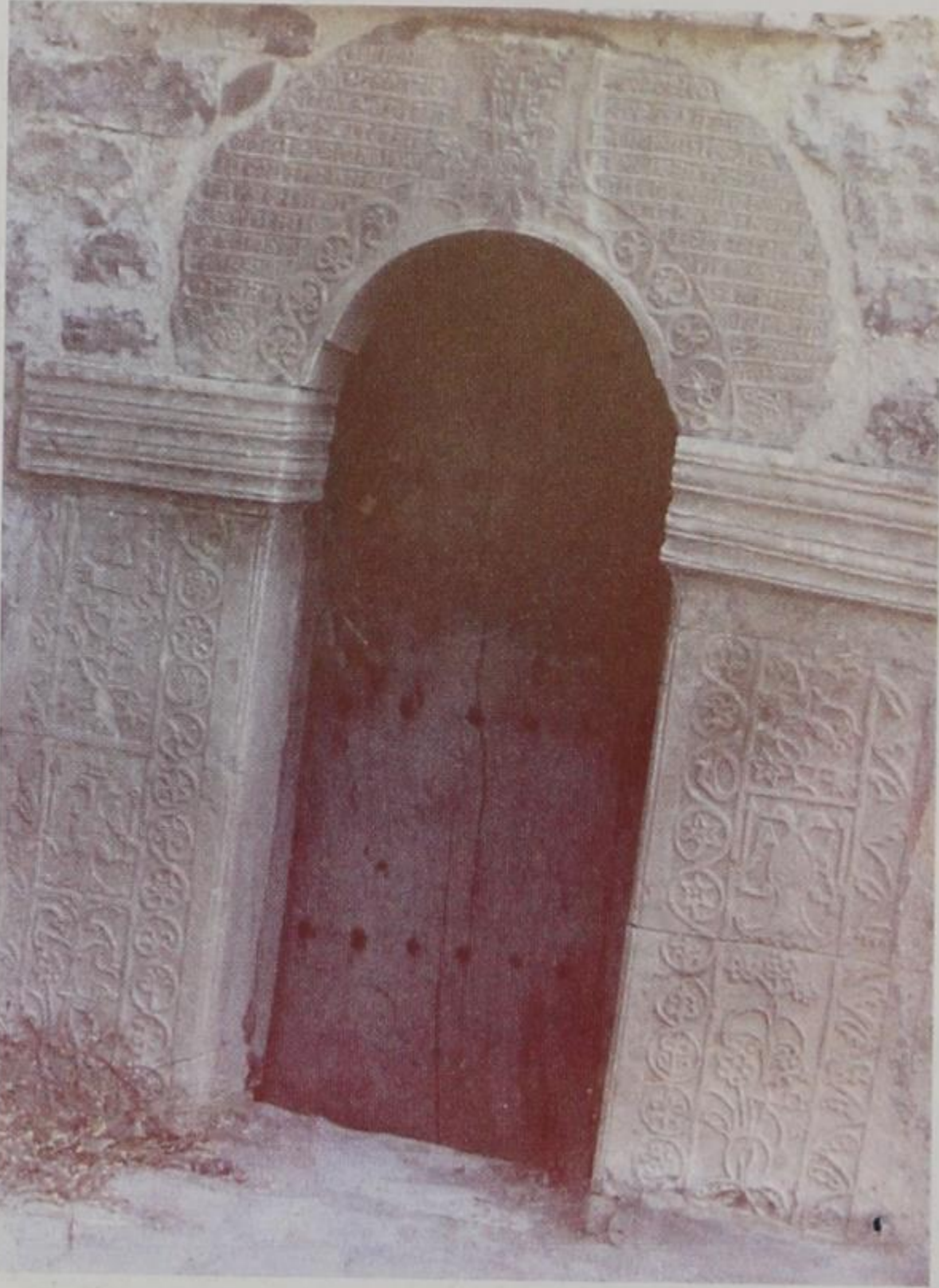
Εικ. 8. Στο βάθος ο κεντρικός τρούλλος της Μονής Ζέρμας

Εικ. 9. Μονή Ζέρμας. Νότια όψη τρούλλου

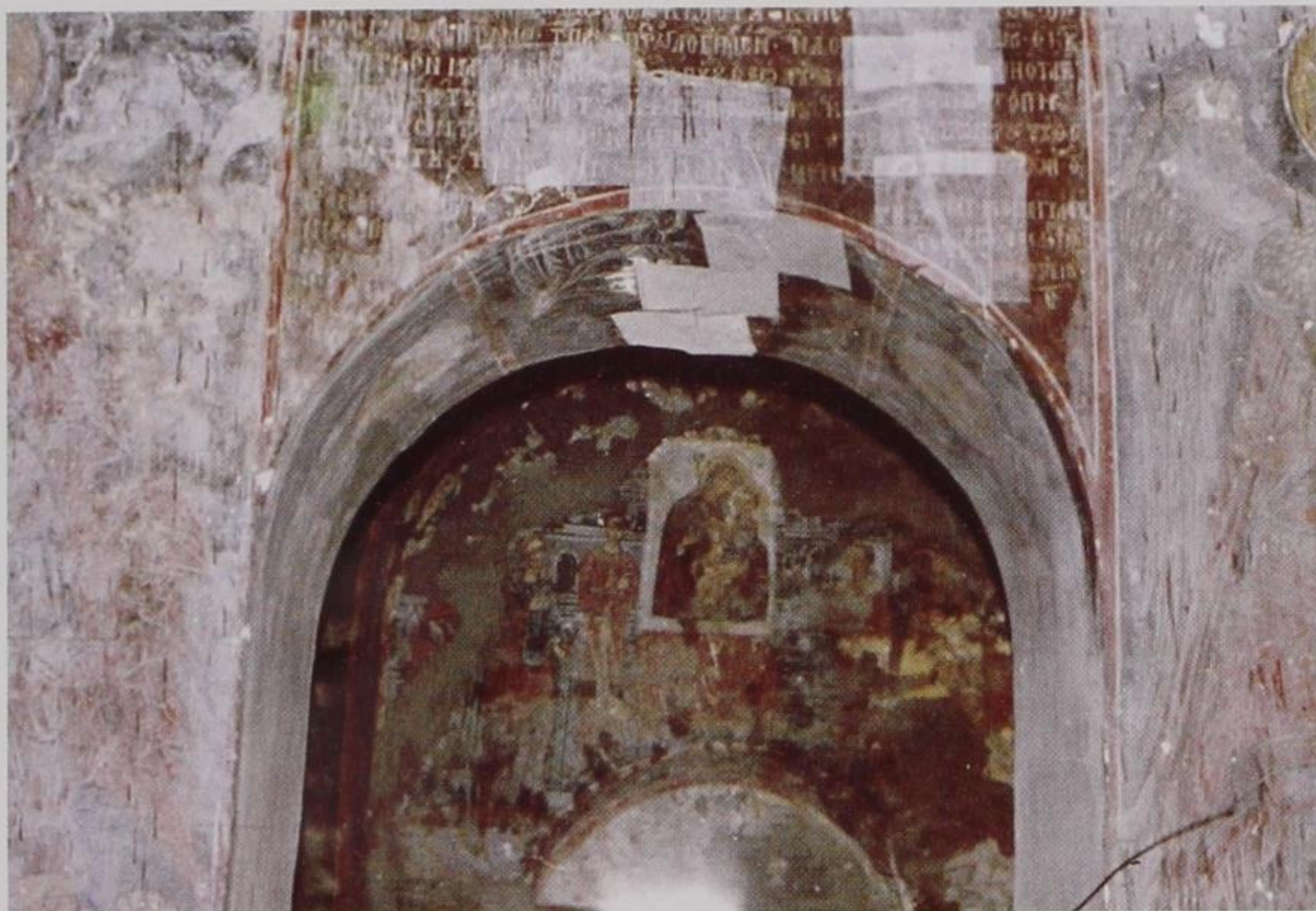
Εικ. 10. Μονή Ζέρμας. Πεντάπλευρη προισματική κόγχη ιερού βήματος

*Εικ. 11. Μονή Ζέρο-
μας. Κυρία είσοδος
Ναού με τη σκαλι-
στή επιγραφή*

Εικ. 12. Μονή Ζέρομας. Λεπτομέρεια της λαξευμένης στην πέτρα επιγραφής

Εικ. 13. Η ζωγραφισμένη στον κυρίως Ναό κτητορική επιγραφή πάνω από το μεσαίο τόξο της αψίδας που οδηγεί στο νάρθηκα

Εικ. 14. Μονή Ζέρομας. Η Παναγία στον τρούλλο του νάρθηκα

Εικ. 15. Μονή
Ζέρμας. Ο Άγιος
Σάββας

Εικ. 16. Μονή
Ζέρμας. Ο Άγιος
Λούπος

Εικ. 17. Μονή Ζέρμας. Τοιχογραφίες στη δυτική πλευρά του εξωνάρθηκα

Εικ. 18. Μονή Ζέρμας. Στρατιωτικοί άγιοι. Ο Άγιος Θεόδωρος

Εικ. 19. Μονή Ζέρ-
μας. Ο Ι.Χ. ολόσω-
μος στο Νάρθηκα
ευλογών, ως η «Θύ-
ρα»

Εικ. 20. Μονή Ζέρ-
μας. Φορητή εικό-
να Ιωάννου Προ-
δρόμου

Εικ. 21. Μονή Ζέρμας. Η Θεοτόκος ολόσωμη στο Νάρθηκα

Εικ. 22. Μονή Ζέρμας. Φορητή εικόνα Κοιμήσεως Θεοτόκου

β.^{ον}

Βιβλίον

αυτοδέρμων εσόδων
αυτοδέρμων εσόδων

της Γερας Κοινοβίας Μονης

της Γερας Κοινοβίας Μονης

Ζέρμας

Αρχόμενοι από 1^η Ιανουαρίου 1912.

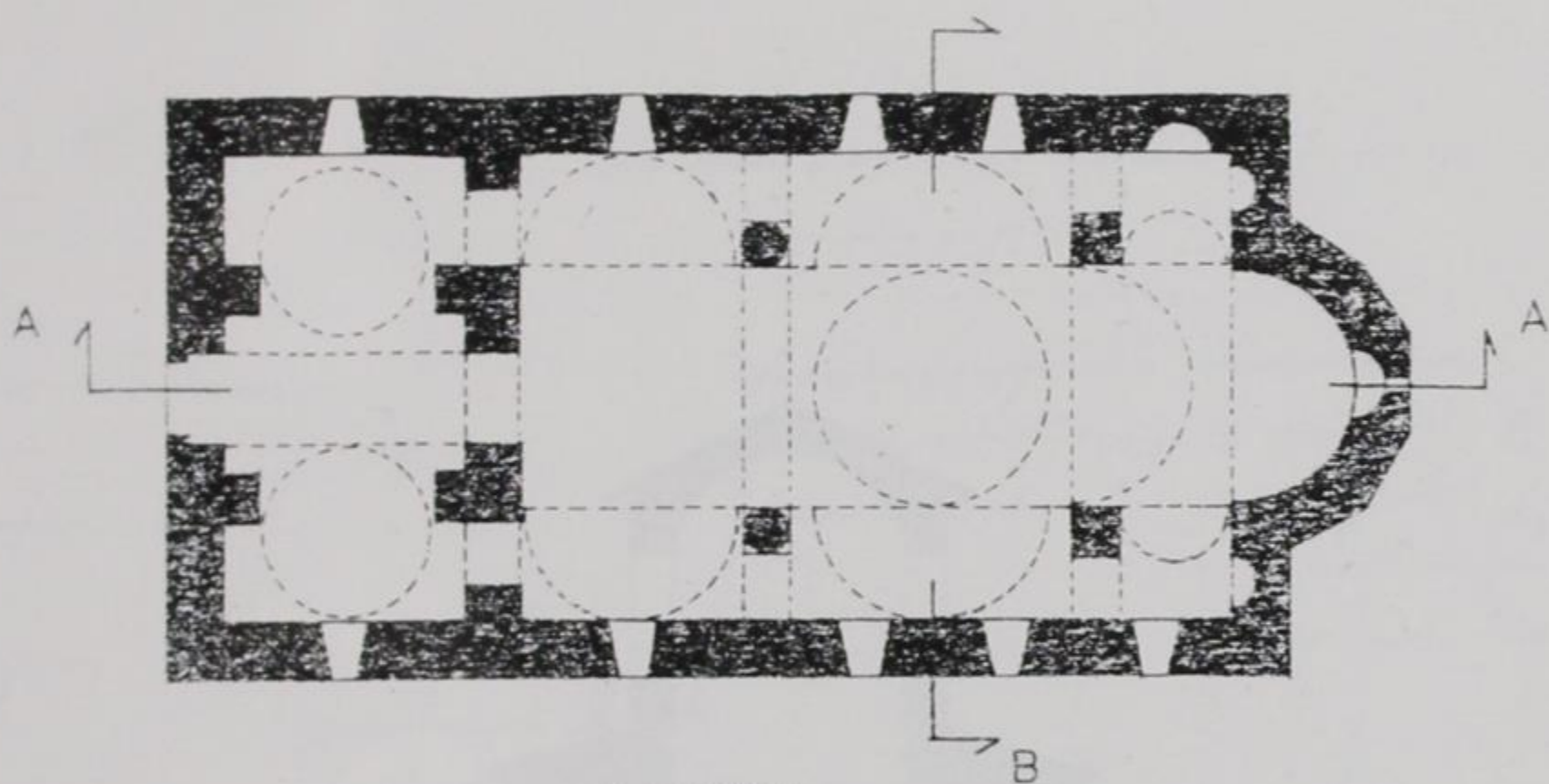
Ο Γαβ Γερας Κοινοβίας Μονης Ζέρμας

Ηγούμενος

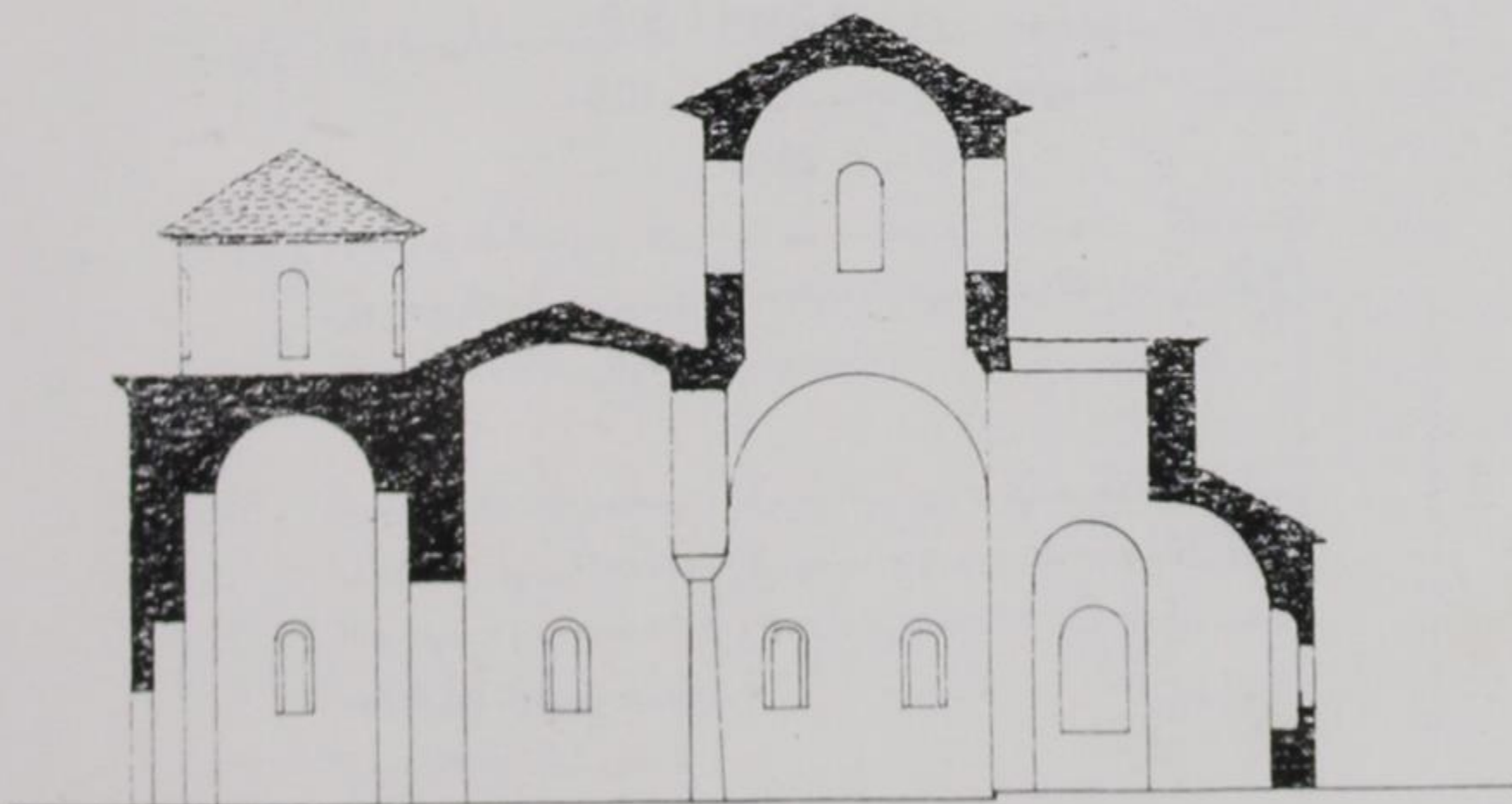
Αχιλλογιαννης
Παπαδάτος

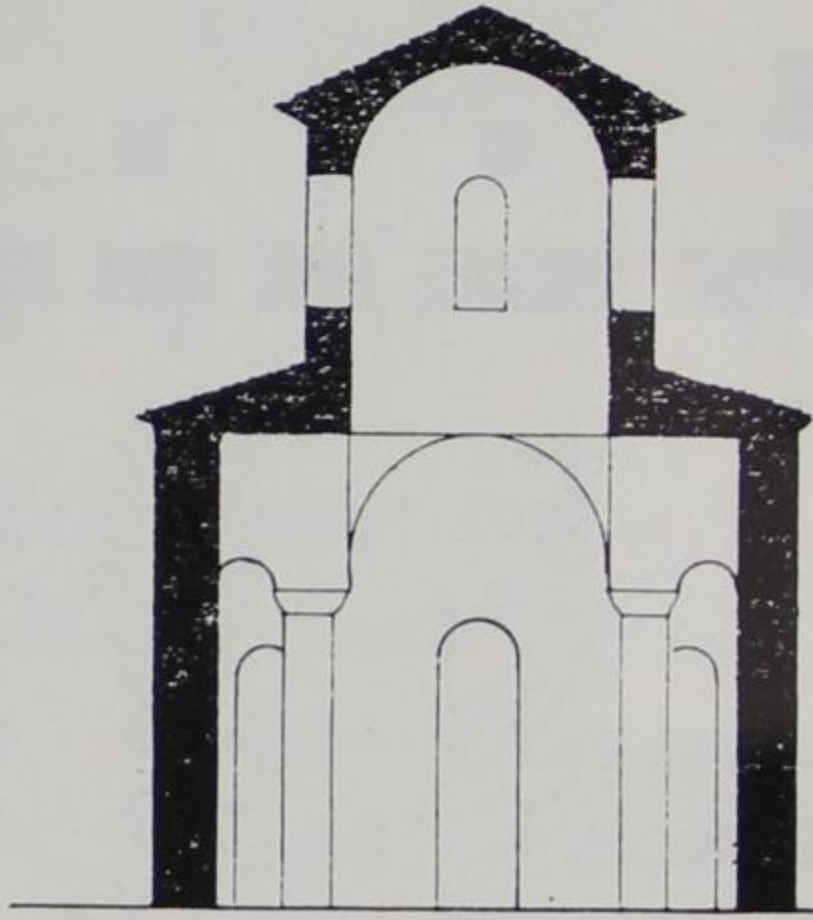
Φωτοαντίγραφο από εξώφυλλο του βιβλίου εσόδων της Μονής Ζέρμας, το οποίο φέρει αποτυπώσεις της σφραγίδας της Μονής και της προσωπικής σφραγίδας και υπογραφής του τελευταίου ηγουμένου της Διονυσίου Παπαδάτου.

ΚΑΤΟΨΗ
χλ. 1:100

ΤΟΜΗ Α-Α
χλ. 1:100

ΤΟΜΗ Β-Β

κλ. 1:100

Τμήμα κτηνίου Μονής Ζέμας - Ζέμας
 κτηματολόγιο

Τμήμα	Περιγραφή	Είδος	Επιπέδον	Επιπέδον	Επιπέδον
10	Πολύτιμο κτηνίο	Κτηνίο	4200	20	
4	Καίμας κτηνίου	Κτηνίο	1500	8	
4	3 Χ. Τσιουράς - Κουρ	Κτηνίο	20	1	
4	1 1/2 Βαρύς Α. Δ. Τσιουράς	Κτηνίο	30	4	
4	5 Βαρύς Κ. Τσιουράς	Κτηνίο	60	1	

Απόσπασμα από το Κτηματολόγιο της Μονής Ζέμας,
 7 Απρ. 1932

ΜΙΧΑΛΗΣ Η. ΑΡΑΠΟΓΛΟΥ

ΚΟΝΙΤΣΑ - ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΧΩΡΟΣ Η ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΜΕΣΑ ΣΤΗ ΔΙΑΦΟΡΑ

Πολλά πράγματα, λόγω καταγωγής και βιωμάτων είναι αυταπόδεικτα για τους κατοίκους μιας περιοχής. Όμως, το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και στους «ξένους», αλλά για τη δική τους περιοχή. Αυτό λοιπόν, που έχει ενδιαφέρον, γιατί γενικεύεται η χρήση του, είναι η ανίχνευση¹ και η γνώση των μηχανισμών λειτουργίας ενός γεωγραφικού χώρου, ώστε αυτό να αποτελέσει υπόδειγμα και να καταστεί χρήσιμο και για άλλους φυσικούς χώρους.

Οι περισσότεροι οικισμοί της Κόνιτσας αναπτύσσονται στις πλαγιές της λεκάνης απορροής του Σαραντάπορου και των εκατέρωθεν αυτού ρεμάτων. Ένας μικρός αριθμός οικισμών καταλαμβάνει τις βόρειες πλαγιές της λεκάνης απορροής του Αώου και οι υπόλοιποι απλώνονται δυτικά, γύρω από το ομώνυμο λεκανοπέδιο (πόλγη²) της πόλης της Κόνιτσας.

Η περιοχή της Κόνιτσας περικλείεται ουσιαστικά από συμπαγείς ορεινούς όγκους με εξαιρετικά μεγάλο υψόμετρο για την γεωγραφία της Ελλάδος. Έτσι λοιπόν, στα βόρεια εκτείνεται το ορεινό συγκρότημα του Γράμμου (υψόμετρο 2.520 μ.), στα ανατολικά ο ορεινός όγκος του Σμόλικα (υψόμετρο 2.637 μ.), στα νότια η ορεινή μάζα της Τύμφης (υψόμετρο 2.480 μ.) και στα δυτικά αναπτύσσε-

1. Λ. Λουλούδης, Ν. Μαρτίνος, Α. Παναγιώτου, [βασική συνεργάτης: Ι. Καφφέ-Γιδαράκου], *Διερεύνηση Κοινωνικών Αναγκών και Προοπτικές Ανάπτυξης*, Η περίπτωση πέντε κοινοτήτων του Νομού Ιωαννίνων, Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή Αθηνών, Φροντιστήριο Συγκριτικής Γεωργίας και Γεωργικών Εφαρμογών, Συνεργασία: Φροντιστηρίου Πολιτικής Οικονομίας, Αθήνα, Δεκέμβριος 1984.

2. Polje = Πόλγη, Σερβοκροατικός γεωγραφικός όρος που δηλώνει κλειστό κοίλωμα του εδάφους (λεκάνη). Το μέγεθος της επιφάνειάς του είναι αρκετό για να δημιουργηθεί μια υδρογραφία. Το σχήμα του είναι επίμηκες. Η θέση του εντοπίζεται σε μέτωπα ασβεστολιθικών βράχων που προσφέρονται στη διάβρωση. Στο ανάντι, ο πυθμένας του διαθέτει ένα έδαφος που έχει σχηματιστεί από υλικά ασβεστολιθικών βράχων. Το έδαφός του είναι δυνατόν να σχηματίζει επίπεδες επιφάνειες εν είδει μεγάλων αναβαθμίδων, που συμπεριλαμβάνουν και υπόλοιπα ανάγλυφων εδαφών (les hums = λοφίσκους). Στο κατάντι, το έδαφος του έχει δημιουργηθεί από προσχώσεις και μπορεί να περιλαμβάνει μια μικρή λίμνη ή μια επιφάνεια εποχιακών πλημμυριδών. Τα νερά χάνονται μέσα στις καταβόθρες (les ronsors = πηγάδια). Η πόλγη λοιπόν, έχοντας ένα μέγεθος που ποικίλει από μερικά εκτάρια έως μερικές δεκάδες τετραγωνικών χιλιομέτρων, παρουσιάζει την όψη μιας κλειστής λεκάνης ή μιας τυφλής κοιλάδας. Βλ. Pierre George, *Dictionnaire de la Géographie*, P.U.F., Paris, 1974.

ται το λεκανοπέδιο της Κόνιτσας. Οι βροχοπτώσεις στην περιοχή (κατά μέσον όρο 1.500-2.500 χιλιοστά ετησίως, ανάλογα με το έτος) είναι οι υψηλότερες της Ελλάδος και από τις μεγαλύτερες των χωρών της βόρειας Μεσογείου. Το κλίμα³ της περιοχής είναι ηπειρωτικό, ορεινό και υγρό, με κύριο χαρακτηριστικό τον κρύο, βροχερό και μακρύ χειμώνα (τέλη Οκτωβρίου - αρχές Μαΐου), το σύντομο και ζεστό, αλλά με αρκετές τοπικές βροχές καλοκαίρι (Ιούλιος - Αύγουστος) και τις σχεδόν ανύπαρκτες, πολύ μικρής διάρκειας, ενδιάμεσες εποχές της άνοιξης και του φθινόπωρου.

Ο συνδυασμός της έντονης μορφολογίας του εδάφους και του ηπειρωτικού, ορεινού και υγρού κλίματος χαρακτηρίζει τη γεωγραφία του φυσικού χώρου, του προσδίδει συνοχή και τον καθιστά ιδιαίτερο (διαφορετικό) από τις υπόλοιπες περιοχές της Ελλάδος, τουλάχιστον ως προς τα φυσικά χαρακτηριστικά του. Παράλληλα, η ιστορική συνέχεια του χώρου εντείνει ακόμη περισσότερο τη γεωγραφική συνοχή του, προσθέτοντας σ' αυτόν, όλα εκείνα τα ιστορικά στοιχεία, που προϋποθέτουν τη δημιουργία, ανάπτυξη και εξέλιξη μιας τοπικής και ιδιαίτερης πολιτισμικής ταυτότητας. Είναι γνωστό, βέβαια, σ' όλους, ότι η περιοχή της Κόνιτσας κατοικείται από τους προϊστορικούς χρόνους⁴, μια κατ' εξοχήν ιστορική διάσταση της Μεσογειακής λεκάνης.

Η μακρόχρονη, λοιπόν, σχέση ανθρώπου και χώρου, ουσιαστικά της ιστορίας και της γεωγραφίας, που αναπτύχθηκε μέσα στα σαφή ιστοριογεωγραφικά όρια της περιοχής της Κόνιτσας, είχε ως αποτέλεσμα, εκτός των άλλων, και τη διαμόρφωση ενός ενιαίου τοπικού και ξεχωριστού πολιτισμικού προτύπου. Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να τονίσουμε, ότι αντίθετα απ' ό,τι πιστεύεται, τα σαφή γεωγραφικά όρια δεν σημαίνουν απαραίτητα και «κλειστό» πολιτισμικό πρότυπο, δηλαδή χωρίς επαφές, επιρροές, επικοινωνίες, δυναμική και εξέλιξη. Ο φυσικός χώρος και η τοπική κοινωνία διαμόρφωσαν στην πάροδο της μεγάλης διάρκειας του χρόνου, ένα τοπικό πολιτισμικό πρότυπο, ανοικτό στις γειτονικές αλλά και στις μακρύτερες περιοχές. Θεωρούμε δηλαδή, ότι κάθε τοπικό πολιτισμικό πρότυπο δεν είναι παρά ένα οικοσύστημα, που ενώ είμαστε αναγκασμένοι να του προσδώσουμε σαφή γεωγραφικά όρια, αυτό στην ουσία παραμένει ανοικτό και εντάσσεται με τον τρόπο αυτό, δηλαδή το «άνοιγμα», σ' ένα ευρύτερο πολιτισμικό πρότυπο.

Τα ανθρωπογενή χαρακτηριστικά του ενιαίου πολιτισμικού προτύπου της Κόνιτσας, εκ πρώτης όψεως, δίδουν την εντύπωση, ότι είναι κοινά και όμοια σ' όλη την έκταση της γεωγραφικής περιοχής της. Έτσι λοιπόν, τα «ίχνη»⁵ της αν-

3. Νίκος Β. Σούλης, *Το Κλίμα της Ηπείρου*, Ιωάννινα, 1994.

4. Ευγενία Αδάμ, *Οι ανασκαφές στο Κλειδί*, Δελτίο Κέντρου Ερευνών Ζαγορίου, περίοδος Β', χρόνος 6ος, τεύχος 12, Ιωάννινα, Δεκέμβριος 1986.

5. Μιχάλης Η. Αράπογλου, *Ο Συμβολισμός του Χώρου*, Ηπειρωτικό Ημερολόγιο, τόμος ΙΕ' - ΙΣΤ', Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα, 1993-94.

θρώπινης δραστηριότητας, που εκφράζουν αυτό το τοπικό και ιδιαίτερο πολιτισμικό πρότυπο στο χώρο, φαίνονται να παρουσιάζουν όμοια χαρακτηριστικά, ως προς τη δομή, τη λειτουργία, τη μορφή και την αισθητική. Όμως, μια βαθύτερη παρατήρηση του «φυσικού» χώρου της Κόνιτσας μάς αποκαλύπτει, καταρχάς μία οριζόντια υψομετρική διαστρωμάτωση, που ακολουθεί τις ισοϋψείς καμπύλες του εδάφους και που εντάσσει τους οικισμούς ανάλογα με το υψόμετρο σε τρεις φυσικές (οικολογικές) ζώνες⁶: α) ζώνη μέχρι 900 μ. υψόμετρο, β) ζώνη μέχρι 1.100 μ. υψόμετρο και γ) ζώνη πάνω από 1.100 μ. υψόμετρο.

Σ' αυτές τις ζώνες, τόσο η χλωρίδα και η πανίδα, όσο και η ανθρώπινη δραστηριότητα διαφοροποιούνται με τέτοιο τρόπο, που ενώ τα ανθρωπογενή χαρακτηριστικά τους εντάσσονται στο ίδιο πολιτισμικό πρότυπο, εντούτοις παρουσιάζουν σημαντικές «τοπικές» διαφορές (π.χ. οι οικισμοί του λεκανοπεδίου της Κόνιτσας, οι ορεινοί οικισμοί της Αετομηλίτσας⁷ - Φούρκας, η οικιστική ενότητα της Πυρσόγιαννης, της Αγίας Παρασκευής⁸ κλπ.). Παράλληλα, τα κοιλώματα του εδάφους, οι γνωστές μας «λάκκες», ανεξάρτητα από υψόμετρο, ομαδοποιούν τους οικισμούς, δημιουργώντας οικιστικές μικροενότητες με ανθρωπογενή χαρακτηριστικά, που επίσης ξεχωρίζουν από εκείνα του ενιαίου συνόλου (π.χ. οικισμοί της Λάκκας Αώου, οικισμοί της Μόλιστας⁹ κλπ.). Επί πλέον, η ανθρώπινη δραστηριότητα στο χώρο, που στην ουσία δεν είναι παρά ένας διαφορετικός τρόπος ζωής και κατά συνέπεια ένας διαφορετικός τοπικός πολιτισμός, στηρίζεται και αναπτύσσεται σ' αυτές τις οριζόντιες ζώνες βλάστησης και τα κοιλώματα του εδάφους.

Από τις πρώτες διάσπαρτες κατοικίσεις του χώρου, αλλά και μέχρι τη σημερινή οικιστική εικόνα της περιοχής, ο χώρος διαμορφώνεται από την ανθρώπινη δράση (ο χώρος εξανθρωπίζεται) με τέτοιο τρόπο, που άνθρωπος και χώρος να

6. ΥΠΕΧΩΔΕ, *Μελέτη οικολογική - χωροταξική χαρακτηριστικών οικοσυστημάτων ορεινών όγκων βόρειας Πίνδου*, Σύνοψη Ανάλυσης, Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας, Αθήνα, Νοέμβριος 1992.

7. Βασίλης Γ. Νιτσιάκος, *Αετομηλίτσα (παραδοσιακή λαογραφία)*, τεύχος Α', έκδοση Συλλόγου Αετομηλιτιστών το «Ντένισκο», Γιάννινα, 1979. Βλ. επίσης του ιδίου, *Παραδοσιακές Κοινωνικές Δομές*, Οδυσσέας, Αθήνα, πρώτη έκδοση, Οκτώβριος 1991. Βλ. ομοίως του ιδίου, *Οι Ορεινές Κοινότητες της Βόρειας Πίνδου, στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, (το κεφ. Η κτηνοτροφική κοινότητα: οικολογική προσαρμογή, σχέσεις παραγωγής και κοινωνική συγκρότηση - το παράδειγμα της Αετομηλίτσας και το κεφ. Από την κοινωνιοδημογραφική αποσύνθεση στη συμβολική ανασυγκρότηση και τη διαχείριση της κοινωνικής μνήμης - η περίπτωση της Πυρσόγιαννης και το κεφ. Οι κοινότητες της βόρειας Πίνδου σήμερα - σε συνεργασία με τον Μιχάλη Αράπογλου) Πλέθρον - Λαϊκός Πολιτισμός / Τοπικές Κοινωνίες, Διευθυντής σειράς: Στάθης Δαμιανάκος, Αθήνα, Ιούνιος 1995.

8. Σημειώνουμε ότι για λόγους επικοινωνίας και συνεννόησης όλοι οι οικισμοί της περιοχής Κόνιτσας αναφέρονται με την επίσημη ονομασία του ελληνικού Κράτους.

9. Χαρίλαος Γ. Γκούτος, *Μολιστινά, (ιστορικά στοιχεία για τα χωριά της Μόλιστας Κονίτσης Γανναδιό, Μεσαριά, Μοναστήρι)*, Αθήνα, 1983.

αποτελούν μια ταυτότητα, δηλαδή ένα αρμονικό τοπικό σύνολο. Οι εγκαταστάσεις του ανθρώπου στην περιοχή οργανώνονται, στηριζόμενες στη γεωγραφία του χώρου. Δημιουργείται, εν ολίγοις, ένα σύνολο εγκαταστάσεων, που στηρίζει την επιβίωση του ανθρώπου και επιτρέπει την ανάπτυξη της διευρυμένης οικογένειας και κατ' επέκταση της κοινωνικής ομάδας. Με τον τρόπο αυτό, η κοινωνική και οικονομική δραστηριότητα του ανθρώπου, αν φυσικά, εξαιρέσουμε τους ιστορικούς λόγους, εξειδικεύονται στο μεγαλύτερο μέρος τους στηριζόμενες στις δυνατότητες και στα φυσικά χαρακτηριστικά της κάθε μικροπεριοχής, (π.χ. κτηνοτροφία, γεωργία, υλοτομία, άλλα επαγγέλματα κλπ.). Στη συνέχεια, οι ανθρώπινες εγκαταστάσεις και η εξειδικευμένη κοινωνική - οικονομική δραστηριότητα εκφράζονται μέσα από τα μορφολογικά χαρακτηριστικά της τοπικής αρχιτεκτονικής¹⁰, που ενώ ανήκουν στο ίδιο πολιτισμικό σύνολο, παρουσιάζουν κατά τόπους, ή και κατά γεωγραφικές μικροενότητες, κατασκευαστικές, λειτουργικές και αισθητικές διαφορές. Τα δομικά υλικά, καθώς επίσης και η τεχνική των κατασκευών προέρχονται από τον χώρο. Παρόλο, όμως, που ο κατάλογός τους είναι λιτός και οι κατασκευαστικές δυνατότητες φαίνονται περιορισμένες, το αποτέλεσμά τους μαρτυρεί την υψηλή τεχνική γνώση και το εξαιρετικό αισθητικό επίπεδο (πολιτισμικό) των κατοίκων της περιοχής.

Έτσι λοιπόν, η ανθρώπινη δραστηριότητα στο σύνολό της αφήνει τα «ίχνη» της και αποτυπώνεται στον φυσικό χώρο. Οι ζώνες βλάστησης, για παράδειγμα, μας μαρτυρούν με τον καλύτερο και τον πιο απλό και σαφή τρόπο την οικονομική εξειδίκευση (π.χ. καλλιέργειες, βοσκότοποι, δάσοι, αναβαθμίδες, οδοί επικοινωνίας κλπ.). Όμως και τα δομικά υλικά του χώρου (π.χ. πέτρα, σχιστόπλακα και ξύλο) μαρτυρούν με τη σειρά τους τεχνικές, λειτουργικές, αισθητικές γνώσεις και όχι μόνο. Αλλά και τα κτίσματα γενικότερα (π.χ. οικίες, δημόσια, ιδιωτικά ή εκκλησιαστικά κτήρια, καλύβες, γεφύρια, βρύσες, εικονίσματα, υδρόμυλοι, λιθόστρωτα, ξερολιθιές κλπ.) εκφράζουν γενικότερα κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές δομές και λειτουργίες¹¹.

Θα μπορούσαμε επομένως να συμπεράνουμε ότι, τα κοινά χαρακτηριστικά που συνθέτουν, μεταξύ άλλων, την τοπική ταυτότητα του ενιαίου τοπικού πολιτισμικού προτύπου, προσδιορίζονται κυρίως από τους παράγοντες: α) άνθρωπο (ιστορία), β) χώρο (γεωγραφία) και γ) εγκαταστάσεις («ίχνη» του ανθρώπου στο χώρο). Αντιθέτως, οι διαφορές της τοπικής ταυτότητας εντοπίζονται κυρίως στους παράγοντες: α) υψόμετρο (ζώνες βλάστησης), β) κοιλάματα («λάκκες»)

10. Για τα Μαστοροχώρια και τους Μαστόρους της Κόνιτσας, βλ. Αρμολόι, τρίμηνη έκδοση με θέματα από την Πυρσόγιαννη και τα γύρω Μαστοροχώρια, τεύχος 1ο, Λάρισα, Αύγουστος 1976. Βλ. επίσης, Γιάννης Μαυρομμάτης, *Ιστορία και Παράδοση της Πυρσόγιαννης, Χωριανικά ανέκδοτα και ιστορίες*, Ηγουμενίτσα 1989.

11. Μιχάλης Η. Αράπογλου, «*Ζαγόρι 1750-1950, κοινωνικές και οικονομικές δομές*», Ήπειρος: Κοινωνία - Οικονομία, 15ος-20ος αι., Πρακτικά Συνεδρίου Ιστορίας, Ιωάννινα, 1987.

και γ) αισθητική (μορφολογικά αρχιτεκτονικά στοιχεία). Αποτέλεσμα αυτών των παραγόντων είναι, το τοπίο κατά τόπους, να αλλάζει αισθητική εικόνα ανάλογα με το υψόμετρο (οριζόντια ζώνη), με τις εδαφικές κοιλότητες (λάκκες) αλλά και με την οικονομική δραστηριότητα, γεωργική, δασική, κτηνοτροφική αλλά και με τις μικρότερες και περισσότερο εξειδικευμένες δραστηριότητες, όπως τα κηπάρια, το κλαδερό, τις αναβαθμίδες, τις καλύβες, τα αμπέλια κλπ. Παράλληλα, οι κατασκευές, κατά τόπους, να αλλάζουν αισθητική ανάλογα με τη χρήση, τον συνδυασμό και την τεχνική του δομικού υλικού.

Πράγματι, σε οικισμούς (π.χ. Πυρσόγιαννη, Πουρνιά¹² κλπ.) ή μεμονωμένα κτήρια (π.χ. Μοναστήρι της Ζέρμας, Μονή Στομίου κλπ.) καθώς και σε μικρογεωγραφικές οικιστικές ενότητες παρατηρείται η χρήση της άσπρης ή της μαύρης πέτρας, ή ακόμη μαζί και των δύο (π.χ. τοιχοποιίες¹³, αγκωνάρια, υπέρθυρα, λαμπάδες, δεσιές, φουρυσάκια, γεισώματα, γριπίδες, καμινάδες, σκάλες, κλπ.), η εξωτερική χρήση του ξύλου (π.χ. εξώστες, εμφανείς ξυλοδεσιές, γεισώματα, πόρτες, παράθυρα, κιγκλιδώματα, κλπ.) και με την ίδια λογική η σχιστόπλακα (π.χ. στέγες, πλακοστρώσεις, κλπ.). Τα κτήρια, εσωτερικά, διαφέρουν ελάχιστα ως προς την οργάνωση και λειτουργία των χώρων τους, όμως, ο πλούτος και το αισθητικό αποτέλεσμα, όταν διαφέρει, δηλώνει παράλληλα και την κοινωνική, οικονομική, θρησκευτική και πολιτική θέση του ιδιοκτήτη. Τα δημόσια κοσμικά κτήρια, και τα εκκλησιαστικά κτήρια, καθώς επίσης και τα έργα υποδομής του χώρου συναγωνίζονται τα ιδιωτικά στο αισθητικό αποτέλεσμα. Παρουσιάζουν κι αυτά διαφορές σε επίπεδο διαστάσεων, συνθέσεων όγκων, γεωμετρικών μορφών, αρχιτεκτονικών λεπτομερειών, εξοπλισμών και φυσικά αισθητικής. Οι μικροτοπικές διαφορές επεκτείνονται ακόμη περισσότερο και στις αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες, κυρίως όμως, ως προς την αισθητική έκφρασή τους (π.χ. μορφές λάξευσης της πέτρας, των αρμών, των συνδυασμών της πέτρας, των γεισωμάτων, των γριπίδων, των υπέρθυρων κλπ.).

Εν ολίγοις, όλες αυτές οι διαφορές, που εντοπίζονται στις μικρογεωγραφικές ενότητες (π.χ. φυσικές ζώνες βλάστησης, οικισμοί, οικιστικές ενότητες κλπ.), σε μεμονωμένα κτήρια ή αρχιτεκτονικά σύνολα (π.χ. μοναστήρια, καλύβες, γεφύρια, βρύσες, υδρόμυλοι, χάνια κλπ.), αλλά και διαφορές, που δημιουργούνται σε κοινωνικές ομάδες από την εξειδικευμένη οικονομική δραστηριότητα, συνθέτουν την ιδιαιτερότητα και καθορίζουν με σαφή τρόπο την τοπική πολιτισμική ταυτότητα της Κόνιτσας. Η τοπική ταυτότητα του χώρου βρίσκεται μέ-

12. Χριστόδουλος Ι. Χρηστίδης, *Πουρνιά Κονίτσης-Ιωαννίνων. Το χωριό μου*, Αθήνα, 1991.

13. Για την αρχιτεκτονική και τους μαστόρους γενικότερα βλ. Νικόλαος Μουτσόπουλος, *Κουδαραίοι Μακεδόνες και Ηπειρώτες Μάστορες*, ανάπτυπο εκ του λευκώματος του Τ.Ε.Ε. οι Πρώτοι Έλληνες Τεχνικοί Επιστήμονες περιόδου Απελευθερώσεως, Αθήνα, 1976. Βλ. επίσης, Αλεξ. Χ. Μαμμόπουλος, *Λαϊκή Αρχιτεκτονική, Ηπειρώτες Μαστόροι και Γεφύρια*, βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών Αρ. 40, Αθήνα 1973.

σα σ' αυτή τη διαφορά, όπως άλλωστε και κάθε χώρου. Δυστυχώς, όλος αυτός ο πλούτος, όχι μόνο δεν έχει καταγραφεί, αλλά έχει εξισωθεί και σε γενικότητες, τόσο από έλλειψη επιστημονικής έρευνας, μελέτης, καταγραφής και ανάδειξης, όσο κι από πολιτικές σκοπιμότητες και οικονομικά συμφέροντα.

Η σχέση ανθρώπου και χώρου περικλείει και συγχρόνως αποδεσμεύει μια εξαιρετικά ισχυρή ενέργεια και δυναμική. Είναι η δυναμική της παράδοσης. Κατά γενικό κανόνα, ο χώρος, είτε είναι γεωγραφικός, κοινωνικός, ή οικονομικός λειτουργεί ως συσσωρευτής, ας μας επιτραπεί η έκφραση, όπου αποθηκεύεται όλη η ενέργεια της ιστορίας του ανθρώπου. Κάθε σύγχρονη κοινωνία ενσωματώνει αυτόματα τη δυναμική αυτή της ενέργειας. Οι σύγχρονες και ανεπτυγμένες κοινωνίες το γνωρίζουν και κατά συνέπεια εκμεταλλεύονται αυτήν την ενέργεια του χώρου. Η ενέργεια αυτή δεν είναι τίποτε άλλο παρά τα «ίχνη» της ανθρώπινης δραστηριότητας στο χώρο, που μαρτυρούν το ιστορικό πέρασμα του ανθρώπου από την περιοχή. Είναι τα χαρακτηριστικά της γεωγραφίας του χώρου και η ταυτότητα της κοινωνίας που ζει σ' αυτόν.

Η σχέση ανθρώπου και χώρου στις προγενέστερες της σημερινής κοινωνίας δεν ήταν παρά το αποτέλεσμα μιας αρμονικής συνύπαρξης των δύο. Βέβαια και στο παρελθόν η σχέση αυτή διαταράχθηκε έντονα, αλλά θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε με μερικές επιφυλάξεις, ότι οι διαταράξεις αυτές έγιναν στην κλίμακα του ανθρώπου και του χώρου. Όλες οι κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές δομές¹⁴, ακόμη και για τις πιο παλιότερες κοινωνίες, βρίσκονται «αποθηκευμένες» στο χώρο. Η έρευνα και η μελέτη αυτών των δομών, όπου βεβαίως υπάρχει, μας οδηγεί εκτός των άλλων, στην ανακάλυψη ενός συνόλου θεμελιακών αρχών, δηλαδή ενός συστήματος αξιών, που καθόριζε τη σχέση ανθρώπου και χώρου. Αυτή η αρμονική σχέση, πάνω απ' όλα, στηρίζονταν στην αρχή του σεβασμού του χώρου από τον άνθρωπο, του σεβασμού δηλαδή της ίδιας της ιστορίας του, αφού στο χώρο είναι συνυφασμένα όλα τα ανθρωπογεωγραφικά στοιχεία των κοινωνικών ομάδων, που έζησαν κατά καιρούς σ' αυτόν.

Συνοπτικά, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ότι η αρμονική συνύπαρξη ανθρώπου και χώρου εκφράζεται μέσα από τα παρακάτω χαρακτηριστικά στοιχεία:

α. Τη διαμόρφωση του χώρου από τον άνθρωπο (π.χ. εξανθρωπισμένο περιβάλλον κλπ.), με σεβασμό στα οικολογικά χαρακτηριστικά του (π.χ. χλωρίδα, πανίδα κλπ.).

β. Τις δομές της κοινωνίας, πλήρως προσαρμοσμένες στα γεωγραφικά χαρα-

14. Μιχάλης Η. Αράπογλου, *Le Zagori: Mécanisme de fonctionnement d'un espace Montagnard grec*. Διατριβή υπό τη διεύθυνση του καθ. Guy Burgel στο Πανεπιστήμιο Paris X.-Nanterre, Γαλλία 1981.

κτηριστικά του χώρου (π.χ. διευρυνμένη οικογένεια, κοινωνικές ομάδες, γάμοι, άλλα κοινωνικά γεγονότα κλπ.).

γ. Την οργάνωση της οικονομικής ζωής της τοπικής κοινωνίας με πλήρη ανάπτυξη των οικονομικών δυνατοτήτων του χώρου (π.χ. μετακινήσεις κτηνοτρόφων, μαστόρων, άλλων ασχολιών κλπ.).

δ. Την προσαρμογή της θρησκευτικής ζωής στα γεωγραφικά και ιστορικά δεδομένα του χώρου (π.χ. κλιματικές συνθήκες της περιοχής, εποχές του έτους, δεισιδαιμονίες, γεγονότα, μύθοι, εικασίες, κλπ.).

ε. Τη σύνδεση της πολιτικής ζωής, με τις κοινωνικές δομές και την οικονομική οργάνωση, ως προεκτάσεις του χώρου (π.χ. εξουσίες, εκπροσωπήσεις, πολιτικοί ρόλοι, εκλογές σε συγκεκριμένες ημερομηνίες και χώρους κλπ.).

στ. Τη διαμόρφωση της ιδιαίτερης τοπικής πολιτισμικής ταυτότητας, με κυρίαρχα χαρακτηριστικά της, το χώρο και την ιστορία του. Επίσης, το αποτέλεσμα της αρμονικής συνύπαρξης ανθρώπου και χώρου, ως μοναδική αισθητική δημιουργία της κάθε μικρογεωγραφικής ενότητας εκφράζουν και αποκαλύπτουν με τη μορφή, τη σύνθεση, την ποικιλία και την πολυπλοκότητά τους:

α. Το τοπικό «φυσικό» τοπίο (π.χ. αναβαθμίδες, κηπάρια, κλαδερό, βοσκότοποι, δασικές εκτάσεις, αίθρια, όχθοι, παραποτάμια βλάστηση, καλλιέργειες, κρημνοί, χαράδρες, λεκάνες, χρώματα πετρωμάτων, γεωλογικές εξάρσεις, κορυφές, πέτρες, κοιλώματα, σπήλαια, υγροί, βαλτώδεις ή πεδινοί τόποι κλπ.) που τις περισσότερες φορές τους δίδονται τοπικές ονομασίες και που περιέχουν όλη την ιστορία του τόπου.

β. Το τοπικό ανθρωπογενές τοπίο (π.χ. οικιστικές ενότητες, μεμονωμένοι οικισμοί, μεμονωμένα κτήρια, μοναστήρια, ξωκλήσια, εικονίσματα, γεφύρια, υδρόμυλοι, βρύσες, πέτρινες σκάλες, στάνες, λούτσες κλπ.) που συνδυάζονται θαυμάσια με το «φυσικό» τοπίο και εναρμονίζονται πλήρως με την τοπική ζωή σε όλες τις εκφράσεις της.

Συμπερασματικά, λοιπόν, αφού τα χρονικά περιθώρια μιας εισήγησης δεν επιτρέπουν περισσότερη ανάπτυξη του θέματός μας, θα θέλαμε να τελειώσουμε επισημαίνοντας:

α. ότι αυτή η προσέγγιση του χώρου από τον άνθρωπο, δεν έχει χάσει ούτε την αξία της ούτε την επικαιρότητά της και

β. ότι εκτός από το επιστημονικό ενδιαφέρον, που παρουσιάζει, προσφέρει επιπλέον, όλα εκείνα τα στοιχεία και τις δυνατότητες, που μπορούν να ενσωματωθούν σε σύγχρονα ολοκληρωμένα προγράμματα ανάπτυξης, να καθορίσουν τη στρατηγική τους και να λύσουν πρακτικά προβλήματα εφαρμογής τους.

Τέλος, ιδιαίτερα για την περιοχή της Κόνιτσας, θα θέλαμε να τονίσουμε την

εξαιρετική σημασία που έχει η διατήρηση της τοπικής πολιτισμικής ταυτότητας, ως θεμελιώδους στοιχείου εξέλιξης της τοπικής κοινωνίας και κατά συνέπεια της περιοχής, κάτω μάλιστα από το βάρος μιας ισοπεδωτικής πολιτιστικής πολιτικής, τόσο σε εθνικό, όσο και σε διεθνές επίπεδο.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Π. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΟΝΙΤΣΑΣ ΗΠΕΙΡΟΥ,
ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ-ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ (ΤΟΠΙΟ).
ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Εισαγωγή: Οι δυτικοί πολιτισμοί αναπτύσσονται στην Ευρώπη και τη Ρωσία με οριακή εξέλιξή τους ως την Αίγυπτο. Η αρχή τους οφείλεται στην Ελλάδα και τη Ρώμη (κλασικός πολιτισμός) και επεκτείνονται διαχρονικά και βαθμιαία προς τα βορειοδυτικά (Μεσαιωνικός πολιτισμός), για να ολοκληρωθούν μετά την Αναγέννηση (1600 μ.Χ.) στο νεότερο Ευρωπαϊκό πολιτισμό.

Υπάρχει μια συνεχής αντίθεση των Δυτικών Πολιτισμών με τους Κεντρικούς Πολιτισμούς (π.χ. Σουμέριους στη Μεσοποταμία, Ασσύριους, Πέρσες, Ινδούς κτλ., αργότερα με το Ισλάμ, που ως το 17ο αι. κυριαρχεί στη Δυτική πτέρυγα της Ευρώπης), και ιδίως με τον ανατολικό κλάδο τους (Ισλάμ). Θυμίζουμε σχετικά την κλασική αντιπαλότητα αρχαίων Ελλήνων-Περσών ως τη μεσαιωνική σύγκρουση Αράβων-Δυτικοευρωπαίων (Ισπανία). Η κύρια αιτία αυτών των συγκρούσεων φαίνεται να επικεντρώνεται στην επικυριαρχία της Μεσογείου, η οποία παραμένει διαχρονικά στον ευρωπαϊκό έλεγχο, ενώ τα κράτη της Ευρώπης μετά από αρκετούς επικίνδυνους και μακροχρόνιους μεταξύ τους ανταγωνισμούς φαίνεται να ισορροπούν στο πλαίσιο της Ενωμένης Ευρώπης.

I. Αρχαίος Ελληνικός πολιτισμός

1. Ελλάδα γενικά: Ο Μυκηναϊκός πολιτισμός (1600-1100 π.Χ.) προέρχεται κατευθείαν από το μεσοελλαδικό πολιτισμό και δέχεται ισχυρή επίδραση του Μινωϊκού πολιτισμού (2600-1150 π.Χ.), έχει όμως έντονη προσωπικότητα. Έτσι, λοιπόν, μπορούμε να μιλάμε για ενοποιημένο Αιγαίο πολιτισμό.

Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι ο Μινωϊκός πολιτισμός, που αναπτύσσεται παράλληλα σχεδόν με το Μεσοποταμιακό και τον Αιγυπτιακό, με πιθανές ισχυρές εμπορικές και όχι μόνο διασυνδέσεις μ' αυτούς, δημιουργεί μια θαρραλέα νησιωτική κοινωνία, ελεύθερα σκεπτόμενη, με φιλελεύθερες αρχές και αποτελούμενη από άτομα με προσωπικότητα και τάση για την περιπέτεια. Αυτά τα κοινωνικά χαρακτηριστικά διαχέονται και στη Μυκηναϊκή Ελλάδα (Πελοπόννησος, νησιά Αιγαίου, δυτικές ακτές Ανατολίας κτλ.) (Jellicoe et all, 1987).

Γύρω στα 1100 π.Χ., γίνονται μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμών (Ινδοευρωπαϊκών) στην Ανατολική Ευρώπη, μέσα στις οποίες συμπεριλαμβάνεται και η κάθοδος του ελληνικού φύλου των Δωριέων από την Πίνδο προς την Πελοπόν-

νησο (*Αρχαιολογία*, Τεύχ. 19, 19). Έτσι, λοιπόν, στις χθόνιες μεσογειακές προ-ελληνικές θρησκευτικές δοξασίες υπερτέθηκαν οι ουράνιες δωρικές, και μέσα από τις ελληνικές μαγικοθρησκευτικές (μυστικιστικές) αντιλήψεις προήλθε η ελληνική φιλοσοφία που αποτελεί αλλαγή προσανατολισμού της υπαρξιακής κατάστασης του ανθρώπινου όντος.

Με τους Πυθαγόρειους (6ος αι. π.Χ.), στη συνέχεια, στην ελληνική φιλοσοφική σκέψη εισέρχονται οι αριθμοί (μαθηματικά), που θεωρούνται και πραγματικές ουσίες (π.χ. οι περιττοί αριθμοί είναι πεπερασμένοι, άρα μορφοποιημένοι, και οι άρτιοι αριθμοί άπειροι, άμορφοι και ατελέστεροι των περιπτών). Το εσώτατο νόημα του σύμπαντος (κόσμου) ερμηνεύεται από τους Πυθαγόρειους με τη βοήθεια της αριθμολογίας, π.χ. πιστεύουν ότι οι αριθμοί 3, 4 και 10 συμμετέχουν ενεργά στη διαμόρφωση του σύμπαντος που είναι τριμερούς μορφής (ουρανός, γη, φωτιά) (*Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Πυθαγόρας*). Με τον "Τίμαιο" του Πλάτωνα (428-348/7 π.Χ.) εμφανίζεται η οργάνωση του κόσμου με τέσσερα στοιχεία (πυρ, ύδωρ, αήρ, και γη) και σύνολο σχέσεων μεταξύ Ανθρώπου-μικρόκοσμου και Σύμπαντος-μακρόκοσμου.

Ο Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.), επίσης, πιστεύει σε μια αντιστοιχία μεταξύ φυσικών στοιχείων και απλών στερεών σωμάτων της γεωμετρίας (π.χ. γη-κύβος). Ο κύκλος είναι το τελειότερο γεωμετρικό σχήμα. Οι απόψεις του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη επηρέασαν βαθιά τον ευρωπαϊκό Μεσαίωνα (*Singer, 1958, 67, 82-3*).

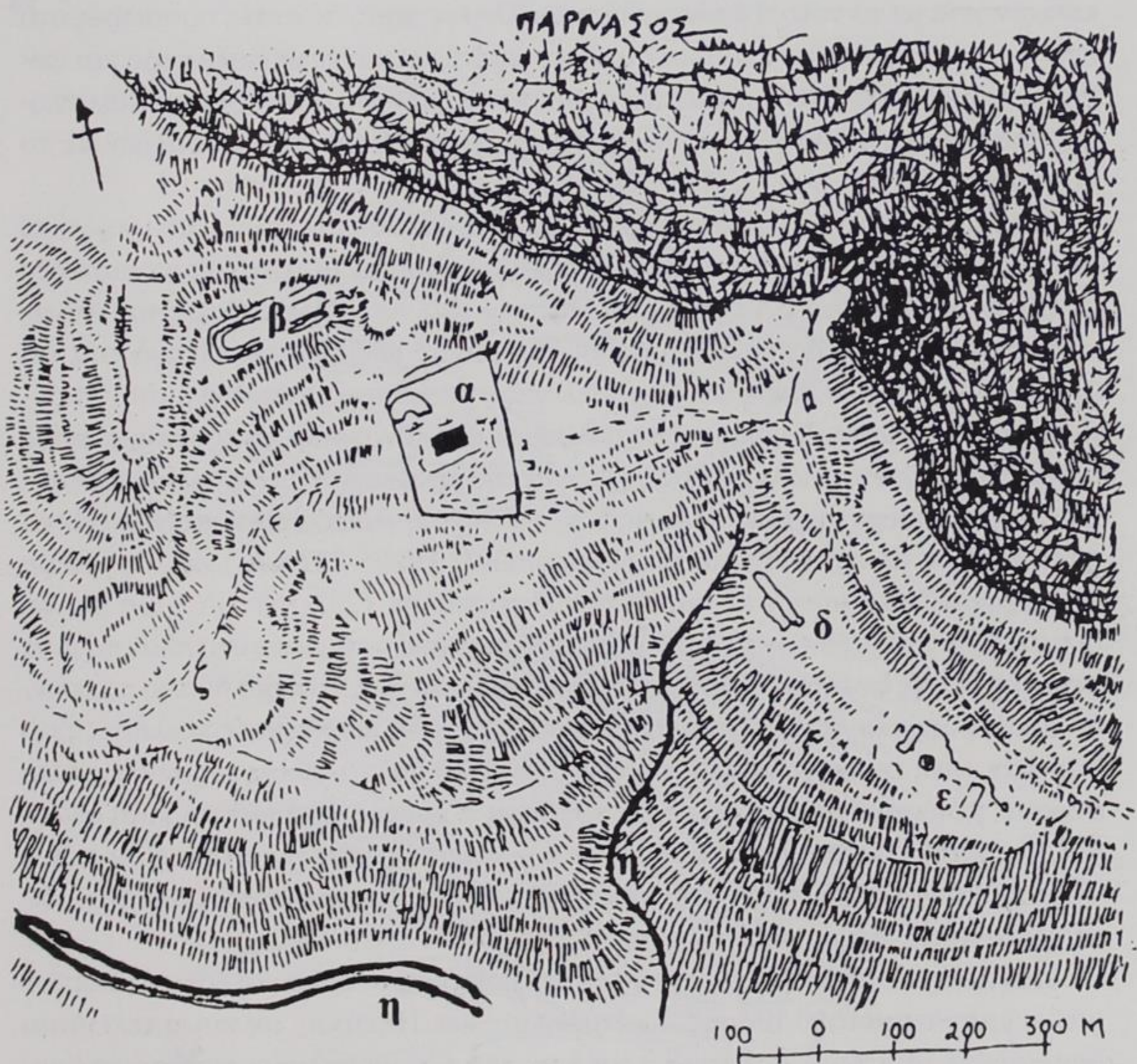
Ο μυστικιστής φιλόσοφος και μαθηματικός Πλάτων τοποθετεί παγκόσμιες έννοιες δημιουργίας ή αλήθειες σε ένα κοσμικό καθαρά επίπεδο μακριά από τον καθημερινό άνθρωπο, και με επιρροή από τη βασική γεωμετρία των Αιγυπτίων, ενώ ο Αριστοτέλης, φιλόσοφος της λογικής και βιολόγος, καταβάλλει μεγαλύτερη προσπάθεια να καταλάβει το εύρος του ανθρώπινου μυαλού (δηλ. πώς αυτό δημιουργεί). Οι ιδέες αυτές των δυο φιλοσόφων, δημιουργικές ή οικολογικές, χαρακτηρίζουν τον κλασικό ελληνικό κόσμο, τόσο στο επίπεδο της αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας όσο και του τοπίου (περιβάλλοντος).

Παρουσιάζει, λοιπόν, συμπερασματικά, και ο μετέπειτα ελληνικός πολιτισμός μια διμερή σύνθεση (μυστικισμό και ορθολογισμό), που προβάλλεται σε όλες τις εκδηλώσεις του (π.χ. έθιμα, δοξασίες, αρχιτεκτονική, πολεοδομία κτλ.).

Κανένα αρχαιοελληνικό κτίσμα δεν αποπειράται να κυριαρχήσει στο τοπίο, παρά συσχετίζεται μαζί του σε μια μυστικιστική αρμονία. Άλλωστε, στο πλαίσιο της αρχαϊκής λογικής που χαρακτηρίζει αρχικά και τον κλασικό πολιτισμό ισχύει η σχέση (*Λαγόπουλος, 1970, 13*), κόσμος = οικισμός = κτίριο = γεωγραφική περιοχή, δηλ. εμφανίζεται μια αναλογία μεταξύ του κοσμικού επιπέδου σκέψης και του επιπέδου έκφρασης της κοινωνικής οργάνωσης (χαρακτηριστικό που εξαφανίζεται βαθμιαία από τις ευρωπαϊκές κοινωνίες μετά την Αναγέννηση). Έτσι, λοιπόν, ο ελληνικός ναός είναι μια καθαρή εγκαθίδρυση στο πλαίσιο μιας κοσμικής επιταγής, όπως τα μέρη μιας ενότητας τοποθετούνται στο σωστό τόπο

και σε αρμονική μεταξύ τους συσχέτιση. Η αρχιτεκτονική αυτή που δεν ήταν τολμηρή στη δομή και την κατασκευή, αλλά έκρυβε αφηρημένες γεωμετρικές αναλογίες, εγκαθίδρυσε ουσιαστικά τα βασικά πρότυπα για το Δυτικό Πολιτισμό (π.χ. Παρθενώνας κτλ.).

Παράλληλα, το τοπίο (Landscape) στην Ελλάδα γίνεται ένα με τα βουνά, τους λόφους ή τα νησιά, αποκτά ένα μυστικισμό και μια διαύγεια στη φόρμα, έχοντας δική του φυσιογνωμία, αποκλειστικότητα και μέγιστο διανοητικό και φυσικό περιεχόμενο (πίν.1). Το κάθε τοπίο φαίνεται σαν να προφυλάσσεται από ένα θεϊκό ή διαβολικό πνεύμα (*genius logi* βλ. σχ. Jellicoe et all, ό.π.). Δεν υπάρχουν ισχυροί άξονες προσέγγισης και η λογική του διαισθητικού αστικού

Πίν. 1. Το Δελφικό τοπίο που καταλαμβάνει τη γεωγραφική έκταση μεταξύ του Παρνασσού και του ποταμού Πλείστου, α. Ιερός περίβολος, β. Στάδιο, γ. Κασταλία πηγή, δ. Γυμναστήριο, ε. Μαρμαρία, ζ. Ιερά οδός, η. Ποταμός. Χαρακτηριστική ένταξη του ιερού τόπου στο οικολογικό περιβάλλον (Πηγή: Jellicoe et all, ό.π., σ. 174).

σχεδιασμού των Ελλήνων φαίνεται στη σύνθεση του δομημένου χώρου τους (π.χ. ναοί, θέατρα, αγορές, κτλ.) που γίνεται ένα με το φυσικό τοπίο. Η οπτική γωνία όρασης των κτισμάτων είναι θεμελιώδους αρχιτεκτονικής σημασίας. Η αποδοχή αυτών των φυσικών αξιών προβάλλεται έντονα στο διανοητικό σχεδιασμό της Μιλήτου (ιπποδάμειο σύστημα) και συνεχίζεται κατά την ανάπτυξη του ελληνιστικού σχεδιασμού των πόλεων.

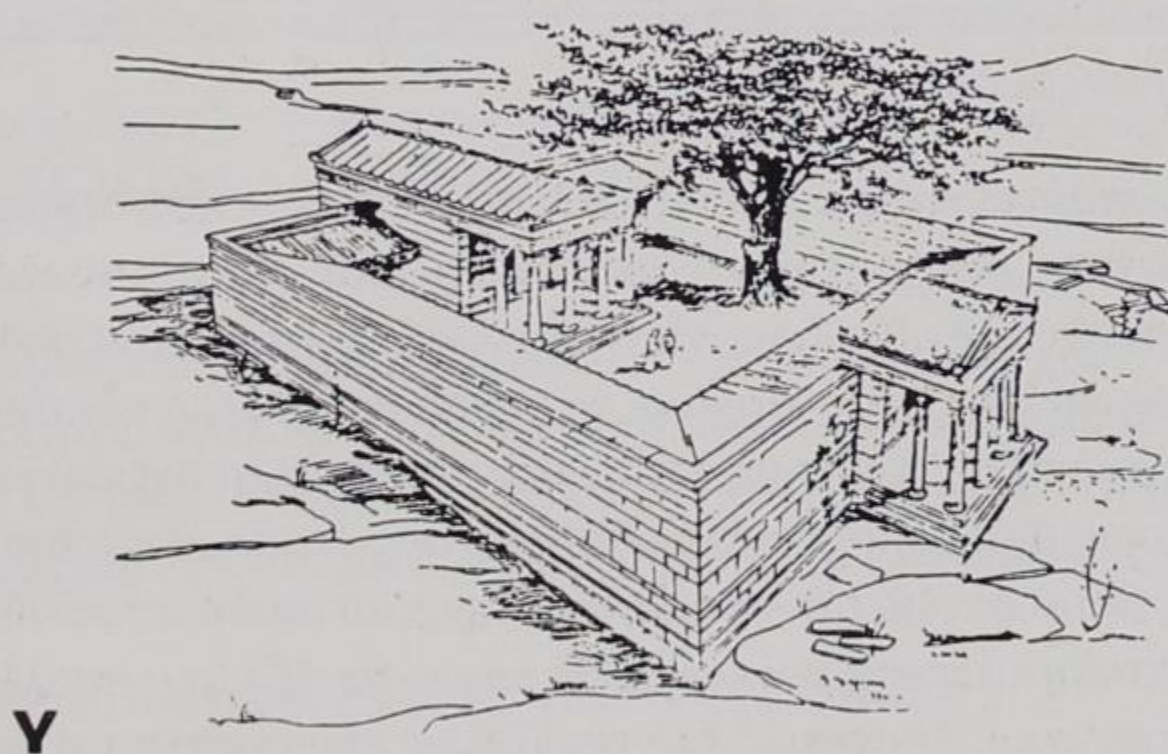
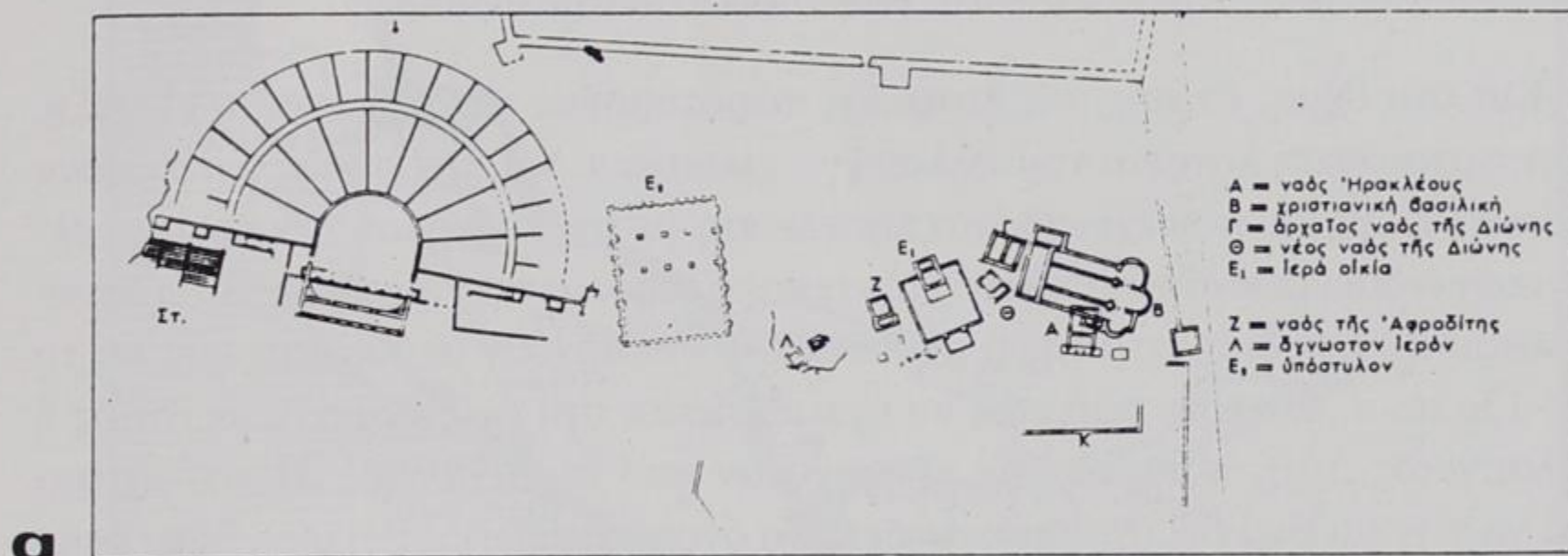
2. *Ήπειρος*: Ενώ η Ήπειρος είναι βατή από την Ιλλυρία, η Πίνδος και ο Άραχθος τη χωρίζουν τόσο αποτελεσματικά από τη θάλασσα, ώστε να μην υπάρχουν ποτέ στενές μ' αυτήν σχέσεις. Επίσης, ο Αμβρακικός κόλπος και το βουνό Μακρυνόρος αποτελούν ένα σαφές όριο με την Ακαρνανία και εμπόδιο στην επικοινωνία με το νότο. Εξάλλου, οι παράλληλες προς τις ακτές οροσειρές στο εσωτερικό, σχημάτιζαν επιμήκεις απομονωμένες λεκάνες με πολύ νερό και φυσικό πλούτο. Τέλος, το ποτάμιο σύστημα, πυκνό μεν αλλά εξαιρετικά πολύπλοκης διαδρομής, δε βοήθησε ιδιαίτερα την επικοινωνία των παραλιών με το εσωτερικό.

Από τα 14 πρώτα ελληνικά φύλα που εγκαταστάθηκαν στην Ήπειρο, γύρω στο 2000 π.Χ., κυρίως στην ορεινή ζώνη, διακρίνονται οι τρεις σπουδαιότερες φυλές. Οι Χάονες στα ΒΔ της χώρας, (Χαονία-Φοινίκη) στις εκβολές του Αώου, οι Θεσπρωτοί στα ΝΔ μεταξύ Αράχθου-Αχέροντα, με κέντρο την Πανδοσία και οι Μολοσσοί στην εύφορη περιοχή Ελλοπίας με κέντρο τη Δωδώνη στους πρόποδες του Τόμαρου. Χωρίς να υπεισέλθουμε στο εθνογραφικό πρόβλημα, όπου αντικατοπτρίζονται διάφορες απόψεις για την προέλευση των ηπειρωτικών φύλων, παρατηρούμε ότι από τον 4ο αι. π.Χ. η ελληνική γλώσσα επικρατεί στο Ηπειρωτικό έθνος: βλ. σχετ. "Συμμαχία Ηπειρωτών" (330/25-232 π.Χ.), ενώ αργότερα μετασχηματίζεται αυτή στο "κοινό των Ηπειρωτών" (232-168 π.Χ.) μια μορφή ομοσπονδίας μεταξύ των φυλών. Δεν είναι τυχαίο ότι τότε και στο πλαίσιο μιας περιφερειακής φυλετικής ταυτότητας οργανώνεται ένα πλούσιο δίκτυο πόλεων.

Στα προσχωσιγενή δέλτα των ποταμών και στις εσωτερικές κοιλάδες βρίσκονταν κατά την αρχαιότητα τα κέντρα εποίκισμού και κουλτούρας ενός πληθυσμού, που στο μεγαλύτερο μέρος του ήταν ποιμένες ("βουβόται") και γεωργοί, και κατοικούσαν σε διασπαρμένα και ολιγάνθρωπα χωριά (4ος αι. π.Χ.). Τόσο η βιοτεχνία (βλ. προϊστορικά ευρήματα), όσο και τα ορυχεία, δεν ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένα (Δημητριάδης 1980, 60-80).

Παράλληλα, από την εποχή του Ομήρου υπήρχαν καλές σχέσεις εμπορίου και συμμαχίας μεταξύ Ιθάκης, Κεφαλληνίας και Ηπείρου, αν και η τελευταία δεν παρήγε ιδιαίτερα πολύτιμα προϊόντα, για να προσελκύει εμπορικές δραστηριότητες (κυρίως ξυλεία, κτηνοτροφικά προϊόντα, ενώ εισήγαγε σιτάρι και χάλκινα μυκηναϊκά όπλα).

Οι λίγες πληροφορίες για τον ιδιωτικό και δημόσιο βίο των Ηπειρωτών προέρχονται από τις χρηστήριες επιγραφές που ανακαλύφθηκαν στη Δωδώνη (πίν.

Πίν. 2. Ἱερός τόπος τῆς Δωδώνης, α. Ὅλο το συγκρότημα, β. Ἡ ἀρχιτεκτονική του ἱεροῦ κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. (β' μισό), γ. Ἡ ἀρχιτεκτονική μορφή του ἱεροῦ ἀπὸ πρὶν τὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (Πηγή: Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς, τόμ. 5, σ. 937-8).

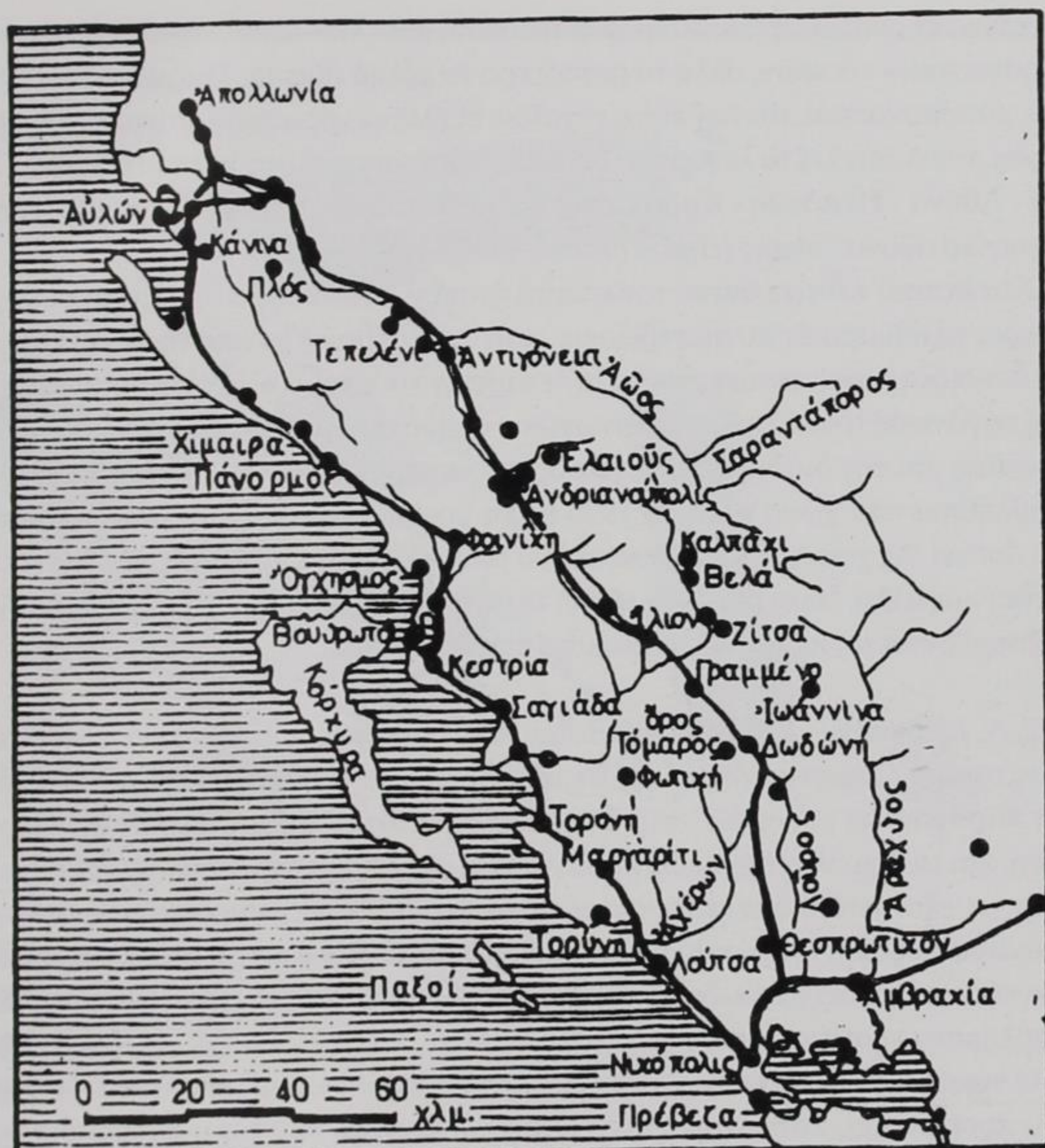
2). Γενικά όμως διαφαίνεται κυρίαρχο στοιχείο του κοινωνικού και δημόσιου βίου η συντηρητικότητα (π.χ. γλώσσα, λατρεία, έθιμα ταφής, πολιτική κτλ.). Οι οικισμοί διατηρούν επί μακρότατο διάστημα ανεξέλικτη μορφή.

Και στο θέμα, επίσης, της λατρείας παρατηρούμε μια αργόσυρτη εξέλιξη. Στην αρχαιότατη λατρεία του Ελλού (γ' χιλιετία π.Χ.), την οποία αντιπροσωπεύει η θεά γη και που έχει χθόνια προέλευση, με την εμφάνιση των πρώτων ελληνικών ινδοευρωπαϊκών φύλων φτάνει και η λατρεία της "ιεράς φηγού" (δρυονολατρεία). Στη διάρκεια της β' χιλιετίας συνυπάρχουν οι δυο λατρείες ως το 14ο-13ο αι. π.Χ. οπότε φαίνεται να εγκαθίσταται στη Δωδώνη ο Δωδωναιός ή Πελασγικός Δίας, που πιθανόν προερχόταν από τη Θεσσαλία. Η πανάρχαια θεά γη γίνεται θεά σύζυγος του Δία (με το όνομα Διώνη) και η ιερή δρυς θεωρείται η κατοικία του θείου ζεύγους. Από τότε ως την επικράτηση της χριστιανικής λατρείας (τέλος του 4ου αι. μ.Χ.), κυρίαρχη θεότητα παραμένει ο Δίας και η σύνναός του Διώνη.

Κάπως ανάλογα παρουσιάζεται και το ζήτημα των οικισμών. Έχουμε μια βραδύτητα εξέλιξης ενός δικτύου μεγάλων πόλεων, που φαίνεται να οργανώνεται σε δίκτυο γύρω στον 3ο αι. π.Χ. Έτσι, σύμφωνα με τις ιστορικές μαρτυρίες ο Αιμίλιος Παύλος (168 (7) π.Χ.) καταστρέφει 70 πόλεις και παίρνει 150 χιλ. αιχμαλώτους. Εφόσον δε γίνει μια συστηματική έρευνα, μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε σήμερα για την οργάνωση αυτού του δικτύου, με βάση τα κέντρα ανάπτυξης των τριών βασικών φύλων, δηλ. τη Φοινίκη, την Πανδοσία και τη Δωδώνη. Φαίνεται πολύ πιθανό αυτό το δίκτυο να ακολουθεί τις νομοτέλειες του οικολογικού περιβάλλοντος, δηλ. προεπιλεγμένες με κάποια κριτήρια (που πρέπει η έρευνα να εντοπίσει) χωροθετήσεις πόλεων. Σ' αυτό το σημείο σημαντικό ρόλο θα παίζουν οι θέσεις των ιερών λατρευτικών τόπων των Ηπειρωτών, αλλά και τα αρχαία οδικά δίκτυα.

Παράλληλα, υπάρχει και ένα δευτερεύον πυκνό δίκτυο κτηνοτροφικών οικισμών, όπου με σχετική αυτάρκεια και απομόνωση διαβιοί ένας πυκνός γεωργοκτηνοτροφικός πληθυσμός. Τα δομικά αυτά χαρακτηριστικά του οικιστικού δικτύου κρατούνται σταθερά στην αρχαία, τη μεσαιωνική, αλλά και την οθωμανική Ήπειρο. Η περιοχή της Κόνιτσας βρίσκεται κοντά, αλλά όχι επάνω στο πρώτο οργανωμένο ρωμαϊκό οδικό δίκτυο (Απολλωνίας-Νικόπολης, που είναι τμήμα της Εγνατίας οδού Δυρραχίου-Θεσσαλονίκης), το οποίο ασφαλώς συντέλεσε και στην ανάπτυξη κάποιων πόλεων κατά μήκος του (βλ. σχ. Απολλωνία, Δωδώνη, Θεσπρωτικό κτλ.). Δυστυχώς, δε γνωρίζουμε περισσότερα γι' αυτή την οικιστική οργάνωση (πίν.3).

Συμπερασματικά, φαίνεται να υπάρχει μια πολιτιστική ταυτότητα αλλά και αναλογίες στις αξίες μεταξύ του ευρύτερου ελληνικού πολιτισμού και του αυτό-

Πίν. 3. Δίκτυο οικισμών και βασικών οδών της Ήπειρου κατά τα Ρωμαϊκά χρόνια (Πηγή: Hammond, N.C.L. 1967, *Epirus*, Οξφόρδη, σ. 700).

χθονα ηπειρωτικού, που μεταφέρονται στους κλασικούς χρόνους και σε επιμέρους ομοιότητες, αναλογίες ή αξίες σχετικά με τη συμπεριφορά των αντίστοιχων κοινωνιών ως προς την αρχιτεκτονική, την πολεοδομία και τη χρήση του τοπίου γενικά, αλλά και ειδικότερα σχετικά τα κτίσματα (Σύγκρινε πίν. 1 και 2).

II. Σύγχρονη κατάσταση: Ελλάδα, Ήπειρος (Κόνιτσα)

1. Ελλάδα του '80: Ο ηπειρωτικός κορμός της Ελλάδας καταλαμβάνεται από το ορεινό σύστημα των Ελληνίδων (συνέχεια των Δειναρίδων) με γενική κατεύθυνση ΒΒΔ-ΝΝΑ. Έτσι, οι κυριότερες ελληνικές πεδιάδες εξωθούνται στα παράλια του Αιγαίου και στις περιοχές της Β. Ελλάδας. Η τυπική αυτή Δειναρική

διάταξη επηρεάζει την κυκλοφορία των ποταμών, των λεκανών απορροής, των παραγωγικών εδαφών, αλλά περισσότερο τα οδικά δίκτυα. Παρατηρούμε, λοιπόν, μακροσκοπικά, ότι δεν είναι τυχαία η εξέλιξη ενός μοντέλου ανάπτυξης της χώρας που αποτελεί το λεγόμενο διπλό S, δηλ. (τους πόλους και του άξονες: Πάτρα - Αθήνα - Θεσ/νίκη - Καβάλα κτλ.) που εν πολλοίς συμπίπτει και με τον παραγωγικό άξονα" αυτής (Δημητριάδης, 1980, 147-15) (πίν.4).

Στα αστικά κέντρα αυτού του αναπτυξιακού άξονα παρατηρούνται οι μεγαλύτερες πληθυσμικές συγκεντρώσεις, που ακολουθούνται από τη συγκέντρωση του δευτερογενούς, τριτογενούς και τεταρτογενούς τομέα. Έτσι, η γραφειοκρατική οργάνωση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, δηλ. η οργάνωση της οικονομίας και της διαδικασίας λήψεως αποφάσεων κατά ιεραρχικές βαθμίδες, προβλήθηκε στο χώρο μετά το 1920 με τη μορφή της ιεραρχίας των οικισμών. Στο δίκτυο της χώρας εμφανίζονται δυο βασικά κέντρα, η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη και άλλα δευτερεύοντα πάνω στον άξονα ανάπτυξης. Τα Ιωάννινα χαρακτηρίζονται ως κεντρικός οικισμός (ό.π.).

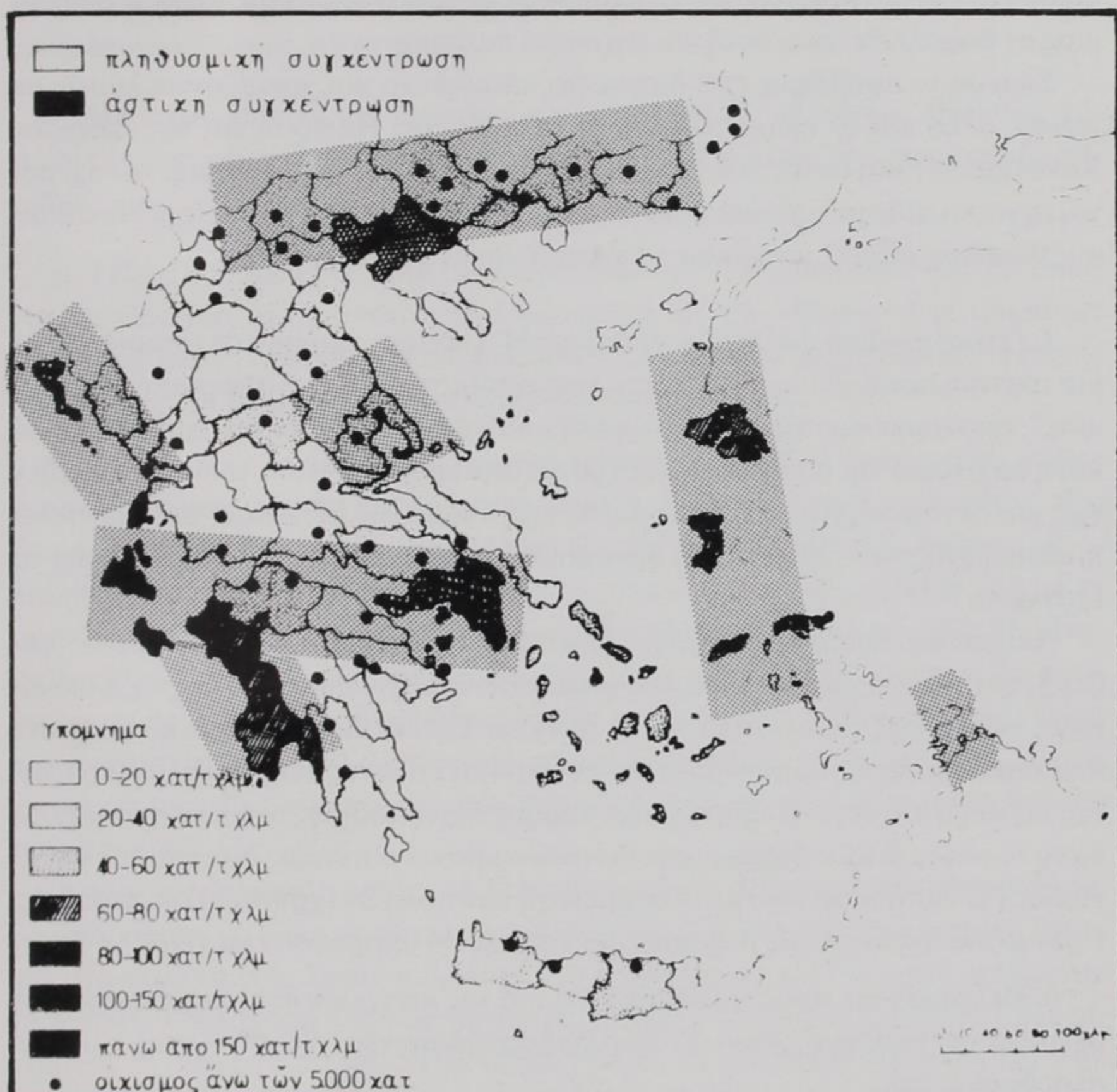
2. *N. Ιωαννίνων - Επαρχία Κόνιτσας*: Από σχετική έρευνα στα τέλη της δεκαετίας του '80 (Δημητριάδης, ό.π.) σημειώνουμε επιγραμματικά ότι ο Ν. Ιωαννίνων παρουσιάζει μειωμένες παραγωγικές δυνατότητες όσον αφορά τη γεωργική γη, και αυξημένες, όχι όμως εξελιγμένες, σχετικά με την κτηνοτροφία και τα δάση, με εξαιρετικά δυσχερές οικολογικό περιβάλλον (κλίμα κτλ.), με φθίνουσα αναδιάρθρωση του πληθυσμικού δυναμικού, με πολύ μικρή αλλαγή στην κοινωνική δομή, με οξυμένα ιδιοκτησιακά προβλήματα της γεωργικής γης και άλλα προβλήματα εξαιτίας της απομόνωσης.

Ο νομός αυτός φαίνεται να δέχεται τον εκσυγχρονισμό με κατεύθυνση από νότο προς βορρά, κατά τον άξονα: Πάτρα-Ιωάννινα, αλλά και κατά μήκος της παραλίας, δηλ. Πρέβεζα-Πάργα-Ηγουμενίτσα-Φιλιάτες κτλ.. Μέσα σ' αυτό το περιφερειακό πλαίσιο εντάσσεται και η επαρχία Κόνιτσας (μια από τις τέσσερις του Νομού, υπόλοιπες: Δωδώνη, Μέτσοβο, Πωγώνι) σε μια περιοχή του νομού που ανήκει ολοκληρωτικά στην παράδοση. Ο οικισμός της Κόνιτσας χαρακτηρίζεται ως *ακραίος οικισμός* και βρίσκεται σε εντελώς απομονωμένη και ουδέτερη ζώνη, έξω από πόλους και άξονες ανάπτυξης.

Κατά συνέπεια πάνω στους νεοοριζόμενους άξονες και πόλους τείνει σήμερα να συγκεντρωθεί ο πληθυσμός, ο εκσυγχρονισμός, αφήνοντας τα υπόλοιπα διαμερίσματα της Ηπείρου, δηλ. και την Κόνιτσα κτλ. στην υπανάπτυξη και στην παράδοση.

III. Δυνατότητες ανάπτυξης

Προγραμματικές θέσεις: Όπως φαίνεται από την ιστορική ανάλυση που προηγήθηκε, η Ήπειρος και ειδικότερα η επαρχία Κόνιτσας εμφανίζουν δια-

Πίν. 4. Μοντέλο ανάπτυξης της Ελλάδας κατά το έτος 1920. Εμφανίζονται οι οικισμοί πάνω από 5.000 κατ., καθώς και οι πυκνότητες κατά νομό της χώρας. Επίσης εμφανίζονται και οι σχηματιζόμενοι άξονες με πληθυσμική συγκέντρωση (Πηγή: Χουλιαράκης, Μ. 1973: *Γεωγραφική, Διοικητική και πληθυσμική εξέλιξη της Ελλάδας, 1821-1981*, τόμ. Α1, σ. 181.

χρονικά τα χαρακτηριστικά μιας συντηρητικής κοινωνίας (concerning βλ. σχ. *Piggott, 1965*), όπου η κοινωνική δομή, η γεωργία, η χειροτεχνία και το εμπόριο συνδέονται τόσο πολύ μεταξύ τους, ώστε να είναι δύσκολη (αν όχι αδύνατη) μια αυθόρμητη αλλαγή. Παράγοντες αυτογενούς αλλαγής θα μπορούσαν να αποτελέσουν το μέγεθος του πληθυσμού, η απασχόληση ή η αναδιάρθρωση της γεωργικής γης κτλ., πράγμα όμως που δεν επιτεύχθηκε.

Δυστυχώς, όμως, προς αυτή την κατεύθυνση και για πολλούς και γνωστούς λόγους δεν κινήθηκε το ελληνικό κράτος εγκαίρως (δηλ. από τη δεκαετία του '60), ώστε να συγκρατηθεί ο αγροτικός πληθυσμός στο πλαίσιο μιας αποκε-

ντρωμένης ανάπτυξης που θα περιλάμβανε αναζωογόνηση της τοπικής οικονομίας με θαραλλέα κοινωνική και αγροτική πολιτική.

Σήμερα το πρόβλημα έχει διογκωθεί επικίνδυνα και χρειάζονται λύσεις σε γενικό, αλλά και σε ειδικό πλαίσιο ανάπτυξης, της Ηπείρου και της επαρχίας Κόνιτσας: βέβαια αυτές οι κατευθύνσεις προϋποθέτουν ερευνητική, και όχι μόνο, εργασία πολυμελούς και πολυεπιστημονικής ομάδας, ενώ εμείς μόνο κάποιους βασικούς άξονες μπορούμε να καταθέσουμε για συζήτηση.

1. Γενικό πλαίσιο ανάπτυξης Ηπείρου: Η Ήπειρος πλούσια σε ιστορία και με μια σχετική αυτάρκεια εμφανίζει τα χαρακτηριστικά μιας “μεθοριακής οικονομίας”, αποκομμένη από την οικονομική ενδοχώρα της. Η τοπική κοινωνία αλλά και η οικονομία της διέρχονται μια χρόνια στασιμότητα, ενώ η τοπική αγορά δεν έχει μια δυναμική, για να ωθήσει μια τοπική ανάπτυξη. Βέβαια, σ’ αυτό συντελεί η τάση φυγής του ανθρώπινου δυναμικού, κυρίως προς την Αθήνα ή προς τα Γιάννενα.

Απαιτείται, λοιπόν ένα *Σχέδιο Δράσης* με το οποίο θα γίνονται άμεσες παρεμβάσεις σε κρίσιμους τομείς του χωρο-οικονομικού συστήματος (π.χ. οικονομικό, κοινωνικό, πολιτιστικό κτλ.). Αυτό το Σχέδιο Δράσης που κινείται στο πλαίσιο ενός προγραμματισμού πρέπει να θέτει άξονες ενεργειών με ιεραρχικές προτεραιότητες, να εξασφαλίζει πόρους ικανοποίησης των προγραμμάτων, όπου το κύριο βάρος διαχείρισης θα αναλαμβάνει ο τοπικός διοικητικός μηχανισμός (Τ. Αυτοδιοίκηση) με τη συμμετοχή των πολιτών (χρήστες) της περιοχής. Ενδεικτικά αναφέρουμε μερικούς άξονες που θα μπορούσαν να είναι:

α. Βελτίωση της *προσπελασιμότητας* και της *κεντρικότητας* της περιοχής σε σχέση με την υπόλοιπη χώρα. Σ’ αυτό θα βοηθήσουν νέοι οδικοί άξονες, λιμάνια, αεροδρόμια κτλ..

β. Εκμετάλλευση της *γεωγραφικής θέσης* της Ηπείρου (Κόνιτσας) σε σχέση με την Αλβανία, που μπορεί να χαρακτηριστεί ως Ευρωπαϊκή περιοχή κοινοτικού ενδιαφέροντος. Οι παντός είδους σχέσεις με τη γείτονα χώρα (π.χ. εμπορικές, μορφωτικές, τουριστικές κτλ.), πρέπει να ενταθούν, να μελετηθούν μακροπρόθεσμα και πολυδιάστατα.

γ. Εξειδίκευση των *αστικών κέντρων* ως προς τις παρεχόμενες λειτουργίες. Για παράδειγμα η Κόνιτσα εξειδικεύεται στον ορεινό οικολογικό τουρισμό. Πάνω σ’ αυτό πρέπει να γίνει σοβαρή επιτόπια δουλειά τόσο ως προς την απασχόληση (θέσεις εργασίας), όσο και για τη στέγαση των νέων κατοίκων που θα προσελκύσει μια τέτοια οικονομική αναβάθμιση (ΥΧΟΠ, 1984).

δ. Άμεση τόνωση της *τοπικής αγοράς*, στήριξη και εξυγίανση του υπάρχοντος παραγωγικού δυναμικού και δημιουργία νέου επιχειρηματικού περιβάλλοντος.

ε. Αλλαγή οικονομικής γεωγραφίας της Ηπείρου και ειδικότερα της Επαρ-

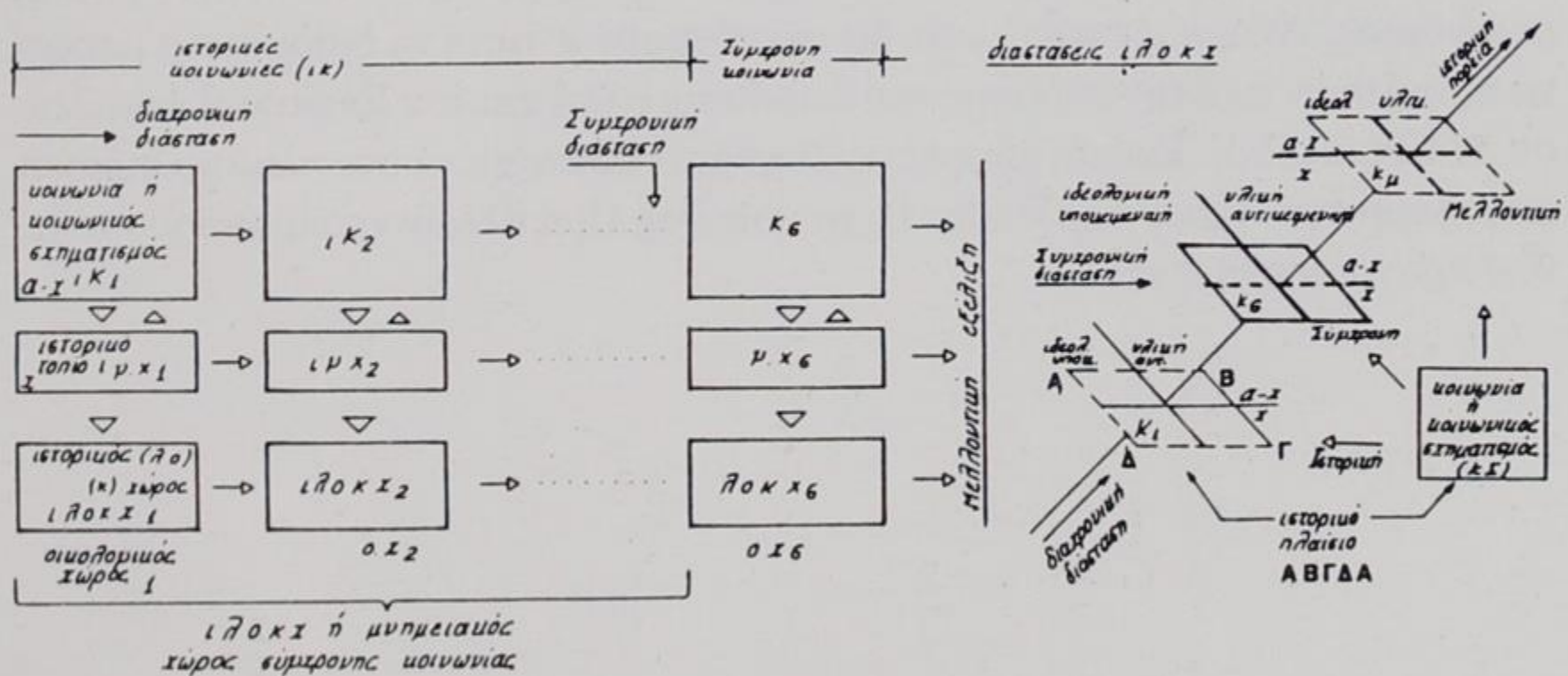
χίας Κόνιτσας με βελτίωση και εξυγίανση των τομέων παραγωγής (πρωτογενούς, δευτερογενούς, τριτογενούς).

ζ. Με κύρια ευθύνη του κράτους, αποκέντρωση της κεντρικής εξουσίας, τόνωση του τοπικού επιπέδου και ενεργοποίηση των πολιτών και της τοπικής αυτοδιοίκησης.

η. Τέλος, θα πρέπει να δοθεί προτεραιότητα στο ανθρώπινο δυναμικό, όπως για παράδειγμα στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων με την ίδρυση νέων τμημάτων (π.χ. οικολογίας, ορεινής οικονομίας κτλ.), αλλά και σε μηχανισμούς τεχνικής κατάρτισης και επιμόρφωσης του τοπικού πληθυσμού κτλ..

Ειδικό πλαίσιο ανάπτυξης Επαρχίας Κόνιτσας: Ευτυχώς, διατηρείται ακόμη ένας σημαντικός, και θα έλεγα ως ένα σημείο αναξιοποίητος παράγοντας, που θα μπορούσε να βελτιώσει ίσως τις τοπικές συνθήκες διαβίωσης, εφόσον αξιοποιηθεί σωστά. Ο παράγοντας αυτός είναι το *οικολογικό περιβάλλον* που με τη συνοδεία της πλούσιας τοπικής πολιτιστικής ιστορίας αποκτά μια άλλη διάσταση στο πλαίσιο μιας Ενωμένης και Ενιαίας Ευρώπης. Έτσι, πιστεύουμε ότι ο συντηρητισμός, χαρακτηριστικό διαχρονικής απομόνωσης, μπορεί να γίνει τώρα μια αναστρέψιμη θετική κατάσταση σε μια Ευρώπη που ενδιαφέρεται για τις ιστορικές της ρίζες, που πολλές από αυτές ξεκινούν απ' αυτό το νοτιοανατολικό τμήμα της (πίν.5).

Άρα ο συνδυασμός: ιστορικό πλαίσιο-οικολογικό (οικιστικό) περιβάλλον, θα μπορούσαν να είναι οι αναπτυξιακοί άξονες μιας τοπικής Ρυθμιστικής έρευνας στο πλαίσιο ενός Σχεδίου Δράσης. Για παράδειγμα η οικολογική μελέτη του Μουσείου Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας για την Πίνδο (Επ. Κόνιτσας) που γίνεται με τη συνεργασία του ΥΠΕΧΩΔΕ (1992), θα μπορούσε να συνδυαστεί με

Πιν. 5. Θεωρητικό σχήμα της διαχρονικής ιστορικής (δομικής) εξέλιξης της κοινωνίας, του τοπίου και του χώρου (λ.ο.κ.) ως τη συγχρονική διάσταση (Πηγή: Δημητριάδης, 1992, ό.π., σ. 105).

τη συστηματική μελέτη της ιστορίας της περιοχής. Βέβαια, μια τέτοια μελέτη προϋποθέτει τη διεπιστημονική συνεργασία διαφόρων ειδικοτήτων, έτσι ώστε να καταγραφούν σε πρώτη φάση τα αβιοτικά/βιοτικά, (κοινωνικά, οικονομικά κτλ.) και τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά της Επαρχίας Κόνιτσας. Η προσέλευση του πληθυσμού (δηλ. θέσεις εργασίας) θα είναι μια σημαντική παράμετρος στην όλη επιτυχία του προγραμματισμού-σχεδιασμού αυτής της παρέμβασης.

Ειδικότερα, για μεν το ιστορικό πλαίσιο ειδικοί επιστήμονες (π.χ. αρχαιολόγοι, ιστορικοί, λαογράφοι, αρχιτέκτονες, πολεοδόμοι, χωροτάκτες, κτλ.) θα μπορούσαν να εντοπίσουν σε χωροταξική κλίμακα τους ιστορικούς τόπους, δημιουργώντας ένα συστηματικό πολιτιστικό αρχείο. Παράλληλα, ειδικοί επιστήμονες (π.χ. γεωπόνοι, δασολόγοι, οικολόγοι κτλ.) θα εντόπιζαν τους οικολογικούς τόπους που ζητούν προστασία, διατήρηση ή αναβάθμιση και θα δημιουργούνταν έτσι ένα δεύτερο οικολογικό αρχείο.

Στο πλαίσιο ενός ειδικού τοπικού φορέα με έδρα την Κόνιτσα, θα μπορούσε να γίνει ένας μακροχρόνιος προγραμματισμός με συγκεκριμένους Σκοπούς και Στόχους προς το καλό της τοπικής κοινωνίας. Ο τοπικός φορέας θα αποτελεί το επιτελικό κέντρο που θα εκτιμά τις προτάσεις για την περιοχή, θα αναλαμβάνει δράση για την εφαρμογή, θα παρακολουθεί και θα ελέγχει ή θα αναθεωρεί τις προγραμματικές θέσεις (Δημητριάδης, 1992, 62, 62-5). Ο φορέας αυτός θα μπορούσε να λάβει και τη μορφή μιας *Αναπτυξιακής Εταιρίας* που θα πλαισιώνεται από ειδικούς επιστήμονες κατά περίπτωση και θα βρίσκεται σε στενή σχέση με ερευνητικά κέντρα, π.χ. ΑΕΙ.

Με βάση αυτούς τους προγραμματικούς άξονες στο πλαίσιο του Σχεδίου Δράσης θα μπορούσαν να προκύψουν, μετά και από συστηματική επιτόπια ανάλυση, πολυάριθμα τοπικά αναπτυξιακά προγράμματα που θα μπορούσαν με κατάλληλη υποστήριξη να υλοποιηθούν από τις τοπικές κοινότητες με την εποπτεία και τη συνδρομή της Αναπτυξιακής Εταιρίας για την τόνωση της τοπικής οικονομίας. Ακόμη, οι πόροι που θα επενδυθούν σ' αυτή τη διαδικασία μπορεί να προέλθουν από τη συνδρομή του Δημόσιου αλλά και του Ιδιωτικού κεφαλαίου. Η Ευρωπαϊκή Ένωση μπορεί να βοηθήσει οικονομικά στο πλαίσιο ειδικών προγραμμάτων όπως π.χ. leader II, το interreg II, ή άλλων νεοπροκηρυσσόμενων προγραμμάτων κτλ..

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρχαιολογία: "Τι και πως;" 1986: *Αρχαιολογία*, τεύχ. 19, σσ. 8-40 (επιμ. Βελισσαροπούλου-Καρακώστα)
- Δημητριάδης, Ε.Π. 1980: *Κοινωνικός σχηματισμός και πολεολογικός χώρος. Είκοσι οικισμοί της Επαρχίας Κόνιτσας Ηπείρου*, διδακτ. διατριβή, ΕΕΠΣ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, τ. Η', παράρτ. αρθ. 1: Α.Π.Θ.
- Δημητριάδης, Ε.Π. 1992: *Ιστορικός λειτουργικά οργανωμένος και κατασκευασμένος χώρος. Η σύλληψή του στη σύγχρονη πολεοδομική αντίληψη: Θεωρία-πράξη*. Θεσσαλονίκη: Univ. Studio Press
- Jellicoe, G. και S. 1987 (1975): *The Landscape of Man. Shaping the environment from prehistory to Present day*. London, Thames and Hudson
- Λαγόπουλος, Α.-Φ. 1970: *Η επιρροή των κοσμικών αντιλήψεων επί της παραδοσιακής μεσογειακής και ινδοευρωπαϊκής πολεοδομίας*. Διδακτορική διατριβή ΕΜΠ, Αθήνα
- Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Πυθαγόρας
- Piggot, S. 1965: *Ancient Europe from the beginnings of agriculture to classical antiquity*. Edinburgh.
- Singer, C. 1958: *From magic to science*. New York: Dover Publications Inc.
- ΥΧΟΠ, Διεύθυνση Χωροταξίας, 1984: *Νομός Ιωαννίνων: Προτάσεις Χωροταξικής Οργάνωσης*, Αθήνα.

ΕΛΕΥΘ. Π. ΑΛΕΞΑΚΗΣ

ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΣΗΜΕΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ. ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

(ΕΠΑΡΧΙΕΣ ΦΙΛΙΑΤΩΝ, ΠΩΓΩΝΙΟΥ, ΚΟΝΙΤΣΑΣ)

1. Το τοπωνυμικό των οικισμών

Σύμφωνα με πολλούς μελετητές υπάρχει μια αντιστοιχία, μια αντανάκλαση της κοινωνίας στο χώρο και αντίστροφα. Ο οικισμένος χώρος είναι μια «χωροποίηση της κοινωνικής δομής» (Bromberger 1988: 12). Είναι η «προβολή της κοινωνικής οργάνωσης στο έδαφος» (Lefebvre 1978). Η κοινωνική οργάνωση αποκτά διάσταση στο χώρο, όπως άλλωστε και τα κοινωνικά γεγονότα. Πέρα όμως από τα γεγονότα ο οικισμένος χώρος είναι και ο φορέας του συμβολισμού, ιδιότητα που αφορά κυρίως την εθνολογική έρευνα. Οι ιεραρχίες, οι κοινωνικές τάξεις, η οικονομική οργάνωση εγγράφονται και αποτυπώνονται στο έδαφος. Το ίδιο ισχύει έμμεσα και για τους θεσμούς, π.χ. ο τρόπος μεταβίβασης των ακινήτων είναι καθοριστικός παράγων στη διαμόρφωση του υπαιθρου και του αστικού χώρου (Ζαρκιά 1992: 77-78). Η μεταγαμήλια εγκατάσταση των ζευγαριών καθορίζει τη δομή των ομάδων συγγένειας λόγω συγκατοίκησης των πατρογραμμικών ή πατροπλευρικών συγγενών στον ίδιο χώρο κλπ. (πρβ. Kasakoff και Adams 1977: 48-64).

Σε μια μελέτη, λοιπόν, για την οργάνωση του χώρου πιστεύω ότι είναι απαραίτητη η αναφορά στην ονοματολογία των ανθρωπίνων εγκαταστάσεων. Οι τοπωνυμίες αποτελούν σημαντική μαρτυρία αυτών που συνέβηκαν στο χώρο και η μελέτη τους είναι αναγκαία όχι μόνο για την ιστορική αλλά και για την εθνολογική διερεύνηση (Ζαρκιά 1992: 79· πρβ. και Maronitis 1973: 48). Κατά τον Levi-Strauss (1962:254) η ονομάτιση είναι η σύνδεση του «εαυτού μας» με τους «άλλους» και επομένως η μελέτη της είναι πολύ χρήσιμη για την κατανόηση της «ετερότητας». Άλλωστε, η τοποθέτηση στο χώρο συνδέεται άμεσα με την πολιτισμική και κοινωνική ταυτότητα (πρβ. Levy και Segaud 1983: 206).

Στο μέρος αυτό θα εξετάσω διεξοδικά τα τοπωνύμια των οικισμών (μαχαλάδων, χωριών, κωμοπόλεων) στις υπό μελέτη περιοχές με απώτερο στόχο να κατανοήσουμε καλύτερα τις οργανωτικές αρχές που ρυθμίζουν και ρυθμίζονται την οικιστική συμπεριφορά των κατοίκων των τριών επαρχιών και να ερμηνεύσουμε τις τεχνικές μορφές που στεγάζουν την κοινωνική συμπεριφορά. Δεν πρόκειται να προχωρήσω σε μια συστηματική ετυμολόγηση αυτών των τοπωνυμίων. Είναι άλλωστε δύσκολο, αν όχι επικίνδυνο, γιατί ένα όνομα συνήθως λόγω παραφθο-

ράς μπορεί να ερμηνευθεί με πολλούς τρόπους¹. Ύστερα είναι κάτι διαφορετικό η ετυμολογία των τοπωνυμίων από την ερμηνεία τους. Θα κάνω απλώς μια ταξινόμηση με βάση τις καταλήξεις τους, επειδή αυτές αποτελούν το κλειδί για την κατανόηση της λογικής που τα καθορίζει. Στη συνέχεια θα επιχειρήσω να τα συνδέσω με τις εθνικές ομάδες που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή στο πέρασμα των αιώνων. Παράλληλα θα προσπαθήσω να χρονολογήσω, στο βαθμό του δυνατού, την εμφάνισή τους, στηριζόμενος κυρίως σε ιστορικά και άλλα στοιχεία. Στο σημείο αυτό θα γίνουν ενδεικτικά ορισμένες ετυμολογήσεις. Η εξέταση πάντως θα είναι περισσότερο κοινωνιογλωσσολογική και λιγότερο εθνογλωσσολογική.

Τα αρχαιότερα τοπωνύμια από άποψη κατάληξης πρέπει να θεωρηθούν αυτά που λήγουν σε -ιανά, -ανά. Παρουσιάζονται για πρώτη φορά στο βιβλίο «Περί κτισμάτων του Ιουστινιανού» (μέσα 6ου αιώνα μ.Χ.) του ιστορικού Προκοπίου. Αναφέρομαι μόνο στο σχηματισμό τους και όχι στο περιεχόμενό τους, γιατί σήμερα στην περιοχή που εξετάζουμε κανένα σχεδόν από τα αρχαία αυτά τοπωνύμια δεν έχει διασωθεί. Εξάλλου, ενώ φαίνεται ότι είχαν αποκλειστικά λατινική προέλευση (κατάληξη και ετυμολογία), αυτά που βρίσκουμε σήμερα στην περιοχή με την ίδια κατάληξη, από άποψη ετυμολογική έχουν ποικίλη προέλευση. Άλλωστε, ορισμένα τοπωνύμια με κατάληξη -ιανά στη διάρκεια των αιώνων αλλοιώθηκαν, π.χ. το τοπωνύμιο Βομπλιανά που χρονολογείται από το 1300 είναι στις ημέρες μας γνωστό ως Βομπλό, ένας άλλος οικισμός τα Δολιανά πήρε σήμερα την ονομασία Δολό. Μερικές φορές αλλάζουν και γένος. Από ουδέτερα γίνονται θηλυκά, π.χ. τα Κωσιανά έγιναν Κωστάνα (η) (Soustal και Koder 1981: 12· Στούπης 1972: 17, υποσ. 1). Από άποψη εθνικής προέλευσης αυτά τα τοπωνύμια — αναφέρομαι πάντοτε στη ρίζα τους και όχι στη μορφολογία τους — μπορούν να είναι αλβανικά, π.χ. Γκουριανά (Γκούρας-Πέτρος), Λεσιανά (Λέσης), ελληνικά, π.χ. Κωστάνα (Κώστας).

Τα τοπωνύμια αυτού του τύπου συναντώνται κυρίως στο Πωγώνι. Στην πλειονότητά τους, όπως και τα επόμενα που θα εξετάσω, είναι επίθετα που προέρχονται από οικογενειακά ονόματα ή επώνυμα. Πάντοτε δηλ. υπονοείται ένα ουσιαστικό, όπως σπίτια, καλύβια, κτήματα, κάστρα. Η αντίληψη που υποδηλώνεται με τα τοπωνύμια αυτά είναι ότι έχουν σχέση περισσότερο με συλλογικές ιδιοκτησίες παρά με τις ίδιες τις οικογένειες. Δεν δηλώνονται δηλ. άμεσα οι οικογένειες, όπως σε άλλα που θα εξετάσουμε πιο κάτω. Ο σχηματισμός των τοπωνυμίων αυτών φαίνεται ότι έπαυσε στην περιοχή πριν από αρκετούς αιώνες, ενώ συνεχίζεται σε άλλες περιοχές της Ελλάδας (π.χ. στην Κρήτη). Σήμερα οι καταλήξεις -ιανά, -ανά δεν είναι λειτουργικές-παραγωγικές στην Ήπειρο.

1. Κατά τον Αραβαντινό οι Έλληνες μετέτρεψαν πολλά σλαβικά ονόματα, που εγκατέλειψαν οι Σλάβοι στη φυγή τους από την Ήπειρο, και τα πρόφεραν, όπως τους ερχόταν ευκολότερα φωνητικά, γιατί δεν μπορούσαν να τα προφέρουν με το σλαβικό τρόπο (Αραβαντινός 1856).

Μια άλλη κατηγορία τοπωνυμίων είναι αυτά με κατάληξη -ιανή. Συναντώνται κυρίως στην επαρχία Κόνιτσας, Πωγωνίου και λιγότερο στην επαρχία Φιλιατών. Τα τοπωνύμια με αυτή την κατάληξη από άποψη εμφάνισης είναι εξίσου παλαιά, όσο και τα προηγούμενα, και κάπως μεταγενέστερα. Παρουσιάζονται μετά τον 7ο αιώνα. Η παραγωγική τους κατάληξη -ιανή είναι η αντίστοιχη του -ιανά στη θηλυκή εκφορά. Πρόκειται δηλ. πάλι για επίθετα που αναφέρονται σε κάποιο ουσιαστικό, π.χ. φυλή, χώρα. Ιστορικά, λοιπόν, και αυτά τα τοπωνύμια πρέπει να θεωρηθούν ως προς τη μορφολογία τους λατινικά ή λατινογενή (βλάχικα). Οι ρίζες όμως και αυτών των τοπωνυμίων είναι από άποψη εθνική περισσότερο ποικίλης προέλευσης. Μπορεί να είναι σλαβικής, π.χ. Βούρμπιανη, ελληνικής, π.χ. Σέργιανη (Σέργιος), αλβανικής, π.χ. Δέσιανη (Δέσης), Λάβδανη (Λάβδας) κλπ. Έχουν άμεση σχέση με την οικογενειακή οργάνωση και με οικογενειακά ονόματα, π.χ. Κουτσούφλιανη (Κουτσούφλης), Γκρίμπιανη (Κριμπάς), Ζάμπιανη (Ζάμπας), Βάρφανη (Βάρφης), Λούβιανη (Λούβας), Σκλίβιανη (Σκλίβας), Καμίτσιανη (Καμίτσης) κλπ.

Ειδικότερα, ο σχηματισμός αυτός προέρχεται από την αλβανική γλώσσα. Πρόκειται ουσιαστικά για την αλβανική εκφορά σε θηλυκό του λατινικού (βλάχικου) οικογενειακού στον πληθυντικό -iani, που έχει διατηρηθεί και στην ελληνική γλώσσα ως -ιάνοι. Και των τοπωνυμίων αυτών ο σχηματισμός έχει παύσει στην Ήπειρο πριν από μερικούς αιώνες με εξαίρεση τους Αρβανιτόβλαχους κτηνοτρόφους, στους οποίους το όνομα του αρχηγού, σε συνδυασμό με την κατάληξη, δηλώνει συλλογικά την οικογένεια, τη γενιά (φαλκάρι), το τσελιγκάτο κλπ. (πρβ. Weigand 1895, I: 186, 275).

Συγχρόνως με τα τοπωνύμια σε -ιανή εμφανίζονται και τα τοπωνύμια σε -ίτσα (-ίτσης, -ίτσι) και -όβο (-όβα). Η κατάληξη -ίτσα έχει προκαλέσει μεγάλη συζήτηση. Είχε υποστηριχθεί παλιότερα, όπως και με τις καταλήξεις -ιανά, -ιανή, ότι είχε προέλευση σλαβική. Σήμερα με τις μελέτες του Γεωργακά (1978) η άποψη αυτή έχει απορριφθεί. Αντίθετα, είναι απόλυτα βέβαιο ότι την κατάληξη -ίτσα (-ίτσης, -ίτσι) την οικειοποιήθηκαν οι σλαβικές φυλές πολύ ενωρίς. Η μόνη κατάληξη που έχει βέβαιη σλαβική προέλευση είναι το -όβο (-όβα). Και αυτή όμως, όπως δείχνουν οι ρίζες πολλών ονομάτων και τοπωνυμίων, πολύ ενωρίς πολιτογραφήθηκε και στις άλλες μη σλαβικές γλώσσες, δηλ. την αλβανική, τη βλάχικη και την ελληνική, ώστε να έχει χάσει ενμέρει τη σχέση της με το σλαβικό στοιχείο και επομένως την εθνολογική σημασία της².

Τα τοπωνύμια με την κατάληξη -ίτσα συναντώνται κυρίως στην επαρχία Φιλιατών, λιγότερο στην επαρχία Κόνιτσας και σχεδόν καθόλου στο Πωγώνι. Η δεύτερη κατηγορία των τοπωνυμίων σε -όβα (-όβο) συναντάται σε μικρό ποσοστό και στις τρεις επαρχίες. Από άποψη περιεχομένου (ρίζα) πολλά απ' αυτά τα

2. Πρβ. τα τοπωνύμια Κεράσοβο, Μεγάροβο, Ντίνοβο (Στούπης 1964: 32-33) και τα ανδρωνυμικά των γυναικών στις περιοχές που εξετάζουμε, π.χ. Γιάννοβα, Γιώργοβα κλπ.

τοπωνύμια είναι ακαθόριστης ετυμολογίας, αν και μερικά φαίνεται ότι έχουν σλαβική και αλβανική προέλευση. Ο σχηματισμός και αυτών των τοπωνυμίων έχει παύσει πριν από αρκετούς αιώνες.

Μια άλλη κατηγορία τοπωνυμίων είναι αυτά που λήγουν σε -ίστα. Τα τοπωνύμια αυτά τα συναντάμε κυρίως στην επαρχία Κόνιτσας και στο Πωγώνι. Η κατάληξή τους είναι αναμφισβήτητα ελληνικής ή πρωτοελληνικής προέλευσης (από το -ίστρα) αλλά όχι πάντοτε και οι ρίζες τους. Και απ' αυτά τα τοπωνύμια πολλά προέρχονται από επώνυμα που διασώζονται μέχρι σήμερα. Η εθνική τους προέλευση μπορεί να είναι αλβανική, π.χ. Τσατής (Τσάτιστα), Μούλιος (Μόλιστα), ελληνική Ράμος (Ράμιστα), Βρανάς (Βράνιστα) ή σλαβική Βάλτος ή Μπαλτάς (Βάλτιστα, Μπάλτιστα). Ουσιαστικά τα τοπωνύμια αυτά δηλώνουν τον τόπο όπου είναι εγκαταστημένη μια οικογένεια κλπ.

Εκτός από τις παραπάνω κατηγορίες τοπωνυμίων τα οποία ως προς τη μορφολογία τους μπορούν να χρονολογηθούν πριν από το 1200 μ.Χ. υπάρχει και μια άλλη κατηγορία μεταγενέστερων τοπωνυμίων που με ορισμένες παραλλαγές υπόκεινται στις ίδιες αρχές σχηματισμού. Πρόκειται για τα τοπωνύμια σε -άτι, -άτες, -άδες και τα παράγωγα -άτικα, -άδικα. Η προέλευση της μορφολογίας των τοπωνυμίων αυτών είναι αλβανική. Η κατάληξη -άτι (-άτες, -άδες) προέρχεται από τον πληθυντικό του άρθρου της αλβανικής που προσκολλάται στο τέλος του ονόματος ή επωνύμου. Και τα ονόματα αυτά επομένως είναι οικογενειακά. Από άποψη δηλ. δομής είναι ταυτόσημα με εκείνα της κατάληξης -ιάνη (-ιάνοι). Τα παράγωγα σε -άτικα και -άδικα σχηματίζονται κατ' αναλογία προς τα παλαιότερα σε -ιανά.

Ο εξελληνισμός των τοπωνυμίων αυτών αρχίζει σε πρώτο στάδιο με τη μετατροπή του -άτι σε κανονική κατάληξη αρσενικού πληθυντικού σε -άτες. Ο πλήρης εξελληνισμός τους ολοκληρώνεται με τη φωνητική μετατροπή της κατάληξης -άτες σε -άδες, κατ' αναλογία με ορισμένα ελληνικά ουσιαστικά που σχηματίζουν τον πληθυντικό τους με αυτή την κατάληξη, π.χ. νομάς, νομάδες. Σημειώνω ότι η εκφορά του τοπωνυμίου μερικές φορές, ιδιαίτερα όταν έχει χάσει τη σημασία του, μπορεί να γίνει και στο ουδέτερο, π.χ. το Πληκάτι, το Φιλιάτι, ή στο θηλυκό, π.χ. οι Φιλιάτες (στις Φιλιάτες)³.

Τα τοπωνύμια σε -άτι συναντώνται κυρίως στο Πωγώνι και στην επαρχία Φιλιατών, τα τοπωνύμια σε -άτες κυρίως στο Πωγώνι και κάπως σπανιότερα στην επαρχία Κόνιτσας. Εδώ τα τοπωνύμια σε -άτες τα βρίσκουμε σε μαχαλάδες χωριών. Τα τοπωνύμια σε -άδες τα συναντάμε κυρίως στην επαρχία Κόνιτσας. Κάπως σπανιότερα συναντώνται επίσης στο Βόρειο Πωγώνι. Η προέλευση των ονομάτων και επωνύμων με αυτές τις καταλήξεις μπορεί να είναι αλβανική, βλάχικη, ελληνική, π.χ. Πλικάδες, Μουκάδες, Χαλκιάδες, Χιονάδες κλπ. Οι πλήρως εξελληνισμένες αυτές καταλήξεις, σε σχέση με τις αρχαιότερες, πρέπει να απο-

3. Για τη μετατροπή του τοπωνυμίου αυτού σε θηλυκό βλ. Δέμος (1956:28).

τέλεσαν το πρότυπο των βλάχικων καταλήξεων σε -ade. Η εξέλιξη των τοπωνυμίων αυτών σε ονομασίες μαχαλάδων ή χωριών μπορεί να μας βοηθήσει σημαντικά στη χρονολόγησή τους.

Τέλος, υπάρχει και μια κατηγορία τοπωνυμίων που εκφέρονται στον πληθυντικό και πρόκειται πάλι για οικογενειακά ονόματα που λήγουν σε -αίοι. Η κατάληξη είναι ελληνική αλλά πολλά απ' αυτά τα επώνυμα δεν είναι ελληνικής προέλευσης. Είναι αλβανικής και βλαχικής. Τα τοπωνύμια αυτά δίνονται σε μαχαλάδες-γειτονιές χωριών και συναντώνται στην επαρχία Κόνιτσας.

Εκτός από τις παραπάνω κατηγορίες που δείχνουν συλλογικά τα οικογενειακά επώνυμα, υπάρχει και μια άλλη σειρά τοπωνυμίων οικισμών (χωριών), τα οποία εκφέρονται στον ενικό αριθμό και άλλοτε είναι αναμφισβήτητα οικογενειακά άλλοτε ακαθόριστης προέλευσης. Αναφέρω μερικά παραδείγματα: Μάξι (Μάξης), Γιαννίτσι (Γιαννίτσης), Μάτζαρι (Μάτζαρης), Μποτσίφαρι (Μπότσης-φάρα), Γανναδιό (Γεννάδιος), Καίσαρας, Καρούσι (Καρούσης), Λογγίνο (Λογγίνος), Πεκλάρι (Πεκλάρης), Τσαμαντάς (Τσιαμαντάς, Τσιαμαντούρος), Νίκα (Νίκας), Παγούνα (Παγώνης), Αληζότ, Μάνη (Μανής), Γιρομέρι, Ντούκα (Ντούκας), Μπέρκος (Μπέρκος). Από άποψη εθνική ορισμένα απ' αυτά είναι αλβανικά, ενώ άλλα βλάχικα ή ελληνικά. Φαίνεται ότι οι οικισμοί αυτοί ξεκίνησαν αρχικά από κάποια μεμονωμένη οικογένεια, για να λάβουν με το χρόνο ευρύτερη μορφή.

Υπάρχουν και μερικά άλλα τοπωνύμια ασήμαντα από άποψη αριθμού που λήγουν σε -ίνα (λατινική κατάληξη), -λάρ (τουρκική κατάληξη πληθυντικού) και -ίκο (ελληνική κατάληξη). Τα τελευταία τα συναντάμε κυρίως στην Πίνδο και σε περιοχές κατοικημένες αποκλειστικά από βλαχόφωνους. π.χ. Δοτσικό, Κατζικό κλπ. Σημειώνω ότι αλβανικά τοπωνύμια σε -ίζα, -ζα, δεν συναντώνται καθόλου στους οικισμούς ούτε στα μικροτοπωνύμια και αυτό είναι περίεργο.

Κλείνοντας την περιγραφή και ανάλυση των τοπωνυμίων των οικισμών, πρέπει να προσθέσω και εκείνα που δηλώνουν εγκαταλειμμένους οικισμούς ή ερειπωμένα κτίσματα, π.χ. Παλιόσπιτα, Παλιοκάλυβα, Παλιοχώρι, Παλιόκαστρο, Παλιοκούλα, Παλιοστρούγκα, Παλαιόπυργος, Παλιοκλήσι. Μερικά εκφέρονται και με το όνομα του χωριού, όπως Παλαιογκορίτσα, Παλαιοκριμίνι, Παλιόσέλο, Παλιομάξι. Η ονοματολογία του χώρου δεν έχει σχέση μόνο με τους ζωντανούς αλλά και με τους καταστρεμμένους ή εγκαταλειμμένους οικισμούς, συνδέοντας με αυτόν τον τρόπο την ιστορική μνήμη (παρελθόν) με το παρόν. Άλλωστε, συχνά αυτή η γνώση δεν είναι απλά «ένα θραύσμα μνήμης» αλλά έχει μεγάλη σημασία σε πολλές εκδηλώσεις της καθημερινότητας (διεκδίκηση γης κλπ.) (πρβ. Miller 1980: 453). Περισσότερα γι' αυτό το θέμα θα εκθέσω στην επόμενη ενότητα, όπου θα εξεταστεί η ιστορική εξέλιξη των οικισμών.

Πριν προχωρήσω στην ερμηνεία των φαινομένων που περιέγραψα, πρέπει να δηλώσω ότι υπάρχουν ορισμένα τοπωνύμια οικισμών, τα οποία σύμφωνα με τις απόψεις των κατοίκων προέρχονται από γυναίκες. Αναφέρω μερικά: Κερα-

μίτσα, Σταρίτσιανη, Σέργαινα, Κωστάνα, Σάνταινα κλπ.⁴. Την αντίληψη αυτή που συνδέεται με την κοινωνική θέση της γυναίκας στην Ήπειρο, πρέπει να την έχουμε υπόψη στην ανάλυση των συγγενικών και οικογενειακών δομών των περιοχών που μελετάμε. Προκαταβολικά, όμως, αναφέρω ότι η ερμηνεία τους από τους κατοίκους είναι περισσότερο ιδεολογική παρά πραγματική. Τα τοπωνύμια αυτά στο μεγαλύτερο ποσοστό προέρχονται από εκείνα με καταλήξεις σε -ιανά. Πρόκειται για αλβανική φωνητική επίδραση και μετατροπή του ουδέτερου σε θηλυκό, όπως ανέφερα. Άλλωστε στην αλβανική γλώσσα δεν υπάρχει ουδέτερο γένος.

Από τα στοιχεία που παρουσίασα μπορούμε να καταλήξουμε σε μερικά ενδιαφέροντα συμπεράσματα:

α) Από άποψη ονοματολογίας η οργάνωση του δομημένου χώρου είναι ουσιαστικά ανθρωποκεντρική και οικογενειοκεντρική. Πρόκειται για μια ιδιαίτερη μορφή κοινωνικοποίησης και εξανθρωπισμού του χώρου. Η ονομάτιση αυτή είναι μια ακραία μορφή εξημέρωσης και ταυτόχρονα μια καθαρά ανθρωποκεντρική ταξινόμηση του χώρου (πρβ. Martinelli 1982: 9, 13). Εδώ η πρακτική έχει σχέση με την κοινωνική οργάνωση (φυλετικό σύστημα κλπ.), με το μέγεθος και την ιστορία των οικισμών και με ορισμένους άλλους όρους που συνάγονται έμμεσα, π.χ. εξωγαμία στο επίπεδο των οικογενειακών οικισμών, αντεκδίκηση (βεντέτα) κλπ. Προκύπτει, όμως, ένα ερώτημα: ποια είναι η σχέση αυτών των τοπωνυμίων με την οργάνωση της συγγένειας; Ανήκουν σε οικογένειες, σε πατριές (γέννη, γενιές), σε φυλές; Πιστεύω ότι προέρχονται από πατριές του τύπου της γενιάς (lineage). Αλλά περί τούτων θα γίνει λόγος σε άλλη μελέτη.

Τα τοπωνύμια έχασαν, με τη μετονομασία τους, την ιστορική σχέση τους με το χώρο. Αξιοσημείωτο είναι ότι στις μετονομασίες των τοπωνυμίων επικράτησαν οι φυτικοί και οι γεωγραφικοί όροι, π.χ. η Ζελίστα μετονομάστηκε σε Εξοχή, η Γκορίτσα σε Καλλιθέα, η Κοντσούφλιανη σε Ηλιόρραχη, η Κωστάνα σε Μηλιά κλπ. Αυτό οφείλεται και στην παλιότερη τάση ερμηνείας των αρχαίων αλλά και των νεότερων ξενικών τοπωνυμίων από τους Έλληνες λογίους με βάση τα φυτώνυμα και τα γεωγραφικά ονόματα, αλλά ίσως και σε κάποιες αρχαίες ακόμα και προϊστορικές καταβολές⁵. Τα περισσότερα, όμως, τοπωνύμια στην Ήπειρο είναι οικογενειακά ονόματα άσχετα από την ετυμολογία τους και τη σημασία τους σε πρώτη χρήση. Επιπλέον η πλειονότητά τους δεν είναι ελληνικής προέλευσης⁶. Εξελληνίστηκαν πάντως με το πέρασμα του χρόνου.

4. Για τα τοπωνύμια αυτά βλ. Στεργιόπουλος (1937:241· 1938:171, 177).

5. Για τις μετονομασίες βλ. την προβληματική του Πολίτη (1914-1915).

6. Έχει υποστηριχθεί ότι τα τοπωνύμια της Ηπείρου είναι στην πλειονότητά τους σλαβικά. Υπάρχει, όμως, και η διαφορετική άποψη του Στούπη (1964: 32). Η καταγραφή εξάλλου του Παπαχαρίση (1953) δίνει ακριβώς αντίθετα αποτελέσματα. Σημειώνω ότι ένας αριθμός τοπωνυμίων είναι βλάχικης (λατινικής) προέλευσης.

β) Τα τοπωνύμια των οικισμών σχηματίζονται με έναν αριθμό καταλήξεων. Η εθνική προέλευση των καταλήξεων των τοπωνυμίων είναι εξακριβωμένη, όμως στο πέρασμα των αιώνων αυτές χρησιμοποιήθηκαν αδιακρίτως από τις διάφορες εθνικές ή εθνοτικές ομάδες (Έλληνες, Βλάχους, Αλβανούς, Σλάβους), ώστε αυτό που απομένει είναι ο εντοπισμός της ρίζας τους. Συχνά εξάλλου οι καταλήξεις εναλλάσσονται σε τοπωνύμια με ίδια ρίζα στην Ήπειρο αλλά και στον υπόλοιπο ελληνικό χώρο. Αναφέρω μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα: Γκρίμπιανη (Ήπειρος), Γκρίμποβο (Ναύπακτος), Καίσαρας, Καισαράτι (Ήπειρος, Β. Ήπειρος), Καισαριανή (Αττική), Δολιανά (Ήπειρος), Δολοί (Μάνη), Γκορίτσα (Ήπειρος), Γκόριανη (Στερεά Ελλάδα), Πλεσιβίτσα (Ήπειρος), Πλεσάτες (Ήπειρος), Πλέσα (Δωρίδα) κλπ.

2. Ιστορική εξέλιξη των οικισμών

Ο χώρος δεν έχει περιεχόμενο παρά μόνο σε συνάρτηση με το χρόνο. Από τη στιγμή που ο χρόνος νοηθεί σε συνάρτηση με αυτή την αφηρημένη συνθήκη που διέπει τη ζωή μας και η οποία μαζί με το χώρο αποτελεί το πλαίσιο κάθε δημιουργίας, τότε η έννοια του περιεχομένου παίρνει υπόσταση, παίρνει τη διάσταση του «τόπου». Η οργάνωση, λοιπόν, του κτισμένου χώρου και η μετατροπή του σε «τόπο» έχει άμεση σχέση με το χρόνο τη λεγόμενη τρίτη διάσταση. Για να κατανοήσουμε επομένως τις ανθρώπινες εγκαταστάσεις (οικισμούς) σαν ζωντανούς οργανισμούς, πρέπει να μελετήσουμε την εξέλιξή τους από το παρελθόν στο μέλλον, δηλ. στη διάσταση του χρόνου τους (Doxiadis 1975: 408).

Η μελέτη, όμως, της ιστορικής εξέλιξης των οικισμών της περιοχής είναι πολύ μεγάλο και δύσκολο θέμα. Πιστεύω ότι για να μελετηθεί στις λεπτομέρειές της, θα χρειασθούν πολλά χρόνια. Τούτο είναι ευνόητο, καθόσον καμιά επιφανειακή έρευνα δεν έχει γίνει μέχρι σήμερα στους εγκαταλειμμένους οικισμούς για μια υποτυπώδη έστω χρονολόγησή τους, πολύ περισσότερο δεν έχουν γίνει συστηματικές ανασκαφές που θα μπορούσαν να μας διαφωτίσουν για την εξέλιξή τους. Με τα παραπάνω δεδομένα η ενότητα αυτή θα στηριχθεί σε πληροφορίες που προέρχονται κατά το μεγαλύτερο μέρος από την προφορική παράδοση και ενμέρει από τις γραπτές πηγές και τα τυχαία αρχαιολογικά ευρήματα σε διάφορες τοποθεσίες. Η προσέγγιση δηλ. θα είναι περισσότερο εθνοϊστορική παρά ιστορική ή αρχαιολογική, αν και στην περίπτωση μας χρήσιμες θα ήταν και οι μέθοδοι και τα μοντέλα της Ανθρωποβιογεωγραφίας (πρβ. Miller 1980: 451-66).

Το πρόβλημα γίνεται ακόμα δυσκολότερο, όσο κοιτάζουμε περισσότερο προς τα πίσω. Ουσιαστικά μάς ενδιαφέρει η περίοδος της Τουρκοκρατίας, γιατί θεωρώ ότι τότε πήρε την οριστική μορφή της η οργάνωση του χώρου στις τρεις αυτές επαρχίες. Οι ρίζες, όμως, της ενλόγω οργάνωσης, όπως φαίνεται από τα στοιχεία, πρέπει να χάνονται στα βάθη των αιώνων και στην προϊστορική (μυκηναϊκή κλπ.) ακόμα εποχή (πρβ. Mylonas 1972: 97-98).

Τα ερωτήματα στα οποία οφείλουμε να δώσουμε απάντηση είναι: ποια ήταν η πυκνότητα των οικισμών, ποιο το μέγεθός τους, ποια η πυκνότητα του πληθυσμού σε κάθε περιοχή; Ποια ήταν η λογική που κατεύθυνε τους κατοίκους στην ίδρυση των οικισμών, ποια ήταν η ιεραρχία των οικισμών; Ποια η σημασία της περιγραφής παλιότερων και νεότερων γεωγράφων, όσον αφορά τους οικισμούς της Ηπείρου; Η έννοια χωριό αντιστοιχεί στο μικρότερο οικισμό που αποτελείται από περισσότερες οικίες; Η έννοια χώρα αντιστοιχεί στο σύστημα του μεγάλου χωριού (κεφαλοχώρι) και άλλων μικρότερων εξαρτημένων απ' αυτό οικισμών, που βρίσκονται δηλ. σε μια φανερή σχέση εξάρτησης από το μεγάλο χωριό; (πρβ. Rappoport 1981: 447-453). Ακόμα ποια η σχέση τους με την κτηνοτροφική κατούνα; Η έννοια της βυζαντινής μητροκομίας αντιστοιχεί στην έννοια της χώρας ή της κώμης; Κατόπιν το ερώτημα: Ποια η σχέση τους με τους αρχαίους όρους πολίχνη και πόλισμα; Πρόκειται πάντοτε για οχυρωμένες χώρες ή οι όροι δηλώνουν απλώς το μέγεθος; (Stantmüller 1934: 149· Στεργιόπουλος 1937: 9-17, 29· Dakaris 1973: 24-31· Maronitis 1973: 48-50· Σαρηγιάννης 1978: 373-382).

Η περιοχή που μελετάμε κατοικήθηκε από την προϊστορική περίοδο (παλαιολιθική, νεολιθική και εποχή του χαλκού). Κοντά στο σημερινό Καλπάκι έχουν βρεθεί μυκηναϊκοί τάφοι με κτερίσματα (ξίφη κλπ.). Προς το παρόν, όμως, ούτε λόγος μπορεί να γίνει για τη μορφή των οικισμών την περίοδο αυτή. Σε ορισμένες περιοχές έχουν βρεθεί κυκλώπεια τείχη, αλλά η χρονολογία τους δεν είναι απόλυτα εξακριβωμένη. Για την ελληνιστική περίοδο υπάρχουν περισσότερα στοιχεία. Υποθέτουμε ότι η αστικοποίηση στην Ήπειρο την παραπάνω περίοδο θα ήταν αρκετά προχωρημένη, αν λάβουμε υπόψη ότι οι Ρωμαίοι μετά τη μάχη της Πύδνας κατέστρεψαν εβδομήντα πόλεις. Ένας αριθμός απ' αυτές ασφαλώς θα βρισκόταν στην περιοχή που εξετάζουμε, στη γραμμή δηλ. Ηγουμενίτσας-Κόνιτσας. Σήμερα γίνονται προσπάθειες από πολλούς μελετητές να εντοπισθούν αυτές οι πόλεις αλλά οι προτάσεις τους στηρίζονται μόνο σε υποθέσεις. Ανασκαφές, που θα μπορούσαν να μας δώσουν θετικές πληροφορίες με τις επιγραφές και τα άλλα στοιχεία που θα έρχονταν στο φως, δεν έχουν γίνει. Αναφέρω μόνο, για να δώσω μια εικόνα, ότι η αρχαία Αντιπάνεια τοποθετείται στα σημερινά Κτίσματα Πωγωνίου (πρώην Αρίνιστα), το αρχαίο Ομφάλιο στο σημερινό Δελβινάκι, η Ολπαία στο Ωραιόκαστρο (πρώην Λαχανόκαστρο). Οι Φερές κοντά στον Τσαμαντά, η Τιτάνη κοντά στη Νεράιδα (πρώην Μενίνα), στη νότια όχθη του ποταμού Καλαμά, το Δουλίχιο στη θέση των σημερινών Δολιανών κλπ.⁷

7. Νίτσος 1926: 1, 11· Ζώτος 1875: 64· 1878: 32, 33, 51, 64, 67· Στούπης 1962: 19, 27, 28-29, 30· 1964: 18, 93, 106, 113, 142, 144, 148, 149· Πετρίδης 1879: 124· Σκάγιας 1979: 20· Στεργιόπουλος 1937: 53· Ευθυμίου 195, 26· Τριανταφυλλόπουλος 1974-75: 8, 50· Πλιάτσικας-Λώλης 1965: 7, 35· Λώλης 1947: 30· Λαμπρίδης 1889: 36, 37, 38· Χρηστοβασίλης 1905: 13· Παναγιωτίδης 1891· Dakaris 1973: 24-30.

Ο εντοπισμός, εξάλλου, υποθετικών ή πραγματικών οχυρώσεων και φρουρίων, παρόλο που έχει γίνει από πολλούς μελετητές, δεν έχει επιβεβαιωθεί με ακλόνητα στοιχεία. Πληροφορίες για αρχαία φρούρια έχουμε για το Γαρδίκι και τον Τσαμαντά Φιλιατών, για το Ωραιόκαστρο Πωγωνίου, για τον Παλαιό-πυργο (Στράτσιανη) Κόνιτσας κλπ.

Γενικά, οι πληροφορίες μας για την προ του 1400 μ.Χ. περίοδο είναι διάσπαρτες και πολύ ελλιπείς. Τα στοιχεία μας αυξάνονται όσο πλησιάζουμε στην εποχή μας. Άλλωστε, αυτό που θα μας απασχολήσει κυρίως είναι το θέμα της πυκνότητας και της μορφής των οικισμών μετά την τουρκική κατάκτηση.

Οι περισσότεροι από τους μελετητές που έχουν ασχοληθεί με την περίοδο αυτή, μιλούν για μεγάλη διασπορά οικισμών μικρού μεγέθους, οι οποίοι με την πάροδο των αιώνων και ανάλογα με τις ιστορικές τύχες κάθε περιοχής εγκαταλείπονται ή συμπυκνώνονται σε άλλους μεγαλύτερους. Για τη διασπορά αυτή των οικισμών τους προηγούμενους αιώνες έχουν υποστηριχθεί πολλοί λόγοι. Τους χωρίζω: α) Σε φυσικούς. β) Σε ανθρώπινους. Στους φυσικούς λόγους μπορεί να περιληφθεί το νερό, που προτείνεται από μερικούς ειδικούς. Η αφθονία ή η έλλειψή του ανάγκαζε τους ανθρώπους να εκμεταλλεύονται και την πιο μικρή πηγή που έβρισκαν. Στους φυσικούς λόγους μπορώ να προσθέσω και τις αρρώστειες, κυρίως τις επιδημίες. Οι άνθρωποι της εποχής αυτής πίστευαν ότι οι μεγάλες αποστάσεις εμπόδιζαν τη διάδοση των επιδημιών. Στους λόγους που προέρχονται από τον άνθρωπο είναι η μορφή της οικονομίας (κτηνοτροφία ή γεωργία), η οποία ήταν υποτυπώδης και ανάγκαζε τους κατοίκους να ζουν σε μικρές ομάδες συγγενών, για να εκμεταλλεύονται την οικολογία μιας περιοχής με την καλλιέργεια μικρών χωραφιών και τη φροντίδα λίγων ζώων. Στους λόγους ακόμα που προέρχονται από τον άνθρωπο είναι η ανασφάλεια από τους πολέμους και τις ληστείες, αν και οι τελευταίοι πρέπει να έχουν και το αντίθετο αποτέλεσμα (την πύκνωση των οικισμών), επιπλέον η στυγνή φορολογία. Η προσπάθεια δηλ. των κατοίκων να αποφύγουν τον κρατικό φοροεισπράκτορα με το να κρύβονται στα δάση και στις βραχώδεις περιοχές (Πλόσκας 1979: 29, 32· Στούπης 1972: 47-48). Ο ρόλος των τσιφλικιών και η οργάνωση της γεωργικής παραγωγής με βάση τη μεγάλη γαιοκτησία. Οι γαιοκτήμονες δηλ. εγκαθιστούσαν σε διάφορες περιοχές καλλιεργητές με αποτέλεσμα τη διασπορά των κατοικιών σε μεγάλες περιφέρειες. Εδώ εκτός από τους ιδιώτες γαιοκτήμονες φαίνεται ότι σπουδαίο ρόλο έπαιξαν και τα μοναστήρια, τα οποία ήλεγχαν μεγάλες εκτάσεις γονίμων εδαφών⁸.

8. Για τα ιδιωτικά και τα μοναστηριακά τσιφλίκια βλ. Πατσέλης (1948: 41, 45, 48), Στούπης (1964: 28-29, 141, 143-144: 1972: 18, 22-23, 26, 27, 28, 31, 34-35, 48, 52)· Καλυβόπουλοι (1975: 30), Στεργιόπουλος 1937: 9, 20, 79), Χολέβας (1978: 79), Ζώτος (1878: 51), Λαμπρίδης (1889:38), Πλιάτσικας-Λώλης (1965:41), Ρεμπέλης (1930:20, 27), Ευθυμίου (1954: 627).

Αν η διασπορά και το μικρό μέγεθος των οικισμών των τελευταίων αιώνων είναι βεβαιωμένα, δεν είναι απόλυτα βέβαιο, αν υπήρχαν και άλλοι μεγαλύτεροι οικισμοί την ίδια περίοδο.

Γνωρίζουμε ότι το 14ο και το 17ο αιώνα παρατηρείται ένα κύμα ερήμωσης οικισμών που οφείλεται σε πολλούς λόγους. Θα τους αναφέρω αναλυτικά παρακάτω. Οι εγκαταλειμμένοι αυτοί οικισμοί είναι γνωστοί, όπως ανάφερα, ως Παλιοχώρια, Παλιόσπιτα, Παλιοκάλυβα, Παλιομνήματα κτλ.⁹

Οι λόγοι είναι ποικίλοι:

α) Καταστροφές από πολέμους. Αν αφήσουμε τη μεγάλη καταστροφή της Ηπείρου από τους Ρωμαίους (168 π.Χ.), οι πόλεμοι δεν έπαυσαν ποτέ να αποτελούν έναν από τους σοβαρότερους λόγους ερήμωσης των οικισμών. Την ερήμωση των οικισμών που παρατηρείται το 14ο αιώνα μερικοί τη συνδέουν με τις πολεμικές επιχειρήσεις των Τούρκων κατά του Σκεντέρμπεη. Η διέλευση μεγάλων στρατιωτικών μονάδων από τις περιοχές που μελετάμε πρέπει να έγινε με συνέπεια την καταστροφή πολλών οικισμών. Καταστροφές, όμως, λόγω πολεμικών επιχειρήσεων πρέπει να έγιναν και για άλλους λόγους. Αναφέρω το θρύλο της Μονοβύζας που είναι ευρύτατα διαδεδομένος σε πολλά χωριά της Ηπείρου και ιδιαίτερα στις περιοχές Φιλιατών και Πωγωνίου. Πότε ακριβώς έγινε η καταστροφή; Ποια γεγονότα απηχεί ίσως δεν μάθουμε ποτέ με απόλυτη βεβαιότητα. Άλλες καταστροφές από πολεμικές επιχειρήσεις έγιναν, όταν άρχισαν οι βίαιοι εξισλαμισμοί (1600-1700). Π.χ. γνωστή και χρονολογημένη είναι η καταστροφή του Λεπενού. Οι καταστροφές, όμως, συνεχίζονται μέχρι τα χρόνια μας. Το 1943 καταστράφηκε η παλιά Σαγιάδα Φιλιατών από τους Γερμανούς και τους Τουρκοτσάμηδες και την ίδια εποχή το Πλαίσιο (Πλεσιβίτσα). Και η μεν Σαγιάδα εγκαταλείφθηκε οριστικά, το δε Πλαίσιο άρχισε να φθίνει από τότε και να εγκαταλείπεται από τους κατοίκους του¹⁰.

β) Η ληστεία υπήρξε ένας σπουδαίος λόγος εγκατάλειψης οικισμών. Αυτό έγινε το 17ο-18ο αιώνα, όταν η εξασθένηση της κεντρικής οθωμανικής εξουσίας και η ανασφάλεια που ακολούθησε είχε ως αποτέλεσμα την έξαρση των ληστειών, των λεηλασιών και των καταστροφών από ένοπλες ομάδες Αλβανών¹¹. Και

9. Για τα Παλιοχώρια βλ. Νίτσος (1926:17), Πλόσκας (1979:32), Στούπης (1962:153, 155· 1964: 98, 104, 110, 112-113, 144· 1972: 58, 347, 354), Σκάγιας (1979:22), Πλιάτσικας-Λώλης (1965:27, 29, 35), Στεργιόπουλος (1937:7, 8, 46, 51-84), Ευθυμίου (1957:626), Πατσέλης (1948:32), Παπαχαρίσης (1953: 144-146), Ρεμπέλης (1930:26), Δέμος (1956:28), Γκούτος (1983:14), Antoniadis-Bibicou (1965:343-417), Κουτσουμπίνας (1977).

10. Για τους πολέμους βλ. Παπακώστας (1967: 33, 34, 166), Γκούτος (1983: 13-14), Στούπης (1962: 19, 28-29, 34, 124, 143, 155· 1972:18, 43, 73), Ευθυμίου (1957:26), Πατσέλης (1948:38, 51), Σκάγιας (1979: 20), Δέδες (1978:278), Πλιάτσικας-Λώλης (1965:27, 35), Λαμπριδής (1889: 36, 37, 38, 39, 57, 104, 116, Ζώτος 1878: 33, 64).

11. Για τη ληστεία βλ. Παπακώστας (1967: 166, 170), Στούπης (1964: 48), Πλόσκας (1979, 30),

μετά την Ελληνική Επανάσταση, όμως, άρχισαν να εγκαταλείπονται οικισμοί που βρίσκονταν σε δρόμους ή περάσματα. Υποστηρίζεται ότι τότε εγκαταλείφθηκαν πολλοί μικροί οικισμοί κατά μήκος του Σαραντάπορου (επαρχία Κόνιτσας) και οι κάτοικοί τους εγκαταστάθηκαν σε μεγαλύτερα κεφαλοχώρια της περιοχής (Πυρσόγιαννη, Βούρμπιανη, Καστάνιανη κλπ.)¹².

γ) Η αναδιοργάνωση του φορολογικού συστήματος πρέπει, επίσης, να έχει κάποια σχέση με τη συγκέντρωση των κατοίκων σε μεγαλύτερα χωριά. Λέγεται ότι το 1683-1685 με σουλτανικό φερμάνι υποχρεώθηκαν οι κάτοικοι των διάσπαρτων οικισμών να συγκεντρωθούν σε μεγαλύτερα χωριά, για να διευκολυνθεί η είσπραξη των φόρων (χαράτσι, δεκάτη κλπ.). Αυτό θα έχει ασφαλώς κάποια σχέση με την έξαρση του εξισλαμισμού τότε, καθώς και με την υποχρέωση των Χριστιανών σπαχήδων της Ηπείρου να αλλαξοπιστήσουν ή να χάσουν τα τιμάρια τους.

δ) Η ανάπτυξη της οικονομίας έπαιξε, επίσης, το ρόλο της. Ηπειρώτες των περιοχών αυτών αρχίζουν να ταξιδεύουν και να εγκαθίστανται σε αστικά κέντρα ως ελεύθεροι επαγγελματίες, να εργάζονται ως κτίστες, αρτοποιοί, παντοπώλες, κασσιτερωτές κλπ. Αυτό ήταν συνέπεια της σκληρής φορολογικής πολιτικής (αύξηση φόρων) αλλά και αποτέλεσμα των εγκατάστασης των κατοίκων σε άγονα εδάφη. Παρατηρούμε δηλ. το φαινόμενο εγκατάλειψης μικρών οικισμών στα πεδινά, συγκέντρωση των κατοίκων σε ορεινά και άγονα εδάφη και παράλληλα διαφοροποίηση της οικονομίας, η οποία από κλειστή, αυτόρκτη γίνεται περισσότερο εξωστρεφής και εξαρτημένη. Η μετανάστευση, εξάλλου, των ανδρών στα αστικά κέντρα είχε ως συνέπεια την εγκατάλειψη της μεγάλης κτηνοτροφίας απ' αυτούς με εξαίρεση τους Βλαχόφωνους.

ε) Εκτός από τους παραπάνω λόγους εγκατάλειψης των οικισμών υπάρχουν και άλλοι, όπως καταστροφές από σεισμούς και κατολισθήσεις. Αυτό αναφέρεται για τα χωριά Αμπελώνας (Πόβλιστα) και Κυπαρίσσι (Μάτζαρι) των Φιλιατών. Οι καταστροφές δηλ. από τα γεωλογικά φαινόμενα ανάγκαζαν τους κατοίκους, να συγκεντρώνονται σε άλλες πιο κατάλληλες τοποθεσίες.

στ) Τέλος, η εγκατάλειψη των οικισμών οφείλεται σε πολύ μεγάλο βαθμό στις ασθένειες και ιδιαίτερα τις μεγάλες επιδημίες. Π.χ. οι ελώδεις πυρετοί και τα κουνούπια αναφέρονται ως λόγοι εγκατάλειψης ορισμένων οικισμών. Το σπουδαιότερο ρόλο έπαιξε η ευλογιά και ιδιαίτερα η πανώλης, όσες φορές εμφανίστηκε στις περιοχές. Είναι πολύ μεγάλος ο αριθμός των οικισμών και των χωριών που εγκαταλείφθηκαν και ερημώθηκαν εξαιτίας της ολέθριας αυτής επιδημίας. Από τις πληροφορίες που διαθέτουμε η πανώλης έπληξε ιδιαίτερα τις

Πατσέλης (1948:51), Τριανταφυλλόπουλος (1974-75: 8), Λίλλης (1947), Λαμπρίδης (1889:39, 57, 104, 116), Ζώτος (1878: 33), Στεργιόπουλος (1937:166), Σούρλας (1938:12, 18).

12. Οι κάτοικοι δηλ. εγκατέλειψαν τα παραγωγικότερα εδάφη προς όφελος της ασφάλειάς τους, πράγμα πολύ συνηθισμένο (πρβ. Hruska 1971:105). Για τη συγκέντρωση των κατοίκων στην Πυρσόγιαννη βλ. Β. Νιτσιάκος, 1995: 83-86.

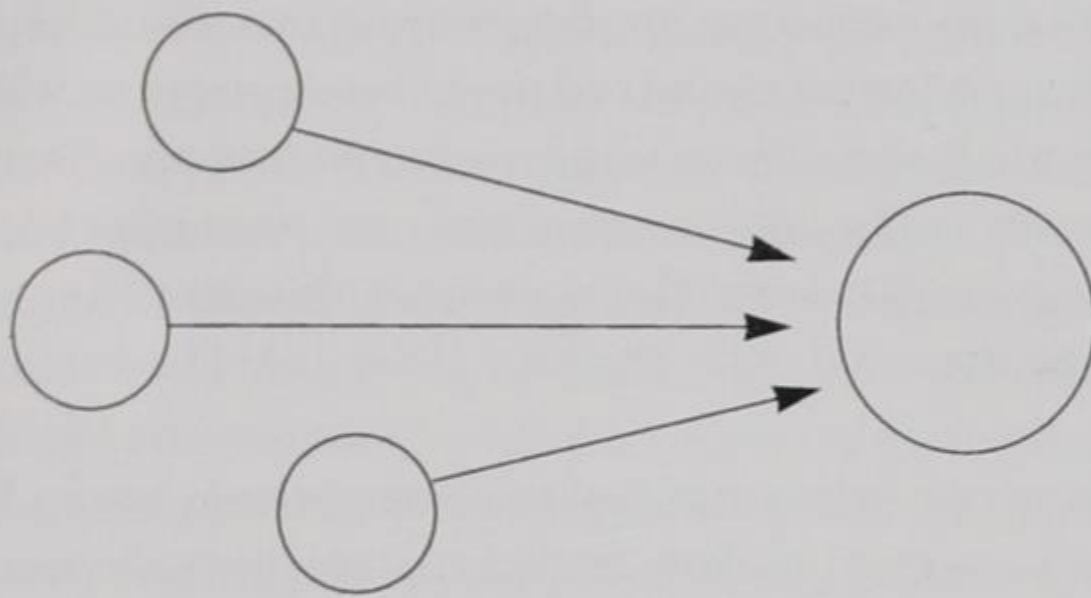
επαρχίες Φιλιατών και Πωγωνίου. Δεν αναφέρεται κάτι παρόμοιο για την επαρχία Κόνιτσας. Η γενική διαπίστωση ότι η πανώλης δεν είχε τη δυνατότητα να εξαπλωθεί στο εσωτερικό της βαλκανικής χερσονήσου επιβεβαιώνεται και σ' αυτή την περίπτωση. Κάποτε η εγκατάλειψη των οικισμών οφείλεται και σε φανταστικές προφητείες ότι ο τόπος από φυσικό του προκαλεί ασθένειες. Οι προφητείες αυτές έχουν ευρύτερη διάδοση και εκτός Ηπείρου (πρβ. Miller 1980: 456· Αλεξιάκης 1982-84:94).

ζ) Η ανεύρεση άφθονου νερού πρέπει να έπαιξε κάποιο ρόλο στη συγκέντρωση των κατοίκων σε μια τοποθεσία. Αυτό αναφέρεται για το Δελβινάκι και για το Πλαίσιο. Πρέπει, όμως, να ήταν πολύ γενικότερο.

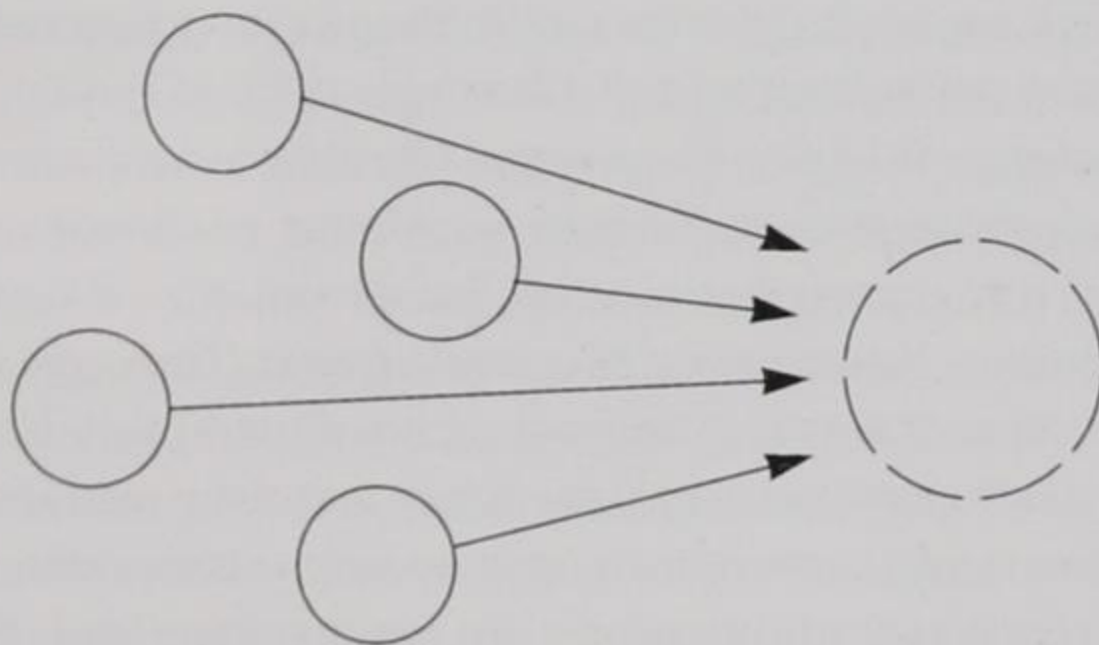
Ποια ήταν η κοινωνική υφή των μικρών οικισμών που εξακριβωμένα κάλυπταν τις τρεις αυτές περιοχές πριν από τον 18ο αιώνα και οι οποίοι στις επαρχίες Φιλιατών και Πωγωνίου συνεχίζουν ακόμα να υπάρχουν. Οι περισσότεροι μελετητές της ιστορίας της Ηπείρου υποστηρίζουν ότι πρόκειται για πατριές, δηλαδή σύνολα συγγενικών οικογενειών, κοινής καταγωγής από έναν αρσενικό πρόγονο (πρβ. Levy και Segaud 1983:165). Οι άνθρωποι αυτοί, οι οποίοι κατά κανόνα ήταν γεωργοί και κτηνοτρόφοι, σε πρώτο στάδιο κατασκεύαζαν καλύβες με άχυρα και βρύζα (σάλωμα), όπου έμεναν οι ίδιοι και ασφάλιζαν τα ζώα τους. Αυτό γινόταν, γιατί ήθελαν να βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τα κτήματά τους (πρβ. Doxiadis 1970: 299-300, 311, 316). Έπαιζαν δηλ. το ρόλο καλυβιών, χωρίς να σημαίνει τούτο ότι οι άνθρωποι αυτοί δεν είχαν άλλα πιο ασφαλή καταλύματα σε χωριά ή κωμοπόλεις. Οι εγκαταστάσεις αυτές είναι γνωστές ως κατούνες. Σε ένα επόμενο στάδιο, για λόγους που ανέφερα οι κάτοικοι εγκατέλειπαν τα σπίτια τους και εγκαθίσταντο σε άλλες θέσεις, όπου υπήρχαν ήδη οικισμοί ή που ήταν εντελώς ακατοίκητες. Γενικά, η διαδικασία της μετακίνησης και εγκατάλειψης των οικισμών μπορεί να γίνει εικονιστικά κατανοητή με τα παρακάτω διαγράμματα (εικόνα 1).

Στο πρώτο έχουμε διασπορά μικρών οικισμών, οι οποίοι εγκαταλείπονται χάρη ενός άλλου κοντινού, ο οποίος όμως βρίσκεται σε ευνοϊκότερη θέση, π.χ. ψηλότερη και ασφαλέστερη (διάγραμμα 1). Στο δεύτερο διάγραμμα έχουμε μετακίνηση των κατοίκων των μικρών οικισμών σε μια νέα ακατοίκητη από πριν θέση. Αυτό είναι υποθετικό και πολύ δύσκολα μπορεί να αποδειχθεί ή να επαληθευθεί χωρίς τη χρονολόγηση των οικισμών με ανασκαφές ή με άλλο τρόπο (διάγραμμα 2). Στο τρίτο διάγραμμα έχουμε απλώς μετακίνηση των κατοίκων ενός οικισμού σε μιαν άλλη καλύτερη θέση (διάγραμμα 3). Το τέταρτο διάγραμμα είναι της διασποράς των κατοίκων λόγω επιδρομών ή μεγάλων πολεμικών καταστροφών ή επιδημιών. Οι κάτοικοι εγκαθίστανται σε μεγάλες αποστάσεις ή σε άλλους πιο απομακρυσμένους και ασφαλείς οικισμούς (διάγραμμα 4).

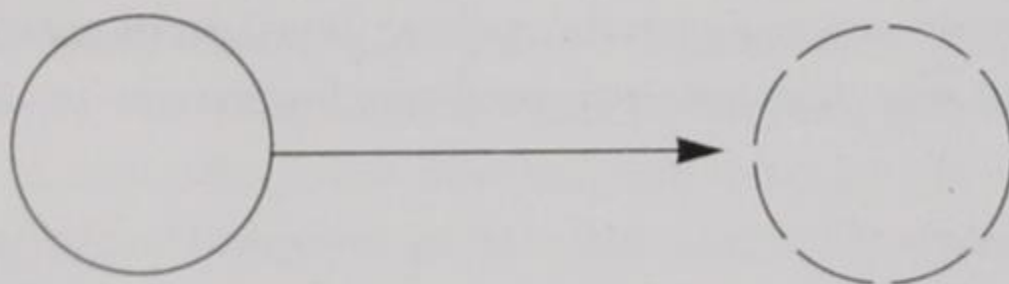
Οι συνέπειες στο οικιστικό πεδίο της συγκέντρωσης των κατοίκων είναι μεγάλες. Ενώ πρώτα οι μαχαλάδες ήταν οικογενειακοί, τώρα παίρνουν μορφή στην οποία επικρατεί περισσότερο η έννοια της γειτονιάς, κατασκευάζουν βρύ-

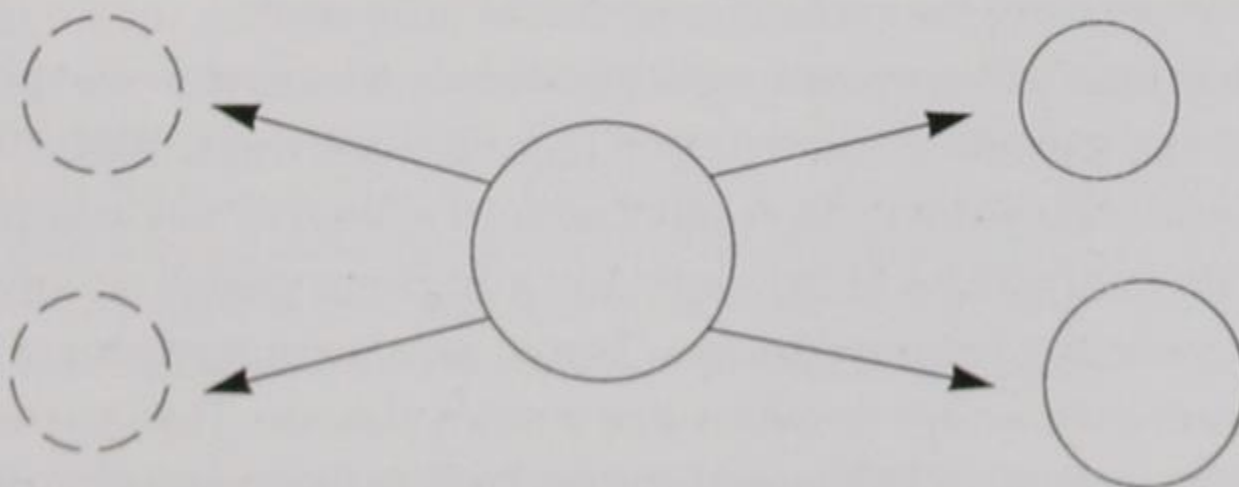
Διάγραμμα 1

Διάγραμμα 2

Διάγραμμα 3

Διάγραμμα 4.

Εικόνα 1. Εξέλιξη οικισμών

σες και υδραγωγεία, ενώ πρώτα υδρεύονταν από πηγάδια και πηγές, κτίζουν κεντρικές εκκλησίες, σχολεία ακόμα και παρθεναγωγεία στα μεγαλύτερα χωριά. Δημιουργείται, επίσης, μια τοπική αγορά στα μεγαλύτερα χωριά με καταστήματα (μαγαζιά, εργαστήρια, παντοπωλεία, καφενεία) πέρα από την εβδομαδιαία ή την ετήσια που γίνεται σε καθορισμένες τοποθεσίες επ' ευκαιρία ενός μεγάλου θρησκευτικού πανηγυριού (Κόνιτσα, Παζαρόπουλο, Φιλιάτες, Άγιοι Πάντες, Διπαλίτσα κλπ.) (Ευθυμίου 1957: 627· Στούπης 1964: 113· Πλιάτσικας-Λώλης 1965:29).

Το συντακτικό του χώρου διέπεται πλέον από διαφορετικές αρχές. Ενώ πρώτα οι μικροί οικισμοί ιεραρχικά ανήκαν στην κατώτερη βαθμίδα και ακολουθούσαν οι πρωτεύουσες των επαρχιών, τώρα διαμορφώνεται μια διαφορετική ιεράρχηση μεταξύ μικρών οικισμών, μεγάλων χωριών και πρωτευουσών επαρχιών. Το σύστημα δηλ. ιεραρχίας γίνεται πιο σύνθετο με μια κλιμακωτή ως προς το μέγεθος ιεράρχηση των οικισμών (πρβ. Christakis 1975: 452).

Τα επαρχιακά κέντρα Φιλιάτες, Πωγωνιανή (Βοστίνα), Δελβινάκι, Κόνιτσα συγκεντρώνουν περισσότερους αριθμητικά κατοίκους αλλά και μεγαλύτερη ποικιλία πληθυσμού από άποψη θρησκευτική και εθνική, π.χ. Έλληνες, Αλβανούς, Γύφτους, Εβραίους, Χριστιανούς, Μουσουλμάνους. Έτσι, στα κέντρα αυτά υπήρχαν, εκτός από τους χριστιανικούς ναούς και τζαμιά (πρβ. Hassan 1971: 61). Η αύξηση του πληθυσμού των μεγάλων αυτών οικισμών οφείλεται και στη μεταφορά εκεί κοινωνικού πλεονάσματος με τη μορφή γαιοπροσόδου και εμπορικού κέρδους, ως εδρών των γαιοκτημόνων και των εμπόρων (πρβ. Steponaitis 1981: 320-365). Το ίδιο πλέγμα παρατηρείται στη θρησκευτική ιεραρχία με τις μητροπόλεις και τις επισκοπές. Δεν πρέπει πάντως να μας διαφεύγει το γεγονός ότι οι τρεις επαρχίες ήταν μικρές υποδιαιρέσεις μεγαλύτερων διοικήσεων ανάλογα με την περίοδο, του Αργυρόκαστρου ή των Ιωαννίνων (πρβ. Tekeli 1971: 57-58).

3. Η παρούσα κατάσταση των οικισμών

Στην ενότητα αυτή θα επιδιώξω να δώσω μια εικόνα της οικιστικής κατάστασης που επικρατούσε στις επαρχίες Κόνιτσας, Πωγωνίου και Φιλιατών κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνάς μου (χρονικό διάστημα 1981-1983). Θεωρώ απαραίτητο παράλληλα να επιχειρήσω κάποια ερμηνεία των οικιστικών φαινομένων που θα περιγράψω. Η θεώρηση του κτισμένου χώρου ως μηνύματος μιας μη φυσικής γλώσσας είναι αναγκαία. Τέτοια μηνύματα πραγματεύεται η γλωσσολογία των όρων που δεν ανήκουν στη φυσική γλώσσα. Πρόκειται για την επιστήμη της Σημειολογίας. Η Σημειολογία μελετά τη ζωή των σημείων στους κόλπους της κοινωνικής ζωής. Ως σημείο θεωρεί κάθε τι που έχει μια μορφή (που λέγεται σημαίνον) και μια έννοια (που λέγεται σημαινόμενο). Έτσι, και ο κτισμένος χώρος αποτελείται από σημεία που έχουν συλλεγεί από μια γλώσσα (την

Αρχιτεκτονική) και έχουν τοποθετηθεί σε μιαν έκταση (Βούζα 1994:8).

Η κατοικία, αυτή η «μηχανή του κατοικείν» (*machine à habiter*) κατά τον Le Corbusier (1933), αποτελεί ταυτόχρονα μιαν υλική βάση αλλά και μιαν ηθική πραγματικότητα, γιατί συνδέεται άμεσα με την οικογένεια στη στενή της έννοια. Αυτό γίνεται περισσότερο κατανοητό, αν λάβουμε υπόψη ότι η κατοικία και στις τρεις αυτές περιοχές της Ηπείρου μεταβιβάζεται πατρογραμμικά, ενώ στην περίπτωση όπου δεν υπάρχουν αρσενικοί απόγονοι μεταβιβάζονται σ' ένα κορίτσι με την εισδοχή εσώγαμπρου, ο οποίος παίρνει το επώνυμο του πεθερού και έτσι συνεχίζεται η γραμμή καταγωγής μέσω θηλυγονίας. Η πρακτική αυτή δείχνει ότι στην περιοχή υπάρχει σε εμβρυακό στάδιο η έννοια του «οίκου» (Lamaison 1987: 34-39)¹⁴.

Η κατοικία, το κέλυφος (*shell*) της ευρύτερης οικιστικής μονάδας (μαχαλά) (Doxiadis 1975: 408) είχε αρχίσει ήδη από τα προηγούμενα χρόνια να υφίσταται σημαντικές μεταβολές εξωτερικά και εσωτερικά, αλλά και από άποψη υλικών. Αυτό συμβαίνει ότι σε κάθε οικισμό μπορεί κανείς να παρατηρήσει σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις κατοικίες. Από τη μια πλευρά παλιές κατοικίες οι οποίες από άποψη οικοδομική έχουν την καταγωγή τους στους αιώνες της Τουρκοκρατίας ή ακόμα παλιότερα, από την άλλη κατοικίες οι οποίες εξαιτίας διαφόρων λόγων διαφοροποιήθηκαν αμέσως μετά από την απελευθέρωση ή μερικές δεκαετίες ενωρίτερα. Τέλος, τις κατοικίες που αρχίζουν να κτίζονται μετά το 1950 και οι οποίες συνεχίζουν ακόμα να κτίζονται, πολύ λίγο διαφοροποιημένες από τις αμέσως προηγούμενες.

Οι παλιές κατοικίες της Τουρκοκρατίας στις επαρχίες αυτές της Ηπείρου έχουν συνήθως δύο πατώματα, ανώι και κατώι. Αυτό, όμως, εξαρτάται περισσότερο από τη φύση του εδάφους, αν είναι δηλ. επικλινές και βραχώδες. Επίσης, εξαρτάται από την πύκνωση των κατοίκων σε στενούς χώρους μαχαλάδων. Στα πεδινά εδάφη οι κατοικίες είναι συνήθως ισόγειες, αν και εδώ μερικές φορές μπορούν να υπάρχουν οικήματα με δύο πατώματα. Οι κατοικίες με τα δύο πατώματα συναντώνται στα μεγάλα χωριά της επαρχίας Φιλιατών που είναι κτι-

13. Για τους σεισμούς και τις κατολισθήσεις βλ. Φίλη-Μπεσίου (1972:7). Η επιτόπια έρευνα μου έδωσε και άλλες σχετικές πληροφορίες. Π.χ. για το χωριό Βάλτιστα Πωγωνίου υπάρχει η παράδοση ότι βούλιαξε, για το χωριό Μάτζαρι (Κυπαρίσσι) Φιλιατών παρόμοια παράδοση το συνδέει με το γεγονός ότι οι κάτοικοι δούλευαν την ημέρα της Αγίας Μαύρας. Για το χωριό Ζέλιστα (Εξοχή) Κόνιτσας υπάρχει παράδοση που αναφέρεται σε παρόμοιο γεγονός. Μετά την καταστροφή του χωριού οι κάτοικοι μετακινήθηκαν πιο πέρα σε ψηλότερη από την προηγούμενη θέση, σε ασφαλέστερο έδαφος.

14. Πίστευαν ότι το σπίτι προστατευόταν από ένα φίδι που δεν έπρεπε να το πειράξουν, γιατί θα συνέβαινε κακό σε κάποιο μέλος της οικογένειας. Η πίστη αυτή έχει πανελλήνια διάδοση. Επίσης, κατά τη θεμελίωσή του έσφαζαν ένα ζώο (αρνί, κατσίκι, κόκορα κλπ.), ενώ μέσα στους τοίχους ή στη στέγη τοποθετούσαν ένα μπουκαλάκι με αγιασμό, που πίστευαν ότι τους προστάτευε από τους κεραυνούς. Αποτρεπτικά σύμβολα (σταυρούς κλπ.) χάρασσαν και στο υπέρθυρο της αυλόθυρας.

σμένα στην ορεινή γραμμή Τσαμαντά-Λίστας και στη γραμμή Σαγιάδας-Γιρομερίου. Στις άλλες επαρχίες τις συναντάμε στο Βορειοανατολικό Πωγώνι και σχεδόν σε όλη την επαρχία Κόνιτσας με εξαίρεση την περί τον Αώο περιοχή. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι τα ισόγεια οικήματα τα συναντάμε κυρίως στην κεντρική περιοχή της επαρχίας Φιλιατών (χωριά Άγιος Νικόλαος, Άγιοι Πάντες, Κεραμίτσα, Μηλιά, Κεφαλοχώρι κ.ά.). Επίσης, στο Δυτικό και Νοτιοδυτικό (Κάτω) Πωγώνι, π.χ. Κτίσματα, Αγία Μαρίνα, καθώς και στα δυτικά της Κόνιτσας, στις όχθες του Αώου.

Τα παλιά σπίτια τα οποία τείνουν συνεχώς να εξαφανιστούν είναι κτισμένα με πέτρες της περιοχής. Η τοιχοδομία τους ενισχύεται για σταθερότητα και αντισεισμική ασφάλεια με ξυλοδεσιές ή ζουνάρια (μερικές φορές πέτρινα) και κατά κανόνα οι στέγες τους είναι από πλάκες. Σήμερα αρκετά τέτοια σπίτια έχουν κεραμίδια ή τσίγκους (λαμαρίνες) για στέγη¹⁵. Γενικά, η κατασκευή τους δεν είναι διαφορετική, έστω και αν διαφέρει κάπως η μορφολογία τους (αν έχουν δηλ. δύο πατώματα ή είναι ισόγεια). Αυτό οφείλεται και στους οικοδόμους (μαστόρους) που τα κατασκεύασαν και που πρέπει να είχαν τοπική (ηπειρώτικη) προέλευση.

Η διαμόρφωση του χώρου των κατοικιών έχει άμεση σχέση με τη λειτουργία τους. Η «ποιητική της οικίας» στις περιοχές που εξετάζουμε συνδέεται με την οικονομική και κοινωνική λειτουργία της. Τα σπίτια κατασκευάζονται, για να εξυπηρετήσουν μίαν αγροτική (γεωργοκτηνοτροφική) οικογένεια. Γι' αυτό το λόγο έχουν βοηθητικούς χώρους που είτε είναι ενσωματωμένοι στο κεντρικό κτίριο είτε αποτελούν ξεχωριστό χώρο (κτίσμα). Π.χ. στα σπίτια με πολικότητα το ύψος-βάθος (ανώι-κατώι) το κατώι χρησίμευε, για να σταυλίζουν τα ζώα (κυρίως μεταφορικά και μερικά οικόσιτα) αλλά και για αποθήκη (κελλάρι). Εκεί βρίσκονταν τα αμπάρια κλπ. που σηματοδοτούσαν τον πλούτο της οικογένειας, αν ήταν γεμάτα (φιλοσοφία του έχειν) (Bachelard 1982:105). Το ανώι με τη «μάννα» (δωμάτιο με την εστία) του σπιτιού και τον οντά (επίσημο χώρο υποδοχής) ήταν σε χρήση της οικογένειας. Σ' αυτό το χώρο υπάρχουν σήμερα και οι οικογενειακές φωτογραφίες. Εκεί αναπαράγεται η οικογενειακή μνήμη. Θα έλεγε κανείς ότι το κατώι συμβολίζει τη φύση (nature) και το ανώι τον πολιτισμό (culture), δίνοντας και μίαν ανάλογη αξιολόγηση στους δύο χώρους (Levy και Segaud 1983:85). Αντίθετα, στα ισόγεια σπίτια υπάρχουν περισσότεροι βοηθητικοί χώροι ή κτίσματα γύρω από το κεντρικό κτίριο που χρησιμεύουν για το

15. Τα κεραμίδια είναι δύο ειδών, τα παλιότερα γνωστά ως γύφτικα ή βυζαντινά που είναι ημι-κυκλικά και τα νεότερα τα λεγόμενα ευρωπαϊκά που είναι πλατιά. Για τη χρήση του τσίγκου και της λαμαρίνας, που δεν μπορούμε να πούμε ότι προσφέρουν ωραία αισθητική εικόνα, οι κάτοικοι, όταν τους ρώτησα, έβρισκαν διάφορες δικαιολογίες, π.χ. ότι δεν υπάρχουν μάστοροι σήμερα, για να φτιάξουν τις πλάκες ή ότι οι τσίγκοι είναι ελαφρότεροι και δεν κινδυνεύει η στέγη, όταν φορτώνεται με χιόνια το χειμώνα.

σταυλισμό των ζώων και για αποθήκες, φέρνοντας τη σχέση φύσης-πολιτισμού σε κάπως ίση βάση. Εδώ η διαφορά βρίσκεται μεταξύ κέντρου-περιφέρειας. Τα κτίσματα αυτά βλέπουν συχνά σε μια κεντρική αυλή¹⁶. Σημειώνω ότι στα σπίτια με δύο πατώματα, στο δεύτερο πάτωμα υπήρχαν εξώστες (μπαλκόνια) με χαγιάτι.

Όλα τα παλιά σπίτια είχαν τζάκι, που ονομαζόταν *βάτρα*. Το τζάκι ήταν συνήθως στη γωνιά ή στην πλευρά του τοίχου. Μερικά τζάκια ήταν πλουσιότατα διακοσμημένα με ανάγλυφες συμβολικές παραστάσεις (φίδια, φεγγάρια, λουλούδια κλπ.). Το τζάκι συμβόλιζε και συμβολίζει τη θέση της οικογένειας στην κοινωνική ιεραρχία, γι' αυτό το φροντίζουν ιδιαίτερα. Οι καπνοδόχοι (*μπουχαρί*) ήταν τετράγωνοι (σε σχήμα σπιτιού). Κατώι και ανώι επικοινωνούσαν συνήθως με καταρράκτη (καταπακτή) και εσωτερική σκάλα.

Η οικοσκευή παλιότερα ήταν πολύ απλή: ένα στρογγυλό χαμηλό τραπέζι (σοφράς), μερικά χαμηλά σκαμνιά. Όσο για κρεβάτια δεν υπήρχαν. Έβαζαν τα αχυρένια στρώματα κάτω στο πάτωμα¹⁷. Αργότερα οι πιο πλούσιοι έφτιαχναν τα *μπασιά* (χαμηλές ξύλινες εξέδρες) και πάνω έβαναν τα στρώματα. Βλέπουμε δηλ. ότι παλιότερα όλες οι δραστηριότητες που συνδέονται με βασικές λειτουργίες του σπιτιού γίνονταν κοντά στο έδαφος. Υπήρχε δηλ. ένα δέσιμο με τη γη. Παπλώματα, επίσης, είχαν μόνο οι εύποροι. Οι άλλοι σκεπάζονταν με τις βελέτζες και τις τσέργες. Μετά τον πόλεμο μερικοί έφτιαξαν κρεβάτια με σανίδια που στηρίζονταν σε δύο τρίποδα. Σήμερα η οικοσκευή και στα πιο φτωχά σπίτια είναι πλούσια: τραπέζια, κρεβάτια, μπουφέδες, ντουλάπες, σόμπες, ψυγεία, τηλεοράσεις κλπ. Απαραίτητες ήταν παλιότερα αλλά και σήμερα οι ξύλινες σκαλιστές ή ζωγραφισμένες κασέλες (*άρκλες*) με διακόσμηση παρόμοια με εκείνη των τζακιών. Τις κασέλες τις φέρνουν οι νύφες με τα προικιά τους και όπου υπάρχουν δηλώνουν ότι υπάρχει νύφη στο σπίτι. Άλλωστε, η συμβολική πράξη εκδίωξης νύφης από το σπίτι του άντρα είναι το βγάλσιμο στο δρόμο της κασέλας της. Μια τέτοια ιστορία μου διηγήθηκαν σ' ένα χωριό της Κόνιτσας.

Όλα τα σπίτια έχουν αυλές (*οβορός*) αλλά δεν είναι παντού της ίδιας έκτασης. Στα χωριά της Κόνιτσας, καθώς και στα πιο πυκνοκτισμένα χωριά του Πωγωνίου και των Φιλιατών οι αυλές είναι πιο μικρές, έχουν όμως κήπο για λαχανικά (ντομάτες, μελιτζάνες κλπ.). Σ' αυτά τα χωριά τα κηπευτικά ποτίζονται με ειδικό δίκτυο αυλακιών. Αντίθετα, στα πεδινά χωριά κάθε σπίτι έχει μεγάλο

16. Στην Κασπώνια της Κόνιτσας οι αχυραποθήκες δεν διαφέρουν εξωτερικά πολύ από τα σπίτια, μόνο που έχουν μεγαλύτερα ανοίγματα που τα κλείνουν με σανίδες, για να αερίζονται τα άχυρα. Στην Κασπώνια οι αχυραποθήκες είναι χωριστές και πολύ σπάνια αποτελούν συνέχεια της κατοικίας.

17. Τη χρήση στρωμάτων στο πάτωμα είχα την ευκαιρία να τη διαπιστώσω και ο ίδιος σε μερικά χωριά της επαρχίας Φιλιατών. Αυτό συνέβαινε κυρίως σε σπίτια γερόντων, οι οποίοι διέμεναν στα παλιότερα οικήματα δίπλα στα καινούργια των παιδιών τους. Αυτοί για λόγους συνήθειας δεν ήθελαν να αλλάξουν την επίπλωση και τη διαρρύθμιση των παλιότερων σπιτιών τους.

ανοικτό χώρο, όπου υπάρχει ο φούρνος, η αχυροκαλύβα και το αλώνι. Αυτό το παρατηρούμε κυρίως στο Πωγώνι και στην επαρχία Φιλιατών. Πρόκειται δηλ. για ένα συγκρότημα αγροικίας. Γενικά, η διαμόρφωση της κατοικίας και της αυλής ως ενός κοινωνικού μικρόκοσμου συνδέεται άμεσα και με το κύκλο ανάπτυξης της οικιακής ομάδας (οικογένειας) με αντίστοιχες προεκτάσεις στο χώρο, διαιρέσεις κλπ., όπως θα δούμε σε άλλη μελέτη.

Οι φράκτες επίσης των σπιτιών διαφέρουν. Στο Πωγώνι και στην επαρχία Φιλιατών, όταν υπάρχουν, κατασκευάζονται συνήθως από παλούκια (παλιουριές). Στην επαρχία Κόνιτσας κατασκευάζονται κατά κανόνα με πέτρες (μάντρα). Γενικά, στα χωριά της Κόνιτσας χρησιμοποιούν περισσότερο την πέτρα. Αυτό δείχνει και μια διαφορετική αντίληψη του χώρου, κτισμένου και φυσικού. Ο τοίχος (μάντρα) αποκόπτει την κατοικία από το γύρω χώρο που μπορεί να είναι κτισμένος ή φυσικός, ενώ ο απλός φράκτης ή η ανοικτή αυλή τη συνδέουν. Η έννοια του έξω και του μέσα είναι σ' αυτές τις περιπτώσεις πολύ σχετικές. Στη δεύτερη περίπτωση αυτή έχει σχέση και με τις μεγαλύτερες αποστάσεις μεταξύ των κατοικιών που λειτουργούν σαν ένας αόρατος φράκτης ή τοίχος. Θα έλεγε, λοιπόν κανείς ότι οι μάντρες κατασκευάζονται περισσότερο, για να κρύψουν το εσωτερικό χώρο του σπιτιού από τα αδιάκριτα βλέμματα των άλλων (πρβ. Ζαγκα 1975:92). Σε μερικούς οικισμούς τα γειτονικά σπίτια επικοινωνούν μεταξύ τους υπογείως για λόγους ασφάλειας με εσωτερικές πόρτες, πράγμα που δηλώνει ότι σ' αυτά κατοικούσαν συγγενείς, π.χ. μια πατριά (γενιά).

Από τα παλιά σπίτια που περιέγραψα πολλά διατηρούνται σήμερα ακέραια, άλλα έχουν εγκαταλειφθεί και ερειπωθεί. Σε μερικά έχουν γίνει μετατροπές εσωτερικά, χωρίς να αλλάξει η εξωτερική μορφολογία τους, ώστε να εξυπηρετούν τις σύγχρονες ανάγκες, π.χ. το κατώι γίνεται κουζίνα. Οι μεταβολές αυτές συνδέονται και με την αλλαγή στην οικονομία (εγκατάλειψη γεωργίας και κτηνοτροφίας). Πολλοί κάτοικοι διαμένουν στα χωριά μόνο το καλοκαίρι. Είναι κυρίως συνταξιούχοι, οι οποίοι έρχονται να περάσουν τις διακοπές τους στην ιδιαίτερη πατρίδα τους. Γενικά, τα εισοδήματα που συντηρούν τα χωριά που έχουν εγκαταλειφθεί σε μεγάλο ποσοστό από τους κατοίκους των, προέρχονται σήμερα από εμβάσματα και συντάξεις (ΟΓΑ, ΤΕΒΕ κλπ.).

Εκτός από τα τυπικά σπίτια, όπως τα περιέγραψα, πρέπει να αναφέρω ότι σε όλα τα χωριά υπάρχουν με εξαιρέσεις και αρχοντόσπιτα με τρία πατώματα, πράγμα που δηλώνει κάποια κοινωνική διαστρωμάτωση¹⁸, ενώ στις παρυφές πολλών χωριών συναντάμε και οικίες ή καλύβες κτηνοτρόφων (Αρβανιτόβλα-

18. Πρέπει να αναφέρω σχετικά το τεράστιο κτίριο που υπάρχει στην Πωγωνιανή (βλ. φωτ.). Αυτό έχει τέσσερα πατώματα. Αρχικά ανήκε σε Μουσουλμάνο αγά του χωριού, αργότερα μετατράπηκε σε σχολείο. Υπολογίζεται ότι στο σπίτι αυτό μπορούσαν να ζήσουν άνετα γύρω στα εκατό άτομα. Ειδική κατηγορία αρχοντικών σπιτιών ήταν ορισμένες κούλιες, οι οποίες όμως έμοιαζαν περισσότερο με πυργόσπιτα. Ένα τέτοιο ήταν του Ακί Αφέντη στην Πωγωνιανή (βλ. φωτ.).

χων) που έχουν, όμως, διαφορετική μορφολογία και λειτουργικότητα. Π.χ. γύρω στη Βήσσανη υπάρχουν σπίτια και καλύβες κτηνοτρόφων. Τα σπίτια αυτά μπορούν να είναι σύγχρονα με σκυρόδεμα (μπετόν) και πλάκα, αλλά πάντοτε κοντά βρίσκονται τα μαντριά για τα ζώα. Σημειώνω πάντως ότι καλύβες κτηνοτρόφων από άχυρα και βρύζα συναντώνται διάσπαρτες σε όλο το χώρο της Ηπείρου σε μεγάλες αποστάσεις έξω από τα χωριά σε απότομες λαγκαδιές και πλαγιές. Οι κατοικίες αυτές, που λόγω των υλικών τους δεν μπορούν να θεωρηθούν σταθερά σημεία αναφοράς, ως τεχνική δεν έχουν εγκαταλειφθεί ακόμα οριστικά και αποτελούν τα τελευταία υπολείμματα ενός παλιότερου τρόπου ζωής που τείνει να εξαφανισθεί. Πρόκειται για τον «πολιτισμό της κατούνας» (Vuchinich 1975: 11-35).

Τα νεότερα σπίτια ανήκουν σε δύο κατηγορίες. Αυτά τα οποία είναι μίμηση παραδοσιακών προτύπων ως προς την τοιχοδομία και την ξυλοκατασκευή. Πρόκειται κυρίως για σπίτια πλούσιων που τα έκτισαν για τις θερινές διακοπές τους. Καμιά φορά κτίζονται από Ελληνο-Αμερικανούς, που εγκαταστάθηκαν στην ιδιαίτερη πατρίδα τους και είναι επηρεασμένοι από τις σύγχρονες τάσεις επιστροφής στην παράδοση. Στην άλλη κατηγορία ανήκουν τα απλά σύγχρονα σπίτια, ισόγεια ή με δύο πατώματα. Και στα πρώτα γίνεται χρήση σκυροδέματος αλλά στα δεύτερα η χρήση του είναι απόλυτη. Αυτό συμβαίνει ιδιαίτερα, όταν τα σπίτια προορίζονται για καταστήματα (μαγαζιά ή καφενεία). Συνήθως ο ιδιοκτήτης διαμένει στο ανώγειο, ενώ το ισόγειο χρησιμεύει για κατάστημα.

Μεταξύ των άλλων πρέπει να αναφέρω τις συνέπειες της μετανάστευσης πολλών Ηπειρωτών από τις περιοχές αυτές στη Γερμανία μετά το 1960. Στα περισσότερα χωριά παρατηρείται γι' αυτό το λόγο μεγάλη μείωση του πληθυσμού. Με την αύξηση, όμως, της ανεργίας στη Γερμανία αρκετοί μετανάστες άρχισαν να επιστρέφουν στα χωριά τους και με τις οικονομίες τους να κτίζουν σπίτια και να ανοίγουν καταστήματα. Έτσι, σε ορισμένα χωριά παρατηρείται οικοδομικός οργασμός, ιδιαίτερα έντονος στις πιο εύφορες περιοχές (ενδοχώρα Παραμυθιάς και Ηγουμενίτσας). Και τούτο παρά τις δυσκολίες και τις καθυστερήσεις που αντιμετωπίζουν συχνά, για να πάρουν την οικοδομική άδεια με συνέπεια τα χρήματά τους να χάνουν την αξία τους. Μια άλλη παρατήρηση είναι ότι οι κάτοικοι μετακινούνται και κτίζουν τα σπίτια τους για ευνοήτους λόγους στους κεντρικούς δρόμους που διασχίζουν τα χωριά (παρόδιοι οικισμοί)¹⁹.

Οι αποστάσεις μεταξύ των σπιτιών είναι συνήθως μικρές, με εξαίρεση τα πεδινά χωριά όπου είναι μεγαλύτερες. Τα σπίτια κάθε μαχαλά σχηματίζουν συχνά ένα πυκνό οικιστικό σύνολο. Μερικές φορές τα σπίτια χωρίζονται με πλακό-

19. Π.χ. όταν κατασκευάστηκε ο δρόμος Φιλιατών-Τσαμαντά κατά τον εμφύλιο πόλεμο, οι κάτοικοι των χωριών που ήταν πολύ αραιά άρχισαν να κτίζουν κατά μήκος του δρόμου. Εκεί έφτιαχναν και τα πρώτα καφενεία σε όσα χωριά δεν υπήρχαν.

σπρωτα δρομάκια (καλντερίμια). Αυτό, όμως, παρατηρείται κυρίως στα χωριά της Κόνιτσας.

Το μέγεθος και οι αποστάσεις των μαχαλάδων (οικιστικών συνόλων) είναι βασικά κριτήρια για την αδρομερή ταξινόμηση των χωριών των περιοχών αυτών της Ηλείου. Μέγεθος πάντως και αποστάσεις είναι αντιστρόφως ανάλογα. Οι μικρότεροι μαχαλάδες και οι μεγαλύτερες αποστάσεις παρατηρούνται στα χωριά της κεντρικής περιοχής της επαρχίας Φιλιατών και στο Νοτιοδυτικό (Κάτω) Πωγώνι (βλ. χάρτη). Εκεί κάθε μαχαλάς αποτελείται από μια πατρογραμμική συγγενική ομάδα (patrilineage), που συνίσταται ουσιαστικά σε μερικά (3-10) σπίτια, που βρίσκονται σε μικρότερη ή μεγαλύτερη απόσταση και η οποία εξαρτάται από το βαθμό συγγένειας των οικογενειών μεταξύ τους. Τα χωριά αυτά είναι πολύ αραιοκτισμένα, πράγμα που δημιουργεί ιδιαίτερα προβλήματα στη γενικότερη οργάνωσή τους και στον εκσυγχρονισμό ορισμένων λειτουργιών τους. π.χ. η Αγία Μαρίνα Πωγωνίου έχει έκταση περίπου 7.000 τ.μ., ενώ ο Άγιος Νικόλαος Φιλιατών γύρω στα 5.000 τ.μ. Οι μαχαλάδες απέχουν μεταξύ τους από 500 έως 3.000 μ. Το χωριό σ' αυτές τις περιπτώσεις είναι μια συμβατικότητα και όχι ένα πραγματικό γεγονός. Γεννάται, λοιπόν, το ερώτημα πως μπορεί με αυτή την οργάνωση να υπάρξει συνείδηση της κοινότητας (βλ. εικόνα 2, σχ. 1).

Τα πιο πάνω χωριά τα κατατάσσω χάριν ευκολίας από άποψη μορφολογίας στην πρώτη κατηγορία. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αυτών των χωριών είναι ότι ο μαχαλάς παίρνει την ονομασία του από την πατρογραμμική ομάδα (πατριά, γενιά) που είναι εγκαταστημένη εκεί με την κατάληξη -άτικα ή -έικα. Έτσι, τοπωνύμιο και οικογένεια του οικισμού (μαχαλά) ταυτίζονται απόλυτα (πρβ. Levy και Segaud 1983: 165). Σπάνια οι μαχαλάδες των χωριών αυτών έχουν άλλες ονομασίες. Αυτό παρατηρείται στο Δυτικό Πωγώνι. Στα χωριά της πρώτης κατηγορίας η έννοια της γειτονιάς ως ενός οικιστικού συνόλου μη συγγενικών οικογενειών (οικιών) απουσιάζει. Ο αριθμός των κατοίκων σ' αυτούς τους οικογενειακούς μαχαλάδες κυμαίνεται από 20 έως 100 άτομα.

Σ' αυτή την κατηγορία των χωριών ο ζωτικός χώρος (χωράφια, βοσκότοποι) βρίσκεται γύρω από τον οικογενειακό οικισμό. Έτσι, οικογενειακός οικισμός και φυσικός περιβάλλον χώρος αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο. Αυτό δείχνει την αυτονομία και ανεξαρτησία των οικογενειακών οικισμών. Έχει υποστηριχθεί ότι η οργάνωση αυτή συνδέεται με την κτηνοτροφία, τη ζωοκλοπή και τη βεντέτα. Για την οργάνωση, όμως, αυτού του τύπου υπάρχουν και άλλες θεωρίες, π.χ. ότι μπορεί να οφείλεται στη μικρή ποσότητα του νερού (πρβ. Farrar 1977: 31; Chandroke 1980: 296) ή στην εύκολη επικοινωνία από οικισμό σε οικισμό λόγω του πεδινού εδάφους. Αν συνδεθούν πάντως με την κτηνοτροφία, τότε αποτελούν ενδεχομένως εξέλιξη της κατούνας, η οποία από καθαρά κτηνοτροφική εγκατάσταση σε κάποιο στάδιο μετατρέπεται σε γεωργοκτηνοτροφική. Σύμφωνα με ορισμένους Αλβανούς ιστορικούς η εξέλιξη αυτή είχε συντελεσθεί στην ευρύτερη περιοχή που μελετάμε ήδη από το τέλος του 15ου αιώνα (Pulaha 1976:

177). Άλλωστε, και οι ίδιοι οι κάτοικοι αυτών των οικισμών ομολογούν ότι οι απομακρυσμένοι μαχαλάδες διευκολύνουν την κτηνοτροφία. Ιδιαίτερα, αν οι μαχαλάδες είναι τις άκρες του χωριού, μπορούν αυτοί να ανοίγουν τις πόρτες και να αφήνουν να φεύγουν τα ζώα ελεύθερα μόνα τους.

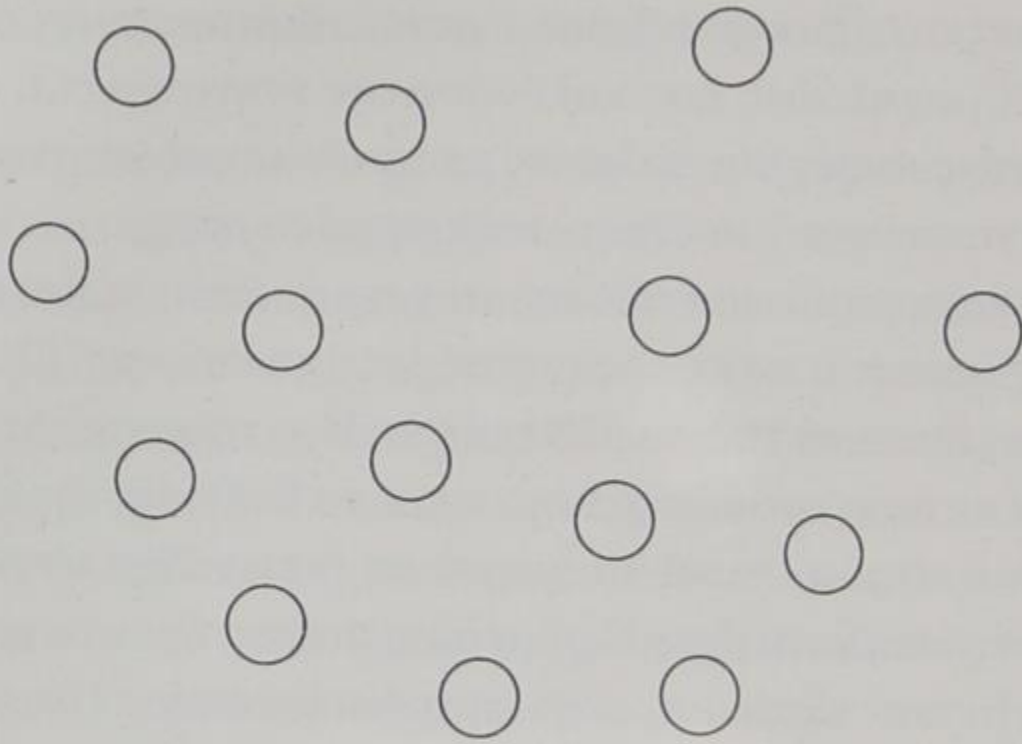
Στη δεύτερη κατηγορία κατατάσσω τα χωριά, όπου οι μαχαλάδες είναι μεγαλύτεροι και βρίσκονται σε πολύ μικρότερες αποστάσεις (βλ. εικόνα 2, σχ. 2). Μπορούν να απέχουν από 100 έως 500 μέτρα. Π.χ. το χωριό Λίστα Φιλιατών είναι απλωμένο σε έκταση ενάμισι χιλιομέτρου, το Βαβούρι της ίδιας επαρχίας σε έκταση ενός χιλιομέτρου. Αυτά τα χωριά τα συναντάμε στην ορεινή γραμμή Τσαμαντά-Λίστας και Σαγιάδας-Γιρομερίου καθώς και στο μεγαλύτερο μέρος του Πωγωνίου και κατ' εξαίρεση στην επαρχία Κόνιτσας (βλ. χάρτη). Το κύριο χαρακτηριστικό των χωριών αυτών είναι ότι οι μαχαλάδες έχουν ονομασίες άσχετες από τις συγγενικές οικογένειες που είναι εγκαταστημένες εκεί, π.χ. Πέρα Μαχαλάς, Κάτω Μαχαλάς, Πάνω Μαχαλάς. Άλλες γνωστές ονομασίες είναι Ράδι, Κουρβουλέσι, Λιομπλιό, Ράχη, Άγιος Δημήτριος κλπ. Πρόκειται ουσιαστικά για περιγραφή του τόπου αναλογικά και συγκριτικά που δείχνει και μια διαφορετική αντίληψη του χώρου. Οι προθέσεις ειδικότερα εκφράζουν τοπολογικές σχέσεις. Ο χώρος με αυτόν τον τρόπο (κτίσιμο, αναλογικότητα κλπ.) μεταβάλλεται σε «τόπο».

Τα παραπάνω δείχνουν ότι βρισκόμαστε πλέον μπροστά σ' αυτό που μπορεί να ονομαστεί χωριό (ιεραρχία μαχαλάδων, κεντρικός τόπος κλπ.). Σε περίπτωση όπου ένας μαχαλάς έχει ονομασία από οικογένεια, τούτο έχει μόνο ιστορική σημασία. Συχνά δεν υπάρχει οικογένεια με τέτοιο όνομα στο μαχαλά. Η παλιότερη δηλ. οικογένεια που του έδωσε το όνομα με τις συνεχείς αποσχίσεις και τις μετονομασίες (με παρωνύμια κλπ.) στο πέρασμα του χρόνου έχει εξαφανιστεί. Αυτό δείχνει και την πραγματική υφή των συγγενικών ομάδων που δεν φθάνουν ως προς την έκταση και τη δομή τους στην οργάνωση του γένους (clan).

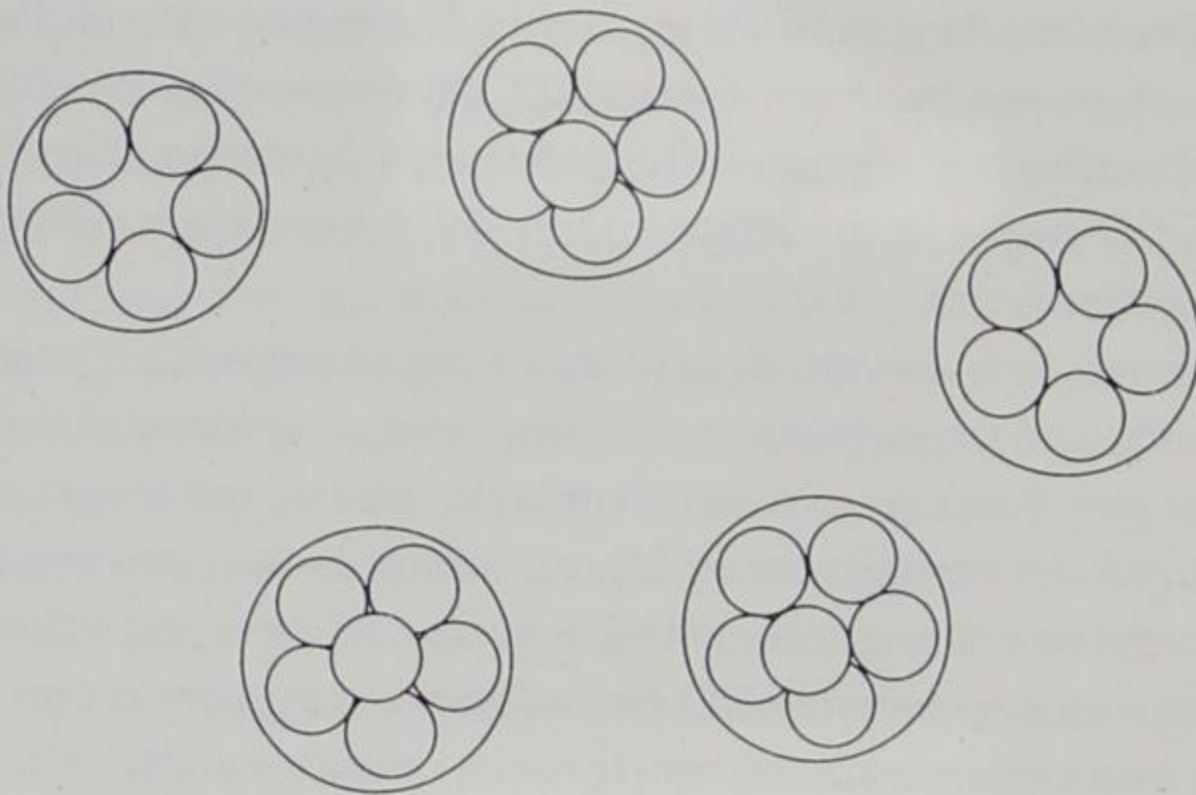
Όσα ανάφερα πιο πάνω δεν σημαίνουν ότι δεν υπάρχουν εκεί ευρύτερες συγγενικές ομάδες. Ο μαχαλάς χωρίζεται σε μικρότερους μαχαλάδες ή ορθότερα γειτονιές, όπου είναι εγκαταστημένες οι πατριές-γενιές (patrilineages). Οι γειτονιές αυτές παίρνουν τις ονομασίες τους απ' αυτές με τις καταλήξεις -άτικα, -άδικα, έικα κλπ. Οι γειτονιές-πατριές δηλ. αποτελούν ένα οικιστικό χώρο που δεν υφίσταται, όπως ανάφερα στα χωριά της πρώτης κατηγορίας.

Στην τρίτη κατηγορία κατατάσσω τα χωριά όπου οι μαχαλάδες τους αποτελούν ένα συνεχή οικιστικό χώρο. Το ίδιο το χωριό είναι ένας μεγάλος μαχαλάς (βλ. εικόνα 2, σχ. 3). Τα χωριά αυτά που πρέπει να είναι από άποψη εξέλιξης τα αρχαιότερα βρίσκονται κατά κανόνα στην επαρχία Κόνιτσας και κατ' εξαίρεση στο Πωγώνι και στην επαρχία Φιλιατών (βλ. χάρτη)²⁰. Τα χωριά αυτά είναι πυ-

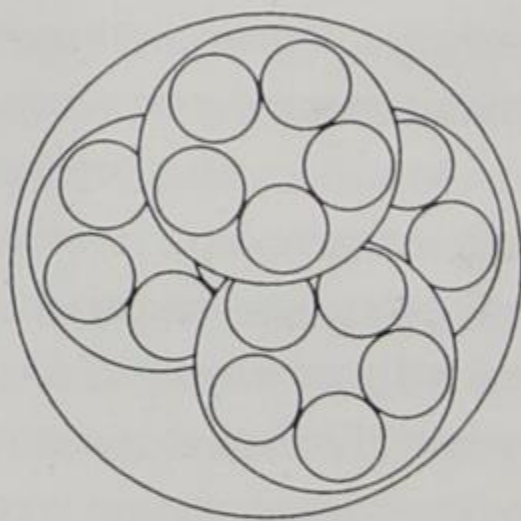
20. Στην επαρχία Φιλιατών χωριά της τρίτης κατηγορίας είναι η Καλλιθέα (Τσαρακλιμάνι) και ο Αμπελών (Πόβλιστα) που συνοικίστηκε, όμως, μετά από κατολίπηση. Στην επαρχία Πωγωνίου στην κατηγορία αυτή ανήκουν τα χωριά Δελβινάκι και Βήσσανη.

Σχ. 1

Σχ. 2

Σχ. 3

Εικόνα 2. Τύποι χωριών

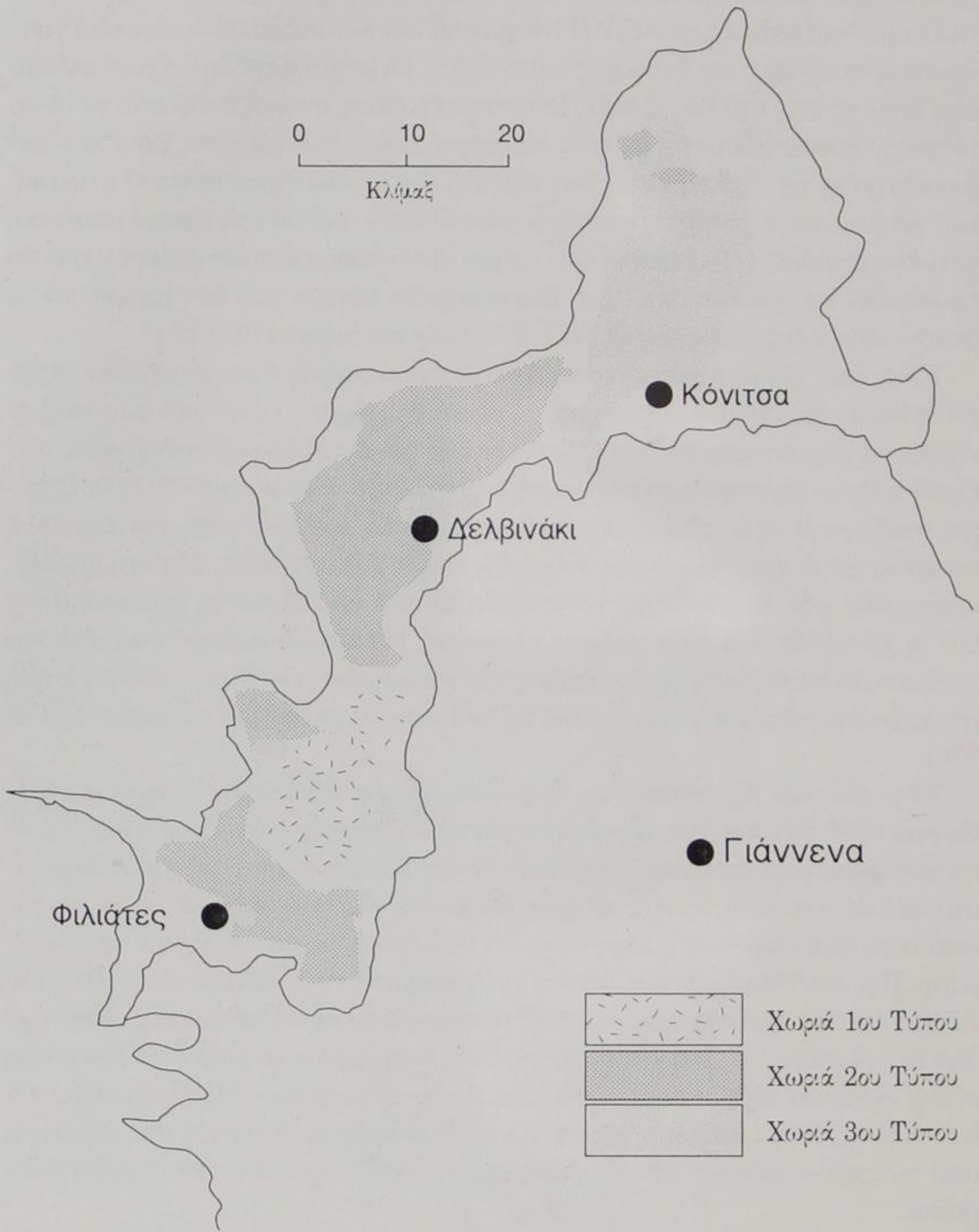
κνοκτισμένα. Έχουν μαχαλάδες, οι οποίοι ουσιαστικά δεν διακρίνονται. Οι μαχαλάδες χωρίζονται και εδώ σε γειτονιές, όπου είναι εγκαταστημένες οι συγγενικές ομάδες (πατριές, γενιές). Η ονοματοθεσία των μαχαλάδων και εδώ γίνεται όπως στα χωριά της δεύτερης κατηγορίας. Οι μαχαλάδες δηλ. έχουν ονομασίες άσχετες από τις οικογένειες. Οι γειτονιές, όμως, ονομάζονται από τις οικογένειες. Οι οικισμοί αυτοί με τους συμπαγείς κτισμένους όγκους μοιάζουν περισσότερο με τις «πόλεις εντός των τειχών» του μεσαιωνικού δυτικού ή ισλαμικού κόσμου, και τις «πόλεις φωλιές» (nested city), που σαν τα κουτιά μπαίνει η μια μέσα στην άλλη. Το σπειροειδές σχήμα αυτών των οικισμών φαίνεται σαν να προσπαθεί να προστατεύσει ένα θωρακισμένο κέντρο που δεν μπορεί να το φτάσει κανείς (πρβ. Bachelard 1982: 239· Levy και Segaud 1983:65)²¹.

Κεντρικός χώρος ή πλατεία σύμφωνα με την περιγραφή που έκανα δεν υπάρχει πάντοτε στα χωριά. Κεντρικούς ανοικτούς χώρους έχουν μόνο τα συγκεντρωμένα χωριά της τρίτης και μερικές φορές και της δεύτερης κατηγορίας, που έχουν κάποια πολεομορφικά χαρακτηριστικά (πρβ. Gottman 1975:233). Ο χώρος ανάλογα με τη λειτουργία και τη μορφή του, αν πρόκειται δηλ. για ανοικτό ή κτισμένο χώρο παίρνει και την ονομασία του, π.χ. Χοροστάσι, Μεσσχώρι, Μεσομαχαλάς κλπ. Στην κεντρική πλατεία αυτό που σημαδεύει τη λειτουργία της και τη χρονολογεί είναι ο γέρικος πλάτανος. Η πλατεία καθορίζεται από την κοινωνικότητα, δηλαδή είναι το είδος του χώρου που γεννιέται από την κίνηση (επικοινωνία) και που μεγιστοποιεί τις ανθρώπινες επαφές (Thakurdesai 1972: 336).

Στην πλατεία βρίσκονται τα καφενεία, χώρος κατεξοχήν ανδρικός (πρβ. Rogers 1979: 97), που λειτουργούν συχνά και ως παντοπωλεία και ταβέρνες, τα καταστήματα (κρεοπωλεία, παντοπωλεία κλπ.) σε όσα χωριά υπάρχουν ξεχωριστά από το καφενείο, τα εργαστήρια: βυρσοδεψεία, υποδηματοποιεία (σανδαλοποιεία, τσαρουχάδικα). Σημειώνω ότι σε μερικά χωριά υπάρχουν και καφέ-μπαρ. Π.χ. στη Νέα Σαγιάδα, όπου η επίδραση από τη γειτονική κοσμοπολίτικη Κέρκυρα είναι εμφανής, υπάρχουν δύο καφέ-μπαρ με τις ονομασίες «Νυχτερίδα» και «Σκορπιός». Στα χωριά της πρώτης κατηγορίας το καφενείο βρίσκεται σ' ένα κεντρικό σημείο τους, σε ένα οικογενειακό μαχαλά (Μεσομαχαλάς). Οι αποστάσεις, όμως, καθιστούν δυσχερή την καθημερινή επίσκεψή του, ιδιαίτερα από τους ηλικιωμένους, οι οποίοι συχνάζουν εκεί περισσότερο το Σαββατοκύριακο.

Το οικιστικό δίκτυο μπορεί να γίνει κατανοητό τώρα. Η διαφορά στις τρεις κατηγορίες των χωριών ουσιαστικά συνίσταται στην έκταση σε πλάτος ή σε ύψος στις δύο ακραίες περιπτώσεις με διαμεσολάβηση των χωριών του δεύτερου τύ-

21. Για μια λεπτομερέστερη εξέταση των μαχαλάδων, των γειτονιών και της μορφολογίας των χωριών της Κόνιτσας βλ. Δημητριάδης (1980:305, 313).

Χάρτης εξάπλωσης των τριών τύπων χωριών

που. Τα οικιστικά σύνολα στην επαρχία Κόνιτσας είναι τα χωριά. Εδώ στις σπάνιες περιπτώσεις, όπου οι μαχαλάδες απέχουν περισσότερο μεταξύ τους, αυτό οφείλεται σε ανωμαλία του εδάφους (π.χ. ρεματιά). Τα χωριά αυτά βρίσκονται σε μεγάλες αποστάσεις το ένα από το άλλο και συνδέονται μεταξύ τους με μονοπάτια ή χωματόδρομους (οδικό δίκτυο). Οι κάτοικοι πάντως επικοινωνούν με δυσκολία λόγω του ορεινού εδάφους. Στο Πωγώνι και στην επαρχία Φιλιατών τα οικιστικά σύνολα είναι οι μαχαλάδες που επικοινωνούν με μονοπάτια ή χωματόδρομους. Εξαιρετικά μπορούν να υπάρχουν πλακόστρωτα (καλντερίμια). Γενικά, όμως, οι οδικοί άξονες του ευρύτερου χώρου συμπίπτουν με εκείνους των δρόμων των κοπαδιών που μετακινούνται από τα ορεινά στα χειμαδιά και αντίστροφα²².

Σημειώνω ότι τα περισσότερα χωριά έχουν κακή ηλεκτροδότηση και οι δρόμοι είναι σκοτεινοί ή ημισκότεινοι τη νύχτα και γι' αυτό πολύ επικίνδυνοι. Υπάρχει πρόβλημα ηλεκτροδότησης, το οποίο έχει λυθεί στις παραμεθόριες περιοχές ενμέρει με την αγορά φθηνού ηλεκτρικού ρεύματος από τη γειτονική Αλβανία (αναφέρομαι στην περίοδο που έγινε η επιτόπια έρευνα).

Στην πρώτη κατηγορία των οικισμών της επαρχίας Φιλιατών, όπου οι αποστάσεις μεταξύ των μαχαλάδων είναι μεγάλες, οι οικογενειακοί μαχαλάδες είναι ουσιαστικά απομονωμένοι και χωρίς οπτική επαφή ο ένας από τον άλλο. Το περίγραμμα των χωριών είναι πολύ ασαφές. Η πεζοπορία είναι τόσο συνηθισμένη σ' αυτά τα χωριά και τόσο κουραστική για τη μετακίνηση εντός του χωριού, ώστε πολλοί νέοι και ηλικιωμένοι κρατούν πάντοτε στα χέρια τους το σκόπ, ένα απλό μπαστούνι από κλαδί. Πέρα από το υποτυπώδες οδικό δίκτυο οι μαχαλάδες και οι κάτοικοι των χωριών επικοινωνούν ανάλογα με την περίπτωση και με ακουστικά και οπτικά μέσα, π.χ. με φωνές, με φωτιά ή καπνό, με ύψωση ενός δέρματος ζώου πάνω σε κοντάρι κλπ. (πρβ. Παπακώστας 1967: 203).

Οι μαχαλάδες παλιότερα και ενμέρει σήμερα δεν ήταν απλώς οικιστικά σύνολα αλλά είχαν κάποια λειτουργικότητα, π.χ. κάθε μαχαλάς είχε δικό του νερό (πηγάδι ή βρύση), δικό του βουνό για τα οικόσιτα (μπρεβάρια) και εκπρόσωπο στο κοινοτικό διοικητικό συμβούλιο. Τα αγόρια και τα κορίτσια του μαχαλά ενεργούσαν σαν σώμα στις διάφορες γιορτές. Π.χ. όταν άναβαν τις πυρές του Αγίου Γιάννη, όταν τραγουδούσαν το Λάζαρο κλπ. Στα χωριά, εξάλλου, με τους μεγάλους μαχαλάδες της δεύτερης και τρίτης κατηγορίας υπήρχαν ξεχωριστές εκκλησίες και νεκροταφεία, καμιά φορά και περισσότεροι ιερείς, ένας για κάθε μαχαλά. Τελευταία, όμως, όλες αυτές οι λειτουργίες συγκεντρώνονται σε κάποιο κεντρικό σημείο. Μερικές φορές και στα χωριά της πρώτης κατηγορίας με τους οικογενειακούς μαχαλάδες υπήρχαν οικογενειακές εκκλησίες και νεκροταφεία αλλά αυτό έχει σχέση με το μέγεθός τους. Αν δεχθούμε πάντως την απο-

22. Την περιοχή διάσχιζε και η ρωμαϊκή Εγνατία οδός. Για την ακριβή διαδρομή της, όμως, οι γνώμες είναι αντικρουόμενες.

ψη ότι οι οικογενειακοί οικισμοί αποτελούσαν αρχικά τα αχούρια ή τις καλύβες των μεγάλων χωριών, το φαινόμενο αυτό δεν πρέπει να ήταν τόσο διαδεδομένο. Οι εκκλησίες και τα νεκροταφεία ανάλογα με τη θέση τους στο κτισμένο ή όχι χώρο σηματοδοτούν ως «ετεροτοπίες» (Foucault 1985-86) και τις αντιλήψεις των κατοίκων «για τους δικούς νεκρούς». Νεκροταφεία μακριά από τον οικισμό σημαίνουν κατά κάποιο τρόπο και αποστασιοποίηση από τους νεκρούς. Αντίθετα, μέσα στον κτισμένο-οικισμένο χώρο δηλώνουν τη γενεαλογική συνέχεια και την ταύτιση νεκρών και ζωντανών. Επομένως, δηλώνουν και πιο ισχυρή ιδεολογία της πατρογραμμικής γενιάς (patrilineage)²³.

Αυτό, όμως, που είχε ευρύτερη διάδοση ήταν το κτίσιμο των εικονοστασίων. Η ευσέβεια αλλά και η ανάγκη προσωπικής προβολής των Ηπειρωτών τους έκαναν να κτίζουν παντού εικονοστάσια. Τα κτίζουν συνήθως σε επικίνδυνα σημεία, όπου έγινε κάποιο ατύχημα π.χ. μια επικίνδυνη στροφή, έναν απόκρημνο βράχο. Τα εικονοστάσια σηματοδοτούσαν λεπτομερειακά την περιοχή και την ευρύτερη περιφέρεια του χωριού, κλείνοντας μέσα σ' ένα προστατευτικό περίγραμμα τον οικισμό (Ρεμπέλης 1953:161). Τα εικονοστάσια δηλ. είχαν, εκτός από τη σημειολογική λειτουργία τους και προστατευτική σημασία, όπως και τα ξωκλήσια, τα οποία συχνά σχηματίζουν σταυρό στην περιφέρεια του χωριού. Το κτίσιμο των εικονοστασίων συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Τη φροντίδα κάθε εικονοστασίου (άσπρισμα, άναμμα καντηλιού κλπ.) έχουν οι γυναίκες της οικογένειας που το κτίζει.

Οι κεντρικές εκκλησίες (καθολικά) επίσης έχουν την ιστορία τους. Σήμερα οι εκκλησίες στα χωριά των περιοχών που εξετάζουμε είναι πολύ φροντισμένες. Οι δωρεές των ξενιτεμένων δείχνουν το ενδιαφέρον των Ηπειρωτών για τη διατήρηση των θρησκευτικών παραδόσεών τους. Σχεδόν όλες οι σύγχρονες εκκλησίες έχουν κτισθεί στη θέση κάποιας μικρότερης σε μια χρονική στιγμή που ο πληθυσμός του χωριού άρχισε να συγκεντρώνεται και να πυκνώνει. Το κτίσιμο δηλ. των εκκλησιών αυτών είναι, όπως και ο σχηματισμός της πλατείας και το φύτεμα του πλατάνου, το χρονικό σημείο που θα μπορούσε να μας διευκολύνει στη χρονολόγηση του χωριού (Κυριακίδου-Νέστορος 1975:35).

Μνημειακές βρύσες συναντώνται σπάνια στα χωριά των περιοχών αυτών. Τέτοιου είδους κτίσματα βρίσκουμε κυρίως στις πρωτεύουσες των επαρχιών Κόνιτσα, Δελβινάκι, Φιλιάτες και στα μεγαλύτερα χωριά που ακολουθούν από άποψη ιεραρχίας τις παραπάνω κωμοπόλεις, όπως Πωγώνι, Πλαίσιο (Πλεσιβίτσα), Βήσσανη, Καστάνιανη κλπ.²⁴. Σήμερα η ύδρευση γίνεται μέσα στα σπίτια

23. Έχουν γίνει πολλές μεταφορές νεκροταφείων έξω από το χωριό με διαταγή της αστυνομίας για λόγους υγείας με βάση το σχετικό νομοθέτημα του 1834 (Πλιάτσικας-Λώλης 1965: 92-93· πρβ. και Κυριακίδου-Νέστορος 1975:244).

24. Απλές βρύσες βρίσκουμε στα χωριά της δεύτερης και της τρίτης κατηγορίας. Στα χωριά της πρώτης κατηγορίας απουσιάζουν εντελώς. Οι κάτοικοι αντλούσαν νερό από πηγές που ήταν εκεί

με δίκτυο και δεξαμενές, με όλες τις συνέπειες σε βάρος της επικοινωνίας των γυναικών, των οποίων τόπος συνάντησης ήταν οι βρύσες (πρβ. Zarka 1975: 97). Η αλλαγή αυτή εντάσσεται στις προοδευτικές καινοτομίες που έχουν, όμως, αρνητικές συνέπειες στη συνείδηση της κοινότητας (πρβ. Levy και Segaud 1983:280). Παλιότερα ακόμα η ύδρευση γινόταν, ανάλογα με τη φύση του εδάφους, από πηγάδια.

Σε πολλά χωριά υπάρχει σήμερα ένας κεντρικός ξενώνας, ο οποίος ανήκει είτε στην κοινότητα είτε στον τοπικό πολιτιστικό σύλλογο. Αυτοί οι ξενώνες έχουν κτισθεί συχνά με χρήματα ομογενών του εξωτερικού. Άλλες φορές πρόκειται για εξέλιξη του παλιού *αμιλικού* (τουρκ. αφεδρικού) ή *κονακιού*, όπου φιλοξενούνταν τα τουρκικά στρατιωτικά αποσπάσματα (ζανταρμάδες, ζαπτιέδες κλπ.). Μερικές φορές οι ξενώνες είναι πολύ αξιόλογοι και έχουν όλες τις σύγχρονες ανέσεις (νερό, μπάνιο κλπ.), όπως στη Στράτσιανη, στην Καστάνιανη Κόνιτσας κ.ά. Μόνο τα μικρότερα χωριά και τώρα, όπως παλιά, δεν διαθέτουν ξενώνες. Η φιλοξενία γίνεται στα σπίτια. Κάποτε σχολεία που έχουν κλείσει ελλείψει παιδιών έχουν μετατραπεί σε ξενώνες.

Πιο πάνω έκανα λόγο για τα σχολεία που έχουν κλείσει. Δυστυχώς, το φαινόμενο έχει πάρει μεγάλες διαστάσεις στα χωριά των περιοχών αυτών. Η μείωση των παιδιών ή ο μικρός αριθμός τους οδήγησε στο κλείσιμο πολλών σχολείων²⁵. Τα παιδιά μεταφέρονται με λεωφορεία (πούλμαν) σε μεγαλύτερα γειτονικά χωριά που έχουν περισσότερα παιδιά. Έτσι, άλλα σχολεία έχουν μετατραπεί σε ξενώνες και άλλα σε κοινοτικά γραφεία. Τα σχολεία είναι και τα μόνα δημόσια κτίρια που έχουν ιδιαίτερα μεγαλοπρεπή αρχιτεκτονική. Συνήθως τα κοινοτικά γραφεία στεγάζονται σε απλά σπίτια. Άλλα δημόσια κτίρια χωρίς καμιά ιδιαίτερη εμφάνιση είναι το ταχυδρομείο, η αστυνομία, το αγροτικό ιατρείο. Τις υπηρεσίες αυτές τις βρίσκουμε στα μεγαλύτερα χωριά που ακολουθούν στην ιεράρχηση των οικισμών τις επαρχιακές πρωτεύουσες. Η απλή εμφάνιση των κτιρίων αυτών οφείλεται και στο γεγονός ότι τις περισσότερες φορές είναι ενοικιασμένα, για να καλύψουν μεταγενέστερες ανάγκες και λειτουργίες.

Από τα παλιά κοινοτικά-δημόσια κτίρια που απουσιάζουν σήμερα είναι το *κοτσέκι*, η αποθήκη (*κελλάρι*) δηλ. του χωριού, όπου συγκεντρωνόταν ο φόρος της δεκάτης, και οι *κούλιες* (πύργοι). Κοτσέκι κανονικά είχαν όλα τα χωριά. Κούλιες, όμως, είχαν μόνο τα χωριά όπου υπήρχαν αγάδες και μπέηδες ή στα μεγάλα χωριά όπου υπήρχαν πλούσιοι γαιοκτήμονες, π.χ. την Πωγωνιανή²⁶.

κοντά. Άλλωστε, μια τέτοια βρύση σε απόσταση 2000-3000 μ. δεν μπορούσε να προσφέρει πολλά στους κατοίκους.

25. Χωριά που επισκέφθηκα και στα οποία έχουν κλείσει τα σχολεία είναι η Λίμνη (Ζαραβίνα) Πωγωνίου, οι Ρομπάτες Πωγωνίου, ο Πύργος (Στράτσιανη) Κόνιτσας, η Μηλιά Φιλιατών κλπ.

26. Απ' τα χωριά που επισκέφθηκα κοτσέκι υπήρχε στην Καλλιθέα (Γκορίτσα), στη Μόλισσα, στο Ωραιόκαστρο Πωγωνίου, στο Τεριάκι, στο Κεφαλοχώρι (Γλούστα). Κανονικά κοτσέκι, αμιλι-

Κάθε κοινότητα σήμερα αποτελείται από ένα μεγάλο χωριό και από περισσότερα μικρότερα χωριά ή οικισμούς. Η σύμπτυξη ορισμένων κοινοτήτων κρίθηκε αναγκαία μετά τη ραγδαία μείωση του πληθυσμού των χωριών, λόγω της μετανάστευσης. Ο πρόεδρος της κοινότητας εκλέγεται, όπως συμβαίνει σε όλη την Ελλάδα με καθολική ψηφοφορία. Οι Ηπειρώτες έρχονται από τα αστικά κέντρα σχεδόν πάντοτε και ψηφίζουν ακόμα και αυτοί που απουσιάζουν χρόνια από τα χωριά τους. Η εκλογή του προέδρου και των συμβούλων γίνεται με λεπτές ισορροπίες και συσχετισμούς μεταξύ των μεγαλύτερων οικογενειών-πατριών και των ανδρών με κάποια επιρροή. Παλιότερα κατέβαλλαν προσπάθεια να υπάρχει ένας εκπρόσωπος από κάθε μαχαλά στο κοινοτικό συμβούλιο (δημογεροντία).

Η κοινότητα δεν έχει σήμερα πολυπληθές προσωπικό. Συνήθως υπάρχει εκτός από τον γραμματέα, ένας κλητήρας και καμιά φορά υδρονομέας. Τελευταία, αρκετά συχνά, καθήκοντα υδρονομέα ασκεί και ο αγροφύλακας ή ο πρόεδρος της κοινότητας. Αγροφύλακες υπάρχουν σε πολλά χωριά αλλά είναι δημόσιοι υπάλληλοι. Παλιότερα υπήρχε πολυάριθμο προσωπικό: ο *αμίλης* που φρόντιζε το αμιλικό (Στούπης 1972:233), ο υδρονομέας (*αυλακάρης*), ο *γιδάρης*, ο *αγελαδάρης*, ο *τελάλης* (κήρυκας). Σήμερα χρέη κήρυκα ασκεί ο κλητήρας. Παλιότερα ο αγροφύλακας, ο *δραγάτσης* ή *μπεξής* (τουρκ. ο φύλακας των αμπελιών) μαζί με τους ιερείς και τους σιδεράδες (*γύφτους*) που υπήρχαν στα μεγαλύτερα χωριά πληρώνονταν σε είδος (καρπό), στάρι, καλαμπόκι (με το *κουβέλι* ή το *ταγαριάτικο*). Σήμερα άλλα δημόσια πρόσωπα που μπορεί κανείς να συναντήσει σε ένα χωριό, εκτός από τον πρόεδρο, τους κοινοτικούς συμβούλους, τον αγροφύλακα, τον ιερέα, είναι ο χωροφύλακας (αστυνομικός), ο αγροτικός γιατρός, ο δάσκαλος.

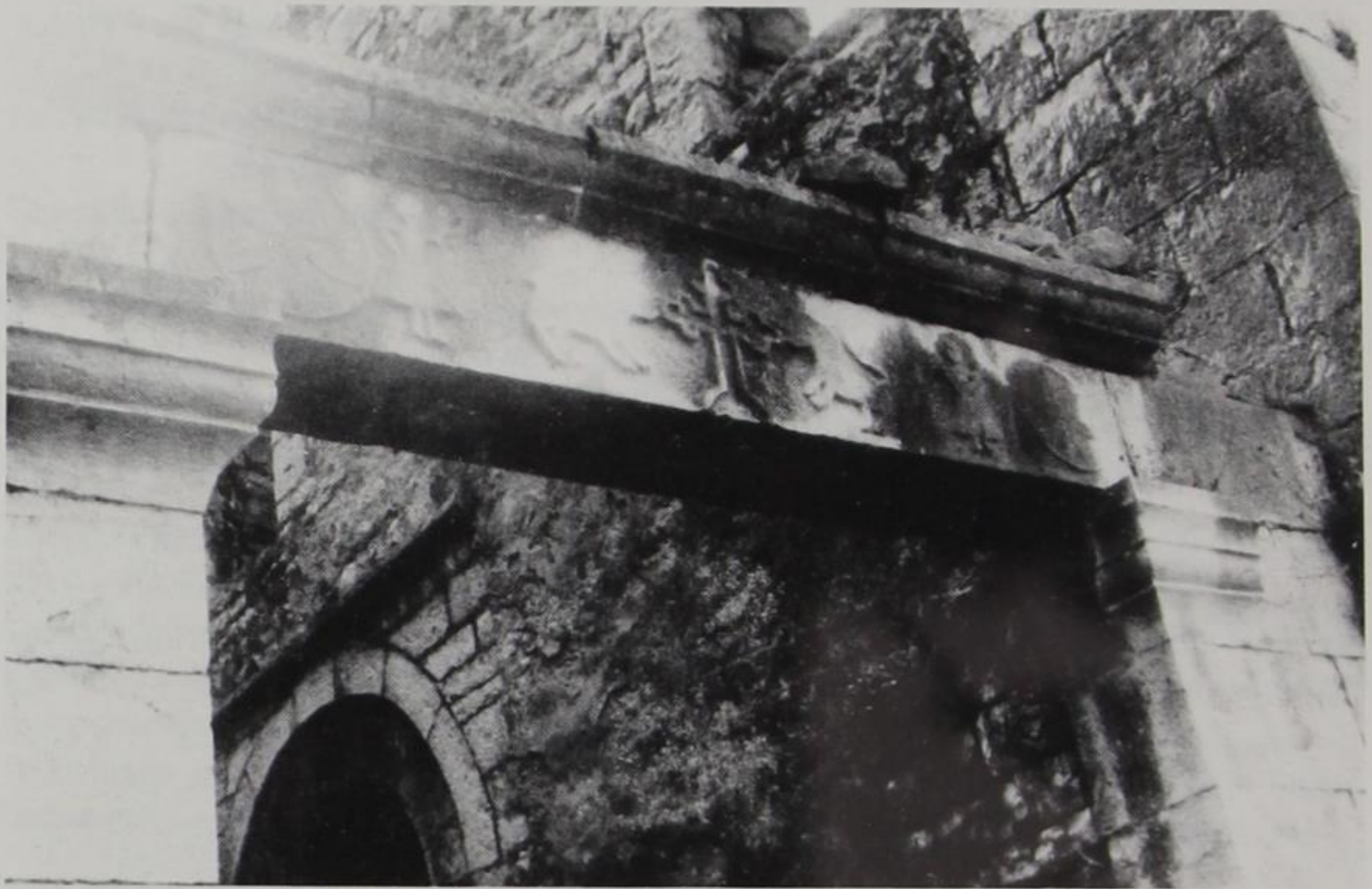
κό, κούλια, κοινοτικό γραφείο, σχολείο αποτελούσαν ένα κτιριακό συγκρότημα σε κάθε χωριό. Αυτό βρισκόταν συνήθως στο κέντρο του χωριού. Μερικές φορές οι λειτουργίες του Κοτσεκιού και της Κούλιας συγκεντρώνονταν σε ένα και μοναδικό κτίριο. Για το αμιλικό και τη συντήρησή του με κοινοτικό φόρο βλ. Στούπης (1964:30), Πλιάτσικας-Λώλης (1965:60), Ρεμπέλης (1953:282).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

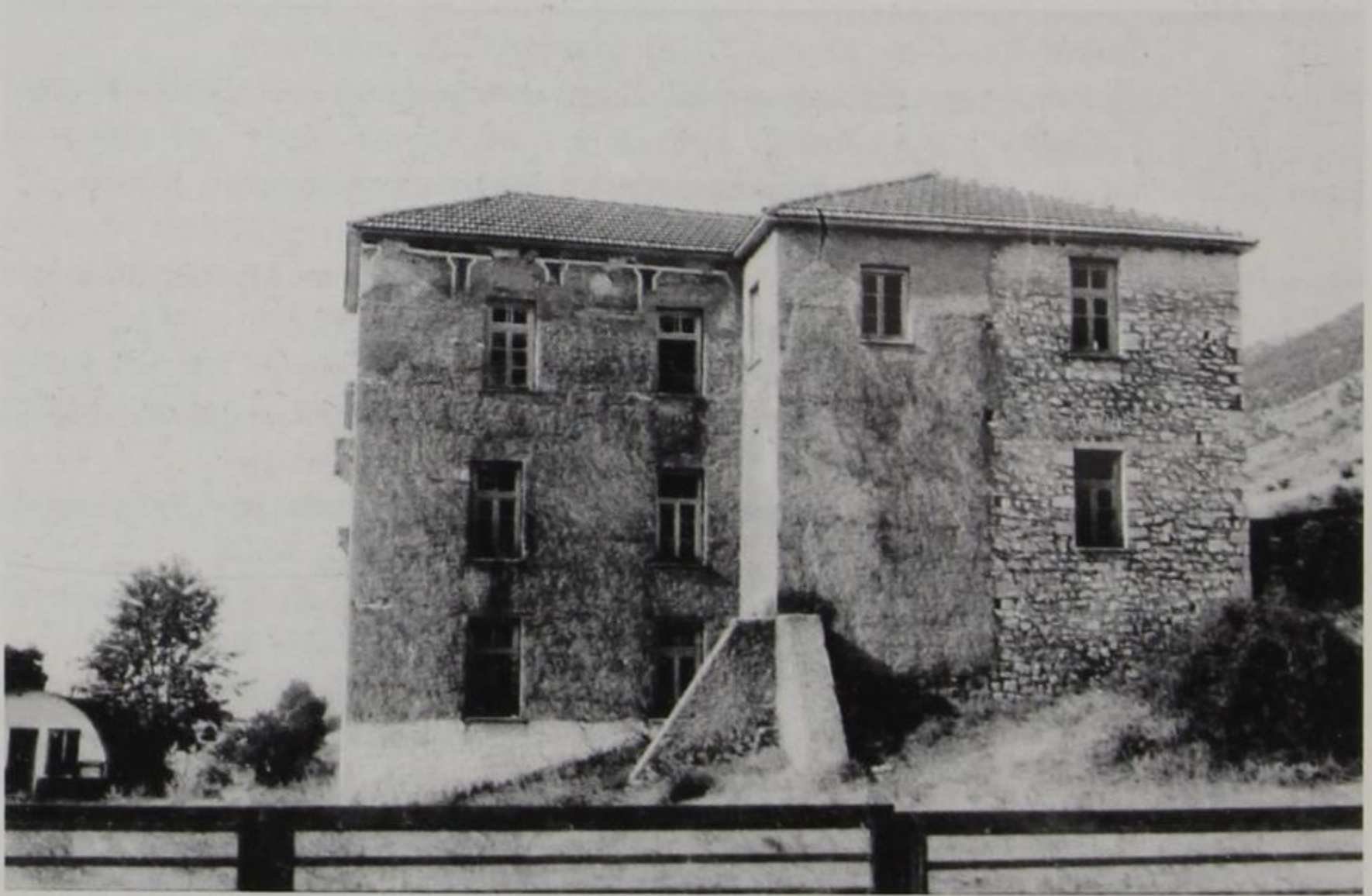
- Αλεξιάκης Ε.Π., 1982-84, «Μια περίεργη παράδοση δρακοντοκτονίας από την Επίδαυρο Λιμηρά Λακωνίας», *Λαογραφία* 33:93-104.
- Antoniadis-Bibicou H., 1965, «Villages désertés en Grece. Un bilan provisoire: villages désertés et histoire économique, XIe-XVIIe siècle», E.P.H.E., -Vie Section, CRH, Παρίσι S.E.V.P.E.N. σ. 343-417 (ελλην. μεταφρ. Σ. Ασδραχά, «Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα», στη συλλογή: Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, «Μέλισσα», Αθήνα 1979, σ. 193-259.
- Αραβαντινός Π., 1856, Χρονογραφία της Ηπείρου και των ομόρων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854, τόμ. 1-2, Αθήναι.
- Bachelard G., 1982, Η ποιητική του χώρου, εκδ. «Χατζηνικολή», Αθήνα.
- Βούζα Αικατερίνη, 1994, «Η συμβολή της ψυχανάλυσης στις επιστήμες του χώρου. 4. Ο χώρος ένας λόγος μιας μη φυσικής γλώσσας». Επιδοτούμενο σεμινάριο: «Ανθρωπολογία του Χώρου», υπεύθυνος Ι. Στεφάνου, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, σ. 1-11 (πολυγραφημένο).
- Bromberger C., 1988, «L' Habitat et l' habitation: des objets complexes. Quelles directions pour l' analyse?», *Habitat et espace dans le monde rurale*, Cahier 3-13.
- Γεωργακάς Δ.Ι., 1978, «Επανεξέτασις αμφιλεγόμενου σλαβικού προβλήματος: τα επιθήματα -ίταιν, -ίται κλπ. και η προσέγγισίς των με αντιπαράβολήν με αντίστοιχα σλαβικά επιθήματα», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 53:353-394.
- Γκούτος Χ.Γ., 1983, Μολιστινά. Ιστορικά στοιχεία για τα χωριά της Μόλιστας Κόνιτσας Γαβναδιό, Μεσαριά, Μοναστήρι. Αθήνα.
- Chandroke S.K., 1980, «Human habitations in India: an anthropological approach», *Ekistics* 47/288: 296-299.
- Christakis A.N., 1975, «Toward a symbiotic appreciation of the morfology of human settlements», *Ekistics* 40/241: 449-462.
- Dakarīs S., 1973, «The Genesis of the first walled cities in Epirus», *Ekistics* 35/206: 24-31.
- Δέδες Κ.Ν., 1978, Δρυμάδες Χειμάρρας, εκδ. Σείριος.
- Δέμος Α., 1956, «Οι Δρυμάδες του Πωγωνίου. (Ιστορία-όνομα, θρύλοι και παραδόσεις», *Ηπειρωτική Εστία* 5:28.
- Δημητριάδης Ε.Π., 1980, Κοινωνικός σχηματισμός και πολεοδομικός χώρος. Είκοσι οικισμοί της επαρχίας Κονίτσης Ηπείρου. Διδακτορική διατριβή. Παράρτημα επιστ. επετ. Πολυτεχνικής Σχολής Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
- Doxiadis C.A., 1970, «Man's movement and his settlements», *Ekistics* 29/174: 296-321.
- , 1975, «Action for human settlements», *Ekistics* 40/241: 405-447.
- Ευθυμίου Α., 1954, «Το κάστρο της Κόνιτσας. (Οι παραδόσεις της Ηπείρου μας)», *Ηπειρωτική Εστία* 3:33-34.
- , 1957, «Μικρά συμβολή εις την ιστορίαν της Κόνιτσας», *Ηπειρωτική Εστία* 9:626-629.
- Zarka Christian, 1975, «Maison et société dans le monde Arabe», *L' Homme* 15:87-102.
- Ζαρκιά Κορηγλία, 1992, «Ανθρωπολογία του Χώρου», *Εθνολογία* 1: 75-83.

- Ζώτος (Μολοσσός), 1875, *Ηπειρωτικά Μελέται*. Βιβλίο Α' Πολιτικόν. εκδ. Αντωνιάδης, Εν Αθήναις.
- , 1878, *Ηπειρωτικά Μελέται*, Δρομολόγιον της Ελληνικής Χερσονήσου, Εν Αθήναις.
- Farrar D.M., 1977, «Water supply and settlement patterns in Swaziland, and Botswana», *Ekistics* 43/254: 31-36.
- Foucault M., 1985-86, «Other spaces: the principles of heterotopia», *Locus International*, No 48-49.
- Gottman J., 1975, «The evolution of urban centrality», *Ekistics* 39/233: 220-231.
- Hassan Riaz, 1971, «The nature of islamic urbanization: a historical perspective», *Ekistics* 31/182: 61-63.
- Hruska E., 1971, «Reflections on the origin and development of settlement structure in Czechoslovakia», *Ekistics* 31/182: 104-108.
- Καλυβόπουλοι Γ.Κ. και Χρ. Γ., 1975, *Μπουλιαράτι-Δερόπολης Β. Ηπείρου*, Αθήνα.
- Kasakoff Alice Bee and John W. Adams, 1977, «Spatial location and social organization: an analysis of Tikopian patterns», *Man* 11: 48-64.
- Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, 1975, *Λαογραφικά Μελετήματα*. Ολκός (Αθήνα).
- Κουτσομπίνας Λ., 1977, *Νεκρές πολιτείες του Πωγωνίου*. Συμβολή στην ιστορία του τόπου, Γιάννενα.
- Lamaison P., 1987, «La Notion de maison. Entretien avec Claude Lévi-Strauss», *Terrain* 9: 34-39.
- Λαμπρίδης Ι., 1889, *Ηπειρωτικά Μελετήματα*. Πωγωνιακά, Αθήναι.
- Le Corbusier, 1933, *Εισήγηση στο C.I.A.M. Αθηνών*.
- Lefebvre H., 1978, *Le droit à la ville*, Anthropos, Παρίσι.
- Levi-Strauss Cl., 1962, *La pensée sauvage*, Plon, Παρίσι.
- Levy P.F. και Segaud M., 1983, *Anthropologie de l' espace*. Centre Georges Pompidou, Παρίσι.
- Λύλλης Γιάννης (επιμ.), 1947, *Η Λιούντζη*. (Ιστορικά-Λαογραφικά-ήθη και έθιμα), έκδ. Ενώσεως Λιούντζης, Αθήναι.
- Maronitis D.N., 1973, «Human settlements and language», *Ekistics* 35/206: 48-51.
- Martinelli Br., 1982, «Toponymie et Societé. Contribution a l' etude de l' Espace Communautaire en Basse-Provence», *Etudes rurales* 85: 9-31.
- Miller D., 1980, «Settlement and diversity in the Solomon Islands», *Man* 15:451-66.
- Mylonas G., 1972, «A common form of settlement in mycenean times», *Ekistics* 33/195: 97-98.
- Νιτσιάκος Β.Γ., 1995, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου*, Πλέθρον, Αθήνα.
- Νίτσος Ν., 1926, *Μονογραφία περί της εν Ηπείρω κώμης Τσαμαντά*, Εν Αθήναις.
- Παναγιωτίδης Δ.Λ., 1891, «Θεσπρωτικά. Η Βέλιανη και τα πελασγικά αυτής τείχη», *Νεολόγος* τεύχ. 173.
- Παπακώστας Ν.Χ., 1967, *Ηπειρωτικά. Α' τόμος, Αθαμανία*. (Ιστορικά-Λαογραφικά-Κοινωνικά), Αθήναι.
- Παπαχαρίσης Α.Χ., 1953, «Συμβολή εις το τοπωνυμικόν του Πωγωνίου», *Ηπειρωτική Εστία* 2: 36-40, 170-171, 269-271, 379-381.
- Πατέλης Ν.Β., 1948, «Το Δελβινάκιον της Ηπείρου (συμβολή εις την Ιστορίαν της ηρωικής κωμοπόλεως)», εκδ. Μ.Γ. Βασιλείου, Αθήνα.
- Πετρίδης Α., 1879, «Περί του εν Θεσπρωτία της Ηπείρου μεσαιωνικού φρουρίου του Αγίου Δονάτου», *Παρνασσός* 3:124.
- Πλιάτσικας Β.Ν., και Ν.Β. Λώλης, 1965, *Το Τεριάχιον όπως το ζήσαμε*, Αθήναι.
- Πλόσκας Χ., 1979, *Το χωριό μου Κάτω Ραβένια Πωγωνίου*, Πάτρα.
- Πολίτης Ν.Γ., 1914/15, «Τοπωνυμικά», *Λαογραφία* 4/5: 572-600 και 249-308.

- Pulaha S., 1976, «Formation de regions de selfgovernment dans les Malessies du Sandjak de Shköder XV-VII siècles», La Conference nationale des etudes ethnographiques (28-30 juin 1976), Τίρανα.
- Rapport Amos, 1981, «Some thoughts on units of settlement», *Ekistics* 48/291: 447-453.
- Ρεμπέλης Χ.Ν., 1930, «Η Ιερά Μονή Ζέρμας», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 5:19-29.
- , 1953, *Κονιτσιώτικα μετά τοπογραφικού χάρτου της περιοχής Κονίτσης*. Εκδ. Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών, Αθήναι.
- Rogers Susan Carol, 1979, «Espace masculin, espace feminin. Essai sur la difference», *Etudes rurales* 74:87-110.
- Σαρηγιάννης Γ., 1978, «Η έννοια, η γένεση και η εξέλιξη του οικισμού μέσα από την ετυμολογία των σχετικών λέξεων», *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών* 33-34: 373-382.
- Σκάγιας Γ.Μ., 1979, *Αφηγηματική Ιστορία Πλεσιβίτσας Ηπείρου*. «Γλαύκη», Αθήναι.
- Σούρλας Ε., 1938, «Κώστας Γραμματικός», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 13:1-80.
- Soustal P. και J. Koder, 1981, *Tabula Imperii Byzantini*. 3. Nikopolis, und Kephallenia, Βιέννη.
- Stadtmüller G., 1934, «Το πρόβλημα της ιστορικής διερευνήσεως της Ηπείρου. Εν μεθοδικόν πρόγραμμα», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 9:140-169.
- Steponaitis V.P., 1981, «Settlement hierarchips and political complexity in nonmarket societies: The formative period of the valley of Mexico», *American Anthropologist* 83:320-363.
- Στεργιόπουλος Κ.Δ., 1937, *Παρατηρήσεις εις την νεωτέραν γεωγραφίαν της Ηπείρου. Μετά χάρτου της Ηπείρου*. Διδακτορική διατριβή, εκδ. Δημητρίου, Εν Αθήναις.
- , 1938, «Τοπωνύμια Κόνιτσας», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 9:204-244.
- Στούπης Σ., 1962/64 «Πωγωνησιακά και Βησσανιώτικα», τόμ. 1-2, Πάτραι, Κέρκυρα.
- , 1972, *Βήσσανη*. (Ιστορικά-Ονοματολογικά-Λαογραφικά), Κέρκυρα.
- Tekeli Ilham, 1971, «The evolution of spatial organization in the ottoman Empire and the Turkish Republic», *Ekistics* 31/182: 57-60.
- Thakurdesai S.G., 1972, «Sense of place in greek anonymous architecture», *Ekistics* 34/204: 334-340.
- Τριανταφυλλόπουλος Δ., 1974/75, «Εκκλησιαστικά μνημεία στην Κλειδωνιά Κόνιτσας», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 18-19: 8-50.
- Vucinich W.S., 1975, *A study in social survival. The katun in Bileca Rudine*. Monograph series in world affaires, vol. 13, Book I, University of Denver.
- Weigand G., 1894/95, *Die Aromunen*, B. I-II, Λειψία.
- Φύλη-Μπεσίου Γαρυφαλλιά, 1972, *Ο Αμπελώνας Φιλιατών* (Λαογραφικά σύμμεικτα), Ιωάννινα.
- Χολέβας Ν. Θ., 1978, «Μια οχυρή μονή στην περιοχή Κλειδωνιάς Κόνιτσας του 17ου αιώνα», *Ήπειρος*, ετ. Α' τεύχ. 2.
- Χρηστοβασίλης Χρ. 1905, «Η Ήπειρος γεωγραφικώς και ιστορικώς από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα», ανάτυπον εκ του «Ελληνισμού», Εν Αθήναις.

1. Πλαίσιο Φιλιατών. Ανάγλυφη παράσταση σε πόρτα αρχοντικού

2. Πωγωνιανή Πωγωνίου. Η οικία του αγά

3. Πωγωνιανή. Η κούλια του Ακί Αφέντη

4. Άγιοι Πάντες Φιλιατών. Ιδιόμορφη αποθήκευση χόρτου για τα ζώα (στροφοί)

5. Κάτω Σαγιάδα Φιλιατών. Αποτρεπτικό για το μάτι καύκαλο βοδιού σε μαντρί

6. Λίμνη Πωγωνίου.
Αποτρεπτική για το μάτι
αομαθιά από σαλιγκάρια σε κήπο

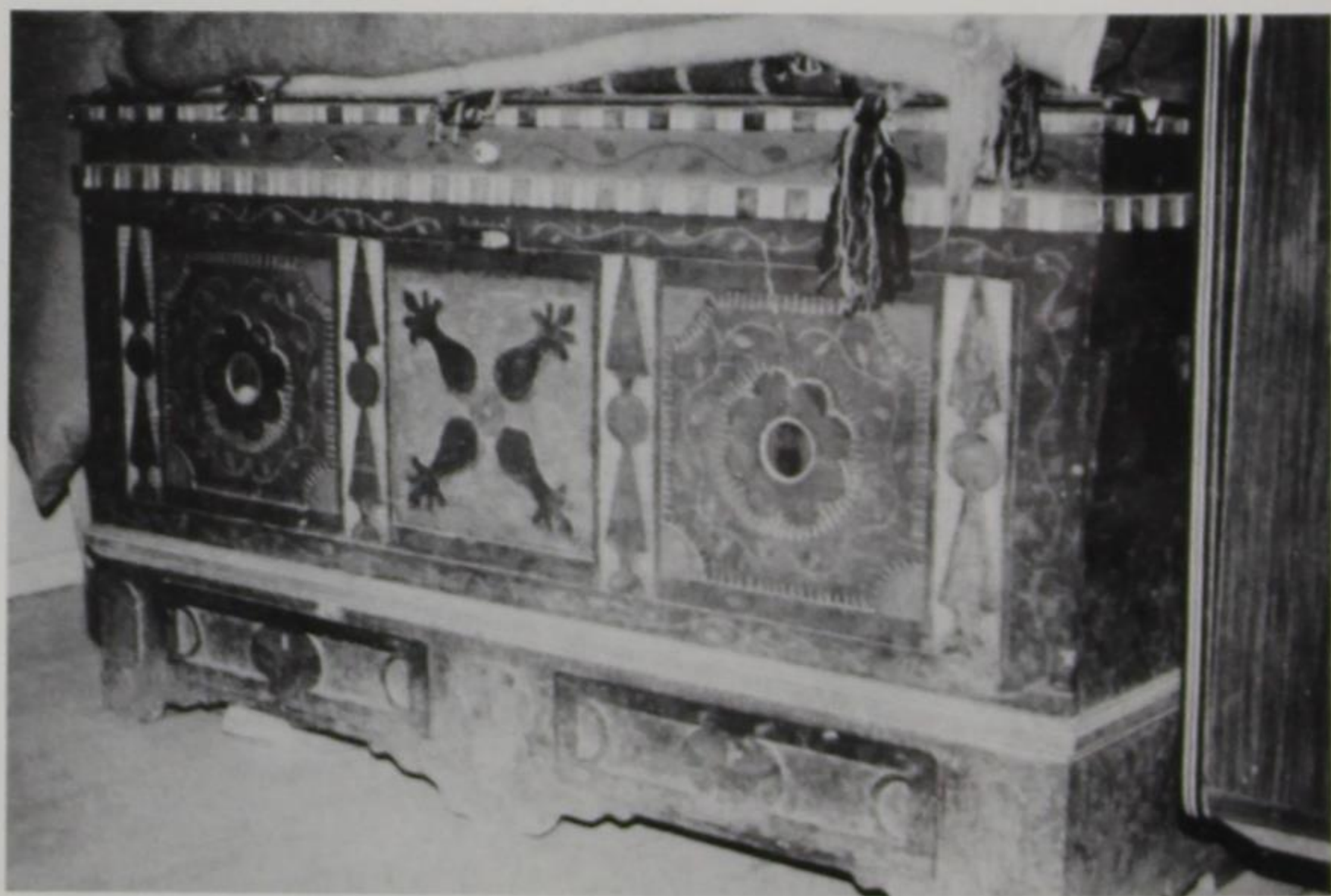
7. Βαβούρι Φίλιατών. Περίτεχνο
σκαλιστό τζάκι αρχοντόσπιτου

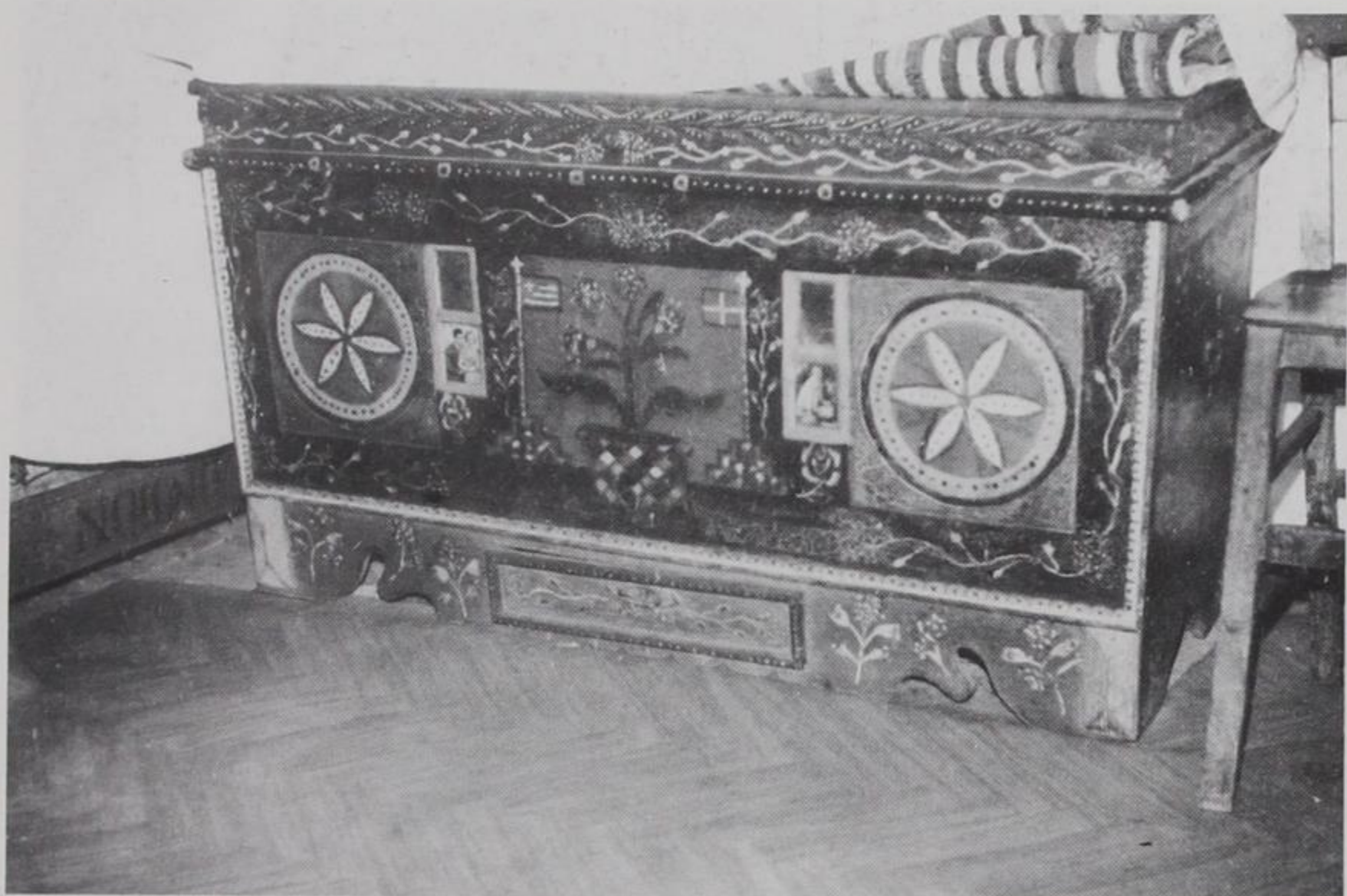
8. Βαβούρι Φίλιατών.
Περίτεχνο σκαλιστό τζάκι
αρχοντόσπιτου

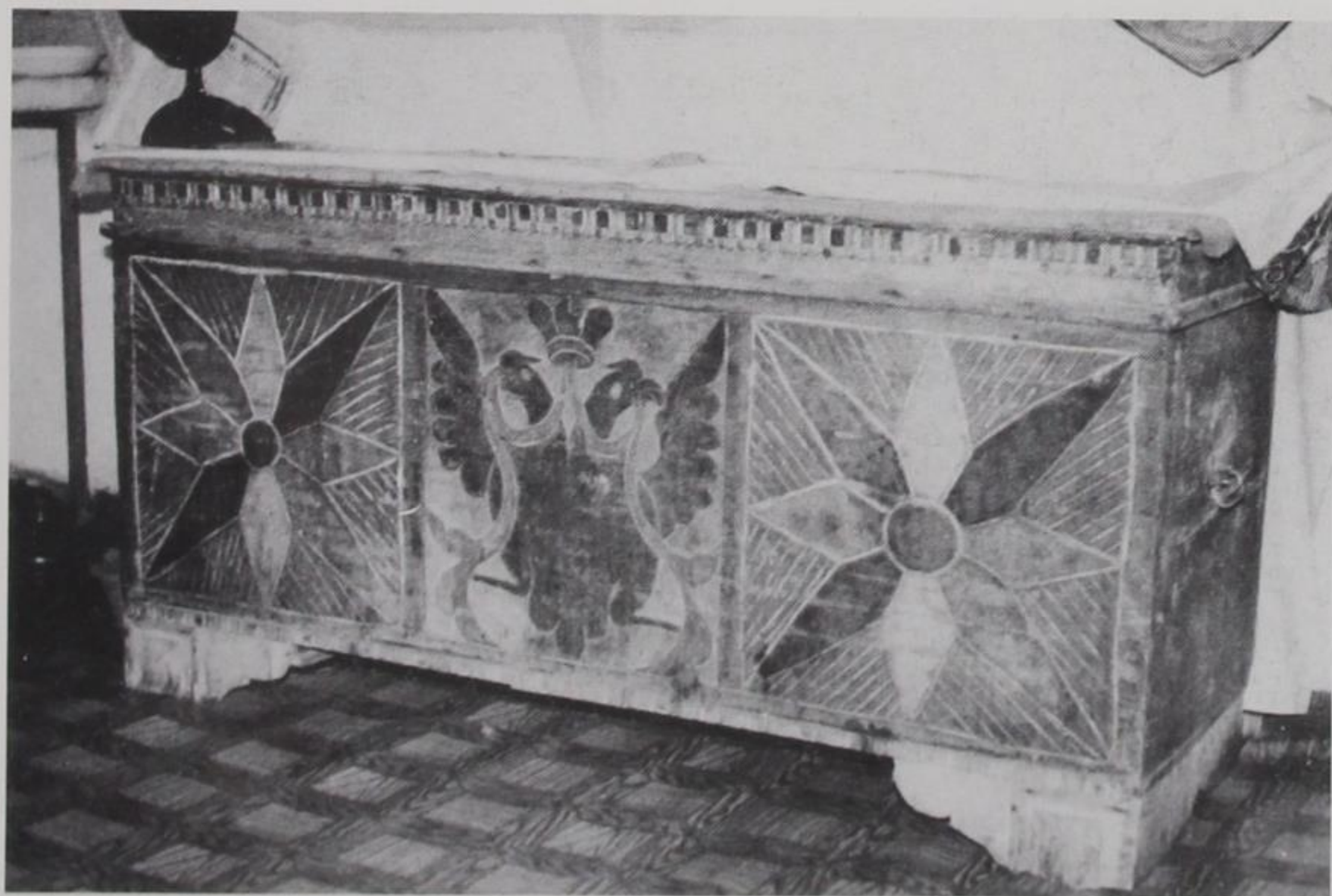
9. Καστάνιανη Κόνιτσας, Σοφράς

10. Άγιος Νικόλαος Φιλιππών, Νυφιάτικη ξύλινη σκαλιστή κασέλα

11. Τσαμαντάς Φιλιατών. Νυφιάτικη ξύλινη ζωγραφιστή κασέλα

12. Βαβούρι Φιλιατών. Νυφιάτικη ξύλινη κασέλα με διάφορα σχέδια

13. Αγία Παρασκευή Κόνιτσας. Το Δημοτικό Σχολείο

14. Άγιος Νικόλαος Φιλιατών. Ο οικισμός (μαχαλιάς) Βρακάτικα

15. Πωγωνιανή. Μαχαλάς του χωριού

16. Γιρομέρι Φιλιππών. Μαχαλάς του χωριού

17. Πύργος (Στρατάσση) Κόνιτσας. Μερική άποψη

18. Άγιος Νικόλαος Φιλιατών. Το νεκροταφείο του χωριού

19. Κτίσματα Πωγωνίου.
Εικονοστάσι

20. Βήσσανη Πωγωνίου. Παλιά οικογενειακή εκκλησία

21. Λίστα Φιλιατών. Η κεντρική εκκλησία της Παναγιάς στο χωριό

22. Πωγωνιανή. Η μεγάλη βούση του χωριού

23. Πλαίσιο Φιλιατών. Η βρύση του χωριού.
Φανερή η τουρκική επίδραση στο οξυκόρυφο τόξο

24. Ωραιόκαστρο Πωγωνίου.
Ο βοσκός του χωριού συγκεντρώνει τα οικόσιτα πρόβατα το πρωί

25. Πύργος (Στροάτσανη) Κονίτσας.
 Ηλικιωμένη γυναίκα μεταφέρει φύλλα από καλαμποκιές για τα ζώα

26. Κτίσματα Πωγωνίου. Ηλικιωμένη γυναίκα μεταφέρει κλαδιά για τη φωτιά

27. Αγία Παρασκευή Κόνιτσας Το άναμμα του φούρνου

28. Καστάνιανη Κόνιτσας. Η είσοδος του χωριού

29. Φιλιάτες. Το εβδομαδιαίο παζάρι

30. Φιλιάτες. Το εβδομαδιαίο παζάρι. Γυναίκα πουλάει την παραγωγή της

31. Φιλιάτες. Το εβδομαδιαίο παζάρι. Ηλικιωμένη γυναίκα πουλάει χόρτα

32. Φιλιάτες. Το εβδομαδιαίο παζάρι. Γυναίκες ψωνίζουν

ΠΑΥΛΟΣ ΣΜΥΡΗΣ

ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟΣ ΔΑΣΟΚΟΜΙΚΟΣ ΧΕΙΡΙΣΜΟΣ
ΤΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΩΝ
ΔΑΣΙΚΩΝ ΟΙΚΟΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΑΣ ΠΙΝΔΟΥ

1. Εισαγωγή και τοποθέτηση του προβλήματος

Η περιοχή της Β. Πίνδου χαρακτηρίζεται από μεγάλη ποικιλία γεωλογικού υπόβαθρου (μητρικού πετρώματος). Φλύσχης (ψαμμιτικά πετρώματα), ασβεστόλιθοι, δολομίτες, οφειτικά πετρώματα και γρανίτες είναι τα κυριότερα πετρώματα που εμφανίζονται στην περιοχή. Ένα τυπικό γνώρισμα της περιοχής είναι επίσης το ισχυρό ανάγλυφο και οι μεγάλες υψομετρικές διαφορές (550-2620 μ.). Επίσης, διασχίζεται από ένα μεγάλο αριθμό ρευμάτων, το καθένα από τα οποία δημιουργεί την δική του κοιλάδα με εντελώς ξεχωριστά οικολογικά - κλιματικά χαρακτηριστικά. Όλα αυτά συντελούν στη σύνθεση ενός μωσαϊκού βιοτόπων το οποίο με την σειρά του αντικατοπτρίζεται από ένα επίσης πολυποίκιλο μωσαϊκό οικοσυστημάτων με κύριο χαρακτηριστικό τους την μεγάλη ποικιλία ειδών τόσο οριζόντια όσο και κατακόρυφα (υψηλός βαθμός ποικιλομορφίας).

Όλα τα οικοσυστήματα της περιοχής έχουν υποστεί στο παρελθόν και μερικά υφίστανται ακόμη και σήμερα μια έντονη επίδραση των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων. Η περιοχή αυτή ήταν κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας αλλά και μετά την απελευθέρωση μία από τις πιο πυκνοκατοικημένες περιοχές της ορεινής ζώνης. Η ενάσκηση της γεωργίας γινόταν εκτατικά με εκχερσώσεις δασών (ξερογκιάσματα), καλλιέργια 3-5 ετών και αγρανάπαυση «μπαίρια» επί σειρά ετών με αποτέλεσμα η απαιτούμενη γεωργική έκταση να είναι πολλαπλάσια εκείνης που θα ικανοποιούσε τις ετήσιες ανάγκες. Αυτό είχε ως συνέπεια την εκχέρσωση μεγαλύτερης επιφάνειας δασών. Η βοσκή μόνιμη στις χαμηλότερες περιοχές, νομαδική στις ορεινές, συνετέλεσε επίσης στην υποβάθμιση και συχνά οδήγησε στην κατάρευση των δασικών αλλά και των υπαλπικών οικοσυστημάτων. Οι λαθροϋλοτομίες και γενικά η ληστρική εκμετάλλευση των δασικών οικοσυστημάτων ήταν επίσης μια βασική αιτία υποβάθμισής τους. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ακόμα και πριν μερικές δεκαετίες το ξύλο ήταν σχεδόν η μόνη ενεργειακή πηγή, ενώ εύρισκε μια σειρά χρήσεως ως ξύλο οικοδομών, επιπλοποιίας, κατασκευής γεωργικών εργαλείων, στην βαρελοποιία, ξυλογλυπτική κ.λ.π. Η ληστρική αυτή εκμετάλλευση αποτέλεσε μια ακόμη αιτία υποβάθμισης. Σημαντικό ρόλο έπαιξαν, επίσης, οι δασικές πυρκαγιές, οι οποίες προκαλού-

νταν κυρίως από τους νομάδες κτηνοτρόφους για απόκτηση καλύτερης χορτονομής, και οι οποίες, σε συνδυασμό με τη βοσκή, οδήγησαν στην καταστροφή πολλών δασικών οικοσυστημάτων (Ντάφης, Σ., και συν., 1992).

2. Σκοπός της μελέτης

Σκοπός της έρευνας αυτής είναι μια πρώτη προσέγγιση και περιγραφή των οικοσυστημάτων της περιοχής και μια αξιολόγηση και ταξινόμησή τους ανάλογα με τον βαθμό της ανθρώπινης επίδρασης και συνεπώς της αλλοίωσής τους, τη δυναμική τους (οπισθοδρομική ή προοδευτική εξέλιξη) τη φυσικότητα της σύνθεσης και δομή τους, τη σπανιότητά τους και το οικολογικό και οικονομικό ενδιαφέρον που παρουσιάζουν.

3. Οριοθέτηση περιοχής έρευνας

Η περιοχή της Β. Πίνδου που ερευνήθηκε έχει μια έκταση 1.500 Km² ή 150.000 ha περίπου (βλ. χάρτη οικοσυστημάτων) στη Βορειοδυτική Ελλάδα.

Η περιοχή περιλαμβάνει το Δυτικό, Κεντρικό και Ανατολικό Ζαγόρι και βόρεια την περιοχή μεταξύ Σμόλικα - Βάλια Κάλντα και Μηλιές Μετσόβου.

4. Μέθοδος έρευνας

Η διάκριση, περιγραφή και καταγραφή των οικοσυστημάτων στηρίχθηκε για μεν τα δασικά οικοσυστήματα κυρίως στη σύνθεσή τους σε ξυλώδη είδη, δηλαδή στην ανάλυση της σύνθεσης σε δασοπονικά είδη και δευτερεύοντως στη σύνθεση της υποβλάστησης, για δε τα λοιπά οικοσυστήματα στη φυσιογνωμία τους και στην κυριαρχία ορισμένων ειδών. Επίσης, πάρθηκε υπόψη η δυναμική κατάσταση των οικοσυστημάτων σε σχέση με μια οπισθοδρομική προοδευτική διαδοχή της (Arbeitsgemeinschaft Forsteinrichtung, 1987).

5. Αποτελέσματα έρευνας

Στην υπόψη περιοχή διακρίθηκαν οι παρακάτω κατηγορίες οικοσυστημάτων, τα οποία σε μια οριζόντια διάταξη αντιστοιχούν με αντίστοιχες ζώνες βλαστήσεως (Ντάφης, Σ., 1973).

α. Νησίδες ευμεσογειακών οικοσυστημάτων, κυρίως στη χαράδρα του Βίκου (παρουσία αριάς και κουμαριάς) (*adrachno - quercetum ilicis*).

β. Υπομεσογειακά οικοσυστήματα πρίνου - γαύρου και οστρουάς (*ostryo - carpinion*).

γ. Οικοσυστήματα θερμοβίων φυλλοβόλων πλατυφύλλων (*quercion confertae - cerris*).

δ. Οικοσυστήματα ψυχροβιότερων πλατυφύλλων. Δάση οξιάς (*fagion moesiaca*).

ε. Οικοσυστήματα ορεινών μεσογειακών κωνοφόρων ελάτης και μαύρης πεύκης. Τα οικοσυστήματα αυτά εκτείνονται τόσο στη ζώνη των δρυοδασών (*quercetalia*) όσο και της οξιάς (*fagetalia*).

στ. Οικοσυστήματα ψυχρόβιων κωνοφόρων (*vaccinio - picatalia*).

Στην περιοχή εμφανίζεται ο αυξητικός χώρος της λευκόδερμης πεύκης (*pinion leucodermis*) και μόνο σποραδικά άτομα δασικής πεύκης (*pinus silvestris*) στην περιοχή της Βάλιας Κάλντας.

ζ. Υπαλπικά οικοσυστήματα του *juniperogo-daphnion*. Εδώ εμφανίζονται διάφορα οικοσυστήματα υγρών και ξηρών λιβαδιών με έντονη υποβάθμιση του εδάφους και διάβρωση σαν συνέπεια της επί αιώνες υπερβόσκησης. Επίσης, εμφανίζονται οικοσυστήματα λιθώνων και χαμαιφύτων.

η. Εξωζωνικά οικοσυστήματα (παρόχθια οικοσυστήματα)

Κατά μήκος των κυρίων αλλά και δευτεροτόνων ρευμάτων δημιουργούνται περισσότερο ή λιγότερο εκπεφρασμένα παρόχθια οικοσυστήματα με *platanus orientalis*, *alnus glutinosa*, *salix incana*, *salix sp.* κ.λ.π. Στα οικοσυστήματα αυτά και ιδιαίτερα σε εκείνα της χαράδρας του Βίκου δημιουργούνται άριστες συνθήκες διαμονής και διατροφής ποικιλίας ζώων (εντόμων, ερπετών, θηλαστικών και πτηνών).

θ. Εξωδασικά οικοσυστήματα.

Πάνω από τα δασοόρια, τα οποία κατά το μεγαλύτερο μέρος τους είναι ανθρωπογενή εμφανίζεται μια θαμνώδης και ποώδης βλάστηση, η οποία έχει υποβαθμισθεί από την υπερβόσκηση, γιατί οι εκτάσεις αυτές χρησιμεύουν ως θερινά βοσκοτόπια για τα κοπάδια της νομαδικής κτηνοτροφίας. Εδώ εμφανίζεται το *juniperus nan* (*juniperus communis v. hemisphaera*), το *daphne oleoides*, *Festuca varia*, σε φλύσχη, ενώ σε ασβεστόλιθους εμφανίζονται και τα *marubium velutinum* και *centaurea epirotica*. Ιδιαίτερα σημασία έχουν οι συστάδες από *juniperus foetidissima* πάνω από το μικρό Πάπιγκο που σχηματίζουν και τα δασοόρια.

6. Δρυμός Βίκου - Αώου - Χαράδρα Βίκου

1) Κοιλάδα Αώου

Την κοιλάδα του Αώου στα ελληνικά εδάφη θα μπορούσε κανείς σήμερα να την διακρίνει σε 4 τμήματα: α) από τις πηγές μέχρι την κατασκευή του φράγματος, β) από το φράγμα μέχρι το μοναστήρι του Στομίου, γ) από το Στομιο μέχρι το παλιό πέτρινο γεφύρι της Κόνιτσας, δ) το τμήμα που διασχίζει την πεδιάδα της Κόνιτσας μέχρι τα Αλβανικά σύνορα.

Από τα τέσσερα τμήματα το γ και β παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο από οικολογικής, όσο και από αισθητικής πλευράς. Γι' αυτό το μεν γ τμήμα, η χαράδρα του Αώου, θα πρέπει να τεθεί σε απόλυτη προστασία, το δε β τμήμα της κοιλάδας του Αώου να τεθεί κάτω από ειδική διαχείριση, ώστε από τη μια πλευ-

ρά να διατηρηθεί η οικολογική ισορροπία και από την άλλη να συνεχισθεί η οικονομική εκμετάλλευση της περιοχής.

α) Η χαράδρα του Αώου

Η χαράδρα του Αώου έχει κατεύθυνση από Α. προς Δ., με μήκος γύρω στα 10 χιλ. και πλάτος που κυμαίνεται από 1 μέχρι 6 χιλ. Στα βόρεια της χαράδρας βρίσκεται η κορυφογραμμή της Τραπεζίτσας και προς νότια η Γκαμήλα (Τύμφη).

Στη χαράδρα απαντάται:

— Η παρόχθια ζώνη με: τον πλάτανο (*platanus orientalis*), το σκλήθρο (*alnus glutinosa*), ιτιές (*salix alba*, *s. incana*) κ.λ.π. και πολλά ποώδη, υγρόφιλα ή υδροχαρή φυτά.

Η ζώνη αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το λόγο ότι πλήν των αναφερθέντων ειδών λόγω του μικροκλίματος που διαμορφώνεται στην περιοχή γίνεται ένα πραγματικό ανακάτωμα της βλάστησης με αποτέλεσμα να εμφανίζονται είδη που η ζώνη εξάπλωσής τους εκτείνεται σε πολύ μεγαλύτερα υψόμετρα. Τέτοια είναι η μαύρη πεύκη, η ελάτη και μεμονωμένα άτομα λευκόδερμης πεύκης.

Άλλα είδη που εμφανίζονται είναι ο γαύρος, η οστρουά, ο άρκευθος (*juniperus oxycedrus*), *arbutus adrachne* κ.λ.π.

— Η ζώνη των αειφύλλων πλατυφύλλων που εκτείνεται σε υψόμετρο μερικών εκατοντάδων μέτρων. Εδώ συναντά κανείς τα: *quercus coccifera* (πουρνάρι), *arbutus adrachne* (γλυστροκουμαριά), *buxus sempervirens* (πυξάρι), *phlomis fruticosa* (ασφάκα), *salvia officialis*, *carpinus orientalis*, *cercis siliquastrum*, *cotinus coggygria*, *juniperus oxycedrus* κ.λ.π.

— Τη ζώνη της μαύρης πεύκης σε μείξη με διάφορα πλατύφυλλα όπως: γαύρους, *carpinus betulus*, *c. orientalis*, *ostrea carpinifolia*, *cornus mas*, *corylus avellana*, *juglans regia*, *tillia tomentosa*, *prunus avium*, *acer obtusatum*, διάφορα είδη δρυός κ.λ.π.

— Τη ζώνη της δρυός με: *quercus cerris*, *q. dalechampii* κ.λ.π.

— Τη ζώνη με αμιγείς συστάδες μαύρης πεύκης.

— Την υπαλπική ζώνη με ρόμπολο *p. heldreichii* και οξιά και τέλος,

— Την αλπική ζώνη που αρχίζει, όταν τελειώνει η δενδρώδης βλάστηση και καταλαμβάνει το ανώτερο μέρος των γκρεμών.

Η πανίδα της περιοχής, όπως αναφέρεται στη βιβλιογραφία και από πληροφορίες τόσο στα αντίστοιχα Δασαρχεία όσο και από ντόπιους κατοίκους, είναι πλούσια σε θηλαστικά (αρκούδα, αγριόγιδο, αγριογούρουνο, λύκος, λαγός, ζαρκάδι, αγριόγατος, αλεπού κ.λ.π.). Επίσης, υπάρχουν αξιόλογοι πλυθησμοί από έντομα, χερσαία μαλάκια, πουλιά, ερπετά, αμφίβια και ψάρια.

β) Χαράδρα του Βίκου

Η χαράδρα του Βίκου αρχίζει από την περιοχή του χωριού Τσεπέλοβο και τε-

λειώνει στις πηγές του Βοϊδομάτη. Έχει μήκος 20-25 χιλιόμετρα και το βάθος της κυμαίνεται από 300 - 800 μ. περίπου. Η χαράδρα χαρακτηρίζεται από απαράμιλλη άγρια ομορφιά με πλούσια χλωρίδα και πανίδα, γι' αυτό πρέπει να τεθεί σε απόλυτη προστασία. Και στις δυο πλευρές της χαράδρας κάθετα προς αυτές υπάρχουν πολλοί ορμητικοί χείμαρροι. Επίσης, υπάρχουν πολλές σπηλιές καθώς και πολλά απρόσιτα διαζώματα, η βλάστηση των οποίων δεν έχει ακόμη μελετηθεί. Η βλάστηση της χαράδρας του Βίκου έχει περισσότερο μεσογειακό χαρακτήρα, αποτελείται στο μεγαλύτερο ποσοστό της από μεσογειακά είδη.

Οι ζώνες βλαστήσεως είναι:

– Η παρόχθια ζώνη με τα πλατάνια (*platanus orientalis*), ιτιές (*salix alba*, *Salix incana*) και σκλήθρα (*alpinus glutinosa*). Η ζώνη αυτή είναι εξαιρετικά στενή κατά μήκος του φαραγγιού και έχει άμεση σχέση με το ανάγλυφο της περιοχής.

– Η ζώνη των αειφύλλων απαντάται τόσο στην πλευρά των χωριών Μονοδενδρίου - Βίτσας, όσο και από την πλευρά του χωριού «Βίκος». Η ζώνη αυτή, είναι αποτέλεσμα των έντονων ανθρωπίνων επεμβάσεων και δραστηριοτήτων στην περιοχή, οι οποίες δυστυχώς (τοπικά) συνεχίζονται μέχρι σήμερα. Η ζώνη αυτή με μικρές διαφοροποιήσεις εκτείνεται μέχρι υψόμετρου 700 μ. περίπου, στις Β, ΒΑ και Α πλαγιές, ενώ οι απέναντι Δ, ΝΔ είναι σχεδόν γυμνές και μόνο σποραδικά εμφανίζεται βλάστηση. Σε υψόμετρο πάνω από 800 μ. και φυσικά διαζώματα (βαθμίδες) των απόκρημνων Β, ΒΑ εκθέσεων εμφανίζεται σποραδικά κατά θέσεις η ελάτη σε μείξη με την οστρά.

– Ζώνη μεικτών φυλλοβόλων πλατυφύλλων.

Με την απομάκρυνση από τις κατοικημένες περιοχές των δυο στομιών του φαραγγιού βλέπουμε να εμφανίζονται μεικτές συστάδες φυλλοβόλων πλατυφύλλων. Η σύνθεση και η ποιότητα των παραπάνω συστάδων είναι συνάρτηση καθαρά του σταθμού (έδαφος, έκθεση, κλίση υψόμετρο κ.λ.π.) και της ανθρώπινης επίδρασης που δέχθηκε ή δέχεται η περιοχή.

Από τα ξυλώδη φυτά απαντώνται:

Οστρά (*ostrea carpinifolia*), γαύρος (*carpinus duinensis*), δρυς χνοώδης (*q. pubescens*), σφένδαμοι (*acer trilobum*, *a. campestre*, *a. obtusatum*), ιπποκαστανιά (*aesculus hippocastanum*), δρυς ευθύφλοιος (*q. cerris*), φιλύρα πιληματώδης (*tilia tomentosa*), φτελιά ορεινή (*ulmus montana*), καρυδιά (*juglans regia*).

Οικολογικά προβλήματα της χαράδρας του Βίκου-Αώου

– Η ρύθμιση της βοσκής, έτσι ώστε οι χαράδρες να μην βόσκονται.

– Το κυνήγι, η χρησιμοποίηση δυναμίτου και η χρησιμοποίηση άλλων δηλητηριωδών ουσιών στο ψάρεμα. Η ρύπανση των νερών από το κολύμπι και το πλύσιμο αυτοκινήτων των τουριστών.

– Η συλλογή φυτών, εντόμων και άλλων μικροοργανισμών.

– Από τη διάνοιξη δρόμων που δεν χρησιμεύουν στην προστασία του δρυμού.

- Τα σκουπίδια των περί τον δρυμό κοινοτήτων.
 - Ρύθμιση των ιδιοκτησιών (χωράφια) που υπάρχουν μέσα στη χαράδρα κοντά στο χωριό Βίκος.
 - Κατασκευή και συντήρηση μονοπατιών κατά μήκος της κοίτης του ποταμού.
 - Σήμανση των μονοπατιών και τοποθέτηση χαρτών.
 - Κατασκευή στεγάστρων σε δυο τουλάχιστον θέσεις.
 - Μεταφορά πηγών κατά μήκος των μονοπατιών και καλλιέργεια αυτών.
 - Κατασκευή ερευνητικού σταθμού.
 - Προμήθεια ασυρμάτων για την επικοινωνία των φυλάκων.
- Θέσεις θέας στην περιοχή έρευνας
- Περιοχή μονής Στομίου.
 - Τα χωριά Πάπιγκο, Μικρό Πάπιγκο, Βίκος, Μονοδένδρι, Βίτσα.
 - Η χαράδρα Αώου μεταξύ γέφυρας και του χωριού Κήποι.
 - Ρέμα Σκαμνελίου.
 - Η θέση Οξιά με τους γεωλογικούς σχηματισμούς πάνω από το χωριό Μονοδένδρι.
 - Η θέση των μικρολιμνών (Οβήρες) μεταξύ Πάπιγκου και Μικρού Πάπιγκου.
 - Ολόκληρη η περιοχή των δρακολιμνών στην Τύμφη.
 - Η κορυφή «Ασφάκα» της Τύμφης. Τα παρόχθια δάση με το μοναστήρι στο χωριό Αρίστη.

7. Εθνικός Δρυμός Πίνδου (Βάλια Κάλντα)

Στον εθνικό δρυμό Πίνδου (Βάλια Κάλντα) ο οποίος περιβάλλεται από τις οροσειρές του Αβγού, της Φλέγκας και της Σαλατούρας, Μηλιάς και Κρανιας, δημιουργείται ένα ξεχωριστό περιβάλλον κοιλάδας. Αυτό βρίσκει την έκφρασή του στην εμφάνιση και κατανομή των διαφόρων οικοσυστημάτων. Βασικά κυριαρχούν τα οικοσυστήματα της μαύρης πεύκης με *brachyrodium pinatum*, *calamogrostis varia* και *buxus sempervirens*, επίσης εμφανίζονται οικοσυστήματα οξιάς, μεικτά οξιάς - ελάτης - πεύκης, οξιάς - λευκόδεσμης πεύκης και λευκόδεσμης πεύκης η οποία δημιουργεί τα δασοόρια της περιοχής. Ορισμένες συστάδες κυρίως στην κοιλάδα της «Βάλια Κάλντα» στις οποίες η ανθρώπινη επίδραση ήταν μικρή, εμφανίζονται πυκνές συστάδες με άριστες ποιότητες κορμών και υψηλά ξυλαποθέματα. Συνήθως οι συστάδες της μαύρης πεύκης εμφανίζονται σε οφιόλιθο και η οξιά με την ελάτη σε φλύσχη. Το ρόμπολο σχηματίζει συστάδες συνήθως σε υψόμετρο πάνω από 1.600 μ. Οι συστάδες που σχηματίζει στη Βάλια Κάλντα (Σαλατούρα - Φλέγκας) είναι ιδιαίτερα υποβαθμισμένες, ώστε το έδαφος να εμφανίζεται επίσης έντονα υποβαθμισμένο. Επίσης, λόγω της έντονης βοσκής τα νεαρά άτομα του ρόμπολου παίρνουν χαρακτηριστική θαμνώδη κόμη και αναλαμβάνουν τότε μόνο όταν αποκτήσουν το ύψος που τα προστατεύει από

τη βοσκή των ζώων. Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της Βάλια Κάλντα είναι η αναστροφή της βλάστησης και η εμφάνιση ψυχρόβιων κωνοφόρων, όπως η δασική πεύκη και η λευκόδερμη πεύκη και της λιγότερο ψυχρόβιας οξιάς στη χαμηλότερη περιοχή, δηλαδή κατά μήκος του ρεύματος της Βάλια Κάλντα.

Προτεινόμενα μέτρα:

1) Κλείσιμο των δρόμων και έλεγχος επισκεπτών από τα τρία σημεία εισόδου στον δρυμό (Σταυρός) από την πλευρά του Περιβολίου, Σαλατούρα, Μηλιάς και Σαλατούρα Κρασιάς.

2) Ρύθμιση της βοσκής μέσα στον πυρήνα και στην ρυθμιστική ζώνη.

3) Επανεξέταση των ορίων του πυρήνα και της ρυθμιστικής ζώνης.

4) Πρόσληψη δυο ακόμη φυλάκων για την καλύτερη φύλαξη του δρυμού.

5) Διάθεση οχήματος Jeep αποκλειστικά για τον δρυμό.

6) Απαγόρευση θήρας και αλιείας στον πυρήνα του δρυμού.

7) Κατασκευή ερευνητικού σταθμού.

8) Προμήθεια ασυρμάτων συσκευών για την επικοινωνία των φυλάκων μεταξύ τους και με τη βάση.

9) Σύνταξη κανονισμού λειτουργίας του δρυμού.

10) Καθορισμός μονοπατιών μέσα στον Εθνικό δρυμό, ώστε να περιορίζονται οι επισκέπτες σε ορισμένες διαδρομές με αποτέλεσμα την μείωση των ανθρώπινων επιδράσεων.

8. Συμπεράσματα

Γενικά στην ενάσκηση της δασοπονίας πέρα από τις γενικές αρχές της αειφορίας, της διατήρησης του δάσους και της διατήρησης της παραγωγικότητας του εδάφους πρέπει να τηρηθούν οι παρακάτω βασικές αρχές της οικολογικής διαχείρισης (Σμύρης, Π., 1992).

1. Προστασία του εδάφους ιδιαίτερα από την διάβρωση και υποβάθμιση.

2. Δημιουργία κατά το δυνατόν μεικτών δασών με αύξηση της συμμετοχής των άλλων οικολογικών ειδών.

3. Οικολογική ωφελιμότητα.

4. Ευνόηση (προτίμηση) της φυσικής αναγέννησης.

5. Βελτίωση της δομής και υφής του δάσους.

6. Αύξηση της διαμέτρου των παραγόμενων προϊόντων.

7. Διατήρηση γέριων δέντρων, προστασία σπανίων και απειλούμενων ειδών φυτών και ζώων.

8. Δημιουργία ενός δικτύου φυσικών αποθεμάτων.

9. Εξασφάλιση από κινδύνους και ιδιαίτερα από τις δασικές πυρκαγιές.

10. Εξασφάλιση ιδιαιτέρων λειτουργιών του δάσους.

11. Δημιουργία και περιποίηση δασικών κρασπέδων.

12. Οικολογική προστασία του δάσους.
13. Μέθοδος διαχείρισης ανεκτή από τα οικοσυστήματα.
14. Οικολογικά ανεκτές μέθοδοι συγκομιδής του ξύλου.

Στο μέλλον με τη συστηματική βελτίωση της δομής των υπαρχόντων δασών, με την ορθολογικότερη διαχείρισή τους και την έναρξη των καλλιεργητικών υλοτομιών σε μεγάλο μέρος των νεαρών δασών, που δημιουργήθηκαν φυσικά μετά την εγκατάλειψη της κτηνοτροφίας, ο συνολικά απολαμβανόμενος όγκος ξύλου θα αυξηθεί σημαντικά. Γενικά η δασοπονία μαζί με τον τουρισμό θα αποτελέσουν τους βασικούς άξονες οικονομικής ανάπτυξης της περιοχής.

Για τον σκοπό αυτό διακρίναμε την περιοχή σε 4 ζώνες με διάφορο βαθμό ανθρώπινης επέμβασης.

A. Ζώνη (απόλυτης προστασίας)

Την διακρίνουμε σε δύο υποζώνες: Στην Α1 η οποία περιλαμβάνει τον πυρήνα της χαράδρας του Βίκου, τον πυρήνα της Βάλια Κάλντα και την κοιλάδα του Αώου από το γεφύρι της Κόνιτσας μέχρι και την περιοχή του στομίου.

Οι δύο πρώτες περιοχές βρίσκονται σήμερα υπό απόλυτη προστασία. Εμείς προτείνουμε και την αναφερόμενη περιοχή του Αώου. Στην περιοχή αυτή πρέπει αμέσως να παύσει κάθε δραστηριότητα βοσκής, κυνηγιού ή λαθροϋλοτομιών.

Α2. Η περιοχή αυτή περιλαμβάνει τις προταθείσες ρυθμιστικές ζώνες και επί πλέον προτείνουμε να περιλαμβάνει ένα υπαλπικό τμήμα της Τύμφης για καλύτερη προστασία του αγριοκάτσικου, της πέρδικας κ.λ.π. και ένα τμήμα του δάσους του Βρυσχωριού το οποίο είναι ένας πολύ καλός βιότοπος της αρκούδας.

Επί πλέον με την διεύρυνση αυτή καθίσταται αποτελεσματικότερη και ουσιωδέστερη η προστασία της Τύμφης. Επίσης, στην υποζώνη αυτή πρέπει να συμπεριληφθεί το δάσος της μακεδονικής δρυός στο χωριό του Μεσοβουνίου και οι όχθες του ποταμού Βενέτικου.

Η περιοχή αυτή μεσοπρόθεσμα πρέπει να τεθεί, όπως και η Α1, σε απόλυτη προστασία, άμεσα, όμως, μέχρι να ρυθμισθούν οι δουλείες που την επιβαρύνουν (βοσκή, υλοτομίες κ.λ.π.). Πρέπει να διαχειρίζεται με αυστηρό οικολογικό προσανατολισμό, δηλαδή απαγόρευση κυνηγιού, διατήρηση της δομής των δασών, εξασφάλιση φυσικής αναγέννησης, απαγόρευση χρήσης βαρέων μηχανημάτων για την μετατόπιση του ξύλου, η οποία πρέπει να γίνεται μόνο με ζώα. Απαγόρευση διάνοιξης νέων δρόμων και χρησιμοποίησης λιπασμάτων στην υπαλπική ζώνη για βελτίωση των βοσκοτόπων.

B. Ζώνη

Η ζώνη αυτή περιλαμβάνει όλα τα δάση της μαύρης πεύκης, της λευκόδεσμης, της οξιάς, της ελάτης και των μεικτών οικοσυστημάτων. Εδώ πρέπει να εφαρμόζεται οικολογικά προσανατολισμένη Δασοπονία, δηλαδή να διατηρεί-

ται ή να επιτυγχάνεται η υποκηπευτική δομή των δασών και στα δάση ελάτης η κηπευτή ή υποκηπευτή, να εξασφαλίζεται η φυσική αναγέννηση, η μετατόπιση των ξύλων να γίνεται με ζώα και ελαφρά μηχανήματα. Να ρυθμιστεί με αυστηρούς περιορισμούς το κυνήγι και στο άμεσο μέλλον η βοσκή. Η διάνοιξη των δρυμών να γίνεται με ορθό τρόπο, ώστε να επέρχεται η μικρότερη δυνατή επιβάρυνση στα οικοσυστήματα.

Γ. Ζώνη

Στη ζώνη αυτή περιλαμβάνονται τα δρυοδάση και τα αείφυλλα πλατύφυλλα. Εδώ η ανθρώπινη επέμβαση είναι ισχυρότερη, δηλαδή επιτρέπεται η βοσκή (απαγορεύεται μόνο στα υπό αναγωγή δρυοδάση), και επιτρέπονται όλες οι δασικές εργασίες καθώς και το κυνήγι με τη δημιουργία δύο π.χ. ειδικών κυνηγετικών περιοχών.

Δ. Ζώνη

Στη ζώνη αυτή περιλαμβάνονται οι οικισμοί και οι αγροί.

Χρήσεις στις διάφορες Ζώνες

Η εφαρμογή των ζωνών (ζωνοποίηση) έγινε για πρώτη φορά στο εθνικό πάρκο του Abruzzo της Ιταλίας. Σύμφωνα με το διαχειριστικό σχέδιο του πάρκου οι ζώνες και οι επιτρεπόμενες χρήσεις σ' αυτές καθορίζονται στον παρακάτω πίνακα.

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	ΖΩΝΕΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ			
	A. Απόλυτη προστασία	B. Προστασία της φύσης Γεν. Φυσ. Απόθεσης	Γ. Ελεγχόμενων Δραστηριοτήτων Γεωργικής Ανάπτυξης	Δ. Οικοανάπτυξης
ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ	Εξαιρετικά ευαίσθητα, σπάνια οικοσυστήματα	Μεγάλη οικολογική & βιολογική αξία		
Όρια	Εθνικοί Δρυμοί Βίκου - Αώου, Διεύρυνση στο υπαλπικό τμήμα της Τύμφης Βάλια Κάλντα	Δάση μαύρης πεύκης, λευκόδερμης πεύκης, ελάτης, οξυάς, μεικτών οικοσυστημάτων	Δρυοδάση, αείφυλλα πλατύφυλλα	Οικισμοί Αγροί
Φύση	Σπάνια & απειλούμενα με εξαφάνιση είδη Μακ. δρύς, αγριοκάτσικο αρκούδα, πέρδικα Φυσική ανάπτυξη χλωρίδας, πανίδας χωρίς ανθρώπινη επέμβαση	Βιότοπος αρκούδας αγριοκάτσικου, πέρδικας		
ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ				
Υποδομή	Απαγορεύεται κάθε δραστηριότητα			
Δρόμοι	Κατ' εξαίρεση επιτρέπονται οι υπάρχοντες δρόμοι. Απαγορεύεται διάνοιξη νέων	Επιτρέπεται διάνοιξη με τρόπο που να μην επέρχεται επιβάρυνση	Επιτρέπεται διάνοιξη βάσει σχεδίου	Επιτρέπεται διάνοιξη βάσει σχεδίου
Μονοπάτια	Μόνο ειδικά	Επιτρέπονται βάσει σχεδίου		Επιτρέπονται
Χώροι στάθμευσης	Απαγορεύονται	Επιτρέπονται ρυθμισμένοι	Επιτρέπονται	Επιτρέπονται
Παραγωγικές χρήσεις				
Γεωργία	Καθόλου	Χαμηλής έντασης παραδοσιακή	Χαμηλής έντασης παραδοσιακή	Επιτρέπεται
Δασοπονία	Καθόλου	Δυνατή η μετατόπιση ξύλων με ζώα και ελαφρά μηχανήματα	Επιτρέπεται	Επιτρέπεται
Βοσκή Βιοτεχνία	Απαγορεύεται	Περιορισμένη ρυθμιζόμενη	Επιτρέπεται	Απαγορεύεται Παρ. μικρή κλίμακα
Αναψυχή - Τουρισμός				
Κυνήγι - Ψάρεμα	Απαγορεύεται	Επιτρέπεται ελεγχόμενο	Επιτρέπεται	Απαγορεύεται
Εξυπηρέτηση επισκεπτών	Ελεγχόμενη είσοδος Παρατηρητήρια	Υπαίθριες κατασκηνώσεις	Υπαίθριοι χώροι φαγητού Χειμερινά σπόρ	Κέντρα υποδοχής Πληροφοριών Τουριστικές εγκαταστάσεις
Επιστημονική Έρευνα	Ελεγχόμενη Έρευνα	Ελεγχόμενη Έρευνα	Μουσείο	Κέντρα ερευνών/ εκπαίδευσης
Οικιστική ανάπτυξη	Απαγορεύεται	Απαγορεύεται	Ειδικές χρήσεις	Ελεγχόμενη

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Arbeitsgemeinschaft Forsteinrichtung*, 1987: Biotop - Pflege im Wald. Kilda - Verlag.
- Ντάφης, Σπ., 1973: Ταξινόμησης της Δασικής Βλαστήσεως της Ελλάδος, Επ. Επ. Γεωπονικής και Δασολογικής Σχολής τομ. ΙΕ'.
- Ντάφης, Σ., Σμύρης, Π., Ζιάγκας, Θ., 1992: Μελέτη οικολογική - χωροταξική χαρακτηριστικών οικοσυστημάτων Ορεινών Όγκων της Βόρειας Πίνδου. Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας, Αθήνα.
- Σμύρης, Π., 1992: Βασικές αρχές οικολογικά προσανατολισμένης δασοκομίας. Ελληνική Δασολογική Εταιρεία. Καλαμάτα.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

ΑΡΓΥΡΗΣ ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ

Ο ΠΥΡΣΟΓΙΑΝΝΙΤΗΣ ΠΡΩΤΟΜΑΣΤΟΡΑΣ
ΖΙΩΓΑΣ ΦΡΟΝΤΖΟΣ
ΚΑΙ ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ
(ΜΑΣΤΟΡΟΙ ΚΑΙ ΓΕΦΥΡΙΑ)

*Αφιερώνεται στη Μνήμη
του Αρχαιολόγου, Εφόρου
Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
Ηλείου, Καθηγητή, δ.φ.
ΔΗΜΗΤΡΗ ΙΩ. ΠΑΛΛΑ
(1907-1995)*

ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΥΛΗΣ

- A. Κείμενο
- B. Βιβλιογραφία
- Γ. Κατάλογος Εικόνων
- Δ. Εικόνες

§1. Ο Ζιώγας (δηλαδή Γιώργος) Φρόντζος γεννήθηκε στην Πυρσόγιαννη (εικ. 1) περί το 1815. Ο Πέτρος Φρόντζος (1902-1987), που χαράζει το σύντομο βιογραφικό του, γράφει «ακριβέστερα» ότι γεννήθηκε «περί το 1814»¹. Ο Πέτρος Φρόντζος και κοντά στον βιογραφούμενο χρονικά βρισκόταν και συγγενής του ήταν, και κυρίως είχε την τύχη, πηγή των πληροφοριών του να είναι ένας μυθικός γέροντας, ο πρωτομάστορας Γιώργος Κώτα (= Κώστα) Φρό-

* Αστερίσκος πριν από το όνομα συγγραφέα, σημαίνει ότι δεν βρήκαμε το δημοσίευμά του.

§1. 1. Φρόντζος. Η παιδεία στην Πυρσόγιαννη επί Τουρκοκρατίας (1980), σελ. (4).
Για όσα δε για το όνομά του ο Σπ. Μαντάς, Γεφύρι και Ηπειρώτης (1987), σ. 34 στ. α' γράφει: «Ο Ζιώγας ή Γούσιας Φρόντζος, που επίσης αποκαλούσαν Φουρούτζη...» σχολιάζουμε - α) Στην Πυρσόγιαννη το βαπτιστικό «Γεώργιος» ακούγεται ως «Ζιώγας», «Γούλας», «Γούσιας», «Γούγαλης», και σπάνια «Γεωργάκος» (ενώ στη διπλανή Βούρμπιανη, το «Γούχιας» μαζί με το «Γάκης», «Γκόγκος», «Γούλας» είναι από τις πιο εύχρηστες αλλοιώσεις εις την ομιλία των κατοίκων του ονόματος «Γεώργιος»: βλ. Ρεμπέλης, Κονιτσιώτικα (1953), σ. 252). Οι διαφοροποιήσεις αυτές γίνονται για να ξεχωρίζουν τους συνώνυμους: έτσι ένα και το αυτό άτομο (βαπτισμένο «Γεώργιος») δεν μπορεί να προσφωνείται και «Ζιώγας» και «Γούσιας». - β) Το δε «Φουρούτζης», από όσο γνωρίζουμε, απαντάει μία φορά (βλ. §35), πιθανότατα από άγνοια του δημοσιογράφου, που το έγραψε.

ντζος-Ζάνας (1849-1932^{1α}). Αυτός είχε δουλέψει μαζί με τον Ζιώγα Φρόντζο στο γεφύρι της Κόνιτσας (βλ. §62). Ο Πέτρος Φρόντζος πάλι αλλού μας παραπέμπει έμμεσα περίπου στα 1815 ως έτος γεννήσεως του Ζιώγα Φρόντζου, αφού γράφει ότι αυτός (δηλαδή ο Ζιώγας Φρόντζος) ήταν νεώτερος κατά 55 περίπου χρόνια από τον Βουρμπιανίτη, αρχικά μάστορα και τελικά γραμματικό του Αλή Πασά (περ. 1750-1822), τον Κώστα Γραμματικό (τυπικά Κώστα Παπανίκου Ντούμαρη) γεννημένο περί το 1760^{1β}.

§2. Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η οικογένεια Φρόντζου είχε κάποια πνευματική παράδοση, αφού περιέκλειε στους κόλπους της και ιερείς. Μάλιστα την καταγωγή της ανάγει σε κληρικό ονόματι Παπαγιάννη. Αυτός μαζί με ανηψιό από αδερφό του (μετά τις αναστατώσεις της δυτικής και παράλιας Ηπείρου στο τέλος του 17ου αιώνα, που τελείωσαν στα 1699 με την συνθήκη του Κάρλοβιτς^{1γ}) καταφύγανε από εκείνα τα μέρη εδώ στο χωριό. Αρχικά εγκατασταθήκανε στη θέση «Γράβος» σε πρόχειρα κλαδόπλεχτα καλύβια τα λεγόμενα φρεντζάτα, από όπου και το παρωνύμιο Φροντζάδες αρχικά, και το επώνυμό τους Φρόντζος, που τους έδωσαν οι κάτοικοι του χωριού². Εν συνεχεία ακούμε ότι μέχρι του τέλους του 18ου αιώνα υπήρχε και δεύτερος ιερέας από την οικογένεια Φρόντζου, στις αρχές δε του 19ου και τρίτος, ο Παπαγιάννης Φρόντζος, αδερφός του Ζιώγα Φρόντζου³ (και πατέρας του παππού του Πέτρου Ι. Φρόντζου, δικηγόρου και συγγραφέα του βιβλίου «Η Παιδεία στην Πυρσόγιαννη επί Τουρκοκρατίας» 1980). Υπογραμμίζεται ορθά ότι: «Οί παπάδες ήταν εκείνοι που άρχισαν πρώτοι να διδάσκουν τὰ παιδιά ανάγνωση και γραφή...»⁴. Ας σημειωθεί ότι στα μέσα του 19ου αιώνα αναδείχτηκε ένας ακόμα κληρικός από την οικογένεια, ένας άλλος Παπαγιάννης Γ. Φρόντζος (πατέρας του Γιώργη και Απόστολου)⁵.

§3. Η οικογένεια Φρόντζου, πριν γεννηθεί ο Ζιώγας, είχε οικονομική ευχέρεια όχι συνηθισμένη στο χωριό: «οί πρόγονοί του, όχι μόνο είχαν αγοράσει αρκετή έκταση παραπλεύρως τῆς ἀρχικῆς οἰκίας [των] και είχαν χτίσει πάνω από 10 αὐτοτελεῖς οἰκίες, ἀλλὰ συγχρόνως εἶχαν αγοράσει και ἀρκετὲς ἐκτάσεις ἀγρῶν κάτω ἀπὸ τὶς οἰκίες αὐτὲς» και «τὸ σπουδαιότερο εἶχαν κάνει ἀγορὰ ἐκτάσεως 200 περίπου σημερινῶν στρεμμάτων, στὴν

1α. Δουλεύοντας ακόμα στα 83 του χρόνια, σκοτώθηκε από φουρνέλλο.

1β. Φρόντζος, ό.π. (: σημ. 1), σ. 32. Πρβλ. εδώ §10.

1γ. (Ιω. Χασιώτης), Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της «Εκδοτικής Αθηνών», τόμος ΙΑ' (11ος), 1975, σσ. 19-35: Οι βενετοτουρκικές συγκρούσεις στον ελληνικό χώρο (1684-1698)· σσ. 35-38 Η Συνθήκη του Κάρλοβιτς (26 Ιανουαρίου 1699) και η σημασία της για τους Έλληνες.

§2, 2. Φρόντζος, ό.π. (: σημ. 1), σσ. 21-22.

3. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 1), σσ. (2) και 25.

4. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 1), σ. 24.

5. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 1), σ. 25.

ἀπέναντι περιφέρεια», βορεινά, πέρα από «το Βουρμπιανίτικο», τον παραπόταμο του Σαραντάπορου, στην περιοχή του χωριού Οξυά, τότε Σέλτση⁶.

§4. Ὁ Ζιώγας Φρόντζος τὰ γράμματα που ἔξερε, τα ἔμαθε στο σχολεῖο της γενέτειράς του, που —σύμφωνα με την παράδοση— ἄρχισε να λειτουργεῖ με συστηματικό δάσκαλο, ἔστω ἴσως στοιχειωδῶν γνώσεων, ἀπὸ το ἔτος 1820. Λέγεται ὅτι εἶχε ὄρεξη για μάθηση και σ' αὐτό τον βοήθησε πολὺ ὁ μεγαλύτερος ἀδερφός του που ἀναφέραμε ὁ ἱερέας Ἰωάννης Φρόντζος⁷. Ἄλλωστε ἤδη καταγράψαμε ὅτι ἡ οικογένειά του και κάποια οικονομική άνεση εἶχε, και πνευματική παράδοση κατεῖχε, παράγοντες που τον διευκόλυναν στη μάθηση. Γενικότερα, ὅπως ἀποδεικνύει ὁ Π. Ι. Φρόντζος, δεν υπήρχε (ἀπόλυτη) ἀπαιδευσία στην Πυρσόγιαννη ἐκεῖνα τα χρόνια (δεύτερο τέταρτο του 19ου αἰώνα)⁸, οὔτε ἀκόμα μεταξύ των μαστόρων της, (βλέπε τὴν ἐνδιαφέρουσα περίπτωση του μάστορο-Δημήτρη Σερίφη στα 1834 — αργότερα δὲ παπὰ⁹, και κυρίως τις §§4α-4β).

Ὡστε ὁ Ζιώγας Φρόντζος δεν ἦταν ἀναλφάβητος, καθὼς ἔχει γραφεῖ, τόσο που οὔτε τὴν υπογραφή του δεν ἔξερε να βάζει¹⁰. Ἀντίθετα πρέπει, ὄχι μόνο να εἶχε ἀπλὰ στοιχειώδεις γνώσεις, ἀλλὰ και ευχέρεια γραφῆς και μεράκι να καταγράφει τις μαστορικές γνώσεις του, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἀξιόπιστη πληροφορία που θα παρατεθεῖ (βλ. § 8).

§4α. Ἐξ ἄλλου —ἀπὸ ἐρευνες— προκύπτει ὅτι πιθανότατα οἱ περισσότεροι μαστόροι ἀπὸ το δεύτερο μισό του 18ου αἰώνα γνώριζαν ἀνάγνωση, γραφή και ἀριθμητική, ἐνίοτε και σχέδιο, χάρη σ' ἓνα ἀτυπο σύστημα μαθητείας μέσα στα οικοδομικά συνεργεῖα. Ἀπὸ πληροφορίες που ἔχουμε ἰδιαιτέρως ἀπὸ αὐτοὺς που δουλεύανε «στο Τσάμικο» (στη Θεσπρωτία) φτάσαν οἱ μαστόροι, που ξέρανε περισσότερα γράμματα, να διαθέτουν χρόνο και να κάνουν μάθημα στα ἀναλφάβητα μαστορόπουλα 9-10 ἐτῶν παιδιά. Συγκεκριμένες εἰδήσεις προέρχονται ἀπὸ τον ἔστω νεώτερο μαστορα Πέτρο Δημητρ. Ράγιο (1910-1991). Αὐτός διηγείται ὅτι οἱ μεγαλύτεροι μα-

6. Ὁ ἴδιος, ὄ.π. (: σημ. 1), σ. 30.

7. Ὁ ἴδιος, ὄ.π. (: σημ. 1), σ. (2).

8. Ὁ ἴδιος, ὄ.π. (: σημ. 1), σσ. 26-32.

9. Ὁ ἴδιος, ὄ.π. (: σημ. 1), σσ. 27-28.

10. Ευριπίδης Σοῦρλας, - «Ἡ Λαϊκὴ Ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Πρωτομαστόρων τῆς Πυρσόγιαννης»: ἐφ. «Ἡπειρωτικὸν Μέλλον», Ἀθῆναι Τρίτη 6 Ἰαν. 1970 (περ. Β', ἔτ. 36, φ. 97/680), σ. 2: «...ὁ Γέρο-Ζιώγας... δὲν ἔξερε καλὰ-καλὰ και εὐκόλα και τὸ ὄνομά του να γράψει...».

— (Συντακτικὴ Επιτροπὴ) - «Μπλούκια: μετακινήσεις και κτίσματα», περιοδικό «Ἀρμολόγι», τεύχος 2 (Δεκ. 1976), σσ. 26-27: «Μπροστὰ στὸν ἀγράμματο... Πυρσογιαννίτη πρωτομάστορα».

— Μαντάς, ὄ.π. (: σημ. 1), σ. 33 στ. β': Στην Πυρσόγιαννη «Τὸ ὄνομά του εἶναι πασίγνωστο και ἔχει ταυτιστεῖ με τον ἀγνό, ἀγράμματο, ἀλλὰ προικισμένο τεχνίτη».

στόροι τούς κάνανε και μάθημα οικοδομικής, και τους οικοδομικούς όρους τούς διδάσκανε, και σχέδιο τούς δείχνανε, και με σχέδια συνοδεύανε τα οικοδομικά μαθήματα. Και ήταν αυστηροί. Λέγανε αλλοίμονό σας, αν δεν μας απαντήσετε (στην εξέταση). Έτσι εξηγείται πως ενώ πήγαιναν λίγα χρόνια στα σχολεία και δεν ήταν δυνατόν να διδαχτούν ικανοποιητικά, ωστόσο με τον παραπάνω τρόπο μαθητείας μαθαίνουν αρκετά. Ο μάστρο-Πέτρος Δ. Ράγιος «δασκάλους» είχε στη μαστορική και στα συμπληρωματικά γράμματα τους μαστόρους Γιώργο Φρόντζο-Ζάνα (1849-1932) και Μήτρο Γεωργ. Τσανή (1867-1939). Κι αυτοί επίσης είχαν πάρει την ίδια ταχτική και είχαν διδαχτεί από τους παλαιότερους...^{10α}.

§4β. Ο Μήτρος Γεωργ. Τσανής και ο μεγαλύτερος αδερφός του Λάμπρος (1861-1926) ήταν καλοί, «πρώτο πράμμα» μαστόροι. Αυτοί, οι Τσαναίοι κρατούσαν σημειώσεις και λέγανε γι' αυτούς: «Ήτανε καθαροί με τα δεφτέρια, ριχτά απάνου (= φανερά). Όχι, σαν τους Ντουμαίους, που κλέβανε...». Οι ίδιοι Τσαναίοι —πάντα κατά τη διήγηση του μάστρο-Πέτρου Ράγιου— «δεν τα μοίραζαν στου Γκάβου το χωράφι» [εννοεί τα μεροδούλια των μαστορών τους, φτάνοντας έξω από την Πυρσόγιαννη] «όπως ο Γιώργος Σιάντρας...» [υπαινιγμός για λαθροχειρία]. Ο Γιώργος Κώτση Σιάντρας-Ζαφείρης (1850-1930) έμεινε περίφημος για τους ψευτολογαριασμούς του: «τρεις πενήντα ενενήντα!, πάρε και δέκα από μένα νάσαι ευχαριστημένος!!». Κι εδώ δεν πρόκειται ότι εκμεταλλευόταν την άγνοια των μαστόρων· οι μαστόροι κάναν ότι δεν καταλάβαιναν, από φόβο μπρος στον πρωτομάστορα, που τους εξασφάλιζε δουλειά. Ενώ οι Τσαναίοι τα λεφτά «τα μοίραζαν μετά από κάθε δουλειά [αμέσως]». Λέγανε «να μη βαστάμε ξένα λεφτά. Αν πάθουμε τίποτα;...». Οι ίδιοι δε δεν έπερναν μπροστάτζα: «Τι, να δουλεύουμε τζάμπα; Πως θα δουλέψουμε, αφού έχουμε τα λεφτά παρμένα!...». Αυτοί οι μαστόροι, μ' αυτό το ήθος, μαθαίνανε σαν δάσκαλοι τεχνική και λογαριασμούς στα μαστορόπουλα, και χαρακτήρα. Και «δασκάλους» έλεγε ο Πέτρος Ράγιος τους παραπάνω μαστόρους, που κι αυτοί πριν με τη σειρά τους παραλάβανε από τους παλαιότερους αυτούς τους τρόπους^{10β}.

§5. Ο Ζιώγας Φρόντζος παντρεύτηκε δύο φορές. Η πρώτη του γυναίκα ήταν η Βασίλω, αδερφή του Αποστόλη Σούρλα (και θεία του γιατρού Ζή-

§4α, 10α. Βασίλης Παπαγεωργίου (γενν. 1946). Από ανέκδοτη έρευνά του, που σχετίζεται με τους Μαστόρους της Πέτρας της Πυρσόγιαννης.

§4β, 10β. Όπως στην προηγούμενη σημείωση 10α.

— Πρβλ. σχετικά, αλλά όχι εντελώς όμοια, προφανώς εξ αιτίας του εξειδικευμένου [και οικογενειακού] επαγγέλματος στον Αλ. Φλωράκη, Μαρμάρου Τέχνη και Τεχνική (1995) για τους πρωτομαστόρους-δασκάλους Νικόλα Πετρ. Περράκη (1871-1946) και Γιάννη Ευστρατ. Φιλιππότη (1912-), σποραδικά. Αλλά επίσης «Είναι γνωστό ότι πολλοί από τους μαστόρους εμπόδιζαν την εξέλιξη των μη συγγενών τους μαθητευομένων...» (σ. 60).

ση Αποστόλη Σούρλα, που γεννήθηκε το 1839¹¹). Μετά το θάνατο της παντρεύτηκε για δεύτερη φορά με την Κεράτσω (Κερασέα) της οικογένειας Ζιώγα¹² από το Κάντσικο (σήμερα Δροσοπηγή) της επαρχίας Κονίτσης. Παιδιά ο Ζιώγα Φρόντζος δεν απέκτησε. Πέθανε περί το 1893¹³.

§6. Η μόνη «απεικόνιση» του Ζιώγα Φρόντζου που γνωρίζουμε προέρχεται από ένα σκαρίφημα (που παρουσιάζουμε στην εικ. 1Α)· είναι έργο του ζωγράφου, του υπογραφόμενου ως «Γιάννη Σίμ.»¹⁴ (: προφανώς συγκεκριμένου επιθέτου). Αυτό έγινε βάσει των υποδείξεων του Πέτρου Φρόντζου¹⁵.

Εκφράζουμε επιφυλάξεις για την ακρίβεια του σχεδίου· ωστόσο πρέπει να τονιστεί, ότι ο Πέτρος Φρόντζος είχε πληροφορίες από το θείο του μάστορο-Γιώργο Φρόντζο-Ζάνα. Αυτός γεννήθηκε το 1849 και πέθανε (σκοτώθηκε από φουρνέλο) το 1932, δηλαδή ήταν περίπου 45 ετών όταν πέθανε ο Ζιώγας Φρόντζος, με τον οποίον είχε δουλέψει μαζί, τον γνώριζε καλά, και του είχε εντυπωθεί η μορφή του¹⁶.

§7. Ως προς την ενδυμασία που εμφανίζεται στο σκαρίφημα (εικ. 1Α), σημειώνεται ότι συμφωνεί με την περιγραφή του Ευριπίδη Σούρλα, ο οποίος αναφέρει ότι ο πρωτομάστορας Φρόντζος φορούσε «σιλιβάρια» και «πιτούρια»¹⁷ [πρόσθεσε και «κάπα»¹⁸]. Η πληροφορία αυτή έχει γενικότερη σημασία για τον τρόπο ντυσίματος των οικοδόμων μαστόρων.

§8. Για την προσωπικότητα και τον τρόπο δουλειάς του Ζιώγα Φρόντζου παρατίθεται η ακόλουθη πληροφορία, σύμφωνα με τον καθηγητή του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου αρχιτέκτονα Στέφανο Σίνο: Γύρω στα

11. Φρόντζος, ό.π. (: σημ. 1), σ. 38: ο Ζήσης ήταν ο πρωτότοκος γιος του Αποστόλη Σούρλα· ακολούθησαν το 1846 ο Δημήτρης (μετέπειτα δικηγόρος στο Μπεράτι) και το 1856 ο Κωνσταντής (αργότερα δικηγόρος και βουλευτής στην Οθωμανική Βουλή του 1908).

12. Φρόντζος, ό.π. (: σημ. 1), σ. (2).

— Ο πολιτικός-μηχανικός και μελετητής από την Δροσοπηγή (το παλιό Κάντσικο) Θωμάς Ζιώγας (γενν. 1942) πιστεύει ότι πρόκειται για πρόγονο της δικής του οικογένειας μαστόρων, αλλά δεν προσάγει τεκμήρια.

13. Φρόντζος, ό.π. (: σημ. 1), σ. (2).

14. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 1), σσ. (1) και (2). Επαναλαμβάνεται από Μαντά, βλ. παρακάτω σημ. 34, (1987) σ. 33, εικ. 15.

15. Όπως γνωρίζει ο Βασίλης Παπαγεωργίου.

16. Πληροφορία του Βασίλη Παπαγεωργίου βασιζόμενη σε μαρτυρίες παλιών μαστόρων της Πυρσόγιαννης, καταγραμμένων στο ανέκδοτο Αρχείο του Μουσείου Μαστόρων της Πέτρας, Πυρσόγιαννη.

§7, 17. Σούρλας, ό.π. (: σημ. 10), σ. 1. (Αν το «σιλιβάρι» το ταυτίσουμε με το «σαλιβάρι», τότε πρόκειται για «πανταλόνι με στενό πατζάκι, ίσαμε το γόνατο» σύμφωνα με τον Γιάννη Λυμπερόπουλο, - Ορεινοί και Μεθόριοι (: Νεοελληνική Πολιτιστική Μαρτυρία ΙΙΙ). Αθήνα: χ. εκδ. 1972, σ. 30.

18. Ευριπίδης Σούρλας, - ...Δημήτριος Ζγκολόμπης... Αθήναι 1958, σ. 51: «φορούσε πιτούρια και κάπαν». Επαναλαμβάνεται στο «Αρμολόϊ» (βλ. σημ. 10).

1950 ο συγγενής του πρωτομάστορα Κώστας Αντων. Φρόντζος (1904-1986), πρόεδρος της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, κατέθεσε στο Πολυτεχνείο είδος ημερολογίου και σημειώσεων του Φρόντζου, ένα χοντρό βιβλίο περίπου 200 - διακοσίων σελίδων. Επρόκειτο για ένα τεχνικό βοήθημα οικοδομικής, αρχιτεκτονικής μορφολογίας, ακόμα και στατικής. Ίσως (αυτό λέγεται με κάθε επιφύλαξη) να είχαν αντληθεί και στοιχεία από γερμανικά βιβλία. Το έτος 1965 το αναζήτησε ο Κώστας Φρόντζος μάταια, όπως και αργότερα δεν βρέθηκε σε έρευνα του ίδιου Στέφανου Σίνου¹⁹. Επίσης δεν κατορθώθηκε να ανιχνευτεί στο Πολυτεχνείο μετά και από αίτημα του Αργύρη Πετρονώτη το έτος 1990^{19α}.

Η παραπάνω πληροφορία ανασκευάζει και την άποψη του ερευνητή Ευριπίδη Σούρλα, ότι ο Ζιώγας Φρόντζος ήταν αγράμματος²⁰.

§9. Σχετικά με τα [επαγγελματικά] «ταξίδια» και τα οικοδομικά έργα του αναφέρονται τα παρακάτω:

Ο Ζιώγας Φρόντζος στη νεότητά του «ταξίδεψε» και δούλεψε στο Αργυρόκαστρο, στην Πρεμετή, στο Λεσκοβίκι και στην Ερσέκα. Εκεί ήταν οι μεγάλες δουλειές²¹. Τότε, ιδίως μετά τον Αλή Πασά (σκοτώθηκε στα 1822), ήταν προκλητικός ο πλούτος των Μπέηδων και των Αγάδων της Αρβανιτιάς, και αντίστοιχα μεγάλες οι παραγγελίες τους σε αρχιτεκτονικά έργα. Το μαρτυράει όχι μόνο η παράδοση, αλλά και το τεκμηριώνει η έρευνα:

§10. Έτσι «Εἰς τοὺς 1827: Τὸ καλοκαίρι ὁ Μπεχλιούλης ἔβαλεν πενήντα μαστόρους Πρυσσογιανίτες καὶ ἔφκιασε σπήτια σαράγια, καὶ εἰς τὸ τελείωμα ὁποῦ ἐπλήρωνε τὰ χάκι τῶν μαστῶρων, τοῦ εἶπαν οἱ μαστῶροι παλαιὰ φλωριά ἔχεις Μπεχλιούλμπεγη, τοὺς ἀπεκρίθη νὰ ζήση ὁ Κώστας ὁ Γραμματικός ὁποῦ μέκαμε τζιράκι»²² («χάκι» = κόπος).

Καταγράφεται ολόκληρη η μαρτυρία, που αναφέρεται σε αναδιανομή του πλούτου εκείνης της εποχής, — έστω και κατά ανορθόδοξο τρόπο και που προέρχεται από ιδιόχειρη σημείωση του 1832 του ίδιου του θιγέντος Κώστα Γραμματικού. Αυτού που ήταν γραμματικός του Αλή Πασά, απ' όπου και ο πλούτος και τα οσπίτια του στην πατρίδα του Βούρμπιανη, που λεηλάτησαν και κατάστρεψαν (στις 9 Οκτωβρίου 1826) 130 Αρβανίτες, μεταξύ τους και ο τότε πραγματικά «φουκαράς» (= φτωχός) Μπεχλιούλης.

19. Πληροφορίες του καθηγητή ΕΜΠ Στέφανου Σίνου στον Αργύρη Πετρονώτη, 13 Δεκ. 1987, στο Μυστρά. Ο ίδιος παραδέχτηκε ωστόσο ότι υπάρχουν πολλά κιβώτια ανερεύνητα.

19α. Επιστολή του Αργ. Πετρονώτη της 23 Μαρτ. 1990 προς τον Χαρ. Θ. Μπούρα, καθηγητήν ΕΜΠ της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής.

20. Βλ. σημ. 10, προβλ. §4.

§9, 21. Όπως στη σημ. 16.

§10, 22. Ευριπίδης Σούρλας, - Κώστας Γραμματικός... Αθήναι 1939, σ. 50.

μαζί με τουλάχιστον 13 Βουρμπιανίτες²³.

§11. Ένα άλλο δείγμα των μεγάλων παραγγελιών εκείνων των χρόνων παρέχει η παρακάτω επιστολή του Οσμάν Μπέη, που πρέπει να χρονολογήσουμε στη δεκαετία του 1840-1850²⁴, απευθυνόμενη στον πρωτομάστορα ταγιαδόρο Γεώργιο Κ. Χρήστου από το Λισκάτσι (σημερινό Ασημοχώρι Κονίτσης)²⁵:

«Κύρ Γιώργη

Αὐτοῦ στέλνω τὰ παλληκάρια μου καὶ ἅμα πάρης τὸ γράμμα μου νὰ πηγαίνετε στὴν Πυρσόγιαννην²⁶ νὰ βρῆτε μαστόρους. Θὰ κάμω τὰ σεράγια μου καινούργια καὶ θέλω 60 μαστόρους, 60 παιδιά καὶ 60 μουλάρια.

Νὰ βρῆτε καὶ νὰ τοὺς πάρετε — νὰ τοὺς φέρης νὰ συμφωνήσουμε τὸ μεροκάματο. Ἔργασία εἶναι γιὰ τρία χρόνια.

Ἰγίαινε.

Ὅσμάν Μπέης»

Σημειώνεται ὅτι ὁ Οσμάν Μπέης, επονομαζόμενος Ζαβαλιάνης ἀπὸ τὸ χωριό του Ζαβάλιανη, ὅπου καὶ τὰ σεράγια του, «διέθετε περιουσίαν κολοσσιαίαν καὶ ἔζη βίον αὐτόχρομα ἡγεμονικόν»²⁷.

23. Ὅπως πρὶν στὴ σημ. 22, πρὸ τῆς σελ. 50, ἀναγραφή (πρώτη) «1826».

§11, 24. Ὁ Βασίλης Παπαγεωργίου κάνει τὴν υπόθεση, ὅτι ἡ ἀκμὴ τῆς δράσης τοῦ μάστορα Γιώργη, στὸν ὁποῖον ἀπευθύνεται ἡ ἐπιστολή του Οσμάν Μπέη, τοποθετεῖται γύρω στὴ δεκαετία 1840-50, γιὰτὶ αὐτός ὁ μάστορας Γιώργης πρέπει νὰ γεννήθηκε στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα. Αὐτὸ συμπεραίνεται ἀπὸ τὸ ἔτος γεννήσεως τοῦ πατέρα του Κωνσταντὴ στα 1777, τὸ μόνον βέβαιο στοιχεῖο που κατέχει, (βλ. ἐπομ. σημ. 25).

25. Εὐριπίδης Ζ. Σοῦρλας, - Μορφές καὶ φυσιογνωμίες ἐκ τῆς ἐπαρχίας Κονίτσης. (Ἀνατύπωσις ἐκ τῶν Ἑπειρωτικῶν Χρονικῶν). Αθήναι 1944, σσ. 155-156, (ὅπου καὶ περιγράφεται τοῦ πρωτομάστορα Γιώργη Κωνσταντὴ Χρήστου, σημαντικοῦ λεπτοουργοῦ καὶ διακοσμητῆ, ὄχι δε ἀμοιρου καὶ ἀγιογραφίας, ἡ μορφή, ἡ δράση καὶ τὸ ἔργο).

26. Ἀμφιβολία ὑπάρχει γιὰ τὴν ὀρθὴ ἀπόδοση τῆς τοπωνυμίας ὡς «Πυρσόγιαννης», ἀντὶ ἰσως τοῦ ὀρθοῦ «Πρυσόγιανη». Πρὸβλ. καὶ τὸ «ἐθνικόν» ἐπίθετο «Πρυσογιάνιτες» στὴ μαρτυρία τῆς §10.

27. Ὅπως στὴ σημ. 25, ἐκεῖ σελ. 155 σημ. 3 (με συνέχεια στὴ σελ. 156, κάτω υποσημείωση).

Ἐπ' ευκαιρία πρέπει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ πληροφορία τοῦ Ε. Σούρλα στὴν ἴδια αὐτὴ σημ. 3 ὅτι «Ὁ Οσμάν-Μπέης ἦτανε στὴν υπηρεσία τοῦ Σουλτάν Χαμίτ» δημιουργεῖ πρόβλημα. Γιὰτὶ οἱ πλησιέστεροι στὴν περίοδο ὁμώνυμοι σουλτάνοι εἶναι ὁ Ἀβδούλ Χαμίτ Α' (1774-1789) καὶ ὁ Ἀβδούλ Χαμίτ Β' (1876-1909). Σ' αὐτοὺς λοιπὸν ἀποκλείεται νὰ ὑπηρετήσε. Τώρα, ἐνδιάμεσα ἡγεμόνευσαν οἱ σουλτάνοι Σελήμ Γ' (1789-1807), Μουσταφάς Δ' (1807-1808), Μαχμούτ Β' (1805-1839, στα χρόνια τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821), Ἀβδούλ Μετζίτ (1839-1861), Ἀβδούλ Ἀζίζ (1861-1876) καὶ Μουράτ Ε' (1876). Σὲ ποιον ἀπ' αὐτοὺς — καὶ ἐφόσον τελικὰ ἀληθεύει ἡ πληροφορία Σούρλα — ὑπηρετήσε ὁ Οσμάν Μπέης; - Ἡ μικρὴ αὐτὴ ἐρευνα ἐγίνε γιὰ νὰ βρούμε στοιχεῖα καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές, ὥστε νὰ στηρίξουμε τὴν περίοδο δράσης στα 1840-1850 τοῦ πρωτομάστορα Γιώργη Κωνστ. Χρήστου σε περισσότερα ερείσματα.

*

§12. Ο Φρόντζος δούλεψε και στα Πωγώνια, στην Κόνιτσα, στα Ζαγόρια και στην Παλιά Ελλάδα, στην περιοχή Αιτωλοακαρνανίας²⁸.

Από τα πολλά του έργα γνωρίζουμε με βεβαιότητα ένα ελάχιστο ποσοστό τους.

§13. Οι οθωμανικοί στρατώνες της Κόνιτσας (εικ. 2) είναι ένα μεγάλο οικοδόμημα, χτισμένο γύρω στα 1884, που του αποδίδεται, αλλά η απόδοση δεν είναι επιστημονικά τεκμηριωμένη. Όπως γράφει ο μελετητής της Κόνιτσας Γιάννης Λυμπερόπουλος (γενν. 1921), αυτοί «... χτίστηκαν στην άκρη του Μπέρκου, στο «Παλιοχώρι πέρα», όπως λέγαν οί παλιοί Κονιτσιώτες... Πάνω στα χωράφια της οικογένειας Βέργου, που άπλώνονταν σ' όλη την πλαγιά αυτή του 'Αηλιᾶ μέχρι τὸ λάκκο κάτω»²⁹. Ο ίδιος, που αμφιβάλλει επίσης για το αν ο Ζιώγα-Φρόντζος ήταν ο κατασκευαστής τους, υποστηρίζει ότι χτίστηκε για να στεγάσει τα καταδιωκτικά (δυνάμειος τάγματος) αποσπάσματα εναντίον των ληστών, των οποίων η δράση είχε θορυβήσει, ιδίως μετά την αιχμαλωσία του Κονιτσιώτη Νικολάκη Κ. Βεκιάρη το 1878^{29α} (ας σημειωθεί ότι λεία, λύτρα, χρέος και άλλες ζημιές υπερέβησαν τις 2.150 οθωμανικές λίρες, αντιπαραβαλλόμενες προς τις 1500 της δαπάνης της πέτρινης τοξωτής γέφυρας της Κόνιτσας, βλ. §56).

Σχολιάζοντας επίσης την παλαιά απεικόνιση των στρατώνων της Κόνιτσας (εικ. 2) παρατηρούμε ότι αυτή δεν παριστάνει —όπως λέγεται— τα εγκαίνια του κτηρίου στα 1884, αλλά άλλη εκδήλωση, ίσως το Ραμαζάνι, στα 1900, χρονολογία που γράφεται πάνω στη φωτογραφία.

§14. Ενώ δεν γνωρίζουμε λεπτομέρειες για τα έργα του, ωστόσο αυτά έκαναν τη φήμη του μεγάλη. Δυο θεωρούνται ως οι περισσότερο φημισμένοι Πυρσογιαννίτες πρωτομαστόροι: Ο Λάμπρος Μπέτσας, λιγότερο γνωστός ως Λάμπρος Χαρίτος ή Καραγιάννης, παρ' ότι ο ίδιος χρησιμοποίησε αυτά τα ονόματα. Στη Μέβδιζα (ή Μέβδεζα, τώρα Παλαιόπυργος), χωριό στο Πωγώνι, έκτισε δυό εκκλησίες, στα 1865 την Παναγία, σε επιγραφή του υπερθύρου της οποίας εμφανίζεται ως «Λ.[άμπρος] Χαρίτος» (εικ. 2Α), και μπορεί το 1881 τον Αγιώρη, όπου ίσως φέρεται ως «Λάμπρος Χ.[ρίστου] Καραγιάννης». Είναι ενδιαφέρον ότι το «Μπέτσας», ο ίδιος δεν το συνηθίζει, παρ' ότι είναι το κύριο οικογενειακό του όνομα. Αυτό φαί-

§12, 28. Βλ. σημ. 16.

§13, 29. Λυμπερόπουλος, Παζαριού ανατομή (1971), σ. 15.- Μουτσόπουλος, Μακεδονική Αρχιτεκτονική (1971), σ. 100 σημ. 19 επαναλαμβάνει το έτος ιδρύσεως 1884 και δημιουργό το Φρόντζο, χωρίς τεκμηρίωση.

29α. Επιστολή του Γιάννη Γεωργ. Λυμπερόπουλου (1921) από Αθήνα της 7 Μαρτ. 1996. Σχετικά με τη ληστεία του Ν. Κ. Βεκιάρη, του οποίου ο ίδιος Γ. Γ. Λυμπερόπουλος τυγχάνει εγγονός, μας παραπέμπει στο απομνημόνευμα του παθόντος: «Τριάκοντα ήμερών αιχμαλωσία και συμβίσις μετά ληστών υπό Νικολάου Βεκιάρη. Έν Κερκύρα. Τυπογραφείον «'Αθηνα» 'Αρσενίου Κάου. 1879». Συμπληρωματική επιστολή του 22 Μαρτ. 1996.

νεται και στο τετράδιο λογαριασμών του Κύρκα Σερίφη (βλ. §63), στο οποίο η μερίδα του επιγράφεται «Λάμπρος Καραγιάννης Μπέτσας»^{30α}. Ο Λ. Μπέτσας έχτισε σπίτια κι αρχοντικά μπέηδων και αγάδων στο Δέλβινο και Αργυρόκαστρο, στο Λεσκοβίκι και στην Πρεμετή, και [ιδίως] στην Ερσέκα^{30α}. Η εμπειρία του ήταν τόσο μεγάλη, που όταν στα 1905 σκάβοντας να ανοίξουν τις τάφρους θεμελίωσης της εκκλησίας του Αγιώργη στην Πυρσόγιανη οι σπουδαίοι μαστόροι του έργου συναντούσαν δυσκολίες στην επιλογή του εδάφους θεμελίωσης, προστρέχανε στον Λ. Μπέτσα, τότε τυφλό και υπέργηρο (ίσως 90 ή πλέον ετών), και του πηγαίνανε δείγμα του χώματος, που αυτός το δοκίμαζε με την αφή του χεριού του, και μόνο αφού αυτό επαναλήφτηκε μερικές φορές με δείγματα από βαθύτερα στρώματα και βεβαιώθηκε τελικά για την αντοχή του εδάφους, τους είπε: «Τώρα θεμελιώστε!...»^{30β}.

Ο Λάμπρος Μπέτσας ή Χαρίτος ή Καραγιάννης άφησε περίφημο αρχείο με πολλά «χαρτιά», τετράδια λογαριασμών, σχέδια, συμφωνητικά, οθωμανικά έγγραφα, κιτάπια, όλα κλεισμένα σ' ένα σεντουκάκι. Το τελευταίο χάθηκε στις μέρες μας, προ 20 ετών περίπου, όταν σ' επιδιόρθωση του σπιτιού του, ρίξανε τη «μπάλα» (τον πλευρικό τοίχο) που βλέπει προς τον Αγιώργη. Την επιδιόρθωση θυμούνται, ότι είχε αναλάβει ο μαστρο-Δημήτριος Χαρ. Ζαφείρης, (που πέθανε στα 1990, πάνω από 80 χρονών). Τα στοιχεία αυτά καταθέτει ο μακρυνός εγγονός του Γιάννης Χρήστου Μαρτσέκης, 60 ετών, σημερινός ιδιοκτήτης του σπιτιού^{30γ}. Ωστε και ο μαστρο-Λάμπρος γνώριζε γράμματα.

§14α. Ο άλλος φημισμένος μαστορας ήταν βέβαια ο πρωτομάστορας Ζιώγας Φρόντζος. Η αξιωσύνη του ήταν τέτοια, ώστε και μέσα στην πατρίδα του στην Πυρσόγιανη, από πρωτομαστόρους ειπωμένο, έφτασε έως τις μέρες μας τούτος ο λόγος: «Το είπε ο Ζιώγα-Φρόντζος· το είπε ο Θεός»^{30δ}.

§14β. Η τελευταία φράση βέβαια —πρέπει να σημειωθεί— φαίνεται ότι ήταν επαινετική για κάθε φημισμένο σ' ένα τόπο μαστορα. Έτσι ο Βασί-

§14, 30. Βλ. σημ. 16.

30α. Σούρλας, ό.π. (: σημ. 18), σσ. 50-51.

Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 10), σσ. 1-2.

30β. Χαρακτηριστικά ομολογος εμπειρικής μεθοδολογίας είναι και ο τρόπος δοκιμής για την καταλληλότητα μείγματος χωμάτων πηλοπλαστικής, που χρησιμοποιούσε ο γνωστός αγγειοπλάστης/αγγειογράφος Μηνάς Αβραμίδης (1877-1954), —αρχικά μαστορας λιθοξόος από την Κιουτάχεια Μικράς Ασίας— εγκαταστημένος στη Θεσσαλονίκη: αυτός «το χώμα το σάλιωνε στα χείλη, και αν κολλούσε, ήταν καλό: αν έπεφτε, το θεωρούσε «αμμουδερό», «άχρηστο», βλ. Κατερίνα Κορρέ-Ζωγράφου, Τα Κεραμικά του Ελληνικού Χώρου. Αθήνα: εκδ. οίκος «Μέλισσα» (1995), σ. 139.

30γ. Βλ. σημ. 10α.

§14α, 30δ. Βλ. σημ. 16.

λης Παπαγεωργίου την άκουσε γύρω στα 1988-1989 στην Αρναία (Λιαρίγκοβα) της Χαλκιδικής από ντόπιους κατοίκους για τον μάστορο-Πέτρο Κιόχο. Ο Πέτρος Αποστόλη Κιόχας (1867-1939), μάστορας Πυρσογιαννίτης, έζησε, δούλεψε και πέθανε στην Αρναία. Εκεί εργάστηκε μαζί με τον πατέρα του και άλλους Πυρσογιαννίτες, που εκτός άλλων κτίσανε και το σωζόμενο εξαγωνικό καμπαναριό (1888)³¹.

* *

§15. Ο Ζιώγας Φρόντζος —πρώτ' απ' όλα— ήταν έμπειρος πρωτομάστορας-γεφυράς. Από τα λίγα επίσης γνωστά του γεφύρια είναι ένα γεφύρι στη θέση «Ντέρτι», στενό του ποταμού Σαραντάπορου, ανάμεσα στα όρια των χωριών Καστάνιανης (σημ. Καστανέας) και Στράτσιανης (σημ. Πύργου). Το έργο χρονολογείται κατά προσέγγιση στα 1875-1880^{31α}. Λέγεται ότι το γεφύρι στη θέση αυτή χτίστηκε και έπεσε πολλές φορές, και ξανάπεσε το 1938 σύμφωνα με την μαρτυρία του Πυρσογιαννίτη κυρατζή Σωτήρη Βλάχου (γενν. 1921, από πατέρα Βουρμπανίτη δευτεροπαντρεμένο στην Πυρσόγιαννη με την Αμαλία Φρόντζου). Προσωρινά περνούσαν σ' ένα γεφύρι με παλαμάρια. Αλλά επειδή κι αυτό ήταν επικίνδυνο, προτιμούσαν τετραήμερο ταξίδι στην Κόνιτσα μέσω Αμάραντου (Ίσβορου), πέρασμα ελληνοαλβανικών συνόρων, Σκορδούλι και Καβάσιλα^{31β}.

§15α. Τα δράματα πνιγμού στα ποτάμια από έλλειψη γεφυριών και το μοιραίο περιστατικό στην επικίνδυνη αυτή θέση «Ντέρτι» μοιρολογάει το τραγούδι του γραμματικού Νικολάκη, που χάθηκε εκεί —ίσως γύρω στα 1800 ή λίγο πριν— γυρίζοντας στο χωριό του από τα Γιάννενα με τα ψώνια του γάμου του, που θα γινόταν εκείνη την Κυριακή. Ήταν ο πρωτότοκος γιός του προύχοντα στο Λισκάτσι (σημερινό Ασημοχώρι) Κόνιτσας, του Κωνσταντή Χρήστου. Το μοιρολόϊ έφκιαξε η ίδια η μάννα του Νικολάκη, η Κωνσταντήναινα, που το σιγοτραγουδάγε συχνά, μόνη και μ' άλλες, στην ακροποταμιά, ρίχνοντας βασιλικούς και μήλα στο ποτάμι να παν στο Νικολάκη της.

- «1. Δέν στόειπα Νικολάκη μου, κι' έσν Γραμματικέ μου:
Στήν ποταμιά μὴν κατεβείς και μέσα μὴ περάσεις.
2. Τί τὸ ποτάμ' εἶναι θολό, πολὺ ἀγριεμένο.
Νὰ περιμένεις νὰ σταθεῖ ἢ κατακνιὰ ἢ μεγάλη.
3. Κι' έσν βαρεῖς τές μοῦλες σου, μὲ ψώνια φορτωμένες
Κι' οἱ μοῦλες κοντοστάθηκαν, σὲ τήραξαν στὰ μάτια.

§14β, 31. Βλ. σημ. 10α.

§15, 31α. Μαντάς, Το Γεφύρι και ο Ηπειρώτης (1987), σ. 208 αρ. 201: το χρονολογεί 1874 χωρίς παραπομπή σε πηγές.

Τη χρονολογία 1875-1880, κι αυτή κατά προσέγγιση, υποστηρίζει ο Βασίλ. Παπαγεωργίου εξ ημών.

31β. Μαντάς, ό.π. (: σημ. 31α) σ. 40.

4. Ἐμπρός, ἔμπρός βρέ μουῖλες μου, νὰ πᾶμε στὸ χωριό μας.
Τὴν Κυριακὴ ν' ἔχω χαρά, στεφάνια γιὰ νὰ βάλω.
5. Κι οἱ μουῖλες ἐπροχώρησαν βαθιὰ μέσ' τὸ ποτάμι.
Βγῆκαν οἱ μουῖλες ἀδειανές, χωρὶς τὸ Νικολάκη.
6. Ἀνάθεμά σε ποταμιὰ καὶ σὺ βρέ παλιὸ Ντέρτι!
Πῆρες τὸ Νικολάκη μου, τὸ πρῶτο τὸ παιδί μου.
7. Κι ἔχασα τὸ λεβέντη μου, ἔχασα τὸ καμάρι·
Ποῦταν καμάρι στὸ χωριό, λεβέντης στὸ Λισκάτσι.
8. Κι ὁ Κωσταντῆς ἐπρόβαλε ἀπὸ τὸ παραθύρι!
Βλέπει τὲς μουῖλες ἀδειανές, χωρὶς τὸ Νικολάκη.
9. Ποῦ πᾶτε μωρὲ μουῖλες μου, χωρὶς τὸ Νικολάκη
Τὴν Κυριακὴ θᾶχα χαρά, στεφάνια νὰ τοῦ βάλω!
10. Δέ σέ θαρροῦσα ποταμιὰ νερὸ νὰ κατεβάσεις.
Καὶ τώρα πῶς κατέβασες, κατεβασιὰ μεγάλη.
11. Σέρνεις λιθάρια ριζωτά, δέντρα ξερριζωμένα·
Σέρνεις τὸ Νικολάκη μου, μέσα μέσ' τὰ κλωνάρια.
12. Σέρνεις καὶ μιὰ γλυκομηλιά στὰ μῆλα φορτωμένη.
Σέρνεις τὸ Νικολάκη μου, στὰ κλώνια καὶ στὰ μῆλα.
13. Ἀνάθεμά σε ποταμιὰ καὶ σὺ βρέ παλιὸ Ντέρτι!
Μοῦ πῆρες τὸ λεβέντη μου, τὸ πρῶτο τὸ παιδί μου.
14. Ἴπο κάτω στὴν Πυρσόγιαννη, στὸ φοβερὸ ποτάμι...»^{31γ}.

§16. Στη βόρεια είσοδο του στενού ανιχνεύσαμε πρόσφατα χάρη στον Πυρσογιαννίτη πρωτομάστορα Γιάννη Περώνη το λείψανο δεξιού ποδαρικού γέφυρας³². Δεν πρόκειται για κατάλοιπο της γέφυρας του Ζιώγα Φρόντζου, αλλά ακρόβαθρο παλαιού ξύλινου γεφυριού (εικ. 3), (πρβ. και §15).

31γ. Το πρωτοπαρουσίασε μεν ο Ευρ. Σοῦρλας, «Μορφές καὶ φυσιογνωμίες ἐκ τῆς ἐπαρχίας Κονίτσης ... ΠΙ. Θεοδόσης Χρήστου...» στα «Ἡπειρωτικά Χρονικά», 16 (1941), σσ. 172-173. - δημοσίευσε ὁμως ο Βασ. Κ. Χρήστου «Το Μοιρολόι "Ὁ Νικολάκης"», στην «Ἡπειρωτικὴ Εστία», τχ. 51-53 (Ιουλ.-Αύγ.-Σεπτ. 1956), σσ. 670-674, ἀφ' ενός με μουσικὴ ἀπόδοση στους δύο σκοπούς του, γιὰ χορὸ καὶ ὡς επιτραπέζιο (ἀφού τελικά τραγουδιέται καὶ σε γάμους), καὶ ἀφ' ἐτέρου με σημαντικὸ υπομνηματισμὸ· χρονολογοῦσε δε το τραγικὸν συμβάν του πνιγμοῦ καὶ το μοιρολόϊ του Νικολάκη, τότε που ἔγραφε στα 1956 «πρὸ 150 περίπου ἐτῶν». - Του ἴδιου βλ. ἀναδημοσίευση στο *περιοδ. «Κόνιτσα», τχ. 19-20 (1963), σσ. 9-12. - Το δημοσιεύει καὶ ο Σπ. Μαντάς, ὁ.π. (: σημ. 31α), σ. 8 σημ. 1 (: οἱ παραπάνω πηγές).

Σχόλιο: Το παραδιδόμενο κείμενο πρέπει να ἔχει υποστεί αλλοιώσεις: π.χ. Στο ημιστίχιο 14α η γραφή «Πυρσόγιαννη» εἶναι νεολογισμὸς· γνωρίζουμε ἀπὸ πληθώρα πηγῶν ὅτι τότε ἐκαλεῖτο «Πρισόγιαννη». Εξ ἄλλου στο ημιστίχιο 1α η ὑπαρξὴ του «κι ἐσύ» μεταξύ των δύο ονομάτων (καὶ η γραφή του «Γραμματικὸ» με κεφαλαίῳ ἀρχτικὸ «Γάμμα») δίνει τὴν ἐντύπωση σύνδεσης δύο προσώπων. Δηλαδή θα περίμενε κανεὶς μιὰ ἐκφραση περίπου: «Δεν στόειπα Νικολάκη μου, σε σε γραμματικὸ μου...» ἢ «..., σὲ νὰ γραμματικὸ μου...».

§16, 32. Ἐρευνα με Α. Πετρονώτη, Τετάρτη 10 Μάη 1995.

Λίγο παρακάτω κατάκειται όγκος από καμάρα χτιστής γέφυρας (εικ. 3Α). Αυτός φαίνεται να είχε παρασυρθεί έως εδώ από το ορμητικό ρεύμα του ποταμού και από άγνωστη τώρα θέση. Αυτή θα μπορούσε να ταυτιστεί με το γεφύρι Φρόντζου (ή άλλη παρόμοια).

Σημειώνεται σχετικά ότι στην ίδια περιοχή, προς το στρατσανίτικο, ψηλά στη δεξιά απότομη πλαγιά, σώζονται και διακρίνονται όχι από πρώτη ματιά λείψανα αναλημμάτων του παλαιού ημιονικού δρόμου, συνδεόμενου με τα παραπάνω γεφύρια (εικ. 4).

*

§17. Αναφέραμε πριν (§12) γενικές πληροφορίες ότι ο Φρόντζος δούλεψε νοτιότερα έως και την Αιτωλοακαρνανία. Ο μαστρο-Στέφανος Κ. Σερίφης (γενν. 1917), απόγονος συγγενών και συνεργατών του Ζιώγα Φρόντζου στο γεφύρι της Κόνιτσας, μιλάει για ένα άλλο συγκεκριμένο έργο του, ένα γεφύρι, αλλά γενικά και αόριστα ως προς το που ακριβώς έγινε: ίσως λέει στον «Άσπρο» (Άσπροπόταμο, Αχελώο)... Μιλάει ακόμα και για κατάρρευση ενός γεφυριού του, εννοώντας μάλλον αυτό της Κόνιτσας...³³.

§18. Οι αόριστες αυτές ενδείξεις για κάποιο γεφύρι του μαστρο-Γιώργη Φρόντζου στο νοτιότερο χώρο, μας κατευθύνουν να κάνουμε μια υπόθεση οδηγούμενοι σ' αυτή υποχρεωτικά και από την επιστημονική επιταγή ανάπλασης της τότε πραγματικότητας: Κάτω από τα τζουμερκιώτικα μαστοροχώρια τα Άγναντα και τα Πράμαντα και το χωριό Μελισσουργόι, ακριβέστερα δε απέναντι από το μοναστήρι «Μουχούστι» (Γενέσιον της Θεοτόκου³⁴) βρίσκεται η οχυρή και ιστορική θέση «Πλάκα» και πάνω στον ποταμό Άραχθο η ομώνυμή της γέφυρα της Πλάκας, αξιοθέατο έργο του 1866³⁵ (εικ. 5). Ας σημειωθεί ότι ο πολύτιμος μελετητής της Ηπείρου Ιωάννης Λαμπρίδης (1839-1891) την αναφέρει ως «Την κατά την θέσιν Πλάκα και Βουρδών (!) γέφυραν»^{35α} ή μόνο «γέφυρα... Βορδών (!)» εκ παρακειμένου χωριού^{35β} Βορδών, ή Βροδών (τώρα Μονολίθι)^{35γ}.

§19. «Στο σημείο που βρίσκεται το γεφύρι, ο Άραχθος κυλάει δίπλα από

§17. 33. Συνέντευξή του με συγγραφείς, στην Καρδίτσα, Παρασκ. 12 Μάη 1995.

§18. 34. Λουκία Πολίτη, Η Μονή Γενεσίου της Θεοτόκου στην Πλάκα Αράχθου (1979).

35. Σεραφείμ, Δοκίμιον περί Άρτης (1962), σ. 21, Β', Δ' Βροδών η Βρουδών.

Παπακώστας, Ηπειρωτικά (1967), σσ. 428-432.

Μαμμόπουλος, Ηπειρώτες μαστόροι και Γεφύρια (1973), σσ. 27-28.

Μαντάς, Ηπειρωτικά Γεφύρια (1984), σσ. 28-29, έγχρωμες εικόνες εικ. 32 (σ. 80), εικ. 33 (σ. 81), εικ. 34 (σσ. 82-83).

Ο ίδιος, Το Γεφύρι και ο Ηπειρώτης (1987) σσ. 72-74.

35α. Λαμπρίδης, Αγαθοεργήματα, Β' (1880), σ. 71.

35β. Ο ίδιος, Μελετήματα, Δ' (1888), σ. 22.

35γ. Παπακώστας, Ηπειρωτικά, (1967), σ. 428 και σημ. 2.

μια απότομη πλαγιά, ενώ από την άλλη πλευρά το έδαφος απλώνεται αρκετά πεδινό. Δύσκολη περίπτωση...»³⁶, η οποία δεν έμεινε χωρίς συνέπειες: το γεφύρι είχε γκρεμιστεί δύο φορές στα αμέσως προηγούμενα χρόνια. Η παλιά γέφυρα κόπηκε το 1860, όταν βράχος όπου αυτή στηριζόταν δεξιά —υποτίθεται στερεότερα— μετατοπίστηκε από την ορμή του ποταμού^{36α}. Για την ανακατασκευή της αποφασίστηκε να γίνει πάλι μονότοξη, τώρα επιμηκέστερη, παρουσιάστηκαν δε τέσσερα διαφορετικά σχέδια ως προς την μορφή και τις αναλογίες. Αποκλείστηκαν τα σχέδια που έδειξαν οι πρωτομαστόροι από Πράμαντα, Ραφταναίους, και Σκλούπου (τόρα Αμπελοχώρι). Βάρυνε η προτίμηση προς τον πρωτομάστορα «Μαστρογιώργη Κονιτζιώτη» του Ιω. Λούλη, ευεργέτη. Ο Ιωάννης Ζ. Λούλης από το Κατόρ(τ)σι (σημ. Αετόρραχη) στα Κατσανοχώρια επαρχίας Δωδώνης, πλούσιος στα Γιάννενα, χαρακτηριστική περίπτωση Ηπειρώτη χορηγού^{36β}, διέθεσε γι' αυτό το γεφύρι 9.000 γρόσια. Αυτό γράφει ο Νικόλαος Παπακώστας (1883-1976), που γνώριζε ότι διαφυλάχτηκαν οι σημειώσεις λογαριασμών έως το 1912^{36γ}, στο χωριό του Μελισσουργού. Ωστόσο ο Ιω. Λαμπρίδης αναφέρει ως χρηματοδότην με 30.000 γρόσια τον Δημ. Αρβανιτογιάννην από τα Πράμαντα^{36δ}. Εν πάση περιπτώσει ανέλαβε το έργο ο μαστρογιώργης και τόχτισε το καλοκαίρι του 1863³⁷ (τα καλούπια είχαν φκιαχτεί από τον Γεωργάκη Ι. Σκέντο από τους Μελισσουργούς, και τους λογαριασμούς κράταγε ο πατριώτης του Χρίστος Μάρος³⁸). Όταν αφαιρέθηκαν οι σκαλωσιές και τα καλούπια και έστρωναν υπαίθριο εορταστικό τραπέζι για τους μαστόρους, ακούστηκε τρομαχτικός θόρυβος και η γέφυρα κατέρρευσε σε σωρό ερειπίων.

§19, 36. Μαντάς, ό.π. (: σημ. 35) (1984), σσ. 28-29.

36α. Παπακώστας, Ηπειρωτικά (1967), σ. 429.

Μαντάς, ό.π. (: σημ. 35) (1984), σσ. 28-29.

Ένδειξη του μεγέθους της κακοκαιρίας του 1860 είναι η κατάρρευση και άλλης γέφυρας στην Ήπειρο, της ονομαζόμενης «της Πάσαινας», στο Λούρο (μεταξύ Παντάνας/Φιλιπιάδων) έργο μέσων του 16ου αιώνα, συζύγου Τούρκου διοικητού [Πασά]: Μαμμόπουλος, ό.π. (: σημ. 35), σ. 28.

36β. Λαμπρίδης, Αγαθοεργήματα, σποραδικά.

Μαντάς, ό.π. (: σημ. 31α) (1987), σ. 16.

36γ. Παπακώστας, Ηπειρωτικά (1967), σ. 430 και σ. 431 σημ. 15, — από όπου αντλεί ο Μαντάς, ό.π. (: σημ. 31α) (1987), σ. 74 και σημ. 38.

36δ. Λαμπρίδης, ό.π. (: σημ. 35α).

37. Μαμμόπουλος, ό.π. (: σημ. 35) ακολουθώντας τον παλαιότερο Νικ. Παπακώστα (από Μελισσουργούς), που αναφέρει το «Κονιτσιώτης». Και οι άλλοι συγγραφείς της σημ. 35 (εκτός του Σεραφείμ) αναφέρονται στα καθέκαστα του γεφυριού του 1863.

38. Μαντάς, ό.π. (: σημ. 35) (1984) σ. 29 σημ. 31. - Ο ίδιος (1987) σ. 74 στ. β' όπου αναφέρει ιδιαίτερα ακολουθώντας τον Νικ. Παπακώστα: «Εσώζοντο δε και αι σημειώσεις λ/σμών εις το αρχείον Δημογεροντίας Μελισσουργών, φυλασσόμενον εν τη οικία Γιαννάκη Γ. Μπανιά μέχρι του 1912».

§20. Αναγκαία η γέφυρα ανοικοδομήθηκε σύντομα, τώρα με σχέδιο και κουμάντο του Πραμαντιώτη πρωτομάστορα Κώστα Μπέκα, από τον Ιούλιο έως τον Σεπτέμβριο του 1866, — δαπανώντας 187.000 γρόσια, όπου και πάλι συνεισέφερε ο Ιω. Λούλης³⁹.

§21. Πρέπει να σημειωθεί ότι και τούτη η γέφυρα κινδύνεψε από φούσκωμα του ποταμιού, παρ' ότι διαλέχτηκε η πιο κατάλληλη περίοδος για την κατασκευή της. Ως καταλληλότερο διάστημα στον ευρύτερο ηπειρωτικό-μακεδονικό χώρο φαίνεται ότι κατά κανόνα διαλέγονταν οι μήνες Ι ο υ λ ι ο ς έως Σ ε π τ έ μ β ρ ι ο ς . Ξεκίναγαν νωρίς τον Ιούλιο, πέφτανε πάνω πολλά συνεργεία μαστόρων για να τελειώσουν τον Σεπτέμβριο. Αυτό δεν το συμπεραίνουμε απλά από την παραπάνω πληροφορία για το γεφύρι της Πλάκας, αλλά τεκμηριώνεται και από συμφωνητικό και εξοφλητικό, που δημοσίευσε ο Σπύρος Ι. Μαντάς: Πρόκειται για συμφωνία κατασκευής γεφυριού πάνω στον Μαγεργιώτικο (παραπόταμο της Πραμόρτσας, που χύνεται στον Αλιάκμονα), γεφύρι στο δρόμο από το χωριό Μα(γ)έρη Ανασελίτσας (σημ. Δασύλλιο) προς τα χωριά Τριτσ(ι)κό (σ. Τρίκορφο) και Λούντζι (Καλλονή, σήμερα) —όλα χωριά Γρεβενών— από τους Ζουπανιώτες μαστόρους Παύλο Μούρτζιου και Νικόλαο Μπαμπαλή, βάσει σχεδίου του [λαϊκού αρχιτέκτονα, και] επόπτη του έργου Γεωργίου Ζούφα από το Λιμπόχοβο [Δίλοφο, Βοΐου], συμφωνητικό εργασίας, που υπόγραψαν [και ξεκίνησαν] στις 4 Ι ο υ λ ί ο υ 1910, και για την οποία εργασία —έχοντάς την τελειώσει— εξοφλήθηκαν στις 26 Σ ε π τ ε μ β ρ ί ο υ 1910⁴⁰.

§21α. Σημειώνεται ωστόσο ότι υπάρχουν πληροφορίες για πιο ακραίες ημερομηνίες και περιόδους:

Σε κείμενο του 1926 του Τσαμαντιώτη λογίου Νικολάου Νίτσου υπάρχει η ενθύμιση, αντιγραμμένη από το Ημερολόγιο —όπως λέει— του Παπα-Δημητρίου: «Έτει 1798 - Μαρτίου 3. Εμπήκαν και οι μαστόροι να φκιάσουν και το γιοφύρι στην Παύλα [το ποτάμι]. Παζάρι Γρόσια 440». Πρόκειται για το σωζόμενο «γεφύρι της Γκρίγκας» ανάμεσα στα χωριά του βουνού Μουργκάνας, Τσαμαντάς, Λιδίζδα και Πόβλα (Πόβλιστα, σημ. Αμπελώνας) της επαρχίας Θυάμιδος. Παράλληλα ένας «μεσελής», τοπική

§20, 39. Μ α μ μ ό π ο υ λ ο ς , ό.π. (: σημ. 35). Και οι άλλοι της σημ. 35 εκτός του Σ ε ρ α φ ε ί μ , που αναφέρεται μόνο στην υπάρχουσα γέφυρα και χρονολογεί στα 1868.

Άλλα γνωστά έργα του Κώστα Μπέκα (περ. 1825-1899) η γέφυρα της Καλεντίνης Τζουμέρκων, κάποιο άγνωστο γεφύρι στο Σαραντάπορο, ανακατασκευή γέφυρας Σαρακίνας Καλαμπάκας στον Πηνειό, επίβλεψη εκκλησίας Αγίας Παρασκευής στα Πράμαντα επί κεφαλής τεσσάρων πρωτομαστόρων: πληροφορίες του έγγονου του Σπυρ. Μπέκα, Πολιτικού-Μηχανικού, στον Σπύρο Ι. Μαντά, βλ. το βιβλίο του τελευταίου «Το γεφύρι και ο Ηπειρώτης» (1987), σσ. 76-78.

§21, 40. Μ α ν τ ά ς . Το γεφύρι και ο Ηπειρώτης (1987), σσ. 148 κ.π. ιδίως σ. 150.

διήγηση, αναφέρει για το ίδιο έργο: «Στο έμπα του Απρίλη έκαμαν τη συμφωνία, και στο έβγα του Αϊ-Δημήτρη [Οκτωβρίου] το γιοφύρι ήτανε έτοιμο». Αυτά σύμφωνα με τον Σπ. Μαντά^{40α}.

§21β. Ως προς το άλλο χρονικό όριο, αληθινά περιεργη φαίνεται η ενθύμιση του γέρο-γεφυρά, Πυρσογιαννίτη πρωτομάστορα, Πασχάλη Ζούνη: Στα 1926/1927, είπε επίσης στον Σπ. Μαντά, χτίζοντας το γεφύρι του Κουβαρά στο Πωγώνι εργάστηκε Νοέμβρη και Δεκέμβρη^{40β}. Αλλά η έρευνα παρουσιάζει κενό, καθώς δεν ανέδειξε το γεγονός, ότι θα επρόκειτο προφανώς για εργασίες - «τελειώματα», στις άκρες, στο καληντερούμι, στα στηθαία του γεφυριού. Γιατί είναι ακατανόητο να δουλεύει κανείς χειμωνιάτικα και στο πιο μικρό «λάκκο» (= ρέμα) με σκαλωσιές και πάνω σε καλούπια. Άλλωστε ο Πασχάλης Ζούνης ούτε μόνος του, ούτε άπειρος ήταν. Γνωρίζουμε συνεργάτες του στο γεφύρι: είναι οι γνωστοί μαστόροι Θωμάς Κώστα Τσερώνης (1891-1936), Πέτρος Γιαννούλη Τσερώνης (1869-1943), Κώτσιος Τουλούδη (= Αποστόλη) Γαλάνης (1892-περ. 1960), Δημήτρης Γούσια (= Γεωργίου) Παπανικολάου^{40γ} (1895-1990). Ο δε Πασχάλης Ζούνης (1898-1988) ήταν άξιος γιος και διάδοχος ενός έμπειρου και φημισμένου μάστορα, του Γιάννη Ζούνη (1875-1918), από μαστορογενιά πάππου προς προσπάππου, με δουλειές στην Αλβανία. Ο μάστορ-Γιάννης Ζούνης ήταν ο πελεκάνος του αραχνοϋφαντου κωδωνοστάσιου της Φιλιππιάδας (1913), συνεργαζόμενος με τον Πραμαντιώτη πρωτομάστορα Βασίλη Γεωργιάδη^{40δ}. Πέθανε δε (ο μάστορ-Γιάννης) χτίζοντας την εκκλησία της Μελίκης Ημαθίας, όπου και ετάφη (1918)^{40ε}. Νεαρός μάστορας (15 ετών) ο Πασχάλης Ζούνης είχε κι αυτός δουλέψει στο καμπαναριό της Φιλιππιάδας^{40ε}.

§21α, 40α. Μαντάς, ό.π. (: σημ. 40), σ. 80 στ. β', και σ. 84 στ. β'.

§21β, 40β. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 40), σ. 24 στ. β', 25 στ. α'.

40γ. Ο πατέρας του μάστορ-Γούσιας Παπανικολάου (1870-1904) και άλλοι μαζί «είχαν ταξιδέψει στην Τρίπολη» — όπως λέγανε οι γυναίκες για τους άντρες τους, όταν αυτοί δουλεύανε στην Πελοπόννησο, οπουδήποτε σ' αυτή. Ο πατέρας του Γούσιας ανήκε στο «μπλούκι» που έχτισε το κωδωνοστάσιο του Αγίου Χαραλάμπους στη Δημητσάνα στα 1888 (βλ. Πετρονώτης, στο «Αρμολόι», τεύχος 8-9, [1980], σσ. 57-66) και τον μητροπολιτικό ναό στον Πύργο Ηλείας, όπου και πέθανε το 1904: Πληροφορίες Βασίλη Παπαγεωργίου. Πράγματι ο σωζόμενος μητροπολιτικός ναός του Αγίου Νικολάου στον Πύργο θεμελιώθηκε το 1897 (19 Οκτ.) και εγκαινιάστηκε το 1906 (19 Νοεμ.): βλ. Αύγουστος Α. Καπογιάννης, Ο Πύργος της Ηλείας. Ιστορική Έρευνα και Μελέτη του Τόπου μας. (Μέρος Πρώτον). Έκδοσις εφημερίδος *Εθνική Αυγή* Πύργου (χ.χ.) [1974 ή μετά], σελ. 21: Ευχαριστούμε τον Σεβασμιώτατον Ήλιδος και Ωλένης, κυρ-Γερμανόν, για σχετικές πληροφορίες και βιβλιογραφία.

40δ. Πληροφορίες Βασ. Παπαγεωργίου. Ο ίδιος επί πλέον γνωρίζει ότι η δαπάνη ανέγερσης του κωδωνοστασίου ήταν 130 λίρες, [προφανώς οθωμανικές].

Συνολικά βλ. Κομανούδης, «Το καμπαναριό του Αη-Βησσαρίου στη Νέα Φιλιππιάδα»: Περιοδ. «Ζυγός», VIII-65. Έτος ΙΧ, Περίοδος Β', (Σεπτ.-Οκτ. 1965), σσ. 45-51.

40ε. Κατ' αρχήν πληροφορίες Βασ. Παπαγεωργίου. Βλ. και σημ. 122 ΣΗΜ.

§22. Διάλεξαν λοιπόν οι μαστόροι το διάστημα Ιούλιου-Σεπτέμβριου ως το ευνοϊκότερο, ζυγιάζοντας δύο αντίθετους παράγοντες: 1) τη στήριξη των ικριωμάτων στην κοίτη του ποταμού με όσο το δυνατόν λιγότερα νερά, και 2) την εξασφάλιση των ικριωμάτων από τον κίνδυνο να παρασυρθούν από το ανεβασμένο ορμητικό ρεύμα τους. Βέβαια τον Ιούλιο δεν είχαν κατέβει εντελώς τα νερά, αλλά έως τον Σεπτέμβριο δεν αντιμετώπιζαν πλημμύρα από τον επερχόμενο χειμώνα, ...κανονικά. Όμως ποτέ και τίποτα δεν ήταν βέβαιο: η παλαιά γέφυρα έξω από τα Θεσσαλικά Τέμπη, ανάμεσα στα χωριά Ομόλιον (τότε Λασποχώρι) και Πυργετός, συντρίφτηκε από τον κατακλυσμό του πινδικού Πηνειού ποταμού *κατακαλόκαιρα* στα 1811, ανήμερα της Αγια-Σωτήρας (Αυγούστου 6)⁴¹!

Έτσι και η νέα γέφυρα της Πλάκας του 1866 παρ' ολίγο να είχε τραγικό τέλος — όπως ειπώθηκε (§21): Ενώ είχαν αποφασίσει αυτή τη φορά ν' αφήσουν την γέφυρα καλουπωμένη μερικές εβδομάδες για να στεγνώσει το υλικό και να εξασφαλιστεί το οικοδόμημα, «κατ' άτυχή συγκυρίαν τὸ τέρμα τοῦ ἔργου εὗρον πρώϊμα «πρωτοβρόχια». Διὰ τὸν λόγον δὲ τοῦτον, ἵνα μὴ τὸ ὀγκούμενον ρεῦμα τοῦ ποταμοῦ παρασύρη τὴν γέφυραν, παρέστη ἀνάγκη, ὅπως —καὶ μὲ κίνδυνον βλάβης αὐτῆς— ἀρθῶσιν ἐνωρίτερον τὰ προσωρινὰ ταῦτα στηρίγματα πρὸς ἀποτροπὴν νέας καταστροφῆς. Τούτου δ' ἔνεκα ὑπέστη ἑλαφρὰν τινὰ ἀπόκλισιν, καὶ μόνον εἰς εἰδήμονας αἰσθητήν»⁴².

§23. Έχοντας καταδείξει τις δυσκολίες των έργων γεφυροποιΐας επανερχόμεστε στο γεφύρι της Πλάκας του 1863 που κατέρρευσε και στο δημιουργό του, προσπαθώντας να ανιχνεύσουμε περισσότερες ειδήσεις για την ταυτότητά του. Διαθέτουμε τέσσερα στοιχεία πληροφόρησης: α) Την παραπάνω χρονολογία 1863, β) την υποστήριξη του Ιω. Λούλη προς τον πρωτομάστορά του, γ) το όνομα του «μάστοροΓιώργης» και δ) την αναφορά της καταγωγής του ως «Κονιτζιώτη» (όπως και των μαστόρων του). Ας προστεθεί δε και η —έστω αόριστη— αναφορά του μάστορο-Στέφανου Κ. Σερίφη για κάποιο γεφύρι του Ζιώγα Φρόντζου εδώ κάτω, στο νοτιότερο χώρο (βλ. §17). Αυτά τα στοιχεία μας οδηγούν σε μια υπόθεση εργασίας, που διατυπώνουμε με κάθε επιφύλαξη, επιβαλλόμενη (και η υπόθεση, και η επιφύλαξη) από λόγους επιστημονικής δεοντολογίας και αντικειμενικότητας: Δηλαδή μήπως με τον «μαστορο-Γιώργη» πρέπει να ταυτιστεί ο Ζιώγας Φρόντζος;; Αυτός υπήρχε τότε, δεν ήταν 50 χρονών, και είχε πίσω του

§22, 41. Από ανέκδοτη έρευνα του Α. Πετρονώτη. Πρβλ. Holland, Travels (1815), p. 29. - Petronotis, Die ruinierte alte steinerne Peneiosbrücke (1995), σ. 94 §22 §25.

Για ξαφνική θερινή πλημμύρα (9 Ιουν. 1809) βλ. §52. Για κατάρρευση κατασκευαζόμενης γεφύρας Κόνιτσας από πλημμύρα (1869/1870) βλ. §58.

42. Μαντάς, ό.π. (: σημ. 40), σ. 74 αντλών από τον Νικόλαον Παπακώστα, Ηπειρωτικά (1967), σ. 432.

σημαντικό έργο. Η αναφορά του ως «Κονιτσιώτης» εδώ κάτω στα νοτιότερα μέρη, ιδίως στα μαστοροχώρια των Τζουμέρκων, δεν παραπέμπει κατ' ευθείαν στην ίδια την Κόνιτσα, αλλά στην περιοχή της με τα μαστοροχώρια της, α) όπως καταγράφεται αυτή στο χάρτη του Μ. Χρυσόχου, έτους 1895 (δημοσιευόμενο από τον Σπ. Αραβαντινό⁴³), και β) όπως η ίδια αναγράφεται πριν από 50 περίπου χρόνια ως τόπος προέλευσης του γνωστού από την Βούρμπιανη Κώστα Γραμματικού στη «Χρονογραφία» του Παναγ. Αραβαντινού: «Κατὰ τὸν Μάρτιον τοῦ 1838 ὁ ἐκ Κονίτζης Κωνσ. Βουρπιανίτης γραμματεῦων... κ.λ.π.»⁴⁴. Εκείνα τα χρόνια άλλωστε η ίδια η Κόνιτσα δεν ακούγεται να έχει ούτε πρωτομάστορα, ούτε μαστόρους και μάλιστα τόσο πολλούς (γύρω στους 50), ώστε να ξεπετάξουν μέσα σε τρεις μήνες ένα τέτοιο γεφύρι⁴⁵.

Εν τέλει και οι ίδιοι οι Πυρσογιαννίτες μαστόροι μακριά από την πα-

§23, 43. Σπ. Αραβαντινός, *Ιστορία Αλή Πασά* (1895, 1979), τόμ. ΙΙ, στο τέλος ο χάρτης μετά τη σελ. 613.

44. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τόμ. Α' (1856), σ. 401 σημ. 2 όπου μάλιστα από τυπογραφικό λάθος αναγράφεται «εκ Κυνίτζης». Βλ. και Ευθυμίου, *Βούρμπιανη*, τόμ. Α' τχ. Α' (1987), σ. 43 §4.

45. Αν ξανακοιτάξουμε κριτικά τις παλαιότερα (πριν από 20 χρόνια) δημοσιευμένες στο «*Αρμολόι*» τχ. 2 (Δεκ. 1976), σ. 29 πληροφορίες για ισνάφια και (πρωτο)μαστόρους μέσα από τον ίδιον τον οικισμό της Κόνιτσας θα καταλήξουμε στο συμπέρασμα τώρα, ότι κάθε άλλο παρά είναι σίγουρες. Πηγές τους —εκτός μιας— είναι επιγραφές αρχοντικών της Σιάτιστας, οι παρακάτω: - α) Από το αρχοντικό της Πούλκως (1752 ή 1752-1759), «*Ἐὰν ρωτᾶτε, ἄρχοντες, ἀπὸ ποῦ εἶναι ὁ πρωτομάστορας. Εἶναι ἀπὸ τὸ Βιλαέτι Κόνιτσα, τὸ ὄνομα Ἰωάννης Δημητρίου*». Πηγή, Μουτσόπουλος, *Σιάτιστα* (1964), σ. 121 ακολουθώντας τον Μέγα, *Σιάτιστα* (1963), σ. 10. Σχόλιο: πρόκειται σαφώς για μάστορα από την περιοχή της Κόνιτσας. - β) Παρόμοια επιγραφή σε γυαλί φεγγίτη αρχοντικού του 1754, «*Ἐὰν ρωτᾶτε, ἄρχοντες, ποιὸς μάστορας τὸ ἔχτισε, Νάκος τ' ὄνομα ἀπ' τὴν Κόνιτσα*». Πηγή, Μουτσόπουλος, *ό.π.* επίσης από Μέγα, *ό.π.* Σχόλιο: ισχύει η θέση μας για την ευρύτερη σημασία της τοπωνυμίας. - γ) «*Μάστορας Νάκος, χωρίον Κόνιτσα, 1763, Μαρτίου 30*». Πηγή, Μουτσόπουλος, *ό.π.* Σχόλιο: αν διαθέταμε μόνο αυτήν την επιγραφή με την εκ πρώτης όψεως συγκεκριμένη ένδειξη «*χωρίον Κόνιτσα*» θα προβληματιζόμαστε για την καταγωγή του μάστορα Νάκου· έτσι η ερμηνεία που δίνουμε τώρα είναι ότι το πολύ να πρόκειται για εγκατάσταση του εκεί. Ας σημειώσουμε ακόμα ότι ο Νάκος αυτός μπορεί να ταυτιστεί με τον προηγούμενον κατά 9 έτη ομώνυμο τεχνίτη. - δ) Η επιγραφή του αρχιμάστορα του αρχοντικού Μιχ. Σάσιου «1798: ΩΚΤ[Ο]Β[ΡΙΟΥ] 4 Δ[Η]Μ[Η]ΤΡΙΟΥ ΝΑΚΟΥ» (Πηγή, Μουτσόπουλος, *ό.π.* σ. 74) δεν αναφέρει καταγωγή του, αλλά με κάθε επιφύλαξη θα ήταν δυνατόν να υποστηριχτεί ότι πρόκειται περί γιού ή και εγγονού του προηγούμενου.

(Σχετικά: Μουτσόπουλος, *Κουδαραίοι Μαῖστορες* (1976), σ. 370).

Στο 1809 (6 Ιουνίου) ο Leake, (βλ. σημ. 91) τόμος IV, σ. 101, γράφοντας «Konitza» εννοεί και τον οικισμό και ολόκληρη την περιοχή.

Ως προς την αναφορά στο παραπάνω τεύχος του περιοδικού «*Αρμολόι*» «*μαστοροΚωνσταντὶς Κονιτζότις*», ο οποίος βρισκόταν το 1825 στο απομακρυσμένο Μεσολόγγι, ισχύει ο ίδιος σχολιασμός για τον τόπο καταγωγής του.- Βλέπε και §24, σημ. 47 και 48.

τρίδα τους αυτοχαρακτηρίζονται ως «Κονιτσιώτες». Αυτό προκύπτει από εργολαβικό της 20 Σεπτεμβρίου 1883 στο Βόλο μεταξύ του εκεί κατοίκου Ιωάννη Αθαν. Μικρόπουλου και των μαστόρων από την Πυρσόγιαννη, που αναλαμβάνουν να του χτίσουν το σπίτι (προς 1,30 δρχ. τον πήχυ), Γιώργη Νικολάου και Νικόλα Ζήση (των γνωστών οικογενειών Παπαγεωργίου-Τζέκα-Γκάσιου, και πιθανόν και Χαρίση), όπου οι δύο τους δηλώνουν «Κοντζιότες» (!)^{45α}.

§24. Αν η παραπάνω υπόθεση αποδειχτεί κάποτε ως αληθινή σε τίποτα δεν μειώνει ούτε την προσωπικότητα του Ζιώγα Φρόντζου, που τον καταξιώνει τελικά το συνολικό του έργο, ούτε και τους «Κονιτσιώτες» μαστόρους «τους ανέκαθεν διακρινόμενους εις την οικοδομικήν» όπως παραδέχεται ο Νικόλαος Παπακώστας⁴⁶, σε κείμενο για το χωριό του Μελισσουργού, δίπλα στα γνωστά μαστοροχώρια Άγναντα, Πράμαντα κ.ά. των Τζουμέρκων, κοντά στη γέφυρα της Πλάκας, όπως είδαμε με μαστόρους φημισμένους ήδη. Χαρακτηριστικά την εκκλησία του Αγίου Νικολάου Μελισσουργών, που κήκε στις 7-8 Αυγούστου 1821 μέσα στην Επανάσταση, όταν στα 1827-1830 την ανοικοδόμησαν, είχαν καλέσει «κτίστας εκ Κονίτσης»⁴⁷ [= από την περιοχή της Κόνιτσας]. Αλλά και αργότερα, στα 1868 περίπου, μετά το ατυχές συμβάν του 1863, πάλι ζήτησαν τη συνεργασία ομάδας «Κονιτσιωτών» μαστόρων στην ανέγερση του καμπαναριού της ίδιας εκκλησίας, υπό ντόπιο εργολάβο⁴⁸.

Ουδείς ψόγος λοιπόν για το μάστορο Ζιώγα Φρόντζο και τους «Κονιτσιώτες» μαστόρους του, όταν τελικά αναλογιστούμε τις δραματικές δυσκολίες ανέγερσης γεφυριών, που αντιπροσωπευτικά και επικά περιγράφει

Ο Ανώνυμος του 1913 γράφει (βλ. εφ. «Αώος», φ. 52 της 1 Νοεμβρ. 1954, σελ. 1 στήλη δ') «Οι κάτοικοι του Βορείου... τμήματος της Κονίτσης...» αναφερόμενος στην όλην επαρχία και στα «Μαστοροχώρια» της.

Υπογραμμίζουμε ότι και ο μελετητής της Κόνιτσας και των μαστόρων της περιοχής της Αναστ. Ευθυμίου μας βεβαιώνει ότι [κι αυτός] δεν γνωρίζει κανένα πρωτομάστορα ή ισνάφια μαστόρων από την Κόνιτσα μέσα, άλλωστε τον εκεί μέγα Μητροπολιτικό ναό (1842) χτίσανε Βουρμπιανίτες μαστόροι (: συνέντευξη Σαββάτου 27 Ιαν. 1996).

45α. Ν. Σ. «Τα Μπλούκια των Μαστόρων»: «Τέταρτο» τχ. 29 (Σεπτ. 1987), σ. 94.

§24, 46. Παπακώστας, Ηπειρωτικά (1967), σ. 382.

47. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 46), σ. 382.

48. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 46), σσ. 389-390: Εργολάβος [και πρωτομάστορας προφανώς] ήταν ο ντόπιος Δημήτριος Μαστρογιάννης, από τη μοναδική οικογένεια μαστόρων Μαστρογιάννη στους Μελισσουργούς (βλ. στον ίδιον, σ. 439 σημ. 4). Συνεργάστηκαν στο έργο ο γιος του Χρίστος Δ. Μαστρογιάννης, ικανός κτίστης και λιθοξόος, ο Χρ. Γκλιαβέρης από Τσόπελα κοντά στα Πράμαντα, και όλοι μαζί με τους «Κονιτσιώτες» μαστόρους «απετέλεσαν ...παρέαν αξιόλογον» (ό.π. σ. 390). Το κωδωνοστάσιο θα αποπερατώθηκε σύμφωνα με σκαλιστή επιγραφή το «1869» (ό.π. σ. 391).

της κοντινής γεφύρας της Άρτας το τραγούδι⁴⁹.

*

§25. Η παρουσία του Ζιώγα Φρόντζου —σύμφωνα με τον έγγονό του Κώστα Αντων. Φρόντζο (1904-1986)⁵⁰— σημειώνεται και σε άλλο γεφύρι: Πρόκειται για τη μόνη σήμερα σωζόμενη πέτρινη γέφυρα στον πάνω Σαραντάπορο ποταμό (εικ. 6). Θα την συναντήσουμε κοντά στην εθνική οδό των Ιωαννίνων (δίπλα στον από εκεί χιλιομετροδείχτη «100») προς Κοζάνη (απέχουσα 117 χιλιόμετρα) και πάνω στον παλιό παραδοσιακό βατό δρόμο που ένωνε τα δυό χωριά, τη Ζέρμα (τώρα Πλαγιά)⁵¹ και το Κάντσικο (σήμερα Δροσοπηγή)⁵².

§26. Αλλά ενώ οι γέφυρες χτίστηκαν για να συνδέουν, η συγκεκριμένη προκαλεί ψυχική αποσύνδεση κύκλων στους δυό όμορους οικισμούς διεκδικώντας την ονομασία της αποκλειστικά ο καθένας από το όνομα του δικού του, του παλαιότερα χρησιμοποιούμενου τοπωνύμιου του χωριού τους⁵³. Από την έρευνα που κάναμε προκύπτει τελικά⁵⁴ ότι το γεφύρι είχε

49. Μέγας, Το τραγούδι του γεφυριού της Άρτας (1971).

§25, 50. Βλ. σημ. 16, και επιστολή Κ. Α. Φρόντζου μετά τον Ιούνιο 1982, βλ. Μαντάς, Ηπειρώτικα Γεφύρια, (1984), σ. 40 σημ. 70: «... αναφέρεστε ... στον πρόγονό μου Πρωτομάστορα Γεώργιο Φρόντζο που έκτισε το γεφύρι της Κόνιτσας και της Ζέρμας...» [η αραίωση δική μας]. Ευχαριστούμε τον κ. Κώστα Π. Βλάχο, Ιωάννινα, που επέστησε την προσοχή μας στην επιστολή αυτή.

51. Γρηγόρης Δ. Γκατζουγιάννης, Το χωριό Ζέρμα (Πλαγιά) Κόνιτσας (1982).

Ιωάννης Β. Τσάγκας, «Η Ζέρμα της Κόνιτσας» στο *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 1991, σ. 309 κπ.

Τάτσης, Επαρχία Κονίτσης (1993), σ. 210 κπ.

52. Τάτσης, ό.π. (: σημ. 51), σσ. 214-217.

(Συλλογικό έργο). Κάντσικο-Δροσοπηγή (1993). Να χρησιμοποιηθεί κριτικά, καθώς συχνά λείπει η αυστηρή βιβλιογραφική τεκμηρίωση και το χειρότερο προβάλλονται τέλεια αντιδεοντολογικοί ισχυρισμοί.

§26, 53. Στο (Συλλογικό έργο), Κάντσικο-Δροσοπηγή, (1993), σ. 230 χαρακτηρίζεται «Το τοξωτό Καντσιώτικο γεφύρι στο Σαραντάπορο» είτε αμέσως παρακάτω «γεφύρι της Δροσοπηγής»· στη σ. 234 «Το γεφύρι είναι και ονομάζεται «Καντσιώτικο γεφύρι», ενώ κοινολογήθηκε τελευταίως και σαν «γέφυρα Ζέρμας» [χωρίς βιβλιογραφική παραπομπή «που κοινολογήθηκε»]· στη σελ. 235 προτείνεται να τοποθετηθεί «μια ευπαρουσίαστη πινακίδα που να γράφει «Παλιό γεφύρι Δροσοπηγής - 1747», για να ενημερώνονται σωστά οι διερχόμενοι...», στην δε πρώτη τυπωμένη σελίδα, πριν από τον εσώτιτλο, παρουσιάζεται φωτογραφία του γεφυριού υπό τύπου «σήματος κατατεθέντος» του βιβλίου και του οικισμού...

Ο αντίλογος από την πλευρά κατοίκων του χωριού Ζέρμας εμφανίζεται σε δημοσιεύματα, όπως του Ι(ωάννη) Β. Τσάγκα, - «Το γιοφύρι της Ζέρμας (Πλαγιάς) Κόνιτσας στο Σαραντάπορο και όχι το «Καντσιώτικο γεφύρι» στο φύλλο «*Ηπειρωτικοί Αντίλαλοι*» Πατρών, τεύχος 35 (1994), σσ. 18-19 όπου και άλλες παραπομπές.

54. Αρχικά είχαμε ακούσει στην Πυρσόγιαννη μόνο το όνομα «Γεφύρι της Ζέρμας». Από αυτό το άκουσμα επηρεασμένος ο Αργύρης Πετρονώτης στην εκπομπή της τηλεόρασης ET1 με θέμα «Τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας», Μέρος Β', στις 13 Ιαν. 1989 ώρα 19.30-20.15

ήδη διπλή ονομασία στην τοπική λαϊκή παράδοση, γιατί τόσο η ονομασία «Γεφύρι της Ζέρμας» ακούγεται σε δημοτικό τραγούδι από το γειτονικό Μπουρμπουτσικό (τόρα Επταχώρι)⁵⁵, όσο και το επίθετο «Καντσιώτικο γεφύρι» συναντιέται σε διήγηση παλιού παραμυθιού «*Ἡ ἀλούπα πού γίνκε καλόγριγια*» της όμορης Βούρμπανης⁵⁶, (όπου χαρακτηριστικά ο «Σαραντάπορος» χαρακτηρίζεται «ποτάμ' τ'ς Ζέρμας»), — έτσι λοιπόν και οι δύο ονομασίες είναι δόκιμες και ορθές.

§27. Το γεφύρι αποτελείται από δύο άνισα τόξα και ένα ενδιάμεσο ανακουφιστικό του μεσαίου βάθρου τοξύλλιο^{56α} σε περίπτωση πλημμύρας, γι' αυτό ψηλά τοποθετημένο. Η ανισότητα των δύο τόξων επιβλήθηκε από την ύπαρξη μεγάλου ριζιμιού βράχου μέσα στην κοίτη του Σαρανταπόταμου που ακριβώς έκανε τη θέση αυτή προνομακή για γεφύρι (εικ. 7). Ο βράχος όχι μόνο διευκόλυνε την έδραση του μεσαίου βάθρου, αλλά και το ανακούφιζε από το ορμητικό ρεύμα του ποταμού — για ενίσχυση δε αυτού του βάθρου κτίστηκε επί πλέον εμπρός του και πέτρινο έμβολο^{56β}. Στο δεξιό ακρόβαθρο κάτω από την γένεση, για λόγους ενίσχυσης, διαπλατύνεται η

χρησιμοποίησε τον τύπο «το Γεφύρι της Ζέρμας», όταν επί τόπου μιλούσε γι' αυτό. Έκτοτε στην ίδια την Πυρσόγιαννη άκουσε και την ονομασία του ως «Καντσιώτικο γεφύρι» από πρωτομάστορα, τον Ι.Π. που την υποστήριζε σαν πιο σωστή, μια και το Κάντσικο κατ' αυτόν ήταν και μαστοροχώρι...

55. Το παραθέτω από το δημοσίευμα Ι. Β. Τσάγκα, βλέπε πριν σημ. 53, εκεί σελ. 18, ο οποίος αντλεί από τη μονογραφία Δημ. Ν. Τσίγκαλου, Το Επταχώρι, χίλια χρόνια στις εθνικές επάλξεις... Θεσσαλονίκη: [έκδ. Φιλοπροοδευτικού Συλλόγου Επταχωριτών] 1979, σ. 165' (παρατίθεται με ελάχιστες παρεμβάσεις δικές μας, όπως και η αραίωση): *Μέσ' τῆς Ζιέρμας τὸ γιουφύρι καὶ στῆ σκάλα 'π' τὸ Κρυμμί* | βγαίνουν κλέφτις μέσ' στὸ δρόμου, ὄλοι τους ἀρματωμένοι. | Πιάνουν, δένουν τὸ[ν] Δημότσιου, ξαρματώνουν τὴν καλή του, | καὶ τὴν ξέταζ' ὁ ἀφέντης καὶ τὴ ρώταγε τὴ δόλια: | «Τούρκα εἶσι μωρ' καημένη;» — «Ὅχι, ἀφέντη μ', Ρωμοπούλα». | «Τούρκα εἶσι μωρ' καημένη κι ἔχεις τὰ νύχια σου γραμμένα; | Ἐχεις τὰ νύχια σου γραμμένα, τὰ μαλλιά μπουγιατισμένα...». | «Ἐλα κρίνε, βρέ Δημότσιου, πόσο μάλαμα θὰ δώσεις, | νὰ σοῦ λύσουμε τὰ χέρια, νὰ σ' χαρίσουμε [τῆ] 'ν καλή σου».*

Σημ. * «Κρυμμί» = ένα από τα Παλαιοχώρια που συν-οικήστηκαν στο Μπουρμπουτσικό (το σημερινό Επταχώρι).

56. Ρεμπέλης, Κοντσιώτικα (1953)', από σ. 129 ιδίως σ. 130 §3:

«*Νὰ μὴ τὰ πολυλογούμε, ἔτσ' περβατιοῦντας - περβιατοῦντας κι' οἱ τέσσερις ἔφτακαν στὸ ποτάμ' τ'ς Ζέρμας, ὀπκάτ' ἀπ' τὸ μαναστῆρ' ἐκεῖ κά' τὸ Καντσιώτ'κο τὸ γιοφύρ'. Ἐκατσαν ἐκεῖ στὴν ἄκρη στὸ ποτάμ' νὰ ξεδειλιάσουν ἕψαλα σὲ μιὰ σπηλιά, πού ἦταν ἐκεῖ κοντά. Τὸ ποτάμ' εἶχε πολὺ νερό. Τὸ γιοφύρ' τότες δὲν εἶχε γένει...»*

ΣΗΜ. Προχωρήσαμε επίμονα στην παραπάνω ονοματολογική ανάλυση, γιατί είχαμε πιεστεί για την «συνηγορία» μας και από τις δύο πλευρές.

§27, 56α. Αγγλικά: απλώς «opening» (βλ. Leake, σημ. 91: σελ. 51 § 2). Γαλλικά: «ouverture d' allégement». Γερμανικά: «Überlauföffnung» και «Hochwasseröffnung».

56β. Αγγλικά: «spur» (βλ. Leake, όπως στη σημ. 56α). Γαλλικά: «bec du pont» ή «bec d' eperon» ή «avant-bec». Γερμανικά: «Eisbrecher» (!) [-γιατί εκεί δίνουν ιδιαίτερη προφανώς σημασία στους πάγους των ποταμών κατά τον χειμώνα] και «Strömungsbrecher».

βάση του κατά μερικά εκατοστά, όπως και σε κάποια απόσταση από το τόξο διευρύνεται το δεξιό (βόρειο) τμήμα του γεφυριού σε όλο το εκεί ύψος του, έχοντας το τμήμα αυτό μεγαλύτερη κλίση σαν αναλημματικός τοίχος (βλ. εικ. 7α και εικ. 8).

§28. Και τα τρία τόξα «δεν είναι στο μερκέζι»⁵⁷, —όπως λέει ο Πυρσόγιαννίτης πρωτομάστορας Γιάννης Περώνης, (ο τρίτος της συντροφιάς μας), δηλαδή δεν είναι ούτε ημικυκλικά, ούτε τμήμα κύκλου. Κατασκευάστηκαν ελαφρά οξυκόρυφα, ώστε γεωμετρικά σχεδιάζονται με δύο κέντρα (εικ. 8).

Το γεφύρι σε μήκος έτυχε να είναι περίπου «εκατόμπεδο», ξεπερνώντας τα 33½ μ. Το μεγάλο τόξο έχει άνοιγμα 15,65 μ. κατά προσέγγιση (όπως είναι και οι άλλες διαστάσεις) και ύψος 9,00 μ. από την κοίτη (το δε αντίστοιχο μέγιστο ύψος του γεφυριού στην κορυφή του στηθαίου 10,30 μ.). Το μικρό τόξο παρουσιάζει οριζόντια απόσταση των εδράσεων του (η μία ψηλά πάνω σε βράχο της όχθης) 6,95 μ. και ύψος 5,60 μ. από τον ελαφρά ανορθωμένο βράχο της κοίτης⁵⁸.

§29. Το μέγιστο πλάτος του γεφυριού στις κορυφές των στηθαίων φτάνει το 2,85 μ. (πρβλ. εικ. 9), το δε ωφέλιμο πέρασμα μεταξύ τους 2,15 μ. Τα στηθαία (με ύψος περ. 0,40/0,50 μ.) έχουν πάχος μόλις 0,35 μ. και πατάνε σε τοίχους 0,67/0,68 μ.: είναι τα τοιχώματα που εδράζονται πάνω στις καμάρες του γεφυριού, συμπληρώνουν τα μεταξύ τους κενά και δημιουργούν τις δύο παρειές της γέφυρας: είναι καλοκτισμένα με πέτρες σε σειρές και παρουσιάζουν ελαφριά κλίση προς τα μέσα περί το 2%.

§30. Το μέτωπο του μεγάλου τόξου στο κορυφαίο τμήμα του έχει διάσταση περ. 0,80 μ. (εικ. 10). Λίγο χαμηλότερα στενεύει, αλλά ενισχύεται με δεύτερη σειρά καμαρολίθια (θολίτες). Αυτά εξέχουν λίγα εκατοστά προσεγμένα (δημιουργώντας έντονη, ευπρόσδεκτη σκιά που τονίζει τη γραμμή της καμάρας), — προσεγμένη δε νομίζουμε είναι και η κατασκευή χαμηλότερα. Αυτό έχει τη σημασία του, όπως θα δούμε αμέσως.

§28, 57. Ο λαϊκός οικοδομικός όρος «μερκέζι» προέρχεται προφανώς από τον τουρκικό όρο merkez (: μερκεζ) = κέντρο, κέντρο κύκλου: *Langenscheidts Taschenwörterbuch. Türkisch-Deutsch. Istanbul: Inkilâp ve Aka Kitabevleri, 1984, σ. 318 λ.*

Για την παρόμοια έκφραση «Άλλα [γεφύρια] ήσαν με το μερκεζι» βλ. Μαντάς, ό.π. (: σημ. 31α) (1987), σ. 32 στ. Β' (από συνέντευξη στην Πυρσόγιαννη, 25-26 Οκτ. 1986).

58. Βλ. έργο σημ. 53, σελ. 232 με διαφορετικές διαστάσεις, και αισθητικές εκτιμήσεις που δεν μας βρίσκουν σύμφωνους, γιατί το σχήμα καθορίστηκε από τον ενδιάμεσο βράχο.

§31, σημ. 59 [Θωμάς Ζιώγας], - «Η Δροσοπηγή και το γεφύρι της. "Συμπλήρωμα"»: περ. Κόνιτσα, περ. Γ', τχ. 30 (Γεν.-Φλεβ. 1990), σσ. 209-211. Υπάρχει μια αντίφαση: στη σελ. 209 αναφέρεται η επιγραφή ότι βρίσκεται στην πλευρά του γεφυριού «προς τη Μακεδονία», στη σελ. 211 σχεδιάζεται στην αντίθετη... Το λάθος αποκαθίσταται στο Συλλογικό έργο της σημ. 53, σελ. 235 με ορθότερο σκαρίφημα. Αλλά ωστόσο δεν υπάρχει η απαραίτητη φωτογραφική τεκμηρίωση...

§31. Διακρίνουμε δύο οικοδομικές φάσεις, ακούμε για μια τρίτη επισκευαστική, εμφανίζεται δε και μια τέταρτη «συντήρησης».

Η παλαιότερη φάση μπορεί να χρονολογηθεί πρώιμα, και πιθανόν στο έτος 1747, αν αληθεύει η πληροφορία του Καντζιώτη πολιτικού μηχανικού Θωμά Ζιώγα, ότι βρήκε χαραγμένη αυτή τη χρονολογία στη γέφυρα⁵⁹.

Η δεύτερη φάση είναι η επέμβαση στη μέση του μεγάλου τόξου, όπως καθορίζεται από την ασυνέχεια της κατασκευής του κορυφαίου αυτού τμήματος, που πριν διαπιστώσαμε (βλ. εικ. 10 και συνολικότερα εικ. 6). Ίσως τότε για μεγαλύτερη στερεότητα το ήδη δίκεντρο τόξο να έγινε κατά τι πιο οξυκόρυφο. Η επέμβαση αυτή είναι που μπορεί να συνδεθεί με το όνομα του Ζιώγα Φρόντζου, στηριζόμενοι στην πληροφορία του Κώστα Φρόντζου⁶⁰, — που αυτός βέβαια του αποδίδει την κατασκευή ολόκληρου του γεφυριού. Ας υπενθυμίζουμε εδώ ότι η δεύτερη σύζυγος του Ζιώγα ήταν Καντζιώτισσα. Το έργο του Φρόντζου μπορεί να χρονολογηθεί στη δεκαετία 1870-1880. Η χρονολόγηση αυτή ταιριάζει με αμυδρή ανάμνηση των περιοίκων για σοβαρή επισκευή της γέφυρας προ εκατό περίπου ετών, όπως έγραφε δέκα και πλέον χρόνια πριν από εμάς, αυτόκοος ο Σπ. Μαντάς^{60α}. Έτσι βέβαια το χρονολογικό αυτό πλαίσιο δεν ευνοεί την υπόθεση ότι, «ίσως να χτίστηκε με δικά του έξοδα και το γεφύρι μεταξύ Ζέρμας-Κάντσικου»^{60β} [ούτε καν να επισκευάστηκε] από τον ευεργέτη Γεώργιο Καραγιάννη (1846-1934), πατρίδα του το Πεκλάρι (σημ. Πηγή), γιατί γύρισε από τη Ρουμανία αργά, στα 1903^{60γ}, — μόνο τότε, 1903-1906, μπορεί να γίνει δεκτό, όπως λέγεται, ότι διέθεσε χρήματα για συντήρηση του γεφυριού μας^{60γ}.

§32. «Το 1925-27 επισκευάζεται το πέτρινο γεφύρι στο ποτάμι. Χτίζονται τα πτερύγια και ο βορινός τοίχος και γίνεται το μύστρισμα ολόκληρου του γεφυριού. Μάστοροι επικεφαλής ήταν οι: Μήτρος Παπαδημητρίου, Χρήστος Σίμος, Θεοδόσης Ζιώγας, Σπύρος Κοτσίνας και το μύστρισμα έγινε από τους τότε νέους μαστόρους Γεώργιο Σιούτη (Καζάκη) και Άγγελο Σούφλα»⁶¹. (Πρόκειται για Καντσιώτες μαστόρους⁶²). Η πληροφορία συνολικά δεν τεκμηριώνεται, αλλά μπορεί να θεωρηθεί βέβαιη. Ως προς τον χρόνο, και ως προς το ότι τότε πραγματοποιήθηκε επισκευή, συνάδει και μια άλλη είδηση που κατά τα άλλα δεν συμφωνεί. Δηλαδή λέγεται γενικά ότι στα 1927 έγινε επισκευή (χωρίς αυτή όμως να περιγράφεται λε-

60. βλ. σημ. 50.

60α. Μαντάς, ό.π. (: σημ. 35) (1984), σ. 40.

60β. Τουφίδη, Κόνιτσα (1994), σ. 82.

60γ. Ο ίδιος, σε επιστολή του, Κόνιτσα 2-2-1996, από πληροφορίες του Πεκλαρίτη μπάρμπα-Ηλία Δήμου. Πρβλ. Μαντάς, ό.π. (: σημ. 40), σ. 20 στ. β'.

§32, σημ. 61. (Συλλογικό έργο), Κάντσικο-Δροσοπηγή (1993), σ. 58 §6.

62. Όλων τα ονόματα συναντιώνται στον «Κατάλογο Καντσιωτών μαστόρων και βοηθών», που εμφανίζεται στο έργο της σημ. 61, σσ. 213-216.

πτομερέστερα) από τον Καστανιανίτη πρωτομάστορα Ιω. Δούκα. Στοιχίσει τότε 150.000 δραχ., ποσό που κατέβαλε το μοναστήρι της Ζέρμας. Αυτά σύμφωνα με τον Ζερματινό κτίστη και πετρά Κ. Μήτση, όπως καταγράφονται απλώς από τον πατριώτη του Ιωάννη Β. Τσάγκα, χωρίς πάντως ουσιαστική τεκμηρίωση⁶³.

§33. Σε πρόσφατη εποχή «συντηρήθηκε», μάλλον «ανανεώθηκε» το πέτρινο οδόστρωμα (καληντερούμι) της γέφυρας από Υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού (εικ. 11 και εικ. 11Α). Η αξιέπαινη προσπάθεια αντιμετωπίζεται ωστόσο κριτικά, καθώς δεν τηρήθηκαν στοιχειώδεις κανόνες μορφής και δομής του προϋπάρχοντος. Η άγνοια και αδυναμία του τέκτονα και του αρχιτέκτονα αποτυπώθηκε στην πέτρινη κατασκευή: καταφαίνεται περισσότερο στο ότι οι «ούβιες»⁶⁴, αυτές οι εξέχουσες σειρές πλακών, δεν εξαρμονίστηκαν με τις υπάρχουσες τρύπες απορροής των ομβριών υδάτων: οι «ούβιες» δηλαδή έπρεπε να ορθωθούν αμέσως μετά από τις τρύπες. Επί πλέον η στρώση έγινε χωρίς καθοδηγητική γραμμή, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει συνεχής ομαλή κλίση, και το χειρότερο να λιμνάζουν τα νερά της βροχής σε μερικά σημεία. Η υπερύψωση του λιθόστρωτου ακόμα είχε ως συνέπεια να μικρύνει περισσότερο το ύψος του ήδη μικρού στηθαίου.

Προηγουμένως, μάλλον γύρω στα 1948 (πρβλ. §74), ακυρώνεται ουσιαστικά η λειτουργία του. Τότε τοποθετήθηκε δίπλα του, προς τα κατάντη, από μονάδα Μηχανικού του Στρατού η μεταλλική αμφιέριστος γέφυρα τύπου Bailey («Μπέλεϋ») (εικ. 11Α).

§34. Μπορεί άραγε ν' απαντηθεί το ερώτημα ποίοι τεχνίτες κατασκεύασαν αρχικά το γεφύρι; Έχει γραφεί τούτο: «...το 1747 οι Καντσιώτες μαστόροι και βαρελάδες (!) πρωταγωνιστούν στο χτίσιμο της πέτρινης γέφυρας στο ποταμό του Σαρανταπόρου, καθώς και στο χτίσιμο του Μοναστηριού της Κλαδόρμης, μετέπειτα Μοναστήρι της Φούρκας»⁶⁵. Πρόκειται για «πατριωτικό» ισχυρισμό, ούτε καν επιστημονική υπόθεση. Χαρακτηρι-

63. Βλ. σημ. 20. Ι. Β. Τσάγκας, «Το γιοφύρι της Ζέρμας...»: «*Ηπειρωτικοί Αντίλαλοι*» τχ. 35 (1994), σ. 19.

§33, 64. Η «ούβια» (ακούγεται και «ούμπια»): Επειδή στην Αρκαδία ακούσαμε «σουβλί» και «σουγλί», στην Κρήτη «φλέγα» αντί για «φλέβα», και επειδή τεχνολογικά ταυτίζεται προτείνουμε να ετυμολογηθεί από τη λέξη (η) «ούγια» = παρυφή, άκρη, κράσπεδο τώρα, εκ του μεσαιωνικού «ούια», εκ του μεταγενέστερου «ούα», εκ του αρχαίου «ῶα» (με υπογεγραμμένη στο ω) = παρυφή, όριο, άκρο, κράσπεδο. Πρβλ. Ν. Π. Ανδριώτη, *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*. Τρίτη Έκδοση (: ΑΠΘ: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών...), Θεσσαλονίκη, 31983, σ. 253, λ.

Επ' ευκαιρία η «ούβια» στην Κεντρική Πελοπόννησο ακούγεται (το) «καρτέρι». Οι «ούβιες» και τα «καρτέρια» χρησιμεύανε τόσο να καρτερούν και παροχετεύουν τα νερά από βροχή και χιόνι, όσο και να διευκολύνουν ζώα και πεζούς, να μη γλυστράνε.

§34, 65. (Συλλογικό έργο), Κάντσικο-Δροσοπηγή (1993) σ. 39 §6, πρβλ. σ. 206 §6.

στικά στο Καθολικό της Μονής Κλαδόρμης (παλαιότερα, ακόμα στα 1870 ονομαζόμενη «Κλαδόρας»⁶⁶) και ακριβέστερα στη νότια πλευρά, πάνω αριστερά και κοντά στο παραθυράκι, στην εκεί κτιτορική επιγραφή εν τέλει εμφανίζονται «γραμμένοι» «(Ο)Ι ΜΑΣΤΟΡ(Ο)Ι ΝΙΚΟΛΑ(Σ) [καί] ΛΑΜΠΡΟ(Σ)», όπου εργάστηκαν από την 1 Μαρτίου έως το τέλος Ιουνίου 1747⁶⁷. Σχετικά μ' αυτούς και ο αξιόπιστος μελετητής της Φούρκας, ερευνητής της από προπολεμικά χρόνια, ο Χρήστος Γ. Εξάρχου (1911-) μας βεβαίωσε ότι, παρά τις πολυετείς έρευνες του, δεν κατόρθωσε να εξακριβώσει την καταγωγή τους⁶⁸. Το Κάντσικο μάλλον είναι ένα όψιμο μαστοροχώρι, που αναφαίνεται ουσιαστικά από τα μέσα του 19ου αιώνα⁶⁹.

Η Ζέρμα εξ άλλου μόνο σε μια μαρτυρία παρουσιάζεται ως πατρίδα μαστόρων· αυτών που στα 1750 χτίσανε την εκκλησία του Αγίου Αθανασίου σ' έναν οικισμό της Λάκκας Σουλίου, στο χωριό Μουκοβίνα⁷⁰. Η αναφορά οφείλεται στον Χ. Ι. Σούλη: «1750 Μαρτίου 2' κτίτορες γραμματηκός η μαστόρη ζερμηοτες». Η παλαιότερη χρονολογικά τεκμηριωμένη μαρτυρία για καταγωγή μαστόρων, στον πλησιέστερο στη γέφυρα Ζέρμας/Κάντσικου χώρο, είναι η κτιτορική επιγραφή του Καθολικού της Μονής Ζέρμας: εκεί αναφέρεται στο τέλος της «...ΚΙ (Ο)Ι ΠΡΟΤΟΜΑ | ΪΣΤΟ(ΡΟΙ) ΕΚ ΚΟΜΗΣ ΒΟΥΡ | (Μ)Π(Ι)ΑΝΗΣ ΚΟΣΤΑ(Σ) | ΔΙΜΟ(Σ) ΚΙ ΣΙΜΟ(Σ) ΚΕ ΤΟΝ Λ(Ο)ΠΙΟΝ | ΕΝ

66. Τάτσης, Μοναστήρια Επαρχίας Κονίτσης (1994), σ. 46.

67. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 66), σ. 48. Σε ερώτημά μας για την καταγωγή των μαστόρων αυτών, δεν μπόρεσε ν' αποφανθεί (Ιαν. 1996).

68. Συγγραφέας της εξαιρετικής μονογραφίας: Η Φούρκα της Ηλείου... (1987). Συζήτηση μαζί του 26 Ιαν. 1996.

69. Βλ. Συλλογικό έργο στη σημ. 65, σελ. 232 σημ. 4: [Οι Καντσιώτες] «Σα βαρελάδες, πήγαιναν στα Ιόνια νησιά, μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα. Τότε συνέβει κάποιο ναυάγιο, κατά το οποίο πνίγηκαν πολλοί άνδρες. [Δυστυχώς ανεξακρίβωτος ο αριθμός τους, αλλά φαίνεται αποφασιστικά για το χωριό μεγάλος. Αφού:] Από τότε σταμάτησαν τελείως το επάγγελμα του βαρελά και ασκούσαν μόνο την κτιστική τέχνη». Άλλωστε το παλαιότερο έργο που καταγράφεται (βλ. στο ίδιο βιβλίο, σελ. 206, §7) — έστω ατεκμηρίωτα, αλλά προφανώς από μάλλον βέβαιες μνήμες είναι η συμμετοχή το έτος 1887 εργολάβων από το Κάντσικο στην κατασκευή του εργοστασίου «Φιξ» στη Λεωφόρο Συγγρού στην Αθήνα, των αδελφών Δήμου, Κώστα και Γιώργου Κοτσίνα.

70. Σούλης, Επιγραφαί και ενθυμήσεις ηπειρωτικά: «Ηπειρωτικά Χρονικά», 9 (1934), σσ. 95-96, αρ. 47.- Πρβλ. σημ. 10 «Αρμολόϊ» τχ. 2 (Δεκ. 1976), σ. 29, «Μπουκοβίνα».

71. Τάτσης, ό.π. (: σημ. 66), σ. 37. Με δικές μας παρεμβάσεις.

72. Εξαιτίας της ύπαρξης στην ίδια επιγραφή του τύπου «ΕΚ ΚΟΜΗΣ|ΠΡΙΣΟΓΙΑΝΗΣ» και παραναγνώσεως της είχε γραφεί (: Ευθυμίου, Βούρμπιανη, τ. Α', τχ. Α' (1987), σελ. 35, επαναλαμβάνοντας άποψη του από περιοδικό «Κόνιτσα»), ότι συμπράξαν στο έργο Ζέρμας και Πυρσογιαννίτες μαστόροι, δήθεν με το όνομα «Κ. Σούρλας και Ρίζος Κ. Παπαϊωάννου» (βλ. σημ. 70, «Αρμολόϊ», τχ. 2 (Δεκ. 1976), σ. 28 §6), ενώ πρόκειται για 3 «κτίτορες», προφανώς χορηγούς, τον Κώστα Σούρλα, τον Ρίζο ιερέα, ως και Γεώργιον Παπαϊωάννου. Ο τελευταίος ήταν Βουρμπιανίτης κοτζάμπασης, ενώ οι δύο πρώτοι ήταν Πυρσο-

ΕΤ(Ε)Ι 1800...»⁷¹. Βουρμπιανίτες λοιπόν οι «πρωτομαϊστόροι»⁷². Ως έχουν λοιπόν ως τώρα τα πράγματα οι τεχνίτες του αρχικού γεφυριού παραμένουν άγνωστοι, —εάν πάντως θέλουμε (με κάθε επιφύλαξη) να κάνουμε μια υπόθεση για την καταγωγή τους θα στρεφόμεστε στη Βούρμπιανη και Πυρσόγιαννη⁷³.

§34α. Το θέμα των χορηγών της δαπάνης κατασκευής του αρχικού γεφυριού Ζέρμας/Κάντσικου παραμένει επίσης αδιευκρίνιστο. Το να προβεί κανείς σε μια αβέβαιη εικασία, δεν έχει και τόση σημασία. Αλλά εν πάση περιπτώσει αν κάποιος ωστόσο θα ήθελε να φτάσει σε μια υπόθεση, ως πιθανότερο χρηματοδότη θα έβλεπε τη μονή της Ζέρμας ή τον ηγούμενο της προσωπικά. Σημειώνεται ότι πρόκειται για μεταβυζαντινή μονή αρκετά παλαιά, τόσο ώστε το «Καθολικό» της (= ο κύριος ναός της) να γνωρίζει μια πρώτη ανακαίνιση το έτος «7160» από κτίσεως κόσμου (= 1651/1652 μ.Χ.) και να αγιογραφείται στη διάρκεια του επομένου έτους «ΖΡΕΑ' (=7161) ινδικτιώνος Θ' », όπως επιγραφικά τεκμηριώνονται^{73α}, (βλ. §34).

§34β. Παραδείγματα δε χρηματοδότησης γεφυροποιίας από γειτονικές μονές στον ηπειρωτικό χώρο δεν είναι σπάνια. Περιοριζόμενοι σε μια πρόχειρη έρευνα σχετικών περιπτώσεων μόνο από τους χρήσιμους καταλόγους στα βιβλία του Σπ. Μαντά παραθέτουμε τα ακόλουθα:

— 1746. Τετράτοξη γέφυρα Παπαστάθη επί Αράχθου: Αγάπιος, ηγούμενος μονής Βίλζης^{73β}.

γιαννίτες, καθώς και ο ηγουμενεύων τότε της Μονής Ζέρμας ιερομόναχος Παρθένιος «εκ κόμης Πυρσόγιαννης», όπως μαρτυράει ρητά γι' αυτόν η επιγραφή. Οι διασαφήσεις αυτές αναφέρονται σε γράμμα προς τον Αναστάσιο Ευθυμίου (στα Γιάννενα) της 14 Απρίλη 1989 από τον Βασίλη Παπαγεωργίου. Βλ. οπωσδήποτε παρακάτω σημ. 73α, ιδίως Τριανταφυλλόπουλον.

Έτσι αποδεικνύεται η παρουσία σημειώντων κατοίκων Πυρσόγιαννης και Βούρμπιανης (της τελευταίας και τεχνιτών) στη Μονή Ζέρμας, προφανώς και η επιρροή τους σ' αυτήν, στην περιοχή και στα έργα της.

73. Έργα Βουρμπιανιτών και Πυρσογιαννιτών τεχνιτών ανάγονται στον 18ον αιώνα (βλ. «Αρμολόϊ», τχ. 2, Δεκ. 1976, σσ. 28-29). Λέγεται εκεί αλλά χωρίς τεκμηρίωση ότι Πυρσογιαννίτες χτίσανε την παλιά εκκλησία του Αγίου Γεωργίου του χωριού τους στα 1712, και ο πατριώτης τους Γιαννούλης Τσερώνης γεφύρι στη Ντερόπολη του Αργυροκάστρου στα 1740 («με επιφύλαξη η χρονολογία» τονίζουν). Επιγραφικά τεκμηριωμένη στα 1760 είναι η οικοδόμηση από Βουρμπιανίτες της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στο χωριό Περιβόλι Πίνδου (βλ. Ευθυμίου, Βούρμπιανη, τ. Α', τχ. Α (1987) σ. 32, όπου και αναφορές ονομάτων των πρώτων λαϊκών αρχιτεκτόνων και πρωτομαστόρων της Βούρμπιανης).

§34α, σημ. 73α. Τριανταφυλλόπουλος στο Αρχαιολογικό Δελτίο 29 (1973-1974), Χρονικά, Β2, σ. 621-622. Πρόκειται βέβαια για την ίδια επιγραφή της §34.

Τάτσης, Μοναστήρια Κονίτσης (1994), σ. 39.

Δυστυχώς το αξιολογικό βιβλίο Γκατζουγιάννη, Ζέρμα (1982), σσ. 21-23 είναι πλήρες παρανοήσεων, (επίσης και η ωραία επιγραφή του 1800/1801-1802 στη σελ. 22 είναι τυπωμένη ανάποδα κατά την έννοια αριστερά/δεξιά).

73β. Μαντάς, Ηπειρωτικά Γεφύρια (1984), σ. 63, αριθ. 38.

— 1760. Γέφυρα στην ίδια περιοχή, θ. Αρμπορέσι: Καλλίνικος, ηγούμενος μονής Κιμίνης^{73γ}.

— 1798. Γεφύρι της Γκρίγκας: ο ηγούμενος μονής Καμυτσάνης του Τσαμαντά^{73δ}.

— 1814. Γεφύρι Καλόγερου στο Βίκο: Σεραφείμ, ηγούμενος μονής Προφήτη Ηλίου Βίτσας^{73ε}.

— 1873. Γέφυρα χωριού Μεσοβούνι δυτικού Ζαγοριού: Μονή Σπηλιώτισσας Αρίστης^{73ςτ}.

— Προ του 1867. Γέφυρα στο Λούρο, ανάμεσα στα χωριά Καρβασαράς, Κάμπος, Χαλκιάδες και Ελευθεροχώρι. Διονύσιος (από Ελευθεροχώρι), ηγούμενος μονής Προφήτη Ηλίου (αποπερατώθηκε το 1867 από τον Ιερόθεο Μπάϊκα από Άρτα)^{73ς}.

— Αναφέρεται και η Μονή Μακραλέξης χωρίς άλλη λεπτομέρεια^{73η}. Επίσης θα μπορούσε ακόμα να προστεθεί μία σειρά ιερωμένων: Ο Πατριάρχης Ιωάσαφ, γέφυρα στον Άραχθο, 1568 (βλ. §45). Ο Μητροπολίτης Βησσαρίων Λαρίσης τρεις γέφυρες: 1514-1520 «Παλιοκαμάρα» στην Αργιθέα^{73θ}, 1515 γέφυρα Κοράκου^{73ι} και 1519 γέφυρα Πόρτας στην Πόρτα-Παναγιά^{73ια}. Ο Αρχιμανδρίτης Παρθένιος (Δημήτριος Μπατουμάνος) από Μουκοβίνα Λάκκας Σουλίου, γέφυρα ανάμεσα στα χωριά Ρωμανού και Στρούνι, β' μισό 19ου αιώνα^{73ιβ}. Ο Ιερέυς Νικόλαος Χατζηγιάννου, 1812, γέφυρα κοντά στον Καλωτά, Κεντρικό Ζαγόρι^{73ιγ} και ο παπα-Κωνσταντίνος, γέφυρα στη Μανασσή, Ζαγόρι^{73ιδ}.

* *

§35. Μια άλλη γέφυρα που ενδιαφέρει την έρευνά μας είναι της Μπαλντούμας στον Άραχθο, σ' έναν από τους δρόμους από τα Γιάννενα για το Μέτσοβο. Σχετικά μ' αυτή και τη συμμετοχή του Ζιώγα Φρόντζου στην κατασκευή της αντλούμε πληροφορίες από την ελληνοτουρκική εφημερίδα «Γιάνγια-Ιωάννινα» των Ιωαννίνων. Στο φύλλο-της της 19ης Απριλίου 1881 γράφει: «Ἐκτεθείσης εἰς μειοδοτικὸν διαγωνισμὸν τῆς κατασκευῆς τῆς γεφύρας ΠΑΛΔΟΥΜΑΣ παρουσιάστηκαν με την εγγύησιν του τραπεζί-

73γ. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 73β), σ. 63, αρ. 39.

73δ. Ο ίδιος, Γεφύρι και Ηπειρώτης, (1987), σ. 82 στ. β' §§3-4.

73ε. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 73β), σ. 65, αρ. 86.

73ς. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 73β), σ. 67, αρ. 133.

73ς. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 73β), σ. 62, αρ. 24.

73η. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 73δ), σ. 17/18.

73θ. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 73β), σ. 62, αρ. 12.

73ι. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 73β), σ. 62, αρ. 15.

73ια. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 73β), σ. 63, αρ. 45.

73ιβ. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 73δ), σ. 208, αρ. 206.

73ιγ. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 73β), σ. 66, αρ. 118.

73ιδ. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 73δ), σ. 209, αρ. 213.

του κ. Ι. ΛΟΥΛΗ ὁ κάλφας Γεώργιος Φουρούτζης ἐκ Πυρσόγιαννης καὶ Εὐάγγελος ἐκ Μολίστης, εἰς οὓς θέλει γίνῃ ἡ παραχώρησις»⁷⁴.

§36. Με βάση την παραπάνω πληροφορία ο Γιάννης Περώνης και ο Αργύρης Πετρονώτης προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε το γεφύρι αυτό πάνω στον Άραχθο στον παλαιό δρόμο Ιωαννίνων-Μετσόβου⁷⁵. Ρωτώντας στο χωρινό «Χάνι της Μπαλντούμας», δίπλα στη σημερινή γέφυρα της αντίστοιχης εθνικής οδού, μας κατευθύνανε αόριστα προς τα νότια. Πραγματικά τρία περίπου χιλιόμετρα από κει χαμηλότερα, δηλαδή στα κατάντη του ποταμού, ανιχνεύτηκε ενδιαφέρον μνημείο: πρόκειται για λείψανα ερειπωμένης γέφυρας στα δεξιά της όχθης του Άραχθου εκτός της σημερινής κοίτης του μέσα σε καλλιεργούμενα χωράφια (εικ. 12). Κατάλοιπα ωστόσο υπάρχουν και στην αριστερή όχθη, όπου διακρίνεται ακρόβαθρο και καμάρες ίδιας τεχνικής (εικ. 18). Η ερειπωμένη γέφυρα στα δεξιά μαζί με το συνανήκον σ' αυτή μικρό τμήμα του εν επιχώσει χτισμένου παλαιού δρόμου μετρήθηκε σε μήκος περίπου 40 μ. (εικ. 13), η δε συνέχεια της πέρα από το ποτάμι φαίνεται να βρίσκεται σε άλλη τόση, αν όχι μεγαλύτερη απόσταση. Οι δύο μαστόροι, μαστρο-Γιάννης και Πετρονώτης, συμφωνήσανε, ότι εκεί, στην κοίτη ανάμεσα πρέπει να βρισκόταν αρχικά ένα ακόμα βάθρο της γέφυρας, που παρασύρθηκε κάποτε από τα ορμητικά νερά...

§39. Το γεφύρι εδώ δεξιά του ποταμού είναι επιχωματωμένο από τις κατεβασιές του, (που παράλληλα άλλαζε ή άλλαξε κοίτη προς τα αριστερότερα), αλλά και μπαζωμένο σε πρόσφατα μάλλον χρόνια, ίσως για τη δημιουργία χωραφιών. Τώρα αφήνει να φανεί: α) ένα μεγάλο τόξο (βλ. εικ. 12, 13, 14) σημερινού (δηλαδή εμφανιζομένου) ανοίγματος περίπου 14.00 μ. —ασφαλώς μεγαλύτερου κάτω χαμηλά στις επιχωματωμένες τώρα γενέσεις του, ίσως της τάξεως των 16 μ., αν συμπληρώνεται πλήρες ημικύκλιο, δεδομένου ότι η γεωμετρική μορφή του ανήκει σε τμήμα κύκλου— με φαινομενικό σήμερα ύψος 3,90 μ. β) ένα πολύ μικρότερο τόξο (εικ. 13, 14) και σε ύψος και σε άνοιγμα (περίπου το μισό), πολύ περισσότερο προσχωμένο (ώστε να έχει αποκλειστεί), με μορφή κυκλικού τμήματος. γ) ένα προφανώς κάποτε ανακουφιστικό τόξο από την πλημμύρα του ποταμού (εικ. 12, 13, 14, 16), πλάτους 1,75 μ., φαινομενικού σήμερα ύψους 2,70 μ., τόξο χαρακτηριστικά οξυκόρυφο ισλαμικό με τέσσερα κέντρα και τέλος δ) ένα πολύ μικρότερο, ανακουφιστικό κι αυτό (εικ. 12, 13, 14, 16), τοποθετημένο ψηλότερα ανάμεσα στο προηγούμενο και στο μεγάλο τόξο, πλάτους 1,00 μ., ύψους 1,15, αλλά με ασυνήθιστη τεταρτοκυκλική διάταξη.

§40. Τα δύο μεγαλύτερα τόξα, όπως ειπώθηκε, σχεδιαστικά ανήκουν σε

§35, 74. Η είδηση ανιχνεύτηκε από τον μελετητή Αναστ. Ευθυμίου.

§36, 75. Τετάρτη, 10 Μαΐου 1995, με καλές καιρικές συνθήκες.

τμήμα κύκλου, άγνωστο αν ήταν ημικυκλικά, λύση πιθανότερη. Όλα τα τόξα κατασκευάστηκαν με διπλή σειρά θολιτών (βλ. εικόνες). Η κάτω και κύρια σειρά του μεγάλου τόξου έχει την επιβλητική διάσταση μετώπου 0,65 μ., η δε πάνω που προεξέχει της κάτω 6-10 εκ., παρουσιάζει μέτωπο 0,50 μ. και διαμπερή διάστρωση (εικ. 17). Όλοι οι θολίτες, καλολαξευμένοι ελαφρά σφηνωτοί κατά τον τέλειο κανόνα (ώστε οι άρμοι τους να συντρέχουν όλοι στο κέντρο του τόξου), ίδιου σχεδόν πλάτους 20-30 εκ. χρωματικά εναλλάσσονται σταθερά, άσπροι/μαυρωποί (βλ. εικ. 12). Το χρησιμοποιημένο κονίαμα είναι λίαν ισχυρό⁷⁶.

§41. Το πλάτος της κάτω καμάρας είναι περίπου 3½ μ. Λόγω όμως της προεξοχής της πάνω (δεύτερης) σειράς θολιτών (βλ. προηγουμένη § 40) το συνολικό πλάτος της γέφυρας είναι περίπου 3,60-3,70 μ. Ο διερχόμενος πάνω της δρόμος εμφανίζεται να είναι οριζωντιωμένος. Ωστόσο καλύτερη παρατήρηση της λιθοδομής των παρειών του εμφανίζει μια διαφοροποίηση των πάνω στρώσεων από τις χαμηλότερες (εικ. 12, 14). Δηλαδή έχουμε την εντύπωση, με κάθε επιφύλαξη, ότι αρχικά το κατάστρωμα της οδού παρακολουθούσε ως ένα βαθμό τα εξωράχια των τόξων και διαμορφωνόταν κυματιστό. Πρέπει να δεχτούμε ότι ο δρόμος λειτουργούσε ως αμαξιτός, μάλιστα διπλής κατευθύνσεως, αφού το πλάτος του επαρκεί να διασταυρωθούν με προσοχή δύο κανονικές άμαξες. (Η *Εγνατία* «έπιανε» 3,20 μ.).

§42. Υπογραμμίζεται μια σημαντική λεπτομέρεια: το τεταρτοκυκλικό ανακουφιστικό τόξο είναι ουσιαστικά άγνωστο στα γνωστά ελληνικά γεφύρια και εξαιρετικά σπάνιο στην λίθινη παραδοσιακή γεφυροποιία της ευρύτερης περιοχής μας. Συγκεκριμένα σε συστηματική δημοσίευση των παλιών πέτρινων γεφυριών μέσα στα διοικητικά όρια της Σερβίας, του Μαυροβουνίου και της πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας⁷⁷, όπως και της Κροατίας⁷⁸, δεν συναντάει ούτε ένα ανάμεσα στα πολυάριθμα παραδείγματα. Από μελέτη των γεφυριών της Αλβανίας προκύπτει μια μόνο σχετική περίπτωση: συναντιέται στη δωδεκάτοξη «γέφυρα του [Αχμέτ] Κουρτ-Πασσιά»⁷⁹ κοντά στο Ελμπασάν πάνω στον ποταμό

§40, 76. Μια εμπειριστατωμένη μελέτη θα απαιτούσε χημική ανάλυση της σύστασης του κονιάματος. Έτσι θα μπορούσαμε να πιστοποιήσουμε σε κάποιες περιπτώσεις αν ισχύει το αναφερόμενο για την ανάμ(ε)ιξη ασπραδιού αυγών στο κονίαμα, όπως για παράδειγμα ακούμε από τον ηπειρωτικό «μεσελέ» (κατά παράδοση διήγηση) για το «γεφύρι της Γκρίκας» στη Θεσπρωτία ανάμεσα στα τρία χωριά, στον Τσαμαντά, την Πόβλα και την Λιδίζδα, έργο του 1798: Βλ. Μαντάς, Το Γεφύρι και ο Ηπειρώτης (1987), σσ. 80-86, ιδίως σ. 84 στ. β' πάνω.

§42, σημ. 77. Katanić / Gojković, Vieux ponts de pierre en Serbie, Macédoine et Monténegro (1961).

§42 σημ. 78. Οι ίδιοι, Vieux ponts de pierre en Croatie. (1972).

79. Τον καλύτερον αυτόν πασά, «άγιον» αποκαλούσαν οι χριστιανοί της επαρχίας Μπερατίου, βλ. Λαμπρίδης, Αγαθοεργήματα, Β' (1880), σ. 227 σημ. 1.

Σκούμπη ή Γενούσο έργο του 1778⁸⁰. Σε δύο από τα έντεκα βάθρα, απεικονιζόμενα σε εικόνα του Σπ. Μαντά, εμφανίζονται ως συμπληρωματικά (των κυρίων ημικυκλικών) ανακουφιστικά τόξα, ένα ζεύγος τεταρτοκυκλικών και ένα μονό ίδιας μορφής⁸¹.

§42α. Παραπλανητικά προσφέρεται ένα δήθεν όμοιο παράδειγμα, που συναντάει ο μελετητής στο (τώρα) μονότοξο «γεφύρι της Μαυρομπέτρας» (Μαύρης Πέτρας)⁸² στην Πουρνιά, πριν Σταρίτσανη, χωριό της Κόνιτσας (εικ. 19): εμφανίζεται μόνο στο δεξιό μέρος ένα τεταρτοκυκλικό «ανακουφιστικό» τοξύλλιο κατ' επαφήν προς το μεταγενέστερο πυργωτό βάθρο. Το γεφύρι «κτίστηκε μάλλον γύρω στα 1814 με 1817» σύμφωνα με τον Χριστόδουλο Ιω. Χρηστίδη (1921-1989)⁸³, του οποίου συνδυάζοντας το κείμενο με σχεδιάσμα της ζωγράφου Κατερίνας Βαλαχή⁸⁴ προκύπτει ότι αρχικά το γεφύρι ήταν δίτοξο με δύο άνισες καμάρες και δύο ανακουφιστικά ημικυκλικά τοξύλλια εκατέρωθεν της μεγάλης, ψηλά πάνω από τα βάθρα της (εικ. 20). Στα 1956 γίναν από την Τ.Υ.Δ.Κ. (Τεχνική Υπηρεσία Δήμων και Κοινοτήτων) του νομού Ιωαννίνων εργασίες διαπλάτυνσης και ενίσχυσης των βάθρων της γέφυρας⁸⁵. Η μικρότερη καμάρα που βρισκόταν στο αριστερό (ως προς την ροή του ποταμιού) μέρος του γεφυριού (δηλαδή δυτικά, προς το χωριό Πουρνιά) εντοιχίστηκε και εξαφανίστηκε τότε, μαζί με το γειτονικό της ανακουφιστικό τόξο, μέσα στη μάζα της λιθοδομής της πυργωτής ενίσχυσης. Η μεγάλη καμάρα είναι αυτή που βλέπουμε σήμερα. Παράλληλα δε τότε εντοιχίστηκε το μισό ανακουφιστικό τόξο στα δεξιά από το αντίστοιχο νεοκατασκευασμένο βάθρο: έτσι απόμεινε το μισό ημικυκλικό ανακουφιστικό τόξο υπό μορφή τεταρτοκυκλικού τοξύλλιου.

§43. Επιστρέφουμε τώρα στα εντυπωσιακά λείψανα της γέφυρας 3 χλμ. νότια της «Μπαλντούμας» στον Άραχθο. Οι τεχνικές λεπτομέρειες και οι σπάνιες ιδιαιτερότητές της, όπως τώρα τις κατανοήσαμε, καθώς και η προχωρημένη ερείπωση και ίδιας η επίχωσή της (με την παράλληλη αλλαγή της κοίτης του ποταμού) δημιουργούν σταθερές αμφιβολίες αν πρόκειται για το έργο του Ζιώγα Φρόντζου, οδηγούν δε στο πιθανότερο συμπέρασμα ότι είναι παλαιότερη εκείνου κατασκευή. Είναι ένα πρόβλημα που απαιτεί διε-

80. Μαντάς, *Ηπειρωτικά Γεφύρια* (1984), σ. 44. Σημειώνω πάντως ότι ο Λαμπρίδης (βλ. σημ. 79), σσ. 227-228 δεν αναφέρει αυτήν την γέφυραν μεταξύ τεσσάρων άλλων.

81. Μαντάς, *ό.π.* (: σημ. 80), σσ. 124-125 εικ. 82.

§42α, 82. Χ. Χρηστίδης, *Πουρνιά* (1991), σ. 15, βλ. και εικόνα σ. 11. «Μαυρομπέτρα»: σ. 9. Και «Μεγάλη Γέφυρα» σ. 14, σ. 171 (χφ.).- (Υπόδειξη του γεφυριού από τον Γ. Περώνη, 10.5.1995).

83. Ο ίδιος, *ό.π.* (: σημ. 82), σ. 15 §1.

84. Το σχεδιάσμα εμφανίζεται στο εξώφυλλο του βιβλίου Χ. Χρηστίδη (βλ. σημ. 82). Η Κ. Βαλαχή το σχεδίασε βάσει παλαιάς φωτογραφίας που της δόθηκε από τον Σύλλογο Πουρνιωτών, όπως μας είπε από τηλεφώνου την Πέμπτη 8 Φεβρ. 1996.

85. Χ. Χρηστίδης, *ό.π.* (: σημ. 82), σ. 15 §1.

ρεύνηση· πρόβλημα που γίνεται περισσότερο ενδιαφέρον εξ αιτίας της ύπαρξης και αναφοράς άλλων γειτονικών ομόλογων κατασκευών.

§44. Πρώτα-πρώτα δίπλα στο ακρόβαθρο της αντίπεραν (αριστερής) όχθης ανιχνεύτηκε ομόλογο βάθρο και άλλης κομμένης γέφυρας κατασκευασμένης παράλληλα με τα υπάρχοντα λείψανα και μόλις σε απόσταση απ' αυτά περίπου 10 μέτρα προς τα ανάντη (εικ. 18). Κρίνοντας από το ότι αυτό το δεύτερο αριστερό βάθρο βρίσκεται οπωσδήποτε εν υποχωρήσει, πιο πίσω, πιο αριστερά (επιλογή θέσης που ερμηνεύουμε από αντίστοιχη προς τα εκεί μετατόπιση του ποταμού), το θεωρούμε —με επιφύλαξη— χρονολογικά νεώτερο.

§45. Στην ευρύτερη εδώ περιοχή εξ άλλου πρέπει να υπήρχε στον Άραχθο κάτω από το χωριό Γότιστα η «Γέφυρα του Πατριάρχη» σύμφωνα με τον Ιωάννη Λαμπρίδη (1835-1891)⁸⁶: ήταν έργο του 1568, χρηματοδοτημένο από τον Πατριάρχη Ιωάσαφ [Β', 1555-1565] προερχόμενο από το κοινοτικό χωριό Κράψι⁸⁷. Συμπληρώνει δε ο Ιω. Λαμπρίδης χαρακτηριστικά ότι τότε η γέφυρα είχε μετατραπεί «εις ερείπια προ πολλού». Για τον χρόνο και λόγο καταστροφής της υπάρχει η ενδιαφέρουσα αναφορά του ποιητή Κώστα Δ. Κρυστάλλη (1868-1894), ο οποίος πρέπει τελικά να περιηγήθηκε τα μέρη αυτά του τόπου του στα 1886-1888, και ο οποίος γράφει «...καὶ τὴν γέφυραν τοῦ Ἀράχθου ἔκτισεν [ὁ Ἰωάσαφ] κάτωθεν τοῦ χωρίου [Κράψι] τῷ 1568, ἦν οἱ Γοτισταῖοι κατέρριψαν κατὰ τὴν ΙΗ' ἑκατονταετηρίδα [κάποτε μεταξύ 1700-1800], χύνοντες ἐν ἄκρα ἔχεμυθία (!) ἐν καιρῷ νυκτὸς ὄξος ἐπ' αὐτῆς, ἵνα ἀποκόψωσιν οὕτω τὴν εἰς τὰ χωρία ταῦτα τῆς Πίνδου διάβασιν τῶν ἀτάκτων καταστρεπτικῶν ἀλβανικῶν στιφῶν, ὑπὸ τῶν ὁποίων δεινῶς ἔπασχον. Σήμερον ἴχνη τινὰ μόνον τῶν ἐρειπίων τῆς γεφύρας σώζονται ἐπὶ τῆς μιᾶς ὄχθης τοῦ ποταμοῦ [Ἀρά-

§45, 86. Λαμπρίδης, *Αγαθοεργήματα*, Β' (1880), σ. 72.

87. Πρόκειται για τον Οικομενικό Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωάσαφ Β' τον Μεγαλοπρεπή, που πατριάρχευσε αυτό το διάστημα 1555-1565: *Βασίλειος Στεφανίδης, *Εκκλησιαστική Ιστορία*. Έκδ. Β'. Αθήνα: εκδ. οίκος «Αστήρ» Παπαδημητρίου, 1959, σ. 798 (Ευχαριστώ τον πανοσιολογιώτατον πατέρα Ναυκράτιον Τσουλκανάκη, Θεσσαλονίκη, 9.2.1996, για την παραπομπή).

— Γριτσόπουλος, *Θρησκ. και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, 7 (1965), σ. 78-79.

— Εντυπωσιάζει η φωτισμένη προσωπικότητα του Ιωάσαφ, που, αν και προερχόταν από ένα απόμερο χωριουδάκι, υπήρξε ο ουσιαστικός ιδρυτής (1556) της Πατριαρχικής Σχολής στην Πόλη: Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία... (επί) Οθωμανικής κυριαρχίας* (1991), σ. 48, βλ. και 34, 62, 63, 306.

88. Κρυστάλλης, *Άπαντα*, Οι Βλάχοι της Πίνδου (επιμέλεια Μιχ. Περάνθη) (1952), σ. 412 (όπου αναφέρεται ότι ο Ιωάσαφ έκτισεν και την εκκλησία του Αγίου Νικολάου στο χωριό του Κράψι και ναόν της Αρδομίστας πλησίον Ιωαννίνων).

Ο Μαντάς, *Γεφύρι και Ηπειρώτης* (1987), σ. 18 και σ. 19 σημ. 8 παραθέτει εν πολλοίς το ίδιο χωρίον παραπέμποντας στην έκδοση Απάντων Κ. Κρυστάλλη (: Οι Βλάχοι της Πίνδου), επιμέλεια Πολυβίου Βοβολίνη, χ.τ., χ.εκδ., χ.χ., σελ. 518.

χθου] και τὸ ὄνομα Γεφύρι τοῦ Πατριάρχῃ. Οἱ δὲ Κραψῖται και Γοτισταῖοι [ἔκτοτε] διέρχονται τὸν ποταμὸν ἐν καιρῶ χειμῶνος κυρίως... διὰ μικρῆς σχεδίας δεδεμένης ἀπὸ τῶν δύο ὄχθῶν διὰ κεραίας, πληρώνοντες γλίσχρα τινὰ πορθμεῖα...»⁸⁸.

§46. Ο Ἰω. Λαμπρίδης ἐπίσης αναφέρει και ἄλλη γέφυρα «μεταξὺ τοῦ τμήματος τούτου και τοῦ Ζαγορίου ἐπωνυμουμένη τῆς Βαλδούμης ἢ τῆς Κυρᾶς, ἣν ἡ μήτηρ τοῦ Καλιὸ-πασᾶ (1762) ἔκτισεν»⁸⁹.

Ἡ αναφορά αὐτὴ μας προκαλεῖ σήμερα κάποια σύγχυση, καθὼς «γέφυρα τῆς Μπαλντούμας» ονομάζουμε τώρα αὐτὴ τῆς νυν ἐθνικῆς οδοῦ Ἰωαννίνων-Μετσόβου. Ἐνῶ τὴν ονομασία «τὸ γεφύρι τῆς Κυρᾶς» συναντάμε ανεξάρτητα σε κείμενο πολὺ παλαιότερο τοῦ Ἰω. Λαμπρίδη. Πρόκειται για τὴ μαρτυρία τοῦ ἀξιόπιστου Γουίλιαμ Μάρτιν Ληκ (William Martin Leake, 1770-1860)⁹⁰. Ἀπὸ τα ταξιδιωτικὰ του κείμενα γι' αὐτὴν τὴν περιοχὴ προκύπτει ὅτι πέρασε τουλάχιστον τρεῖς φορές τὴν παραπάνω γέφυρα: 31 Αὐγούστου 1805⁹¹, 13 Νοεμβρίου τοῦ ἴδιου ἔτους⁹² και 19 Νοεμβρίου 1809⁹³. Διεξοδικότερα κάπως μιλάει τὴν πρώτη φορά: Στον Ἄραχθο (τὸν οποῖον ονομάζει ποτάμι τῆς Ἄρτας, ὅπως προφανῶς τὸν ἀκουσε νὰ τον λένε) συμβάλλουν δύο παραπόταμοι, αὐτὸς τοῦ Ζαγορίου και ὁ ἄλλος τοῦ Μετσόβου, στη θέση «Διπόταμο» (Dhipótamo). Ὁ δρόμος που ἐρχεται ἀπὸ τα Γιάννενα διασταυρῶνεται με τὸν Ζαγορίτικο, τὸν μεγαλύτερο ἀπὸ τους δύο, περνώντας πάνω ἀπὸ μια γέφυρα με τρία τόξα (A bridge of three arches) που καταγράφει ἀγγλικά «the Lady's Bridge» ὅπως ἐρμηνεύει τὴν ἐλληνικὴ ονομασία που ἀκουσε τότε (31 Αὐγ. 1805) και ἀπόδωσε ἐλληνιστὶ σε υποσημείωση «Τὸ γεφύρι τῆς Κυρᾶς». (Στο τρίτο πέρασμα του θα τὴν ἐκφράσει ἀγγλοελληνικά «the bridge τῆς Κυρᾶς»). Σημειώνεται ὅτι στο τρίτο τοῦ αὐτοῦ ταξίδι χαρακτηρίζει τὴν κατάσταση αὐτοῦ τοῦ δρόμου «κυρίας οδοῦ προς τὴν Κωνσταντινούπολη» (high road to Constantinople) και συνηθέστερης πρόσβασης ἀπὸ τὴν Ἑπειρο προς τὴ

§46, σημ. 89. Λαμπρίδης, ὄ.π. (: σημ. 86), σ. 72: ἡ ἀραίωση δική μας. Ἀπ' αὐτὸν ἀντλεῖ και ὁ Μαντάς, *Ἠπειρωτικὰ Γεφύρια* (1984), σ. 63 αρ. 41.

90. Ἄγγλος ταξιδιώτης, ἀξιωματικὸς τοῦ πυροβολικοῦ και μηχανικοῦ (λοχαγὸς ἀκόμα στα 1809), διπλωματικὸς υπάλληλος τῆς Μεγάλῃς Βρετανίας κοντὰ στον Ἀλῆ Πασά Τεπελενλή (περ. 1750-1822), πολυγραφώτατος ἀξιόπιστος συγγραφέας. Βιογράφος του ὁ Marsden, *A brief memoir of ... William Martin Leake* (1864): Βλ. πλήρη τίτλο στη βιβλιογραφία. Σημειώνεται ὅτι τὸ ὄνομα «Martin» εἶναι τὸ παλαιότερο οἰκογενειακὸ ἐπώνυμο τοῦ Ληκ. Βλ. και Σαββίδης, «Ὁ Μιλόρδος-Ποιητὴς και ὁ Συνταγματάρχης-Τοπογράφος (George Gordon Lord Byron & William Martin Leake)» στο συλλογικὸ ἔργο «Περιηγήσεις στον Ἑλληνικὸ χώρο», 1968, σσ. 89-111.

91. Leake, *Travels in Northern Greece*, τόμος I (1835), σσ. 291-292.

92. Ὁ ἴδιος, ὄ.π. (: σημ. 91), I, σ. 410.

93. Ὁ ἴδιος, ὄ.π. (: σημ. 91), τόμος IV (1835), σ. 258.

Θεσσαλία, ως ευρισκόμενη στην πιο παραμελημένη κατάσταση» (in the most neglected condition)⁹⁴.

§47. Παρ' ότι μια πρώτη μας επιτόπια έρευνα (10 Μάη 1995) απότυχε να βρει στοιχεία, (έρευνα που λόγω του επείγοντος της παρούσας δημοσίευσης δεν μπορούσε άμεσα να συνεχιστεί), υποθέτουμε —με επιφύλαξη πάντοτε— ότι τα λείψανα της γέφυρας 3 χλμ. νότια της «Μπαλντούμας» πρέπει ν' αποδοθούν στο «γεφύρι τῆς Κυράς» του Ληκ και Λαμπρίδη. Συνηγορεί και τούτο: Δέκα χρόνια μετά το τελευταίο (του 1809) πέρασμα του Ληκ από 'δω, πρέπει να έκανε το ίδιο ταξίδι από τα Γιάννενα προς το Μέτσοβο, μέσω του ίδιου κύριου δρόμου, πάνω από την ίδια γέφυρα στις 27 Μαρτίου 1819 ο Γάλλος ζωγράφος Λουδοβίκος Ντυπρέ (Louis Dupré, 1789-1837), (όταν ταξίδευε από την Ήπειρο προς τη Θεσσαλία, στην Κωνσταντινούπολη και Αθήνα), διανυκτερεύοντας εκεί σ' ένα διπλανό χάνι, [το πρόγονο χάνι πρόδηλα «της Μπαλντούμας»]: ο ίδιος αναφερόμενος σ' αυτό προσδιορίζει τη θέση του ως προς το γεφύρι, του οποίου επαναλαμβάνει τη γνωστή μας ονομασία: δηλαδή γράφει ακριβώς «Khan, voisin du pont de la Kyra» (= χάνι, γειτονικό του γεφυριού της Κυράς)⁹⁵. Το γεφύρι το σχεδίασε προφανώς την επομένη μέρα (28 Μαρτίου 1819), και όπως επίσης εκεί αναφέρει το χρησιμοποίησε ως συμπληρωματικό στοιχείο βάθους ενός πίνακα του με κύριο θέμα την απεικόνιση Έλληνα προύχοντα στα Γιάννενα του Αλή Πασά Τεπελενλή (απόσπασμα σε εικ. 21)⁹⁶.

§48. Θα μπορούσε κανείς να σχολιάσει ότι πραγματικά το γενικό τοπίο μοιάζει, ο δρόμος που έρχεται από τα Ιωάννενα και κατεβαίνει από τον Δρίσκο στον Άραχθο και περνάει τη γέφυρα. Αυτή εμφανίζεται από τα κατάντη, σχεδιασμένη από σημείο στην αρχή της ανάβασης προς Μέτσοβο. Η γέφυρα παρουσιάζεται σαφώς με τρία κύρια τόξα, ένα τέταρτο μικρότερο (σε ύψος και μισού ανοίγματος) στη δεξιά όχθη εκτός κοίτης, και ανακουφιστικά τόξα και τοξύλλια στα βάθρα. Παρόμοιο δε προς το μικρότερο τόξο ίσως υπήρχε και στην αριστερή όχθη, που καλύπτεται από τη φυλλωσιά. Τα βάθρα σχεδιάζονται υψηλά, τα δύο μεσαία μέσα στην κοίτη, η οποία αμέσως μετά στρέφεται αριστερά. Το κατάστρωμα του δρόμου ανεβοκατεβαίνει ομόλογα με τα εξωράχια των τριών κύριων τόξων. Ο Ντυπρέ θεωρείται αξιόπιστος ζωγράφος από την άποψη απόδοσης των πραγμάτων. Έτσι πρέπει να έχουμε εμπιστοσύνη στο σχέδιο του ως μαρτυρία, συ-

94. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 91), IV, σ. 258.

§47, 95. Dupré, Voyage (1825, 1835), σ. 18-19.

96. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 95), πίνακας X «Un Grec de Janina». Τον πίνακα αυτόν παρουσιάζει και η νέα έκδοση του Σπ. Αραβαντινού, Ιστορία Αλή Πασά, τόμος II (1979), σ/σ 480-481, ο δε Σπ. Μαντάς χρησιμοποιεί στο εξώφυλλο («κουβερτούρα») του βιβλίου του «Το Γεφύρι και ο Ηπειρώτης» (1987).

νυπολογίζοντας παράλληλα ότι το τελικό σχέδιο, αυτό συγκεκριμένα έγινε με βάση ένα μάλλον γρήγορο επιτόπιο σκαρίφημα.

§49. Συνδυάζοντας όλα τα παραπάνω στοιχεία παρά τη μη απόλυτη σύμπτωσή τους μπορούμε να κάνουμε την υπόθεση ότι σχετίζονται με το «γεφύρι της Κυράς» κι αυτή με τα μεγάλα κατάλοιπα γεφύρας εδώ κάτω 3 χλμ. νοτιότερα της Μπαλντούμας. Αυτό υπό τον όρον ότι ο Ληκ αναφέροντας τρίτοξη γέφυρα (βλ. §46), την χαρακτηρίζει έτσι από τα τρία κύρια τόξα (βέβαια η υπόθεση αυτή είναι το αδύνατο στοιχείο στην ταύτιση). Το κατάστρωμα του δρόμου που ανεβοκατεβαίνει, μπορεί να οριζοντιώθηκε μεταγενέστερα (ενδείξεις γι' αυτό δεν λείπουν όπως είδαμε, §41). Η στροφή και μετατόπιση της κοίτης αριστερά είναι αναμφισβήτητη. Όσο για την ονομασία της «γέφυρας της Κυράς» και ως «γέφυρας της Μπαλντούμας» (βλ. §46, σημ. 89) μπορεί να υποστηριχτεί ότι το δεύτερο όνομα το πήρε γιατί δεν υπήρχε και άλλη στην περιοχή μ' αυτό το όνομα. Σε κάθε περίπτωση, είτε ταυτίζονται, είτε όχι τα παραπάνω, πρέπει να θεωρούμε βέβαιο, ότι είναι προγενέστερα του Ζιώγα Φρόντζου.

§50. Ένας παράγοντας ακόμα του προβλήματος του νέου γεφυριού της Μπαλντούμας που ανέλαβε να χτίσει ο Κάλφας Ζιώγας Φρόντζος από κοινού με τον Μολιστηνό πρωτομάστορα Ευάγγελο (βλ. §35 σημ. 74) είναι μια σχετική απεικόνιση. Πρόκειται για μια φωτογραφία της τριετίας 1928-1931 της Έλλης Παπαδημητρίου με θέμα Γεφύρι στον Άραχθο [του δρόμου] προς Μέτσοβο, όπως η ίδια το χαρακτηρίζει⁹⁷ (εικ. 22). Πρόκειται για μεγάλη μονότοξη γέφυρα με ένα πολύ μικρότερο τόξο δίπλα και το δρόμο να ανηφορίζει στη μεγάλη καμάρα και μετά να κατεβαίνει, με κλίση ανόδου και καθόδου μεγάλη. Με διπλή σειρά θολιτών κατασκευάστηκαν και τα δύο τόξα. Γενικά η τεχνική τους είναι η συνηθισμένη του 19ου αιώνα στα έργα γεφυροποιίας που εξετάζουμε. Δηλαδή θα μπορούσε να αποδοθεί στον Ζιώγα Φρόντζο. Αλλά το πρόβλημα παραμένει γιατί δεν γνωρίζουμε αν και που υπάρχει. Η έρευνα θα συνεχιστεί και μετά την δημοσίευσή του ανά χείρας κειμένου...

* *

§51. Το βέβαιο έργο που προσέδωσε τη φήμη στο Ζιώγα Φρόντζο είναι η γέφυρα της Κόνιτσας πάνω στον Αώο, έργο της ωριμότητάς του, τότε 55 περίπου χρόνων (εικ. 23, 23A, 24)⁹⁸.

§50, 97. Παπαδημητρίου, Παλιές φωτογραφίες (1977), σ. 29.

§51, 98. Από τις σημαντικότερες παλαιές φωτογραφίες του Γεφυριού της Κόνιτσας είναι αυτή της Παπαδημητρίου, ό.π. (: σημ. 97), σ. 31 χωρίς ούτε ένα πλατάνι (!) και του Μελετζή, βλ. εικ. 23A. Παρόμοια με την τελευταία είναι αυτή στο Σπ. Μαντά, Γεφύρι και Ηπειρώτης (1987), σ. 35 εικ. 16 (χωρίς παραπομπή σε πηγή). Αλλά προσοχή σε μία παραδρομή: στον ιδίου Σπ. Μαντά, Ηπειρωτικά Γεφύρια, σ. 84 η εικ. 35 παρά τον τίτλο της δεν είναι του γεφυριού της Κόνιτσας. Η φωτογραφία αυτή (χαρακτηριστικά ασπρόμαυ-

Στη θέση αυτή του ποταμού δεν είναι γνωστό πότε πρωτοκατασκευάστηκε γέφυρα. Δηλαδή δεν αληθεύει το αναφερόμενο από το Σταύρο Μαθ. Γκατσόπουλον: «Ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε κατὰ τὴν παρελθοῦσαν ἑκατονταετηρίδα γέφυρα ἐπὶ τοῦ Ἄφου οἱ κάτοικοι πολλὰ ἔπασχον καὶ πολλοὶ ἐν ὥρᾳ χειμῶνος ἐπνίγοντο. Τότε κατεσκευάσθη τὸ πρῶτον - 1823 παρὰ τὴν θέσιν Τσαρπάλη ξυλίνη γέφυρα διὰ κοινῆς συνδρομῆς τῶν κατοίκων τῆ ἐπιστασία τοῦ Δημητρίου Λιάμπη»^{98α}. Εκτός από την ενδιαφέρουσα τοπωνυμία «Τσαρπάλη», όλα τα άλλα αντλεί χωρίς να το αναφέρει από τον Ιω. Λαμπρίδη⁹⁹, ο οποίος ωστόσο δεν χαρακτηρίζει την γέφυρα του 1823 ως «πρώτη». Βέβαιο είναι ότι στα 1809 υπήρχε εκεί γέφυρα, άγνωστο κι αυτή πότε κατασκευασμένη. Ιδού η μαρτυρία: «Στις 5 [ἡ ὥρα] καὶ 35 [', τὸ ἀπόγευμα] περνᾶμε τὴ γέφυρα τῆς Κόνιτσας, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα ὅπου τὸ ποτάμι προβαίνει στὴν πεδιάδα ἀνάμεσα σὲ δύο δασωμένες κρημνώρεις ἀπέραντου ὕψους...» («At 5.35 we cross the bridge of Kónitza, just below the opening where the river emerges into the plain between two woody precipices of immense height,...») γράφει ακριβῶς ο αξιόπιστος συγγραφέας Γουίλιαμ Μάρτιν Ληκ (βλ. γι' αὐτὸν §46 σημ. 90) στις 8 Ιουνίου 1809¹⁰⁰. Εκείνο το πρωινό εἶχε ξεκινήσει ἀπὸ τὴ Βήσσιανη καὶ πέρασε ἀπὸ τὰ Τσαραπλανά («Tjaraπlανά» στο κείμενο καὶ «Τζαραπλανά» σε υποσημείωση, τὸ σημερινὸ χωριὸ Βασιλικό)¹⁰¹.

§52. Σημειώνουμε μια πληροφορία του Ληκ ιδιαίτερου ενδιαφέροντος ἀπὸ τὴν ἀποψη τυχόν επιπτώσεων τῶν καιρικῶν συνθηκῶν στὴ θερινὴ γεφυροποιΐα. Ὄταν τὸ πρωὶ ἐκείνης τῆς ἡμέρας ἐφυγε ἀπὸ τὴ Βήσσιανη ὁ οὐρανὸς ἦταν κατακάθαρος· ἀπὸ τὴ 9 ἡ ὥρα ἄρχισαν νὰ μαζεῦονται λίγα σύννεφα στα βουνά πίσω ἀπὸ τὴν Κόνιτσα, που ὅλο καὶ πύκνωναν, μέχρις ὅτου τελικὰ ξέσπασε ἐκεῖ κατακλυσμιαία βροχὴ ἐν μέσω αστραπῶν καὶ βροντῶν. Ὅμως οὔτε μία σταγόνα ἐπέσε στο δρόμο του, οὔτε πάνω ἀπὸ

ρη, δίπλα στις ἐγχρωμες δικές του) προέρχεται ἀπὸ τὸν Γ. Μέγα, Τραγούδι Γεφυριού Ἀρτας (1971), σ. (194), Πίνακας Β' (1) «Γέφυρα τῆς Κόνιτσας». Καὶ οἱ δύο παρασύρθηκαν. Για νὰ ἀπαντηθεῖ δε καὶ τὸ ἐρώτημα ποιο εἶναι τὸ εἰκονιζόμενο γεφύρι, θα ελέγαμε ὅτι πιθανότατα πρόκειται γιὰ τὸ Γεφύρι τῆς Τατάρνας ἢ Μαρδάχας στὴν Ευρυτανία, βλ. Μαντάς, ὄ.π. σ. 114 εἰκ. 71. (Ἡ παραπομπὴ λοιπὸν στὴς πηγές μας δὲν εἶναι μόνο γιὰ βιβλιογραφικὴ τεκμηρίωση καὶ ἀπόδοση τιμῆς στους πρὶν ἀπὸ ἐμᾶς σχετικὰ συγγράψαντες καὶ ἀσχοληθέντες, ἀλλὰ καὶ ἀπαλλαγὴ μας —ὡς ἓνα βαθμὸ— ἀπὸ τυχόν ἀβλεψίες ἐκείνων).

§51, 98α. Γκατσόπουλος, «Κόνιτσα» (1963), σ. 7 στ. β' §1: ἡ ἀραίωση δική μας.

99. Λαμπρίδης, ὄ.π. (: σημ. 86), μέρος Α' (1880), σ. 150: Ἀγαθοεργήματα στο «Τμήμα Κονίτσης» αριθ. 1).

100. Lake, Travels in Northern Greece, τόμος IV (= τέταρτος), σ. 107 (τὸ κείμενο), σ. 104 (ἡ ἡμερομηνία), σ. 1 (ἡ χρονολογία).

101. Ὁ ἴδιος, ὄ.π. (: σημ. 100), σ.σ. 103 καὶ 106 (σημ. 1). Τέσσερα χρόνια πρὶν (στις 20 Οκτωβρ. 1805) ὁ ἴδιος (βλ. σημ. 100, ἀλλὰ στὸν τόμο I, σελ. 396-397) περιγράφει πὺς πρωτοεἶδε τὴν Κόνιτσα ἀπὸ τὰ υψώματα τῆς Οστανίτσας (Ostanítza, σημ. Ἀηδονοχώρι).

την Κόνιτσα, — παρ' ότι όλα τα βουνά στις γύρω κοιλάδες ήταν πλακωμένα από απειλητικά σύννεφα¹⁰². Τη νύχτα της 8 προς την 9 Ιουνίου ολόκληρη η κοίτη του ποταμού, πλάτους μισού μίλιου (= 800 μ.) κάτω από την πόλη, κατακλείστηκε εντελώς από τα νερά. Οι ξαφνικοί αυτοί κατακλυσμοί, που [εδώ] ονομάζουν «πλημμύραις» (!) ή «πλημμύρια» (ελληνικά στο κείμενό του), είναι στην Κόνιτσα συνηθισμένοι. Με την νεροποντή ετούτη σταμάτησαν οι βροχές, που κάθε μέρα πέφτανε επί ένα μήνα τώρα. Ως το μεσημέρι (της 9 Ιουνίου) τα νερά αποτραβήχτηκαν, έχοντας σκορπίσει κορμούς δέντρων και ψάρια στις όχθες του ποταμού Αώου¹⁰³.

§53. Το υδρωνύμιο «Αώος» —σημειώνεται επ' ευκαιρία— τότε ήταν άγνωστο στον κόσμο. Ο Ληκ γράφει «Viosa» γιατί το άκουσε ελληνικά «Βιώσα», καθώς κατά τόπους και «Βο(β)ούσα» ή «Βουήσσα» (ελληνικά στο βιβλίο του), όταν πρωτοαναφέρει το ποτάμι στις 28 Δεκεμβρίου 1804, περιγράφοντας τη συμβολή σ' αυτό του Δρίνου στα μέρη του Τεπελενιού¹⁰⁴. Υπενθυμίζεται ότι στο χάρτη του βιβλίου Σπ. Π. Αραβαντινού του 1895 (του χαρτογράφου Μ. Χρυσόχου) το ποτάμι καταγράφεται στα μέρη της Κόνιτσας ως «Βοϊούσα» (και στις πηγές του το εκεί χωριό ως «Βωβουήσσα»)¹⁰⁵. Ωστόσο αμέσως μετά την Κόνιτσα, όπως στη Συκιά και στα Τσαραπλανά, ο κόσμος τότε το έλεγε το ποτάμι «Κονιτζιώτικο» όπως το γράφει ο Ληκ «Konitziótiko». (Ο δε Βοϊδομάτης, πάντοτε «Βοϊδομάτης» και στον Ληκ «Voidhomáti»)¹⁰⁶.

§54. Στις 10 Ιουνίου 1809 στις 5^ω και 5' το απόγευμα ξαναπερνάει ο Ληκ τη γέφυρα της Κόνιτσας κάτω στο ποτάμι¹⁰⁷ φεύγοντας για την Αρτσίστα (Artzísta, σημ. Αρίστη)¹⁰⁸ και τα Γιάννενα. Αλλά τι είδους γέφυρα ήταν αυτή, δηλαδή ξύλινη ή πέτρινη, δεν μας λέει. Σε 12-13 περιπτώσεις γεφυριών, που πρόχειρα ανιχνεύτηκαν στον Ληκ, μοναχά στις μισές ξεκαθαρίζει ότι ήταν πέτρινες¹⁰⁹. Στην περίπτωση μόνο της καταστραμμένης στα

§52, 102. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 100), σ. 107.

103. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 100), σ. 114.

§53, 104. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 100), αλλά στον τόμο I, σ. 30 και σημ. 1. Βλ. και τόμο IV, σ. 116 όπου αναφερόμενος στα αρχαία υδρωνύμια: Ἄωος, Αἴας, Αῦα, Αῦος, (Ἄρανα) καταγράφει τις λαϊκές ονομασίες: Vuíssa, Vonússa, Viósa.

105. Σπ. Αραβαντινός, Ιστορία Αλή Πασά (1895), τόμος II, χάρτης στο τέλος.

106. Leake, ό.π. (: σημ. 100), IV, σ. 107.

§54, 107. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 100), IV, σ. 124.

108. ό. σημ. 107, σ. 126.

109. Leake, ό.π. (: σημ. 100), τόμος I. πέτρινες: - σ. 26 (τετράτοξη Δρίνου στο Αργυρόκαστρο, την είδε 27 Δεκ. 1804), - σ. 30 (του Σούμπαση στο Δρίνο, 28 Δεκ. 1804), - σ. 232 (στο ποτάμι Βουβό κοντά στο Καστρί, 3 Ιουλ. 1805), - σ. 270 (στον Άραχθο, στο δρόμο προς Καλαρύτες, 4 Αυγ. 1805), - σ. 304 (του Πασά, εξάτοξη στον Αλιάκμονα, Vistritza, 4 Σεπτ. 1805), πρόσθεσε του Αώου στο Τεπελένι (-σ. 31: 28 Δεκ. 1804, - σ. 51: 2 Ιαν. 1805), καθώς και αυτή στο Βοϊδομάτη. - Οι άλλες γέφυρες χωρίς προσδιορισμό υλικού δομής: - σ. 273 (σε

1801 γέφυρας του Αώου στο Τεπελένι αναφέρει ότι στη θέση των πεσμένων πέτρινων τόξων χρησιμοποιούσαν προσωρινά μια ξύλινη επικοινωνία¹¹⁰ (wooden communication, όρος που μπορούσε να έχει εφαρμογή στις ξύλινες γέφυρες). Χαρακτηριστικά όταν ο Ληκ την ίδια εκείνη ημέρα (10 Ιούνη) στις 6^ο55' μμ περνάει τη γέφυρα του Βοΐδομάτη, αφιερώνει γι' αυτή έστω δυό λόγια: «Η γέφυρα είναι της συνηθισμένης αλβανικής κατασκευής, [δηλαδή] πολύ ψηλή και στενή» («The bridge is of usual Albanian construction, very high and narrow»)¹¹¹, προφανώς λοιπόν πέτρινη τοξωτή.

§54α. Ο προσδιορισμός «αλβανικής κατασκευής» προκαλεί σκεπτικισμό και απαιτεί μια ερμηνεία. Κατ' αρχήν ίσως θα μπορούσε να υποτεθεί ότι εκείνα, ίσως και τα προηγούμενα χρόνια, τη γνώση ή φήμη για την καλή κατασκευή πέτρινων τοξωτών γεφυριών είχαν οι Αρβανίτες πρωτομαστόροι. Δεν υπάρχει πάντως λόγος να θεωρηθεί (εδώ που βρισκόμαστε στα «Μαστοροχώρια» της Κόνιτσας) η αναφορά αυτή του Ληκ ως μεροληπτική γιατί αλλού αντικειμενικά καθορίζει την ελληνική καταγωγή του δημιουργού γεφυριού πάνω στον Αώο ποταμό κάτω από το Τεπελένι (που είχε παρασυρθεί στα 1801), του αρχιμηχανικού και αρχιτέκτονα του Αλή Πασά, του κυρ-Πέτρου¹¹².

Εξ άλλου σημειώνονται δυο παρατηρήσεις: 1) Δεν υπήρχε πληθώρα Αλβανών μαστόρων πέρα από το κύριο πολιτιστικό τρίγωνο της Αλβανίας, Ελμπασάν (Elbasani), Αχρίδα (Ohri), Μοσχόπολη (Voskopojë)^{112α}, όπου οι φημισμένοι μαστόροι Ντεμπρελήδες (έργο τους το αρχοντικό Ναν-

κλάδο Αράχθου, Καλαρύτες, 4 Αυγ. 1805), - σ. 294 (στο Μετσοβίτικο, 1 Σεπτ. 1805), - σ. 302 (στο Βενέτικο Γρεβενών, Σεπτ. 1805), - σ. 322 (στον Αλιάκμονα, bridge of Smighes, κάτω από Βογατσικό, 7 Σεπτ. 1805), - σ. 335 (νέα γέφυρα στο Δεβόλη, περιοχή Κορυτσάς, 9 Σεπτ. 1805).

110. L e a k e , ό.π. (: σημ. 100), τ. I, σ. 31 §2.

111. L e a k e , ό.π. (: σημ. 100), IV, σ. 125. Να σημειωθεί ότι και σε άλλη περίπτωση ο L e a k e (ό.π. τόμος I, σ. 51) γράφει ότι τα γεφύρια των Αλβανών μαστόρων χαρακτηρίζει το πολύ μεγάλο ύψος: «The Albanians... by making the arches of their bridges of an excessive height».

— Για τη γέφυρα Βοΐδομάτη βλ. και Μαντάς, *Ηπειρωτικά Γεφύρια* (1984), σσ. 37-38, σσ. 108-109 = εικ. 63, 64, 65.

§54α, 112. L e a k e , ό.π. (: σημ. 100), I, σ. 31, σ. 51, σ. 223, (σ. 229, σ. 254). - Πετρονώτης, *Αρχιτέκτονες του Αλή* (1994), σσ. 367-372. Στη σ. 371 §9 γράφεται: «Τον Ιανουάριο ... του 1805 το γεφύρι αναφέρεται ότι είχε καταστραφεί...». Το γεφύρι καταστράφηκε το έτος 1801, όπως προκύπτει από το κείμενο L e a k e , ό.π. I, σ. 31, άρα είχε χτιστεί νωρίτερα: αυτά προς διόρθωση.

112α. Ο Σωτήρης Κίσσας (1948-1994), στο Μπεράτι Αλβανίας, 23 Απρ. 1987, αναφέρθηκε στο χώρο αυτό, υπογραμμίζοντας την ανάπτυξη σ' αυτόν της Αρχιτεκτονικής και Τέχνης στον 18ο αιώνα. Για τον Σ. Κίσσα, βλ. «Θεσσαλονίκη», *Επιστ. Επετηρίδα Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Δήμου Θεσσαλονίκης, Τόμ. Δ' (1994)*.

τζή, στην Καστοριά, περ. 1750^{112β}), οι Ελμπασανλήδες (με μουσουλμάνους πρωτομαστόρους σε έργα του Αλή Πασά στα 1817^{112γ}, και άλλους με αποτελεσματική παρουσία και στη Στερεά Ελλάδα^{112δ}), καθώς και οι τεχνίτες της Όπαρης^{112ε} (με ξακουστούς αυτούς από το Μπιθικούκι^{112ς} ως και στον

112β. Μουτσόπουλος, Μακεδονία (1982), σ. 429, εικ. 287.

— Ανώνυμος, Rila Monastery, (χ.χ.) σ. 4: Ο Krustyо Debraliyata στο α΄ μισό του 19ου αιώνα δουλεύει στο μοναστήρι της Ρίλας, κατά τους Βούλγαρους μελετητές.

— Σε εικόνα 1864 Τέμπλου Αγίου Γεωργίου Σερρών γράφεται «... του ...ισναφιού των Δεπρελήδων μαστόρων (τεκτόνων)»: Αναστάσιος Καραναστάσης, στα «Σερραϊκά Ανάλεκτα» Α΄ (1992) σ. 164 σημ. 53, παραπέμποντας και στον Γ. Β. Καφταντζή, Ιστορία πόλεως Σερρών (1967) σ. 175 επιγραφή 207.

— Μεγάλη παροιμία φημισμένων Ντεμπρελήδων μαστόρων δημιουργήθηκε και στη Θεσσαλονίκη: Σφενδόνης, Ντεμπρελήδες στη Θεσσαλονίκη, ΜΗΣ 57 (1977), σσ. 199-205· από τα ορεινά χωριά της Δίβρας (Ντίμπρας), κυρίως την Σέμπιστα και την Κλένη.

112γ. Αρχείο Αλή Πασά, Φάκελλος Φ3/51, έγγραφα με προσωρινό αριθμό (1136) και (1137) της 9 Σεπτ. 1817, όπου αναφέρονται ο [πρωτο]μάστορας Ιμπραχήμης Ελμπασανλής και ο [πρωτο]μάστορας Φέϊζας Ελμπασανλής.

112δ. Είδος μεγάλου υπόστεγου εξώστη/χαγιατιού με τρίριχτη στέγη στην Αρτοτίνα Δωρίδας ονομάζεται «αλαμπασάνικη λόντζα». Είναι εξέλιξη της απλούστερης «ριχτής λόντζας», στενότερης, με σκεπή κατ' επέκταση της κυρίας στέγης του σπιτιού: Λουκόπουλος, Αιτωλικαί Οικήσεις (1925) σ. (18)-19, εικ. 2 (= σχέδιο Δ. Πικιώνη) στη σ. 6. - Σκεπτόμαστε ότι πρόκειται για νεωτερισμό [του 19ου προφανώς αιώνα], που εισήγαγαν μαστόροι από το «Αλμπασάνι» = «Ελμπασάνι» (πρβλ. Κοσμά Θεσπρωτού / Αθανασίου Ψαλίδα, Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου... Ιωάννινα, Εκδ. Εταιρ. Ηπειρωτικών Μελετών 1964, σ. 5, και σχόλια στη σ. 95 (για σ. 5) για χρήση αμφοτέρων).

112ε. Πετρονώτης, Αρχιτέκτονες του Αλή Πασά (1994), σ. 368 §4 σημ. 9.

— Αρχείο Αλή Πασά, φάκελλος Φ28/(991)/(5) Μπεράτι 20 Μαρτ. 1818: ο [πρωτομάστορας] Θεωδωρής Ταβαντζής Οπαρλής δουλεύει εκεί στα έργα Αλή 9 Νοεμβρ. 1817/8 Μαρτ. 1818.

— Μαρτινιανός, Μοσχόπολις (1957), σ. 209 σημ. 1: Ο Τζα-Γιόκκας από τη Μάργιαννη Όπαρης, εδιηγείτο στα 1895 (Απρίλιο) τότε 129 (!) ετών, ότι έφηβος μαζί με τον πατέρα του και συγχωριανούς του εδούλευε 8 χρόνια στο χτίσιμο των σαραγιών του Αλή Πασά, στα Λιθαρίτσια Ιωαννίνων.

— Πρβλ. Θεσπρωτός / Ψαλίδα, Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου... (1964), σ. 18.

112ς. Πουλίτσας, Ενθυμήσεις Βορ. Ηπείρου (1928), σ. 61: «Μαστορονικόλας εκ κώμης Μπυτικούκι» στη Βόρειο Ηπειρο, 16ος αιώνας.

Παλιούρας, Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία (1985) σ. 375: Επιγραφή πρωτομάστορα μονόχωρης εκκλησίας Μεταμορφώσεως χωριού Στάνου στο υπέρθυρο βορείας εισόδου: «ΑΨΞΔ | ΜΑΣΤΙΡΟ ΧΡΙΣΤΙΟ ΑΠΟ ΒΙΘΙ ΚΟΥΚΙ | ΓΕΡΟΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΡΕΤΟΣ ΧΤΙΤΟΡΑΣ | 1764».

— Επί Αλή Πασά (ca. 1750-1822) στα Ιωάννινα τέλος 18ου / αρχές 19ου αι. ο αρχιμηχανικός του κυρ-Πέτρος πρέπει να καταγόταν από το Μπιθικούκι: Πετρονώτης, Αρχιτέκτονες του Αλή (1994), σ. 369 §5, (πρβλ. σ. 367, §2).

— Στην περίοδο 1820-1830 συμμετέχει σε έργα ανοικοδόμησης στη Μονή της Ρίλας στη Βουλγαρία ο εξ Υπισχίας καταγόμενος λαϊκός αρχιτέκτων Δαμιανός Πηχιών: Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, Ο Βόρειος Ελληνισμός κατά την πρώιμη φάση του Μακεδο-

Μωριά στα 1691^{112ζ}), και της Κολώνιας (που ωστόσο αυτοί βρῖσκαν κυρίως δουλειά στο Άγιον Όρος κυριαρχώντας στα 1885 εκεί μεταξύ των χριστιανών ομοτέχνων τους^{112η}. 2) Έτσι κι αλλιώς υπήρχε ή δημιουργήθηκε

νικού Αγώνα (1878-1894) ... Απομνημονεύματα Αναστασίου Πηχεώνα [1836-1912] (: Ίδρυμα Μελετών του Αίμου, αριθ. 196). Θεσσαλονίκη, 1983, σ. 355. - (Για τη Μονή Ρίλας, βλ. Margarita K o e v a , Rila Monastery, Bulgaria (: World Heritage). (Sofia:) Sofia Press. 1989, σ. 26 ο πρωτομάστορας Alexi Rilets επιστατούσε στην κατασκευή δυτικής πτέρυγας, στα 1819, - σ. 30-31 ο πρωτομάστορας (αυτοπροσδιοριζόμενος «architecton») Pavel [Ivanovich] χτίζει καθολικό «Γέννηση της Παρθένου» στα 1834-1837): Η «Υπίσχια» είναι ή περιοχή, είτε μάλλον κώμη περιφέρειας Μοσχόπολης ταυτιζόμενη με το χωριουδάκι Συμπίσκα δίπλα στο μαστοροχώρι Μπιθικούκι: η ερμηνεία οφείλεται στον Αναστάσιο Κωνστ. Πηχεών (1929-), Αθήνα, 15 Μαρτ. 1996, που άντλησε από Βορειοηπειρώτες μετανάστες. Ευχαριστούμε αυτόν, όσο και την ερευνήτρια Κούλα Ξηραδάκη για την παραπομπή σ' αυτόν και στο κείμενο Κωνστ. Απ. Βακαλόπουλου.

Ωστόσο η οικογενειακή ή εν γένει η παράδοση δεν είναι πάντοτε ο καλλίτερος οδηγός, καθώς η έρευνα έδειξε ότι η Υπίσχια (ή Υππισχία) ταυτίζεται μεν με την Σίπισχα (ή Σήπισκα), αλλά βρῖσκεται μακριά από το Μπιθικούκι, πλησιέστερα στη Μοσχόπολη και προς βορράν της (βλ. χάρτη Giovanni Amadori - Vergilj, La questione rumeliota e la politica italiana; Macedonia, vecchia Serbia, Albania, Epiro. Bitonto: Gatofulo, 1908, χάρτης στο τέλος «Sipiska»). Η Υπ(π)ισχία ή Σίπισκα (ή Σίπισχα) είναι γνωστή για την εκεί πρώιμη ύπαρξη ελληνικού σχολείου, ήδη από τα μέσα του 18ου αιώνα (βλ. Στέφανος Ι. Παπαδόπουλος, Εκπαιδευτική ... δραστηριότητα Ελληνισμού, Μακεδονίας (: Εταιρεία Μακεδ. Σπουδών, αρ. 31). Θεσσαλονίκη 1970, σ. 116, σημ. 3, αντλών από *Μ. Παρανίκα, Σχεδιάσμα περί τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων... Κωνσταντινούπολις 1867, σ. 70. -Βλ. και Σ. Ι. Βουτυρᾶ, Λεξικὸν Ἱστορίας καὶ Γεωγραφίας, τόμ. 9, Κωνσταντινούπολις 1890, σ. 29 λ. «Υπίσχιώτης (Μιχαήλ)». Ευχαριστούμε για υποδείξεις την Ευφροσύνη Παναγιωτίδου, ΙΜΧΑ.

112ζ. Στα 1691 ο πρωτομάστορας Βώτος με 20 μαστόρους έχτισε αντί 7.[000] γροσιών το «Καθολικό» Νέας Μονής Φιλοσόφου στην Αρκαδία: Μουτσόπουλος, Εκκλησίες Γορτυνίας (1956), σ. 73: τη χρονολογία της επιγραφής «Αχ΄Α» μεταγράφει «ΑΧΣΤΑ» και εξισώνει με «1661». Σε μεταγενέστερο διορθωτικό του αποκαθιστά την ορθή μεταγραφή του «ς» (= 90) και διορθώνει σε «1691» τη χρονολογία. Βλ. διορθώσεις και συμπληρώσεις Δημ. Ι. Πάλλα στο περιοδ. «Θεολογία», τόμ. ΚΗ' (1957), σσ. 478-486 και τόμ. ΚΘ' (1958), σσ. 151, 152-164, καθώς και Γεωργ. Α. Σωτηρίου, στο ίδιο περιοδικό «Θεολογία», τόμ. ΚΗ (1957), σσ. 599-600. - Ο Δημ. Ι. Πάλλας, Αρβανίτης ο ίδιος από την Κούλουρη (Σαλαμίνα) και μελετητής των μνημείων της Αλβανίας, θεωρούσε ότι ο πρωτομάστορας Βώτος πρέπει να καταγόταν από το Μπιθικούκι.

112η. [Ανώνυμος], Ἀπογραφικὸς Κατάλογος Ἁγίου Ὀρους, 1885 (αντίγραφο του χειρογράφου του οποίου δωρήθηκε από τον πατέρα Ιουστίνο Σιμωνοπετρίτη δια του Βασίλη Παπαγεωργίου στο Μουσείο των Μαστόρων της Πέτρας, στην Πυρσόγιαννη). Επί 1990 απογραφέντων λαϊκών, το σύνολο όσων δήλωσαν «κτίστης» και «ντουγραμματζής» [= ξυλουργός] ήταν περίπου 406 από μια πρώτη προσέγγιση. Απ' αυτούς 254 χριστιανοί τεχνίτες προέρχονταν από την περιοχή Κολώνιας (της γειτονικής Αλβανίας σήμερα). Ως ομάδα αριθμητικά έπονται οι μαστόροι περιφέρειας Καστοριάς. Υπογραμμίζεται η ελάχιστη παρουσία τεχνιτών από τα μεγάλα μαστοροχώρια επαρχίας Κονίτσης (όπως Βούρμπιανης και Πυρσόγιαννης) και Βοΐου (π.χ. Ζουπάνι και Ντόλος). Μια ερμηνεία είναι ότι αυτοί προτιμούσαν τα μεγάλα έργα που γίνονταν τότε στην Παλιά Ελλάδα (όπως οι σιδηρόδρομοι επί Χα-

κενό οικοδόμων στην Αλβανία. Αυτό κάλυπταν Πυρσογιαννίτες, Βουρμπιανίτες και άλλοι «Κονιτζιώτες» μαστόροι κτίζοντας σ' αυτήν τώρα σπίτια, γεφύρια, τζαμιά, εκκλησίες και σαράγια μπέϋδων. Είδαμε πριν (§§10-11) τον πρωτομάστορα ταγιαδόρο Γεώργιο Κ. Χρήστου από το Λισκάτσι (ή Λεσκάτσι, σημ. Ασημοχώρι) περιζήτητο στα σαράγια, —την πρόσκληση του Οσμάν Μπέη σε 60 Πυρσογιαννίτες μαστόρους με 60 μαστορόπουλα,— την παρουσία 50 μαστόρων από την Πυρσόγιαννη στο σαράϊ του Μπεχλιούλμπεγη το έτος 1827. Επίσης αναφερθήκαμε στα «ταξείδια» του Ζιώγα Φρόντζου (§9) και του Λάμπρου Μπέτσα (§14) εκεί. Προστίθεται τώρα και η κατασκευή έργων του Αλή Πασά στην πατρίδα του Τεπελένι στα 1814 από τον πρωτομάστορα Νικόλαο Λεσκατζιώτη^{112θ}. Την ίδια χρονιά ο Αλής βοήθησε στην ανέγερση στο Κουλικάντασι μονής επ' ονόματι του πατρός Κοσμά^{112ι}, υπό την επίβλεψη πιθανότατα μάστορα από τη Φούρκα της Κόνιτσας^{112ια}· αλλά σύμφωνα με ανέκδοτα στοιχεία όλοι οι μαστόροι που έστειλε ο Αλή Πασάς εκεί ήταν από την Ήπειρο^{112ιβ}. Ακόμα μιά άλλη κατασκευή λέγεται ότι πραγματοποιήθηκε, ο ναός του Αγιώργη της Κορυτσάς μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, από τον Πυρσογιαννίτη πρωτομάστορα Γιώργη Παπανικολάου-Στρέκο (1837-1920)^{112ιγ}.

Έτσι μήπως ο τύπος του πέτρινου γεφυριού της λεγόμενης «αλβανικής κατασκευής» ήταν μόνο αντιπροσωπευτικός μιας παλαιότερης παράδοσης, που είχε επιδώσει και κυρίως αφήσει παραδείγματα στην Αλβανία; — ή μήπως ο Ληκ μάλλον έδωσε αυτό το όνομα κατά συνθήκη, επειδή πρωτοείδε τέτοια γεφύρια, μάλιστα σε αφθονία στην Αλβανία και όταν ιδιαίτερα κατασκεύαζαν κατά το δυνατόν σκέτα την κάμαρά τους, χτίζοντας

ριλάου Τρικούπη (1832-1896), επτά φορές πρωθυπουργού 1875-1895). Εξ άλλου γνωρίζουμε, ότι ενώ οι Κολωνιάτες μαστόροι δουλεύανε συνεχώς 2-3 χρόνια εκεί, οι Πυρσογιαννίτες ξεχειμωνιάζανε στο χωριό τους και πηγαίνανε αργά στο Όρος ώστε να μην έμεναν εκεί το Μάρτιο του 1885 που έγινε η παραπάνω απογραφή, - γιατί είναι πραγματικά γνωστό ότι πληθώρα Πυρσογιαννιτών τεχνιτών (ιδίως οι Παπανικολάδες και Σιαντραίοι) εργάζονταν στο «Ρώσικο» Μοναστήρι (του Αγίου Παντελεήμονος) και στον Παντοκράτορα. - (Σημειώνεται ότι ως τελικός αύξων αριθμός του Απογραφικού Καταλόγου εμφανίζεται ο «2006». Αλλά δεν ανταποκρίνεται στον πραγματικό αριθμό απογραφέντων λαϊκών, γιατί πρέπει να αφαιρέσουμε: - α) 12, καθώς οι αύξοντες αριθμοί 268-279 δεν συνεπληρώθησαν, και - β) άλλους 4, αφού οι αύξοντες αριθμοί 1968-1971 αναφέρονται σε Ρώσους μοναχούς. Αφαιρώντας λοιπόν 16 συνολικά, απομένουν 1990. - Σχολιάζουμε το θέμα γιατί έτσι ερμηνεύουμε την αναφορά του αριθμού των 2006 λαϊκών, που συναντάμε στο κείμενο του Γεράσιμου Σμυρνάκη, Το Άγιον Όρος. Εν Αθήναις, 1903, σ. 237 §3).

112θ. Αρχείο Αλή Πασά. Φάκελλος Φ3, υποφ. 32/(28)/628/16 Δεκ. 1814.

112ι. Λαμπρίδης, Αγαθοεργήματα, Α' (1880), σ. 114 και σημ. 1: «Κολικούδασι».

112ια. Πληροφορία Αργ. Πετρονώτη από ανέκδοτη έρευνά του.

112ιβ. Σύμφωνα με τον καθηγητή Παναγιώτη Φ. Χριστόπουλο, στα χέρια του οποίου υπάρχουν τα σχετικά ανέκδοτα στοιχεία.

112ιγ. Πληροφορία Βασ. Παπαγεωργίου.

απλά στις δύο άκρες της μικρά κεκλιμένα επίπεδα, με αποτέλεσμα ο δρόμος να ανέβαινε απότομα στο γεφύρι; —όπως για παράδειγμα μπορεί κανείς να συγκρίνει και σ' αυτό το υπάρχον γεφύρι της Κόνιτσας την παλαιότερη κατάστασή του— μάλιστα χωρίς στηθαία - (εικ. 23), προς την μεταγενέστερη (και σημερινή) του με εξομαλισμένες περισσότερο τις προσβάσεις (εικ. 23Α).

*

§54β. Μετά λοιπόν από όλη αυτή την προεργασία ξαναγυρίζουμε και συνεχίζουμε την ιστορία του γεφυριού της Κόνιτσας, για να καταλήξουμε στο ακόλουθο συμπέρασμα: Αν εκείνο το γεφύρι που ο Ληκ πέρασε στα 1809 ήταν πέτρινο τοξωτό, λόγω του μεγάλου ανοίγματός του, η καμάρα του αντίστοιχα θ' ανέβαινε ψηλά, ψηλότερα από τα γεφύρια που διάβηκε ο Ληκ, και υποθέτουμε ότι αυτός δεν θα το άφηνε ασχολίαστο, ώστε τελικά συμπεραίνουμε ότι το χρησιμοποιούμενο γεφύρι στα 1809 ήταν ξύλινο.

*

§55. Κάποτε στα επόμενα 13-14 χρόνια (μετά το 1809) το παραπάνω γεφύρι της Κόνιτσας κατέπεσε. Γιατί στα 1823 ακούμε για την κατασκευή ξύλινης γέφυρας με την επιστασία του Δ. Λιάμπεη, — όπως είπαμε (βλ. §51, σημ. 98, 98α και 99).

Αλλά κι αυτή η γέφυρα δεν διατηρήθηκε παρά μόνο μια δεκαετία. «Παρασυρθεῖσα δ' αὕτη (1833) ὑπὸ πλημμύρας ἐπεσκευάσθη κοινῇ συνδρομῇ καὶ ἐπιστασίᾳ τῶν Β. Μάσσιου καὶ Π. Σκουμπουρδῆ»¹¹³. Οι Βασίλειος Μάσιος και Παναγιώτης Σκουμπουρδής, οι πρωτοσταντήσαντες αναφέρονται ως ευγενείς και φιλοπρόοδοι Κονιτσιώτες¹¹⁴. Αλλά κι αυτό το γεφύρι, λίγα χρόνια αργότερα, είχε την τύχη των προηγούμενων, χωρίς να προσδιορίζεται το πότε ακριβώς¹¹⁵.

*

§56. Και ήρθε η ώρα της πέτρινης γέφυρας. Γράφει σχετικά ο Ιω. Λαμπρίδης «...ἀπὸ ξυλίνης ἐγένετο (1870) δι' 120.000 γρ.[οσίων] λιθίνη. Συνήνεγκον δὲ οἱ ἐξῆς: Ἰωάννης Λούλη γρ. 50.000, ἀδελφοὶ Βασίλειος καὶ Ἀλκιβιάδης Ἰω. Λιάμπεῦ γρ. 5.000, Ἀγγελικὴ Παπάζογλου γρ. 2.000, Ἰωάννης Δ. Λιάμπεῦ γρ. 1.300, Γεώργιος Κ. Ζωΐδης 2.500 γρ., Μωχαμέτ Μπέϋς Σίσκος γρ. 2.500, ἀδελφοὶ Μπεκιάρη γρ. 1.060 κτλ. κτλ.»¹¹⁶. Τα επί μέρους αυτά ποσά συμποσούνται σε 64.360 γρόσια, υπολείπονται δε από τις

§55, 113. Λαμπρίδης, Αγαθοεργήματα, Α' (1880), σ. 150.

114. Γκατσόπουλος, ό.π. (: σημ. 98), σ. 7.

115. ό.π. στις σημ. 113 και 114.

§56, 116. Λαμπρίδης, ό.π. (: σημ. 113), Α' (1880), σ. 150. Σημειώνεται ότι στο κείμενό του μετά τις χιλιάδες δεν βάζει τελεία (.) αλλά υποδιαστολή (,), δηλαδή γράφει «120,000 γρ.» αντί «120.000 γρ.»

120.000 ποσό 55.640 γρ. όχι ευκαταφρόνητο, χωρίς να ονομάζονται οι χορηγοί του.

Απάντηση και συμπλήρωση των παραπάνω επιχειρείται από άλλα δημοσιεύματα: Απερίγραπτα —γράφεται ότι— ήταν τα δεινά από την έλλειψη γέφυρας «που υφίσταντο οι Κονιτσιώται και οι κάτοικοι των πέριξ χωριών μέχρι το έτος 1870». Το έτος εκείνο επισκέφτηκε την Κόνιτσα ο [γνωστός μας (βλ. §19)] βαθύπλουτος Ιωάννης Λούλης, ο οποίος ενθάρρυνε και οικονομικά ενίσχυσε την κατασκευή της πέτρινης γέφυρας, που άρχισε το 1870 και τελείωσε το 1871. Η δαπάνη της έφτασε τις 1.500 χρυσές οθωμανικές λίρες, από τις οποίες 500 διάθεσε ο Ιω. Λούλης, 50 πρόσφερε ο τότε Επίσκοπος Βελλάς και Κονίτσης Γερμανός, τις υπόλοιπες δε συγκεντρώσανε και καταβάλανε οι Κονιτσιώτες, Χριστιανοί και Οθωμανοί¹¹⁷.

§57. Ωστόσο το γεφύρι φαίνεται ότι άρχισε να κτίζεται ένα ακόμα χρόνο νωρίτερα απ' ότι συνήθως γράφεται, δηλαδή το έτος 1869, και ότι η ανοικοδόμηση του προχώρησε όχι με λίγες δυσκολίες. Αυτά προκύπτουν από σύγχρονη πηγή, την τουρκο-ελληνική εφημερίδα των Ιωαννίνων «Γιάνγια-Ιωάννινα», αριθμός φύλλου 60 της 6 Τζεματζιούλ εβέλ 1287 - 23 Ιουλίου 1870, όπως αναφέρεται από τον Τάσο Ευθυμίου, που παραθέτει και το κείμενο¹¹⁸: «Γράφουσιν εκ Κονίτσης ότι, κατά τὸ παρελθὸν ἔτος εἶχε κτισθῆ παρὰ τινος ἐργολάβου ἐπὶ τοῦ ποταμοῦ τοῦ διερχομένου παρὰ τὴν κωμόπολιν ταύτην μεγάλη τις γέφυρα ἐκ τυχαίων περιστατικῶν καταπεσούσης τῆς μεγάλης ἀψίδος αὐτῆς, ὁ ρηθεὶς ἐργολάβος ἤρχισε καὶ αὐθις τὴν ἀνοικοδομήν. Οἱ κάτοικοι τῆς Κονίτσης ἐκτιμῶντες τὰς ἐκ τῆς ὑπάρξεως τῆς γεφύρας ταύτης ὠφελείας προσεφέρθησαν αὐθορμήτως ἵνα κομίσωσι δωρεὰν ἱκανὴν ποσότητα σανίδων καὶ στύλων ἀπὸ τὸ μιᾶς ὥρας ἀπόστασιν κείμενον δάσος. Πιστεύεται δὲ ὅτι αἱ ἐργασίαι θέλουσι περατωθῆ ἐντὸς ὀλίγου».

§58. Μιὰ λίγο (σχεδὸν κατὰ 4 μῆνες) προγενέστερη πληροφορία, ἀπὸ τὴν ἴδια πηγή διευκρινίζει ποια ἦταν τὰ προαναφερόμενα «τυχαία περιστατικά», αἰτία τῆς βλάβης τοῦ ἔργου: «(19 Μαρτίου 1870). Εκ Κονίτσης γράφουσιν ἡμῖν ὅτι, ἡ ἀνέγερσις καὶ ἡ ἐπισκευὴ ἀπότινος (!) ἤδη ἀρξαμέ-

117. Γκατσόπουλος, ὀ.π. (: σημ. 98), σ. 7. Χωρίς να αναφέρει τὴν πηγή τῶν πληροφοριῶν του. Αὐτὴν ὅμως γνωρίζει ὁ Τακ. [ης] Παπ. [αδημούλης], βλ. περιοδικό «Κόνιτσα», ἔτος Α' τεύχος 1 (Μάιος 1962) σελ. 9, ὅπου ἀναφέρει ὅτι ἀκριβῶς ὡς ἄνω Στ. Γκατσόπουλος τὴν εἶχε θέσει ὑπ' ὄψει του' πρόκειται γιὰ «το ὑπ' αριθ. 1774/24-1-74 (!) φύλλον τοῦ Νεολόγου Κωνσταντινουπόλεως» (χωρὶς ἄλλα βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα· ἡ δυσκολία δε ἐπιτείνεται ἐξ αἰτίας τῆς ὑπαρξῆς πολλῶν ἐντύπων μ' αὐτὸ τὸ ἴδιο ὄνομα). Σημ. Ἡ ἐνδειξη ἔτους «74» προφανῶς ἀντιστοιχεῖ στο «1874». - Σημ. 2. Ὁ συγγραφέας ὑπογράφει ὡς «Τακ. Παπ.». Τὸ πλήρες ὄνομα τοῦ χρωστάμε στον Τάσο Ευθυμίου, Ιωάννινα, διευκρίνιση ἀπὸ τηλεφώνου, 14 Φεβρ. 1996.

§57, 118. Ευθυμίου, «Τὰ προ ἐκατονταετίας στὴν Κόνιτσα»: περ. «Κόνιτσα», τχ. 102-104 (1970), σ. 7 στ. β': ἡ ἀραίωση δική μας.

νη επί της γεφύρας της κειμένης πλησίον της κωμοπόλεως επί της οδού της συνδεούσης αυτήν και την πόλιν των Ιωαννίνων και συναπτούσης τον παρά την πρώτην εξ αυτών ποταμόν, ήτις ως είχομεν προαναγγείλει, είχε παρασυρθή ως εκ της επελθούσης υπερεκχειλίσεως των υδάτων του εν λόγω ποταμού αποπερατώθη ήδη ολοσχερώς»¹¹⁹.

§59. Η απρόβλεπτη πλημμύρα του ποταμού και η μοιραία επίπτωσή της στις σκαλωσιές της κατασκευαζόμενης γέφυρας αναδεικνύεται και πάλι από την τελευταία είδηση, γι' αυτό και πριν (§52) επιμείναμε τονίζοντας τον κατακλυσμό του Αώου κατακαλόκαιρα ή και αλλού άλλων ποταμών το επικίνδυνο φούσκωμα (§§21-22).

Αλλά πέρα απ' αυτό η συγ-κριτική θεώρηση των δύο τελευταίων δημοσιογραφικών πληροφοριών (§57, §58) προβάλλει τις δυσκολίες της έρευνας ακόμα και σε σύγχρονες των γεγονότων πηγές, που πρέπει να χρησιμοποιούνται είτε να θεωρούνται ως αξιόπιστες: Η προγενέστερη χρονικά είδηση (§58) αναγγέλει την ολοσχερή ήδη του έργου αποπεράτωση, ενώ η μεταγενέστερη (§57) την αναμενόμενη —έστω εντός ολίγου— ολοκλήρωση.

§60. Πραγματικά ούτε στα τέλη Αυγούστου 1870 είχε τελειώσει η κατασκευή, καθώς τότε ακούμε την ακόλουθη είδηση: «10 Σεπτεμβρίου 1870. Γράφουσιν εκ Κονίτσης ότι, την 26ην Αυγούστου τέκτων τις εκ των εργαζομένων επί της γεφύρας Κονίτσης, ονόματι Αθανάσιος εκ του χωρίου Προσόγιανης (!) της Επαρχίας Κονίτσης, απησχολημένος εις την εργασίαν αυτού κατέπεσεν εκ του άκρου της αψίδος της γεφύρας, εχούσης ύψος πενήκοντα τεσσάρων πήχεων, με την κεφαλήν προς τα κάτω επί της υπό την γέφυραν σεσωρευμένης (!) άμμου. Η επιτόπιος Αρχή αυθωρεί απέστειλεν εκείσε ιατρόν, όστις επεσκέφθη τον πεσόντα φέροντα μόνον μικρά σημεία πληγής επί της κεφαλής, ουδεν δι' έτερον παθόντα. Ο πεσών μετά τρεις ημέρας ιάθη ολοτελώς και επανέλαβε τας εργασίας αυτού ως και πρότερον»¹²⁰.

Σχολιάζεται πάντως ότι 54 πήχεις [προφανώς τεκτονικοί] πολλαπλασιαζόμενοι επί 0,75 μ. αναλογούν με 40,5 μ., διάσταση αναντίστοιχη προς το ύψος της γέφυρας (βλ. §70).

§58, 119. Ο ίδιος, ό.π. (: σημ. 118), τχ. 101; (1970), σ. 8 στ. β'. Η αραιώση δική μας. - Πραγματικά ως ορθή ελέγχεται η αναδημοσίευση από την εφ. «Γιάνγια-Ιωάννινα» [Έτος Α', αριθμ. 43, Πέμπτη τη 19 Μαρτίου 1870 (τη 29 Ζιλχιτζέ 1286), σ. 1 στ. β']. Για τον έλεγξαντα βλ. σημ. 120.

§60, 120. Ευθυμίου, ό.π. (: σημ. 118), σσ. 7-8, προφανώς αρύεται στην είδηση από την τουρκο-ελληνική εφημερίδα «Γιάνγια-Ιωάννινα» [Έτος Β'], Αριθμ. 67, [Πέμπτη τη 10 Σεπτεμβρίου 1870. (τη 26 Τζεμαζιούλ Αχίρ 1287), Σελ. 1, στ. β'], όπως επιβεβαίωσε και συμπλήρωσε στέλνοντας την 13 Μαρτ. 1996 σχετικό φωτοαντίγραφο από το φυλασσόμενο σώμα στο Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων ο αρχαιολόγος Δρ. Κωνσταντίνος Ζάχος, τον οποίον θερμά ευχαριστούμε. —Προσθέτουμε ότι επειδή ο λαός σε τέτοιες περιπτώσεις ακραίας

Ως χρόνο αποπεράτωσης της γέφυρας υποθέτουμε ότι πρέπει να δεχτούμε το έτος 1870, εννοείται όχι χωρίς επιφύλαξη. Κι αυτό γιατί υπάρχει η λίγο μεταγενέστερη έντυπη είδηση ότι τελείωσε η κατασκευή το 1871 (βλ. §56, σημ. 117).

§61. Το έργο πραγματοποίησε ο Ζιώγα-Φρόντζος με τη συνεργασία μεγάλου συνεργείου, περίπου 80 μαστόρων. Επικεφαλής τους είχαν τουλάχιστον 10 πρωτομαστόρους, «μπουλουκτσήδες», που εργάστηκαν με τα μπουλούκια τους. Φαίνεται ότι όλοι αυτοί οι μαστόροι ήταν ό,τι καλύτερο διέθετε η περιοχή.

Σημειώνεται δε (χωρίς να γίνεται αποδεκτή) και η ιδέα του Πυρσογιαννίτη Πέτρου Ι. Φρόντζου, ότι χρειάστηκαν περίπου 50.000 μεροδούλια^{120α}. Ο αριθμός προκύπτει από τη διαίρεση της δαπάνης 120.00 γρόσια (§56) δια του υποτιθέμενου ημερομίσθιου των 2,5 γρ. στα τέλη του 19ου αιώνα, σύμφωνα με τον πληροφορητή του Δημήτρ. Τσιτσιράγκο [1884-1981, τον ονομάστο Πυρσογιαννίτη πρωτομάστορα]. 50.000 μεροκάματα όμως σημαίνουν ότι συνεργείο 70 περίπου ατόμων έπρεπε να δουλεύει αδιάκοπα δύο ολόκληρα χρόνια. Βέβαια ο αριθμός των 70 δεν απέχει των 80, αλλά γενικά η βάση του υπολογισμού είναι λανθασμένη: αυτό γιατί (εκτός από τον πληθωρισμό στην οικονομία των 30 εκείνων χρόνων) το ποσό των 120.000 γροσίων δεν διατέθηκε ολόκληρο στην αμοιβή εργασίας, αλλά κατά ένα ποσοστό (άγνωστο πόσο) σε προμήθεια υλικών. Υπενθυμίζουμε πάντως ότι η κατάρρευση που σημειώθηκε αρχικά ανέβασε δραματικά τη δαπάνη για τα εργατικά, όπως αντίθετα η προσφορά δωρεάν ξυλείας (§57) κατέβασε το κόστος των υλικών.

§62. Στο γεφύρι της Κόνιτσας, απ' ό,τι γνωρίζουμε δούλεψαν συγκεκριμένα οι παρακάτω Πυρσογιαννίτες πρωτομαστόροι, μαστόροι και πελεκάνοι, όλοι ονομαστοί: Ο Χρήστος Παπαδημητρίου-Σερίφης (γενν. 1835), ο Ζήκος Γαλάνης (1834), ο Γιαννούλης Τσερώνης (1845), ο Γιώργος Παπαγιάννης Φρόντζος-Τσιγάρας (1825) με τα παιδιά του τον Δημήτρη και το Γιάννη, ο Κώτας Φρόντζος-Ζάνας με το γιο του Γιώργο (1849), ο Κώτσιος Φρόντζος-Ζίγκος (1830) με το γιο του Γιώργο (1854), ο Κώτα Γεωργίου Άδάμος (1811) με τον αδερφό του Γεράση, ο Γιάννης Σερίφης-Κατσιαμάνης (1830), ο Γιώργος Σερίφης-Γεωργόπουλος (1834), ο Νίκος Σερίφης (1820), (Στοιχεία από το αρχείο Κύρκα Σερίφη, βλ. επόμενη §63).

Λέγεται ότι συνεργάστηκε και ο γνωστός μας (§14) Λάμπρος Μπέτσας (Χαρίτος)¹²¹· αλλά —σκέπτεται κανείς— εάν αυτό αλήθευε, τότε το όνομα

σωτηρίας λέει για τον διασωθέντα «άγιον είχε!» υπενθυμίζουμε ότι στις 26 Αυγούστου άγεται η μνήμη «*Τῶν ἁγίων μαρτύρων Ἀδριανού καὶ Ναταλίας, καὶ τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάσαφ, βασιλέως Ἰνδίας*».

§61, 120α. Φρόντζος, ό.π. (: σημ. 1), σ. 31.

§62, 121. Μαντάς, Γεφύρι και Ηπειρώτης (1987), σ. 35 στ. α'. Σχετικά με το γεφύρι

του φημισμένου αυτού πρωτομάστορα δεν θα είχε διαιωμιστεί δίπλα σ' αυτό του Ζιώγα Φρόντζου ως συν-δημιουργού του γεφυριού της Κόνιτσας; Ενώ βέβαιη είναι η προσθήκη του ονόματος ενός ακόμα Πυρσογιαννίτη, του τυχερού μάστορο-Θανάση (βλ. §60). Εξ άλλου στη Φούρκα γνωρίζουν ότι συνεργάστηκε και ο πατριώτης τους Ιωάννης Δ. Γιώτας, της πιο μεγάλης εκεί μαστορογενιάς^{121α}. Όσο για Βουρμπιανίτες πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη η συμμετοχή τους, άγνωστο όμως το ποίοι και πόσοι¹²² (βλ. και §63α).

§63. Παραπάνω καταγράφονται, όπως βλέπουμε, επτά μέλη και συγγενείς της οικογένειας Σερίφη. Της ίδιας οικογένειας μέλος και κοινωνός ήταν ο για 40 χρόνια μουχταροδημογέροντας της Πυρσόγιαννης Κύρκας Σερίφης, γιος του μαστρο-Νίκου Σερίφη που δούλεψε στο έργο. Γεννημένος στα 1848, άρα σύγχρονος της κατασκευής και επί πλέον αξιόπιστος πληροφορητής. Το ανέκδοτο αρχείο του Κύρκα Σερίφη είναι από τα πολυτιμότερα αποκτήματα του καταρτιζόμενου Μουσείου των Μαστόρων της Πέτρας στην Πυρσόγιαννη.

§63α. Αυτός εδιηγείτο —σύμφωνα με την μαρτυρία του επιζώντος στην Καρδίτσα εγγονού του Στέφανου Σερίφη (γεννηθέντος το 1917) ότι: στο γεφύρι της Κόνιτσας δούλεψαν και Βουρμπιανίτες μαστόροι. Συγκεκριμένα αυτοί κατασκεύασαν το βορεινό ποδαρικό προς την πλευρά της Κόνιτσας.

Κόνιτσας βλ. στον ίδιον από σελ. 28-36 και στο πρώτο του βιβλίο: *Ηπειρωτικά Γεφύρια* (1984), σσ. 16, 18, 19, 29 κπ., σσ. 84-85 με εικ. 36, 37, 38' (προσοχή! για την εκεί εικ. 35, της σελ. 84 ισχύει η παρατήρησή μας στη σημ. 98).

— Προηγήθηκε ο Μο υ τ σ ό π ο υ λ ο ς, *Μακεδονική Αρχιτεκτονική* (1971), σ. 100 σημ. 19: «Οι Ζιώγας (Γούσιας) Φρόντζος και Λάμπρος Βέτσας που χτίσαν το γεφύρι της Κόνιτσας (1870)», χωρίς τεκμηρίωση, εξ άλλου «Ζιώγας» και «Γούσιας» δεν συνεκφωνούνται, βλ. σημ. 1.

121α. Αδελφός του Ιω. Δ. Γιώτα ήταν ο επίσης μάστορας Νικόλας Δ. Γιώτας, του τελευταίου και τα τρία παιδιά μαστόροι: ο Αχιλλέας Νικ. Γιώτας (1898-1982), ο Γιώργης («Γούσιας») Νικ. Γιώτας (1900-1983) και ο τρίτος ο (Ευ)θύμιος Νικ. Γιώτας που πέθανε μετά τον επαναπατρισμό των προσφύγων από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης το 1950. Ο Αχιλλέας και ο Γούσιας, αυτός «σπουδαίος μάστορας και άσσος πελεκάνος», είναι οι πληροφορητές για τη σύμπραξη του θείου τους στη γέφυρα της Κόνιτσας: πρβλ. *Εξάρχου, Φούρκα* (1987) σ. 210 §1, και σ. 570 ΣΤ' αρ. 14 και αρ. 18. Επί πλέον συνέντευξη Χρ. Εξάρχου 26 Ιαν. 1996, Θεσσαλονίκη.

122. Μαντάς, *Γεφύρι και Ηπειρώτης* (1987), σ. 24: σύμφωνα με όσα του είπε ο γέρο-μάστορας Πασχάλης Ζούνης, Πυρσογιαννίτης γεφυράς, αυτός που έκτισε στα 1926/1927 το γεφύρι του Κουβαρά στο Πωγώνι. Αυτός ανέφερε την συμμετοχή μαστόρων από την Βούρμπιανη στο γεφύρι της Κόνιτσας.

ΣΗΜ. Από προσωπική μας συνάντηση περί το 1988 στην Πωγωνιανή είχε αναφέρει ότι μικρό μαστορόπουλο είχε δουλέψει κοντά στον πρωτομάστορα πατέρα του, που με άλλους έφκιαξε γύρω στα 1913 το φημισμένο κωδωνοστάσιο Φιλιππιάδας (βλ. §21β). Η γενιά του Πυρσογιαννίτη πατέρα του ήταν κοντά στο κτίσιμο του γεφυριού της Κόνιτσας, πηγή πληροφοριών του μαστρο-Πασχάλη, που πρέπει να θεωρηθούν αξιόπιστες.

Ο ίδιος προσθέτει, σύμφωνα πάντοτε με τον παππού του, ότι το γεφύρι, επειδή φοβόντουσαν ξαφνική κατεβασιά νερού που θα μπορούσε να παρασύρει σκαλωσιές και καλούπια, το ξεκαλούπωσαν φρέσκο. Το πρόωρο ξεκαλούπωμα είχε ως αποτέλεσμα μια καθίζηση κατά 20 πόντους^{122α}.

§64. Από άλλες μαρτυρίες παραδίδεται ότι το γεφύρι έπαθε ρωγμή. Άλλοι πάλι αναφέρουν ότι αιτία της βλάβης ήταν το βορεινό ποδαρικό ανίσχυρο να αντιμετωπίσει τη μετωπική πίεση των ρευμάτων, γιαυτό και κατά την ανα-δόμησή του προτιμήθηκε η λοξή κατασκευή του. Η τέτοια λύση υποδείχτηκε κατ' όναρ (είδε όνειρο) στον πρωτομάστορα Φρόντζο^{122β}. Αλλά πρόκειται για μύθευμα όπως θα δούμε.

§65. Εν πάση περιπτώσει, είτε πρόκειται για ανακατασκευή, μετά από κατάρρευση (βλ. §57), είτε για μεγάλης έκτασης μερική επισκευή, η ανοικοδόμηση του γεφυριού πρέπει να αποπερατώθηκε στα 1870, σύμφωνα με όσα προηγουμένως υποστηρίξαμε (βλ. §60).

Η τέτοια βλάβη και αποκατάσταση του γεφυριού είχε ως αποτέλεσμα τη αντίστοιχη οικονομική ζημιά στους κατασκευαστές^{122γ}.

§66. Τελικά το έντεχνο της κατασκευής όσο και εν γένει η τελειότητα της μορφής του γεφυριού αναγνωρίζονται και βεβαιώνονται. Είναι γνωστή η παράδοση, ότι κατά την παραλαβή του έργου από τον Οθωμανό —όπως λέγεται— Κωνσταντινοπολίτη μηχανικό, αυτός εξέφρασε την απόλυτη ικανοποίησή του και ότι στο ερώτημά του προς τον Φρόντζο: —ποιό Πολυτεχνείο τελείωσε;— αυτός απάντησε με σκωπτική διάθεση ότι είχε τελειώσει το «Πολυτεχνείο της Κράπας» — όνομα του μικρού λόφου-λατομείου πάνω από την Πυρσόγιαννη¹²³.

§67. Αλλά περισσότερο σημαντικό για την αντοχή του έργου είναι τούτο: Όταν στα 1913 ο Τουρκικός στρατός από τον Τζιαβίτ Πασά υποχωρούσε, βομβάρδισε το γεφύρι, που χτυπήθηκε αλλά άντεξε¹²⁴. Ακριβέστερες

§63, 122α. Τα περί βλαβών στο γεφύρι επαναλαμβάνει και ο Μαντάς, ό.π. (: σημ. 122), σ. 35 στ. β'.

§64, 122β. Βλ. σημ. 122α.

§65, 122γ, βλ. σημ. 122α.

§66, 123. Τακ. Παπ. [αδημούλης], ό.π. (: σημ. 117), σ. 9 αντλώντας από άρθρο *Ευριπίδη Σούρλα δημοσιευμένο στο «*Ηπειρωτικόν Μέλλον*» [Αθηνών] φύλλα 82-83 (1947). Ο Ευριπίδης Σούρλας, στην ίδια εφημερίδα «*Ηπειρωτικόν Μέλλον*», περιόδου Β', έτους 36, αριθ. φύλλου 97/680 (6 Ιαν. 1970) επαναλαμβάνει το περιστατικόν, που όπως λέει «η παράδοσις διέσωσε». Χρονικά ενδιάμεσα πάλι ο Ε. Σούρλας στο βιβλίο του «*Δημ. Ζγκολόμπης*» (1958), σ. 51 ξαναγράφει την ιστοριούλα. Απ' αυτόν αντλεί ο Σπ. Μαντάς, *Γεφύρι και Ηπειρώτης* (1987), σ. 36 στ. α'. Ο ίδιος ο Μαντάς, *Ηπειρωτικά Γεφύρια* (1984), σ. 30 στ. α' κάνει μνεία Γερμανού μηχανικού αντλώντας από τον Μιχ. Δωρή, «*Ανώνυμη Αρχιτεκτονική - Γέφυρες*» στο περιοδικό «*Αρχιτεκτονική*», έτος 13, τχ. 77 (Δεκ. 1969), σ. 54. Ενώ ο Σ. Τουφίδης, *Η Κόνιτσα*, έκδοση 3η (1994), σ. 32 αναφέρει «*Τούρκους σπουδαγμένους στην Ευρώπη μηχανικούς*».

124. Μαντάς, ό.π.: (σημ. 122), σσ. 28-36, ιδίως 35-36. Παλαιότερη και πλησιέστερη

ή διαφορετικότερες πληροφορίες καταθέτει ο Τάσος Ευθυμίου: Στις 22 Φεβρουαρίου 1913 έγινε η απόπειρα καταστροφής του γεφυριού με ανατίναξη κατόπιν διαταγής του Τζιαβίτ Πασά. Το είχε από καιρό υπονομεύσει, αλλά Έλληνες —λένε— κάτοικοι αφαίρεσαν τη μεγαλύτερη ποσότητα «και έτσι η ζημιά που έπαθε ήταν μικρή». Άλλοι πάλι υποστηρίζουν πως ο Τουρκοκονιτσιώτης αξιωματικός Ρουστέμ Νταλήπ Βέης, ήταν αυτός που φρόντισε να μην καταστραφεί¹²⁵. Μάρτυρας αυτόπτης του μεγέθους της ζημιάς υπήρξε μαστορόπουλο 15 ετών από την Πυρσόγιαννη. Πέρασε κείνες τις μέρες, λίγο μετά τη βλάβη του. Πέρασε πάνω από το γεφύρι άκρη-άκρη. Άρα είχε κοπεί το πιο μεγάλο σε πλάτος μέρος της κορυφής της καμάρας, χωρίς αυτή να παρασυρθεί σε πλήρη κατάρρευση. Ήταν γερό έργο, θυμάται το μαστορόπουλο, ο Πασχάλης Ζούνης (βλ. §21β)^{125α}. Της εν συνεχεία επισκευής του υπάρχει φωτογραφική τεκμηρίωση (εικ. 25).

*

§68. Η γέφυρα της Κόνιτσας δεν έτυχε της δέουσας τεχνικής μελέτης. Η επιχειρηθείσα αποτύπωση από Υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού δεν ικανοποιεί. Το αποδεικνύει η σύγκριση ανάμεσα αφ' ενός στο σχέδιο τους της προς τα κατάντη (= δυτικής) όψης της γέφυρας (εικ. 26) και αφ' ετέρου στην αντίστοιχη φωτογραφία (εικ. 23) και αντίστοιχο σκαρίφημα μας (εικ. 29). Οι επισημάνσεις αυτές έχουν κυρίως το νόημα τεχνικών πληροφοριών για τη γέφυρα. Δεν εμφανίζονται λοιπόν εκεί (εικ. 26) οι οικοδομικές στρώσεις (στη διάκριση των οποίων βοηθάνε οι «σκαλότρουπες» της σκαλωσιάς, που και αυτές έπρεπε να σχεδιαστούν), δεν παρουσιάζονται οικοδομικές ιδιαιτερότητες που μπορεί να σχετίζονται με οικοδομικές φάσεις, όπως στο αριστερό ποδαρικό (στις εικόνες δεξιά) δεν ξεχωρίζονται ικανοποιητικά οι επτά οριζόντιες βαθμιαίες αναβαθμιδώσεις («πατούρες») που φαρδαίνουν έτσι προς τα κάτω το ποδαρικό, ούτε ανάμεσα στις 4-5 πιο ψηλές απ' αυτές μια κατακόρυφη διαφοροποίηση («πατούρα») μικρού βάθους. Στο δεξιό επίσης ποδαρικό δεν εμφανίζονται στο σχέδιο οι υπάρχουσες (βλ. εικ. 27) αντίστοιχες αναβαθμιδώσεις, ούτε το ανάλημμα παλαιού υδροφόρου αυλακιού υπό την γέφυρα. Το ποδαρικό αυτό φαίνεται ότι εξ αρχής είχε ιδιαίτερα προσεχτεί και χτιστεί όχι μόνο από εξαιρετικά μεγάλους, καλολαξευμένους λίθους και θολίτες υπέρ τη γένεση του τόξου (βλ. πάλι τόσο την εικ. 27, όσο και την εικ. 23, και σύγκρινε με το άλλο πο-

στα γεγονότα του 1913 πληροφορία, βλ. την αναφορά (Ανω νόμου) του 1913 αναδημοσιευομένη στην εφημερίδα «Αώς» της Κόνιτσας της 30 Ιουλίου 1954, σ. 1, ωστόσο υπερβολική: «...λιθίνη γέφυρα, ητις κατεστράφη έσχάτως υπό τόν Τζαβίτ πασά καθ' όν χρόνον έξεκένωσε τήν Κόνιτσα μετά τήν πτώσιν τών Ίωαννίνων». Αλλά, όπως γνωρίζουμε, η γέφυρα δεν καταστράφηκε ολοσχερώς.

§67, 125. Ευθυμίου «Πως απελευθερώθηκε η Κόνιτσα» (1963), σ. 18 (στ. β').

125α. Πληροφορία από τον ίδιο τον Π. Ζούνη στον Βασ. Παπαγεωργίου.

δαρικό), αλλά και πλατύτερο ίσως κατά 10-15 εκ. (4,10-4,15 μ. περίπου, έναντι 4,00 μ. περίπου του απέναντι του νότιου ποδαρικού). (Πρβλ. §73).

Στο δεξιό ποδαρικό υπήρχε και υπάρχει μικρή καμάρα που διευκολύνει τη διέλευση του αναφερθέντος παλιού αυλακιού νερού (εικ. 28 από τα ανάντη, εικ. 29 από τα κατάντη στο αριστερό μέρος, και εικ. 28α λεπτομερέστερα από τα κατάντη). Η σημαντική αυτή πρόβλεψη αγνοήθηκε στο σχέδιο αποτύπωσης (εικ. 27). (Το παλιό υδροφόρο αυλάκι διακρίνεται καθαρά στην εικ. 23).

§68α. Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο της γέφυρας (του οποίου επίσης σημειώνεται η παράλειψη στην αποτύπωση, εικ. 26), συνιστά η ορθογώνια μικρή κόγχη, που βλέπουμε ψηλά στη δυτική όψη, στο αριστερό μέρος (προς την Κόνιτσα), (εικ. 23, εικ. 29, 29Α), — σήμερα χωμένη στον κισσό (εικ. 29Β). Πρόκειται για ένα χαρακτηριστικό, όχι κατασκευαστικό, μήτε τυχαίο, αλλά σημείο αξιοπρόσεκτο και απαραίτητο κείνα τα χρόνια των προλήψεων και της μεγαλύτερης από τον άνθρωπο συναίσθηση της αδυναμίας του μπρος στα στοιχεία («στοιχεία») και τις δυνάμεις του περιβάλλοντος φυσικού κόσμου. Εκεί εύρισκε θέση συχνά η αποτροπαϊκή, και σώτειρα εικόνα ή τοιχογραφία προστάτη άγιου, — πολλές φορές ακόμα και πλάκα με την κτιτορική, οικοδομική επιγραφή, σπανιότατα δε με το όνομα του πρωτομάστορα.

Στην περίπτωση της δικής μας κόγχης (βλ. εικ. 29Α) φαίνεται πιθανότερο να υπήρχε ενεπίγραφη πλάκα, που κάποτε έπεσε. Αυτό γιατί όχι μόνο ίχνη αγιογραφίας δεν διακρίνονται, αλλά ούτε καν υπολείμματα κονιάματος (ως στρώματος προετοιμασίας τοιχογραφίας), όπως κανονικά θα περίμενε κανείς σ' αυτό το λίγο-πολύ προφυλαγμένο μέρος, ιδιαίτερα μέσα στους αρμούς της ανώμαλης λιθοδομής. (Υπάρχει βέβαια και κάποια πιθανότητα οι αρχικές προθέσεις για την μία ή άλλη λύση να μην ολοκληρώθηκαν ποτέ).

§68β. Το θέμα «κόγχες» αξίζει να μελετηθεί ιδιαίτερα. Από μια πρώτη μόνο γρήγορη έρευνα στα δύο βιβλία του Σπ. Μαντά για γεφύρια προκύπτει η παρουσία κόγχης κατά χρονολογική απαρίθμηση στις παρακάτω γέφυρες:

— 1519, της Πόρτας ή του Αγίου Βησσαρίωνα στο χωριό Πόρτα Παναγιά (σήμερα Πύλη) Θεσσαλικών Τρικάλων¹²⁶.

— 1748, Μίσιου (με τοξωτή κόγχη) στο Βίκο· ενώνει Βίτσα και Κουκούλι στο Ζαγόρι¹²⁷.

§68β', 126. Μαντάς, *Ηπειρωτικά Γεφύρια* (1984), σ. 118, εικ. 76 και σ. 42, στήλη β' «...μικρή κόγχη, με μόλις διακρινόμενα πια ίχνη αγιογράφησης».

127. Ο ίδιος, *ό.π.*, σ. 94, εικ. 48 και σσ. 34-35.

- 1748, του Μύλου στο Μπαγιώτικο ποτάμι, στους Κήπους Ζαγορίου¹²⁸.
- 1750, Νούτσου ή Κόκκορου (με 2 κόγχες) στο Βίκο¹²⁹.
- 1806, Χάτζιου στο Βικάκι, κάτω από Τσεπέλοβο¹³⁰.
- 1814, Καλόγερου ή Πλακίδα (με ορθογώνια, και τοξωτή) στο Βίκο¹³¹.
- 1866, της Πλάκας στον Άραχθο ανάμεσα στα Τζουμερκοχώρια και την Άρτα (ή Πρέβεζα)¹³².

*

§69. Αλλά ούτε και η δική μας πλευρά είχε τα οικονομικά και χρονικά περιθώρια συγκρότησης ενός αξιόλογου συνεργείου για την ικανοποιητική σχεδίαση αυτού του μνημείου. Παραμένει λοιπόν αίτημα μια νέα λεπτομερής αποτύπωση. Εμείς αρκούμαστε τώρα σε μερικές ακόμα τεχνικές παρατηρήσεις, και σε ένα σκαρίφημα του (εικ. 29). Μερίδιο στις παρατηρήσεις έχει πάλι ο Πυρσογιαννίτης πρωτομάστορας Γιάννης Περώνης, ο οποίος επίσης συνέβαλλε και στις μετρήσεις.

§70. Το μονότοξο γεφύρι της Κόνιτσας έχει άνοιγμα κατά προσέγγιση 35,60 μ. σύμφωνα με μία προσεκτική έμμεση μέτρηση. Το ύψος του φτάνει περίπου τα 19,25 μ. μετρημένο από την κορυφή της γέφυρας (χωρίς το στηθαίο) έως τη βάση των ποδαρικών όσο άφησε η στάθμη του νερού να φανεί την Τετάρτη 10 Μαΐου 1995 ώρα 12^ω20'. Το πλάτος του ποδαρικού στη βάση του (σύμφωνα με το σχέδιο της Υπηρεσίας του Υπουργείου Πολιτισμού) είναι περίπου 4 μ., ενώ βαθμιαία —εξ αιτίας των αναβαθμιδώσεων (βλ. §68)— μειώνεται στην κορυφή στα 3,00 μ. περίπου. Αν από τη διάσταση αυτή αφαιρέσουμε τα στηθαία (τα παλαιότερα με πλάτος περίπου 0,17 μ., τα νεώτερα περ. 0,40 μ.), τότε ωφέλιμο κατάστρωμα απόμενε περ. 2,65 μ. είτε τώρα απομένει περ. 2,20/2,40 μ. Επειδή δε το κατάστρωμα της γέφυρας, καθώς είναι γνωστό, έχει κλίση, εφοδιάστηκε με «ούβιες» (πρβλ. §33), όπως τις βλέπουμε στο αυθεντικότερο νότιο τμήμα της (εικ. 29Γ, και Δ).

§71. Η μοναδική καμάρα του γεφυριού κατασκευάστηκε με διπλή σειρά κανονικών θολιτών («καμαρολίθια») υπό μορφή δύο αλληπάλληλων τόξων. Το κάτω είναι το πλήρες και κύριο, το πάνω όσο υπάρχει πρέπει να το θεωρήσουμε κι αυτό διαμπερές, άρα λειτουργικό και φέρον (πρβλ. §40 και εικ. 17). Το κατώτερο τόξο στερεώνεται με 18 (9 και 9 συμμετρικά σε κάθε κλάδο του) σιδερένιους διαμερείς ελκυστήρες. Αυτοί σαν χοντρές βελόνες έχουν στις δύο εκατέρωθεν άκρες τους τρύπες απ' όπου περνούν αγκυρώσεις, σιδερένιες, κάθετα τοποθετημένες στους αρμούς των θολιτών.

128. Ο ίδιος, ό.π., σ. 96, εικ. 50, βλ. και σ. 35.

129. Ο ίδιος, ό.π., σ. 92, εικ. 46 και σ. 34.

130. Ο ίδιος, ό.π., σ. 99, εικ. 54 και σ. 36 στ. α'.

131. Ο ίδιος, ό.π., σ. 91, εικ. 45 και σσ. 33-34.

132. Ο ίδιος, Γεφύρι και Ηπειρώτες (1987), σ. 77 εικ. 34 (λεπτομέρεια) και σσ. 72 κπ.

Τα συστήματα αυτά λέγονται «άλπεζες»¹³³ και εξασφαλίζουν το αμετακίνητον και τη συνοχή των λίθων του τόξου ως συνόλου, ιδίως έναντι σεισμικών δονήσεων. Μία 19η «άλπεζα» φαίνεται να υπήρχε στην περιοχή των κορυφαίων θολιτών (των λεγομένων «κλειδιών»).

§72. Στο εσωράχιο αυτών των «κλειδιών», στη μέση της καμάρας από κάτω, κρέμεται ένα καμπανάκι, τοποθετημένο εκεί στα 1975¹³⁴ (εικ. 29Ε). Κρεμάστηκε στη θέση ενός (ή τριών) αρχικής τοποθέτησης με τον σκοπό όταν φυσούσε δυνατός άνεμος να καμπανίζει και να ειδοποιεί έτσι για τον κίνδυνο να παρασυρθούν οι διαβάτες. Όμως δεν έλλειψαν και τα δυστυχήματα στους «κυρατζήδες» (αγωγιάτες) που ανέβαιναν στο ψηλό τόξο με ζώα φορτωμένα και την ψυχή στο στόμα¹³⁵. «Σ' αυτό το τρανό γιοφύρι της Κόνιτσας έπεσε και σκοτώθηκε το 1927 μαζί με το άλογό του, ο θείος μου γκερατζής Τόλης Πύρσος, που ξεκίνησε νύχτα για τα Γιάννενα...» γράφει ο Νίκος Τσίπας, Πυρσογιαννίτης¹³⁶.

Παρόμοια καμπανάκια πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν και σε άλλα γεφύρια. Μια σχετική περίπτωση ανίχνευσε πάλι ο Σπ. Μαντάς¹³⁷: στο «γκιουφύρ' του Πασιά» στον Αλιάκμονα (κοντά στη Σιάτιστα) «...Στή μέσ', ζτ' μιγάλ' καμάρα είχανι κριμασμένου ένα κυπρί (= κουδούνι) κι λένι, ἄμα λαλουῖσι τουῦ κυπρί, χαλνουῖσι ού κιρός. Τώρα πάϊσι τουῦ κυπρί κι εἶνι μαναχά ό ἄλτσους (= ἄλυσος)».

§73. Λίγο πριν αναφέραμε (§64) τη μυθική άποψη ότι ο Ζιώγας Φρόντζος μετά την αρχική του αποτυχία προβληματισμένος από την κατάρρευση εκείνη είδε στ' όνειρο του τη λύση, να κατασκευάσει λοξά το βορεινό (= δεξιό) ποδαρικό. Ωστόσο η υπάρχουσα κατάσταση δεν επιβεβαιώνεται παραπάνω ιστορία. Παρατηρήσαμε με γυμνό οφθαλμό, ότι η μεν οικοδομική γραμμή των δύο ποδαρικών προς τα κατάντη (δυτικά) βρίσκεται επί ευθυγραμμίας (εικ. 30), — ενώ προς τα ανάντη (ανατολικά) το βορεινό ποδαρικό (αυτό προς την Κόνιτσα) φαίνεται να ξεφεύγει 10 έως 15 εκ. έξω από

133. Τα αντίστοιχα συστήματα σε σπίτια Ζακύνθου λέγονται ακριβώς όμοια «άλπεζες» και τοποθετούνται από γωνιά σε γωνιά του σπιτιού (διαμπερώς καθ' όλο το μήκος του μεταξύ τους τοίχου) για αντισεισμικούς λόγους.

§72, 134. Μαντάς, Ηπειρωτικά Γεφύρια (1984), σ. 85 εικ. 37, και σ. 30 σημ. 34. Ο ίδιος, Γεφύρι και Ηπειρώτης (1987), σσ. 122-123 εικ. 58 από φωτογραφία του Σπ. Μελετιζή, 1975, ακριβώς την ίδια ώρα, όταν κρεμούν το νέο κουδούνι!

— Βλ. και Τουφίδης, Κόνιτσα, (1994), σ. 31.

135. Μαντάς, Γεφύρι και Ηπειρώτης (1987), σ. 36. Για τη ζωή και τα βάσανα των κυρατζήδων, βλ. από σελ. 38 κπ.

136. Τσίπας, Αρμαθια αναμνήσεων από την Πυρσόγιαννη (1983), σ. 146. Εκεί με κεφαλαίο γράφει «Γκερατζής». Βλ. και Μαντάς, όπως αμέσως παραπάνω.

137. Λουκόπουλος, Λαογραφικά Μακεδονίας (1916-1917) σσ. 114-115 «Τὸ γκιουφύρ' του Πασιά».

την οικοδομική γραμμή του νότιου ποδαρικού, αλλά σε παράλληλο μ' αυτό επίπεδο, και όχι σε λοξή ως προς αυτό και ολόκληρη την καμάρα τοποθέτηση (εικ. 31). Το δεξί ποδαρικό άλλωστε δέχεται μεν μεγαλύτερες πραγματικά πιέσεις, λόγω στροφής του ρεύματος που κατευθύνεται πάνω του, αλλά για καλή τύχη φαίνεται να εδράζεται πάνω σε ριζιμιό βράχο (βλ. αριστερά εικ. 23), και επί πλέον κτίστηκε στερεώτερο (βλ. §68).

§73α. Συγκρίνοντας επίσης αφ' ενός την τωρινή κατάσταση και τις παλαιότερες φωτογραφίες συνολικής άποψης της γέφυρας (1938: εικ. 23Α, μετά το 1980: εικ. 24), συμπεριλαμβανόμενης και της φωτογραφίας επισκευής της του 1913 (εικ. 25), και αφ' ετέρου της επίσης παλαιάς φωτογραφίας (εικ. 23: καρτ-ποστάλ), προκύπτουν δύο συμπεράσματα: α) ότι αυτή η τελευταία φωτογραφία είναι η παλαιότερη —που γνωρίζουμε ως τώρα— απεικόνιση της γέφυρας Κόνιτσας, χρονολογούμενη μάλλον τις αρχές του 20ου αιώνα μας, προ του 1913 και ίσως γύρω στα 1910, αν όχι νωρίτερα, συνδυάζοντας απόψεις του κατόχου της, συλλέκτη καρτ-ποστάλ γεφυριών Αντώνη Γαλερίδη, στη Λάρισα^{137α} και β) ότι πρέπει να δεχτούμε ότι σ' αυτή παρουσιάζεται η αρχική της (ή η πλησιέστερη σ' αυτή) μορφή. Το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο είναι ότι το κεντρικό τμήμα του εξωραχίου της πάνω σειράς θολιτών της καμάρας του γεφυριού χρησίμευε κατ' ευθείαν ως δρόμος και ίσως πιο σημαντικό ότι στο τρομερό αυτό γεφύρι δεν υπήρχαν στηθαία¹³⁸, παρά μόνο λίγες «αρκάδες»¹³⁹. «Αρκάδες» ήταν θολίτες που

και Μαντάς, ό. πριν (: σημ. 135), σ. 36 σημ. 14 (από όπου παραπεμφθήκαμε στον προηγούμενο).

73α, 137α. Η πολύτιμη καρτ-ποστάλ της εικ. 23 μας μεταβιβάστηκε από τον Σπ. Μαντά δια επιστολής του της 10 Μαρτ. 1996, γράφοντας μας ότι προέρχεται από το αρχείο Αντώνη Γαλερίδη, Λάρισα, που εκτιμά ως έτος κυκλοφορίας της το 1910. Ο ίδιος Α. Γαλερίδης σε επιστολή του 28 Απρ. 1996 προσθέτει ότι πρόκειται για έκδοση Α. Χ. Οικονομίδης, και την χρονολογεί στα 1910-1920. Ευχαριστούμε θερμά και τους δύο τους.

138. Η ίδια έλλειψη είχε παρατηρηθεί και στο γεφύρι της Πλάκας του 1866 παρ' ότι ξοδεύτηκαν 187.000 γρόσια (βλ. §20 σημ. 39), η πιο ψηλή δαπάνη για κατασκευή γεφυριού αυτά τα χρόνια (βλ. Μαντάς, ό.π., σημ. 134, σ. 19 πινάκιο δαπανών), έναντι δε 120.000 γροσίων κόστους της γέφυρας Κόνιτσας. Η έλλειψη λοιπόν των στηθαίων ενοχλούσε από τότε, ιδίως γιατί και το πλάτος της γέφυρας ήταν μικρό: «τὰ δὲ στηθαῖα καὶ οἱ προφυλακτῆρες τῶν χειλέων ἐλλείποντες καθίστων αὐτὴν δυσδιάβατον»: Παπακώστας, ό.π. (: σημ. 36γ) σ. 431 και Μαντάς, ό.π. (: σημ. 135), σ. 74. Αργότερα, όπως δείχνουν σήμερα τα πράγματα, συμπληρώσανε τις ελλείψεις.

Όμοια με την αρχική γυμνή μορφή του γεφυριού της Κόνιτσας, μερικές γέφυρες δεν είχαν πρόσθετο κατάστρωμα πάνω στο κορυφαίο εξωράχιο, μάλιστα δεν απέκτησαν ποτέ στηθαία ή αρκάδες: Ίσως συχνότερα στα πλησιέστερα μας σήμερα αλβανικά εδάφη, π.χ. στην Πρεμετή (βλ. Μαντάς, Ηπ. Γεφύρια, 1984, εικόνες σσ. 133, 136-137). Ακόμα στον καιρό μας σε δύο γεφύρια της Αργιθέας Αγράφων, έχοντας μόνο στις δύο παρυφές του καταστρώματος μια σειρά πετρόπλακες ύψους μόλις 10-20 εκ.: —Το γεφύρι του Τριζώλου (ομώνυμο του παλιού χωριού, τώρα Καρυά: βλ. Μαντάς, Ηπ. Γεφύρια, σ. 41, σ. 115 εικ. 73). —Το γεφύρι του Μεζήλο (ομώνυμο παλαιού χωριού, σήμερα Δροσάτο) Μαντάς, Ηπει-

εξείχαν υπό μορφή στυλίσκων στην άκρη του γεφυριού, μοιάζοντας με φυτευτές σ' αυτό πέτρες. Οι «αρκάδες» λοιπόν που «αντικαθιστούσαν» τα στηθαία ήταν κατασκευαστικά λύση πηγαία και ορθή, αισθητικά δε συνεπής και δυναμική, ωστόσο όχι τόσο συνηθισμένη. Λίγα τα παραδείγματα: Το «γεφύρι του (Τόλη) Κοντοδήμου», 1753, μεταγενέστερα «του Λαζαρίδη», ανάμεσα στα χωριά Κήποι (πριν Μπάγια) και Κουκούλι στο Βικάκι Ζαγορίου¹⁴⁰. Το «γεφύρι του Καλόγερου» (ή «Καλο(γ)ερικό»), 1814, επίσης στη Μπάγια αργότερα «του Πλακίδα»¹⁴¹ λόγω επισκευής απ' αυτόν το 1865, οπότε μάλλον τοποθετήθηκαν και οι «αρκάδες»¹⁴². Δύο παραδείγματα ακόμα παραθέτει ο Σπ. Μαντάς από την Αλβανία, το ένα ονομαζόμενο «γεφύρι του Κατή» (Ura e Katiut) στον Λιγγαρίτσα, παραπόταμο του Αώου στην περιοχή Πρεμετής, του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα¹⁴³.

Ωστε στην ομάδα των σπάνιων αυτών γεφυριών ανήκε αρχικά, όπως δηλαδή τη πρωτόχτισαν, και η γέφυρα της Κόνιτσας. Οι προσθήκες στο εξωράχιο της καμάρας της και τα στηθαία της είναι μεταγενέστερα. Κατασκευάστηκαν πριν ή μαζί με την επισκευή του 1913, οπότε πιστοποιείται η ύπαρξη τουλάχιστον του δυτικού (εικ. 25). Αυτό γιατί σε μια φωτογραφία δημοσιευμένη στα 1969 (εικ. 29Δ) —που χρονικά δεν πρέπει να απέχει από τούτο το έτος, εάν δεν είναι αυτού του ίδιου χρόνου— λείπει το στηθαίο στη δεξιά πλευρά (= την ανατολική, προς τα ανάντη). Το γεγονός δε ότι δεν εμφανίζονται ούτε ίχνη του, δημιουργεί πρόβλημα. Του τελευταίου

ρωτικά Γεφύρια (1984), σ. 42, σ. 116 εικ. 75 από φωτογραφία του Σπύρου Μελετζή· πρόκειται για ιστορική απεικόνιση του 1944 μαχητών του ΕΛΑΣ που συνοδεύουν τον καθηγητή Αλέξανδρο Σβώλο (1892-1956), Πρόεδρο της Π.Ε.Ε.Α., χαρακτηριστική δε καθώς όλοι έχουν ξεπεζέψει και περνούν πεζή, ενώ δύο άνδρες έχουν προηγηθεί λίγο και έχουν σταθεί στις δύο άκρες αντιμέτωποι για να ενθαρρύνουν το πέρασμα του ανεξοικείωτου ηγέτη. (Σημ. Ε.Λ.Α.Σ. = Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός. Π.Ε.Ε.Α. = Προσωρινή Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης, η Κυβέρνηση επί Κατοχής στην απελευθερωμένη και διοικουμένη από το Ε.Α.Μ. ορεινή Ελλάδα. Ε.Α.Μ. δε το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο).

139. « α ρ κ ά δ ε ς » (= προστατευτικά στηθαία, συνηθέστερα δε μεμονωμένοι προστατευτικοί λίθινοι στυλίσκοι στις άκρες γέφυρας): αυτός ο τόσο «αρκαδο-ελληνικός» (!) στη μορφή λαϊκός οικοδομικός είναι τούρκικος την καταγωγή. Προέρχεται εκ του «arka» = τουρκιστί η ράχη, το πίσω μέρος· έννοια που επίσης χρησιμοποιείται από τους Νεοέλληνες, —και μεταφορικά με τη σημασία: βοήθεια, βοηθός, προστάτης. Βλ. 'Ιστορικόν Λεξικόν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς, τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Τόμος 3. Ἐν Ἀθήναις 1942, σ. 65, λ. «ὁ ἀρκᾶς». Ευχαριστούμε τον Δρ. Γεώργ. Ι. Τσουκνίδα, Επιστημονικό Συνεργάτη της, για την παραπομπή.

140. Μαντάς, *Ηπειρωτικά Γεφύρια* (1984), σ. 36 και σσ. 100-101 οι εικ. 55 και 56.

141. Μουτσόπουλος, *Κουδαραίοι Μαϊστορες* (1976) σ. 394 σχέδιο του γεφυριού. Μαντάς, *ό.π.* (: σημ. 140), σ. 16, σ. 33, σσ. 90-91 εικ. 44, 45.

142. Μαντάς, *Γεφύρι και Ηπειρώτης* (1987) σ. 68, η εικ. 29 επαναλαμβάνει σχέδιο Μουτσόπουλου προηγ. σημ. 141.

143. Ο ίδιος, *ό.π.* (: σημ. 142), σ. 133 εικ. 62 και σ. 135.

μια πτυχή διαγράφει την δυνατότητα να μην είχε έως τότε κατασκευαστεί εκεί στηθαίο.

§73β. Η φωτογραφία Γαλερίδη (εικ. 23) είναι αποκαλυπτική και για ένα άλλο θέμα: Κάνει εντύπωση ότι τότε, αρχές του αιώνα μας, στη δεξιά όχθη του Αώου, η πλευρά του βουνού προς την Κόνιτσα ήταν εντελώς γυμνή από δέντρα. Εκεί διαγράφεται φανερά το ανάλημμα και η διαδρομή του παλαιού νεραύλακου. Αυτό σ' αντίθεση με τη σημερινή πληθώρα πρασίνου. Αλλά ούτε και στην έναντι της (στην αριστερή όχθη) πλευρά, όπως φαίνεται από παλιές φωτογραφίες, ιδιαίτερα του 1928-1931 της Έλλης Παπαδημητρίου¹⁴⁴ ή του 1938 του Σπύρου Μελετζή (εικ. 23Α), παρουσίαζε το σημερινό δάσος από πλατάνια... Έτσι για να αισιοδοξούμε.

* *

§74. Στα χρόνια του Εμφυλίου Πολέμου, (μετά τη λήξη, και συνέπεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου 1939-1945), η γέφυρα υπέστη μια τροποποίηση, — όχι στο κύριο σώμα της, αλλά σε μέρος της ανωδομής της και ακριβώς στην απόληξη του κατερχόμενου καταστρώματος προς την Κόνιτσα. Αυτό το επέβαλε η ανάγκη τοποθέτησης μιας στρατιωτικής μεγάλης αμφιέρειστης μεταλλικής δικτυωτής γέφυρας (κατάλληλης και για βαρειά οχήματα) τύπου «Μπέλεϋ» (Bailey) (εικ. 24 και εικ. 32). Τότε το βόρειο άκρο του καταστρώματος της παλιάς γέφυρας ευθυγραμμίστηκε κάπως, περιορίστηκε το κεκλιμένο επίπεδο και αντικαταστάθηκε με βαθμίδες, προσκτίστηκε νέο πέτρινο ανάλημμα, κατοχυρώθηκε δε η θέση με ανοικτόδομη πέτρινου κυκλικού πυργίσκου (εικ. 33).

Όπως προκύπτει από επιγραφή σε κόγχη του νεοκατασκευασμένου αναλημματικού τοίχου η επέμβαση στην παλιά γέφυρα και η τοποθέτηση της νέας είναι έργο, το «Ύστατον Έργον», του υπολοχαγού Γεωργ. Δούκα του 714 Λόχου Μηχανικού με ημερομηνία 27 Μαΐου 1948 (εικ. 34), του ιδίου πεσόντος στον αδελφοκτόνο πόλεμο 1 μήνα και 12 μέρες αργότερα την 12 Ιουλίου 1948.

* * * *

§75. Ο Ζιώγας (Γιώργος) Φρόντζος (περ. 1815-περ. 1893), ο Πυρσογιαννίτης φημισμένος πρωτομάστορας, είναι ο οικοδόμος του περίφημου Γεφυριού της Κόνιτσας, ο δημιουργός πολλών κατά παράδοσιν έργων λαϊκής αρχιτεκτονικής. Απ' αυτά, σε σύγκριση με όσα λέγεται ότι έχτισε, και πρέπει πραγματικά πολλά να δημιούργησε, γνωρίζουμε ωστόσο λίγα. Ικανοποιείται και μ' αυτά εν πάση περιπτώσει ο ερευνητής, εάν σκεφτεί, πόσο εξαιρετικά σπάνια είναι η περίπτωση αναγνώρισης δημιουργών άλλης μορφής λαϊκής τέχνης, για παράδειγμα ιστορικών δημοτικών τραγουδιών.

Στην περίπτωση του Ζιώγα Φρόντζου υπάρχει μάλιστα η ελπίδα να ανι-

§73β, 144. Παπαδημητρίου, ό.π. (: σημ. 97), σ. (31).

χνευτούν νέα και πολλά στοιχεία. Αυτό εάν ξαναβρεθεί το τετράδιο των σημειώσεων του που κάποτε λέγεται ότι κατατέθηκε στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (βλ. §8). Σκεπτόμαστε δε ότι αποδέκτης του σημειωματαρίου Ζιώγα Φρόντζου μπορεί να ήταν ο καθηγητής της Αρχιτεκτονικής του Πολυτεχνείου Αναστάσιος Κίμων. Ορλάνδος (1887-1979). Αυτό γιατί είναι γνωστή η επιστημονική δραστηριότητά του στην Ήπειρο γενικά, και το ότι είχε δεσμούς με την Πυρσόγιαννη, ιδιαίτερα με τον Κώστα Αντων. Φρόντζο (1904-1986), και τον παιδαγωγό Ευριπίδη Ζήση Σούρλα (1891-1988). Μάλιστα είναι επίσης γνωστό ότι του τελευταίου το οικογενειακό αρχοντικό [το φερόμενο στην Πυρσόγιαννη ως «Σπίτι της Κυρά-Μάννας»] είχε κηρύξει διατηρητέο μνημείο¹⁴⁵. Τα κατάλοιπα του Α.Κ. Ορλάνδου φυλάσσονται στα Αρχεία της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας (Λεωφόρος Πανεπιστημίου 22). Όστε δημιουργείται κάποια, έστω αμυδρή, ευοίωνη προοπτική ανίχνευσης εκεί του σημειωματάρου του Ζιώγα Φρόντζου. Ήδη έχουν πραγματοποιηθεί οι πρώτες ενέργειες προς την κατεύθυνση αυτή^{146*}.

Βασίλης ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Οδός Αγγελάκη 21

546 21 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Αργύρης ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ

Οδός Σόλωνος 89

542 48 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

§75, 145. Σούρλας, ό.π. (: σημ. 10), σ. 2 τελευταία στήλη.

146. Μία δυνατότητα ακόμα έρευνας (να βρεθεί το σημειωματάριο του Ζιώγα Φρόντζου) δημιουργείται από την πληροφορία του καθηγ. Στεφ. Σίνου (βλ. σημ. 19) ότι στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο «υπάρχουν πολλά κιβώτια ανερεύτητα».

Υ.Γ. Ενώ είχε κλείσει η παρούσα συγγραφή ελήφθη (την 27.3.1996) επιστολή από 19 Μαρτίου 1996/υπ' αριθ. Πρωτ. 344 του Γενικού Γραμματέως της ως άνω Αρχαιολογικής Εταιρείας κ. Βασιλείου Χ. Πετράκου σχετική με το θέμα αναφέρουσα:

«Έρευνήθηκε όλόκληρο τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἀναστ. Ὁρλάνδου ποὺ βρίσκεται στὴν Ἐταιρεία καὶ δὲν βρέθηκε τὸ σημειωματάριο τοῦ Ζιώγα Φρόντζου. Ἐὰν εἶχε δοθεῖ στὸν Ὁρλάνδο καὶ τὸ εἶχε κρατήσει, θὰ βρισκόταν ὅπωςδήποτε. Πιθανῶς, πάλι, ἂν πράγματι τοῦ εἶχε δοθεῖ ἀπὸ τὸν Κων. Φρόντζο, νὰ τὸ ἔδωσε ὁ Ὁρλάνδος σὲ κάποιο συνεργάτη του τῆς Ἀκαδημίας γιὰ ἐπεξεργασία, τοπωνύμια κλπ. Φυσικὰ αὐτὰ εἶναι δικές μου ὑποθέσεις...». Ἴσως, λοιπόν, διανοίγεται ἀκόμα μια ἄλλη προοπτική.

*ΣΗΜ. Η ακροτελεύτια αυτή σειρά αφιερώνεται με ευγνωμοσύνη και εγκάρδιες ευχαριστίες: —στον καθηγ. Βασίλη Νιτσιάκο για τη θερμή και συναδελφική συμπαράστασή του και γενική επιμέλεια κατά την εκτύπωση της ανά χείρας εργασίας, —στον Γεράσιμο Δούβαλη γιατί χάρη στο εξαιρετο εκδοτικό του συγκρότημα υλοποιούνται βιβλιογραφικές απαιτήσεις μας όχι συνηθισμένες, —στη Δέσποινα Καπρινιώτη για την κατανόηση και εξαιρετη απόδοση των μάλλον δύσκολων και σύνθετων χειρογράφων μας, —και σε όλους μαζί για την παραγωγική κι ευχάριστη συνεργασία μας, για την υψηλή ποιότητα και την πτερωτή ταχύτητα διεκπεραίωσης της δημοσίευσης, κατά τρόπον που ξεπερνάει εκπληκτικά επιδόσεις πανελληνίες και όχι μόνο (: για παράδειγμα μόλις σήμερα 9.5.1996 πήραμε ανάτυπα και πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου στο Εξωτερικό του Σεπτ. 1991).

Β΄ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

[Ανώνυμος].

— Γενικός απογραφικός Κατάλογος τῶν κατοίκων τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἁθω Μοναχῶν τε καὶ λαϊκῶν. [Χειρόγραφον].

Ἐν Καρυαῖς Ἁγίου Ὄρους Ἁθω τῇ 8 Μαρτίου 1885.

[Ανώνυμος]

— «Ἡ Κόνιτσα: Τοπογραφικὴ περιγραφή ἐν ἔτει 1913», ἐφ. «Ἄωος» Κόνιτσας: ἀριθ. φύλλου 46 (Παρασκ. 30 Ἰουλίου 1954), φ. 47 ([Τρίτης] 10 Αὐγ. 1954), φ. 50 (Παρασκ. 1 Ὀκτωβ. 1954), φ. 51 (Παρασκ. 15 Ὀκτωβ. 1954), φ. 52 (Δευτ. 1 Νοεμβρ. 1954), φ., φ. 55 (Τετ. 15 Δεκ. 1954).

[Ανώνυμος: μάλλον ἡ Margarita Koeva],

— Rila Monastery. Le monastère de Rila. Das Rilakloster. El Monasterio de Rila. (Sofia:) published by «N. Fichev - Z. Zograph» Foundation and «Arch-and-Art» Partnership. χ.χ. [περὶ το 1989].

(ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, Παναγιώτης —) [1811-1870].

— Χρονογραφία τῆς Ηπειροῦ τῶν τε ὁμόρων Ἑλληνικῶν καὶ Ἰλλυρικῶν χωρῶν διατρέχουσα τὰ κατὰ σειράν τὰ ἐν αὐτοῖς συμβάντα ἀπὸ τοῦ σωτηρίου ἔτους μέχρι τοῦ 1854 ...διηρημένη εἰς τόμους δύο, συντεταγμένη ὑπὸ Π.Α.Π.

Ἐν Ἀθήναις: ἐκ τοῦ τυπογρ. Σ.Κ. Βλαστοῦ 1956.

— Επανεξεδόθη ...1969. Φωτοτυπία Ηλ. Ρίζου (Ἀθήνα).

ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, Σπ.(υρίδων) Π.(αναγιώτου), (1843-1906).

— Ἱστορία Ἀλῆ Πασᾶ τοῦ Τεπελενλή.

Συγγραφεῖσα ἐπὶ τῇ βάσει ἀνεκδότου ἔργου τοῦ Παναγιώτου Ἀραβαντινοῦ.

Ἐν Ἀθήναις: ἐκ τοῦ τυπογραφ. τῶν καταστημάτων Σπυρ. Κουσουλίνου. 1895.

— Νέα ἐκδοση: φωτοτυπικὴ ανατύπωση με πρόλογο Κων. Δ. Παπανικολάου. Δύο τόμοι. Ἀθήνα: Εκδόσεις «Πύρρος» 1979.

«Αρμολοῖ», βλ. (Συντακτικὴ Επιτροπή), ...«Αρμολοῖ».

Αρχεῖο Ἀλῆ Πασᾶ.

Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα.

ὑπό ἐκδοση: Κέντρο Νεοελληνικῶν Ερευνῶν / Ἐθνικὸ Ἴδρυμα Ερευνῶν, Ἀθήνα.

Υπεύθυνος ἐκδοσης: Βασίλ. Παναγιωτόπουλος.

ΓΚΑΤΖΟΥΓΙΑΝΝΗΣ, Γρηγόρης Δ.-

— Το χωριὸ Ζέρμα (Πλαγιά) Κόνιτσας Ηπειροῦ....

Ἀθήνα: χ. εκδ. / χ. τυπογραφ. [αυτοέκδοση]. 1982.

ΓΚΑΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Σταῦρος Ματθ.-

— «Κόνιτσα» στο περιοδικό «Κόνιτσα», ἔτος Β΄, τεύχος 19-20 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1963).

ΣΗΜ. Ευχαριστῶ τὴν καθηγήτρια Κατερίνα Τσοῦβαλη-Τσαρούχη, Κόνιτσα, γιὰ τὴν ἀποστολὴ φωτοαντιγράφου κυρίου μέρους τοῦ ἀρθροῦ.

ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Τάσος Αθ.- [1910 παλ. ημ.= 1911 ν.ημ.-]

— «Ίωάσαφ ὁ Β΄ ὁ Μεγαλοπρεπής», *Θρησκευτική καὶ Ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία*, 7ος τόμος.

Ἀθήναι: Ἀθαν. Ν. Μαρτῖνος 1965, στήλες 78-79.

DUPRÉ, L.(ouis)-, [1789-1837].

— *Voyage à Athènes et à Constantinople, ou Collection de Portraits, de Vues et de Costumes grecs et ottomans, peints sur les lieux, d'après nature lithographiés et colories... accompagné d'un texte.*

Paris: Imprimerie de Dondey-Dupré. M DCCC XXV (= 1825) - [1835?].

Στη Βιβλιοθήκη «Γεννάδειος» Αθήνα αριθ. GT.1899q.

ΔΩΡΗΣ, Μιχάλης -,

— «Ἀνώνυμη Ἀρχιτεκτονική. - Γέφυρες».

Στο περιοδ. «Ἀρχιτεκτονική καὶ Πλαστικές Τέχνες», Ἔτος Δέκατον Τρίτον. [Τεύχος] 77, (Δεκέμβριος 1969), σσ. 50-61.

ΕΞΑΡΧΟΥ, Χρήστος Γ.(εωργίου) -, [1911-]

Ἡ Φούρκα τῆς Ηπείρου (Ἱστορία-λαογραφία).

Θεσσαλονίκη: χ. εκδ. [αυτοέκδοση]. 1987.

ΕΥΘΥΜΙΟΥ, Ἀναστ.(άσιος) -, [1920-]

— «Πὼς ἀπελευθερώθηκε ἡ Κόνιτσα καὶ ἡ ἐπαρχία τῆς ἀπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγόν», περ. «Κόνιτσα», ἔτος Β΄ αρ. 13-14 (Μάϊος-Ἰούνιος 1963), σσ. 16 κ.π.

ΕΥΘΥΜΙΟΥ, [Ἀναστάσιος] -

— «Τὰ πρὸ ἑκατονταετίας στὴν Κόνιτσα» στο περ. «Κόνιτσα», ἔτος Θ΄, αρ. 102-104, (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1970), σσ. 7-8.

ΕΥΘΥΜΙΟΥ, Ἀναστάσιος -

— Ἡ Βούρμπιανη τῆς Ηπείρου. Ἡ Ἱστορία καὶ Λαογραφία τῆς. Τόμος πρῶτος, τεύχος Α΄. Ἰωάννινα: χ. εκδ. [αυτοέκδοση]. 1987.

[ΖΙΩΓΑΣ, Θωμάς -]

«Ἡ Δροσοπηγή καὶ τὸ γεφύρι τῆς. "Συμπλήρωμα"» στο περιοδικό «Κόνιτσα», περίοδος Γ΄, τεύχος 30 (Γενάρης-Φλεβάρης 1990), σσ. 209-211.

HOLLAND, Henry -, [1788-1873].

— *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia ... during the Years 1812 and 1813.*

London: 1815.

ΘΕΣΠΡΩΤΟΣ, ΚΟΣΜΑΣ ὁ -, βλ. ΚΟΣΜΑΣ ὁ ΘΕΣΠΡΩΤΟΣ / ΨΑΛΙΔΑΣ, Ἀθανάσιος Π.-

Κάντσικο - Δροσοπηγή, βλ. (Συλλογικό ἔργο), Κάντσικο-Δροσοπηγή.

КАТАНИЋ, Надежда - / ГОЈКОВИЋ, МИЛАН -,

— *Matériaux servant a l'étude des vieux ponts de pierre et aqueducs en Serbie. Macédoine et Monténégro*

(σερβικά με γαλλικές περιλήψεις).

Beograd: Institut Federal pour la Protection des Monuments Historiques 1961.

КАТАНИЋ, Nadežda - / Gojković, Milan -

— *Matériaux pour l'étude des vieux ponts de pierre et des aqueducs en*

Croatie (σερβικά με γαλλικές περιλήψεις).

Beograd/Zagreb: Jugoslovenski Institut za Zaštitu Spomenika Kulture 1972.

ΚΟΕΒΑ, Margarita -,

— Rila Monastery, Bulgaria (: World Heritage)

(Sofia:) Sofia Press. 1989.

ΚΟΣΜΑΣ ὁ ΘΕΣΠΡΩΤΟΣ -, [περ. 1780-1852] / ΨΑΛΙΔΑΣ, Ἀθανάσιος Π. -, [1767-1829].

— Γεωγραφία Ἀλβανίας καὶ Ἡπείρου. Ἐξ ἀνεκδότου χειρογράφου τοῦ Κοσμᾶ Θεσπρωτοῦ μέ τοπογραφικά σχεδιογραφήματα καὶ γεωγραφικούς χάρτας τοῦ ἰδίου. Προλεγόμενα καὶ Σημειώσεις Ἀθαν. Χ. Παπαχαρίση.

Ἰωάννινα: Ἐκδόσεις Ἐταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν. 1964.

ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, [Ἰωάννης] Ν. -

— «Τὸ καμπαναριὸ τοῦ Ἀη-Βησσαρίου στὴ Νέα Φιλιππιάδα»: περιοδ. «Ζυγός», VIII -65. Ἔτος ΙΧ. Περίοδος Β'. (Σεπτέμβριος-Ὀκτώβριος 1965), σσ. 45-51.

ΚΡΥΣΤΑΛΛΗΣ, (Κώστας Δημήτρης) -, (1868-1894 = 26 ετών)

Ἄπαντα. (Ποίηση - Πεζὸς Λόγος - Ἀναμνήσεις - Ἐντυπώσεις - Γράμματα). Μέρος Δεύτερον: Οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου. Εἰσαγωγή, Σχόλια, Ἐπιμέλεια Μιχ. Περάνθη.

Ἐν Ἀθήναις: Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας» Ἰ.Δ. Κολλάρου καὶ Σίας Δ.Ε., χ.χ. (τυπώθηκε Ἰούν. 1952).

ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ, Ἰωάννης - [1839-1891].

— Περί τῶν ἐν Ἡπείρῳ Ἀγαθοεργημάτων. Μέρος Δεύτερον.

Ἐν Ἀθήναις: ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ν. Ρουσοπούλου 1880.

(καὶ Φωτογραφικὴ ἀνατύπωσις. Ἰωάννινα - 1971. Ἐκδ. Ἐταιρείας Ἡπειρωτικῶν μελετῶν).

ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ, Ἰωάννης -

— Ἡπειρωτικὰ Μελετήματα. Τεῦχος τέταρτον. Μαλακασιακά, Μέρος πρῶτον, Περιγραφή τῶν Κατσανοχωριῶν.

Ἐν Ἀθήναις: ἐκ τοῦ τυπογραφ. Βλαστοῦ Βαρβαρῆγου. 1888.

LEAKE, William MARTIN - [1770-1860].

— Travels in Northern Greece in Four Volumes [I-IV]. London 1835.

— Φωτοανατύπωση: Amsterdam. Adolf M. Hakkert, publisher. 1967.

ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΣ, Δημ. - [1872-1943].

— «Σύμμεικτα Λαογραφικά Μακεδονίας» στὸ περιοδικὸ «Λαογραφία», τόμ. 6 (1916) (ἔκδοση 1917), σσ. 99-168,

(σσ. 114-115 «Τὸ γκιουφὶρ τοῦ Πασιᾶ»).

ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΣ, Δημ. -

— Αἰτωλικαὶ Οἰκῆσεις, Σκεῦη καὶ Τροφαί. Μετὰ 77 εἰκόνων καὶ σχεδίων (Δημ. Πικιώνη).

(: Δημοσιεύματα τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, ἀρ. 5).

Ἐν Ἀθήναις: τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1925.

Ξανατύπωμα: Ἐκδόσεις «Δωδώνη»: Ἀθήνα-Γιάννινα, 1984.

ΛΥΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γιάννης [Γεωργίου] - [1921-]

— Νεοελληνικὴ πολιτιστικὴ μαρτυρία Ι. Παζαριοῦ ἀνατομή.

Π. Παιδική μνήμη.

Ἀθήνα: Ἴππόνικος, 1971.

ΛΥΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γιάννης -

Ὅρεινοι καὶ Μεθόριοι. Νεοελληνική Πολιτιστική Μαρτυρία III. Ἀθήνα: χ. ἔκδ. (αυτοέκδοση: τυπογραφεῖο Κ. Ἀθανασίου, Περιστέρι). 1972.

ΜΑΜΜΟΠΟΥΛΟΣ, Αλεξ. Χ. - [1914-1994]

— Λαϊκή Ἀρχιτεκτονική. Ἡπειρώτες μαστόροι καὶ γεφύρια. (: Βιβλιοθήκη Ἡπειρωτικῆς Ἐταιρείας Ἀθηνῶν, ἀρ. 40). Ἀθήναι 1973.

ΜΑΝΤΑΣ, Σπύρος Ι.[ωάννη] -, [1950-]

Τα Ἡπειρωτικά γεφύρια ...για να καλύψουν μια ἀνάγκη προέκτειναν τη φύση...

(Ἀθήνα:) Λαϊκό Πολύπτυχο / Τεχνικές Εκδόσεις. (1984).

ΜΑΝΤΑΣ, Σπύρος Ι.

— Το γεφύρι καὶ ο Ἡπειρώτης. 24 οδοιπορικά, «τομές» στα ... Ἡπειρωτικά Γεφύρια.

(Ἀθήνα:) Λαϊκό Πολύπτυχο/Τεχνικές Εκδόσεις Α.Ε. (1987).

MARSDEN, John Howard - [1803-1891].

— A brief memoir of the life and writings of the late Lieutenant Colonel William Martin Leake...

London: Whittingham and Wilkins. 1864.

MARTINIANOΣ, Ἰωακείμ - (1875 - μετὰ τὴν Κατοχή),

(Μητροπολίτης Ξάνθης).

— Ἡ Μοσχόπολις 1330-1930. Ἐπιμελεία: Στίλπωνος Π. Κυριακίδου (: Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Μακεδονική Βιβλιοθήκη, 21).

Ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1957.

ΜΕΓΑΣ, Γεώργιος Α. - [1893-1976]

— Τὸ Τραγούδι τοῦ Γεφυριοῦ τῆς Ἀρτας. Συγκριτική Μελέτη. Ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Λαογραφίας» τόμ. ΚΖ' (XXVII). Ἀθήναι 1971.

Καὶ γερμανικά: Georgios A. Megas, Die Ballade von der Arta-Brücke. Eine vergleichende Untersuchung, (: Institute for Balkan Studies, 150). Thessaloniki. 1976.

ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ν.[ικόλαος] Κ.[ωνσταντίνου], [1927-].

— Ἡ Ἀρχιτεκτονική τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν Μοναστηριῶν τῆς Γορτυνίας.

(Δρ. Διατριβή ΕΜΠ. 1955). (: Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ἀριθ. 38). Ἐν Ἀθήναις 1956. -[Βλ. σημ. 112ζ].

ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Νικόλαος Κ.[ωνστ.] -

— «Τὰ ἀρχοντικά τῆς Σιάτιστας» Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ., τόμος Α' (1961-1964), Θεσσαλονίκη, 1964, σσ. 31-190, ἐν συνεχείᾳ πίνακες ἕνας ἐγχρωμος χωρὶς ἀρίθμηση καὶ ἀσπρόμαυροι 1-106 καὶ ἀναδιπλωμένα φύλλα μὲ πίνακες Α' -ΙΑ'.

ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Νικ. Κ.-

— Μακεδονική Ἀρχιτεκτονική. Συμβολή εἰς τὴν μελέτην τῆς Ἑλληνικῆς Οἰκίας. Μαθήματα Ἀρχιτεκτονικῆς Μορφολογίας (Δεύτερος Κύκλος Μαθημάτων).

Θεσσαλονίκη: ἔκδ. ΑΠΘ. 1971.

ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Νικόλαος.

— «Οί πρόδρομοι τῶν πρώτων Ἑλλήνων τεχνικῶν ἐπιστημόνων. Κουδαραῖοι Μακεδόνες καὶ Ἡπειρώτες Μαῖστορες»: σὸ συλλογικὸ ἔργο: Πρῶτοι Ἑλληνες Τεχνικοί Ἐπιστήμονες περιόδου Ἀπελευθέρωσης. Ἐπιμέλεια... Παῦλος Κυριαζῆς.

Ἀθήνα: Τ.Ε.Ε. 1976, σσ. 353-433, 449-453.

ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Νικόλαος

— «Λαϊκὴ Τέχνη - Λαϊκὴ Ἀρχιτεκτονικὴ» σὸ συλλογικὸ ἔργο: Γενικὴ Ἐποπτεία: Μ.(ιχαήλ) Β. Σακελλαρίου: Ἱστορικοὶ Ἑλληνικοὶ Χῶροι. Μακεδονία. 4000 χρόνια Ἑλληνικῆς Ἱστορίας καὶ Πολιτισμοῦ. Ἀθήνα: Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν Α.Ε. 1982, σσ. 426-429.

Ν.Σ.

— «Τα Μπλούκια τῶν Μαστόρων. Ψηφίδες ἀπὸ πρόσωπα καὶ πράγματα μίας περιπέτειας». Ἐπιμέλεια: Ν.Σ.

Περιοδικό «το Τέταρτο», τεύχος 29 (Σεπτέμβριος 1987), σσ. 92-96.

ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σεραφεῖμ, βλ. Σεραφεῖμ ο Βυζάντιος.

ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, Αθανάσιος Δ.-

Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία.

Συμβολὴ στὴ Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ μνημειακὴ τέχνη. Με 394 εἰκόνες καὶ σχέδια.

Ἀθήνα: ἐκδόσεις Ἀρσινόη. 1985.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Βασίλης -, [1946-]

(Ἀνέκδοτο υλικὸ ἀπὸ ἐρευνα γιὰ τοὺς Μαστόρους τῆς Πέτρας τῆς Πυρσόγια ννης).

ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Ἑλλη -,

(λήψη-σελιδοποίηση), - Μάρκος ΔΡΟΣΑΚΗΣ (μεγεθύνσεις - ἀντιγραφές), - Παῦλος ΒΑΚΑΛΗΣ (λιθογραφία-ἐπιμέλεια).

Παλιές Φωτογραφίες Ἡπειρο-Μακεδονία

Ἀθήνα: (ἐκδόσεις «Ἑρμῆς»). 1977.

ΠΑΠ.[ΑΔΗΜΟΥΛΗΣ], Τάκ.[ης = Παναγιώτης] -

— «... Γέφυρα Κονίτσης»

στο περ. «Κόνιτσα», ἔτος Α' αριθ. τεύχος 1 (Μάιος 1962), σσ. (1) καὶ 9.

ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ, Νικ.[όλαος] Χ.- [1883-1976]

— Ἡπειρωτικά. Ψευδοτίτλος: Ἡπειρωτικά ἱστορικά, λαογραφικά, κοινωνικά. Α' τόμος, Ἀθαμανικά.

(: Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας, ἀρ. 42).

Ἀθῆναι (: τυπ. Π. Δρούκα καὶ Ν. Κόνσολα). 1967.

ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ, Ἀργύρης [Παναγιώτης] - [1924-]

— «Τὸ πυρσογιαννίτικο Καμπαναριὸ τ' Ἁγιο-Χαραλάμπη Δημητσάνας, 1888»: περιοδ. «Ἀρμολοί» τεύχος 8-9 [Μάης 1980], σσ. 57-66.

PETRONOTIS, Argyres -, [1924-]

— «Die ruinierte alte steinerne Peneiosbrücke am thessalischen Tempe, Griechenland»: 9th International Congress of Turkish Art. Istanbul. 23-27 September 1991. Proceedings. Vol. III, σελ. 89-105.

Αγκαρα: T. C. Kültür Bakanlıği Millî Kütüphane Basımevi. 1995. (ISBN 975-17-1487-7: για τους 3 τόμους. ISBN 975-17-1490-7: για τον ΙΙΙ τόμο).

ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ, Α.(ργύρης) -

— Αρχιτέκτονες και Μηχανικοί στην υπηρεσία του Αλή Πα-
σά. Ανάτυπο από τον Τιμητικό Τόμο [η] «Φηγός» για τον Καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη.
Ιωάννινα: εκδ. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. 1994, σσ. 367-389.

ΠΟΛΙΤΗ, Λουκία Δ.-

— «Ἡ Μονή Γενεσίου τῆς Θεοτόκου στὴν Πλάκα Ἰα-
χθου»: Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἰαλωση. [Τόμος 1].

Ἰαθήνα: ΕΜΠ/Σπουδαστήριο Ἰστορίας τῆς Ἰαρχιτεκτονικῆς [καθηγ. Χ. Μπούρας].
1979, σσ. 137-146.

ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ, Π.[αναγιώτης] Η.- [1881-1967].

— «Ἰπιγραφαὶ καὶ Ἰνθυμήσεις ἐκ τῆς Βορείου Ἰπειρου»: «Ἰπετηρὶς Ἰταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» (στο ἐξῆς ΕΕΒΣ), τόμ. 5 (1928), σσ. 53-
99.

ΡΕΜΠΕΛΗΣ, Χαράλ.(άμπος Νικ., 1887-1947)

— Κονιτσιώτικα μετὰ τοπογραφικοῦ χάρτου τῆς ἐπαρχίας Κονίτσης... Ἰπι-
μέλεια Ν. Χ. Ρεμπέλη (: Ἰπειρωτικαὶ Μελέται. Α' Γλωσσικὰ καὶ Λαογραφικὰ).

(Ἰαθήνα: Ἰεκδόσεις Ἰπειρωτικῆς Ἰταιρείας Ἰαθηνῶν. 1953.

ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Γ.[εώργιος] Π.[αναγιώτη] -, [1929-1995].

— «Ἰ Μιλόρδος-Ποιητῆς καὶ ὁ Συναγματάρχης-Τοπογράφος»
(George Gordon Lord Byron & William Martin Leake)» στο συλλογικό ἐργο:
Λουκία Δροῦλια - Αἰκ. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ - Ἰμμ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ - Παν. ΜΟΥΛΛΑΣ - Γ. Π.
ΣΑΒΒΙΔΗΣ - Ἰλκης ΑΓΓΕΛΟΥ: Περιηγήσεις στὸν Ἰλληνικό χῶρο. Ἰπιλε-
γόμενα κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ.

Ἰαθήνα: χ. ἐκδ. 1968, σελίδες 89-111.

Σεραφεῖμ ὁ Βυζάντιος, Μητροπολίτης Ἰαρτης [= Σεραφεῖμ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ].

— Δοκίμιον Ἰστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς ποτὲ ἀρχαίας καὶ ἐγκρίτου Ἰπει-
ρωτικῆς πόλεως Ἰαρτης καὶ τῆς ὡσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης... Ἰν Ἰαθήναις:
τυπ. «Κάλλους». 1884.

— 2η ἐκδοση: με συμπληρώσεις Γιάννη Τσουτσίνου, (Πρωτο)δημοσιεύτηκε
στοὺς ΣΤ' καὶ Ζ' τόμους τῆς «Ἰπειρωτικῆς Ἰστίας». Ἰαρτα. 1962.

ΣΟΥΛΗΣ, Χρῖστος Ἰ. -,

— «Ἰπιγραφαὶ καὶ Ἰνθυμήσεις Ἰπειρωτικαὶ».

στα «Ἰπειρωτικὰ Χρονικά», 9 (1934), σσ. 81 κπ.

ΣΟΥΡΛΑΣ, Εὐριπίδης Ζ.[ήση] -, [1891-1988]

— Κώστας Γραμματικὸς (Ἰνατύψεις ἐκ τῶν «Ἰπειρωτικῶν Χρο-
νικῶν»).

Ἰαθήναι. 1939.

ΣΟΥΡΛΑΣ, Εὐριπίδης [Ζήση] -

— «Μορφὲς καὶ Φυσιογνωμίες ἐκ τῆς ἐπαρχίας Κονίτσης:
Ι. Γιάννης Κ. Σούρλας (σσ. 103-140).

ΙΙ. Γιώργης Κ. Χρήστου (σσ. 141-168).

III. Θεοδόσης Χρήστου (σσ. 169-180).

IV. Κύρκας Παπανίκου (σσ. 181-212)

στὰ «*Ἡπειρωτικά Χρονικά*», 16 (1941), σσ. 103-212.

ΣΟΥΡΛΑΣ, Εὐριπίδης Ζ.[ήση] -

— *Μορφές και Φυσιογνωμίες ἐκ τῆς Ἐπαρχίας Κονίτσης*.
(Ἀνατύπωσις ἐκ τῶν «*Ἡπειρωτικῶν Χρονικῶν*»). Ἀθήναι 1944.

ΣΟΥΡΛΑΣ, Εὐριπίδης (Ζ.) -

— *Μορφές και Φυσιογνωμίες ἐκ τῆς Ἐπαρχίας Κονίτσης*:

Δημήτριος Ζγκολόμπης [1830-1905].

Ἐπί τῇ βάσει ἐγγράφων τοῦ Οἰκογεν.[ειακοῦ] Ἀρχείου Ἀποστόλη Ζγκολόμπη.

Ἀθήναι: ἐκδίδεται δαπάναις τοῦ ἐγγονοῦ του Νικολάου Ζγκολόμπη. 1958.

ΣΟΥΡΛΑΣ, Εὐριπίδης (Ζ.) -

— «Ἡ Λαϊκὴ Ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Πρωτομαστόρων τῆς Πυρσόγιαννης»:

ἐφ. «*Ἡπειρωτικὸν Μέλλον*» Ἀθήναι Τρίτη 6 Ἰαν. 1970 (περ. Β' ἔτ. 36, φ. 97/680), σσ. 1-2.

(Συλλογικὸ ἔργο)

— *Κάντσικο - Δροσοπηγή*

(Συγγραφή γιὰ ἓνα μαστοροχώρι τῆς Ἠλείου).

Ἀθήνα: Ἀδελφότητα Δροσοπηγιωτῶν Κόνιτσης «ο Ἅγιος Ἀθανάσιος». 1993. (Στη σελ. 255 ονόματα συγγραφέων καὶ ἐρευνητῶν).

(Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ)

— «*Μπλούκια: μετακινήσεις καὶ κτίσματα*»:

«*Ἀρμολοί*», τεύχος 2 (Δεκ. 1976), σσ. 26-30.

ΣΦΕΝΔΟΝΗΣ, Γιάννης Ν.(ικολάου) -, [1944-]

— «*Ντεμπρελιῆδες καὶ ἀρχιτέκτονες στὴν παλιὰ Θεσσαλονίκη*»:

«*Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον*», (Ἰδρυτὴς Νικόλαος Ἀ. Σφενδόνης, ἔκδοσις Γιάννη Ν. Σφενδόνη καὶ Δήμητρας Ν. Σφενδόνη, Θεσσαλονίκη) (στὸ ἐξῆς ΜΗΣ), τόμος [57], 1977, σσ. 199-205.

ΤΑΤΣΗΣ, Διονύσιος Δημ. - [1948-]

— *Γνωριμία με τὴν ἐπαρχία Κονίτσης*.

Κόνιτσα: χ. ἐκδ. (τυπογραφεῖον «Μέλισσα». Ασπροβάλτα). 1993.

ΤΑΤΣΗΣ, Διονύσιος Δημ.

Μοναστήρια τῆς ἐπαρχίας Κονίτσης:

Μολυβδοσκεπάστης, Γκούρας, Πλαγιάς, Κλαδόρμη, Στομίου, Μολίστης.

Θεσσαλονίκη: χ. ἐκδ. (τυπογραφεῖον «Μέλισσα». Ασπροβάλτα). 1994.

ΤΟΥΦΙΔΗΣ, Σωτήρης Π. -, [1936-]

— *Ἡ Κόνιτσα καὶ τὰ χωριὰ τῆς. Konitsa and the near by Villages*. Τουριστικὸς Οδηγός. Τρίτη ἔκδοσις. (Με) ἀγγλικὴ μετάφρασις: Μάρθα Τσίκα.

Κόνιτσα: χ. ἐκδ. [αυτοέκδοσις:] - (τυπογραφεῖο Θεοδωρίδη, Γιάννενα). 1994.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Δημ. Δ. - [1941-]

— «*Βυζαντινά, Μεσαιωνικά καὶ Νεώτερα Μνημεῖα Ἠλείου ... Ἐπαρχία Κονίτσης, Πλαγιά (Ζέρμα), Μονὴ Κοιμήσεως Θεοτόκου*»

στό «*Αρχαιολογικό Δελτίο*», τόμ. 29(1973-1974) (Έκδοση 1979), *Χρονικά*. Μέρος Β' 2, σσ. 621-622.

ΤΣΑΓΚΑΣ, Ιωάννης Β. - [1954-]

— «Το γεφύρι της Ζέρμας στο Σαραντάπορο» Ιωάννη Β. Τσάγκα
Επιστολή, Ανταπάντησή του στον κ. Θωμά Ζιώγα»

: περιοδ. «*Κόνιτσα*», περιοδ. Τρίτη, τεύχος 30 (γενάρης-φλεβάρης 1990), σσ. 205-208.

ΤΣΑΓΚΑΣ, Ιωάννης Β.-

— «“Η Ζέρμα της Κόνιτσας” (1618-1913).

Ιστορικά και άλλα στοιχεία του Ηπειρωτικού χώρου.»

στο «*Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*» 1991, σσ. 309-323.

ΤΣΑΓΚΑΣ, Ι.(ωάννης) Β.-

— «Το γιοφύρι της Ζέρμας (Πλαγιάς) Κόνιτσας στο Σαραντάπορο και όχι το “Καντσιώτικο Γεφύρι”»

: φύλλο «*Ηπειρωτικοί Αντίλαλοι*» Πάτρα, τεύχος 35 (1994), σσ. 18-19.

ΤΣΙΓΚΑΛΟΣ, Δημ. Π.-

Τὸ Ἑπταχώρι. Χίλια χρόνια στίς ἐθνικές ἐπάλξεις. Ἱστορική ἀναζήτηση στό
χώρο τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας.

Θεσσαλονίκη: χ. ἔκδ. [ἔκδοση Φιλοπροοδευτικοῦ Συλλόγου Ἑπταχωριτῶν]. 1979.

ΤΣΙΠΑΣ, Νικόλαος Ι. -, (1910-)

Αρμαθεία ἀναμνήσεων ἀπό τὴν Πυρσόγιαννη.

Μαρούσι: χ. ἐκδ. [αυτοέκδοση]. 1983.

ΦΡΟΝΤΖΟΣ, Πέτρος Ι. -, [1902/1903*-1987]

Ἡ Παιδεία στὴν Πυρσόγιαννη ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ οἱ Πυρσογιαν-
νίτες Δάσκαλοι.

Ἀθήνα: χ.ἐκδ. 1980.

* Ἔτος Γεννήσεως στο Μητρώο Ἀρρένων Πυρσόγιαννης 1902 (μάλλον τὸ ορθότερο), ἐνὸς στα
Οθωμανικά Ἀρχεῖα: 1903)

ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ, Κων/(σταντί)νος Κ.-, (1950-)

— Ἑλληνικά Σχολεῖα στὴν περίοδο τῆς Οθωμανικῆς κυ-
ριαρχίας (1453-1821) (: Παιδεία καὶ Γλῶσσα).

Θεσσαλονίκη: Ἐκδόσεις Βάνιας. 1991.

ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ, Χριστόδουλος Ι. - (1921-1989)

[Η] Πουρνια. [Σταρίτσανη] Κονίτσης - Ιωαννίνων. Το χωριό μου.

Ἀθήνα: χ. ἐκδ. (ἐκδ. Συλλόγου τῶν ἀπανταχοῦ Πουρνιαῶν Κονίτσης Ηπείρου).

1991 (Κείμενο γραμμένο στα 1985).

ΧΡΗΣΤΟΥ, Βασ. Κ.-,

— «Τὸ μοιρολόϊ “Ὁ Νικολάκης”»,

στό περιοδ. «*Ἡπειρωτικὴ Ἑστία*», τεύχος 51ον-53ον (Ἰούλιος-Αὔγουστος-Σεπτέμ-
βριος 1956), σσ. 670-674.

Γ΄ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

1. Η Πυρσόγιαννη, στις αρχές του 20ου αιώνα: λίγα χρόνια μετά τον θάνατο του Ζιώγα Φρόντζου (περ. 1893). (Αρχείο Μουσείου Μαστόρων της Πέτρας, Πυρσόγιαννη).

1Α. Ο Πυρσογιαννίτης πρωτομάστορας Ζιώγας Φρόντζος (περ. 1815 - περ. 1893). Σκαρίφημα του ζωγράφου Γιάννη Σιμ. (...) βάσει μεταγενέστερων πληροφοριών.

(: Π. Φρόντζος, *Η Παιδεία στην Πυρσόγιαννη*, 1980, σελ. 1).

2. Κόνιτσα. Οι Οθωμανικοί Στρατώνες. Έργο περίπ. 1884, αποδιδόμενο στον Ζιώγα Φρόντζο, χωρίς βεβαιότητα. Εικονίζονται οι θρησκευτικές, πολιτικές και στρατιωτικές αρχές, με άλλους κοινωνικούς παράγοντες, πολίτες και υπηκόους. Σημειώνεται ότι η φωτογραφία δεν είναι πραγματικά των εγκαινίων, όπως λέγεται, γιατί στην πάνω αριστερή της άκρη διακρίνεται η χειρόγραφη με μελάνη επισήμανση «[Παλαιές;] Στρατώνες Κονίτσης, 1900» (!). Όστε πρόκειται για άλλη περίπτωση και εκδήλωση, πιθανότατα μια μουσουλμανική εορτή (Ραμαζάνι, ίσως, μετά το τέλος της νηστείας):

(: πολύτιμη παραχώρηση από τον Γιάννη Λυμπερόπουλο, στέλεχος της ΕΠΟΝ Ηπείρου, δικηγόρο, συγγραφέα και μελετητή της Κόνιτσας. Θεομά τον ευχαριστούμε).

2Α. Παλαιόπυργος (πριν Μέβδιζα) Πωγωνίου. Εκκλησία Παναγίας. Υπέρθυρος κτιτορική επιγραφή: + Ι[ΗΣΟΥ]Σ Χ[ΡΙΣΤΟ]Σ | Ν[Ι]Κ[Α] | 1865 || ΚΤΙΤΟΡΙ | ΙΩ. ΒΑΣΙΛΙ | Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ || ΔΙΑ ΧΙΡΟΣ | ΜΑΣΟΡΑ | Λ. [ΑΜΠΡΟΥ] ΧΑΡΙΤΟΥ | ΠΡΟΣΟΓΙΑΝΙ. (Ανασχεδίαση Α.Π. από φωτοαντίγραφο Β.Π.).

3. Σαραντάπορος, θέση «Ντέρτι». Κατάλοιπο ακρόβαθρου γέφυρας (Φωτο: 10 Μαΐου 1995: Α.Π.).

3Α. Σαραντάπορος, θέση «Ντέρτι», παρασυρμένο τμήμα καμάρας γεφυριού (Φωτο: 10 Μαΐου 1995: Α.Π.).

4. Σαραντάπορος, θέση «Ντέρτι», λείψανα παλαιού ημιονικού δρόμου (Φωτο: 10 Μαΐου 1995: Α.Π.).

5. Άραχθος. Γέφυρα της Πλάκας (ή «Γέφυρα Βο(υ)ρδών»). 1866.

Πλάγια άποψη από τα ανάντη, ανεβαίνοντας το δρόμο προς το μοναστήρι Μουχούστι ή Παναγίας (: φωτογραφία Λουκίας Πολίτη, περ. 1978, βλ. «Η Μονή Γενεσίου της Θεοτόκου στην Πλάκα Αράχθου» στον Α΄ Τόμο «*Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*». Αθήνα: ΕΜΠ 1979, σελ. 137 εικ. 1).

6. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέρμας είτε Καντζιώτικο γεφύρι. Άποψη από τα ανάντη (10 Μαΐου 1995: Α.Π.). Πίσω διακρίνεται η στρατιωτική γέφυρα «Μπέλεϋ» (Bailey).

7. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέρμας είτε Καντζιώτικο γεφύρι. Άποψη του μεσοβάθρου από τα ανάντη, εδραζόμενου στο ριζιμιό βράχο της κοί-

της, ενισχυμένου με πέτρινο έμβολο και εφοδιασμένου με ανακουφιστικό τόξο (10 Μάη 1995).

7Α. Σαραντάπορος. Γεφύρι Ζέρμας, ή Καντσιώτικο Γεφύρι. Ανατολική όψη, λοξά εικονιζόμενη από αριστερή όχθη. Διακρίνεται διεύρυνση δεξιού (βόρειου) ακροβάθρου και όλου αυτού του τμήματος της γέφυρας (Τρίτη 13 Οκτωβρ. 1987, Α.Π.).

8. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέρμας είτε Καντζιώτικο γεφύρι. Σκαρίφημα όψης από τα ανάντη.

(: Αποτυπώθηκε μερικά στις 10 Μάη 1995 με τη βοήθεια Γιάννη Περώνη. Σχεδιάστηκε στη Θεσσαλονίκη 12 Ιαν. 1996. Α.Π.).

9. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέρμας είτε Καντζιώτικο γεφύρι. Διαγώνια άποψη της προς τα ανάντη όψης. Κυριαρχεί το μεγάλο τόξο, εμπρός το ανακουφιστικό τοξύλλιο του βάθρου.

Ο εικονιζόμενος Γιάννης Περώνης μετράει το ύψος του μικρού τόξου (10 Μάη 1995, Α.Π.).

10. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέρμας είτε Καντζιώτικο γεφύρι. Κορυφή μεγάλης καμάρας. Όψη από τα ανάντη (10 Μάη 1995). Πίσω διακρίνεται καθαρά η στρατιωτική γέφυρα «Μπέλεϋ» (Bailey).

11. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέρμας είτε Καντζιώτικο γεφύρι. Ανακατασκευασμένο τμήμα λιθοστρώτου (10 Μάη 1995, Α.Π.).

11Α. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέρμας, είτε Καντζιώτικο Γεφύρι. Δίπλα του η γέφυρα «Μπέλεϋ» (Δευτέρα 26 Ιουνίου 1995, Α.Π.).

12. Άραχθος. Νότια από τη «Μπαλντούμα». Κεντρικό τμήμα παλαιού γεφυριού. Όψη από τα κατάντη. Το κεντρικό (σωζόμενο) τόξο, αριστερά ανακουφιστικό τόξο και «ημίτοξο» (Δεξιά στα δέντρα κυλάει το ποτάμι). (Φωτό: 10 Μάη 1995, Α.Π.).

13. Άραχθος. Νότια από τη «Μπαλντούμα»: Λείψανα παλαιού γεφυριού. Σκαρίφημα της όψης από τα κατάντη (10.5.1995/9.1.1996: Α.Π.).

14. Άραχθος. Νότια από τη «Μπαλντούμα». Λείψανα παλαιού γεφυριού. Όψη από τα ανάντη. (10.5.1995. Α.Π.).

15. Άραχθος. Νότια από τη «Μπαλντούμα». Το μικρότερο (υπάρχον) τόξο παλαιού γεφυριού. Όψη από τα ανάντη (10.5.1995. Α.Π.).

16. Άραχθος. Νότια από τη «Μπαλντούμα». Τα δύο πρώην ανακουφιστικά τόξα του παλαιού γεφυριού. Όψη από τα ανάντη. (10-5-1995, Α.Π.).

17. Άραχθος. Νότια «Μπαλντούμας». Μεγάλο τόξο ερειπωμένης γέφυρας. Λεπτομέρεια της πάνω σειράς θολιτών, που δείχνει με σαφήνεια την διαμπερή διάταξή της, άρα την ουσιαστικά δρώσα ποτέ ύπαρξή της. Όψη από τα κατάντη (10 Μάη 1995, Α.Π.).

18. Άραχθος. Νότια από τη «Μπαλντούμα»: Λείψανα αριστερών ακροβάθρων δύο παλαιών καταστραμμένων γεφυρών. Το δεξιά ανήκει στη συνέχεια των μεγάλων ερειπίων, που σώζονται στην δεξιά όχθη του Άραχθου. Όψη από τα κατάντη. (10 Μάη 1995, Α.Π.).

19. Πουρνιά Κόνιτσας. Γέφυρα της Μαύρης Πέτρας («Μαυρομπέ-

τρας»). Όψη από τα ανάντη. Δεξιά (= ανατολικά) το φαινομενικά τεταρτοκυκλικής μορφής ανακουφιστικό τόξο. Εκατέρωθεν της γέφυρας τα νεώτερα χτισμένα το 1956 διευρυμένα πυργωτά βάθρα (10 Μάη 1995, Α.Π.).

20. Πουρνιά Κόνιτσας. Γέφυρα της Μαύρης Πέτρας («Μαυρομπέτρας»). Όψη από τα κατάντη. Σχεδιάγραμμα αρχικής μορφής με δύο άνισα κύρια τόξα και δύο ανακουφιστικά τοξύλλια βάσει παλαιάς φωτογραφίας, προ του έτους 1956. Από πάνω η θρυλική «Μαύρη Πέτρα», αριστερά το παλαιό «κόνισμα» (= προσκυνητάρι).

21. Μεγάλο γεφύρι στη διαδρομή από Ιωάννινα στο Μέτσοβο, le pont de la Kyra («Γεφύρι της Κυράς») στον Άραχθο, όπως το σχεδίασε στα 1819, Μαρτίου [28], ο Γάλλος ζωγράφος Λουδοβίκος Ντυπρέ (Louis Dupré).

22. Γέφυρα στον Άραχθο επί οδού προς Μέτσοβο υπάρχουσα στα 1928-1931 μόνο βιβλιογραφικά σε μας γνωστή: Παπαδημητρίου, Παλαιές φωτογραφίες (1977), σ. 29.

23. Αώος, Γέφυρα Κόνιτσας. Όψη από τα κατάντη (και την αριστερή όχθη). Απ' ότι γνωρίζουμε η παλαιότερη απεικόνισή της, προφανώς προ του 1913 ίσως περί το 1910.

(: Πολύτιμη καρτ-ποστάλ, για την επιστημονική έρευνα από το ιδιωτικό αρχείο Αντ. Γαλερίδη, Λάρισα, με τη φροντίδα του Σπ. Μαντά. Τους ευχαριστούμε και τους δύο).

23Α. Αώος. Γεφύρι της Κόνιτσας. Όψη από τα κατάντη. 1938.

(: Φωτογραφία Σπύρου Μελετζή, σημαντική για την επιστημονική έρευνα).

24. Αώος. Γεφύρι της Κόνιτσας. Όψη από τα ανάντη. Σημερινή κατάσταση.

(: Φωτογραφία Ιωάννη Καπάϊου, Κόνιτσα, μετά το 1980 περίπου).

25. Αώος. Γεφύρι της Κόνιτσας. Επισκευή της αψίδας του μετά την βλάβη του τού 1913. (Αρχείο Σωτήρη Τουφίδη, Κόνιτσα).

26. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Όψη από τα κατάντη (= δυτική). Σχέδιο αποτύπωσης με χρονολογική σήμανση: «ημερ. 4-85» (μάλλον Απριλίου 1985), Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών. 6η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων. Ιωάννινα. - Αποτύπωση: Παπαδάς Κ., Βλάχας Ν. - Μελέτη: Παπαδάς Κ.-Σχεδίαση: Κουτρά Σ., Παπαδάς Κ.

27. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Όψη του «εσωραχίου» του δεξιού (= βορεινού) ποδαρικού. Διακρίνεται η διεύρυνση προς τα κάτω, που πραγματοποιείται με βαθμιαίες αναβαθμιδώσεις («πατούρες»), καθώς και η χρήση μεγάλων καλολαξευμένων λίθων (1995, Μάϊος 10, Α.Π.).

28. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Δεξιό ποδαρικό. Όψη από τα ανάντη. Διακρίνεται με σαφήνεια το τοξωτό (διαμπερές) άνοιγμα για το πέρασμα υδραύλακα (φωτογραφία 10 Μάη 1995, Α.Π.).

28Α. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Δεξιό ποδαρικό (= βόρειο). Όψη από τα κατάντη, το τοξωτό άνοιγμα, όπου η έξοδος του υδραύλακα. (Τα δικτυώματα εμπρός ανήκουν στη μεταλλική γέφυρα «Μπέλεϋ»). (Φωτογραφία Μάη 1995, Α.Π.).

29. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Όψη από τα κατάντη (= δυτικά). Σκαρίφημα (10.5.1995-20.2.1996, Α.Π.) -

Οι μετρήσεις που έγιναν στις 10 Μάη 1995 οφείλονται στη συμβολή του Πυρσογιαννίτη πρωτομάστορα Γιάννη Περώνη, όπως και πολλές από κοινού συζητήσεις και παρατηρήσεις.

29Α. Γέφυρα Κόνιτσας στον Αώο. Η κόγχη στη δυτική όψη (στην προς τα κατάντη), στο βόρειο μέρος (προς την Κόνιτσα), φαίνεται καθαρά σε φωτογραφία, δημοσιευμένη στα 1969 από το Μιχάλη Δωρή, στο περιοδικό «Αρχιτεκτονική», έτ. 13, τχ. 77 (Δεκ. 1969), σ. 54 εικ. 12.

29Β. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Η χωμένη στον κισσό κόγχη, στη δυτική όψη, στο βόρειο μέρος.

(: Φωτογραφία Ιω. Καπάϊου, Κόνιτσα, αρχές Μαρτίου 1996).

29Γ. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Νότιο ανερχόμενο κατάστρωμα, με τις «ούβιες» (τις ελαφρά εξέχουσες οριζόντιες σειρές πλακών) που διευκολύνουν το ανέβασμα ή εμποδίζουν το γλύστρημα στο κατέβασμα. Τα στηθαία νεώτερα, πέτρινα χτιστά.

Ο εικονιζόμενος είναι ο συνεργάτης μας Πυρσογιαννίτης πρωτομάστορας Γιάννης Περώνης (Τετάρτη 10 Μάη 1995, Α.Π.).

29Δ. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Νότιο ανερχόμενο κατάστρωμα με τις «ούβιες». Λείπει το στηθαίο στην ανατολική (προς τα ανάντη) πλευρά, σε φωτογραφία δημοσιευμένη στα 1969. Είναι περίεργο το ότι δεν εμφανίζονται ούτε ίχνη του.

(Φωτογραφία Μιχ. Δωρή, περιοδ. «Αρχιτεκτονική», έτ. 13, τχ. 77, Δεκ. 1969, σ. 54 εικ. 11).

29Ε. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Το νεώτερο (από το έτος 1975) καμπανάκι στο εσωράχιο της καμάρας, αντικαθιστώντας ένα ή τρία της αρχικής κατασκευής (Μάης 1995, Α.Π.).

30. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Η προς τα κατάντη (δυτική) πλευρά, φωτογραφημένη από το δεξιό (βόρειο) ποδαρικό, σχεδόν κατ' ευθυγραμμία με το απέναντι (9 Μαΐου 1995, Α.Π.).

31. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Η προς τα ανάντη (ανατολική) πλευρά, φωτογραφημένη από το αριστερό (νότιο) ποδαρικό, σχεδόν κατ' ευθυγραμμία με το απέναντι.

(: 22 Φεβρουαρίου 1996, Ιωάννης Καπάϊος, Κόνιτσα).

32. Αώος. Οι γέφυρες της Κόνιτσας: η παλαιά πέτρινη μονότοξη, και η νεώτερη μεταλλική αμφιέρειστη τύπου Bailey/«Μπέλεϋ» (Τρίτη 9 Μάη 1995, Α.Π.).

33. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Η σημερινή κατάσταση του βορείου άκρου της. Διακρίνεται η νεωτερική διεύθετηση και ο πυργίσκος (9 Μάη 1995, Α.Π.).

34. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Κόγχη στο νεώτερο πέτρινο ανάλημμα της βόρειας απόληξης της, μετά την τροποποίηση της τελευταίας για να διευκολυνθεί η τοποθέτηση της γέφυρας «Μπέλεϋ»: έργο του 1948 του υπολοχαγού Μηχανικού Γεωργίου Δούκα σύμφωνα με την επιγραφή (: φωτογραφία Τρίτης 9 Μάη 1995, Α.Π.).

*

ΥΣΤΑΤΗ ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΓΕΦΥΡΑ ΤΗΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ: Είχε γίνει και η τρίτη διόρθωση των τυπογραφικών δοκιμίων, όταν γράμμα του Βασ. Παπαγεωργίου, από την Πυρσόγιαννη, έφτασε σήμερα Παρασκευή 31 Μαΐου 1996 στα χέρια του Αργ. Πετρονώτη, στη Θεσσαλονίκη, με φωτοαντίγραφο της παλαιότερης ως τώρα ακριβέστερα χρονολογημένης στα 1908 ή λίγο πριν φωτογραφίας (της γέφυρας της Κόνιτσας από τα κατάντη), —προερχόμενης από «Λογοδοσία τῶν Πεπραγμένων τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἀδελφότητος Κονίτσης τῆς Ἡπείρου κατὰ τὸ ἔτος 1908. Ἐν Ἀθήναις. Τυπογραφεῖον Δ. Γ. Εὐστρατίου καὶ Δ. Δελῆ. Ὁδὸς Πραξιτέλους 8. 1909».

Παρατηρώντας την φωτογραφία αυτή του 1908 και συγκρίνοντάς την με την καρτ-ποστάλ, εικ. 23, που χρονολογήσαμε «περί το 1910», θα έλεγε κανείς —με μικρή επιφύλαξη— ότι η κάρτ-ποστάλ μπορεί να είναι και παλαιότερη του 1908, επειδή τα στηθαία ή αρκάδες (:) εμφανίζονται στην κάρτ-ποστάλ λιγότερο επιμελημένα από ό,τι στη φωτογραφία του 1908 (: δηλαδή τότε, πριν τραβηχτεί η φωτογραφία του 1908, είχαν τα στηθαία υποστεί κάποια βελτίωση).

**

ΠΡΟΣΘΗΚΗ ΣΤΗΝ § 42, πρβλ. εικ. 12, 13, 16.

Δευτερεύοντα τεταρτοκυκλικά ανακουφιστικά ημίτοξα εκατέρωθεν κυρίων ημικυκλικών ανακουφιστικών τόξων σε βάθρα γεφύρας εμφανίζονται ως μοναδικό παράδειγμα (επί δεκάδων περιπτώσεων) στη Θεσσαλία, (και έτσι το δεύτερο επί ελληνικού εδάφους, —απ' ό,τι ως τώρα γνωρίζουμε) στο παλαιό (περί το 1520) τμήμα γεφύρας Σαρακίνας επί Πηνειού: βλ. Τα Πέτρινα Γεφύρια της Θεσσαλίας, των Αντ. Γαλερίδη / Κώστα Σπανού / Κώστα Μακρή / Γιαν. Πυργιώτη / Βασ. Παπαγεωργίου / Βούλας Κάλφα. (Αθήνα:) Εκδ. ΤΕΕ-Τμ. Κεντρ. και Δυτ. Θεσσαλίας, (1995), σσ. 189-204, εικ. 149-163 και σχέδιο αναπαράστασης.

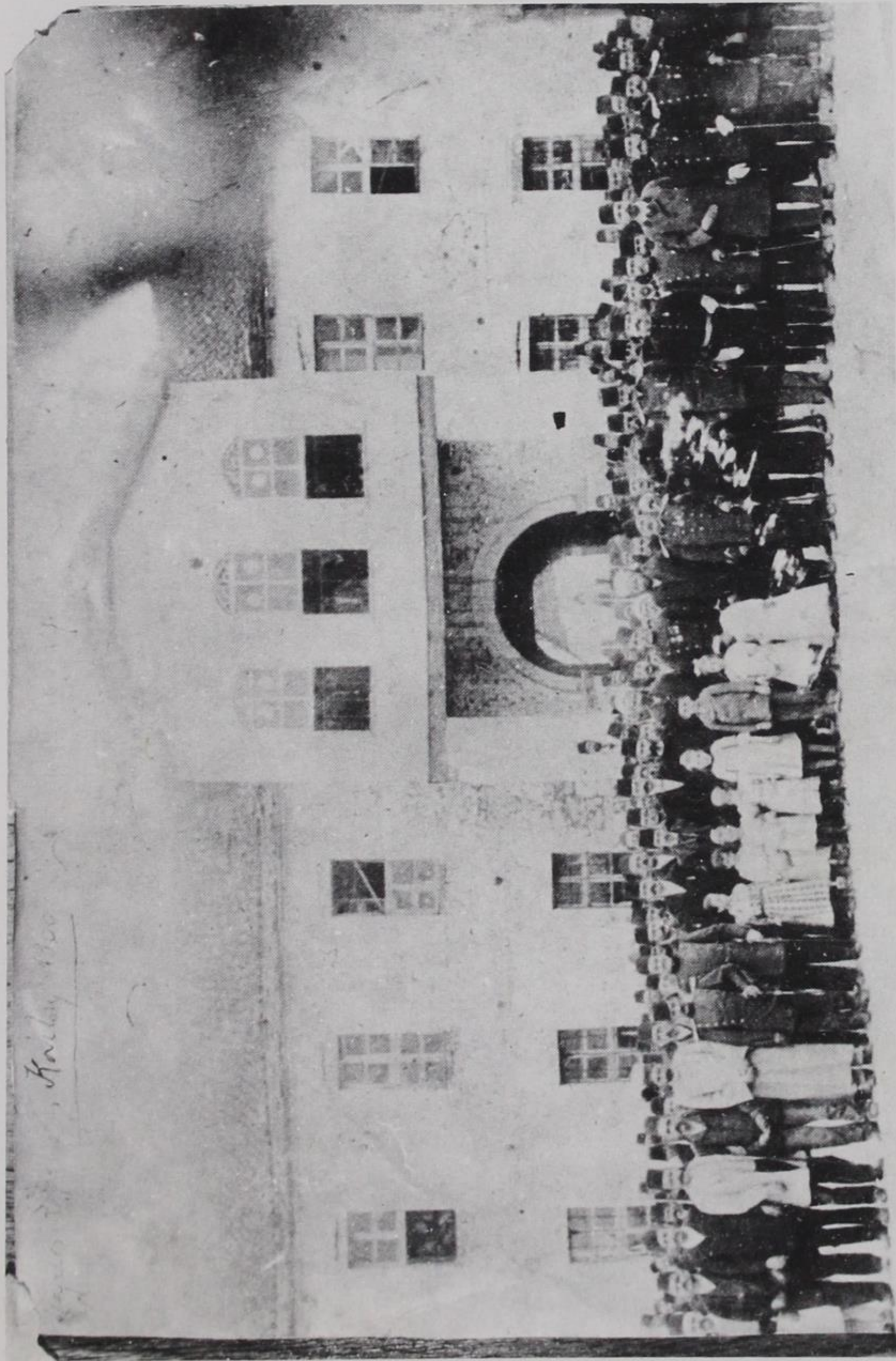
Δ΄ ΕΙΚΟΝΕΣ

*Εικ. 1. Η Πυρσόγιαννη, στις αρχές του 20ου αιώνα:
λίγα χρόνια μετά τον θάνατο (περ. 1893) του Ζιώγα Φρόντζου.*

Εικ. 1Α. Ο Πυρσογιαννίτης πρωτομάστορας Ζιώγας Φρόντζος (περ. 1815 - περ. 1893). Κατά προσέγγιση σκαρίφημα.

Εικ. 2. Κόνιτσα. Οι Οθωμανικοί Στρατώνες, περίπου 1884.
Ίσως έργο Ζιώγα Φρόντζου (βλ. υπόμνημα σε κατάλογο εικόνων).

2Α. Παλαιόπυργος (πριν Μέρδιζα) Πωγωνίου. Εκκλησία Παναγίας. Υπέρθυρος κτιτορική επιγραφή: + Ι[ΗΣΟΥ]Σ Χ[ΡΙΣΤΟΥ]Σ | Ν[Ι]Κ[Α] | 1865 || ΚΤΙΤΟΡΙ | ΙΩ. ΒΑΣΙΛΙ | Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ || ΔΙΑ ΧΙΡΟΣ | ΜΑΣΟΡΑ | Λ. [ΑΜΠΡΟΥ] ΧΑΡΙΤΟΥ | ΠΡΟΣΟΓΙΑΝΙ. (Ανασχεδίαση Α.Π. από φωτοαντίγραφο Β.Π.).

Εικ. 3. Σαραντάπορος, θέση «Ντέρτι». Ποδαρικό παλαιού γεφυριού.

Εικ. 3Α. Σαραντάπορος, θέση «Ντέρτι», Τμήμα πεσμένης καμάρας γεφυριού.

Εικ. 4. Σαραντάπορος, θέση «Ντέρτι». Λείψανα παλαιού δρόμου.

Εικ. 5. Άραχθος. Γέφυρα της Πλάκας (ή «Γέφυρα Βο(ν)ορδώ»). 1866. Πλάγια άποψη από τα ανάντη, ανεβαίνοντας το δρόμο προς το μοναστήρι Μουχούστι ή Παναγίας (: φωτογραφία Λουκίας Πολίτη, περ. 1978).

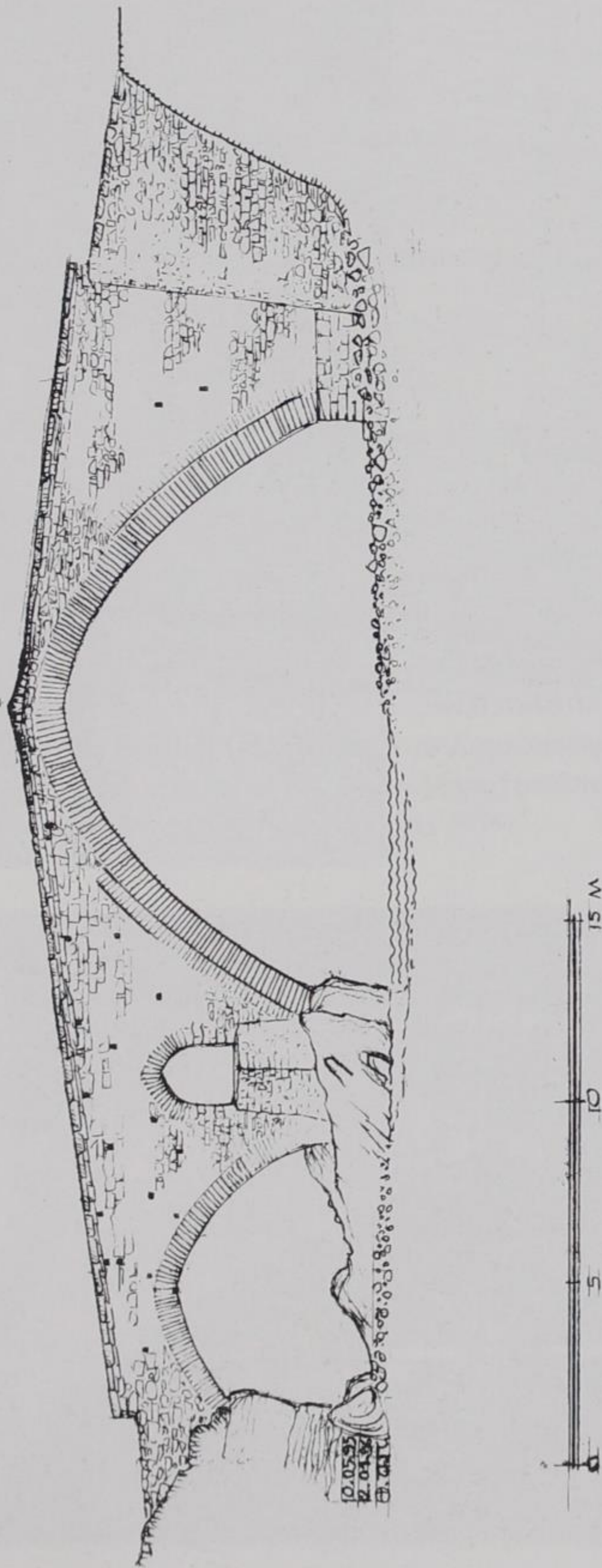
Εικ. 6. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέρμας είτε Καντζιώτικο Γεφύρι. Αποψη από τα ανάντη. (Πίσω της διακρίνεται στρατιωτική γέφυρα Bailey «Μπέλεϋ») (1995).

Εικ. 7. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέρμας είτε Καντζιώτικο γεφύρι. Μεσόβαθρο επί βράχου, με έμβολο και τόξο (αμφότερα για ανακούφιση του βάθρου στην περίπτωση πλημμύρας). Όψη από τα ανάντη, (1995).

Εικ. 7Α. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέρμας, ή Καντσιώτικο Γεφύρι. Η ανατολική όψη, προς τα ανάντη, εικονιζόμενη λοξά από την αριστερή όχθη. Διακρίνεται δεξιά, στο βορεινό τμήμα ενίσχυση της βάσης του ακροβάθρου και η διεύρυνση ολόκληρου αυτού του τμήματος (1987).

Εικ. 8. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέρμας, είτε Καντζιώτικο Γεφύρι. Σκαρίφημα όψης από τα ανάντη (1995, Α.Π.)

Εικ. 9. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέρομας, είτε Καντζιώτικο γεφύρι. Διαγώνια άποψη της προς τα ανάντη όψης (1995).

Εικ. 10. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέρομας, είτε Καντζιώτικο Γεφύρι. Κορυφαίο τμήμα μεγάλης καμάρας. Όψη από τα ανάντη (1995).

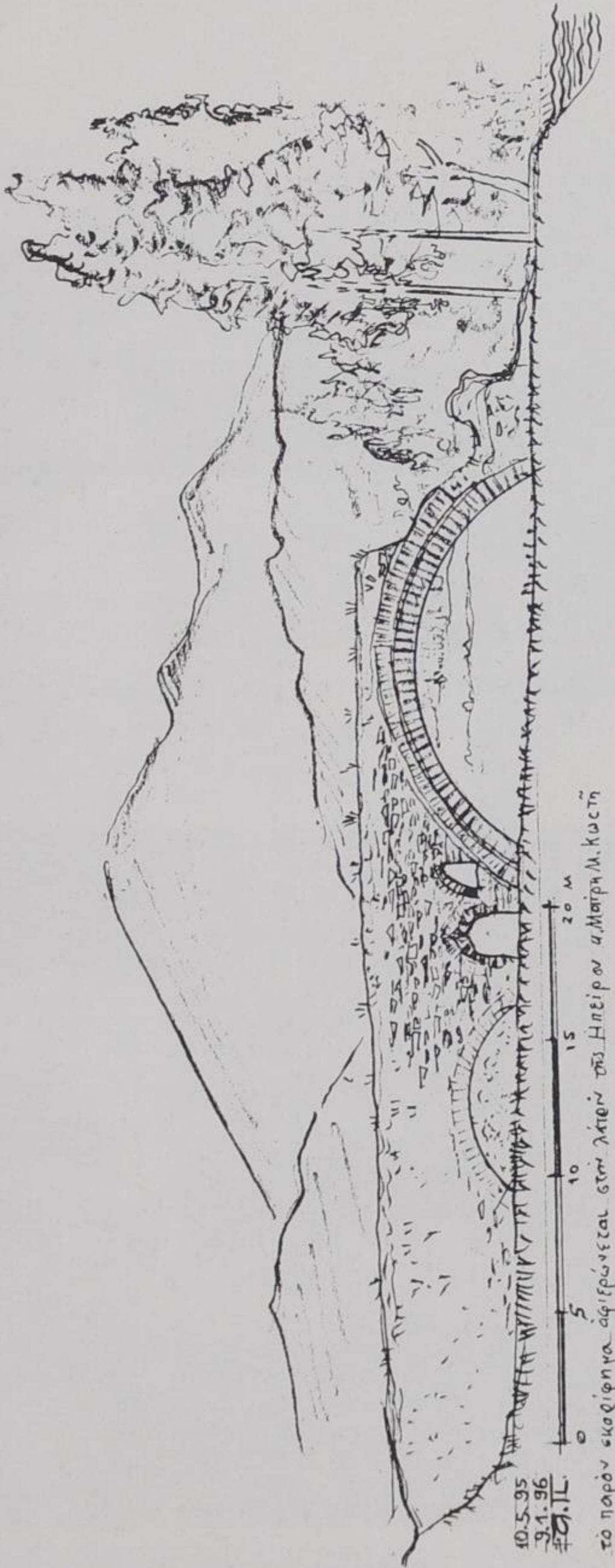
Εικ. 11. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέρμας, είτε Καντζιώτικο Γεφύρι. Ανακατασκευή λιθοστρώτου· είναι το κατερχόμενο τμήμα πάνω από τη μεγάλη καμάρα που οδηγεί προς την εθνική οδό (Φωτογραφία 1995).

Εικ. 11Α. Σαραντάπορος. Γεφύρι της Ζέρμας ή Καντζιώτικο Γεφύρι. Το παλιό γεφύρι με ανανεωμένο κατάστρωμα, και η νεώτερη μεταλλική γέφυρα «Μπέλε-ϋ». Όψη από βορρά, προς την κατεύθυνση του χωριού Δροσοπηγή (πριν Κάντσι-κο). (1995).

Εικ. 12. Άραχθος. Κοντά στη «Μπάλντουμα». Τμήμα παλιού γεφυριού, όψη από τα κατάντη. (1995).

ΛΕΙΨΑΝΟ ΠΑΛΙΟΥ ΓΕΦΥΡΙΟΥ ΣΤΟΝ ΑΡΑΧΘΟ
 # ΚΟΝΤΑ ΣΤΟ ΝΕΩΤΕΡΟ ΤΗΣ "ΜΠΑΛΝΤΟΥΜΑΣ"
 ΟΥΗ ΑΠΟ ΤΑ ΚΑΤΑΝΤΗ #

Εικ. 13. Αραχθος. Νότια «Μπαλντούμας»: Λείψανα παλαιού γεφυριού.
 Σκαρίφημα της όψης από τα κατάντη (1995/1996: Α.Π.).

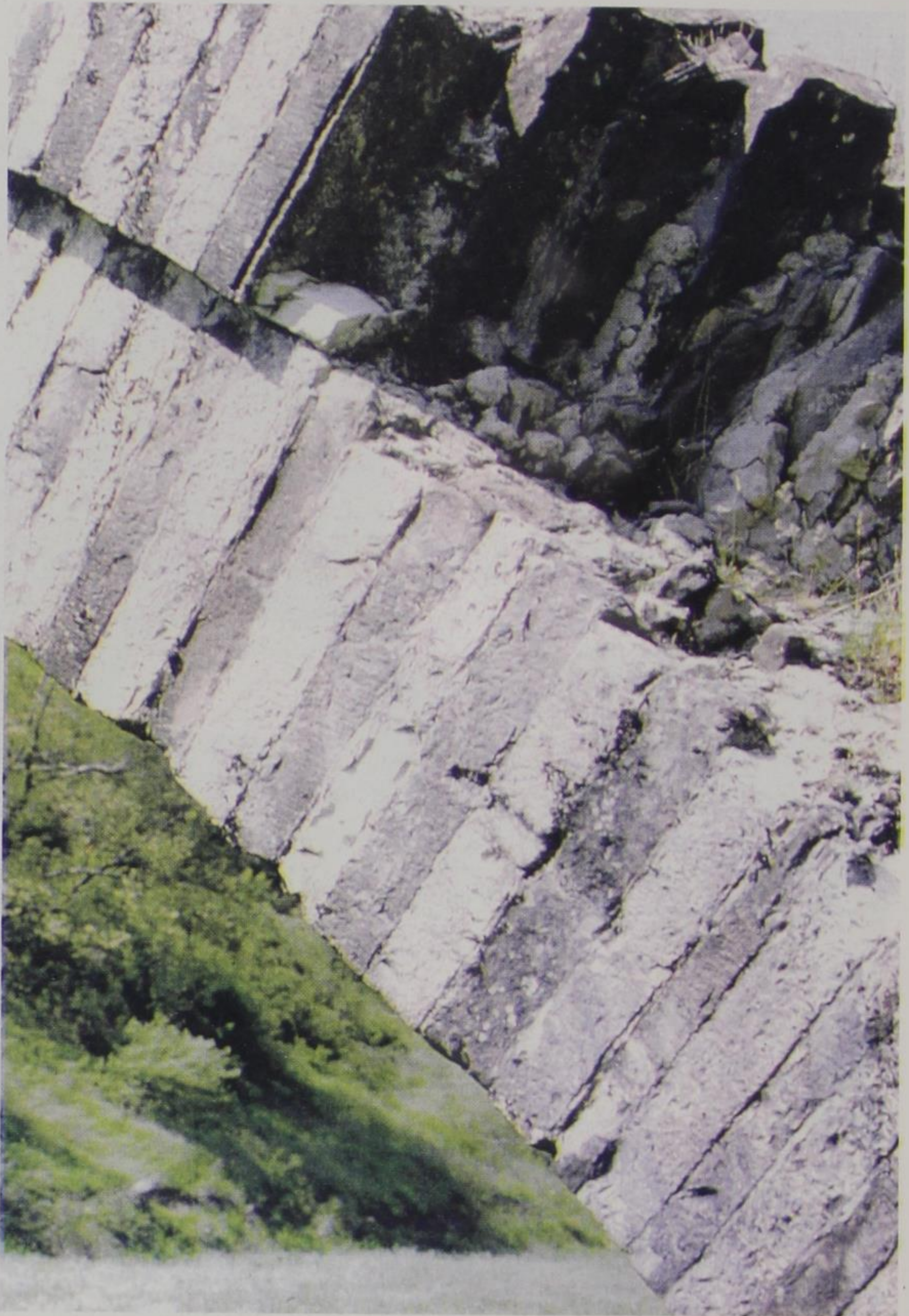
Εικ. 14. Άραχθος. Νότια από τη «Μπαλντούμα». Λείψανα παλαιού γεφυριού. Όψη από τα ανάντη (1995).

Εικ. 15. Άραχθος. Νότια από τη «Μπαλντούμα». Το μικρότερο (υπάρχον) τόξο παλαιού γεφυριού. Όψη από τα ανάντη (1995).

Εικ. 16. Άραχθος. Νότια από τη «Μπαλντούμα». Τα δύο πρώην ανακουφιστικά τόξα του παλαιού γεφυριού. Όψη από τα ανάντη. (10.5.1995).

*Εικ. 17. Άραχθος. Νότια «Μπαλντούμας».
Μεγάλο τόξο ερειπωμένης γέφυρας. Λεπτομέρεια της πάνω σειράς
θολιτών, διαμπερούς διάταξης (1995).*

Εικ. 18. Αραχθος. Νότια της «Μπαλντούμας»: Λείψανα αριστερών ακροβάθρων δύο παλαιών καταστραμμένων γεφυρών. Το δεξιά ανήκει στη συνέχεια των μεγάλων ερειπίων της δεξιάς όχθης. Όψη από τα κατάντη (1995).

Εικ. 19. Πουρνιά Κόνιτσας. Γέφυρα Μαύρης Πέτρας. Όψη από τα ανάντη. Δεξιά (= ανατολικά) το φαινομενικά τεταρτοκυκλικό ανακουφιστικό τόξο. (1995).

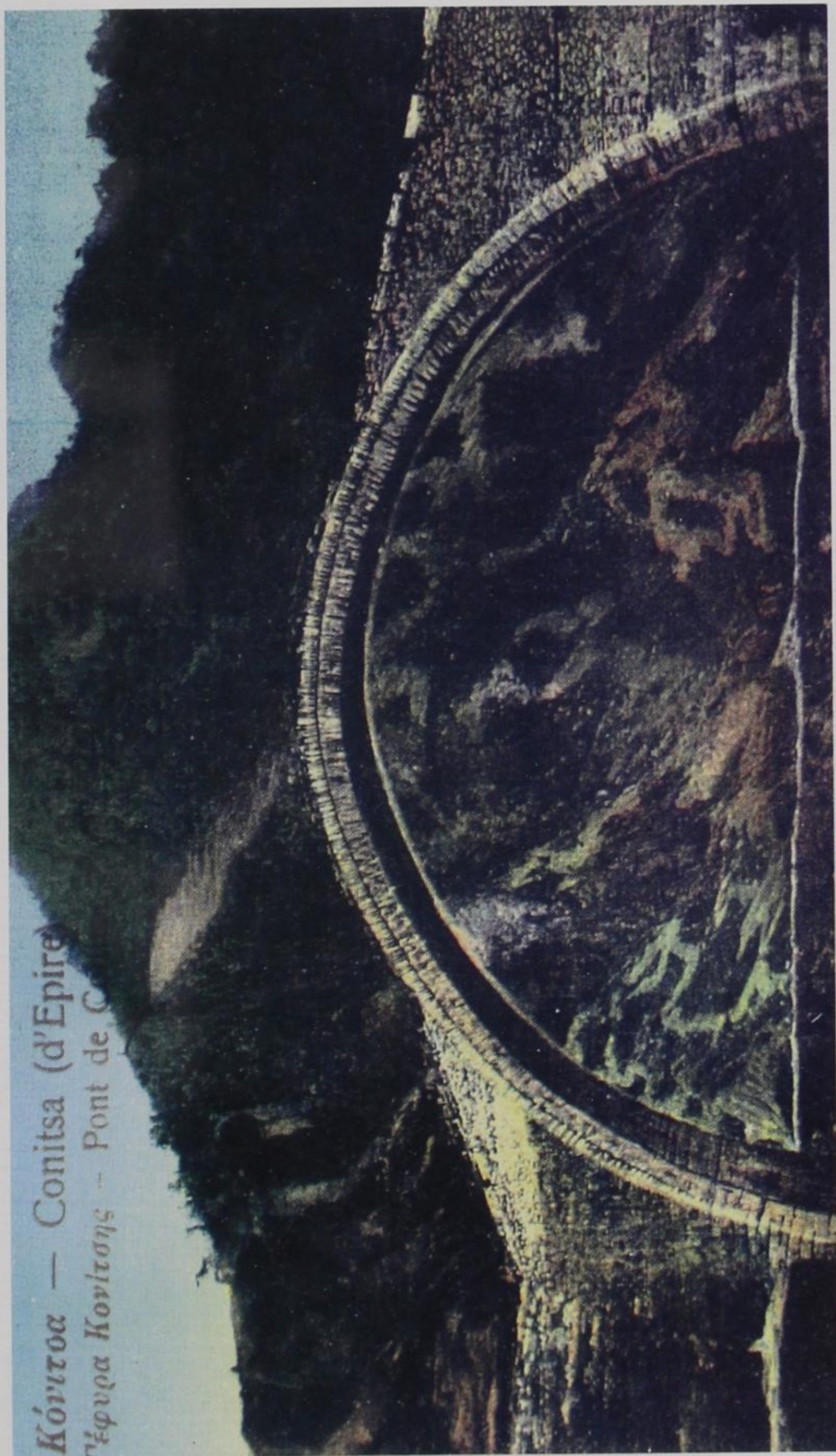
Εικ. 20. Πουρνιά Κόνιτσας. Γέφυρα Μαύρης Πέτρας. Όψη από τα κατόντη. Σχεδιάσμα αρχικής μορφής βάσει παλαιάς φωτογραφίας (προ του 1956). Πρβλ. εικ. 19.

Εικ. 21. Μεγάλο γεφύρι = «Γέφυρα της Κυράς» στη διαδρομή από Ιωάννινα στο Μέτσοβο, πάνω στον Άραχθο, όπως το σχεδίασε στα 1819 ο Λ. Ντυπρέ.

Εικ. 22. Γέφυρα στον Άραχθο οδού προς Μέτσοβο υπάρχουσα στα 1928-1931, σε μας μόνο βιβλιογραφικά γνωστή.

Κόνιτσα — Conitsa (d'Épire)
Γέφυρα Κονιτσής — Pont de Conitsa

Εικ. 23. Αώος, Γέφυρα Κόνιτσας. Όψη από τα κατάντη (και την αριστερή όχθη). Πρέπει να είναι η παλαιότερη, όσο γνωρίζουμε, απεικόνισή της. Προφανώς προ του 1913, ίσως περί το 1910. Στο βάθος διακρίνεται το υπερυψωμένο υδροφόρο αυλάκι. (Φωτογραφία αρχείου Αντ. Γαλεριδίου, Λάρισα).

Εικ. 23Α. Αώος. Γεφύρι της Κόνιτσας. Όψη από τα κατάντη. 1938.
(Φωτογραφία Σπύρου Μελετζή).

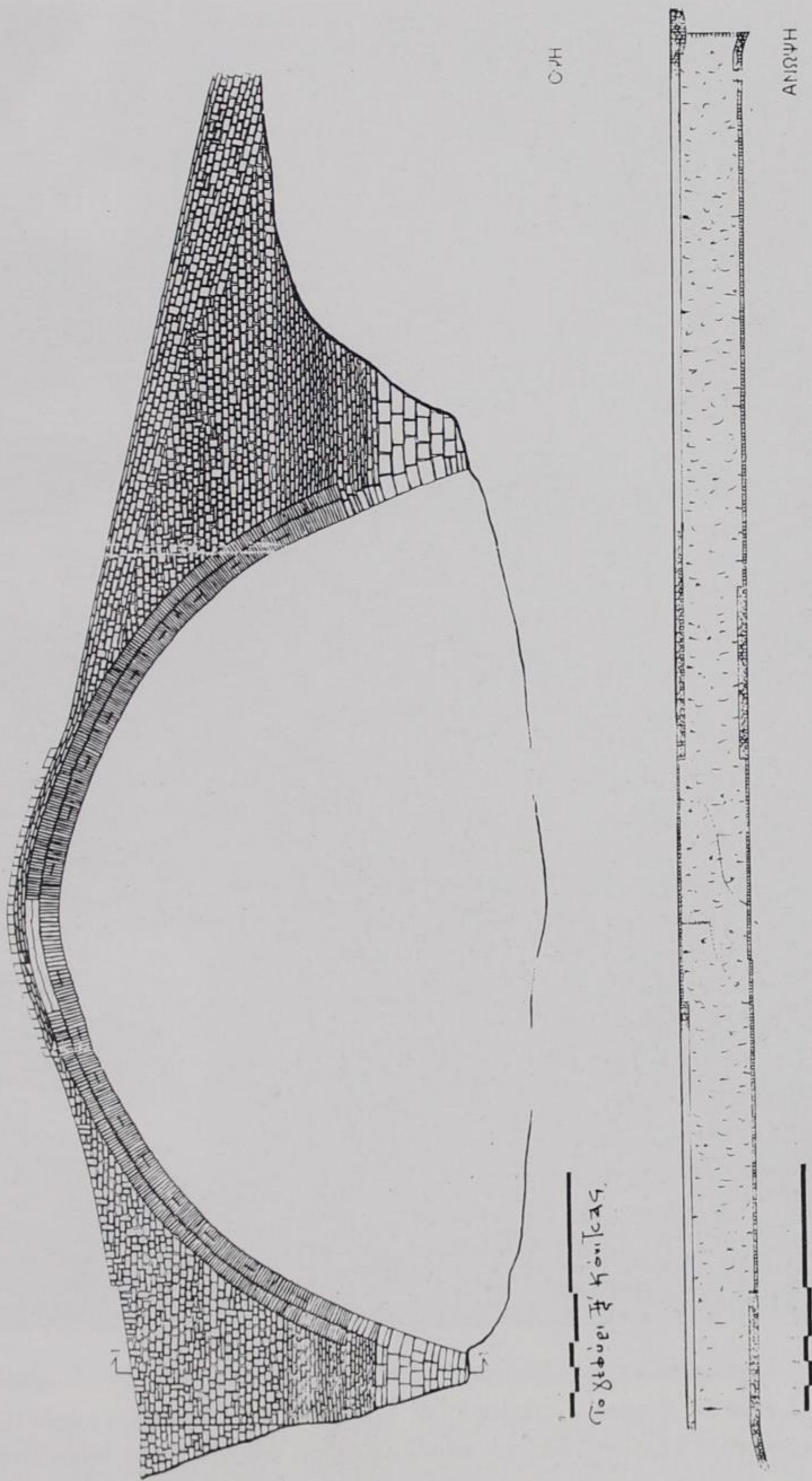

Εικ. 24. Αώος. Γεφύρι της Κόνιτσας. Όψη από τα ανάντη. (Διακρίνονται ακόμα η γέφυρα «Μπέλεϋ» (Bailey) και η νεώτερη της Εθνικής οδού Ιωαννίνων-Κοζάνης). Σημερινή κατάσταση.

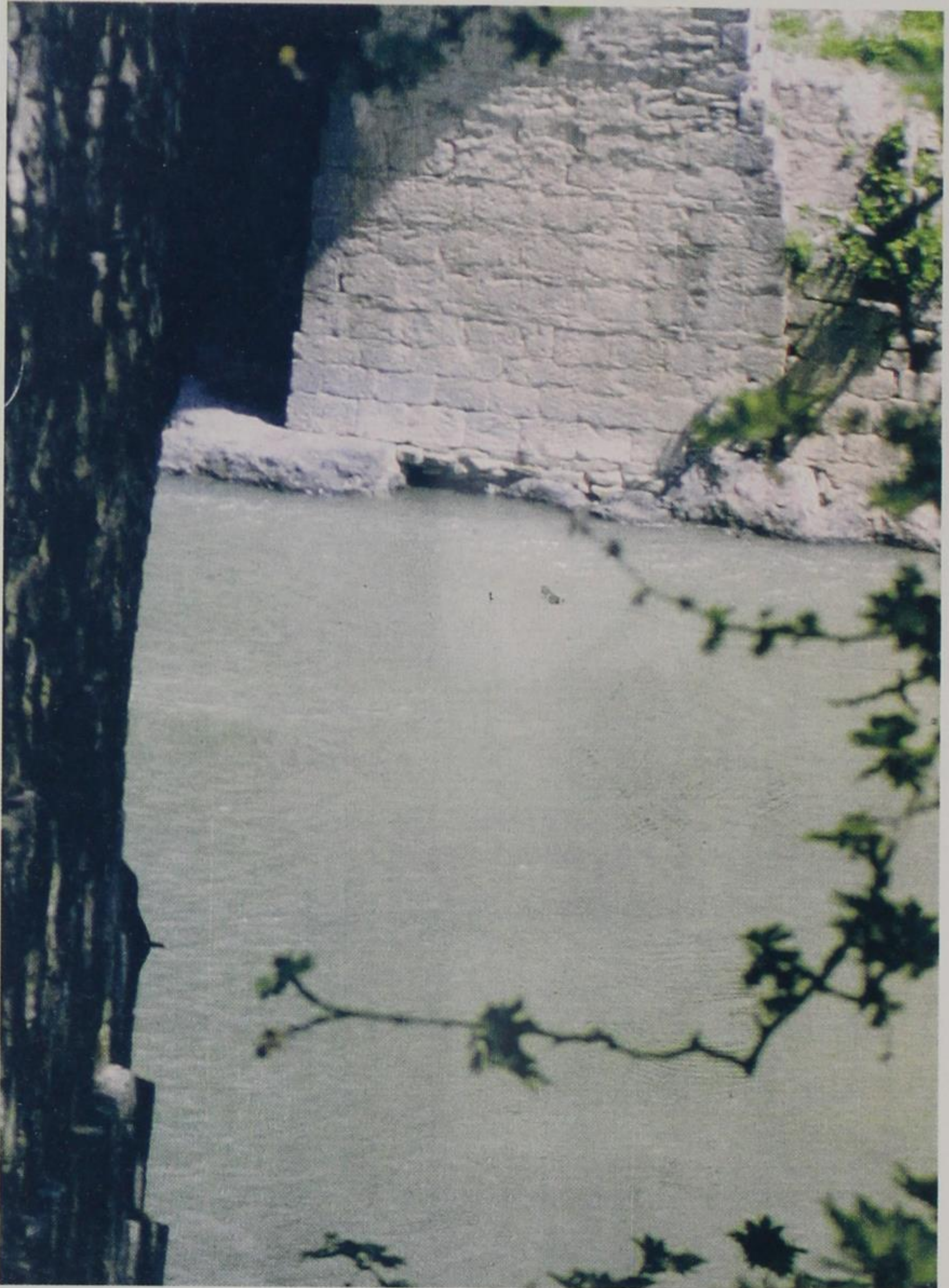
(Φωτογραφία μετά το 1980 περίπου, Ιω. Καπαίου).

Εικ. 25. Αώος. Γεφύρι Κόνιτσας. Επισκευή της αφίδας του μετά την βλάβη του 1913.

Εικ. 26. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Όψη από τα κατάντη (= δυτική). Σχέδιο αποτύπωσης ΥΠΠΕ, μάλλον του 1985. (Κριτική χρήση).

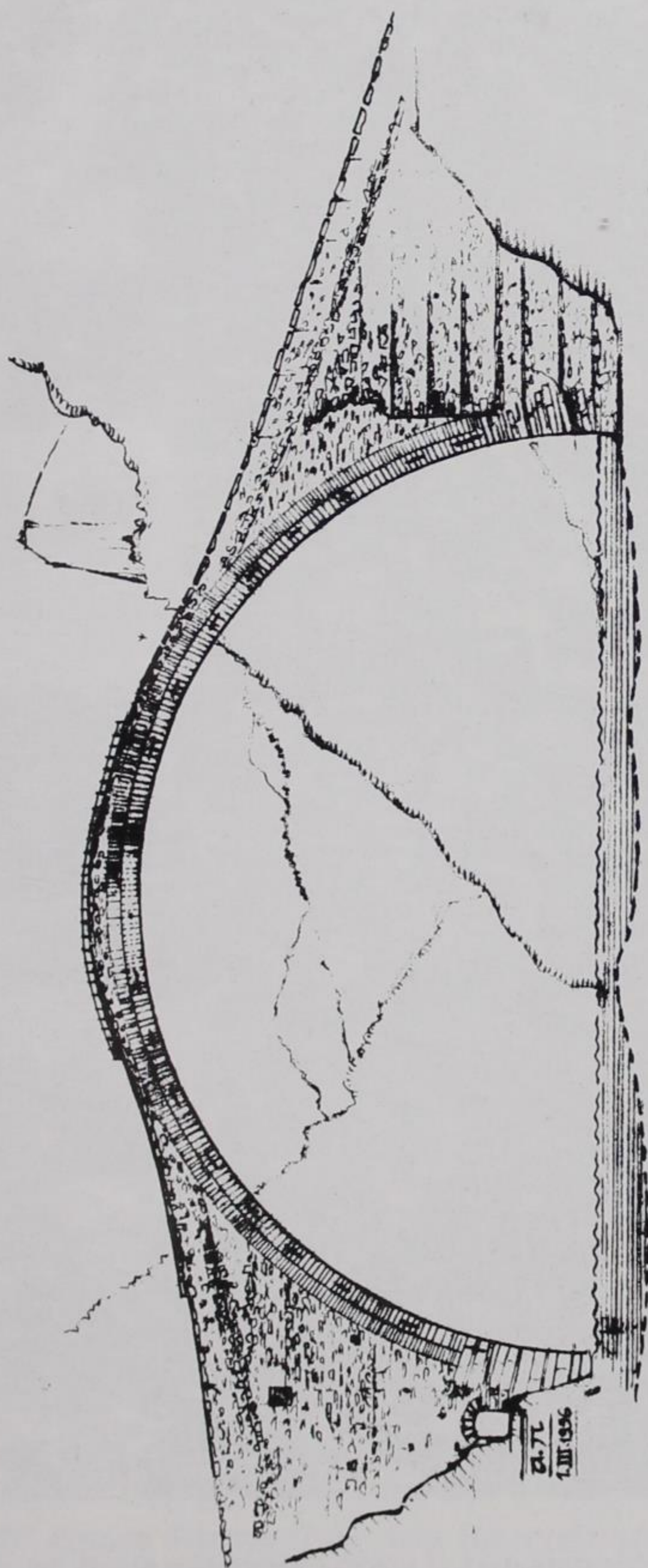
Εικ. 27. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Όψη της στενής (εσωτερικής προς τον ποταμό) πλευράς του δεξιού (= βορεινού) ποδαρικού. Διακρίνεται η στιβαρή δόμηση της βάσης με επτά δόμους καλολαξευμένων μεγάλων λίθων, και η προς τα πάνω βαθμιαία μείωση με αναβαθμιδώσεις («πατούρες»). Τέσσερες απ' αυτές διακρίνονται και στο από 'δω (αριστερό) ποδαρικό (1995).

Εικ. 28. Αίως. Γέφυρα Κόνιτσας. Δεξιό (= βόρειο) ποδαρικό. Όψη από τα ανάκνη. Διακρίνεται η (διαμπερής) καμάρα για το αυλάκι νερού (1995).

*Εικ. 28Α. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Δεξιό ποδαρικό. Όψη από τα κατάντη.
Φαίνεται η έξοδος της καμάρας για το νεράιλακο (1995).*

Εικ. 29. Αίως. Γέφυρα Κόνιτσας. Όψη από τα κατάντη (= δυτικά). Σκαρίφημα (βάσει μετρήσεων 1995 Α.Π. με τη συμβολή Γ. Ν. Περώνη, και σχεδίαση 1996 βάσει παλαιών φωτογραφιών).

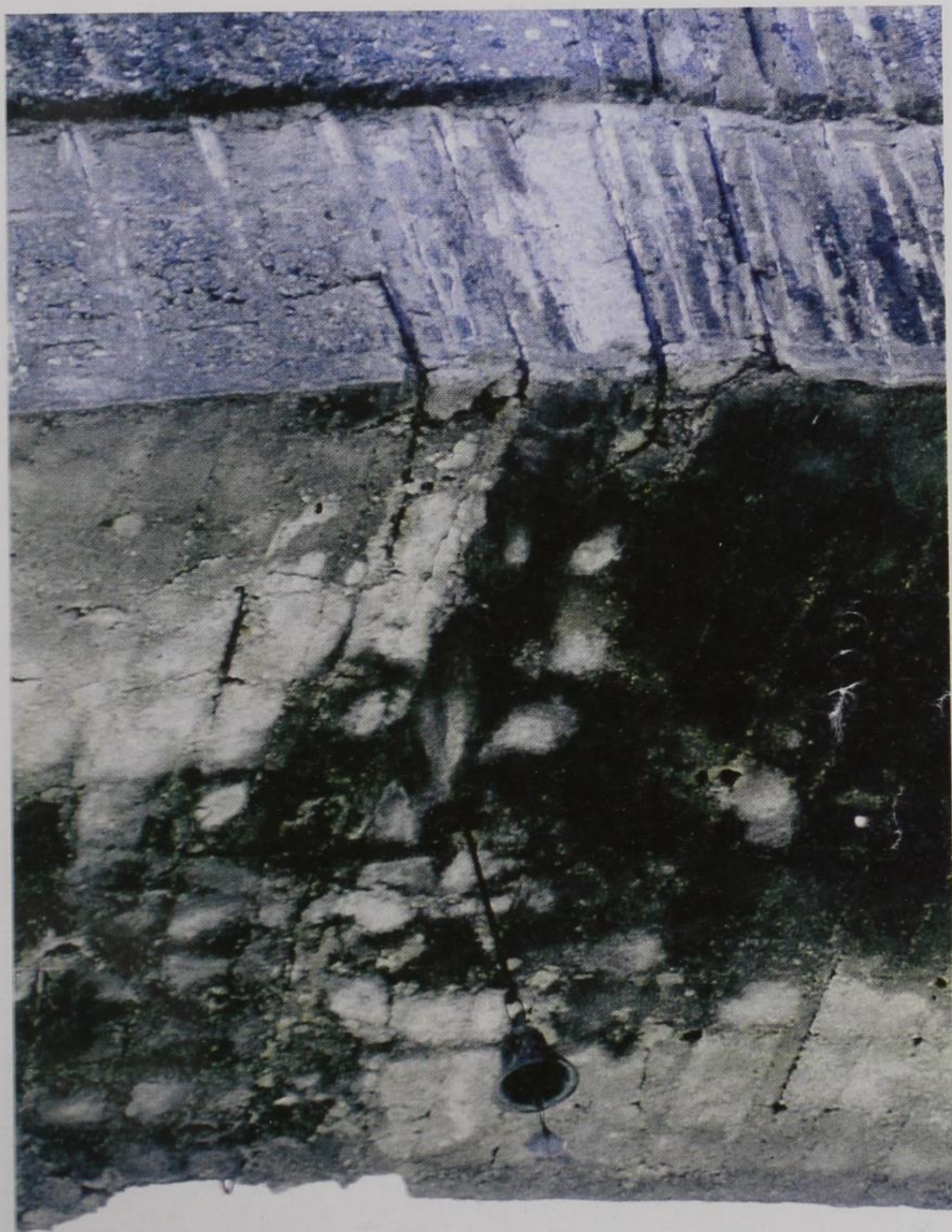
Εικ. 29Α. Γέφυρα Κόνιτσας στον Αώο. Η κόγχη χωμένη στον κισσό, στη δυτική όψη προς τα κατόντη, στο βόρειο μέρος (προς την Κόνιτσα), (1996).

Εικ. 29B. Γέφυρα Κόνιτσας στον Αώο. Η κόγχη στη δυτική όψη (στην προς τα κατόντη), στο βόρειο μέρος (προς την Κόνιτσα), φαίνεται καθαρά σε φωτογραφία δημοσιευμένη στα 1969 (: Μιχ. Δωρής).

Εικ. 29Γ. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Νότιο ανερχόμενο κατάστρωμα, με τις «ούβιες» (οριζόντιες αναβαθμίσεις, που διευκολύνουν το πέρασμα. Τα στηθαία χτιστά νεώτερα. (Φωτογραφία 1995)..

Εικ. 29Δ. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Το νεώτερο καμπανάκι (από το 1975), στη θέση άλλου ή άλλων της αρχικής κατασκευής της καμάρας (Φωτογραφία 1995).

Εικ. 29Ε. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Νότιο ανερχόμενο κατάστρωμα με τις «ονίβιες», αλλά χωρίς στηθαίο στην ανατολική (προς τα ανάντη) πλευρά, σε φωτογραφία δημοσιευμένη στα 1969 (: Μιχ. Δωρηής).

Εικ. 30. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Η προς τα κατάντη (δυτική) πλευρά, φωτογραφημένη από το βορεινό (δεξιό) ποδαρικό, σχεδόν κατ' ευθυγραμμία με το απέναντι (1995).

Εικ. 31. Αώος. Γέφυρα Κόνιτσας. Η προς τα ανάντη (ανατολική) πλευρά, φωτογραφημένη από το νότιο (αριστερό) ποδαρικό (1996).

Εικ. 32. Αώος. Οι γέφυρες της Κόνιτσας: η παλαιά πέτρινη τοξωτή και η νεώτερη μεταλλική αμφιέρειστη Bailey «Μπέλεϋ» (1995).

Εικ. 33. Αώος/Κόνιτσα. Η σημερινή κατάσταση του βορεινού άκρου της παλιάς πέτρινης γέφυρας. Διακρίνεται η επέμβαση και ο νεωτερικός πυργίσκος (1995).

Ειχ. 34. Αώος/Κόνιτσα. Κόγχη στο νεώτερο πέτρινο αναλημματικό τοίχο της τροποποίησης της βόρειας άκρης της παλιάς γέφυρας. Η οικοδομική επιγραφή έχει ως εξής: «ΥΣΤΑΤΟΝ ΕΡΓΟΝ | 27.5.[19]48 | ΓΕΩΡΓ. ΔΟΥΚΑ | ΥΠΟΛΟΧΑΓΟΥ | 714 ΛΟΧΟΥ ΜΗΧ[ΑΝΙ]-ΚΟΥ | ΠΕΣΟΝΤΟΣ ΤΗΝ 12.7.[19]48». (: Φωτογραφία 1995).

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΕΛ. ΡΑΠΤΗΣ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΟΝΙΤΣΗΣ

Η Οθωμανική αυτοκρατορία στην πορεία της συγκρότησής της διατήρησε το θεσμικό καθεστώς των λαών που υπέταξε και προσπάθησε όχι να απαλείψει, αλλά τουναντίον να προσαρμόσει το παλαιότερο αυτό καθεστώς στη δική της αντίληψη¹. Με τον τρόπον αυτόν κατόρθωσαν να επιβιώσουν κατά τόπους και στην περίοδο της Τουρκοκρατίας θεσμοί και προνόμια του παλαιότερου βυζαντινού ή και του λατινικού καθεστώτος². Ο κοινοτικός θεσμός, που κατεξοχήν βρήκε λόγω των προνομίων την πλήρη ανάπτυξή του την εποχή της Τουρκοκρατίας δεν είναι νέος. Οι ρίζες του χάνονται, βεβαίως, πολύ μακριά στα βάθη των αιώνων. Στην περίοδο, όμως, της οθωμανικής κατάκτησης η διαφορετική γλώσσα, η θρησκεία αλλά και η μορφή του ίδιου του συστήματος διοίκησης έστρεψαν περισσότερο τους κατακτημένους ανθρώπους στον εαυτό τους και συνακόλουθα βοήθησαν στην εδραίωση και ανάπτυξη του κοινοτικού πνεύματος³.

Μετά την εκκλησία συνεκτικός δεσμός των Ελλήνων στα δύσκολα χρόνια της δουλείας ήταν η «κοινότητα», που αποτελούσε γι' αυτούς μια ζωντανή πραγματικότητα. Οι Προεστοί και οι Επίτροποι υπεράσπιζαν τα τοπικά συμφέροντα και περιφρουρούσαν τα κεκτημένα προνόμια και τις δικαιοδοσίες, βασικές άλλωστε, προϋποθέσεις για την επιβίωση της κοινότητας. Υπεράσπιζαν με κάθε τρόπο το δίκαιο και περιόριζαν τον κατακτητή και τις επεμβάσεις του, έλυναν τις διαφορές που προέκυπταν και εκπροσωπούσαν τον τόπο τους σε όλες τις κα-

1. Βλ. Γ. Κοντογιώργης, Κοινωνική Δυναμική και Πολιτική Αυτοδιοίκηση. Οι Ελληνικές Κοινότητες της Τουρκοκρατίας, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1982, σ. 30-112.

2. Αυτό ήταν ένας λόγος, ώστε να αποσιωπηθούν αυτά μετά την απελευθέρωση και τη συγκρότηση του νέου Ελληνικού κράτους και να θεωρηθούν κατάλοιπα της τουρκικής δουλείας, ως βάρβαρα και αναχρονιστικά. Γι' αυτό οι Έλληνες λόγιοι έστρεψαν, με εξαιρέσεις βέβαια, την προσοχή τους σε δύο κατευθύνσεις: στην κλασική αρχαιότητα και στα πρότυπα της Δύσης (βλ. γι' αυτό Μ. Φαλτάιτς, Ιστορική αναδρομή εις τας πηγάς του κοινοτισμού, Αθήναι 1969, σ. 2).

3. Οι μελετητές του θεσμού των κοινοτήτων ερευνώντας το θέμα επισημαίνουν και τη σοβαρότητα αλλά και τις δυνατότητες που έδωσε στη γενικότερη οργάνωση, προστασία και εξέλιξη του υπόδουλου Ελληνισμού. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, Ιστορία του νέου Ελληνισμού, τ. Β₁, Θεσ/κη 1964, σ. 279-314, Ελ. Κούκου, Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την Τουρκοκρατία, Αθήνα 1980, Γ. Κοντογιώργης, ό.π., Ν. Πανταζόπουλου, Ο Ελληνικός κοινοτισμός και η νεοελληνική κοινοτική παράδοση, εκδ. Παρουσία, Αθήνα 1993, σ. 29. Για την Ήπειρο ειδικότερα, εκτός των άλλων, βλ. Χρ. Κιτσίδη, «Αι Ηπειρωτικάί κοινότητες», Ηπειρ. Εστία, 1 (1952), σ. 24-28 και 150-153.

ταστάσεις ενώπιον των οθωμανικών αρχών⁴. Έτσι, οι υπόδουλοι Έλληνες συσπειρωμένοι γύρω από την κοινότητα και την εκκλησία⁵ κατόρθωσαν να μετριάσουν τις πολύπλευρες επιπτώσεις της δουλείας, να καλλιεργήσουν την παιδεία, να δημιουργήσουν έργα που απέβλεπαν στο κοινό όφελος και να διαφυλάξουν με τον τρόπον αυτόν τον πολιτισμό τους. Το σύστημα αυτό της διοίκησης κατέληγε πολλές φορές και στη συνένωση περισσότερων κοινοτήτων μιας ευρύτερης περιοχής με τη μορφή δηλαδή κάποιας ομοσπονδίας, αυτόνομης οικονομικά διοίκησης ή αυτοδιοίκησης (Ζαγοροχώρια⁶) αλλά και στρατιωτικής ακόμα, που στρεφόταν κατά του κατακτητή (Σούλι⁷) ή θρησκευτικής (Εξαρχία Μετσόβου⁸).

Οι οργανώσεις αυτές οδηγούσαν αναπόφευκτα και στην ανάπτυξη κάποιου Δικαίου⁹ με κανόνες, πρότυπα εγγράφων και με βάση τις κατά τόπους συνθήκες και τα κατά καιρούς έθιμα και παραδόσεις, την εθνική εν γένει κληρονομιά, το εκκλησιαστικό δίκαιο ή και ακόμα και ιδέες που δέχονταν από το εξωτερικό με το οποίο επικοινωνούσαν λόγω των παροικιών. Και όλη αυτή η προσπάθεια γινόταν με μεγάλη προσοχή, ώστε να μην έρχονται σε σύγκρουση με το ισχύον δίκαιο της τουρκικής νομοθεσίας. Το ενδιαφέρον, από πολλές απόψεις, αυτό θέμα της τοπικής αυτοδιοίκησης έδωσε τη δυνατότητα στις περιοχές, όπου λειτούργησε, να αναπτύξουν σε σημαντικό βαθμό διοικητική, δικαστική και οικονομική αυτοτέλεια απέναντι στο οθωμανικό κράτος.

Έτσι, μπορούμε να πούμε ότι δεν επρόκειτο για μια περίοδο παρακμής και γενικής πτώσης του Ελληνισμού και οι μελέτες δεν πρέπει να σταματούν στα

4. Βλ. Γ. Κοντογιώργη, ό.π., σ. 260-264.

5. Βλ. Γ. Κοντογιώργη, ό.π., σ. 277-295.

6. Βλ. Γ. Παπαγεωργίου, Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο. Ζαγόρι (μέσα 18ου - αρχές 20ου αι.), εκδ. Ριζαρείου Σχολής, Ιωάννινα 1995, σ. 189-226, Ν. Ζιάγκου, Τουρκοκρατούμενη Ήπειρος. Τιμαριωτισμός, Αστισμός. Νεοελληνική αναγέννηση (1648-1820), Αθήνα 1974, σ. 122-130, Κ. Βαρζώκας, «Οι Ζαγορήσιοι και ο Αλή πασάς», Πρακτικά Δεύτερου Συμποσίου Λόγου, «Ο Λόγος για το Ζαγόρι», εκδ. Το Ζαγόρι μας, Ιωάννινα 1988, σ. 88-105.

7. Βλ. Γ. Σαρηγιάννης, Η δημιουργία, η εξέλιξη και η συγκρότηση της Σουλιώτικης Ομοσπονδίας (16ος-18ος αι.), εκδ. Ετ. Ηπ. Μελετών, Ιωάννινα 1981.

8. Βλ. Μιχ. Τρίτου, Η Πατριαρχική Εξαρχία Μετσόβου (1659-1924). Η θρησκευτική, εθνική και κοινωνική της προσφορά, Ιωάννινα 1991.

9. Τη σπουδαιότητα του εθιμογενούς αυτού δικαίου για την ελληνική πραγματικότητα ευθύς αμέσως από της δημιουργίας του Ελληνικού κράτους διέγνωσε ο G. L. Von Mauer και για το λόγο αυτό συνέλεξε τα σωζόμενα έθιμα με απώτερο σκοπό να τα χρησιμοποιήσει ως βάση στη σύνταξη του Ελληνικού Αστικού Κώδικα Βλ. Μ. Γ. Μερακλής, Ελληνική Λαογραφία. Ήθη και Έθιμα, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1986, σ. 115-122 (όπου και σχετική βιβλιογραφία). Επίσης, Γεώρ. Μέγας, Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας, ΕΛΑ, 1 (1939), σ. 100-120), Δ. Λουκάτου, Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία, ΜΙΕΤΕ, Αθήνα 1977, σ. 188-194. Για το δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του αγώνα ως το 1834 βλ. Γ. Λ. Μάουερ, Ο Ελληνικός λαός, εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήνα 1976.

δεινά που υπέστη το Έθνος, από πιέσεις και αυθαιρεσίες του κατακτητή, αλλά να επεκτείνονται και ως εκείνες τις δυνάμεις που δημιούργησαν και διαμόρφωσαν τέτοιους θεσμούς. Και θα είναι ιδιαίτερα διδακτική και χρήσιμη αλλά και εθνικά αναγκαία η κατανόηση του θεσμού των κοινοτήτων¹⁰ και των ενώσεων τόσο για τη γνώση της πολιτιστικής ακμής και της αποτίναξης του δουλικού ζυγού, όσο και για την οργάνωση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας.

Δεν διαθέτουμε ειδικότερη μελέτη για το κοινοτικό σύστημα της περιοχής Κονίτσης. Λίγα στοιχεία βρίσκουμε στο προσωπικό αρχείο του Γιάννη Σούρλα, ενός από τις εξέχουσες φυσιογνωμίες της προεστίας και μάλιστα του αδιαμφισβήτητου Γενικού Προεστού, δημοσιευμένα από τον απόγονό του Ευρ. Σούρλα. Ακόμα, οι ελάχιστες ειδήσεις σε διάφορες ενθυμήσεις και άλλες ομολογίες δεν είναι αρκετές να στοιχειοθετήσουν τον τρόπο λειτουργίας του θεσμού αυτού. Έτσι, οι διαθέσιμες πληροφορίες είναι λίγες, όπως αυτές παρουσιάζονται στην τοπική ιστοριογραφία και δεν επαρκούν να σχηματίσουμε μια πλήρη και σφαιρική εικόνα. Μας επιτρέπουν, όμως, αν όχι τη σφαιρική περιγραφή του συστήματος αυτού της αυτοδιοίκησης και του τρόπου λειτουργίας του, τουλάχιστον μερικές πρώτες εκτιμήσεις για το ρόλο της προεστίας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας στο Βιλαέτι της Κόνιτσας, τον τρόπο επιλογής των προεστών, την ιδεολογία τους, τη σχέση τους με την τοπική κοινωνία και την ικανότητα της διατήρησής της και γενικά τη σημασία της συσπείρωσης αυτής των κοινοτήτων. Έτσι, το θέμα μας μένει αναγκαστικά ανοικτό για μελλοντική συμπλήρωση και ολοκληρωμένη, κατά το δυνατόν, περιγραφή του συστήματος διοίκησης στην Επαρχία Κονίτσης.

Για την κατανόηση και ερμηνεία των παραπάνω είναι ανάγκη να προταχθεί μια σύντομη αναφορά στο χώρο και το χρόνο, για να σκιαγραφηθεί έτσι καλύτερα το πλαίσιο λειτουργίας τους. Η Βυζαντινή αυτοκρατορία κλονισμένη πολύ πιο πριν από το 1453 δείχνει φανερά τα σημάδια της εξασθένησης. Αν και το Δεσποτάτο¹¹ της Ηπείρου, με ακμάζοντα τότε κέντρα των Ιωαννίνων και της

10. Το ζήτημα του κοινοτισμού μελετήθηκε από παλαιότερους και νεότερους ερευνητές. Βλ. γι' αυτό ενδεικτικά: Ν. Μοσχοβάκης, Το εν Ελλάδι δημόσιον δίκαιον επί Τουρκοκρατίας, Αθήναι 1882, Ν. Πανταζόπουλος, Ελλήνων συσσωματώσεις κατά την Τουρκοκρατίαν, Αθήναι 1958. Μεν. Τουρτόγλου, Στοιχεία οικογενειακού δικαίου εις τας παροιμίας και τα άσματα του Ελληνικού λαού, ΕΚΕΕΛ, 22 (1969-1972), σ. 57-74, του ιδίου, Το δίκαιον κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, εκδ. Αθηνών, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σ. 111, Ι. Βισβίτζης, Τινά περί των νομικών εθίμων από της Τουρκοκρατίας μέχρι του ΒΔ της 23 Φεβρουαρίου 1835, Αθηνά, 53 (1949) σ. 226-256, του ιδίου, Η κοινοτική διοίκηση των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατίαν, L' Hellenisme Contemporain, Η πεντακοσιοστή επέτειος από της αλώσεως της Κων/λεως, Αθήναι 1953.

11. Για το Δεσποτάτο της Ηπείρου βλ. D. Nicol, Το Δεσποτάτο της Ηπείρου 1267-1479, εκδ. Ευρωεκδ. Αθήνα 1991 (όπου και σχετική βιβλιογραφία), Ν. Ζιάγκου, Φεουδαρχική Ήπειρος και Δεσποτάτο της Ελλάδος, Συμβολή στο νέο Ελληνισμό, Αθήναι 1974.

Άρτας, επεχείρησε να παρατείνει το βίο της ανακόπτοντας την κατιούσα πορεία με άμυνα κατά των διαφόρων επιδρομέων και επιρροών, των Ιταλών, Σέρβων, Αλβανών, δεν στάθηκε ικανό να το επιτύχει¹². Το δυτικό αυτό τμήμα της αυτοκρατορίας, από τον Κορινθιακό κόλπο ως την Αλβανία διαρκώς ήταν, λόγω θέσης, σε μια αναστάτωση. Βενετσιάνοι, Φράγκοι, Αρβανίτες, Ιταλοί, Σέρβοι και ντόπιοι πολεμούσαν, για να σπεριώσουν. Η κατάρρευση αυτή γινόταν ακόμη πιο εύκολη και εξαιτίας του πολιτικο-κοινωνικού και φεουδαρχικού συστήματος¹³ που επικρατούσε στην Ήπειρο, παρόλο που ήταν συνασπισμένοι σε κοινότητες-ενότητες, για να προστατεύονται αποτελεσματικότερα¹⁴. Το πέρασμα στους Τούρκους ήταν, λοιπόν, εύκολη υπόθεση. Και οι υποτελείς, για να διατηρήσουν τα υπάρχοντά τους, όπως τους υποσχέθηκε ο κατακτητής, συνθηκολόγησαν αυθόρμητα, χωρίς καμιά αντίσταση¹⁵. Προηγήθηκε σ' αυτό ο φύλαρχος της περιοχής Λεσκοβικίου (1380), ο οποίος και εξισλαμίσθηκε και ακολούθησαν κατόπιν οι Γιαννιώτες (1430) και το Ζαγόρι (1431). Έτσι, κάπως ολοκληρώνεται στην περιοχή της Ηπείρου η εξάπλωση των Τούρκων, χωρίς και να εδραιώνεται η κυριαρχία τους. Το τελευταίο είχε ιδιαίτερη σημασία για την επαρχία της Κόνιτσας, όπως θα δούμε και πιο κάτω. Και τα προνόμια¹⁶, που παραχώρησαν οι κατακτητές, αποτέλεσμα της αυθόρμητης σχεδόν υποταγής, δεν κράτησαν για πολύ. Ακολούθησε ο βίαιος εξισλαμισμός των Χριστιανών και αυτό είναι ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα, κυρίως, για την εθνολογική δια-

12. Χάρη στο κάστρο των Ιωαννίνων και τους «καστρονούς Ιωαννινιώτας» παρατάθηκε πράγματι έως την τουρκική κατάκτηση ο βίος του Δεσποτάτου και διατηρήθηκε στην καρδιά της Ηπείρου ένας κυματοθραύστης, που επί πολλές γενιές αντεπεξήλθε νικηφόρα κατά των Αλβανικών επιδρομών (βλ. Γ. Λυμπερόπουλου, «Οι Μπέρκοι. Παλιά Κονιτσιώτικη οικογένεια τιμαριούχων», περ. Κόνιτσα, τευχ. 52 (1993) σ. 207-213 και Λ. Βρανούσης, Ιστορικά και Τοπογραφικά του Μεσαιωνικού κάστρου των Ιωαννίνων, Αθήνα 1968).

13. Βλ. Ν. Πατσέλης, «Οι Τούρκοι Σπαχήδες», Ηπειρ. Εστία, 1 (1952), σ. 787-793 και 2 (1953), σ. 25-32.

14. Έναν τέτοιο συνασπισμό αποτέλεσε αργότερα η περιοχή της Κόνιτσας (βλ. Γ. Λυμπερόπουλου, «Οι Μπέρκοι ... ό.π.». Πρβ. και σημ. 6, 7, 8).

15. Ο Ισαήμ βγήκε και προσκύνησε τον Εβρενόζ και εξισλαμίσθηκε αυτός και η οικογένειά του, για να σώσει προφανώς τα προνόμια. Το ίδιο έπραξαν και οι Ζαγορίσιοι, που ζήτησαν αυτονομία, αυτοδιοίκηση και ατέλεια. Αλλά το ίδιο έγινε και λίγο αργότερα με τους Γιαννιώτες που παραδόθηκαν «όχι δικαίω πολέμου, αλλά ενόρκου συνθηκολογήσεως» (βλ. Γ. Λυμπερόπουλου, «Οι Μπέρκοι ... ό.π.», Ν. Πατσέλης, «Οι Μωαμεθανοί εις την Ήπειρον», Ηπειρ. Εστία, 15 (1966), σ. 433-442, 584-591 και 16 (1967), σ. 436, Γ. Φραντζής, Χρονικόν Βιέννης, 1976, σ. 34, Ν. Ζιάγκου, ό.π., σ. 172 κ.έ. Για τον Γαζή Εβρενόζ βλ. Δ. Σαλαμάγκας, «Γαζή Εβρενόζ. Ο πρώτος επικυρίαρχος των Γιαννίνων», Ηπειρ. Εστ., 2 (1953), σ. 163-165).

16. Απαλλάχθηκαν, ως γνωστόν, από το φόρο προς το Σουλτάνο και από τον κεφαλικό. Απλώς μόνον υποχρεώθηκαν να στέλνουν στον αυτοκρατορικό στρατό έναν αριθμό ανδρών για βοηθητικές υπηρεσίες. Είναι οι λεγόμενοι «βοϊνίκηδες» (βλ. Γ. Λυμπερόπουλου, «Οι Μπέρκοι ... ό.π. σ. 256).

μόρφωση¹⁷ του χώρου αυτού. Ιδιαίτερα, τα φτωχά διαμερίσματα, για να αποφύγουν την εξαθλίωση και τη φτώχεια, τον προτίμησαν.

Η Κόνιτσα περιήλθε¹⁸ στους Τούρκους το 1430 με τη βοήθεια του αρνησίθρησκου Ισαήμ από το Λεσκοβίκι, ο οποίος παρέσυρε και άλλους πατριώτες του. Η γεωγραφική, όμως, θέση της Κόνιτσας διευκόλυνε και την ανάπτυξή της και απέβη έτσι ένα σημαντικό κέντρο, κυρίως, διαμετακομιστικού εμπορίου μεταξύ Δυτικής Μακεδονίας, Ηπείρου και Αλβανίας¹⁹. Και η εγκατάσταση αργότερα και διοικητικών τουρκικών μονάδων και η τοποθέτηση Καϊμακάμη και Κατή ανέδειξαν την Κόνιτσα σε μια σημαντική πολιτεία, ώστε να είναι δικαιολογημένη η φράση «Κόνιτσα κασαμπάς, Γιάνινα χουργιό»²⁰. Και η ευρύτερη, όμως, περιοχή έχει να επιδείξει σημαντική ανάπτυξη. Δείγμα τα χωριά: Χιονιάδες, Πυρσόγιαννη, Τούρνοβο. Η περιοχή της Κόνιτσας ήταν μια ήσυχη περιοχή²¹ και το καταφύγιο των Χριστιανών και Μωαμεθανών²².

17. Βλ. Γ. Λυμπερόπουλου, «Οι Μπέρκοι ...», ό.π., σ. 297, Γ. Μ. Σαρηγιάννη, η εθνογραφική σύνθεση και το εθνικό ζήτημα στον Ηπειρωτικό χώρο, Ηπειρ. Ημερολόγιο, 8 (1986) σ. 299-320, Απ. Βακαλόπουλου, ό.π., σ. 44-61.

18. Βλ. Χρ. Δούσμπη, «Ιστορική προσέγγιση του οικισμού της Κόνιτσας», περ. Κόνιτσα 36 (1991), σ. 46-48, 37 (1991), σ. 84-86, και 38 (1991), σ. 125. Επίσης, Ευάγγ. Δημητριάδης, Κοινωνικός σχηματισμός και πολεολογικός χώρος. Είκοσι οικισμοί της Επαρχίας Κόνιτσας Ηπείρου, διδ. διατριβή, Θεσ/κη 1980, σ. 61-106. Πάμπολλες ακόμα πληροφορίες για την Κόνιτσα και την περιοχή της ο αναγνώστης μπορεί να βρει στα: Γ. Λυμπερόπουλου, Παζαριού ανατομή, Αθήνα 1971, του ιδίου, Ορεινοί και Μεθόριοι, Αθήνα 1972, του ιδίου, Αναζητώντας τις καταβολές, Αθήνα 1975, του ιδίου, Σύντομο Ιστορικό της Κόνιτσας, Κόνιτσα 1994. Για το χρόνο της εγκατάστασης των Τούρκων στην Ήπειρο και τις λεπτομέρειες αυτής της εγκατάστασης πληροφορούμαστε από τα χρονικά Τσαραπλανών, Δρυοπίδος και από τον κώδικα του Δελβίνου (βλ. Ηπειρ. Εστ., 1 (1952), σ. 806, Αναστ. Ευθυμίου «Το κάστρο της Κόνιτσας», Ηπειρ. Εστία, 3 (1954), σ. 33-34, Δημ. Σαλαμάγκα, «Η ενθύμηση του 1854. Οι Τούρκοι στην Ήπειρο», σ. 591-593, 685-692, Αν. Ευθυμίου, «Μικρά συμβολή εις την Ιστορίαν της Κονίτσης», Ηπειρ. Εστ., 6 (1957), σ. 626-629, του ιδίου, «Τουρκικές επιγραφές Κονίτσης» Ηπειρ. Εστία, 29 (1980), σ. 18-24).

19. Βλ. Γ. Μακρής - Στ. Παπαγεωργίου, Το χερσαίο Δίκτυο Επικοινωνίας στο κράτος του Αλή πασά Τεπελενλή. Ενίσχυση της Κεντρικής εξουσίας και απόπειρα δημιουργίας ενιαίας αγοράς, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1990, σ. 215-234.

20. Για τους Μουσελίμηδες, Καϊμακάμηδες και Ιεροδίκες (Κατήδες) βλ. Αν. Ευθυμίου, «Κονιτσιώτικα χρονικά, Στρατιωτικοί και Αστυνομικοί στην Κόνιτσα επί Τουρκοκρατίας», Ηπειρ. Εστ., 29 (1980), σ. 804-809 και του ιδίου, 28 (1979), σ. 60-62 και 30 (1981), σ. 309-404. Ο πληθυσμός της Κόνιτσας στο τέλος του 18ου αι., όταν ήταν στην ακμή της, ήταν 7000 εκ των οποίων 4000 Έλληνες. Το 1880 ο συνολικός πληθυσμός ήταν 4218 εκ των οποίων 2058 Χριστιανοί (βλ. γι' αυτό Χρ. Δούσμπη, «Ιστορική προσέγγιση ...», ό.π., σ. 48), ενώ οι στατιστικές επί Τουρκοκρατίας ανεβάζουν τον πληθυσμό της επαρχίας Κονίτσης (46 χωριά) σε 30000 κατοίκους (βλ. Ευρ. Σούρλα, «Το σύστημα αυτοδιοίκησης των 46 χωριών ...», Ηπειρ. Ημερολόγιο, 1 (1979), σ. 268-272).

21. Βλ. Γ. Λυμπερόπουλου, «Οι Μπέρκοι» ..., ό.π., σ. 297-298.

22. Η Κόνιτσα είχε πολλά τεμένη. Σημειώνω ενδεικτικά τον τεκέ του Μπαμπά Βρενόζ, το τζαμί του Βαγιαζίτ Β', το τζαμί του Σουλτάνου Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (βλ. Γ. Λυμπερόπουλου, ό.π., σ. 297-298).

Η κατάσταση, όμως, αυτή στην Ήπειρο μετά το β' μισό του 18ου αι. (1750) άρχισε να επιδεινώνεται για τους ραγιάδες και η πλευρά του κατακτητή σκληραίνει τη στάση της. Αυτό δεν άφησε ανεπηρέαστη και την περιοχή της Κόνιτσας, του Πωγωνίου, του Ζαγορίου και των Γιαννίνων. Ληστρικές επιδρομές αλβανικών φύλων από διάφορες συμμορίες από τη μια και ανίκανοι πασάδες από την άλλη, που αδυνατούν να επιβάλλουν την τάξη, δημιουργούν, εύλογα ένα κλίμα ανασφάλειας. Η ταχεία εξισλάμιση έπειτα του αλβανικού πληθυσμού έδωσε σε πολλούς τοπάρχες δύναμη και με την ενίσχυση των μπέηδων καταδυνάστευαν τους Χριστιανούς²³. Την κατάσταση αυτή ενίσχυε, όπως είδαμε, και ο εκφυλισμός και η αδυναμία των πασάδων να επιβληθούν. Η διεύρυνση των επεκτατικών βλέψεών τους δημιουργούσε προβλήματα στο βορινό τμήμα της Κόνιτσας²⁴ και την κυριαρχία των τουρκικών αρχών επεσκίαζε²⁵ η Αλβανική παρουσία. Θα μπορούσαμε να μιλάμε για μια συγκυριαρχία στην περιοχή των Αλβανών Μπέηδων και των Τούρκων κατακτητών, που διαμορφώθηκε συν τω χρόνω, ώστε τον 18ο αι. και στις αρχές του 19ου να απασχολήσει σοβαρά όχι μόνον τις Ελληνικές κοινότητες αλλά και την Τουρκική διοίκηση. Έτσι, η παρουσία των τουρκικών φυλακίων²⁶ δεν περιόριζε τα πράγματα και η περιοχή ζούσε καθημερινά την κυριαρχία. Σημειώνω εδώ ένα απόσπασμα²⁷ που φανερώνει τα δεινά τα οποία καθημερινώς υφίσταντο οι Χριστιανοί.

23. Βλ. Κ. Βαρζώκας, «Οι Ζαγορήσιοι και ο Αλή πασάς», ό.π. σ. 93.

24. Το βορινό τμήμα της επαρχίας Κονίτσης αποτελούν τα χωριά Λισκάτσι, Τούρνοβο, Χιονάδες, Πληκάτι (βλ. Ευρ. Σούρλα, «Μορφές και φυσιογνωμίες εκ της επαρχίας Κονίτσης», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 16 (1941), σ. 103-228). Οι Μπέηδες έρχονταν πολλές φορές και σε μεταξύ τους συμπλοκές και πολέμους στην προσπάθειά τους να κυριαρχήσουν σ' ένα χωριό και να γίνουν προστάτες του. Αυτό συνέβαινε, κυρίως, στα χωριά που βρίσκονταν κοντά στον καζά Κολώνιας (Ερσέκας). Βλ. επίσης γι' αυτά Ευρ. Σούρλα, «Το σύστημα αυτοδιοίκησης ...», ό.π. Γενικότερα για το πως διαμορφώνεται η κατάσταση στην Αλβανία και την Ήπειρο στα τέλη του 18ου αι. και αρχές του 19ου βλ. Γκριγκ. Αρς, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του 18ου αι. και στις αρχές του 19ου αι.* εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1994. Για τη θέση των χριστιανών ραγιάδων στις τουρκοκρατούμενες περιοχές στα δύσκολα χρόνια της σκλαβιάς βλ. Απ. Βακαλόπουλου, ό.π., σ. 9-43.

25. Βλ. Ευρ. Σούρλα, «Μορφές ...», ό.π., σ. 103-228. Απ' όταν πρωτοφάνηκαν τα αλβανικά φύλα στην Ήπειρο (1272) δημιουργούσαν προβλήματα στους Βυζαντινούς ιδιαίτερα με τα απέναντι φύλα της Ιταλίας. Το 1334 καταλαμβάνουν για δεύτερη φορά το Αργυρόκαστρο. Για την παρουσία των Αλβανών στο χώρο αυτόν βλ. Ι. Λαμπριδής, *Ηπειρωτικά Μελετήματα, Πωγωνιακά*, σ. 59, Ν. Ζιάγκος, ό.π., σ. 205-231.

26. Όταν οι δημογέροντες της Βούρμπιανης πήγαν στον Μουσελίμη της Κόνιτσας, για να δηλώσουν πως δεν είναι δυνατόν να συνυπάρξουν με τους Τούρκους του χωριού (ήταν δέκα-δώδεκα οικογένειες από την Κολώνια, που είχαν και τα καλύτερα αγροκτήματα) τους συμβούλεψε να τους χτυπήσουν και ορκίστηκε στην εικόνα του Χριστού (ήταν Ζαγορήσιος Χριστιανός, που από ανάγκη είχε τουρκέψει, αλλά συμπαθούσε τους Χριστιανούς) ότι θα τους βοηθήσει (βλ. Αν. Ευθυμίου, «Η καταστροφή των Τουρκαλβανών της Βούρμπιανης», *Ηπειρ. Εστία*, 4 (1955), σ. 448-450).

27. Βλ. Αν. Ευθυμίου, «Η καταστροφή ...», ό.π., σ. 448-450.

«... Η κατάσταση ήταν τραγική. Οι Έλληνες τότε έβρισκαν τα μουλάρια και τα βόδια σκοτωμένα και τότε τα χωράφια κατεστραμμένα ή άρπαζαν καμιά κοπέλα και την έστελναν στα βάθη της Αρβανιτιάς ή της Καρατουρκιάς ή σκότωναν και κανέναν ξεμοναχιασμένον Χριστιανό...».

Η ληστρική αυτή συμπεριφορά των Αλβανών είχε γίνει βίωμα και καθημερινή ζωή. Συνεχώς ένα τείχος υψωνόταν ανάμεσα σ' αυτούς και τους χριστιανούς, ώστε οι τελευταίοι να μη θέλουν ούτε το όνομά τους να ακούσουν. Μα και στη σύναψη γάμων, ακόμα και αν οι προτάσεις για προίκα ήταν δελεαστικές δεν υπέκυπταν. Παραθέτω εδώ ένα δημοτικό τραγούδι²⁸ της περιοχής στο οποίο αντανακλάται αυτή η κατάσταση.

«Μάνα και γιος εμάλωναν για μια Αρβανιτοπούλα
 – Μάνα μ', να την επάρουμε την Αρβανιτοπούλα
 μας τάζουν χίλια πρόβατα και πεντακόσια γίδια,
 μας τάζουνε κι οχτώ σκυλιά μ' εφτά ντζιομπαναραίους.
 – Ν' όξω σκυλί π' την πόρτα μου κι από το ριζικό μου».

Μοναδικός τους σκοπός ήταν ο πόλεμος και η λαφυραγωγία και για να τα πετύχουν εμυκτήριζον κάθε νόμον και κάθε έννοια τάξης²⁹. Η διπλωματική έκθεση του Αυστριακού πρόξενου είναι αρκετά διαφωτιστική για το μέγεθος της αλβανικής επιρροής στην Ήπειρο³⁰.

Τις αγωνιώδεις και εφιαλτικές αυτές στιγμές που διήρχετο η περιοχή από την εισβολή των Τουρκαλβανών τις αναγνώριζαν και οι επίσημες τουρκικές αρχές και γι' αυτό αναγκάζονταν να λαμβάνουν³¹ ενίοτε αυστηρότερα προειδοποιητικά μέτρα οι ίδιοι. Βεβαίως, αυτά οι Αλβανοί δεν τα ελάμβαναν υπόψη τους³². Στα 1830 ο Μεχμέτ Ρεσήτ πασάς, που τιτλοφορούνταν ως Ρούμελη βαλεσής, διεκήρυττε ότι απάλλαξε³³ τα χωριά της επαρχίας Κονίτσης από τους μπέηδες και αγάδες:

28. Βλ. Αν. Ευθυμίου, «Δημοτικά τραγούδια Κονίτσης», Ηπειρ. Εστία, 33 (1984), σ. 32-33, 219-222, 356-359.

29. Βλ. Ευρ. Σούρλα, «Επαρχία Κονίτσης και Αλβανοί Μπέηδες», Ηπειρ. Χρονικά, 12 (1937), σ. 151-156.

30. Ο διπλωμάτης σημειώνει πως μόλις πριν από λίγες δεκαετίες οι Τούρκοι ανέλαβαν την πραγματική κυριαρχία στα μέρη της Ηπείρου (Τσαμουριά, Φιλιάτες, Μαργαρίτι, Αργυρόκαστρο, Παραμυθιά, Πάργα). Έτσι, καταλήγει, η κυριαρχία των Τούρκων ήταν τυπική και φαινομενική (βλ. Ευρ. Σούρλα, «Επαρχία ..., ό.π.).

31. Βλ. Ευρ. Σούρλα, «Η Κόνιτσα επί Τουρκοκρατίας», Ηπειρ. Χρονικά, 4 (1929), σ. 195-254.

32. Βλ. Ευρ. Σούρλα, «Το σύστημα αυτοδιοίκησης ..., ό.π., σ. 27.

33. Βλ. Ευρ. Σούρλα, «Η Κόνιτσα επί Τουρκοκρατία», ό.π.

«Μεχμέτ Ρεσήτ Πασάς

Εγώ ο Σατραζάμης Ελχακέν Ρούμελη Βαλεσή Τεπιδέν
 Δίδω το Μπουγιουρδί μου εις όλα τα χωριά της
 Κονίτζης οπού τα αγαλήκια εσυκόθηκαν, έγιναν
 μεμνού με φαρμάνι βασιλικόν, ομοίως και τα
 σουμπασλήκια δια τούτο προστάζω και εγώ με
 το παρόν μου μπουγιουρδί οπού τα ειρημένα
 αγαλήκια και σουμπασλήκια από το κάθε
 χωρίον να είναι εμποδισμένα και άκυρα, μη
 τολμήση κανείς να ζητήση αγαλίκι ή τις προ-
 εστώς δώση με το κεφάλι του ... εξ αποφά-
 σεως
 1830 Δεκέμβριος 4.

Το ακριτικό αυτό τμήμα διατελούσε ιδίως υπό την τυραννία των Αλβανών Μπέηδων και Αγάδων της Κολώνιας ή Ερσέκας, που διατηρούσαν τα λεγόμενα «αγαλίκια»³⁴ και «σουμπασλήκια». Με τη στυγνή δουλεία, λεηλασίες, λαφυραγωγίες και αν ακόμα η τουρκική κυριαρχία μετέβαλε την κατάσταση ως προς τη δύναμη, όχι όμως και ως προς το χαρακτήρα, η περιοχή υπέφερε πολλά δεινά.

Έτσι διαγράφεται περίπου η κατάσταση στην ευρύτερη περιοχή της Κόνιτσας στο δεύτερο μισό του 18ου και αρχές του 19ου αι. Ανασφάλεια, τρομοκρατία, λεηλασίες, καταστροφές. Δεν απόμεινε παρά η συσπείρωση των κατοίκων για τη σωτηρία τους. Η αντίληψη, άλλωστε, των Οθωμανών για την «κοινότητα» την οποία, επαναλαμβάνω, την αντιλαμβάνονταν ως φορολογική μονάδα, οι σουλτανικοί ορισμοί, η παραχώρηση των προνομίων αλλά και η ασθενής παρουσία των τουρκικών αρχών από τη μια και πιο πολύ η έντονη παρουσία των Τουρκαλβανών από την άλλη δημιούργησαν τις κατάλληλες συνθήκες για την ισχυροποίηση της λειτουργίας του θεσμού της αυτοδιοίκησης. Αν και η οργάνωση και ο τρόπος λειτουργίας των κοινοτικών θεσμών δεν είναι ακριβώς ο ίδιος, τείνει σε βασικές γραμμές προς ένα ενιαίο σύστημα στη γενική του μορ-

34. Οι κάτοικοι, για να αποφύγουν τις βιαιοπραγίες των Σπαχήδων και την αλλαξοπιστία και να διατηρήσουν και την ιδιοκτησία τους, αναγκάζονταν, πολλές φορές, να ζητούν την προστασία ισχυρών αγάδων και μπέηδων και πολλές φορές της βασιλομήτορος (Βαλιδέ-Σουλτάνας). Έτσι, καθιερώθηκε το καθεστώς της προστασίας, το «αγαλίκι». Η συνήθεια αυτή πέρασε από τα ρωμαϊκά χρόνια στο Μεσαίωνα και από τη φεουδαρχική εποχή ονομαζόταν *commendato* ή άλλοτε με το γερμανικό όνομα «*mundium*» (βλ. Βασιλιεφ, Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ελλ. έκδ. 1954, σ. 699 και Ν. Πατσέλης, «Το τιμαριωτικό σύστημα ...», ό.π., σ. 172). Τα Καβάσιλα, για παράδειγμα, ήταν τσιφλίκι των Τουρκαλβανών Σαρανταπόρηδων, αλλά οι κάτοικοι το εξαγόρασαν και έγιναν οι ίδιοι ιδιοκτήτες των κτημάτων τους (βλ. Αν. Ευθυμίου, «Το χωριό Καβάσιλα και οι ιστορικές ενθυμήσεις», Ηπ. Εστ., 18 (1979), σ. 225-230).

φή³⁵. Αυτοδιοικούμενες κοινότητες με επικεφαλής τους δημογέροντες, που επέλεξαν οι ίδιοι οι κάτοικοι σε Γενική Συνέλευση και με νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική εξουσία³⁶. Έτσι διοικούνταν σε γενικές γραμμές και οι κοινότητες της επαρχίας Κονίτσης. Δεν έχουν, όμως, δυστυχώς διασωθεί ή τουλάχιστον δεν είδαν ακόμα το φως της δημοσιότητας πρακτικά εκλογής των κοινοτικών αρχόντων, προεστώτων και επιτρόπων. Διασώθηκαν, όμως, και δημοσιεύθηκαν από το προσωπικό αρχείο του Γιάννη Σούρλα κάποια στοιχεία, που μας επιτρέπουν να κάνουμε τις πρώτες εκτιμήσεις σχετικά με το θεσμό του Γενικού προεστού στο βιλαέτι της Κόνιτσας. Η έλλειψη στοιχείων δεν μας επιτρέπει να σημειώσουμε πότε άρχισε και πότε σταμάτησε να λειτουργεί.

Κυρίαρχο σώμα στη λειτουργία του φαίνεται πως ήταν η Γενική Συνέλευση των προεστώτων όλων των χωριών του βιλαετιού, οι οποίοι συγκεντρώνονταν στις αρχές κάθε χρόνου στα Γιάννινα και αποφάσιζαν με τη θέλησή τους για το Γενικό προεστό του βιλαετιού. Σε διάφορα έγγραφα της εποχής από και προς τις τουρκικές αρχές αναφέρεται συγκεκριμένα ποιοι και πως συγκροτούσαν τη Γενική αυτή Συνέλευση:

«... όντας εδώ (στα Γιάννινα) και όλοι οι προεστώτες Βαρουσιού και βιλαετιού οπού σε κάθε καλήν τους ευχαρίστησιν και θέλησιν απεφασίσαμεν και εκλέξαμεν έναν προεστόν...»³⁷

Σε άλλο ο επίσκοπος Βελλάς Ιωσήφ, σε αναφορά του προς τον Εμίν Μπέη Εφέντη στις 4 Ιουνίου 1827 καθορίζει ακριβώς ποιοί συμμετείχαν με την προσαγή του αφέντη, για να τακτοποιήσουν τους οικονομικούς τους λογαριασμούς:

«... εσυνάχθησαν όλοι οι προεστώτες και οι βικιλάδες των χωριών του βιλαετιού Κονίτσης και οι βιλαετκοτσαμπάσηδες Δημήτριος Λιάμπης και Ιωάννης Σούρλας και ο βεκίλης του βιλαετιού Κονίτζης Χρίστος Στερτζέτης και έμπροσθέν μου εθεώρησαν κάθε λογαριασμόν τους, οπού αναμεταξύ τους είχαν έως σήμερον και εξώφλησαν...»³⁸.

35. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, Ιστορία του νέου Ελληνισμού, ο.π., και Γ. Κοντογιώργης, ό.π., σ. 115-173.

36. Οι σχέσεις που είχαν αυτοί οι προεστοί ως ενδιάμεσοι μεταξύ του κατακτητή και του κατακτημένου δεν είναι πάντοτε ευδιάκριτες (Βλ. Αυτοβιογραφικές και άλλες αφηγήσεις Πυρσογιαννιτών στο: Βασίλης Νιτσιάκος, Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1995, σ. 88, 121-123, 127-129.

37. Βλ. Ευρ. Σούρλα, «Η Κόνιτσα επί Τουρκοκρατίας ... ό.π.

38. Βλ. Ευρ. Σούρλα, ό.π.

Η σύγκληση αυτή των Γενικών Συνελεύσεων γινόταν για την ψήφιση των νέων διοικητικών αρχών, συνήθως, στις αρχές κάθε χρόνου, γιατί το οικονομικό έτος άρχιζε την πρώτη Μαρτίου και οι νέες κοινοτικές αρχές έπρεπε να φροντίσουν για τη συγκέντρωση των φόρων. Έτσι, στις 23 Ιανουαρίου 1830 ο Μουσελίμης των Ιωαννίνων διόρισε τον εκλεγμένο από τους προεστούς Γενικόν Προεσπόν του βιλαετιού Κονίτσης και με το ίδιο «μπουγιουρντί» όριζε ότι σε λίγον καιρό πρέπει να εκλέξουν τους προεστούς τους και τους βεκιληδες³⁹. Ο Γενικός Προεστός ήταν υπεύθυνος να διαχειρίζεται όλες τις υποθέσεις του βιλαετιού και να αντιπροσωπεύει τους κατοίκους στις τουρκικές αρχές ως «διπλωματικός» αντιπρόσωπός τους και γενικός εκπρόσωπος του χριστιανικού στοιχείου. Πάντοτε δε η τουρκική διοίκηση τους προστάτευε, αυτούς και τις οικογένειές τους, για τις υπηρεσίες που προσέφεραν στο βιλαέτι. Έτσι, σε έγγραφο της 15 Φεβρουαρίου 1838 ο Μουσταφά πασάς των Ιωαννίνων προστάζει για το γιο του Κώστα Γραμματικού, το Νικολάκη:

«... να μην λάβη την παραμικρήν πείραξιν και ενόχλησιν από κανέναν και να είναι ελεύθερος από κονάκι (= αναγκαστική φιλοξενία) και από κάθε άλλο τι»⁴⁰.

Την εκλογή του Γενικού Προεστού περιέβαλε πάντοτε με το κύρος και την έγκρισή της και η τουρκική διοίκηση:

«... επειδή και όλοι οι βασιλικοί ραγιάδες του βιλαετιού Κονίτζης με κοινή τους γνώμην και ευχαρίστησιν ευρήκαν εύλογον να εκλέξουν δια προεσπόν όλου του βιλαετιού τον Ιωάννην Σούρλαν ... διορίζεται τώρα και από μέρος μας Γενικός Προεστός του βιλαετιού ...»⁴¹.

Αναγκαία για την εκλογή αυτή προσόντα ήταν οπωσδήποτε η τιμιότητα, η δικαιοσύνη και η ικανότητα, ώστε να φέρει σε πέρας τις υποθέσεις του βιλαετιού. Είναι η εποχή που η διαμάχη για τα αγαθήκια και σουμπασλήκια είχε λάβει οξύτατη μορφή και μεταξύ των τουρκικών αρχών και των Αλβανών Μπέηδων. Μόνον, λοιπόν, ικανοί και δίκαιοι, τίμιοι στην εξουσία και με διπλωματική ευστροφία θα μπορούσαν να την ξεπεράσουν. Και επειδή οι τουρκικές αρχές αναγνώριζαν την τουρκοαλβανική εισβολή και τα αγαθήκια και σουμπασλήκια, ελάμβανον ενίοτε αυστηρότερα μέτρα γι' αυτά. Το 1830 ο Μεχμέτ Ρεσίτ πασάς, που τιτλοφορούνταν ως Ρούμελη Βαλεσής, απαγόρευσε όλους αυ-

39. Βλ. Ευρ. Σούρλα, ό.π.

40. Βλ. Ευρ. Σούρλα, ό.π.

41. Βλ. Ευρ. Σούρλα, ό.π.

τούς τους φόρους⁴². Χρησιμοποιούσαν, όμως, οι Γενικοί Προεστοί και τον παρασκηνιακό τρόπο, ώστε να προκαλούν την επέμβαση της τουρκικής διοίκησης, για να διευθετούνται τα ζητήματα με τους Αλβανούς Μπέηδες. Επωφελούνταν, βέβαια, και από τις μεταξύ τους έριδες και προστριβές. Συμμαχώντας με τον έναν εξουδετέρωναν τον άλλον. Για παράδειγμα, όταν ο Μπέης Μερσίνης από το Κιαβζέζι είχε βλέψεις κατά της Πυρσόγιαννης, ο Γενικός προεστός Γ. Σούρλας χρησιμοποίησε τη φιλία του πανίσχυρου Φεΐμ Μπέη Μπουρντάνη και με τον τρόπον αυτόν εξουδετέρωσε τον κίνδυνο⁴³.

Η χρήση, όμως, μόνον των στοιχείων που προέρχονται από το αρχείο του Γ. Σούρλα δεν επιτρέπει προς το παρόν να γενικεύσουμε τα συμπεράσματά μας για την τοπική εξουσία και τη σχέση της με την τοπική κοινωνία και την τουρκική Διοίκηση. Απουσιάζει⁴⁴ η άλλη πλευρά, οι μαρτυρίες ανθρώπων, που θα μας επέτρεπαν μια σφαιρικότερη θεώρηση του θέματος. Για παράδειγμα, σημειώνω ότι σε πολλά έγγραφα και ενθυμήσεις φαίνεται πως εδάνειζαν, ο προεστός Γιάννης Σούρλας, Κώστας Γραμματικός, χρήματα προσωπικά και σε ιδιώτες και σε κοινότητες με τη μορφή της ομολογίας⁴⁵, για να ξεπληρώσουν τα χρέη τους:

«Βεζήρ Μεχμέτ Ρεσήτ πασάς

Από τον Ρούμελη Βαλεσή

Προς εσάς όσους χρωστάτε άσπρα, δάνεια με ομολογίες του Κώστα Γραμματικού Βουρμπιανίτου ... όσα γρόσια του χρωστάτε να του τα αποκριθήτε, η δε κατά το παρόν δεν έχετε τον τρόπον να τα αποκριθήτε να του δώκητε νέαις ομολογίες ... 1828 14 Ιανουραίου, Άρτα»⁴⁶ -

«Επιπόθητέ μοι Πεκύρ αγά

Μετά τον χαιρετισμόν μου σε φανερώνω ότι ο ντουατζής μου Ιωάννης Σούρλας έχει να λαμβάνει γρόσια από

42. Βλ. Ευρ. Σούρλα, ό.π.

43. Όταν ο περίφημος Σίλιχτάρ Πόδας ήθελε με το πρόσχημα της προστασίας, να πάρει με το μέρος του την Πυρσόγιαννη, ο Γ. Σούρλας με τον τρόπο του προκάλεσε την επέμβαση των Τουρκικών Αρχών (Βλ. Ευρ. Σούρλα, ό.π., σ. 115-116).

44. Αποκαλυπτική είναι η αφήγηση μιας συγγένισας των Σουρλαίων που φωτίζει ελάχιστα αυτή την πλευρά (βλ. γι' αυτό Β. Νιτσιάκος, Οι ορεινές ..., ό.π., σ. 88-89 και 121-123).

45. Εκτός από τα κείμενα που διασώθηκαν στο αρχείο του Γ. Σούρλα δεν διαθέτουμε άλλες πηγές. Υποθέτω, όμως, πως ο θεσμός αυτός θα λειτουργούσε όπως στα γειτονικά προς την περιοχή μέρη (βλ. Γ. Παπαγεωργίου, «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην ύστερη Τουρκοκρατία: Το παράδειγμα του Καπεσόβου Ζαγορίου», Πρακτικά Α' Συμποσίου Λόγου «Ο Λόγος για το Ζαγόρι», εκδ. Το Ζαγόρι μας, Ιωάννινα 1986, σ. 44-54).

46. Βλ. Ευρ. Σούρλα, ό.π., σ. 223.

τον Χουσεϊν Μπέη του Σουλεϊμάν Μπέη και Αχμέτ Μπέην Χασάν Μπέη με ομολογίες των ...»⁴⁷.

Μας επιτρέπουν αυτά να σκιαγραφήσουμε μόνον ένα είδος εξάρτησης και έναν τρόπον διαχείρισης και διατήρησης της εξουσίας, που, αν διαθέταμε και την άλλη πλευρά, θα μας διευκόλυνε πολύ να εκτιμήσουμε και τη «δύναμη της τοπικής εξουσίας».

Οι σχέσεις τους με την τουρκική εξουσία πάντως παρουσιάζονται φιλικές, για να εξυπηρετούνται, φυσικά, τα συμφέροντα της πατρίδας τους. Έτσι, αποκαλείται⁴⁸ πιστός και αγαπητός φίλος ο Γ. Σούρλας από τον επίσης φίλο του Μπίμπαση Αχμέτ Αγά στις 20 Απριλίου 1840 από τα Μπιτόλια:

«Αγαπημένε κυρ Ιωάννη Σούρλα
... και επειδή σας έχω στην εύνοιά μου
ως πιστόν και αγαπητόν μου φίλον ...
20 Απριλίου 1840
Μπιτόλια

Ο φίλος σου Μπίμπασης
Αχμέτ Αγάς

Αλλά σ' εκείνο που ενσαρκώνονται όλα τα διδάγματα της κοινωνικότητας, ισότητας, πειθαρχίας, αυτοθυσίας για την πατρίδα είναι η ίδρυση της Αδελφότητας. Η κατάσταση στην οποία είδαμε πως είχε περιέλθει η επαρχία Κονίτσης οδήγησε στη συσπείρωση των κοινοτήτων και στη δημιουργία της Αδελφότητας για την αντιμετώπιση των επειγόντων προβλημάτων. Η Ένωση αυτή φέρει τον τίτλο «Ιερά Συμφωνία» και σε άλλα έγγραφα «Προεστώτες των πέντε κύκλων». Από τους ίδιους αποκαλείται Ένωσις, Αδελφότης, Αδελφική Ένωσις, Ιερά φιλία, προεστία και συντροφιά. Το ιστορικό συμφωνητικό γράμμα της 9ης Ιουνίου 1834 και στα άρθρα του Καταστατικού Χάρτη της Ένωσης φαίνεται πως επικεφαλής ήταν οι πέντε εκλεγμένοι δημογέροντες των μεγαλύτερων χωριών μαζί με τον προεστό του Βαρουσιού Κονίτσης. Τη διοίκηση την ασκούσαν δυο από αυτούς, οι οποίοι και άλλαζαν την εξουσία κάθε έξι μήνες, χωρίς καμιά πρόφαση για περισσότερη παραμονή. Παραθέτω⁴⁹ εδώ το ιστορικό αυτό συμφωνητικό γράμμα της Αδελφότητας:

Δια του παρόντος ημών συμφωνητικού εγγράφου δήλον γίνεται παρ' ημών των πέντε υποφαινομένων, ότι όντες συγγενείς και φίλοι και επειδή προ ολίγου μας έτρεξαν εις το αναμεταξύ μας μικραί συγχύσεις, δια τούτο σήμερον αγνοήσαντες όλοι ομού τα συγγενικά και φιλικά χρέη απεφασίσαμεν αποφασιστικώς και κεντρικώς, οπού να υπο-

47. Βλ. Ευρ. Σούρλα, ό.π., σ. 137.

48. Βλ. Ευρ. Σούρλα, ό.π., σ. 137. Για τα εξωκοινοτικά αυτά στηρίγματα των κοινοτικών αρχόντων επί Τουρκοκρατίας βλ. Γ. Κοντογιώργης, ό.π., σ. 258-259.

49. Βλ. Ευρ. Γ. Σούρλας, ό.π., σ. 208-211.

τάξωμεν τα πάθη και μίση και να ρίψωμεν εις λήθην όλα τα παρελθόντα και να πορευώμεθα εις το εξής με αδελφικήν σύμπνοιαν και συσφιγμένην αρμονίαν κατά τα κάτωθι άρθρα:

Α΄) Το Βιλαέτι να ενωθή και αν το Βαρόσι δυστροπήση δια την ένωσιν και συμμεθέξωσι και τινά τσιφλίκια Καραμουρατάτικα, τότε ημείς όλοι ομού να πασχίσωμεν οπού να τα τραβίσωμεν και να τα εισάξωμεν εις την ένωσιν και το Βαρόσι ας μείνη μόνον του.

Β΄) Κάθε υπόθεσιν του Βιλαετιού θέλομεν την ενεργή και συνομιλή οι υποφαινομένοι τόσον περί προεστίας ωσάν και κάθε άλλην δουλείαν άνευ ζημίας των υποφαινομένων.

Γ΄) Εις υπόθεσίν μας θέλομεν βοηθηθή ο εις του άλλου χωρίς να αλλάξωμεν την κάθε υπόθεσίν μας με άλλον επάνω εις το δίκαιον.

Δ΄) Εις την υπόθεσιν Δεσπότου θέλομεν σταθή σύμφωνοι οι πέντε εις εκείνον τον τρόπον οπού συσκεφθώμεν όλοι ομού και εύρωμεν δια ωφελιμώτερον.

Ε΄) Εις την κοινήν προεστίαν Βιλαετιού Κονιτσιωτών δεν έχομεν να διορίσωμεν ποτέ κανέναν.

ς΄) Τους απερασμένους λογαριασμούς θέλομεν τους θεωρήσει και ξελαγαρίσει επάνω εις το δίκαιον χωρίς να ζημιώσωμεν αδίκως κανένα και χωρίς να αφήσωμεν πάλιν κανέναν οπού να το πάρη δια την σακούλαν του.

Ζ΄) Αν κανένας εξωτερικός πειράξη κανέναν από ημάς τους πέντε, τότε να βοηθούμεθα ο εις του άλλου, εννοούντες τον κατατρεγμόν εκείνου ως τον του εαυτού μας.

Η΄) Όταν θέλει κοιταχθή καμιά υπόθεσις κοινή του Βιλαετιού μας να συναζώμεθα όλοι οι κάτωθεν είτε έχομεν το δικαίωμα της προεστίας του χωργιού του ο καθένας ή και μη έχοντες αυτό το δικαίωμα πάλιν να κοιτάζεται και μαζί με το υπόλοιπον Βιλαέτι να εκτελήται η κάτω υπόθεσις και δια εκείνους όπου δεν έχουν την προεστίαν του χωργιού των να προσπαθούμεν όλοι ομού οπού να το λαμβάνουν αυτό το δικαίωμα, και αν είναι δύο άτομα από τινα χωριά, αυτό το δικαίωμα να το έχουν μαζί, χωρίς να εξαιρηται κανέν από τα δύο.

Θ΄) Αν ήθελε συμπέσει καμιά υπόθεσις κανενός από ημάς τους κάτωθεν, δια να κοιταχθή με το μέσον του μουσελίμι ή κατή και κανενός συγγενή ή φίλου μας ή άλλου βιλαετιού και πειράξουν αδίκως ή ημάς ή τους λοιπούς τότε όλοι ομού ημείς να πηγαίνωμεν εις αυτούς και να ομιλήσωμεν δια ταύτην την υπόθεσιν όπου όπως νάναι το δίκαιον να τελειώνη. Και αν δεν εισακουσθώμεν και παθητικώς ήθελαν κάμει κανέν ενάντιον αυτοί οι βαλήδες είτε φυλακή είτε άλλο τί, τότε όλοι συμφώνως να αναφερώμεθα εις τον αυθέντην μας δια να τους δίδη το πρέπον νιζάμι. Και αν δεν τελειώνη δια λόγων και χρειασθούν έξοδα αυτά να δίδονται από το βιλαέτι κοινώς.

Ι΄) Αν από κανένα χωρίον των υποφαινομένων ημών τρέξη σύγχιση εις το αναμεταξύ των ή χωριανός και κινηθή κανείς ή δύο ή και περισσότεροι δια τους βαλήδες, τότε ημείς δεν θέλομεν τους αγκαλιασθή και υπερασπισθή, εκτός αν έχουν γράμμα από κανέναν μας προς τους άλλους, τότε να τους υπερασπίζονται ως τους γράφει το γράμμα απού να τους φέρουν από το χωργιόν όπου να είναι δύο προεστοί το γράμμα να έρχεται προς τους άλλους να είναι και οι δύο γραμμένοι και έτσι να τους βοηθούν.

ΙΑ΄) Αν κανένας από τα χωργιά μας εύγη και θελήση να κατατρέξη κανέναν από εμάς ή φανταζόμενος να κατεβάση την τιμήν της προεστίας και να είναι είδος σκανδάλου δια κάθε της χώρας και αφού μας ειπή ο συνάδελφος ότι πάσχει, ει μεν και είναι συγγενής είτε φίλος, έχομεν χρέος να του είπομεν μίαν φοράν και αν δεν παύση και τρέ-

ξη εις τα ίδια, τότε είμεθα εις χρέος όλοι ομού να εφευρίσκωμεν τρόπον οπού να του γίνεται η πρέπουσα παιδεία έως οπού να έρχεται εις αίσθησιν.

ΙΒ΄) Από ημάς τους υπογεγραμμένους έχομεν να εμβαινόμεν από ένας προεστός δια το βιλαέτι, και να στέκεται μόνον από εξ μήνας και όχι περισσότερον.

ΙΓ΄) Όποιος έλθη από την επαρχίαν μας δια να κάμη νταβάν είτε εις μουσελίμην είτε εις Κατήν είτε εις Δεσπότην είτε αλλού, όποιος από ημάς ευρεθώμεν εις Κόνιτσαν συμφώνως με τον νέον προεστόν να αγκαλιάσουν του αδικουμένου την υπόθεσιν βοηθώντας τον εις το δίκαιον.

ΙΔ΄) Αν κανένας από ημάς έχει αδικηθή από κάθε λογής άνθρωπον είναι χρέος να παρασταίνη τα δικάιά του εις ημάς τους άλλους και οπόταν δεν λάβη το δικαίωμα και δια μέσoun μας και καταντήση εις κριτήριον έχομεν να του βοηθούμεν όλοι έως όπου να δικαιώνεται.

ΙΕ΄) Οι χρηματίσαντες προεστώτες οπού θέλουν είναι εις κάθε χωργιόν, όσον περιμισθού τόσον και δια κάθε τι θέλουν πορεύονται και ακολουθούν κατά το έγγραφον οπού εις την συμφωνίαν του θέλει δώση ο προεστός.

Με αδελφικήν γνησιότητα απεφασίσαμεν ευχαρίστως οπού να βαστάξωμεν τα άνω και όπισθεν άρθρα ακλώνητα και αμώμητα και αν κανείς από ημάς δεν σταθή εις αυτόν τον δεσμόν τότε ημείς να του λέγομεν και νουθετούμεν οπού να μεταβάλλεται πάλιν αν μείνη εις την δυστροπίαν τότε ημείς όλοι να τον αποβάλωμεν και αποστρεφόμεθα και πλέον να μην θέλωμεν να τον ειξεύρωμεν οπόταν ακούμεν κανέναν λόγον κατηγορίας από κανέναν από ημάς δια τους άλλους αμέσως να τον κρίνωμεν επί παρουσία μας, και αν ευρεθή πιστός τότε να κατηγορείται από όλους τους υπογεγραμμένους.

Διο έγιναν πέντε παρόμοια και επήρην ο καθείς το ιδικόν του.

1841 Ιουλίου 25 Κόνιτσα

Ιωάννης Σούρλας, Αδάμος Νάσιου, Νικόλαος Κώστας Γραμματικός
Ζήσης Κ. Δούμαρης, Γεώργιος Χ. Πρωτόπαπας

Εκείνο, όμως, που ρυθμίζει η Αδελφότητα ήταν οι σχέσεις της με την Τουρκική Διοίκηση και η «γραμμή» εξωτερικής πολιτικής σε κάθε προσταγή και δουλεία που ήθελε «συμπέσει» στο Βιλαέτι. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται για την τήρηση των διαταγών της τουρκικής κυβέρνησης, ώστε να την έχουν με το μέρος της, για να απαλλάσσονται από τους Αλβανούς Μπέηδες. Οι παραβάτες των καταστατικών άρθρων τιμωρούνται αυστηρά και στιγματίζονταν ως δόλιοι κι επίβουλοι εχθροί της πατρίδας. Το διοικητικό αυτό σύστημα στηρίζεται στο δίκαιο και τη χριστιανική θρησκεία. Άλλωστε, ήταν στενός ο δεσμός τους με το Μητροπολίτη Ιωαννίνων και τον Επίσκοπο Κονίτσης. Την αμοιβή τους, το «προεστιλίκι» και κάθε έννομο κέρδος, μοιράζονταν δίκαια και οι πέντε εξίσου, χωρίς να παρακρατεί κανείς κάτι. Και όλα γίνονταν με τον όρκο στο Ευαγγέλιο.

Καταλήγοντας μπορούμε να πούμε πως οι χρόνοι της δουλείας στην περιοχή της Κόνιτσας ήταν σκληροί πιο πολύ από την αλβανική κυριαρχία και λιγότερο από την τουρκική παρουσία. Η συσπείρωση, έστω και αργά, εδημιούργησε δυνάμεις, που της επέτρεψαν να ανταποκριθεί στις δυσκολίες και να απαλλαγεί, ιδιαίτερα, από τα αγαλίκια και σουμπασλήκια. Η ισχυρή τοπική εξουσία

στο βαθμό που της επέτρεπαν οι συγκυρίες, υποστήριξε τα δίκαια αιτήματα των ραγιαδών. Ο Γενικός Προεστός εκπροσωπούσε το χριστιανικό στοιχείο της περιοχής στην τουρκική κυβέρνηση. Σε συνεργασία με την αδελφότητα των προεστών των πέντε κύκλων διαμόρφωναν την εξωτερική πολιτική της επαρχίας, για να αποκρούσουν τους Αλβανούς Μπέηδες και τους Τούρκους. Η μελέτη και η κατανόηση τέτοιων θεσμών είναι εκτός των άλλων ιδιαίτερα διδακτική και χρήσιμη και εθνικά αναγκαία για την οργάνωση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας.

ΜΙΧ. ΛΑΦΑΖΑΝΗΣ

Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΗΠΕΙΡΩΤΩΝ ΑΠΟ ΤΑ ΧΩΡΙΑ
ΤΗΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ ΣΤΟ ΘΕΣΣΑΛΙΚΟ ΚΑΖΑΚΛΑΡ
(ΑΜΠΕΛΩΝΑΣ) ΜΕΤΑ ΤΟ 1881

*Στη μνήμη
του πατέρα μου*

Οι σχέσεις Ηπειρωτών και Θεσσαλών χάνονται στις απαρχές της νεοελληνικής ιστορίας. Ηπειρώτες έμποροι και τεχνίτες εμπορεύονται στα παζάρια του κάμπου. Ηπειρώτες μάστοροι κτίζουν και κοσμούν τις εκκλησίες. Θεσσαλοί σπουδάζουν στις γιαννιώτικες σχολές. Βλάχοι νομάδες μοιράζουν το χρόνο τους στα ηπειρώτικα και θεσσαλικά βουνά. Ηπειρώτες και Θεσσαλοί αγωνιστές ενώνουν τα καριοφύλια τους στον κοινό αγώνα για τη λευτεριά τους από τον τουρκικό ζυγό και αργότερα δίνουν σώμα και αίμα σε πανελλήνιους εθνικούς αγώνες.

Ο Αμπελώνας είναι κωμόπολη κοντά στον Τύρναβο, μέσα στο θεσσαλικό κάμπο μόλις λίγα χιλιόμετρα από τους πρόποδες του Ολύμπου. Ανάμεσα στους 6.000 περίπου κατοίκους του υπάρχουν αρκετοί Αμπελωνίτες (Καζακλαριώτες) που έλκουν την καταγωγή τους από τα χωριά της Κόνιτσας. Είναι οι απόγονοι δεύτερης και τρίτης γενιάς από τους Ηπειρώτες της Κόνιτσας και των Ζαγοροχωρίων που εγκαταστάθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες του περασμένου αιώνα στο χωριό Καζακλάρ, όπως ονομάζονταν τότε ο Αμπελώνας. Οι απόγονοι αυτών κρατούν ακόμα τις αναμνήσεις των προγόνων τους και επισκέπτονται τις προγονικές εστίες ως περιηγητές και προσκυνητές συνάμα.

Η εργασία μας επιχειρεί μια αναδρομή και καταγραφή της εγκατάστασης των Ηπειρωτών από τα χωριά της Κόνιτσας στο θεσσαλικό Καζακλάρ (Αμπελώνας) μετά το 1881.

Ως οικισμός το Καζακλάρ ιδρύθηκε στα χρόνια της τουρκικής κατάκτησης της Θεσσαλίας γύρω στα 1423-26, όταν ανάμεσα στους βάλτους και τις προϊστορικές μαγούλες εγκαταστάθηκαν Τούρκοι νομάδες, οι Γιουρούκοι ή Κονιάροι, όπως ονομάστηκαν. Έτσι το χωριό έγινε ένα από τα Κονιαροχώρια της Θεσσαλίας. Το χωριό δεν ήταν τσιφλίκι κανενός. Αποτελούνταν από πολλές μικρές ιδιοκτησίες. Η τουρκοκρατία κράτησε στο χωριό, όπως και στην υπόλοιπη Θεσσαλία και στην περιοχή της Άρτας, μέχρι το 1881. Οι εξεγέρσεις των Θεσσαλών το 1854 και ιδιαίτερα το 1878 είχαν σοβαρά ανησυχήσει τους Τούρ-

κους της Θεσσαλίας. Έτσι, μετά την Απελευθέρωση του 1881, οι Τούρκοι, κυρίως οι μικροϊδιοκτήτες, άρχισαν να φεύγουν σχεδόν ομαδικά πουλώντας τις ιδιοκτησίες τους είτε σε ντόπιους Θεσσαλούς είτε σε άλλους Έλληνες που έφταναν στις νεοαπελευθερωμένες περιοχές. Για την κατάσταση που επικρατούσε εκείνη την εποχή στη Θεσσαλία ο μελετητής της εποχής ο Σοφοκλής Τριανταφυλλίδης γράφει μεταξύ των άλλων:

Αμα υπεγράφη η μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας περί παραχωρήσεως της Θεσσαλίας συνθήκη, ήρξατο η εκποίηση των μικροϊδιοκτησιών και η αθρόα των Οθωμανών μικροϊδιοκτητών, Κονιάρων, μετανάστευσις.

Εις αγοράν μάλιστα τουρκικών αλιακάδων έδραμον και πολλοί εκ της ελευθέρας Ελλάδος, ήτο δε τηλικαύτη η ζήτησις, ώστε αντί να υποτιμηθώσιν, ως ηλπίζετο, αι γαίαι υπερετιμήθησαν απιστεύτως.

Κατά τα έτη 1880, 1881, 1882, 1883 και 1884 παρετηρείτο καθ' άπασαν την Θεσσαλίαν απερίγραπτος ζωηρότης εις τας αγοραπωλησίας μικρών ιδιοκτησιών.

Γεωργοί, κτηνοτρόφοι, κολλίγοι και άλλοι βιοτέχναι, όσοι ηδύναντο να διαθέσωσι το ήμισυ της αξίας των αγοραζομένων, εδανείζοντο από τους κατά τόπους τοκιστάς και κεφαλαιούχους χρήματα, και ηγόραζον τους αλιακάδες των Κονιάρων.

Κατά τα τέλη του έτους 1884 δεν υπήρχον πλέον εν Θεσσαλία Τούρκοι μικροϊδιοκτήται ειμή μόνον εις τινα χωρία της επαρχίας Λαρίσης.

Αυτά συνέβαιναν στη Θεσσαλική γη και παράλληλα άρχισαν να δημιουργούνται τα προβλήματα τα σχετικά με τη διανομή των τσιφλικιών που αγόρασαν μεγαλοκεφαλαιούχοι Έλληνες. Το ίδιο συνέβη και στο Καζακλάρ. Έρχονται και εγκαθίστανται Έλληνες από διάφορα μέρη, όπως θα αναφέρουμε και παρακάτω. Ας διασαφηνίσουμε στο σημείο αυτό ότι και πριν το 1881 βρίσκουμε στο χωριό Έλληνες. Είναι οι λίγοι ντόπιοι που έχουν κι ενορία (1613), αργότερα έχουμε κατοίκους από τα χωριά του Κάτω Ολύμπου που δουλεύουν στις ιδιοκτησίες των Τούρκων. Τέλος εξαιτίας των εξεγέρσεων και των διώξεων που συμβαίνουν στις περιοχές της Δυτ. Μακεδονίας πολλοί κάτοικοι από τα ορεινά χωριά του Βοΐου βρίσκουν καταφύγιο στο Καζακλάρ. Επιπλέον σ' όλους αυτούς να προσθέσουμε τους Ηπειρώτες και Δυτικομακεδόνες που εργάζονται ως εποχιακοί τεχνίτες ή ως κτηνοτρόφοι με δικά τους κοπάδια.

Σε μια πρόσφατη εργασία μας για τη συγκρότηση του πληθυσμού στον Αμπελώνα βρήκαμε τα παρακάτω στοιχεία.

Στα 1912 ο πληθυσμός του Αμπελώνα σε σύνολο 2956 κατοίκων αποτελούνταν από τις εξής εθνοτοπικές ομάδες: Θεσσαλοί 40%, Δυτικομακεδόνες 25%, Ηπειρώτες 9%, Πελοποννήσιοι 8%, καταγόμενοι από διάφορα μέρη 3%, άγνωστοι-μεμονωμένοι 15%. Από τις τέσσερις πρώτες ομάδες οι Θεσσαλοί και οι

Δυτικομακεδόνες έποικοι προέρχονται από διάφορα χωριά των ομώνυμων γεωγραφικών διαμερισμάτων, οι Ηπειρώτες και οι Πελοποννήσιοι έποικοι προέρχονται από συγκεκριμένη επαρχία της Ηπείρου και της Πελοποννήσου. Πιο συγκεκριμένα οι Ηπειρώτες που εγκαταστάθηκαν στο Καζακλάρ προέρχονται από τα χωριά του Γράμμου της περιοχής της Κόνιτσας και από τα Ζαγοροχώρια. Τα χωριά της Κόνιτσας είναι: Πληκάδες (Πληκάτι), Βούρμπιανη, Τούρνοβο (Γοργοπόταμος) Σέλτσι, Αετομηλίτσα, Κόνιτσα, Φούρκα, Κάντζικον (Δροσοπηγή).

Πιο αναλυτικά οι «Κονιτσιώτες» που εγκαταστάθηκαν στο παλιό χωριό του Αμπελώνα δείχνονται στον παρακάτω πίνακα (οι αριθμοί δηλώνουν το πλήθος των οικογενειών που έχουν το ίδιο επίθετο και τον αριθμό των μελών κάθε οικογένειας).

<i>Πληκάδες</i>	<i>Βούρμπιανη</i>	<i>Τούρνοβο</i> (Γοργοπόταμος)
Βενέτης 5	Ζήκος 7+4+4+6+5	Γεροζήσης 7+4
Δέδες 12	Ψύλλας 4	Γκίνος 4+2+7
Δεληος 4+2		Μπάζιος 4
Ζήκου 5		Οικονόμου 4
Ζηκοστάθης 6+4		Σωτηρίου 4
Θώδας 8+6+3+4+5+5		Τζιτζής 3
Μπιζαλής 7		
Παπαδημητρίου 4	<i>Φούρκα</i>	
Παπανώτας 4	Χασιώτης 3	Γκαράνης 11
Χαρίσσης 4		Λοβούλης 2+4
Σιούλας 7+6		Τσίτος ή Βίργος 3
	<i>Αετομηλίτσα</i>	Αργυρόπουλος 4
	Γαργάλας 2	
		<i>Κάντζικον</i> (Δροσοπηγή)
		Βασιλείου 6
		Γκάντζιος 3+3
		Γκαντζούρας 5
		Καπλάνης 6
		Μπάτζιος ή Γαλάνης 6+4
<i>Σέλτσι</i>	<i>Κόνιτσα</i>	Χονδρογιάννης 4
Ζάρρος 4	Χουλιάρός 2	Ζήκος 2
Μπαντάσης 3+3	Παπαθεοδώρου 4	

Σύνολο 278 άτομα

Όπως αναφέραμε πιο πάνω, τα στοιχεία αυτά έχουν ληφθεί από το πρώτο δημοτολόγιο του Αμπελώνα που συντάχτηκε το 1913. Μόνο στα γηραιότερα μέλη των οικογενειών (παππούς, γιαγιά, πατέρας/γιός, νύφη) δηλώνεται ο τόπος καταγωγής. Στα νεότερα μέλη δηλώνεται τόπος καταγωγής το Καζακλάρ. Βέβαια, αυτό δεν αλλάζει και στην ουσία και στους τύπους να θεωρούμε ηπειρωτικής καταγωγής όλους αυτούς.

Ποιες χρονολογίες ακριβώς εγκαταστάθηκαν οι Ηπειρώτες αυτοί καθώς και με ποιες συνθήκες και για ποιες αιτίες ήρθαν στο συγκεντρωμένο χωριό δεν μπορέσαμε να εξακριβώσουμε.

Στο Υποθηκοφυλάκιο Τυρνάβου για τις ανάγκες μιας άλλης εργασίας βρέθηκαν μεταξύ των άλλων και συμβόλαια αγοραπωλησίας από Ηπειρώτες. Εκεί πληροφορούμαστε για δύο από αυτούς τον Κασσαβέτη Γεώργιο του Μιχαήλ και για το Μπουζιάκη Αναστάσιο του Γεωργίου να αγοράζουν από Τούρκους τις ιδιοκτησίες τους στα 1883 και μετέπειτα.

Ας εξετάσουμε την επαγγελματική απασχόληση των Ηπειρωτών αποίκων του Αμπελώνα, μολονότι τα στοιχεία του δημοτολογίου είναι κι εδώ ελλιπή. Μια γενική παρατήρηση είναι ότι οι Ηπειρώτες, όπως συμβαίνει και με τις άλλες ομάδες των νέων εποίκων, ασχολούνται με τα επαγγέλματα του τόπου της καταγωγής τους.

Δίπλα στον αρχαιότερο άρρενα της οικογένειας, τον αρχηγό της οικογένειας, δηλώνεται το επάγγελμά του. Αυτό σημαίνει όχι μόνο συμβατικά αλλά και ουσιαστικά ότι και τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας ασχολούνται με τις επαγγελματικές δραστηριότητες του αρχηγού της οικογένειάς του. Όπου υπάρχει εξαίρεση, δηλώνεται καθαρά, όπως συμβαίνει με το δάσκαλο Θώδα από το Πληκάτι.

Οι Ηπειρώτες, λοιπόν, που έφτασαν στο Καζακλάρ ασκούν επαγγελματικά τις παρακάτω δραστηριότητες (ο αριθμός δηλώνει το πλήθος των απασχολομένων):

αμπελουργός	1
γεωργός	2
διδάσκαλος	1
εργάτης	5
ιατρός	2
καραγωγεύς	1
κασσιτερωτής	1
κτηματίας	5
κτίστης	7
λιθοξόος	1
μαραγκός	2
ποιμήν	1

Παρατηρούμε ότι στην πλειοψηφία τους οι Ηπειρώτες είναι τεχνίτες και μάστοροι, ασκούν δηλαδή — και δεν μπορούσε να γίνει διαφορετικά — τα επαγγέλματα που είχαν διδαχτεί και με τα οποία ζούσαν στις ιδιαίτερες πατρίδες τους. Σχετικά με τους εποίκους που δηλώνονται κτηματίες, μάλλον πρόκειται για εύπορους εποίκους που αγόρασαν μεγάλες εκτάσεις από τους Τούρκους που εγκατέλειψαν το χωριό μετά το 1881. Τέτοια ήταν η περίπτωση του Γεωργίου Παπαθεοδώρου του οποίου τους απογόνους του με τις πλούσιες άμαξες θυμούνται ακόμα οι παλιοί Αμπελωνίτες.

Οι πολλές οικογένειες Ζήκου από τη Βούρμπιανη ασχολούνται όλες με οικοδομικές εργασίες. Οι αρχηγοί τους δηλώνουν *κτίστης, λιθοξόος, εργάτης, μαραγκός*. Οι επίσης πολλές οικογένειες Θώδα από το Πληκάτι φαίνεται ότι ασχολούνται με τη γεωργία. Οι αρχηγοί δηλώνουν *γεωργός και κτηματίας*.

Η ζωή στο παλιό Καζακλάρ δεν ήταν εύκολη, μολονότι το εύφορο μέρος με τα πολλά νερά ευνοούσε την πλούσια παραγωγή. Η αφόρητη ζέστη του κάμπου το καλοκαίρι, το νοσηρό κλίμα από τα έλη και τα οικονομικά προβλήματα από την παραγωγή έκαναν σκληρή τη ζωή των εποίκων που είχαν ανατραφεί σε απότομα και ψηλά βουνά με διαφορετικό τρόπο ζωής και συνήθειες.

Οι νεοφερμένοι Ηπειρώτες εγκαταστάθηκαν ομαδικά σχεδόν καθώς έφταναν σε μια ορισμένη συνοικία στα *Αρβανίτικα*, όπως ονομάστηκαν από τους άλλους συντοπίτες τους. Δίπλα ακριβώς από τα *Μπουρμπουτσιώκκα* τη γειτονιά που έμειναν οι προερχόμενοι από το Επταχώρι (Μπουρμπουτσικό), γείτονες, όπως ήταν και πάνω στα κορφοβούνια της Πίνδου.

Μερικοί από τους Ηπειρώτες του Αμπελώνα πρόκοψαν και ξεχώρισαν. Ο Μιχαήλ Κασσαβέτης από τη Λεσινίτσα και ο Κων/νος Ρούφος έγιναν γιατροί. Και αργότερα στην πρώτη δεκαετία του 19ου διετέλεσαν και Πρόεδροι της Κοινότητας Καζακλάρ. Γνωστός φαρμακοποιός ο Συμεών Παπαθεοδώρου ήταν κι αυτός Ηπειρώτης. Δάσκαλος ήρθε στο Καζακλάρ και ο Θώδας Αναστάσιος από το Πληκάτι. Ένας άλλος ο Κλεάνθης Σακελλαρίδης από το Ζαγοροχώρι Μπάγια, αγρότης στο επάγγελμα, διετέλεσε κι αυτός πρόεδρος της Κοινότητας, υπήρξε συνεταιριστής και πολιτικός παράγοντας του τόπου μέχρι τη δεκαετία του '50.

Ένα άλλο στοιχείο της ηπειρωτικής παρουσίας βρίσκεται στην εκκλησία της Παναγίας. Ανάμεσα στις πρώτες μεγάλες φορητές εικόνες είναι εκείνη του νεομάρτυρα Αγ. Γεωργίου του εξ Ιωαννίνων· φιλοτεχνήθηκε το 1923 και είναι αφιέρωμα «Δημητρίου Χ. Παπαδημητρίου, Ηπειρώτου Παντοπώλου», όπως αναγράφεται.

Σχετικά με την επιμειξία με γάμο αν, δηλ. οι Ηπειρώτες αυτοί και οι απόγονοί τους έπαιρναν σύζυγο από ηπειρωτικές οικογένειες, η εμπειρική μας έρευνα έδειξε ότι αυτό δεν συνέβη. Οι Ηπειρώτες ήταν μάλλον αδιάφοροι στο θέμα αυτό, σε αντίθεση με άλλες εθνοτοπικές ομάδες π.χ. τους καταγόμενους από τη Σκαμνιά Ολύμπου ή τους Βλαχόφωνους.

Οι Ηπειρώτες κράτησαν ζωντανές τις μνήμες από τα γενέθλια χωριά τους. Μετέδωσαν την ανάμνηση της γης τους στους απόγονους. Έτσι, ακόμα και σήμερα απόγονοι δεύτερης και τρίτης γενιάς από εκείνους τους Ηπειρώτες επισκέπτονται τα χωριά των προγόνων τους αναζητώντας μακρινούς συγγενείς, σπίτια και χώρους από όπου ξεκίνησαν οι πρόγονοί τους για την πορεία τους στο χώρο και στο χρόνο του παλιού Αμπελώνα (Καζακλάρ).

ΡΟΔΑΝΘΗ ΒΑΛΕΡΑ-ΚΟΥΝΑΒΑ

ΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΣΤΗ ΛΑΚΚΑ ΑΩΟΥ
ΚΑΙ Η ΡΟΥΜΑΝΙΚΗ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΠΑΛΑΙΟΣΕΛΛΙΟΥ (1840-1943)

Η ανακοίνωσή μου αναφέρεται στο εκπαιδευτικό σύστημα των χωριών της Λάκκας Αώου¹, που διοικητικά ανήκουν στην επαρχία Κόνιτσας, και εξετάζει πώς το σύστημα αυτό βαλλόταν από τη ρουμανική προπαγάνδα. Τα βασικά στοιχεία για τη μελέτη του θέματος αυτού με τη διπλή διάσταση έδωσε η αλληλογραφία (200 περίπου επιστολές) μεταξύ των ετών 1889-1912, που φυλαγόταν στο Αρχείο της Ιεράς Μητρόπολης Κόνιτσας, η οποία, εκτός των άλλων, -ήταν και ρυθμιστής των εκπαιδευτικών ζητημάτων των κοινοτήτων των χωριών αυτών στα χρόνια της Τουρκοκρατίας.

Στο σημείο αυτό θεωρώ χρέος να ανακοινώσω την ύπαρξη και άλλων, χιλιάδων επιστολών και εγγράφων – όλων ανέκδοτων – που μπορούν να ρίξουν άπλετο φως στη νεότερη ιστορία (δικαστική, εκκλησιαστική, εκπαιδευτική, κτλ.) της επαρχίας Κόνιτσας. Έως τώρα όχι μόνο δεν έχουν μελετηθεί, αλλά ήταν άγνωστη και η ύπαρξή τους².

Η σπουδαιότητα της έρευνας του Αρχείου που αναφέρεται στα χωριά της Λάκκας Αώου έγκειται στις μοναδικές πληροφορίες που παρέχουν οι επιστολές³, γιατί όλες οι κοινότητες μαζί με τα Αρχεία τους κήκταν στην κατοχή από

1. Η Λάκκα ή Λεκάνη του Αώου βρίσκεται ανατολικά της Κόνιτσας. Έχει μήκος περίπου 50 χιλιόμετρα και εκτείνεται από τον αυχένα της Σουσιτίσας μέχρι τη Βασιλίτσα, που είναι όριο Μακεδονίας-Ηπείρου. Ο ποταμός Αώος διασχίζει τη Λάκκα αυτή, στην οποία ανήκουν από την ανατολική πλευρά του ποταμού τα χωριά Ελεύθερο, Παλαιοσέλλι, Πάδες, Άρματα και Δίστρατο, που διοικητικά υπάγονται στην επαρχία Κόνιτσας, ενώ δεξιά του ποταμού βρίσκονται τα χωριά Βρυσοχώρι, Ηλιοχώρι και Λάισα που διοικητικά ανήκουν στο Ζαγόρι. Η Λάκκα Αώου είναι δημιουργία των παρυφών του Σμόλικα και της Τύμφης.

2. Σήμερα το Αρχείο αυτό βρίσκεται στο σπίτι του ιερέα Τάτση Διονύσιου για καλύτερη διαφύλαξή του.

3. Από τα χωριά της Λάκκας Αώου στα εκπαιδευτικά και εκκλησιαστικά ζητήματα πληρέστερος είναι ο φάκελος του Παλαιοσελλίου. Των υπολοίπων κοινοτήτων η αλληλογραφία είναι ποικίλη και αναφέρεται σε διαθήκες, προικώα, διαζύγια, εμπόριο, κτλ.

τους Γερμανούς⁴. Όσον αφορά στο δεύτερο μέρος της ανακοίνωσής μου η έρευνα Ελλήνων και ξένων επιστημόνων⁵ απόδειξε γλωσσικά, ιστορικά και πολιτικά την ανεδαφικότητα των θέσεων και τις προπαγανδιστικές διαθέσεις της Ρουμανίας, προκειμένου αυτή να δημιουργήσει μειονοτικό ζήτημα και επωφεληθεί από τα βλαχόφωνα χωριά⁶. Έτσι, η δική μου συμβολή στον τομέα αυτό έρχεται να προσθέσει στο γεωγραφικό πλέον χάρτη κάποια άγνωστα στοιχεία στο χώρο της εκπαίδευσης.

Στην προσπάθειά μου αυτή οφείλω πολλές ευχαριστίες στον αιδεσιμότατο Τάτση Διονύσιο, που έθεσε στη διάθεσή μου το παραπάνω Αρχείο. Επίσης ευχαριστώ τον κ. Ηλία Παπαζήση, ο οποίος διατέλεσε Επιθεωρητής Δημοτικής Εκπαίδευσης στην περιφέρεια Κόνιτσας μεταξύ των ετών 1941-1948, αγωνίστηκε κατά της ρουμανικής προπαγάνδας και διαφώνησε σταθερά με τις ιταλικές αρχές. Γι' αυτό, τόσο οι μνήμες του (γεννήθηκε το 1900) όσο και τα πολύτιμα έγγραφα που μου παραχώρησε, με διευκόλυναν στις αναζητήσεις μου.

Ουσιαστικές συμβολές. Στις αρχές της Τουρκοκρατίας το εκπαιδευτικό σύστημα στα χωριά της Λάκκας Αώου λειτουργούσε όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, δηλ. στα μοναστήρια και τους ναούς. Αργότερα, όταν ιδρύθηκαν μεγάλα πνευματικά κέντρα σε πολλά μέρη της τουρκοκρατούμενης χώρας, θα δούμε ότι δεν υστέρησαν καθόλου τα χωριά της κοιλάδας του Αώου, ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.

Πριν υπεισέλθω στα στοιχεία που αντλήθηκαν από την αλληλογραφία, θα

4. Όλα τα χωριά της Λάκκας Αώου κήκαν από τους Γερμανούς το 1943. Νικόλαος Έξαρχος, «Οι Γερμανοί καίνε το χωριό την 18η Οκτωβρίου 1943», *Το Ντομπρίνοβο*, εκδ. «Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων», Αθήνα, σσ. 109-110.

5. Για όποιον θα ήθελε να ενημερωθεί ειδικότερα στο θέμα αυτό, παραπέμπω στην εκτεταμένη βιβλιογραφία της διδακτορικής διατριβής του Αχιλλέα Λαζάρου, «Βιβλιογραφία», *Η ΑΡΩΜΟΥΝΙΚΗ και αι μετά της Ελληνικής σχέσεις αυτής ΒΛΑΧΟΙ*, Ιστορική-Φιλολογική μελέτη, Αθήνα 1986, σσ. 365-396, του ιδίου, *Βαλκάνια και Βλάχοι*, Εκδ. Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, Αθήνα 1993 και του ιδίου, «Ελληνόβλαχοι και παραπληροφόρηση», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Μεσοβιτικών Σπουδών*, επιμέλεια: Τριαντάφυλλος Δημ. Παπαζήσης, Αθήνα 1993, εκδ. Εξωραϊστικός Σύλλογος Μετσόβου, σσ. 453-469.

6. Εκτός από το Ελεύθερο, όλα τα υπόλοιπα χωριά της Λάκκας Αώου είναι δίγλωσσα. Το Ελεύθερο ιδρύθηκε το 16ο αιώνα. Λέγεται ότι στο χωριό Πλακωτή της Θεσπρωτίας έγιναν μεγάλες καθιζήσεις και κατολισθήσεις με αποτέλεσμα να καταστραφεί ένας ολόκληρος οικισμός, το «Γκρισμπάνι ή Κουσπάνι», που βρισκόταν νοτιοδυτικά του χωριού, κι έτσι οι κάτοικοι έμειναν άστεγοι. Την καταστροφή αυτή εκμεταλλεύτηκε Τουρκαλβανός φύλαρχος, ο οποίος μετέφερε τις άστεγες αυτές οικογένειες στη νέα τοποθεσία με σκοπό να τις χρησιμοποιήσει ως κολλήγους. Γι' αυτό και οι κάτοικοί του δε γνωρίζουν τη βλάχικη γλώσσα. Τα παραπάνω στοιχεία αντλήθηκαν από τη μελέτη: Ηλίας Παπαζήσης, «Η ΔΟΞΑΣΜΕΝΗ ΚΟΙΛΑΔΑ (Η λεκάνη του Αώου. Η αρχαία Παρνααία)», περ. *Κόνιτσα*, τεύχ. 22, έτ. 1988, σσ. 275-278.

ήθελα να επισημάνω το πέραςμα του Αγίου Κοσμά (1776)⁷ από την περιοχή, του οποίου το ενδιαφέρον ήταν αμέριστο για τη λειτουργία σχολείων και την παιδεία που θα έπαιρναν οι μαθητές, σε συνδυασμό πάντοτε με το ποθούμενο αποτέλεσμα της λευτεριάς.

Την πλήρη ευθύνη της εύρυθμης λειτουργίας των σχολείων είχαν οι Μητροπόλεις. Φρόντιζαν για την εξεύρεση ικανών διδασκάλων και το διορισμό τους, για τον έλεγχο της εργασίας τους και γενικά είχαν την εποπτεία των σχολείων σε όλους τους τομείς.

Το 1911 ιδρύθηκε το ιεροδιδασκαλείο Βελλάς, το οποίο υπαγόταν στη Μητρόπολη Κόνιτσας. Σ' αυτήν υπάγονταν επίσης και τα χωριά της Λάκκας Αώου: Ελεύθερο, Παλαιοσέλλι, Πάδες, Άρματα και Δίστρατο, ενώ τα Ακροζαγόρια της: Βρυσοχώρι, Ηλιοχώρι και Λάιστα, υπάγονταν στη Μητρόπολη Ιωαννίνων. Υπό την προεδρία του Μητροπολίτου Σπυρίδωνα στις 20-5-1912 συνήλθε στην Ιερά Μονή Βελλάς και Κονίτσης το πρώτο Διδασκαλικό Συνέδριο⁸. Εκεί παραβρέθηκαν πολλοί δάσκαλοι και συζητήθηκαν πολλά ενδιαφέροντα θέματα για τα σχολεία της περιοχής, ενώ το «Πρώτο Ελληνικό Εκπαιδευτικό Συνέδριο» στην Αθήνα είχε γίνει μόλις οκτώ χρόνια πριν, το 1904⁹.

Για το σχολικό έτος 1911-1912 η Μητρόπολη Κόνιτσας συνέταξε αναλυτικό πρόγραμμα των διδασκομένων μαθημάτων κατά τάξη, βασιζόμενη στην αλληλοδιδασκτική μέθοδο¹⁰. Εκτός από τις 4 τάξεις του κοινού Δημοτικού Σχολείου, λειτουργούσε στα χωριά της Λάκκας Αώου και το Ελληνικό ή Αστικό¹¹ Σχολείο

7. Ειδικώτερον θα είχον να αναφέρω ότι οι Βλαχόφωνοι πληθυσμοί της Ηπείρου επί της εποχής του Αγίου Κοσμά είχαν ήδη ελληνικήν μόρφωσιν την οποίαν εκινητοποίησε έτι περισσότερον η διδασχική και αι εν γένει ενέργειαι του Αγίου...: Κ. Φαλτάιτς, *Ο Άγιος Κοσμάς εις το στόμα του ηπειρωτικού λαού*, εν Αθήναις 1929, σ. 12. Επίσης: Χρ. Κ. Ρέππα, «Βιογραφικά Κοσμά του Αιτωλού», περ. *Ηπειρωτική Εστία*, τεύχ. 342-343, έτ. 1980, σ. 870 και Νικόλαος Έξαρχος, «Ο Κοσμάς ο Αιτωλός», *ό.π.*, σσ. 22-25.

8. «Αναδρομές στα περασμένα», εφημ. *Πρωινός Λόγος*, 7 Οκτωβρίου 1987.

9. *Το 1904 (31 Μαρτίου-4 Απριλίου) ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, σε συνεργασία με το Φιλολογικό Σύλλογο Παρνασσό και το Σύλλογο προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, συγκάλεσε στην Αθήνα το Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, που χωρίστηκε σε τέσσερα τμήματα...: Αλεξάνδρα Μπακαλάκη-Ελένη Ελεγκίτου, «Το “Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον”», *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*, εκδ. Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1987, σσ. 148-149.*

10. Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος θεσπίστηκε με το διάταγμα αρ. 1032 12ης Ιουλίου 1830. Βλ. (Ι. Π. Κοκκώνης), *Εγχειρίδιον διά τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία ή Οδηγός της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου υπό Σαραζίνου*, Αίγινα 1830. Επίσης: Λυδία Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1992.

11. Πρόγραμμα της κοινότητας Παλαιοσελλίου φέρει τον τίτλο: *Πρόγραμμα Τάξεων Μαθημάτων και Ωρών διδασκαλίας καθ' εβδομάδα της Αστικής Σχολής Παλαιοσελλίου κατά το σχολ. έτος 1911-1912*. Επίσης στον πίνακα των Πάδων στη στήλη, Σχολή εν η υπηρετεί (ο διδάσκαλος), σημειώνεται: *Αστική Σχολή Πάδων* (βλ. σημ. 14).

με άλλες 3 τάξεις. Στα σχολεία αυτού του τύπου διδάσκονταν επιπλέον τα Αρχαία Ελληνικά και μάλιστα «Κύρου Ανάβαση», «Κύρου παιδεία», «Λουκιανός», «Χρηστομάθεια» κ.ά.. Επίσης διδάσκονταν ξένες γλώσσες, όπως Λατινικά, Γαλλικά και τελευταία υποχρεωτικά Τουρκικά.

Εκτός από το σημαντικό ρόλο που έπαιζε η Μητρόπολη Κόνιτσας θα δούμε στη συνέχεια και την ουσιαστική συμβολή του «Εν Κωνσταντινουπόλει Ηπειρωτικού Συλλόγου»¹², του «Εν Αθήναις Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων», της έκδοσης «Ωφελίμων Βιβλίων» και του «Εν Ιωαννίνους Καταστήματος των Ελεών». Κληροδοτήματα και δωρεές αποτελούσαν πάντοτε τη βάση για υλοποίηση οποιασδήποτε εκπαιδευτικής προσπάθειας.

Εκπαιδευτικό προσωπικό. Μία από τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε το εκπαιδευτικό σύστημα στη Λάκκα Αώου ήταν η εξεύρεση καταρτισμένου εκπαιδευτικού προσωπικού. Ένας εκπαιδευτικός έπρεπε να είναι απόφοιτος του τετραετούς Γυμνασίου. Ένα μέρος μόνο των εκπαιδευτικών αναγκών κάλυπτε τότε η Ζωσιμαία Σχολή, γι' αυτό αναγκαστικά προσλαμβάνονταν δάσκαλοι με γνώσεις μιας γυμνασιακής τάξης από την Ιερατική Σχολή του νησιού των Ιωαννίνων. Ακολουθούσαν προσλήψεις δασκάλων με διδακτική πείρα αλλά αγνώστων τυπικών σπουδών. Οι απόφοιτοι της Ριζαρείου Σχολής της Αθήνας και της Ακαδημίας Κέρκυρας ενίσχυναν συνήθως το εκπαιδευτικό προσωπικό στις πόλεις¹³. Ωστόσο, στο αναλυτικό πρόγραμμα που συνέταξε η Μητρόπολη Κόνιτσας για το σχολικό έτος 1911-1912 και που προαναφέραμε, υπάρχουν επισυναφθέντες πίνακες όπου αναγράφεται η Σχολή από την οποία είχε αποφοιτήσει ο εκάστοτε εκπαιδευτικός. Τη χρονιά αυτή βλέπουμε ότι ο δάσκαλος του Σχολαρχείου (ή του Ελληνικού ή του Αστικού) του Παλαιοσελλίου είναι απόφοιτος του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου της Θεολογικής Σχολής Αθηνών διετούς φοιτήσεως, ενώ απολυτήριο της Ιερατικής Σχολής του νησιού των Ιωαννίνων έχει ο διορισμένος δάσκαλος για το Δημοτικό Σχολείο Νικόλαος Δ. Μητσιόκας. Οι δάσκαλοι της κοινότητας της Αστικής Σχολής των Πάδων έχουν ο μιν ένας απολυ-

12. Ξεχωριστός φάκελος (με 118 ανέκδοτες επιστολές) από το Αρχείο που προαναφέραμε (σημ. 2) και με τίτλο *Ο Εν Κωνσταντινουπόλει Ηπειρωτικός Σύλλογος* βρίσκεται υπό μελέτην. Τα πορίσματα θα προσθέσουν νέα στοιχεία στην ιστορία της εκπαίδευσης της επαρχίας Κόνιτσας.

13. Ηλίας Παπαζήσης, *ό.π.*, τεύχ. 29, έτ. 1989, σσ. 186-189.

τήριο της Ζωσιμαίας Σχολής, ο δε άλλος απολυτήριο της Ριζαρείου Σχολής¹⁴.

14. Α) ΠΑΛΑΙΟΣΕΛΛΙΟΥ

Όνομα και Εξόνομον διδασκάλου	Πατρὶς	Ἔθνη	Ἔγγραφο ἢ ἀγγραμὸς	Προσόντα ἢ ἡμερομ. στοιχ. καὶ ἀρχῆς ἐξ ἀσφαλείης σε ν	Ἀριθ. ἀρχῆς ἢ ἡμερομ. στοιχ. ἢ ἡμερομ. στοιχ. ἢ ἡμερομ. στοιχ.	Μισθὸς
Διμήτρ. Μ. Γιαννόπουλος	Κουβίανη	39	ἔγγραφο	Διαπιστωμένη καποδοκίαν παντίπιστων ἀσφαλείης ἐξ ἀσφαλείης ἀρ. 1562. 1911-1912	Ἀσκήθ ἀρχῆς παρομο- σίου	400. 1100.
Νικόλαος Δ. Αβλοκίου	Συβιναιῶνος	35	ἔγγραφο	Ἐξοστυρίων ἰσραηλῆς ἀρχῆς ἢ ἡμερομ. στοιχ. ἀρ. Παλαιο- 283 ἐξ ἡμερομ. στοιχ.	Δημολι- ἢ ἀρχῆς	600

Β) ΠΑΔΩΝ

Όνομα καὶ ἔξνομον διδασκάλου	Πατρὶς	Ἔθνη	Ἔγγραφο ἢ ἀγγραμὸς	Προσόντα ἢ ἡμερομ. στοιχ. καὶ ἀρχῆς ἐξ ἀσφαλείης σε ν	Ἀριθ. ἀρχῆς ἢ ἡμερομ. στοιχ. ἢ ἡμερομ. στοιχ.	Μισθὸς
1. Φώτης Α. Γιαννόπουλος	Κουβίανη	29	ἔγγραφο	Ἐξοστυρίων ἰσραηλῆς ἀρχῆς ἢ ἡμερομ. στοιχ. ἀρ. Παλαιο- 283 ἐξ ἡμερομ. στοιχ.	Ἀσκήθ ἀρχῆς παρομο- σίου	55 ἡμε- ρομ. στοιχ.
2. Γεώργιος Καραγιάννης	Κατω Σουδία	29	ἔγγραφο	Ἐξοστυρίων ἰσραηλῆς ἀρχῆς ἢ ἡμερομ. στοιχ. ἀρ. Παλαιο- 283 ἐξ ἡμερομ. στοιχ.	Ἀσκήθ ἀρχῆς παρομο- σίου	40 ἡμε- ρομ. στοιχ.

Πολλές δυσκολίες όμως επισημαίνονται τα χρόνια εκείνα γενικότερα στον ελεύθερο ελλαδικό διδασκαλικό χώρο. Οι γυναίκες δασκάλες αντιμετωπίζουν πρόσθετα προβλήματα, αφού συνήθως γίνονται στόχος εμπαιγμού και περιφρόνησης¹⁵. Και ο λόγος είναι, όπως γράφει στη μελέτη της η Ελένη Βαρίκα, γιατί εισχωρούν στον απαγορευμένο ανδρικό κόσμο πληρώνοντας ως αντίτιμο μια συνεχή απειλή περιθωριοποίησης, μια κοινωνική θέση ευάλωτη και εκτεθειμένη στις επιθέσεις κάθε λογής.

*Επιθέσεις που δεν μένουν πάντα στο επίπεδο του λόγου, αλλά αποτελούν μέρος της απτής καθημερινής πραγματικότητας των γυναικών αυτών, επιβάλλονται τους έναν εξαιρετικά άνισο και συχνά μοιραίο συσχετισμό δυνάμεων*¹⁶.

Αν όμως υποφέρουν οι γυναίκες δασκάλες γενικά, πολύ περισσότερο υποφέρουν εκείνες που διορίζονται στα ακριτικά αυτά χωριά. Οι ανδροκρατούμενες εφοροεπιτροπές, συνήθως για ιδιοτελείς λόγους, αδιαφορούν για την καλή διαμονή τους, ακόμη και για τους μισθούς τους. Σε διαμαρτυρία δασκάλας προς τον Μητροπολίτη Βελλάς και Κονίτισης, που υπηρετούσε τα έτη 1896-1899, αναφέρεται μεταξύ των άλλων (επ. 12): «... έχω λαμβάνειν τον διδασκαλικόν μισθόν των δύο τελευταίων σχολικών ετών περί της πληρωμής του οποίου ουδεμία φροντίς παρά των αρμοδίων της κοινότητος ελήφθη μέχρι τούδε, ει και επανειλημμένως εξητήσαμεν ταύτην...». Άλλη διαμαρτυρία δασκάλας εναντίον του επιτρόπου της σχολής το 1905 (επ. 32)¹⁷: «Έχω δέκα ημέρας ενταύθα αλλά πώς διάγω ο Θεός το ξέρει. Του εξήτησα χρήματα να οικονομηθώ και ηρνήθη να μου προσφέρει προφασισόμενος ότι δεν έχει ούτε λεπτόν· του είπα να μου οικονομήση ολίγον σιτάρι, εστάθη αδύνατον· ... δεν είναι κρίμα; δεν είναι αμαρτία; να βασανίζονται οι υπάλληλοι και να καταστερούνται και αυτού του επιούσιου άρτου;...».

15. Μόνη τις περισσότερες φορές, αυτόνομη ύπαρξη εν μέσω ανδρών, εκπρόσωπος της γνώσης μέσα σε πληθυσμούς αναλφάβητους και με ευθύνες ασυμβίβαστες με τη βαθιά πατριαρχική εικόνα της γυναίκας που επικρατούσε στις περιοχές αυτές, η δασκάλα γινόταν προνομιακός στόχος κάτω από τη διπλή της ιδιότητα ως αντιπροσώπου του ελληνικού αλτρωτισμού και εθνικισμού και ως γυναίκας που δεν ήξερε τη θέση της. Αυτό ίσχυε κυρίως στις περιοχές όπου υπήρχαν ανοιχτές εθνικές συγκρούσεις, όπως η Ήπειρος και η Μακεδονία, όπου τα εθνικά μίσση και την πρακτική των αντιποίνων συμπλήρωναν ο μισογυνισμός και η σεξουαλική βία...: Ελένη Βαρίκα, «Η γένεση μιας συνείδησης του φύλου», *Η Εξέγερση των Κυριών*, εκδ. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987, σσ. 184-186.

16. Ο.π., σσ. 194-195.

17. Η επιστολή αυτή (16.10.1905) απευθύνεται στο γραμματέα της Μητρόπολης Τόβα Σπυρίδωνα (σε άλλες επιστολές αποκαλείται Δόβας ή Ντόβας). Πολλές φορές οι εκπαιδευτικοί απευθύνονται σ' αυτόν για τα προβλήματά τους.

18. Επίσης (επ. 20): «Επί τω αγγέλματι της χαροποιάς ειδήσεως ην ευαρεστήθη η Υμετέρα Σεβασμιότης να μας αναγγείλη περί της αυξησεως του επιδόματος του Ηπειρωτικού Συλλόγου και συγχρόνως περί της αποστολής διδασκαλίας...».

Αλλά και για τους δασκάλους η επικρατούσα κατάσταση δεν ήταν καλύτερη. Ο ιερέας της κοινότητας Ζήσης Σακελλάριος γράφει προς τον Μητροπολίτη (επ. 20): «... ο διδάσκαλος, αν και άνοιξεν το σχολείον, συμβόλαιον δεν λαμβάνει ακόμη, από τον παλαιόν μισθόν του δεν επληρώθη και ο διδάσκαλος είναι σχεδόν απηλπισμένος και έτοιμος να παραιτηθή, έχει και δίκαιον διότι υποφέρει και από πείνα ακόμη...».

Από επιστολές προκύπτει ότι ένα μέρος του μισθού του διδασκαλικού προσωπικού πλήρωνε ο «Εν Κωνσταντινουπόλει Ηπειρωτικός Σύλλογος». Στο διοριστήριο έγγραφο του διδασκάλου Κωνσταντίνου Κατσικόπουλου γράφουν οι Μουχταροδημογέροντες τον τρόπο πληρωμής του (επ. 13): «... διορίζομεν ευχαρίστως ... τον Κωνσταντίνον Κατσικόπουλον δια το παρόν σχολικόν έτος 1903-1904 αντί ετησίου μισθώματος λίρες οθωμανικές χρυσές είκοσι δύο ... πληρωτέον αυτώ ως εξής, δέκα λιρών παρά του εν Κωνσταντινουπόλει Ηπειρωτικού Συλλόγου, και των λοιπών παρ' ημών αυτών εκ τε των εκκλησιαστικών ημών προσόδων και εκ της κοινότητος εις τρεις ίσας δόσεις ανυπερθέτως...»¹⁸.

Εκτός από την ουσιαστική συμβολή του προαναφερθέντος συλλόγου μετά την ίδρυση του Ελεύθερου Ελληνικού Κράτους, σημαντικό ρόλο παίζει και ο «Εν Αθήναις Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων». Για την προσφορά του στα υπόλοιπα χωριά της Λάκκας Αώου που ανήκουν στο Ζαγόρι, ο Κώστας Κρυστάλλης γράφει: «Έχει (το Δοβρίνοβο, δηλ. το Ηλιοχώρι) δε και Ελληνικόν σχολείον αρρένων η κώμη, του οποίου ο διδάσκαλος μισθοδοτείται υπό του εν Αθήναις Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων αντί 15 λιρών ετησίως... Επίσης και της Λεσνίτσης (Βρυσοχώρι) ο διδάσκαλος μισθοδοτείται υπό του αυτού Συλλόγου»¹⁹. Οι σύλλογοι αυτοί, εκτός των άλλων, φρόντιζαν και για την αποστολή διδακτικών βιβλίων αλλά και για την οικονομική ενίσχυση των πόρων των σχολείων.

Από την απόδοση των μαθητών και την όλη λειτουργία του σχολείου κρινόταν η παραμονή του δασκάλου στο ίδιο σχολείο για την επόμενη χρονιά. Το διδασκαλικό προσωπικό ελεγχόταν πλήρως, εκτός από την εφορία και από το κοινό, και από τη Μουχταροδημογεροντία. Η τελευταία το 1905 διαμαρτύρεται προς τον Μητροπολίτη (επ. 25): «Σεβασμιώτατε σας αναγγέλλομεν τα εξής: ότι εχθές η κυρία διδασκάλισσα έκαμεν εξετάσεις εις το Παρθεναγωγείον χωρίς η εφορία να ειδοποιήση το κοινόν και τη Μουχταροδημογεροντίαν... και διά τούτο θερμώς παρακαλούμεν διά το εξής: να φροντίση η ιερά Μητρόπολις διά άλλην διδασκάλισσα διότι μας έφερεν μεγάλην σύγχυσιν και διχόνοιαν εις το κοινόν και διά τούτο διά το εξής δεν είναι δεκτή».

19. Κώστας Κρυστάλλης, «Οι Βλάχοι της Πίνδου», *Απαντα*, εκδ. «Παγκόσμια Λογοτεχνία», Αθήναι, σ. 58. Επίσης: Νικόλαος Έξαρχος, «Το Ντομπρίνοβο και τα γράμματα», *ό.π.*, σ. 20 και Νικόλαος Αθ. Έξαρχος, «Ίδρυσις πρώτου σχολείου στο Βρυσοχώρι», *Το Βρυσοχώρι*, Ιωάννινα 1975, σ. 69.

Διακριτικό έλεγχο ασκούσαν και οι τουρκικές αρχές. Το έτος 1911 περιόδευσε στα χωριά της Λάκκας Αώου ο Τούρκος Υποδιοικητής (Καϊμακάμης) Κονίτσης. Όταν επισκέφτηκε το σχολείο του Παλαιοσελλίου, ζήτησε να τραγουδήσουν τα παιδιά. Ο δάσκαλος Αντώνιος Φρόντζος, γνωρίζοντας ότι τα παιδιά ξέρουν μόνο αντιτουρκικά τραγούδια, δεν έχασε την ψυχραιμία του και δίνοντας το σύνθημα είπε: «Θεέ, Συ ο δεσπότης...» και αντί «τον βασιλέα σώζε» είπε: τον Καϊμακάμη σώζε και σώζε τον λαόν». Ο Καϊμακάμης (Καυμακάμ = Προϊστάμενος διοικητής υπηρεσίας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας) χαμογέλασε και έφυγε ικανοποιημένος²⁰.

Διδακτηριακά θέματα. Η φοίτηση των μαθητών και μαθητριών στα Αρρεναγωγεία και τα Παρθεναγωγεία δημιούργησε οξύ διδακτηριακό πρόβλημα. Στην αρχή της ίδρυσής τους στεγάζονταν οπουδήποτε: σε ακατάλληλα κοινοτικά οικήματα ή σε ενοικιαζόμενα δωμάτια σπιτιών²¹. Η κατάσταση αυτή δημιούργησε μεγάλο ενδιαφέρον στους κατοίκους για την ανέγερση διδακτηρίων. Ήδη στα απέναντι χωριά (Ακροξαγόρια), όπως στο Βρυσσώρι, από το 1803 λειτουργεί σχολείο, καθ' όσον ο διδάσκαλος αμείβεται υπό της Κοινότητος²², ενώ το Παρθεναγωγείο ανεγέρθη το 1867²³. Το Ηλιοχώρι από το 1815 είχε Ελληνικό Σχολείο με πολλούς μαθητές, κτίστηκε όμως κοινοτικό διδακτήριο το 1870, ενώ από το

20. Ηλίας Παπαζήσης, *ό.π.*

21. Ηλίας Παπαζήσης, *ό.π.*, τεύχ. 31, έτ. 1990, σσ. 246-248. Επίσης: Καλαφάτη Ελένη, *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης 1821-1929*, εκδ. ΙΑΕΝ, Αθήνα 1988.

22. Νικόλαος Αθ. Έξαρχος, *ό.π.*, σ. 69.

23. Η μόρφωση των κοριτσιών εκείνη την εποχή θεωρούνταν έξω από λογικά όρια. Οι περισσότεροι γονείς αντιδρούσαν στη μόρφωση των κοριτσιών. Ήθελαν τη γυναίκα απόλυτα περιορισμένη στα οικιακά της. Προσπάθειες παραγόντων να τους πείσουν απορρίπτονταν ως επιλήψιμες. Ο Μητροπολίτης Ιωαννίνων Σωφρόνιος πήγε στο Βρυσσώρι το 1886 να πείσει τους γονείς να στείλουν τα κορίτσια τους στο σχολείο, το οποίο είχε ιδρυθεί πριν 20 περίπου χρόνια. Χαρακτηριστικός είναι και ο λόγος που εκφώνησε ο διδάσκαλος Βρυσσωχωρίου Χρ. Τριανταφυλλίδης τον Οκτώβριο του 1887 σχετικά με τη φοίτηση των κοριτσιών: *Θέλουμε δια μεν των γραμμάτων να καταστήσωμεν την γυναίκα καλοδιδάσκαλον, φιλότεκνον, σώφρονα, αγνήν, οικουρόν αγαθήν, διά δε της μικράς μεν, αλλά θαυματουργού βελόνης αληθή οικοδέσποιαν. Την θέλομεν με άλλους λόγους τελείαν οικοκυράν δια της οικιακής οικονομίας και πιστεύσατέ με, ότι τοιαύτη ημπορεί να καταστή διά της παιδείας. Αναγκαία επίσης καθίσταται η εκπαίδευσις στα χωρία μας, καθ' όσον ο μεν άνδρας επί πολλά έτη απουσιάζει, μόνη της δε η γυναίκα διευθύνει τα του σπιτιού της και πολλές φορές λαμβάνει ανάγκην να διαβιβάση στον άνδρα της κάθε παράπονον, κάθε στέρησιν, μη γνωρίζουσα όμως να γράψη αναγκάζεται να πηγαίνη εις άλλον και να εκμιστηρευθή πράγματα οικογενειακά, τα οποία έπρεπε να μείνουν μυστικά και να μη τα γνωρίζη ο κόσμος. Αυτό νομίζω, συμφέρει πολύ περισσότερον και εις τον άνδρα, όταν θέλει να γράψη εις την γυναίκα του κανένα μυστικόν, το οποίον άλλος δεν έπρεπε να ξέρη. Εκ της μητρος, λοιπόν, εξαρτάται η πρόοδος ή η στασιμότης της κοινωνίας, διά τούτο καθήκον παντός ανθρώπου είναι να μη μένη αδιάφορος προς την γυναικείαν εκπαίδευσιν.* Νικόλαος Αθ. Έξαρχος, «Το Παρθεναγωγείον», *ό.π.*, σσ. 70-71.

1885 λειτουργούσε σε σπίτι Παρθεναγωγείο μαζί με τμήμα Υφαντουργείου²⁴. Το 1840 στη Λάιστα ανεγείρεται το πρώτο διδακτήριο και το 1908 κτίζεται νέο στα ερείπια του πρώτου. Σ' αυτό στεγάστηκε Δημοτικό Σχολείο, Ελληνικό (Σχολαρχείο), Ημιγυμνάσιο και Νηπιαγωγείο²⁵.

Στις Πάδες, το σχολείο ενισχύθηκε με 400 γρόσια ετησίως από κληροδότημα που άφησε ο Δημήτριος Πολύχρονος από το Τσεπέλοβο το έτος 1858²⁶. Στη συνέχεια κτίστηκε διδακτήριο το 1901 και ακολούθησε το 1903-1904 η ανέγερση του Παρθεναγωγείου²⁷.

Στο Παλαιοσέλλι, εκτός του Δημοτικού Σχολείου με τις 4 τάξεις, λειτουργούσε και το Ελληνικό Σχολείο με άλλες 3 τάξεις. Το σχολείο αυτό (1840-1907) αρχικά στεγαζόταν στο κτίριο που βρίσκεται σήμερα στην κεντρική πλατεία, κάτω από το ναό της Αγίας Παρασκευής. Σήμερα θα ήταν διατηρητέο, αν μερικοί δεν έσπευδαν να το μεταρρυθμίσουν. Οι διδακτηριακές όμως ανάγκες ήταν τόσο μεγάλες που χρησιμοποιήθηκαν και διάφορα σπίτια για τη διδασκαλία των μαθητών. Το 1889 άρχισε και η λειτουργία του Παρθεναγωγείου σε ιδιωτική οικία για τη φοίτηση των κοριτσιών. Το 1891 εντείνεται και το ενδιαφέρον των κατοίκων για εξεύρεση οικονομικών πόρων για ίδρυση σχολείων (επ. 5): «...αμφοτέρων των φύλων». Καταφεύγουν στο «Εν Ιωαννίνους Κατάστημα των Ελεών» και ζητούν 5.000 γρόσια για ίδρυση Παρθεναγωγείου, λέγοντάς τους ότι με ιδιωτικές δαπάνες έχουν προβεί σε αγορά οικοπέδου (επ. 4, 8).

Λύση στο οξύτατο διδακτηριακό πρόβλημα έδωσε ο Ιωάννης Καραζήσης²⁸, ο οποίος, βρισκόμενος στην Οδησό της Ρωσίας, έπεισε τον τότε Έλληνα Δήμαρχο της Οδησού Γρηγόριο Μαρασλή να ενισχύσει την προσπάθεια αυτή. Πράγματι ο Δήμαρχος έστειλε 500 ρούβλια και με το αξιοσέβαστο αυτό ποσό ενισχύ-

24. Νικόλαος Έξαρχος, «Το Ντομπρίνοβο και τα γράμματα», «Πώς λειτουργούσαν τα παλαιότερα χρόνια τα σχολεία», «Ο Κοσμάς ο Αιτωλός», «Μορφές των γραμμάτων», ό.π., σσ. 20-26.

25. Ηλίας Παπαζήσης, ό.π.

26. Προσθέτω τέλος, πως ο αοίδιμος ευεργέτης κληροδότησε το 1858 και υπέρ του Σχολείου του χωριού Πάδες το τρίτο της προσόδου του υδρομύλου ανερχόμενης σε 400 γρ. το χρόνο: Στεφάνου Μπέττη, «Από την εθνεγερσία ως τη Βερολίνειο Συνθήκη (1821-1878)», *Ηπειρωτική Ευποιία ή βιογραφική συλλογή Ηπειρωτών ευεργετών της Τουρκοκρατίας*, εκδ. Αγαθοεργών Καταστημάτων Ιεράς Μητροπόλεως Ιωαννίνων, Γιάννινα 1982, σ. 194.

27. Ηλίας Παπαζήσης, ό.π.

28. Υπάρχει εκτεταμένη αλληλογραφία μεταξύ του Ιωάννη Καραζήση, που έμενε στην Οδησό της Ρωσίας, και της επιτροπής ανεγέρσεως του σχολείου, καθώς και του Μητροπολίτου Κόνιτσας μεταξύ των ετών 1906-1909 (επ. 41, 42, 48, 49, 50, 53, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 68, 70, 72, 73, 74). Στην αλληλογραφία αυτή φαίνεται η προσπάθεια που κατέβαλε ο Καραζήσης προκειμένου να ανεγερθεί το σχολείο. Η συμβολή του είναι τεράστιας σημασίας, διότι το κτίριο δε θα είχε ανεγερθεί ποτέ ή τουλάχιστον θα είχε μείνει ημιτελές. Από τις επιστολές του φαίνεται ότι ενίσχυε ουσιαστικά την οικονομική κατάσταση, επίσης υποδείκνυε και ρύθμιζε τον τρόπο με τον οποίο έπρεπε να συντάσσουν τις επιστολές τους οι επίτροποι, ώστε έχοντας κάποια τεκμήρια να διευκολύνεται στη ζήτηση οικονομικών πόρων.

θηκε οικονομικά η ανοικοδόμηση (επ. 38). Συντονιστής του έργου αυτού τέθηκε ο Δεσπότης Σπυρίδων, ο οποίος εμπύχωσε την Κοινότητα να συμβάλει και αυτή στο ξεκίνημά του με τους υπάρχοντες σ' αυτήν πόρους, που συνολικά ήταν 12.050 γρόσια²⁹. Στην πορεία της έρευνάς μου βρήκα και το συμφωνητικό που υπογράφηκε μεταξύ της εφοροεπιτροπής και του αναδόχου αρχιτέκτονα Βασίλη Κυρίτση (Συμφ. 39). Το οικοδόμημα ολοκληρώθηκε το σχολικό έτος 1907-1908, οπότε, εκτός από το Αρρεναγωγείο και Παρθεναγωγείο, στεγάστηκε και το Νηπιαγωγείο³⁰. Ο Ιωάννης Καραζήσης πρόσφερε τα εποπτικά μέσα διδασκαλίας για όλα τα μαθήματα, ενώ την αποπεράτωση διαφόρων εργασιών, μετά το θάνατο του Γρηγορίου Μαρασλή, ανέλαβε ο Προϊστάμενος της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας Αγαθάγγελος Πεφάνης, με τη μεσολάβηση και πάλι του Ιωάννη Καραζήση (επ. 68). Ο Αγαθάγγελος Πεφάνης πρόσφερε 1427 χρυσά φράγκα και ανακηρύχτηκε ευεργέτης του χωριού (επ. 70). Το διδακτήριο αυτό ονομάστηκε «Μαράσλειος Ελληνική Σχολή» με ψήφισμα της Εφοροεπιτροπής του διδακτηρίου και ο αείμνηστος Μαρασλής ανακηρύχτηκε επίσης ευεργέτης (Ψήφισμα: 58)³¹.

Από στοιχεία που υπάρχουν στο Αρχείο της Μητρόπολης Κόνιτσας για τη συντήρηση των σχολών Παλαιοσελλίου προκύπτει ότι, εκτός από την επιχορήγηση που παρείχε η Μητρόπολη Κόνιτσας, συνέδραμαν οικονομικά ο «Εν Κωνσταντινουπόλει Ηπειρωτικός Σύλλογος» με 15 οθωμανικές λίρες και η έκδοση «Ωφελίμων βιβλίων» με 25 επίσης οθωμανικές λίρες (επ. 53)³².

Τα σχολεία αυτά καταργήθηκαν με νόμο το 1914 και από τότε λειτουργούν κανονικά εξατάξια Δημοτικά Σχολεία. Στη Λάκκα Αώου παρέμεινε σε λειτουργία το παλαιό σύστημα, αλλάζοντας την επωνυμία σε Σχολαρχείο μόνο στο χωριό Λάιστα. Αργότερα μετονομάστηκαν Ημιγυμνάσια και τέλος καταργήθηκαν.

29. Δηλαδή από το εκκλησιαστικό ταμείο 1700 γρόσια, από το ταμείο «Ελεών των Καταστημάτων των Ιωαννίνων» 5000 γρόσια, από εισφορές των εν Καβάλα και Δράμα ταξιδευμένων Παλαιοσελλιτών 3210 και 2140 γρόσια αντίστοιχα (επ. 38).

30. Οι πρώτοι διδάσκαλοι που edίδαξαν στο νέο αυτό διδακτήριο ήταν: Θεόδωρος Παπαγεωργίου από το Δέντσικο (Αητομηλίτσα), Αλέξιος Παπαλέξης από το Βίκο Ζαγορίου και διδασκάλισσα η Χαρίκλεια Καμενοπούλου από τα Γιάννενα. Η πρώτη δε νηπιαγωγός της οποίας το επώνυμο μου διαφεύγει, ονομαζόταν Ανδρομάχη και καταγόταν από την Κορυτσά της Βορείου Ηπείρου: Ηλίας Παπαζήσης, *ό.π.*, τεύχ. 32, έτ. 1990, σσ. 288-290.

31. Ψήφισμα: ...*Να τιμηθή το ανεγειρόμενον Αρρεναγωγείον διά του σεπτού ονόματος του μεταστάντος, ήτοι να κληθή «Μαράσλειος Ελληνική Σχολή», και να αναρτηθή εν τη μεγάλη αυτού αιθούση η εικών του ευεργέτου... κτλ..*

32. ...*Γνωρίζομεν δ' υμίν ότι προς συντήρησιν των σχολών Παλαιοσελλίου παρέχει ο μεν εν Κωνσταντινουπόλει Ηπειρωτικός Σύλλογος λίρας οθωμανικάς 15, η δε Μεγάλη Μήτηρ λίρας οθωμανικάς 25, το δ' υπόλοιπον συμπληρούται εκ του κοινοτικού ταμείου... (Μεγάλη Μήτηρ: εννοεί την Ελληνική κρατική μέριμνα και κατ' επέκταση τις εκδόσεις «Ωφελίμων Βιβλίων», οι οποίες με κρατικές ενισχύσεις βοηθούσαν το εκπαιδευτικό σύστημα).*

*Ρουμανική προπαγάνδα*³³. Και ενώ έτσι εξελισσόταν το εκπαιδευτικό σύστημα στη Λάκκα Αώου, στα μέσα του 19ου αιώνα εισβάλλει η ρουμανική προπαγάνδα στις περιοχές των δίγλωσσων Ελλήνων. Στόχος και η κοιλάδα του Αώου, η οποία, σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν από τη σχετική αλληλογραφία, αντιστάθηκε σθεναρά στον επιδιωκόμενο προσηλυτισμό εκ μέρους της Ρουμανίας. Προσηλυτισμός ο οποίος, όπως επισημαίνει ο Ευάγγελος Αβέρωφ, δε δρούσε τυχαία: *Πράγματι, αντί αμφιβόλου αποτελεσματικότητας προπαγανδιστικά φυλλάδια, βιβλία και πράκτορες, η κίνηση χρησιμοποίησε το σχολείο και κατά δεύτερο λόγο την Εκκλησία.*

Η πρόθεση ήταν να δημιουργηθούν ρουμανικά σχολεία σε κάθε κουτσοβλαχικό χωριό της τότε Ευρωπαϊκής Τουρκίας... Τα σχολεία όμως αυτά για τα μάτια του κόσμου δίδασκαν τη βλάχικη διάλεκτο, στην πραγματικότητα όμως δίδασκαν την επίσημη γλώσσα της Ρουμανίας με απώτερο σκοπό να αντικατασταθεί το ελληνικό εθνικό αίσθημα των νέων με το αντίστοιχο ρουμανικό³⁴. Ο ειδικός για τα Βαλκανικά ζητήματα Amadori Virgilij μιλά για την οικονομική βάση της ρουμανικής προπαγάνδας, αφού δημιουργήθηκε αποκλειστικά με τη διανομή χρήματος, με μορφές όπως: *ως μισθούς εις δασκάλους που δεν είχαν σχολεία, ως*

33. *Η απόπειρα αποσπάσεως των Βλαχοφώνων Ελλήνων από τον εθνικό κορμό είναι πολύ παλαιά και συνεχίζεται περισσότερο από αιώνα. Η αιτία χρονολογείται προ της πλήρους ανεξαρτησίας των δύο παραδουναβίων ηγεμονιών Βλαχίας και Μολδαβίας από την επικυριαρχία του Σουλτάνου. Προέκυψε δε από το εθνικιστικό ρεύμα, που έπνεε σε όλη την Ευρώπη μετά την Φεβρουριανή επανάσταση του 1848. Η αναζήτηση ευκαιριών εκτονώσεως του πατριωτικού φρονήματος των Βλάχων-Μολδαβών, οι οποίοι είχαν αρχίσει να διεκδικούν την Τρανσυλβανία από την αυстро-ουγγρική αυτοκρατορία και την Βεσσαραβία από την τσαρική Ρωσία, αποτελεί τον πρώτο λόγο δημιουργίας του Κουτσοβλαχικού Ζητήματος. Επειδή οποιοδήποτε επίσημο διάβημα των κυβερνήσεων των δύο ηγεμονιών προς τις γειτονικές Μεγάλες Δυνάμεις, που κατείχαν τις επίμαχες επαρχίες, εγκυμονούσε σοβαρούς κινδύνους, επινοήθηκε ο αποπροσανατολισμός της κοινής γνώμης των ηγεμονιών προς νότο, προς τα εδάφη του Μεγάλου Ασθενούς, την Ευρωπαϊκή Τουρκία, με τον χαρακτηρισμό των Βλάχων-Αρωμούνων ως ομοεθνών των πέρα του Δουνάβεως εκρωμαϊσμένων Δακτών...: Αχιλλέως Γ. Λαζάρου, «Αντί Β' Προλόγου», *Η Αρωμουνική και αι μετά της Ελληνικής σχέσεις αυτής Βλάχοι*, ό.π., σ. 9.*

34. Τα σχολεία, ως προς τους μαθητάς τους, αντικαθιστούσαν την κουτσοβλαχική διάλεκτο, τη συγγενή και με τα ελληνικά και με τα ρουμανικά και με τις σλαβογενείς ή λατινογενείς γλώσσες, με την επίσημη γλώσσα της Ρουμανίας. Ήταν μία πρώτη τοποθέτηση, μία πρώτη δημιουργία του ζητήματος. Έπειτα, με την καλλιέργεια των νέων επί σειράν ετών και με την οικονομική τους ενίσχυση, τα σχολεία αντικαθιστούσαν, ως προς τους μαθητάς τους, το ελληνικό εθνικό αίσθημα με το ρουμανικό εθνικό αίσθημα. Όσο κι αν οι Έλληνες θελήσαμε να το αγνοήσουμε, αυτό συνέβαινε στην πραγματικότητα, και το ρουμανικό αίσθημα των παρασυρομένων κουτσοβλάχων γινόταν τόσο οξύτερο όσο αποκτούσαν απτές αποδείξεις του ρουμανικού ενδιαφέροντος, όσο, χάρη σ' αυτό το ενδιαφέρον, ανέρχονταν ως άτομα: Ευάγγελου Α. Αβέρωφ, «Κριτική της αντιμετώπισεως του ζητήματος από ρουμανικής πλευράς», *Η πολιτική πλευρά του κουτσοβλαχικού ζητήματος*, Αθήνα 1948, σσ. 177-178.

επιδόματα εις όποιον στέλνει το παιδί του εις το Ρουμανικό γυμνάσιο, ως επιχορηγήσεις εις τους επί κεφαλής (αι «*mouctars*») των κοινοτήτων για τις ιδιωτικές τους δαπάνες. Ένα δημιούργημα πιο τεχνητό, αλλά βαθύ και ευρύ αναλόγως προς τις συνθήκες υπό τις οποίες αναπτύσσονταν, δύσκολα μπορεί να φανταστεί κανείς³⁵.

Ωστόσο, στο Παλαιοσέλλι, δύο απόπειρες για ίδρυση ρουμανικού σχολείου απέτυχαν. Στην πρώτη περίπτωση απόπειρα ίδρυσης σε σπίτι του χωριού δεν απέδωσε, διότι κάτοικοι του χωριού κατεδάφισαν το κτίριο στο οποίο θα στεγαζόταν και έδιωξαν από το χωριό το ρουμανοδιδάσκαλο Αχιλλέα Ταμπούρα από τη Σαμαρίνα. Η υπόθεση κατέληξε στην τουρκική δικαιοσύνη χωρίς ποτέ να αποδειχθούν οι ένοχοι. Ηθικός αυτουργός θεωρήθηκε ο Έλληνας δάσκαλος Κωνσταντίνος Κατσικόπουλος, γνωστός για τους αγώνες κατά της ρουμανικής προπαγάνδας, στον οποίο επιβλήθηκε ποινή φυλάκισης τεσσάρων μηνών, η οποία σύντομα ανεστάλη³⁶. Ο ιδιοκτήτης της κατεδαφισθείσης οικίας γράφει επιστολή προς τον Μητροπολίτη με την πεποίθηση ότι θα εισακουστεί το παράπονό του (επ. 17, 18): «... Προ πέντε ετών, άνθρωπος βάρβαρος και ελληνόφρων εκ της χώρας μας, ονομαζόμενος Ιωάννης Λούπας μου εχάλασεν το σπίτι μου, το οποίον ήτο πατρικόν μου κτήμα και η αιτία της πράξεώς του ήτο ότι το είχα ενοικιάσει διά βλαχοσκολείον. Εγώ δε ο υποφαινόμενος, αδύνατος ων, ενήργησα διά μέσου Πρωτοδικείου Κονίτσης και μέχρι Εφετείου Ιωαννίνων, καθώς είναι γνωστόν και εις τους κώδικας των δικαστηρίων Κονίτσης και Ιωαννίνων. Και μέχρι τούδε όμως κανένα αποτέλεσμα δεν έδωσε το δικαστήριον. Και επειδή είμαι άνθρωπος πτωχός και οικογενειάρχης, δεν ημπορώ περισσότερον δια να παλαίψω το δικαστήριον και ούτω χάνεται η υπόθεσις και άπασα η οικογένειά μου...». Στη δεύτερη περίπτωση ίδρυσης ρουμανικού σχολείου ντόπιος ρουμανοδιδάσκαλος προσπάθησε να ιδρύσει σχολείο σε δωμάτιο του σπιτιού του. Απειλήθηκε όμως από κατοίκους του χωριού να εγκαταλείψει τις προσπάθειές του, εάν ήθελε να ζήσει. Τελικά, αν και κατέθεσε έγγραφο μετανοίας προς τον Μητροπολίτη (επ. 54), ωστόσο αναγκάστηκε να καταφύγει στη Ρουμανία.

Με αυτές τις καταστάσεις παρεμποδιζόταν ιδιαίτερα το έργο των δασκάλων. Ο δάσκαλος Κατσικόπουλος γράφει και πάλι προς τον Μητροπολίτη (επ. 21): «... Θα ευχόμην ίνα άλλο τι μέσον εξευρίσκετο προς απαλλαγήν μου των πιέσεων των τυραννικών των κοτζαμπασήδων ίνα δυνηθώ να συγκεντρώσω τον νου μου και μόνον εις την εκπλήρωσιν των καθηκόντων μου μηδ' έχων τοιούτους περισπασμούς...».

Τις ανησυχίες του επισημαίνει σε επιστολή του και ο ιερέας της κοινότητας προς τον Μητροπολίτη (επ. 22): «... Όσον αφορά διά τα παιδιά όπου πηγαίνουν

35. Ό.π., σ. 163. (Giovanni Amadori Virgilij, *La Questione Rumeliota*, Biblioteca Italiana di Politica Estera, Bitonto 1909, σ. 110).

36. Ηλίας Παπαζήσης, ό.π., τεύχ. 42, έτ. 1992, σσ. 278-279.

εις το ρουμανικόν σχολείον θα πασχίσωμεν να τα τραβήξωμεν, αλλά θα κοπιήσωμεν ολίγον συνάμα και θα αργήσωμεν, διότι κατά το παρόν είναι οι γονείς των πολύ οργισμένοι κατά του Ελληνοδιδασκάλου και διά τούτο ήτο ανάγκη διά βοήθον. Έχω δώδεκα έτη Σεβασμιότατε όπου αντιπαλεύω με ρουμανοδιδάσκαλον και δεν του άφηνα παραπάνω από δύο παιδιά...».

Οι κάτοικοι υποβάλλουν εκκλήσεις για την όσο το δυνατόν ταχύτερη αποπεράτωση της Σχολής, βλέποντάς την ως σανίδα σωτηρίας έναντι της προπαγάνδας (επ. 53): «... προς τελείαν άρσιν του κακού δύο τινά εισέτι υπολείπονται, η εξαφάνισις της προπαγάνδας και η όσον ένεστι ταχύτερα αποπεράτωσις της σχολής, καθ' όσον η περαιτέρω διδασκαλία των μαθητών εις τοιαύτας τρώγλας δι' ημάς αποτελεί αδικαιολόγητον έγκλημα...».

Στο Δίστρατο είχε επέλθει μικρή διείσδυση³⁷, γιατί αν και ιδρύθηκε ρουμανικό σχολείο, το 1939 φοιτούσαν από 240 μαθητές του χωριού μόνο δεκαεπτά³⁸. Στην περίοδο της Κατοχής, στο ίδιο χωριό, ο ρουμανικός πυρήνας κατόρθωσε και έδιωξε τους Έλληνες δασκάλους και παράνομα εγκατέστησε στο ελληνικό διδακτήριο το ρουμανικό σχολείο. Αρχηγός στην κίνηση αυτή ήταν ο ρουμανοδιδάσκαλος Γεώργιος Προφέντζας απ' την Αβδέλλα Γρεβενών. Ο δάσκαλος Γεώργιος Παπαπαύλος, στη συνέχεια, πέτυχε την ανάληψη των καθηκόντων του

37. *Εν Διστράτω τη 10 Φεβρουαρίου 1932*

Προς
Την Αυτού Σεβασμιότητα τον Μητροπολίτην
Βελλάς και Κονίτσης κ.κ. Ιωάννην

Σεβασμιότατε

Ευλαβώς ασπάζομαι την δεξιάν σας. Ως σας ανέφερα και άλλοτε δι' επιστολής και προσωπικώς, τυγχάνει γνωστόν εις υμάς η κατάστασις της Κοινότητός μας. Ήδη δε καθιστώ και πάλιν εις υμάς γνωστόν ότι ο Ρουμανοδιδάσκαλος συνταξιούχος ομού μετά του Ρ... συνέταξαν και πάλιν αναφοράν και περιφέρονται εις τας οικίας των Ελλήνων κατοίκων προπαγανδίζοντες υπέρ της Ρουμανίας και παρακινούντες αυτούς να υπογράψουν την αναφοράν δια να χειροτονηθή ο υιός του συνταξιούχου ρουμανοδιδασκάλου εις ρουμανόπαππαν, υποσχόμενοι εις αυτούς ότι εάν υπογράψουν και χειροτονηθή ο υιός του ρουμανόπαππας δεν θα τους ζητήσκει καθόλου χρήματα ούτε δια μισθόν ούτε δι' άλλα δικαιώματα αλλά θα εργασθεί δωρεάν. Μερικοί υπογράφουν τυφλοί όμασι ευχαριστευόμενοι διά τας ευεργεσίας του ανωτέρου ρουμανοδιδασκάλου.

Ενώ εις την Κοινότητά μου Σεβασμιώτατε αποτελουμένη εξ 180 οικογενειών τυγχάνουν ρουμανίζουσας μόνον εννέα οικογενείας και υπογράφουν την αναφοράν οικογενειακώς και άλλα ονόματα τα γράφουν οι ίδιοι ούτως ώστε η αναφορά να είναι υπογεγραμμένη από πολλά ονόματα.

Διατελώ μετά σεβασμού
Πειθήνιον τέκνον σας
Οικονόμος Αθανάσιος

38. Ευάγγελος Α. Αβέρωφ, «Γενική έρευνα του ζητήματος από τους βαλκανικούς ως τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο», ό.π., σσ. 64-72.

επιδόματα εις όποιον στέλνει το παιδί του εις το Ρουμανικό γυμνάσιο, ως επιχορηγήσεις εις τους επί κεφαλής (αι «*mouctars*») των κοινοτήτων για τις ιδιωτικές τους δαπάνες. Ένα δημιούργημα πιο τεχνητό, αλλά βαθύ και ευρύ αναλόγως προς τις συνθήκες υπό τις οποίες αναπτύσσονταν, δύσκολα μπορεί να φανταστεί κανείς³⁵.

Ωστόσο, στο Παλαιοσέλλι, δύο απόπειρες για ίδρυση ρουμανικού σχολείου απέτυχαν. Στην πρώτη περίπτωση απόπειρα ίδρυσης σε σπίτι του χωριού δεν απέδωσε, διότι κάτοικοι του χωριού κατεδάφισαν το κτίριο στο οποίο θα στεγαζόταν και έδιωξαν από το χωριό το ρουμανοδιδάσκαλο Αχιλλέα Ταμπούρα από τη Σαμαρίνα. Η υπόθεση κατέληξε στην τουρκική δικαιοσύνη χωρίς ποτέ να αποδειχθούν οι ένοχοι. Ηθικός αυτουργός θεωρήθηκε ο Έλληνας δάσκαλος Κωνσταντίνος Κατσικόπουλος, γνωστός για τους αγώνες κατά της ρουμανικής προπαγάνδας, στον οποίο επιβλήθηκε ποινή φυλάκισης τεσσάρων μηνών, η οποία σύντομα ανεστάλη³⁶. Ο ιδιοκτήτης της κατεδαφισθείσης οικίας γράφει επιστολή προς τον Μητροπολίτη με την πεποίθηση ότι θα εισακουστεί το παράπονό του (επ. 17, 18): «... Προ πέντε ετών, άνθρωπος βάρβαρος και ελληνόφρων εκ της χώρας μας, ονομαζόμενος Ιωάννης Λούπας μου εχάλασεν το σπίτι μου, το οποίον ήτο πατρικόν μου κτήμα και η αιτία της πράξεώς του ήτο ότι το είχα ενοικιάσει διά βλαχοσκολείον. Εγώ δε ο υποφαινόμενος, αδύνατος ων, ενήργησα διά μέσου Πρωτοδικείου Κονίτσης και μέχρι Εφετείου Ιωαννίνων, καθώς είναι γνωστόν και εις τους κώδικας των δικαστηρίων Κονίτσης και Ιωαννίνων. Και μέχρι τούδε όμως κανένα αποτέλεσμα δεν έδωσε το δικαστήριον. Και επειδή είμαι άνθρωπος πτωχός και οικογενειάρχης, δεν ημπορώ περισσότερον δια να παλαίψω το δικαστήριον και ούτω χάνεται η υπόθεσις και άπασα η οικογένειά μου...». Στη δεύτερη περίπτωση ίδρυσης ρουμανικού σχολείου ντόπιος ρουμανοδιδάσκαλος προσπάθησε να ιδρύσει σχολείο σε δωμάτιο του σπιτιού του. Απειλήθηκε όμως από κατοίκους του χωριού να εγκαταλείψει τις προσπάθειές του, εάν ήθελε να ζήσει. Τελικά, αν και κατέθεσε έγγραφο μετανοίας προς τον Μητροπολίτη (επ. 54), ωστόσο αναγκάστηκε να καταφύγει στη Ρουμανία.

Με αυτές τις καταστάσεις παρεμποδιζόταν ιδιαίτερα το έργο των δασκάλων. Ο δάσκαλος Κατσικόπουλος γράφει και πάλι προς τον Μητροπολίτη (επ. 21): «... Θα ευχόμην ίνα άλλο τι μέσον εξευρίσκετο προς απαλλαγήν μου των πιέσεων των τυραννικών των κοτζαμπασήδων ίνα δυνηθώ να συγκεντρώσω τον νου μου και μόνον εις την εκπλήρωσιν των καθηκόντων μου μηδ' έχων τοιούτους περισπασμούς...».

Τις ανησυχίες του επισημαίνει σε επιστολή του και ο ιερέας της κοινότητας προς τον Μητροπολίτη (επ. 22): «... Όσον αφορά διά τα παιδιά όπου πηγαίνουν

35. Ό.π., σ. 163. (Giovanni Amadori Virgilij, *La Questione Rumeliota*, Biblioteca Italiana di Politica Estera, Bitonto 1909, σ. 110).

36. Ηλίας Παπαζήσης, ό.π., τεύχ. 42, έτ. 1992, σσ. 278-279.

εις το ρουμανικόν σχολείον θα πασχίσωμεν να τα τραβήξωμεν, αλλά θα κοπιήσωμεν ολίγον συνάμα και θα αργήσωμεν, διότι κατά το παρόν είναι οι γονείς των πολύ οργισμένοι κατά του Ελληνοδιδασκάλου και διά τούτο ήτο ανάγκη διά βοήθειάν. Έχω δώδεκα έτη Σεβασμιότατε όπου αντιπαλεύω με ρουμανοδιδάσκαλον και δεν του άφηνα παραπάνω από δύο παιδιά...».

Οι κάτοικοι υποβάλλουν εκκλήσεις για την όσο το δυνατόν ταχύτερη αποπεράτωση της Σχολής, βλέποντάς την ως σανίδα σωτηρίας έναντι της προπαγάνδας (επ. 53): «... προς τελείαν άρσιν του κακού δύο τινά εισέτι υπολείπονται, η εξαφάνισις της προπαγάνδας και η όσον ένεστι ταχύτερα αποπεράτωσις της σχολής, καθ' όσον η περαιτέρω διδασκαλία των μαθητών εις τοιαύτας τρώγλας δι' ημάς αποτελεί αδικαιολόγητον έγκλημα...».

Στο Δίστρατο είχε επέλθει μικρή διεϊσδυση³⁷, γιατί αν και ιδρύθηκε ρουμανικό σχολείο, το 1939 φοιτούσαν από 240 μαθητές του χωριού μόνο δεκαεπτά³⁸. Στην περίοδο της Κατοχής, στο ίδιο χωριό, ο ρουμανικός πυρήνας κατόρθωσε και έδιωξε τους Έλληνες δασκάλους και παράνομα εγκατέστησε στο ελληνικό διδακτήριο το ρουμανικό σχολείο. Αρχηγός στην κίνηση αυτή ήταν ο ρουμανοδιδάσκαλος Γεώργιος Προφέντζας απ' την Αβδέλλα Γρεβενών. Ο δάσκαλος Γεώργιος Παπαπαύλος, στη συνέχεια, πέτυχε την ανάληψη των καθηκόντων του

37. *Εν Διστράτω τη 10 Φεβρουαρίου 1932*

Προς
Την Αυτού Σεβασμιότητα τον Μητροπολίτην
Βελλάς και Κονίτσης κ.κ. Ιωάννην

Σεβασμιότατε

Ευλαβώς ασπάζομαι την δεξιάν σας. Ως σας ανέφερα και άλλοτε δι' επιστολής και προσωπικώς, τυγχάνει γνωστόν εις υμάς η κατάστασις της Κοινότητός μας. Ήδη δε καθιστώ και πάλιν εις υμάς γνωστόν ότι ο Ρουμανοδιδάσκαλος συνταξιούχος ομού μετά του Ρ... συνέταξαν και πάλιν αναφοράν και περιφέρονται εις τας οικίας των Ελλήνων κατοίκων προπαγανδίζοντες υπέρ της Ρουμανίας και παρακινούντες αυτούς να υπογράψουν την αναφοράν δια να χειροτονηθή ο υιός του συνταξιούχου ρουμανοδιδασκάλου εις ρουμανόπαππαν, υποσχόμενοι εις αυτούς ότι εάν υπογράψουν και χειροτονηθή ο υιός του ρουμανόπαππας δεν θα τους ζητήσκει καθόλου χρήματα ούτε δια μισθόν ούτε δι' άλλα δικαιώματα αλλά θα εργασθεί δωρεάν. Μερικοί υπογράφουν τυφλοί όμασι ευχαριστευόμενοι διά τας ευεργεσίας του ανωτέρου ρουμανοδιδασκάλου.

Ενώ εις την Κοινότητά μου Σεβασμιώτατε αποτελουμένη εξ 180 οικογενειών τυγχάνουν ρουμανίζουσας μόνον εννέα οικογενείας και υπογράφουν την αναφοράν οικογενειακώς και άλλα ονόματα τα γράφουν οι ίδιοι ούτως ώστε η αναφορά να είναι υπογεγραμμένη από πολλά ονόματα.

Διατελώ μετά σεβασμού
Πειθήνιον τέκνον σας
Οικονόμος Αθανάσιος

38. Ευάγγελος Α. Αβέρωφ, «Γενική έρευνα του ζητήματος από τους βαλκανικούς ως τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο», ό.π., σσ. 64-72.

και κατάφερε με τις προσπάθειές του να ξαναρχίσει η λειτουργία του Ελληνικού Δημοτικού Σχολείου³⁹.

Από έγγραφα⁴⁰ προκύπτει ότι οι ιταλικές αρχές υπέθαλπαν τη ρουμανική προπαγάνδα και επιχειρούσαν να ρυθμίσουν ακόμη και τη λειτουργία των σχολείων στα βλαχόφωνα χωριά, αλλά και μετακινήσεις δασκάλων να κάνουν.

Στο χωριό *Πάδες* ο ρουμανοδιδάσκαλος κατέλαβε το Ελληνικό Σχολείο με άλλους δύο και άρχισε να διδάσκει στους στρατολογηθέντες μαθητές τη ρουμανική γλώσσα. Αποτέλεσμα αυτής της ενέργειας ήταν να μεταφερθεί το Ελληνικό Δημοτικό Σχολείο στο Νηπιαγωγείο, το οποίο, λόγω ελλείψεως άλλου οικήματος, δε λειτούργησε⁴¹. Αυτή ήταν και η επιθυμία των ιταλικών αρχών, όπως προκύπτει από έγγραφο της Διοίκησης Μεραρχίας Πεζικού MODENA προς την Γενική Διοίκηση Ηπείρου, έγγραφο που υπογράφηκε από το Στρατηγό της Μεραρχίας Διοικητή Μάριο Γκουασάρντο⁴².

Οι κάτοικοι του χωριού *Άρματα* πείστηκαν πολύ να δεχθούν τη λειτουργία ρουμανικού σχολείου, αλλά, παρότι γνώριζαν ότι οι Ιταλοί υπέθαλπαν τη ρουμανική κίνηση, δε δίστασαν να διαμαρτυρηθούν με υπόμνημά τους στον Ιταλό

39. Ηλίας Παπαζήσης, *ό.π.*, τεύχ. 52, έτ. 1993, σσ. 216-217, τεύχ. 54, έτ. 1994, σσ. 301-302 και τεύχ. 58, έτ. 1994, σσ. 607-608.

40. Τα έγγραφα που αφορούν τις ιταλικές αρχές προέρχονται από ανέκδοτο υλικό που μου παρεχώρησε ο κ. Ηλίας Παπαζήσης (βλ. πρόλογος).

41. Ηλίας Παπαζήσης, *ό.π.*, τεύχ. 52, έτ. 1993, σσ. 216-217 και τεύχ. 55, έτ. 1994, σσ. 454-455.

42. Διοίκησης Μεραρχίας Πεζικού MODENA
Γραφείο Πολιτικών Υποθέσεων

T. T. 27 Αυγούστου 1942

Προς την Γενικήν Διοίκησιν Ηπείρου
Ιωάννινα

Αντικείμενον «Ρουμανικόν Σχολείον Πάδων»

Μοι καθίσταται γνωστόν ότι κατά τον παρελθόντα μήνα Ιούνιον εξετασθέντος του ζητήματος του ρουμανικού σχολείου μετά του επάρχου Κονίτσης, συνεφωνήθη να αφεθή το σχολείον τούτο εις το ελληνικόν σχολικόν κτίριον όπου ήδη εγκατεστάθη το παρελθόν έτος μεταφερομένου του Ελληνικού Σχολείου εις το κτίριον του Νηπιαγωγείου του εν τω κήπω ευρισκομένου, όπερ δύναται ανέτως να ανταποκριθή, δια τους ολίγους του μαθητάς, αλλά μοι καθίσταται γνωστόν εξ άλλου ότι ο σχολικός επιθεωρητής Ηλίας Παπαζήσης δεν ενέκρινε κατόπιν την ληφθείσαν συμφωνίαν. Ήδη παρακαλώ όπως διατάξητε ίνα η επιτευχθείσα συνεννόησις μετά του Επάρχου εκτελεσθή πλήρως.

Ταυτοχρόνως παρακαλώ όπως καλέσετε τον Επιθεωρητήν Παπαζήση εις μίαν μεγαλυτέραν κατανόησιν του υπό της καταστάσεως επιβαλλομένου πνεύματος ευθύνης και εν ουδεμία περιπτώσει θα ηδυνάμην να δεχθώ πράξεις αίτινες θα ηδύναντο να διασαλεύσουν την δημοσίαν τάξιν του χωριού.

Επιθυμώ διαβεβαίωσιν
Ο Στρατηγός Μεραρχίας Διοικητής
Μάριο Γκουασάρντο

στρατηγό της Μεραρχίας που διέμενε στα Γιάννενα και να διακηρύξουν ότι είναι Έλληνες και δε δέχονται τη λειτουργία του ρουμανικού σχολείου⁴³.

Στο Βρυσσώρι πήγε ομάδα ρουμανιζόντων με έναν Ιταλό αξιωματικό να καλλιεργήσει το έδαφος για να λειτουργήσει ρουμανικό σχολείο. Όταν όμως ο Ιταλός αξιωματικός έμαθε ότι στο χωριό αυτό υπάρχουν 50 Έλληνες δάσκαλοι ντόπιοι, έφυγε αμέσως λέγοντας ιταλικά στην ομάδα του: *Τ' ακούσατε, 50 Έλληνες δασκάλους έχει το χωριό αυτό. Άρα η προσπάθειά σας να ιδρύσετε ρουμανικό σχολείο είναι από τώρα αποτυχημένη. Έτσι εγκατέλειψαν το χωριό*⁴⁴.

Το βλαχόφωνο επίσης χωριό Φούρκα της επαρχίας Κόνιτσας υπέφερε από τη ρουμανική προπαγάνδα⁴⁵. Δυστυχώς, μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους, τα ρουμανικά σχολεία που λειτουργούσαν δεν καταργήθηκαν. Αυτό έγινε μόνο με τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Με προσπάθειες και των κατοίκων των χωριών της κοιλάδας του Αώου δεν ιδρύθηκε ρουμανική Μητρόπολη⁴⁶. Το υπόμνημα που υποβλήθηκε στο Οικουμενικό Πατριαρχείο εναντίον του Μπογιατζή, που μετέφρασε την Αγία Γραφή στη ρουμανική γλώσσα, υπογράφεται και από τα χωριά της Λάκκας Αώου (Παλαιοσέλλι, Πάδες, Άρματα)⁴⁷.

Οι κάτοικοι των ανωτέρω χωριών αντέδρασαν έντονα, όταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία κατήρτισε νέα δελτία ταυτότητας (Νεφούν-Τεσκερέ) και απαίτησε από τους υπαλλήλους απογραφείς να εγγράψουν τους κατοίκους των βλαχικών χωριών ως βλαχικής εθνικότητας⁴⁸. Για το γεγονός αυτό συγκεντρώθηκαν στα Ιωάννινα με ιδιαίτερη αποστολή οι: Ε. Χασάν Βέης, Μέλος του Συμβουλίου του κράτους, Ε. Μουμτάλ Βέης, του Υπουργείου των Εξωτερικών και ο Ε. Γιουσούφ Κενάν Πασάς, Υποστράτηγος του Γενικού Επιτελείου. Σε ερώτηση που υπέβαλαν στον Παλαιοσελλίτη Παύλο Ζησάκη, εκτός των άλλων, γιατί ονομάζουν εαυτούς Ρωμιούς, αφού στην οικογένειά τους μιλούν το βλαχικό ιδίωμα και όχι το ελληνικό, απάντησε: *«Και οι Τούρκοι Κονίτσης, Ιωαννίνων, Παραμυθιάς, Πάργας, Γρεβενών κλπ. ομιλούν γνήσια ελληνικά και όμως δεν επιθυμούν να ονομάζονται Έλληνες»*⁴⁹.

Σημαντικός υπήρξε και ο ρόλος του ιερέα Ζήση Σακελλάριου στο Παλαιο-

43. Ηλίας Παπαζήσης, *ό.π.*, τεύχ. 54, έτ. 1994, σσ. 301-302.

44. *Ο.π.*

45. Χρήστου Γκόγκα, «Φως στη σύγχρονη ιστορία του τόπου μας. Εθνικοί αγώνες των δασκάλων της Φούρκας», εφ. *Πρωινά Νέα*, 25, 26, 27 και 29 Απριλίου 1986.

46. Ευάγγελος Αβέρωφ, «Η εξέλιξη της εκκλησιαστικής πολιτικής», «Η ανάμιξη της καθολικής εκκλησίας και η πτώση ενός προδότου», «Γενική έρευνα του ζητήματος μέχρι των βαλκανικών πολέμων», *ό.π.*, σσ. 35-63.

47. Ηλίας Παπαζήσης, *ό.π.*, τεύχ. 42, έτ. 1992, σσ. 278-279.

48. *Ο.π.*

49. *Ο.π.*, τεύχ. 43, έτ. 1992, σσ. 315-317.

σέλλι, ο οποίος, έχοντας στο πλευρό του τον Δεσπότη Σπυρίδωνα, κατάφερε, μέσω της διπλωματικής οδού, να εκδιώξει το φανατικό υποστηρικτή της ρουμανικής προπαγάνδας από το Παλαιοχώρι της Λάιστας ιερέα Παπαγιάννη⁵⁰.

Κάτοικοι της κοιλάδας του Αώου δρούσαν και σε άλλα μέρη εναντίον της ρουμανικής προπαγάνδας. Στη Μακεδονία συνεργάστηκαν στενά με τον τότε Αρχιμανδρίτη Καβάλας Σπυρίδωνα Βλάχο, ο οποίος αργότερα έγινε Μητροπολίτης Κόνιτσας (1906), Ιωαννίνων (1916) και Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος (1949)⁵¹.

Χαρακτηριστική είναι η έκθεση του Επιθεωρητού Δημοτικών Σχολείων κ. Ηλία Παπαζήση προς τη Γενική Διεύθυνση Ηπείρου και τα αρμόδια Υπουργεία, στην οποία περιγράφεται το άθλιο καθεστώς στα χωριά αυτά, εξαιτίας όχι μόνο της έλλειψης επισιτισμού αλλά και της εξάπλωσης της ρουμανικής προπαγάνδας: *...Αξιοθρήνητον το ορώμενον θέαμα ωρισμένων διδασκάλων περιφερομένων ως μεταπωληταί με σκεπάσματα επ' ώμου και φορτωμένων με έπιπλα, διά να πωλήσωσι ταύτα αντί οκάς αραβοσίτου...» και παρακάτω «...Συνειδήσεις ηθικαί, θρησκευτικαί, εθνικαί, εξεβιάσθησαν, επωλήθησαν αντί πινακίου φακής, αντί οκάς αραβοσίτου...»⁵². Η έκκληση αυτή δεν έπεσε στο κενό. Ο Υφυπουργός Λ. Τσιριγώτης εισηγήθηκε, μεταξύ των άλλων, προς το Υπουργείο Επισιτισμού και Οικονομικών να λάβουν πρόσφορα μέτρα προς περιορισμό των περιγραφομένων δεινών λαμβάνοντες υπ' όψιν τους προς τούτο συντρέχοντας εθνικούς λόγους⁵³.*

50. *Ό.π.*, τεύχ. 44, έτ. 1992, σσ. 369-370.

51. *Ό.π.*

52. Η έκθεση στάλθηκε με ημερομηνία: «Εν Κονίτση τη 15η Ιουνίου 1942». Ηλίας Παπαζήσης, *ό.π.*, τεύχ. 56, έτ. 1994, σσ. 494-495.

53. *Ελληνική Πολιτεία*

Γραφείον Πρωθυπουργού

Αρ. πρωτ. 13005/Α3

Εν Αθήναις τη 7-7-42

Προς

Το Υπουργείον Επισιτισμού και Οικονομικών

Ενταύθα

Έχομεν την τιμήν να πέμψωμεν υμίν συνημμένως αντίγραφον της υποβληθείσης και υμίν της υπ' αριθ. 583 ε.ε. εκθέσεως του Επιθεωρητού των Δημοτικών Σχολείων Κονίτσης διεκτραγωδούντος την οικτράν από οικονομικής απόψεως κατάστασιν των μαθητών και διδασκάλων της απομεμονωμένης και αγόνου περιφερείας των και διαπιστούντος ότι αδύνατος η υπό τας υφ' ας επικρατούσας συνθήκας καθίσταται η λειτουργία σχολείων και να παρακαλέσωμεν όπως λάβητε τα εκ των αρμοδιοτήτων υμών απορρέοντα πρόσφορα μέτρα προς περιορισμόν των περιγραφομένων δεινών, λαμβάνοντες υπ' όψιν τους προς τούτο συντρέχοντας ειδικούς εθνικούς λόγους.

Ο Υφυπουργός

παρά τω κ. Προέδρω της Κυβερνήσεως

Λ. Τσιριγώτης

Γεγονός είναι ότι οι υποστηρικτές της ρουμανικής προπαγάνδας απέβλεπαν περισσότερο στο χρήμα και όχι στην ιδέα. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα της έκθεσης του Επιθεωρητού των ρουμανικών σχολείων Μακεδονίας, Λαζαρέσκου Λεκάντα (Lecanta), ο οποίος υπήρξε διευθυντής του ρουμανικού Γυμνασίου Ιωαννίνων και αργότερα διευθυντής της εφημερίδας του Βουκουρεστίου «Βαλκανούμ», προς τον υπουργό των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως της Ρουμανίας Haget: *Αυτό που λέγεται Ρουμανισμός της Μακεδονίας απορτίζεται από ανθρώπους που μισθοδοτούνται και παίρνουν επιχορηγήσεις. Οι Βλάχοι μας δέχονται στα χωριά, όσο δεν ξέρουν τους σκοπούς μας. Άμα καταλάβουν πως είμαστε σταλμένοι από τη Ρουμανική προπαγάνδα, μας καταδιώκουν σαν χολεριασμένους. Ρουμανική γλώσσα δεν υφίσταται. Αυτοί που αγκαλιάζουν σήμερα το Ρουμανισμό και θεωρούνται ότι έχουν αισθήματα Ρουμανικά, κάνουν αυτό όχι από πεποίθηση, όχι από καρδιά και ψυχή, αλλά από υλικό συμφέρον, που, άμα λείψη, παύει το αίσθημα του Ρουμανισμού, το οποίο για λίγο καιρό και εντελώς επίπλαστα εξεδηλώθη⁵⁴. Τις ιδέες αυτές, καθώς και πολλών άλλων, ανέπτυξε στη Βουλή ο Haget, ο οποίος εκήρυξε ότι «δεν είναι σκόπιμον να δαπανά περί το εκατομμύριον η Ρωμουνία δια την Μακεδονίαν, αφού αποτέλεσμα δεν δύναται να έχη»⁵⁵. Τις απόψεις αυτές για τα οικονομικά κίνητρα που αφορούν εκπαιδευτικά θέματα των ορεινών χωριών εξέφρασε και ο Ευάγγελος Αβέρωφ το 1948:*

Η φτώχεια του ορεινού εδάφους, που κατά κανόνα κατοικούσαν οι κουτσόβλαχοι, καθόριζε αυτή την οικονομική τους κατάσταση. Η οικονομική όμως αυτή κατάσταση καθιστούσε τη ζωή σκληρότατη και τη μόρφωση πολυτέλεια απρόσιτη γι' αυτούς, ενώ από το άλλο μέρος η έμφυτη ευφυνία τους και το ανήσυχο πνεύμα τους έκαναν τη μόρφωση πολύ, πάρα πολύ επιθυμητή.

*Αυτή λοιπόν τη στοιχειώδη αλλά και την ανώτερη μόρφωση μαζί με την πολυτιμότητα γι' αυτούς οικονομική ενίσχυση, και μαζί με θετικές υποσχέσεις υποστηρίξεως για το μέλλον, ερχόταν να τους προσφέρει μια χώρα κάπως μακρινή αλλά πλούσια, μια χώρα που τους έλεγε ότι δεν ήταν ξένη αλλά ήταν η πραγματική τους πατρίδα, η οποία – απτή απόδειξη – έσκυβε με στοργή απάνω τους⁵⁶. Στη συνέχεια, ο Ευάγγελος Αβέρωφ υπογραμμίζει την πικρία του και τις ανησυχίες του για το Ελληνικό Κοινοβούλιο: *Στο Ελληνικό Κοινοβούλιο κανείς, νομίζω, δεν είχε ποτέ κρούσει τον κώδωνα του κινδύνου. Οι τοπικοί πολιτευταί, οι διοικητικοί άρχοντες δεν είχαν ανακινήσει το ζήτημα, έξω ίσως από ακατατόπιστες όσο και στείρες συζητήσεις. Υπουργοί και Γενικοί Διοικηταί, αρμόδιοι για το**

54. Αθ. Χρυσόχου, *Οι Βλάχοι της Μακεδονίας, Θεσσαλίας και Ηπείρου*, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, αρ. 2, Θεσσαλονίκη 1942, σ. 12.

55. Ν. Καζάζη, *Λόγοι και Έργα*, Αθήνα 1911, σ. 233.

56. Ευάγγελος Αβέρωφ, «Κριτική της αντιμετώπισης του ζητήματος από Ελληνικής πλευράς», *ό.π.*, σ. 193.

ζήτημα – είχα προσωπική πείρα αυτού κατά τα έτη 1939 και 1940 – το θεωρούσαν ανάξιο συζητήσεως, το αγνοούσαν εντελώς και περιορίζονταν να το σχολιάσουν με φθηνή ειρωνεία⁵⁷.

Έρθε η άνοιξη του 1943 και η κατάσταση άλλαξε. Εμφανίστηκαν στη λεκάνη του Αώου οι πρώτες επαναστατικές ομάδες της εθνικής αντίστασης. Στην εμφάνισή τους, οι ρουμανίζοντες εξαφανίστηκαν. Εγκατέλειψαν τα πάντα. Η λεκάνη του Αώου πρωτοστάτησε στον απελευθερωτικό αγώνα και έγινε το πρώτο θύμα των κατακτητών στην περιφέρεια Κόνιτσας γιατί πυρπολήθηκε από τους Γερμανούς. Δυστυχώς, μαζί με τα οικοδήματα, κάηκαν και τα ωραία διδακτήρια που με τόσους κόπους οι κάτοικοι της περιοχής αυτής είχαν φροντίσει να ανεγερθούν.

Η φθίνουσα πορεία, που δεν ταιριάζει στην εκπαιδευτική ιστορία του τόπου συνεχίζεται ως σήμερα, αφού λειτουργούν Δημοτικά Σχολεία μόνο στα χωριά Άρματα και Δίστρατο.

Στην περιοχή όμως, λόγω του φυσικού πλούτου των χωριών της Λάγκας Αώου και με τη βοήθεια των κοινοτικών προγραμμάτων, διαφαίνονται προοπτικές τουριστικής ανάπτυξης. Για το λόγο αυτό – και όχι μόνο – η στοιχειώδης εκπαίδευση θα πρέπει να προσεχθεί ιδιαίτερα, σε όλα τα χωριά, καθόσον θα είναι ένας βασικός παράγοντας που θα συγκρατήσει τους νέους και δραστήριους ανθρώπους, οι οποίοι θα συνδράμουν στο μέλλον στην ανάπτυξη της περιοχής με οποιαδήποτε μορφή εργασίας.

Σας ευχαριστώ.

57. Ο.π., σ. 192.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ ΠΟΥ ΒΡΕΘΗΚΑΝ ΣΤΟ ΑΡΧΕΙΟ
ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ ΚΑΙ ΑΦΟΡΟΥΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ
ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΣΕΛΛΙΟΥ (1889-1912)

Συντομογραφίες:

Απ.	= Απόδειξη
Αρχιμ. Β. και Κ.	= Αρχιμανδρίτης Βελλάς και Κονίτσης
Αρχιτ.	= Αρχιτέκτων
Δ.	= Διδάσκαλος
Δα.	= Διδασκάλισσα
Διορ.	= Διοριστήριο έγγραφο
Επ.	= Επιστολή
Επ. Αν. Σχ.	= Επιτροπή ανέγερσης Σχολής
Εφοροεπιτροπή	= Έφοροι των εκκλησιαστικών και εκπαιδευτικών ζητημάτων
Μητρο. Β. και Κ.	= Μητροπολίτης Βελλάς και Κονίτσης
Π.	= Έγγραφο παραίτησης
Συμβ.	= Συμβόλαιο
Συμφ.	= Συμφωνητικό

A/A	Χρονολογία	Αποστολέας	Παραλήπτης	σ.σ.
1.	11.09.1889	Εφοροεπιτροπή	Μητρο. Β. και Κ.	1
2.	4.04.1890	» , Μουχτάρης	»	1
3.	3.09.1890	»	»	1
4.	20.02.1891	»	»	1
5.	26.04.1891	»	Δημογεροντιακό Δικαστήριο	3
6.	[]	Χρ. Μπενάρογλου (πληρεξ. δικηγόρος των Επιτρόπων της Εκκλησίας	» »	2
7.	24.08.1891	Συμφ. Εφοροεπιτροπής και Κ. Π. Κατσικόπουλου, Δ.		1
8.	25.02.1892	Εφοροεπιτροπή	Εφορία του εν Ιωαννίνους Αγαθοεργού Καταστήματος των Ελεών	2
9.	7.02.1897	Κάτοικοι Παλαιοσελλίου	Μητρο. Β. και Κ.	2
10.	19.10.1898	Κ. Π. Κατσικόπουλος, Π.	»	1
11.	6.02.1900	Παλαιοσελλίτες Δράμας	»	4
12.	17.04.1900	Αγγελική Γ. Σδράβου, Δα.	»	1
13.	15.09.1903	Μουχταροδημογέροντες	Διορ. Κ. Π. Κατσικόπουλου	1
14.	28.09.1903	Εφοροεπιτροπή	»	1
15.	15.06.1904	»	Μητρο. Β. και Κ.	1

A/A	Χρονολογία	Αποστολέας	Παραλήπτης	σ.σ.
16.	27.06.1904	Κάτοικοι Παλαιοσελλίου	»	2
17.	2.07.1904	Νικόλας Χρ. Νικολίτσας	Εισαγγελέας	3
18.	2.07.1904	» »	(Τουρκική Αρχή)	1
19.	7.10.1904	Ιερέυς Ζήσης Σακελλάριος	Μητρ. Β. και Κ.	1
20.	16.10.1904	Εφοροεπιτροπή	»	2
21.	16.10.1904	Κ. Π. Κατσικόπουλος	»	2
22.	18.10.1904	Ιερέυς Ζήσης Σακελλάριος	»	2
23.	26.11.1904	Ελένη Ραμματά, Δα.	Κύριο Σπύρο (Δόβας)	1
24.	28.02.1905	Εφοροεπιτροπή	Αρχιμ. Β. και Κ.	1
25.	4.07.1905	Μουχταροδημογέροντες	Μητρ. Β. και Κ.	1
26.	26.07.1905	Κάτοικοι Παλαιοσελλίου	»	2
27.	16.08.1905	Εφοροεπιτροπή	Αρχιμ. Β. και Κ.	1
28.	21.08.1905	»	»	1
29.	25.08.1905	Θεόδωρος Παπαγεωργίου (αποδοχή διορισμού του)	(Εφοροεπιτροπή)	1
30.	14.09.1905	Εφοροεπιτροπή	Αρχιμ. Β. και Κ.	2
31.	1.10.1905	Ν. Χαντέλη, Δ.	Ζ. Δόβας	2
32.	16.10.1905	Κασσάνδρα Ελευθεριάδου Δα	Τόβας Σπυρίδων	2
33.	1.11.1905	» »	»	2
34.	22.01.1906	Εφοροεπιτροπή, Κάτοικοι	Αρχιμ. Β. και Κ.	1
35.	6.03.1906	Επίτροπος Μητρόπολης	Επ. Αν. Σχ. (Οικονομικών)	1
36.	[]	(Δείγμα επιστολής)	Παλαιοσελλίτες Καβάλας	2
37.	6.03.1906	Ιερά Μητρόπολις Κονίτισης	» »	2
38.	11.05.1906	Συμφ. Κατοίκων Παλαιοσελλίου περί εκλογής Επ. Αν. Σχ.		2
39.	5.06.1906	Συμφ. Εφοροεπιτροπής και Β. Κυρίτση, Αρχ.		2
40.	27.06.1906	Απ. Επ. Αν. Σχ. Μητρόπολης Κόνιτσας		1
41.	4.09.1906	Ι. Καραζήσης	Ιωάννης Λούπας	2
42.	4.09.1906	»	Μητρ. Β. και Κ.	2
43.	11.09.1906	Συμβ. Εφοροεπιτροπής και Θ. Παπαγεωργίου, Α. Παπαλεξίου		1
44.	1.10.1906	Απ. Επ. Αν. Σχ.	Μητρόπολη Κόνιτσας	1
45.	5.10.1906	»	»	1
46.	8.12.1906	Μητρόπολη Κόνιτσας	Επ. Αν. Σχ.	1
47.	8.12.1906	»	»	1
48.	12.03.1906	(Μητρόπολη Κόνιτσας)	Ι. Καραζήσης	2
49.	30.03.1907	Ι. Καραζήσης	Μητρ. Β. και Κ.	2
50.	30.03.1907	»	Επ. Αν. Σχ.	1
51.	3.05.1907	[]	Μανδιλιάκας	1
52.	3.05.1907	Απ. Επ. Αν. Σχ.	Μητρόπολη Κόνιτσας	1
53.	3.05.1907	[Μητρόπολη Κόνιτσας]	Ι. Καραζήσης	2
54.	[]	Ι. Α. Δάγκος	Μητρ. Β. και Κ.	1
55.	3.05.1907	[]	Μιχ. Καπρίνης	2

A/A	Χρονολογία	Αποστολέας	Παραλήπτης	σ.σ.
56.	4.05.1907	Ι. Καραζήσης	Μητρ. Β. και Κ.	2
57.	10.05.1907	Εφοροεπιτροπή	Χήρα Γ. Μαρασλή	1
58.	13.05.1907	Ψήφισμα Κοιν. Παλαιοσελλίου		1
59.	[] .05. 1907	Ανυπόγραφο	Ι. Καραζήσης	1
60.	14.05.1907	[Μητρόπολη Κόνιτσας]	»	2
61.	4.08.1907	»	»	1
62.	1.09.1907	Ι. Καραζήσης	Μητρ. Β. και Κ.	2
63.	28.10.1907	Απ. Επ. Αν. Σχ.	Μητρόπολη Κόνιτσας	1
64.	5.11.1907	Μ. Καπρίνης	Μητρ. Β. και Κ.	2
65.	27.12.1907	Θ. Παπαγεωργίου, Δ.	Σ. Δόβας	2
66.	20.03.1908	»	»	2
67.	21.03.1908	Λευκοθέα Λαζοπούλου, Δα.	Μητρ. Β. και Κ.	2
68.	8.11.1908	Ι. Καραζήσης	»	3
69.	16.11.1908	Γ. Σκουζές	»	1
70.	6.12.1908	Ι. Καραζήσης	Κάτοικοι Παλαιοσελλίου	2
71.	[]	[Κάτοικοι Παλαιοσελλίου]	Αρχιμ. Άγγελος Πεφάνης	2
72.	3.01.1909	Ι. Καραζήσης	Μητρ. Β. και Κ.	2
73.	15.02.1909	Κάτοικοι Παλαιοσελλίου	Ι. Καραζήσης	1
74.	26.03.1909	[]	»	1
75.	15.02.1910	Εφοροεπιτροπή	Μητρ. Β. και Κ.	1
76.	10.04.1910	»	»	2
77.	14.04.1910	Στέφανος Παπαζώης, Δ.	»	2
78.	17.05.1910	Γρηγόριος Στάρρας, Δ.	»	2
79.	16.06.1910	Κάτοικοι Παλαιοσελλίου	»	2
80.	26.07.1910	Απ. του Εφοροταμία	»	1
81.	24.07.1911	Απ. Μαρ. Πατριζάνας, Δα.	Μητρόπολη Κόνιτσας	1
82.	27.07.1911	Κων. Δ. Κατσάνος, Δ.	Μητρ. Β. και Κ.	2
83.	3.08.1911	[], Δ.	Σπ. Δόβας	2
84.	2.10.1911	Μουχταροδημογέροντες [Έγγραφο διορισμού Εφορ/πής]		2
85.	10.10.1911	Εφοροεπίτροποι	Μητρ. Β. και Κ.	2
86.	27.09.1912	[], Δα.	Σπ. Ντόβας	1
87.	28.09.1912	Ιερεύς Ζήσης Σακελλάριος	»	1

Σημείωση:

Η κατάταξη των επιστολών έγινε με προσωπική μου φροντίδα και ευθύνη. Ελπίζω κάποτε να δοθεί η δυνατότητα ώστε να έρθουν στη δημοσιότητα.

Εκτός των επιστολών και εγγράφων βρέθηκαν:

α) *Αναλυτικόν Πρόγραμμα των Σχολών της επαρχίας Βελλάς και Κονίτσης ισχύον μέχρι τροποποιήσεως: Παλαιοσέλλιον-Πάδες-Αρμάτοβον-Βριάζα (Δίστρατο).*

β) *Πρόγραμμα Τάξεων Μαθημάτων και Ωρών διδασκαλίας καθ' εβδομάδα της Αστικής Σχολής Παλαιοσελλίου κατά το σχολ. έτος 1911-1912.*

Στο πρόγραμμα αυτό επισυνάπτονται πίνακες με τα στοιχεία των διδασκόντων. Βρέθηκαν μόνο του Παλαιοσελλίου και των Πάδων (βλ. σημ. 14).

ΚΩΣΤΑΣ ΣΠΑΝΟΣ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΡΑΣ:
ΕΝΑΣ ΚΟΝΙΤΣΙΩΤΗΣ ΔΩΡΗΤΗΣ ΤΗΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Προλογικά

Η Λάρισα, λόγω της θέσης και της πλούσιας περιοχής της, δέχθηκε και δέχεται πολλούς μέτοικους από διάφορα μέρη της χώρας μας. Στην περίοδο της τουρκικής κατοχής πολλοί επαγγελματίες και εμπορευόμενοι της πόλης μας ήταν ηπειρωτικής καταγωγής. Ένας από αυτούς είναι ο Δημήτριος Καράς, τον οποίο θα παρουσιάσουμε στην παρούσα ανακοίνωση.

Πολλά βιογραφικά στοιχεία του Καρά δεν έχουμε στη διάθεσή μας. Ό,τι γνωρίζουμε γι' αυτόν το οφείλουμε στη διαθήκη του, η οποία σώθηκε καταχωρισμένη στον κώδικα του Αγίου Αχιλλίου, δηλαδή του μητροπολιτικού ναού της Λάρισας, ο οποίος τώρα φυλάσσεται στο Μπενάκειο Μουσείο¹.

Από τη μελέτη της διαθήκης² αυτής προκύπτει ότι ο Δημήτριος Καράς είχε γεννηθεί στο χωριό Ζέρμα, την σημερινή Πλαγιά της Κόνιτσας. Ήταν γιος του Νικολάου Κρασογιάννη. Στη διαθήκη αναφέρεται ως γιος του «Νικολάου Κρασογιαννέων» και ως γιος του «Νικολάου λεγόμενος Κρασογιαννόπουλος». Το γιατί στη Λάρισα έγινε γνωστός ως Καράς δεν είναι εύκολο να το εξηγήσουμε.

Ο πατέρας του είχε παντρευθεί δύο φορές. Από τον πρώτο γάμο του είχε αποκτήσει τρεις γιους: τον Δημήτριο, τον Γεώργιο και τον Χρήστο και από τον δεύτερο γάμο τρεις θυγατέρες που δεν κατονομάζονται στη διαθήκη, αλλά προσδιορίζονται ως «ετερομήτριάι αδελφαί» του Καρά.

Ο χρόνος της εγκατάστασης του Καρά στη Λάρισα είναι άγνωστος. Στον κώδικα του Αγ. Αχιλλίου (φ. 18α) αναφέρεται το έτος 1814 η Άννα, θυγατέρα του Δημητρίου Καρά, ψωμά³. Δεν είμαστε βέβαιοι ότι πρόκειται για την κόρη του δωρητή του 1856, ο οποίος ήταν κι αυτός ψωμάς. Εάν πρόκειται για τον παρουσιαζόμενο εδώ Δημ. Καρά, τότε προκύπτει ότι αυτός είχε μετοικήσει στη Λάρι-

1. Εναπόκειται στη Συλλογή του Δαμιανού Κυριαζή, αρ. 15. Περισσότερα για τον Κώδικα αυτόν και για το περιεχόμενό του, βλ. Βούλα Κόντη, Ο Κώδικας της Εκκλησίας του Αγίου Αχιλλίου. Ειδήσεις για τα σχολεία της Λάρισας στον 19ο αι., *Ο Ερασιστής* 14 (Αθήνα 1977), 185-187.

2. Βλ. Βασ. Κ. Σπανός, Η διαθήκη του λαρισαίου δωρητή Δημητρίου Καρά 91856). Αναφορά στα σχολεία της Λάρισας και της περιοχής της, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 22 (Λάρισα 1992) 17-30.

3. Βλ. Κώστας Σπανός, Τα ονόματα και τα επώνυμα των Λαρισαίων στον Κώδικα του ναού Άγιος Αχιλλίος, 1811-1881, *Πρακτικά της Ημερίδας, Η Λάρισα της περιόδου 1810-1881*, εκδόσεις «Θετταλός», Λάρισα 1994, 152.

σα πριν το 1814 κι ότι πρέπει να ήταν πάνω από 25 ετών για να αναφέρεται η κόρη του στον Κώδικα. Με αυτό το δεδομένο, στα 1856 που συνέταξε τη διαθήκη του πρέπει να ήταν πάνω από 70 ετών. Καθώς στη διαθήκη του δεν αναφέρεται κανένα παιδί ή η σύζυγός του, συμπεραίνουμε ότι είχε πεθάνει η κόρη του, εάν ισχύει η υπόθεση ότι ο αναφερόμενος το 1814 είναι ο ίδιος, και εάν δεν ισχύει ότι ήταν άγαμος.

Αξιίζει να σημειώσουμε ότι μετά το 1814 μοναδική αναφορά του Δημ. Καρά γίνεται το έτος 1856, κατά το οποίο ο Καράς και δύο άλλοι Λαρισαίοι επιστάτησαν στην ανακαίνιση του μητροπολιτικού ναού Αγ. Αχίλλιος⁴. Την επόμενη χρονιά (1857) ο Καράς είχε δοσοληψίες με το παγκάρι του ίδιου ναού⁵.

Ο Καράς άσκησε το επάγγελμα του ψωμά στη Λάρισα και δημιούργησε αρκετή περιουσία, κινητή κυρίως και λίγη ακίνητη. Η τελευταία αποτελούνταν από μία οικία στη Λάρισα και από ένα περιβόλι οκτώ στρεμμάτων στο χωριό Ρέτσιανη, το σημερινό Μεταξοχώρι της Αγιάς.

Όταν ο Καράς είδε πως είχαν περάσει τα χρόνια του, αποφάσισε να συντάξει την διαθήκη του, για να μην περιέλθει η περιουσία του στο τουρκικό κράτος, επειδή ήταν χωρίς απογόνους. Θρησκευόμενος τύπος καθώς ήταν και με ιδιαίτερη συμπάθεια στα σχολεία, σκέφθηκε να δωρίσει το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του σε ναούς, μοναστήρια και σχολεία, χωρίς και να λησμονήσει κάποιους συγγενείς και φίλους του.

Ο κύριος αποδέκτης της δωρεάς του Καρά, είναι ο μητροπολιτικός ναός Άγιος Αχίλλιος της Λάρισας που έλαβε το σπίτι του στη Λάρισα, το περιβόλι στο Μεταξοχώρι και 40.000 γρόσια. Οι επίτροποι του ναού ήταν υποχρεωμένοι να χρησιμοποιήσουν 30.000 γρόσια για το ελληνικό σχολείο της πόλης και τα υπόλοιπα 10.000 γρόσια για «οικονομία των φυλακωμένων και πτωχών». Άλλοι πέντε αποδέκτες της δωρεάς του Καρά είναι ισάριθμοι συνοικιακοί ναοί στους οποίους άφησε από 1.000 γρόσια. Οι επόμενοι ένδεκα αποδέκτες είναι ισάριθμα σχολεία από τα οποία εφτά βρίσκονταν στην περιοχή του σημερινού νομού της Λάρισας, ήτοι: της Αγιάς, της Ανατολής, των Αμπελακίων, της Ραψάνης, του Λιβαδίου, του Τυρνάβου και του Μεταξοχωρίου και τέσσερα στη Δυτική Μακεδονία και στην Ήπειρο, ήτοι: της Βλάστης και των Ναμάτων του Βοΐου, του Εφταχωρίου της Καστοριάς και της Πυρσόγιαννης.

Στα θεσσαλικά σχολεία δώρισε από 2.000 γρόσια στο καθένα, εκτός από το σχολείο του Μεταξοχωρίου στο οποίο άφησε 4.000 γρόσια. Η διάκριση αυτή οφείλεται στο ότι στο χωριό αυτό είχε το περιβόλι του και, επομένως, είχε αναπτύξει φιλικούς δεσμούς με τους κατοίκους του. Στα μη θεσσαλικά σχολεία δώρισε από 1.000 γρόσια το καθένα.

4. Βλ. στο φ. 152Γ του Κώδικα: πρβ. Βούλα Κόντη, *όπ. παρ.*, σ. 198 σημ. 48.

5. Βλ. στο φ. 153Υ.

Στη διαθήκη του ο Καράς δεν ξέχασε τη γενέτειρα, τους στενούς συγγενείς και κάποιους φίλους του. Έτσι άφησε στο μοναστήρι της Ζέρμας (Πλαγιάς), το οποίο τιμάται στη μνήμη της Κοίμησης της Θεοτόκου, 1.000 γρόσια. Από 1.000 γρόσια άφησε: στους αδερφούς του Γεώργιο και Χρήστο, στις τρεις ετεροθαλείς αδερφές του και σε έναν ξάδερφό του Γιαννούλη που ζούσε στη Βλάστη του Βοΐου άφησε 1.500 γρόσια, όσα και σε μία Λαρισαία, τη Σταμούλω Νιάνινα, η οποία, προφανώς, θα φρόντιζε το σπίτι του, ενώ στον ανεψιόν του Βασίλειο Βασιλείου άφησε γενναιόδωρα 5.000 γρόσια.

Άλλοι παραλήπτες της κληρονομιάς του ήταν: ο Τριαντάφυλλος Παπακωνσταντίνου από το Μεταξοχώρι (3.000 γρόσια), επειδή προφανώς του φρόντιζε το περιβόλι που είχε αποκτήσει στο χωριό του· οι Λαρισαίοι, Γεώργιος Σουχάρης (1.000 γρόσια) για τα βιβλία του γιου του· Βασίλειος Παπαζήσης (1.000 γρόσια)· ο ανεψιός του Βασίλειος Βασιλείου (5.000 γρόσια)· ο φτωχός Νικόλαος Τζάντζος (500 γρόσια). Τέλος 500 γρόσια άφησε για τον μητροπολίτη της Λάρισας, που θα αρχιεράτευε τη μέρα του θανάτου του.

Υπεύθυνους για την πιστή τήρηση των όρων της διαθήκης του όρισε έξι «εντιμότατους» Λαρισαίους, τους οποίους θα συνεπικουρούσαν ο μητροπολίτης της πόλης και άλλοι δέκα «εντιμότατοι» πρόκριτοι. Οι ίδιοι επίτροποι θα φρόντιζαν για την κηδεία του και για τα «ανήκοντα ψυχικά του κατά την εκκλησιαστικήν ανέκαθεν συνήθειαν», δηλ. για τα μνημόσυνά του.

Από τη μελέτη της διαθήκης προκύπτει ότι ο Καράς, αγράμματος ο ίδιος, έβλεπε πως μόνο με τα γράμματα θα πρόκοβαν οι υπόδουλοι Έλληνες. Γιαυτό και άφησε τα περισσότερα χρήματά του σε σχολεία. Από τις 85.000 γρόσια τα 50.000 γρόσια τα κληροδότησε σε 12 σχολεία, σε ναούς και μοναστήρια άφησε 5.500 γρόσια, στους φτωχούς 10.000 γρόσια, και σε συγγενείς και φίλους 19.500 γρόσια.

Ας δούμε τώρα το κείμενο της διαθήκης, όπως αυτό καταχωρίστηκε στα φ. 141^v-144^v:

ἐν ὀνόματι τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος τοῦ ἐνὸς Θεοῦ:

Ἐπειδὴ ἀπαρχῆς, διὰ τὴν παράβασιν τοῦ πρωτοπλάστου ἁ/δὰμ φυσικὸς πᾶσιν ἀνθρώποις ἀπεκατέστη ὁ θάνατος, / καὶ οὐδεὶς ἀποφυγεῖν δύναται τοῦτον κατὰ τὴν ἀρχαίαν / καὶ θεῖαν ἐκείνην ἀπόφασιν τοῦ αἰωνίου, τὸ «γῆ εἰ / καὶ εἰς γῆν ἀπελεύση», καὶ αὐθις ὁ κύριος ἡμῶν Ἰη/σοῦς Χριστὸς ἐν εὐαγγελίοις ἀπεφήναντο εἰπών, τὸ «γρη/γορεῖται καὶ προσεύχεσθαι, ὅτι οὐκ οἴδατε τὴν ἡμέ/ραν οὐδὲ τὴν ὥραν τοῦ θανάτου, ὅστις ὡς κλέ/πτῆς ἔρχεται ἐπὶ πᾶσιν ἀνθρώποις, ἐν ἡμέρα πᾶς / τις οὐ προσδοκᾷ, καὶ ἐν ὥρα ἣ οὐ γινώσκει» διὰ τοῦ/το καὶ ἐγὼ ὁ ἐλάχιστος δοῦλος αὐτοῦ Δημήτριος Καράς / λεγόμενος, υἱὸς Νικολάου Κρασογιαννέων ἐπιλεγο/μένου, ἀπὸ χωρίον Ζέρμας τῆς Κονίτισης, καὶ ἐπαρχίας ἁ/γίου Βελλᾶς καταγόμενος, καὶ προ- χρόνων ἐν Λαρίσση παροικιῶν, σήμερον κατ' ἐμαντὸν σκεφθεὶς, καὶ εἰς

νοῦν / θέμενος τὰ ἱερά ταῦτα λόγια διατίθημι οἰκεία θελήσει καὶ ἀπαρα-
βιάστῳ ἀποφάσει μου καὶ διανέμω, ἔτι ζῶν / καὶ τὰς φρένας μου σώας
ἔχων, καὶ μάλιστα παρ' οὐδὲ / μιᾶς ρανίδος ἀσθενίας κατεχόμενος, ὅσα ἢ
Μεγαλό/δωρος δεξιὰ τοῦ ὑψίστου μοὶ ἐχαρίσατο, χρήματα, πρά/γματα,
κτῆματα, κινητὰ τε καὶ ἀκίνητα, ἵνα μετὰ

φ. 142^ν

θάνατόν μου διανεμειθῶσι παρὰ τῶν διωρισθέντων ἐπι/τρόπων μου ὡς
ἀκολούθως:

α:ον: 30.000: τριάντα χιλ. εἰς τὸ παγκάριον τῆς ἐκκλησίας / τοῦ ἁγίου
Ἀχιλλίου διὰ τὸ ἐλληνικὸν σχολεῖον.

β:ον: 10.000: δέκα χιλ. ἔτι εἰς τὸ ἴδιον παγκάρι πρὸς / οἰκονομίαν τῶν φυ-
λακισμένων καὶ πτωχῶν.

γ:ον: 1.000: χίλια εἰς τὴν ἐκκλ.: τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου Παρά/σχου Μαχα-
λά⁶.

δ:ον: 1.000: χίλια εἰς τὴν ἐκκλ. Ἀρναοῦτ Μαχαλέ / τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου⁷.

ε:ον: 1.000: χίλια εἰς τὴν ἐκκλ. τοῦ ἁγίου Χαραλάμ/πους Πέρα Μαχαλέ⁸.

στ:ον: 1.000: χίλια εἰς τὴν ἐκκλ. τῶν Μ' μαρτύ/ρων Σουφλάρ Μαχαλά⁹.

ζ:ον: 500: πεντακόσια εἰς τὴν ἐκκλ.: ἁγίας Μα/ρίνης εἰς Καλύβια Λαρίσ-
σης¹⁰.

η:ον: 2.000: δύο χιλ. εἰς τὸ ἐν Τυρνάβῳ σχολεῖον ἐλ/ληνικόν.

θ:ον: 4.000: τέσσαρες χιλ. εἰς τὰ ἐν Ρετζάνη¹¹ σχολεῖα.

ι:ον: 2.000: δύο χιλ. εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Ἀγηᾶς.

ια:ον: 2.000: δύο χιλ. εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Σελίτζανης¹².

ιβ:ον: 2.000: δύο χιλ. εἰς τὰ σχολεῖα τῶν Ἀμπελακίων.

ιγ:ον: 2.000: δύο χιλ. εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Ραψάνης.

ιδ:ον: 2.000: δύο χιλ. εἰς τὰ σχολεῖα τοῦ χωρίου Βλαχο/λιβάδι¹³:

φ. 142^ν

ιε:ον: 1.000: χίλια εἰς τὸ σχολεῖον Βλάτζης τῆς Ἀνασελίτζης¹⁴.

ιστ:ον: 1.000: χίλια εἰς τὸ σχολεῖον τοῦ χωρίου Πιπιλίστα¹⁵/τῆς Ἀνασελί-
τζας.

6. Πρόκειται για τον μικρό ναό Ἅγιο Αθανάσιο στην οδό Ροῖδη της Λάρισας.

7. Ο ναός αυτός βρίσκεται πίσω από το στρατιωτικό νοσοκομείο της Λάρισας.

8. Η σημερινή συνοικία Ιπποκράτης της Λάρισας.

9. Η σημερινή συνοικία των Αγίων Σαράντα της Λάρισας.

10. Τα Καλύβια είναι διαλυμένος οικισμός βορειῶς της Λάρισας κοντά στη συνοικία Νέα Σμύρνη.

11. Ρέτζανη-Ρέτσιανη· το Μεταξοχώρι της Αγιάς.

12. Σελίτζανη-Σελίτσανη· η Ανατολή της Αγιάς.

13. Βλαχολιβάδι· το Λιβάδι της Ελασσόνας.

14. Βλάτζη-Μπλάτζη· η Βλάστη του Βοῖου.

15. Πιπιλίστα· τα Νάματα του Βοῖου.

ιζ:ον: 1.000: χίλια εἰς τὸ σχολεῖον τοῦ χωρίου Προυπου/σκο¹⁶ τῆς Ἀνασελίτσας.

ιη:ον: 1.000: χίλια εἰς τὸ σχολεῖον τοῦ χωρίου Προυσόγιαννη τῆς / Κονιτζίης Βελλᾶς.

ιθ:ον: 1.000: χίλια εἰς τὸ Μοναστήριον τοῦ χωρίου / Ζέρμας τῆς πατρίδος μου.

η:ον: 5.000: πέντε χιλ. τοῖς ἀδελφοῖ μου Γεωργίῳ / καὶ Χρήστῳ, καὶ ταῖς τρισὶν ἀδελφαῖς ἑτερομη/τριάς μου.

κα:ον: 3.000 τρεῖς χιλ. εἰς τὸν Τριαντάφυλλον παπᾱ / Κωνσταντίνου ἀπὸ Ρέτζανην.

κβ:ον: 1.000: χίλια εἰς τὸν ἐξάδελφόν μου Γιαννού/λην εἰς Μπρουμπρούσκο¹⁷ τῆς Ἀνασελίτσας.

κγ:ον: 1.000: χίλια εἰς τὴν Σταμούλο Νιάνινα εἰς Ἄρνα/οῦτ Μαχαλέ¹⁸.

κδ:ον: 1.500: χίλια πεντακόσια εἰς τὴν ἐξαδέλφην μου / Αἰκατερίναν εἰς Μπλάτζη¹⁹ Ἀνασελίτσας.

κε:ον: 1.000: χίλια εἰς τὸν Γεώργιον Σουχάραν διὰ / τὰ βιβλία τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ.

κστ:ον: 1.000: χίλια εἰς τὸν Βασίλειον παπα-Ζήση / ὁμοίως.

κζ:ον: 5.000: πέντε χιλ. εἰς τὸν ἀνεψιόν μου Βασίλει/ον Βασιλείου.

φ. 143^v

κη:ον: 500: πεντακόσια εἰς τὸν πτωχὸν Νικόλαον Τζάτζον.

κθ:ον: 500: εἰς τὸν τυχόντα ἅγιον Λαρίσσης.

Ταῦτα πάντα τὰ εἰς εἴκοσι ἐνέα κεφά/λεα σημειω/θέντα θέλουσι διανεμειθεῖ παρὰ τῶν διωρισθέντων / ἐπιτρόπων μου κατὰ Γράμμα, καὶ κατὰ τὴν οἰκει/οθελῆ ἀπόφασίν μου ἀνυπερθέτως, ἐν βάρει / τῆς συνειδήσεως αὐτῶν, ἔτι καὶ ὅσα ἄλλα ἤ/θελε μοὶ εὐρεθῶσι μετὰ τὸν θάνατόν μου / ἦτοι χρήματα, ἦ πράγματα, ἦτοι ὁμόλο/γα, ἦ ἐπιπλα, μπακιρικά, ἀσημικά, καὶ πᾶν / ὅ,τι κινητὸν καὶ ἀκίνητον, τὸ ὀσπήτιον εἰς ὃ ἦ/δη κατοικῶ, καθὼς καὶ τὸ εἰς Ρέτζανην κείμενον περιβόλι μου μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ / δένδρων, τὸ ὁποῖον εἶναι στρέμματα ἕως ὀκτῶ / (τοῦ ὁποίου τὰ σύνορα, τοὺς γειτόνους καὶ παρὰ τίνος τὸ ἔχω ἀ/γορασμένον σημειῶ εἰς τὸ τέλος τῆς παρούσης μου) ὅτι / ταῦτα ἄνευ ἐξαιρέσεως ἀφιερώνω εἰς τὸ ἱερὸν παγκά/ριον τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου τῆς πόλεως Λα/ρίσσης διὰ νὰ εἶναι κτῆμα αὐτοῦ ἀναπόσπαστον εἰς αἰῶ/να τὸν ἅπαντα. Ἐπιτρόπους δὲ διορίζω τοὺς ἐντιμοτά/τους κυρίους Νικολάκην Γερογιόκου, Γιαννάκην Θ. Βα/κάλπα-

16. Προυπουσκό-Μπρουμπουσκό: τὸ Εφταχώρι τῆς Καστοριάς.

17. Βλ. τὴν προηγούμενη σημείωση.

18. Ἡ συνοικία γύρω ἀπὸ τὸ στρατιωτικὸ νοσοκομεῖο καὶ τὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο.

19. Βλ. τὴν σημείωση 14.

σιν, Ἀθανάσιον Ἀναγνώστην, Θ. Μακρύν, / Δημήτριον Καραγιαννούλην
καὶ Ἀναστάσιον Τζε/ράχην

φ. 143^ν

οἷτινες χρεωστοῦσι νὰ ἐπιστατήσωσιν εἰς ταῦτα πάντα / καθὼς καὶ εἰς τὴν
διανομὴν ὄλων τῶν ἀφιερωμάτων μου, τῇ συναινέσει καὶ γνώμῃ τοῦ τε ἀγί-
ου / Λαρίσσης πρὸς ἀποφυγὴν πάσης μεμψημοιρίας, γογγυσμοῦ, ἢ καὶ
κα/ταχρήσεως. Ἔτι δὲ ὀφείλωσιν οἱ διαληφθέντες ἐπίτροποι / μου νὰ ἐκτε-
λέσωσι τὰ ἀνήκοντα ψυχικά μου / κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀνέκαθεν συ-
νήθειαν, / καὶ τὴν ἐκφορὰν τοῦ νεκροῦ μου μετὰ πάσης / ἐκκλησιαστικῆς
προπομπῆς καὶ παρατάξεως / καταγράφοντες τὸ ὄνομά μου εἰς τὴν ἱερὰν
/ προσκομιδὴν, ἵνα διαπαντὸς μνημονεύεται παρὰ / τῶν ἱερέων ἐν πάσαις
ταῖς ἱεραῖς τελεταῖς δίδοντες αὐ/τοῖς ἅπαξ διὰ παντὸς γρόσια διακόσια,
200 = . / ἔτι δὲ ἐάν τις ἐκ τῶν διαληφθέντων ἐπιτρόπων / μου (ὡς χρέος
τοῦτο πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις) ἀποβιώ/ση, οἱ ἐπίλοιποι μετὰ τοῦ ἀγίου Λα-
ρίσσης καὶ τῶν δέ/κα πρωτίστων, νὰ ἐκλέξωσιν ἕτερον, ὃν ἂν ἤθε/λεν
ἐγκριθῆ, καὶ ἀποκαταστήσωσι τοῦτον μετὰ τῶν / τεσσάρων. Τὸ ἴσον δὲ τῆς
παρούσης μου καταχωρεῖται ἤδη, διὰ τοῦ ἰδίου γραφέως καὶ εἰς τὸν ἱερὸν
Κώδι/κα τῆς ἰδίας ἐκκλησίας, φέρον καὶ τῶν μαρτύρων / ἅπα

φ. 144^ν

ραλάκτους ὡς καὶ ἐν ταύτῃ μου ἵνα μείνει εἰς τὸ διη/νεκὲς ἀδιάσιτος, ὑφ'
ὀποιοῦδήποτε ἐναντίου φανέντος. / καὶ ἐάν, εἴτε ἐξ ἐπιβουλῆς τινος καὶ
πλαστογραφίας ἢ / θέλη φανῆ ἕτερα διαθήκη, ἢ φέρουσα τὴν ὑπογρα/φὴν
μου, ἢ μὴ ὡς καὶ τὴν σφραγίδα μου καὶ μὴ φέ/ρουσι τὴν ἰδίαν εἰκόνα τοῦ
γραψίματος, θέλει / εἴσθε ἄκυρος, ἀπαράδεκτος, ἀνίσχυρος, μεμ/πτέα καὶ
κατακριτέα ὡς ψευδῆς καὶ ἀνύπαρκτος, / καὶ ὅστις ἐκ τῶν συγγενῶν μου,
εἴτε παρὰ τῶν ἀνιόν/των, εἴτε ἐκ τῶν κατιόντων καὶ ἐκ πλαγίου, εἴτε
ὄποι/ος δήποτε ἄλλος ἤθελεν ἐπιχειρισθῆ διὰ νὰ διασή/ση τὴν οἰκιοθελῆ
ταύτην ἀπόφασίν μου. καὶ ἢ/θελε κινήθῃ ἐναντίον τῆς διαθήκης μου ταύ-
της, / ἔστω τῷ ἀναθέματι, καὶ τῷ αἰωνίῳ πυρὶ τῆς / κολάσεως. Τέλος ἀφίη-
μι πᾶσι τοῖς τε πταίσασί μοι καὶ μή, καὶ ζητῶ παρὰ πάντων τὴν συγχώ/ρη-
σιν κατὰ τὴν ἐντολὴν τοῦ κυρίου, τοῦ κρίνοντος / ζῶντας καὶ νεκροὺς ἐν
τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ τῆς ἀντα/ποδόσεως, ἀμήν: -

Τὸ δὲ προρηθὲν εἰς Ρέτζανην εὐρισκόμενον πε/ριβόλι μου, ὅπερ εἶναι
εἰς στρέμματα ἕως εἴκοσι ὀκτώ²⁰ / ἔχω ἀγωρασμένον ἀπὸ τὸν Μακαρίτην
Γεώργιον / Μπάλαν μὲ τὰ ἀνήκοντα χοντζέτια²¹ καὶ ἄλλα ἔγγραφα

20. Στην αρχὴ τῆς διαθήκης ἡ ἔκτασις εἶναι «ἕως ὀκτώ» στρέμματα ἐνῶ ἐδῶ «ἕως εἴκοσι ὀκτώ»!

21. Χοντζέτι· τίτλος ἰδιοκτησίας, ἱεροδικαστικὸ ἐγγράφο.

φ. 144^ν

Τὸ ὁποῖον ἀπὸ μὲν τὸ μεσημβρινὸν μέρος συνορεύει / μὲ τὸ τῆς Πανα-
γίας²² χωράφι, ἀπὸ δὲ τὸ ἀνατολικὸν / μὲ τὸν μπαχτζέ²³ τοῦ Χατζῆ Μη-
τούλα, καὶ Ἀρκτικὸν μὲ / τοὺς μπαχτζέδες Χατζῆ Γόγου καὶ Ἀναγνώστου
Οἰκονόμου.

1856: αὐγούστ' : ἐν μηνὶ Μαΐῳ 10' ι: δέκα
ἐν Λαρίσση.

Δημήτριος Καράς υἱὸς Νικολάου λεγόμενος Κρασσογιανό
πουλος βεβαιῶ τὰ ἄνωθεν, διὰ τῆς σφραγίδος μου καὶ ὡς
ἀγράμματος ἐπαρακάλεσα τὸν ἅγιον Λαρίσσης κύριον
Στέφανον, καὶ ὑπέγραψα τὸ ὄνομά μου, ἐγὼ διὰ χειρὸς του
τὸ σημεῖον τοῦ τιμίου σταυροῦ. - +

Κωνστ. Ἀστεριάδης μάρτυς

Ἰωάννης Γ. Μπραχόπουλος, μάρτυς

Παναγιώτης Δ. Μαρκίδης μαρτυρῶ

Δημήτριος Κων. Τζαρμάνης μαρτυρῶ

Δημήτριος Ἰ. Ἀλέκου μαρτυρῶ

Νικόλαος Φαρμακίδης, ψωμάς, μαρτυρῶ

Ζαχαρίας Δ. Γαλάτης, μάρτυς

Μιχαήλ Χ' Ἰ. Μέμου μαρτυρῶ

Ἀθανάσιος Καλπακίδης

Κωνσταντῆς Ἰω. Ὁθωνας

† ὁ Λαρίσσης Στέφανος βεβαιοῖ.

22. Μοναστήρι της Παναγίας στο Μεταξοχώρι της Αγιάς.

23. Μπαχτσές: κήπος.

HEINZ A. RICHTER

THE OFFENSIVE AGAINST KONITSA

The charming little city of Konitsa is one of those places in Greece which are known to connoisseurs only. Outside Greece not only in America but in Europe as well Konitsa is unknown. There was a time, however, when Konitsa was mentioned almost daily in the New York Times. I am talking of the last week of December in 1947, the week when the battle of Konitsa took place.

I am not going to describe the actual fighting, the dislocation of the troop and the various tactical manoeuvres of the adversaries but I will try and give a picture of the developments which led to the battle and evaluate its results.

The Greek Civil War was the result of the counter-revolution which hit the country after the Varkiza Agreement which ended the *Dekemvriana*. In my *British Intervention in Greece* which was published in 1985¹ I analysed the causes for the Civil War on almost 600 pages. The actual war began in summer 1946 when the first groups of the persecuted Left went into the mountains to escape harassment by the victorious Right and the government. In the course of the following 18 months a wave of escalating violence and counter-violence swept over the country and the isolated tiny groups of persecuted grew into the Democratic Army. In summer 1947 a veritable civil war was fought in Greece. The leader of the Democratic Army was Markos Vafeiadis who was an experienced guerilla leader since his time in ELAS.

Out of ideological reasons, however, the Greek Communist Party (KKE) under the leadership of the Stalinist Nikos Zachariadis did not believe in guerilla warfare despite the fact that during the Second World War the Greek resistance movement had been very successful with partisan tactics. According to his orthodox views the revolution would be carried through by the armed proletariat in the towns. But he knew that such an upheaval was not possible as long as British troops were in the country, because it would end in just another *Dekemvriana*. Thus one had to wait for their withdrawal. In summer 1946, however, the persecutions of the Left assumed such proportions that Zachariadis was obliged to make a little concession: He allowed the persecuted to go to the mountains and fight back. But this was only a compromise to bridge the time until the withdrawal of the British and the takeover in the towns. In other words: until May 1947 Zachariadis was following a double strategy which can be brought to the following

1. Heinz A. Richter, *British Intervention in Greece From Varkiza to Civil War February 1945 to August 1946* (London: Merlin Press, 1985).

simplified formula: guerilla war in the mountains, policy of reconciliation in the towns².

Zachariadis' calculation, however, did not work out. Though in 1947 the British were obliged to reduce their military presence in Greece considerably, this was of no advantage for Zachariadis, because the Americans eagerly stepped in by means of the Truman doctrine which was announced in May 1947. At the same time it became clear that not even the United Nations would be of any help. Zachariadis did not know what to do. In April 1947 he demanded from Markos to give up partisan warfare and to go over to regular tactical warfare: First he ought to create a free area in the mountains and then he should liberate Macedonia and Thrace and win Thessaloniki³. But this was pure theory. A few days later Zachariadis met Tito and asked whether the Yugoslavs would supply the necessary equipment. Tito reacted very reservedly.

From Belgrad Zachariadis asked Moscow for a meeting with Stalin and Molotov. In mid-May Zachariadis was in Moscow for talks with the Soviet leaders. There is no documentary evidence on the content of these talks. But we are certainly on the safe side if we assume that Stalin stuck to the percentage agreement of October 1944. But apparently Stalin avoided making his position clear; he did not come out against the Greek civil war as he did a little later towards Yugoslav communists. Instead Stalin told Zachariadis to produce a list with the needs of the Democratic Army. This list was compiled and towards the end of May Zachariadis was under the impression that the Soviet would supply whatever he wanted.

But Zachariadis moved cautiously. He knew that there were forces in the Politbureau and the Central Committee which opposed a course which might lead to another disaster. But fate helped him: In May 1947 Zevgos was assassinated, Siantos died and Bakirtzis committed suicide. Thus in early June the Politbureau i.e. Zachariadis uttered first threats⁴ and towards the end of the month the warnings got louder. At the XIth Party Congress of the French Communist Party in Strassbourg politbureau member Miltiadis Porfyrogenis announced that if the other side continued its irreconcilable course it might be necessary to create a free democratic Greece in the mountains with a government of its own⁵. But despite these threats Zachariadis still stuck to his double strategy: two times he proposed peace negotiations which might have stopped the escalation. The Liberals in Athens were not unsympathetic to the peace feelers but the Populists and the Americans showed a cold shoulder and intensified the

2. Matthias Esche, *Die Kommunistische Partei Griechenlands 1941-1949* (München: Oldenbourg, 1982), p. 229.

3. Christophe Chiclet, *Les Communistes Grecs dans la Guerre* (Paris: L'Harmattan, 1987), p. 201.

4. Resolution of the Political Bureau of 8 June 1947 published in *Rizospastis* (12 June 1947).

5. Ριζοσπάστης (28. Juni 1947). The organ of the CPF *Humanité* published a rather toned down version.

persecution of the Left by arresting large numbers of communists⁶ In August a new Government was formed in Athens which offered an amnesty to those who laid down their weapons by the end of October; there was not even a chance for a new Varkiza.

In September the KOMINFORM was founded in Moscow. Three parties were not admitted: the Albanian, the Chinese and the Greek. The first because it was quarrelling with the Yugoslavs, the other two because they were directly or indirectly in conflict with the USA and Stalin did not want to become involved and there was the percentage agreement. Zachariadis, however, misinterpreted the facts completely. He believed that the Soviets would procure weapons *en masse* and that KOMINFORM was a second KOMINTERN.

Zachariadis gave up his double strategy. From 12th to 15th September the Plenum of the Central Committee met at two places: in Athens and somewhere in the mountains⁷. Zachariadis and the hardliners joined the group in the mountains. The CC moved cautiously and did not totally give up the double strategy, but the main weight of the Party's work was from now on on the organisation and the carrying through of the armed struggle. The intention to put a government in mountains was confirmed. It was decided to split the Politbureau between Athens and the mountains.

After the end of the IIIrd Plenum a special meeting of the CC members and the military leaders of the Democratic Army took place. A far reaching plan which was called "L" or according to another source "S" was conceived. Provided enough weapons could be found the Democratic Army was to be enlarged to 60,000 fighters by spring 1948. The strategic aim was to liberate Macedonia. During the preliminary phase the Democratic Army was to occupy the Metsovon-Pass in order to secure unhindered circulation between Macedonia, Thessaly and Epirus. The Tempi-valley was to be occupied as well so that contacts with the partisans in mountains of Chasia, Pieria, Olymp and Kissavos could be established. The area comprising Konitsa, Metsovo, Grevena, Tsotyli and Nestorio should be liberated. After that they would conquer Thessaloniki and hold it. They would defend it with heavy anti-aircraft batteries. They even dreamed of creating

6. According to US sources 9,000 Leftists were arrested. *FRUS*, 1947, V, p. 240. Eudes who is not very reliable in number talks about 20,000 arrested. Dominique Eudes, *Les Kapetanios. La guerre civile grecque de 1943 à 1949* (Paris: Fayard, 1970), p. 391.

7. KKE, *Επίσημα Κείμενα 1945 - 1949* Vol. VI (Athens: Σύγχρονη Εποχή, 1987), p. 246; The group in the mountains consisted of: Markos Vafeiadis, Giorgis Erythriadis, Giannis Ioannidis, Miltiadis Porfyrogenis, Petros Rousos, Leonidas Stringos, and some military cadres; the Athens group included: Stergios Anastasiadis, Dimitris Vlandas, Vasilis Markezinis, Achileas Blanas, Panagiotis Mavromatis, Nikos Ploumbidis, Sotiris Soukaras, Chrysa Chatzivasileiou. Γιώργος Κατσούλης, *Ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας 1946-1949* Vol. VI (Athens: Nea Synora, 1977?), p. 184f.

an air force and a navy⁸. Markos much later characterised the atmosphere as fictitious (μια ατμόσφαιρα πανηγυρισμού)⁹.

On 8 October *Rizospastis* published parts of the resolutions of the IIIrd Plenum and appealed to the members to assist the military efforts. The Government retaliated by having ten Communists sentenced to death shot. Thus another escalating process was triggered off: the process of terror and counter-terror which was to last until the end of the Civil War. On 18 October *Rizospastis* and *Eleftheri Ellada* were prohibited. In order not to arouse world public opinion too much KKE and EAM were not yet banned. On the same day a big partisan unit of 3,000 men attacked the Metsovon-area to get this important pass under the control of the Democratic Army. The heavy fighting lasted twelve days and at the end the Democratic Army gave up¹⁰. A similar attack against Grevena failed as well. Guerilla attacks in Northern Macedonia especially in the nomarchies of Serres and Kavalla were rather successful. Thus already in October and November 1947 it was evident that partisan warfare was far superior to conventional warfare. However, the amateur strategists of the CC did not understand this lesson.

On 2 December 1947 the five-member Politbureau of the mountains met and heard the report on the progress of the military preparations of the three-member committee which had been set up after the IIIrd Plenum. This committee consisted of Markos Vafeiadis, Giannis Ioannidis and Leonidas Stringos. Zachariadis criticised their work. The realisation of the resolutions of the IIIrd Plenum was late. There were still opportunistic deviations from the Party's line. The military leadership of west-, central- and east-Macedonia had not managed to recruit enough fighters. Thus the building up of reserves had been delayed. Each Party member should consider himself as drafted by the Democratic Army. Any delay was considered as treason. The Party organisations in the towns should organise the safe transfer of their members to the mountains. By February Plan "L" should be completed.

Towards the end of the conference Zachariadis announced his intention to set up a provisional government in the mountains. The seat of this government would be Konitsa. Markos asked whether there was any chance of recognition and suggested that Politbureau-member Ioannidis should become president. The latter suggestion was a clever move to force the eminence gris of the Politbureau to the fore so that he was obliged to shoulder responsibility. Turning to the idea to conquer Konitsa Markos opposed: It was impossible to take Konitsa by frontal

8. Christophe Chiclet, *Les Communistes Grecs dans la Guerre* (Paris: L'Harmattan, 1987), p. 211f.

9. Memorandum of Markos Vafeiadis dated 15 November 1948 printed in: Panos Dimitriou, *Η Διάσπαση του ΚΚΕ*, Vol I (Athens: Politika Provlimata, 1975), p. 23.

10. Evangelos Averoff-Tozizza, *Le Feu et la Hache. Grèce 1946-49* (Paris: Breteuil, 1973), pp. 192-5.

assault. The Democratic Army neither had the necessary material nor enough men. But Zachariadis and his henchmen insisted on the attack¹¹. From the wording of the resolution passed at the end of the meeting it becomes clear that the dogmatic theoretician Zachariadis had prevailed over the military pragmatist Vafeiadis. The only astonishing thing is why did Markos not resign from his post as Commander-in-Chief of the Democratic Army although he knew that this attack was going to lead to disaster. The answer is simple: party discipline and believe in the leader.

During the following three weeks the Democratic Army prepared the attack on Konitsa. On 14 December the New York Times reported that the formation of a government by the guerillas was seen as imminent. This government would be recognised by Yugoslavia, Albania and Bulgaria. The Soviet stand was reserved. American military sources did not believe that the guerillas would risk the setting up of a stationary headquarters.

But precisely this happened: On 24 December the radio station of the Democratic Army transmitting from Albania announced the formation of a Provisional Democratic Government of Free Greece. Vafeiadis was Prime Minister and minister of war, Ioannidis became vice-premier and Minister of the Interior, Porfyrogenis was in charge of Justice, Rousos of Foreign Affairs, Bartziotas of Finances, Stringos of Economics, Vlandas of Agriculture, Kokkalis of Health, Education and Social Security. The new government announced a program of ten points which were a combination of serious ideas and communist theory. Important was point 9 which stipulated the creation of an army which could repulse even external aggression i.e. a tactical army¹². Zachariadis kept clear. If the enterprise went wrong he would not be damaged. All members of the Provisional Government except Kokkalis were Communists and all except Vafeiadis were staunch supporters of Zachariadis. Vafeiadis became a kind of romantic fig leaf of Stalinism in action.

The attack on Konitsa began on Christmas Day 1947 and ended on 4 January 1948 when the partisans withdrew. Both sides had suffered heavy losses¹³, which were painful for both sides but disastrous for the Communist side: The government losses amounted to 0,3% of the available force. The Democratic Army lost 1% and had already difficulties in recruiting new fighters. I do not want

11. Markos Vafeiadis, Memorandum, p. 23; *Επίσημα Κείμενα*, pp. 249ff.

12. According to Kanellakis they mentioned even the creation of a fleet and an air force. ΓΕΣ, *op. cit.*, p. 318.

13. C. M. Woodhouse, *The Struggle for Greece 1941-1949* (London: Hart-Davis, MacGibbon, 1976), p. 221 gives the following numbers: Losses of the National Army 500, among them 104 dead and 356 wounded; Democratic Army 250 dead. The official history of the Greek General Staff gives these numbers: Democratic Army dead 458, wounded 217, National Army dead 149, wounded 548, missing 69. The latter numbers include the losses in the Mourgana area.

to go into the tactical details of the battle, these can be found elsewhere¹⁴ but I want to comment on certain other important implications.

The decision to select Konitsa as the first target of a tactical attack was taken for a variety of reasons. Markos lists four main ones: In 1947 Konitsa was linked with Ioannina only by one narrow road. The area is extremely mountainous with few passes which are almost impassible in winter. The distance to the Albanian border is short. This was of double advantage: Supply and reinforcement routes were short. Thus the counter offensives of the enemy could only be directed at certain passages; flank attacks were rather difficult¹⁵.

But alarmed by the rumours of an imminent proclamation of the Provisional Government the analysts of the VIIIth Division had come to precisely the same conclusions and had increased the garrison of Konitsa before the attack started. After the failure Markos admitted that the first trial to fight as a tactical army had failed. The attacks on Grevena and Metsovo had been guerilla attacks. The attackers against Konitsa were equipped in a much better way. But - so Markos - the whole offensive was very badly organised and it was carried out even worse (Όλη όμως η επιχείρηση οργανώθηκε πολύ άσχημα και εκτελέστηκε ακόμα χειρότερα). The military leaders could not adapt to tactical warfare and lead their units as such. The opponent had a much better moral and better American equipment.

It was clear that the Democratic Army could fight successfully as a partisan army but never as a tactical one. In pitch battles against a well trained tactical army with affluent equipment and thus high firepower it had no chance. The only logical conclusion of the battle of Konitsa would have been to abandon tactical warfare and return to guerilla tactics. The final result would have been a compromise with the government side, a second Varkiza. Though, normally, a partisan army cannot win a war, it is, however, impossible that it can be defeated provided its commanders know their profession well - and Markos Vafeiadis knew his job. Thus the only way out of this dilemma would have been a compromise.

However, this simple logic was not understood by the orthodox leadership around Zachariadis. He was not ready to accept the simple logic that a rigid defence of a mountainous area with lightly armed guerilla units against a well equipped tactical army well trained in mountain warfare leads with deadly consequence into a catastrophe. It is well known that when Markos later in 1948 criticised Zachariadis suicidal tactics he was removed from the scene for reasons of health and a little later he was exiled to a little town in the Ural where he lived

14. Genikon Epiteleion Stratou, Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον Αντισυμμοριακόν Αγώνα (1946-1949) Το δεύτερον έτος του αντισυμμοριακού αγώνος 1947 (Athens: Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, 1980), pp. 311-40; Markos Vafeiadis, «Η επιχείρηση της Κόνιτσας» *Thetis* 1 (1994), pp. 155-162. This text is reproduced as an annex to this paper.

15. Markos, *Konitsa*, p. 155.

until the end of 1970s. Zachariadis on the other side had the "chance" to carry through his blinded experiment to the bitter end in summer 1949.

As we mentioned earlier, Zachariadis trusted that the communist ruled countries in the north of Greece would recognise the Provisional Government. But as early as the 25th December the American Chargé d'Affaires in Athens advised the State Department, to make it clear to the Soviet side, that the United States would not be prepared to accept a recognition of the Markos government by Soviet satellites. On 30 December the State Department published a statement in this sense. Especially the Yugoslavs got a stern warning since they were believed to be ready for recognition. Early in January the American and British Ambassadors in Belgrade and Sofia warned the two governments that recognition would have serious consequences. Under American influence the United Nations reacted in the same sense. The United Nations Special Subcommittee on the Balkans appealed to all nations concerned to refrain from recognition, since recognition would violate international law. The Roumanians apparently played with the idea of recognition but Moscow whistled them back. In February 1948 Stalin said to the Yugoslav Communist Kardelj that the Greek rebellion should be stopped as quickly as possible. It had no perspective¹⁶. It was pretty clear that Stalin was not ready to risk a direct confrontation with the Americans and by doing so possibly losing his sphere of interest.

After the end of the battle queen Frideriki appeared in person in Konitsa to congratulate the courageous defenders. In Athens a wave of arrests swept over the town. Though a few communist cadres, among them Partsalidis managed to escape from their exile, tens of thousands were placed in the concentration camp on Makronissos. On 27 December KKE and EAM were outlawed. The Americans considered the attack on Konitsa as a kind of provocation and decided to strengthen the National Army even more. The final round of escalation towards full scale civil war began.

Thus the battle of Konitsa assumes the character of a watershed in the course of the Greek civil war. Until the failure of the Konitsa battle the Democratic Army had fought rather successfully. From then on it was doomed. Until the battle of Konitsa there had always been a chance for compromise and reconciliation. For the National Army the battle of Konitsa was the first true success against the partisans. The prize however was first paid by this little town and its inhabitants in which we are assembled, and then naturally by the whole of Greece, a prize which was much too high according to my taste.

16. Vladimir Dedijer, *Tito Speaks* (London, 1953), p. 164.

ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΦΩΤΙΑΔΟΥ

ΚΟΝΙΤΣΑ: ΓΕΝΝΗΤΡΑ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΩΝ, ΚΟΝΙΤΣΑ: ΤΡΟΦΟΔΟΤΡΑ ΚΟΙΛΑΔΑ

Η Κόνιτσα με τα πανύψηλα και ιστορικά από τον πόλεμο του '40 βουνά γύρω της, είναι μια επαρχία που κατοικείται από 4.000 ανθρώπους και να σκεφτεί κανείς ότι το σύνολο των κατοίκων το 1917 ανήρχετο σε 15.000.

Σαράντα χωριά ανήκουν στην επαρχία με κεφαλοχώρια τη Βούρμπιανη, την Πυρσόγιαννη, Ασημοχώρι, Καστάνιανη, Λαγκάδα, Κάντσικο, Ζέρμα, Λυκόραχη, Στράτσιανη, Κεράσοβο τα οποία είναι και Μαστοροχώρια.

Λέω στον τίτλο μου, Κόνιτσα: γεννήτρα καλλιτεχνών. Ας αρχίσω από αυτό. Καλλιτέχνες μ' ένα πηγαίο ταλέντο που απεκαλύπτετο στην πορεία της μάθησης. Όποιος δεν είχε μεράκι και επιδέξιο χέρι σταματούσε, γιατί τα έργα ήταν μεγάλα, διότι μιλάμε για γέφυρες, οικοδομές με τρούλλους και έπρεπε να γίνουν όμορφα, στολισμένα και γερά, για να αψηφούν το πέρασμα των αιώνων. Οι μάστοροι, όπως είναι γνωστό, μιλούσαν τη δική τους γλώσσα, τα *κουδαρίτικα*. Αυτό πολλές φορές τους βοήθησε να πετύχουν ό,τι ήθελαν ή τους γλίτωσε από κινδύνους. Η γλώσσα αυτή είναι περιφραστική και συνθηματική. Οι *Τουρνοβίτες* έκαναν *απαράμιλλη ξυλογλυπτική*. Οι *Χιονιαδίτες* *ζωγραφική*. Ξέρουμε όλοι πλέον την Πινακοθήκη των Κονιτσιωτών Ζωγράφων, όπου βρίσκονται είκοσι έργα αναγνωρισμένων καλλιτεχνών και πέντε ερασιτεχνών. Επίσης δεκαπέντε (15) πιστά αντίγραφα, έργα παλιών ζωγράφων της περιοχής Κονίτσης. Και ιδού και οι τεχνίτες - οικοδόμοι. Αυτοί οι άντρες στη Βούρμπιανη θεωρούνται ανώτεροι από πλευράς τέχνης και φήμης, όπως διαβάζω, από τους τεχνίτες των άλλων χωριών και φέρονται σαν δάσκαλοί τους. Παλιά πήγαιναν σ' όλη τη Βαλκανική, τη Μ. Ασία και την Αίγυπτο. Ήταν ειδικοί στο να κτίζουν θόλους εκκλησιών, στοές και μονότοξες γέφυρες. Λένε ότι οι Βουρμπιανίτες συμπλήρωσαν στην εποχή του Αλή - πασά το φρουριακό συγκρότημα των Ιωαννίνων.

Τεχνίτης ήταν κι ο περίφημος *Κώστας Δούμαρης* ή Δημάραντος, τον οποίο, λόγω της μόρφωσής του, προσέλαβε ως γραμματέα ο Αλή - πασάς και έκτοτε αποκαλούνταν *Κώστας Γραμματικός*. Πολλά έχουν γραφτεί για τη φιλοπατρία του Κώστα Γραμματικού από τον Παπακώστα, από τον Σούρλα και τον Α. Ευθυμίου, αντικρουόμενα εντελώς. Εμείς, όμως, εδώ δεν θα ασχοληθούμε παρά με τον Κώστα σαν τεχνίτη, για να πούμε και να παραδεχτούμε ότι ήταν μεγάλος μάστορας, μεγάλος αρχιτέκτονας.

Πρέπει να τονίσουμε ότι οι μεγαλύτερες και ωραιότερες δημόσιες οικοδομές των Αθηνών γίνονταν υπό την επίβλεψη Βουρμπιανιτών πρωτομαστόρων. Και

εδώ, αντλώντας τις πληροφορίες μου από τον Α. Ευθυμίου που αναφέρει εν εκτάσει τα ονόματα και τα έργα των πρωτομαστόρων της Βούρμπιανης, βλέπω ότι ο Σίμο-Ψύλλας μαζί με τον Κυπαρίση έχτισαν το 1817 τον Άγιο Αθανάσιο του Σανοβού. Το 1823-24 ο Γιώργης Χαρίσης Μόνου έχτισε την εκκλησία των Αγίων Αποστόλων. Ο Χρίστο-Γιόσης και τα δυο παιδιά του, περιγραφόμενοι σαν εκλεκτοί λαϊκοί αρχιτέκτονες, έχτισαν τον Άγιο Γεώργιο της Μονής Δουρούτης, τη θαυμαστή εκκλησία του Χλωμού της Β. Ηπείρου, τη Μητρόπολη Ιωαννίνων μαζί με τον Νικόλα Λιόλη-Πανταζή, το Αρχιμαντρείο κ.ά. Τι υπέροχες πραγματικά θεϊκές κατασκευές και αν σκεφτείς τα υλικά, τα ανύπαρκτα μηχανήματα, τους ανύπαρκτους υπολογισμούς, τόσο βαρύγδουπους, που ενώ περιμένεις στερεότητα μεγάλη μερικές φορές — ελάχιστες ευτυχώς — οι οικοδομές καταρρέουν. Λοιπόν, η εκτίμηση προς εκείνους που έφτιαξαν αιωνόβια οικοδομήματα ανεβαίνει. Και να αναφέρω το αριστούργημα των Βαλκανίων, στο φημισμένο στόμιο του Αώου με το πέτρινο μονότοξο γεφύρι ανάμεσα από τάπητες πεύκων και ελάτων. Και για να συμπληρώσουμε πρέπει να εξάρουμε την κατασκευή του Μοναστηριού της Μολυβδοσκεπάστης που είναι κοσμημένο με βυζαντινές τοιχογραφίες.

Από τα χωριά της Κόνιτσας, οι Πάδες, το παλιό Παλιοσέλι και το Δίστρατο είναι βλαχόφωνα. Τώρα ξέρετε ότι ο λαός με τη λέξη Βλάχος εννοεί τον άξεστο τσοπάνη, τον τραχύ ορεσίβιο και οπωσδήποτε απολίτιστο. Κι αυτό πάντα αποτέλεσε, μα και αποτελεί, αιτία σάτιρας. Εξ αυτού και το περίφημο αλλά ανεπιτυχές επίγραμμα του Ροΐδη για τον «Άγγελον Βλάχον».

*τα ήκιστα μεν Άγγελος
τα μάλιστα δε Βλάχος.*

Όμως η άποψη αυτή είναι πέρα για πέρα λανθασμένη. Ο κάτοικος του Μετσόβου, του Συρράκου, των Καλλαρυτών, της Σαμαρίνας, του Ζαγορίου και, βεβαίως, των βλαχοφώνων χωριών της Κόνιτσας, κατ' ουδένα τρόπο μπορούσε να θεωρηθεί ότι προκάλεσε αφορμή να περιπέσει η λέξη σε έννοια τόσο υποτιμητική. Αυτό το διαπιστώνει κανείς, αν ασχοληθεί με την ανέκαθεν υψηλή στάθμη πολιτισμού και την εθνική προσφορά κατά την εν γένει ιστορία αυτών των κοινοτήτων. Απλά — και αυτό «ες άλλοτε» και σε μια ειδική συνεδρία αξίζει να το αναλύσουμε — οι Βλάχοι ομιλούν κατ' εμέ μια λατινογενή γλώσσα, αλλά, όπως είπα, «ες άλλοτε». Μόνο να πούμε ότι ασχολούνται με κάθε είδους τέχνη καθώς αγιογραφία, οικοδομική, υλοτομία, αργυροχρυσοχοΐα, υφαντουργική και όχι μόνον με τα ζώα, όπως τους θέλει ο πολύς κόσμος.

Και περνάω στο δεύτερο μέρος. Οι κάτοικοι της Κόνιτσας είναι, σχεδόν, ίδιοι, όπως και στις άλλες περιοχές της Ηπείρου. Ίδια ήθη και έθιμα με μικρές παραλλαγές και όσον αφορά το «γλωσσάρι» που χρησιμοποιείται σε όλα τα χωριά είναι άπειρες λέξεις που επαναλαμβάνονται. Όπως *πυροστιά* για όλους είναι ο τρίποδας που βαστάει την κατσαρόλα στη φωτιά, *πρέκνα* η φακίδωση του προ-

σώπου, πράμμα το αντικείμενο και το ζώο. Το πουκάρι ένας όγκος μαλλιού — στην αρχαία «πέκω» ίσον κουρεύω — αρνοπόκι ο όγκος από την κούρα των αρνιών, πούλι γραμματόσημο, πεσκέσι δώρο — από την τούρκικη λέξη peskes — περδικλώνω εμπλέκω ζώο ή άνθρωπο, παρμάρα ασθένεια αιγοπροβάτων που σταματάει τη ροή γάλακτος κατά τον θηλασμό, ξεπροβοδίζω συνοδεύω τιμητικά κάποιον, προπέμπω, ουντιίζω ταιριάζω, ομοιάζω, είμαι ίδιος, ούβγια ο περίγυρος υφάσματος, όχτος υπερυψωμένη άκρη χωραφιού, πάφλας φύλλο μεταλλικό πολύ λεπτό που ηχεί σαν κενό δοχείο, περάτης ξυλοδοκός που περνιέται παράλληλα και σε επαφή με την αυλόπορτα, για να την ασφαλίσει, ξάγι η αξία των αλεστικών που κρατάει σε είδος ο μυλωνάς, πόντς είναι τσίπουρο για τις χειμωνιάτικες μέρες στα χωριά, ξαναβρασμένο, συνήθως, με προσθήκη ζάχαρης που εξηρτάτο από τον αποδέκτη. Αν αφορούσε γυναίκα, προστίθετο και λίγο νερό και μπόλικη ζάχαρη. Για τους άντρες είχε απλώς ζάχαρη. Το τούρκικο «ροπε» είναι ποτό, αλλά δεν ξέρω από τι γίνεται.

Τα βουνά είναι ιδιαίτερα αξιόλογα για θερινές βοσκές, αλλά πού είναι τα πρόβατα; Κι αν δεν εξακολουθήσουν να επιδοτούνται από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, κάποια μέρα σύντομα δεν θα υπάρξει κτηνοτροφία και βοσκή, ώστε κανένα ενδιαφέρον γι' αυτά. Και θα χαθεί το ονομαστό εκλεκτό τυρί του Κάντσικου και θα είναι άρχηστα τα βουνά. Οι άνθρωποι που κατοικούν και σ' αυτά τα χωριά είναι λίγοι και ηλικιωμένοι.

Πέρα απ' την κτηνοτροφία, όμως, τα περήφανα αυτά βουνά είναι θαυμάσια για ορειβασία. Και όταν οι ορειβάτες που ξεκινώντας από την Ήπειρο αλλά και τη Θεσσαλία βάλουν στόχο τη συνάντηση στις ψηλές βουνοκορφές, σίγουρα νιώθουν κοντά στο Θεό. Κι ύστερα οι παραδοσιακές εκδηλώσεις σ' όλα τα χωριά και μια απ' τις γνήσιες και όμορφες στο Μοναστήρι του Άι-Παντελεήμονα, στο Πεκλάρι και στον Άι-Λια της Κόνιτσας. Οι κοπελιές αναβιώνοντας τα έθιμα φορούν τις ντόπιες φορεσιές με τα μεταξωτά φουστάνια όμοια με των άλλων ορεινών περιοχών και τα πολύπτυχα σεγκούνια εντελώς αλλιώς από των άλλων.

Κι ύστερα είναι τα δάση. Είναι χιλιάδες στρέμματα, μα επειδή λατρεύω τα πεύκα και τα έλατα τα θεωρώ βασιλείς των δασών. Διαβάζουμε πως η παρουσία δασών σε κοιλάδες εμποδίζει την αναστροφή των θερμοκρασιών και αποτρέπει τον εγκλωβισμό αερίων μαζών και την δημιουργία νέφους. Το δάσος προστατεύει και μαθαίνουμε από τα πρώτα σχολικά μας χρόνια ότι προφυλάσσει το έδαφος να μην κατολισθαίνει από τα νερά της βροχής.

Άφθονες βρύσες, υπέροχα πρωινά και ανεπανάληπτα ηλιοβασιλέματα.

Πριν από δεκαπέντε και πλέον χρόνια βρέθηκα στο Καρπενήσι στη γιορτή του δάσους. Ήταν χτισμένο ανάμεσα στα πεύκα, στα έλατα και στις οξιές ένα χωριό που όμοιο του είχα δει στα δασωμένα βουνά τη Σουηδίας. Δηλαδή σπίτια, γκαλντεριμωμένα δρομάκια ανηφορικά, μικρές πλατείες, νέοι άνθρωποι που δούλευαν στο υλοτομείο και το πριονιστήριο και γέροι που κάπνιζαν κοντά στα

τρεχούμενα νερά. Έδειχναν ότι μπορεί να παραχθεί από το ξύλο για την οικιακή χρήση και για τη βιομηχανία, την οικοδομική και τη ναυσιπλοΐα. Ήταν τόσο τέλεια επιλεγμένος ο χώρος και με τόσο μεράκι φτιαγμένος από τους δασονόμους που δεν ήθελε κανείς να ξαμακρύνει από εκεί.

Το δάσος και από μόνο του μπορούσε να θρέψει την επαρχία, εάν δεν επενέβαιναν τα οργανωμένα κερδοσκοπικά συμφέροντα που έχουν την προστασία των νόμων.

Άλλος εχθρός οι φωτιές. Καίμε τι; Την ίδια την ύπαρξη τη δική μας και των παιδιών μας; Βέβαια, σ' αυτά τα πανέμορφα βουνά, τα θεϊκά δάση μπορεί να αναπτυχθεί ο Τουρισμός. Αλλά πόση συνείδηση και προσοχή χρειάζεται, ώστε το εφήμερο κέρδος που θα προέλθει από τον Τουρισμό και θα λύσει κάποια προβλήματα, να μην αποβεί στο τέλος ζημιά για το περιβάλλον, ώστε αυτή να είναι μεγαλύτερη του κέρδους και να ψάχνουμε πώς θα αποκαταστήσουμε τα πράγματα. Τουρισμός αλλά όχι σε βάρος του περιβάλλοντός μας. Τουρισμός αλλά επιτέλους γι' ανθρώπους που αγαπούν το βουνό και όχι — και δεν είναι σχήμα λόγου — τη θάλασσα και έρχονται να τη βρουν στο βουνό με διάφορες εγκαταστάσεις. Να μη χάσουμε, λοιπόν, το δάσος, επειδή στολίζουμε με μπιχλιμπίδια το δέντρο που είναι μπροστά του. Και, επιτέλους, η Β. Ευρώπη εξάγει την ξυλεία που πρέπει, μα φροντίζει, ώστε το κοστολόγιο να είναι τέτοιο που να συμφέρει και να γίνονται οι εργασίες πιεστικά, εάν είναι δυνατόν, στον τόπο παραγωγής του ξύλου, ώστε να βρίσκεται εργασία για τους νέους στο ίδιο τους το παρῶνι.

Και οι εποχές του κυνηγιού. Ζαρκάδια, ελάφια και αγριογούρουνα ψηλά για τους νέους, μπεκάτσες χαμηλότερα για τους ηλικιωμένους, που δεν μπορούν να κάνουν ατέλειωτες διαδρομές. Εξ ου και ο λαός μας λέει: «Ο νιος κυνηγάει την πέρδικα κι ο γέρος την μπεκάτσα».

Και ο περίφημος Βοϊδομάτης με τη φουρφουρένια πέστροφα. Πόσος λαός, πόσοι επώνυμοι και εστεμμένοι ακόμα δεν ψάρεψαν εκεί; Είναι οπωσδήποτε ένας πόλος έλξης. Με τουριστικούς, αλλά με πολύ προσοχή, ενδιαμέσους σταθμούς μπορούν να τον επισκέπτονται οι ξένοι, για να βλέπουν τα καγιάκ που ανάμεσα απ' τα νερά που στραφταλίζουν και τις κατάλευκες στρογγυλές πέτρες κατεβαίνουν το στεφανωμένο με γέφυρες ποτάμι, μικρότερες, μεγαλύτερες και την πρώτη στα Βαλκάνια μονότοξη, το καμάρι της Κόνιτσας.

Ο κάμπος τους, το οροπέδιο, η κοιλάδα, άμα αρκούντως καλλιεργηθεί, του Θεού τα καλά, κηπευτικά, πεπόνια, καλαμπόκια, όσπρια μα και τα αυτοφυή φυτά, άγρια φουντούκια, αμυγδαλιές, καρυδιές, είναι πλούτος.

Υπάρχουν χώρες στις ακτές της Μεσογείου που εκμεταλλεύονται τα είδη αυτά και κερδίζουν πολλά χρήματα, γιατί είναι προϊόν που έχει πολλή ζήτηση. Είτε σε φυτώρια, είτε σε καρπό μέχρι την εξέλιξή του σταδιακά σε αμυγδαλόψυχα. Αν γίνουν όλες οι εργασίες με τα κατάλληλα μηχανήματα, αποφλοιώσεις κ.λ.π. και με ένα προκλητικό, γιατί όχι, αμπαλάζ παρουσιαστεί το τελευταίο παράγω-

γο η αμυγδαλόψυχα, τότε είναι πλέον σίγουρο πως βρίσκοντας εργασία πολλοί νέοι, θα μείνουν στα χωριά τους.

Η Κόνιτσα είναι το εμπορικό κέντρο της επαρχίας.

Τα λουτρά Καβάσιλα στα 1620 μ., θειούχα και τα ατμού στον Αμάραντο είναι ονομαστά. Πόσος κόσμος δεν καταφεύγει εκεί, για να εκμεταλλευθεί την κοντινή απόσταση και το μικρό κόστος. Φυσικά σ' αυτό μπορεί να γίνει λογική εκμετάλλευση, ώστε να βρίσκει κανείς ό,τι ανταποκρίνεται στις οικονομικές του δυνατότητες. Βέβαια, όλα θέλουν προβολή, διαφήμιση.

Βλέπετε σήμερα μέσω αυτής, αγοράζονται όλα τα προϊόντα. Επίσης, διαφήμιση από τα Media, όπου, όμως, με αγάπη και ενδιαφέρον να παρουσιάζουν τον τόπο μας και κριτική διάθεση που να ενθαρρύνει και όχι να αποθαρρύνει, να υποδεικνύουν αξιοποιήσεις και όχι να είναι αρνητικά.

Έτσι, η Κόνιτσα σαν γεννήτρα καλλιτεχνών της πέτρας πελεκητάδων, σαν τροφοδότρα με τα βοσκοτόπια, δάση, κάμπους, νερά, αέρα πεντακάθαρο, με το Γράμμο, τη Νεμέρτζικα, τον Σμόλικα, απ' όπου αντικρύζει κανείς πρωινά χιλιόμετρα και βραδινά μαγεμένα και γνωρίζει ότι ο τόπος αυτός απέδειξε στον χώρο και στον χρόνο ότι τρέφει Έλληνες, ακρίτες ψυχωμένους, αντάξιους της φυλής μας. Για πολλούς λόγους, μα ο τελευταίος είναι η λαμπάδα που άναψε και κράτησε ο σεπτός Ιεράρχης Σεβαστιανός, που στη φλόγα της, την πάσα ελπίδα απέθεσαν οι Έλληνες της Β. Ηλείου. Και που δίπλα του, σε τούτη την Κόνιτσα, βρήκαν παρηγοριά, πρώτες βοήθειες και γιατριά στις πληγές τους.

ΜΑΡΙΝΑ ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ

Ο ΧΙΟΝΙΑΔΙΤΗΣ ΛΑΪΚΟΣ ΑΓΙΟΓΡΑΦΟΣ ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΣ ΑΝΑΣΤ. ΖΩΓΡΑΦΟΣ (1874-1953)

Με τη σημερινή μου ανακοίνωση, η οποία αποτελεί καρπό πρόσφατης έρευνας, που ακόμη δεν ολοκληρώθηκε στο σύνολό της, θα προσπαθήσω να σκιαγραφήσω την παρουσία στο χώρο και το χρόνο του λαϊκού αγιογράφου Πολύκαρπου Αναστ. Ζωγράφου, του τελευταίου της γενιάς των Χιονιαδιτών αγιογράφων Πασχαλάδων Ζωγράφων, και να προσθέσω έναν ακόμη κρίκο στη γνώση μας για τους λαϊκούς αγιογράφους¹. Θα δώσω, εκ των πραγμάτων, το πορτρέτο ενός ανθρώπου, χωρίς τις δικές του άμεσες προσωπικές μαρτυρίες (που

1. Από τη βιβλιογραφία που εξετάζει το θέμα βλ.: Ευριπίδη Σούρλα, «Η αγιογραφική Σχολή των Χιονιάδων, Επαρχίας Κονίτισης», *Ηπειρωτική Εστία*, Οκτώβριος 1954, τεύχ. 30, σ. 929-933. Α. Ξυγγοπούλου, «Η θρησκευτική τέχνη της Τουρκοκρατίας», *Νέα Εστία*, 58 (Χριστούγεννα 1955), σ. 416-429. Πάνου Ι. Βασιλείου, «Η αγιογραφική τέχνη και οι ζωγράφοι της στην Ευρυτανία», *Ζυγός*, Νοέμβριος 1957, σ. 19-24. Γεωργίου Παϊσίου ιερέως, *Αγιογραφία και αγιογράφοι Χιονιάδων*, Ιωάννινα 1960 (ανάτυπο από την *Ηπειρωτική Εστία*). Δημ. Μακρή, «Ηπειρώτες αγιογράφοι», *Μακεδονική Ζωή*, 1974, τεύχ. 93. Δημ. Κ. Αγραφιώτη, «Ο χιονιαδίτης αγιογράφος Μιχαήλ Ζήκος και η συντροφιά του στο Μεταξοχώρι Αγιάς», *Ηπειρωτική Εστία*, Ιούλιος-Αύγουστος 1977, τεύχ. 303-304, σ. 507-521, Κίτσου Μακρή, «Οι 'φυλές' των Χιονιάδων και η ηπειρώτικη χειροτεχνική ζωή», *Εφ. Το Βήμα*, 15.5.1977, του ίδιου, *Χιονιαδίτες ζωγράφοι. 65 λαϊκοί ζωγράφοι από το χωριό Χιονιάδες της Ηπείρου*. Εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1981 και επίσης του ίδιου, *Οι ζωγράφοι της Σαμαρίνας*. Αριστοτέλειο Παν/μιο Θεσ/νίκης, Τελλόγλειο Ίδρυμα, Θεσσαλονίκη 1991. Αργύρη Πετρονότη, «Αγιογράφοι και 'κονισματάδες' της Μάνης (Συμβολή στο θέμα)», *Λακωνικά Σπουδαί*, 6(1982), σ. 125-133, και του ίδιου, «Μανιάτες μαστόροι. Τοπικά οικοδομικά εργαστήρια νεοελληνικής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών*, *Λακωνικά Σπουδαί*, 5 (1980), σ. 168-187. Μ. Γαρίδη και Θ. Παλιούρα, «Συμβολή στην εικονογραφία νεομαρτύρων», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 22 (1980), σ. 169-205. Φοίβου Πιομπίνου, *Έλληνες αγιογράφοι μέχρι το 1821*. Αθήνα 1979 (όπου και πλούσια βιβλιογραφία). Τριαντάφυλλου Δ. Παπαζήση, «Ο Χιονιαδίτης αγιογράφος Μιχαήλ στη Δυτική Μακεδονία», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 9 (1987), σ. 181-192. Γιώργου Πετρή, *Λαϊκή Ζωγραφική. Πρώτη προσέγγιση*, Εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989. Αθαν. Ζ. Βαρσαμίδα, *Συμβολή στη μελέτη της λαϊκής ζωγραφικής-λαϊκής αγιογραφίας (Δυτικής Μακεδονίας-Ηπείρου-Θεσσαλίας) 18ου-19ου αι.*, Θεσσαλονίκη 1990. Βλ. και στο Λαογραφικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (Λ.Α.Π.Ι.) τη χειρόγραφη εργασία του Οδυσσέα Τόλογλου, «Οι αγιογράφοι του Ζαγορίου. Το Καπέσοβο: Η πηγή και η βάση της αγιογραφίας». *Συλλογή Φοιτητών*, *Νέα Σειρά*, 1979-1980, Π-Χ, σ. 407-443. Στη βιβλιογραφία αυτή γίνεται και η προσπάθεια αποτίμησης και της καλλιτεχνικής σημασίας της λαϊκής ζωγραφικής. Στο παρόν δημοσίευσμά μου έχω σκοπό, όπως δηλώνεται ήδη, να προσθέσω έναν ακόμα -και μάλιστα τον τελευταίο- εκπρόσωπο μιας από τις σημαντικότερες «συσσωματώσεις» (οικογενειακές) επαγγελματιών αγιογράφων.

θα ήταν σαφώς πλουσιότερες σε περιεχόμενο και εύλογα αυθεντικές), αλλά πάντως στηριγμένη:

(1) Στις πολύτιμες *προφορικές μαρτυρίες* στενών συγγενικών του προσώπων, που έζησαν μαζί του: (α) του δεύτερου γιου του, Αναστάσιου Π. Ζωγράφου, συνταξιούχου δημοσίου υπαλλήλου, ο οποίος με προθυμία και ευχαρίστηση έθεσε επίσης στη διάθεσή μου προσωπικά αντικείμενα του πατέρα του, τα εργαλεία της δουλειάς του, βιβλία και φωτογραφίες του, επιστολές που έστειλε ή έλαβε, το διαβατήριό καθώς και την ιδιόχειρη διαθήκη του, και (β) του Θωμά Ευαγ. Χρήστου, μαθητή -μοναδικού κατά πάσα πιθανότητα- του αγιογράφου, και τελευταίου σήμερα εν ζωή Χιονιαδίτη λαϊκού ζωγράφου². Ευχαριστώ και τους δύο θερμά για τις πολύωρες συζητήσεις μας στα Ιωάννινα και το χωριό Αγία Παρασκευή Κονίτσης αντίστοιχα τον Απρίλιο του 1995. (2) Στις *χειρόγραφες σημειώσεις*, που άφησε σε δύο σχολικά τετράδια (με τον τίτλο στις ετικέτες τους: Χιονιαδίτικα Α' και Β') ως αναμνήσεις ο πρώτος γιος του αγιογράφου, μακαρίτης σήμερα δάσκαλος Στέφανος Π. Ζωγράφος, σε μια πολύ αξιόλογη προσπάθεια κατάρτισης του γενεαλογικού δένδρου της οικογένειας των Ζωγράφων από τα τέλη του 18ου αι. ως τη δεκαετία του 1980. Εκτός των άλλων επισημαίνονται εκεί και πληροφορίες με γενικότερο, χρήσιμο για τη λαογραφική έρευνα περιεχόμενο. Ευχαριστώ θερμά τον Ευριπίδη Ζωγράφο, γιο του Στέφανου και εγγονό του Πολύκαρπου, συνταξιούχο εκπαιδευτικό και πρόεδρο σήμερα της κοινότητας Χιονιάδων, που μου τις εμπιστεύτηκε. Τον ευχαριστώ ακόμη, καθώς και τη σύζυγό του, για τη χρήσιμη συζήτηση και τη θερμή φιλοξενία που μου πρόσφεραν στους Χιονιάδες τον Απρίλιο του 1995. (γ) Στις δημοσιευμένες εργασίες για τους Χιονιαδίτες ζωγράφους, στις οποίες γίνονται επιμέρους αναφορές και στον Πολύκαρπο Ζωγράφο³.

Η πατρίδα του Πολύκαρπου Ζωγράφου, το ακριτικό χωριό Χιονιάδες, στα δυτικά του ποταμού Σαραντάπορου, υπήρξε κατά την ιστορική του διαδρομή ένα αθόρυβο τυπικό ηπειρώτικο χωριό: ορεινό και άγονο, ειδυλλιακό μόνο ως προς τις άφθονες φυσικές του ομορφιές, με οικονομία κατά βάση κτηνοτροφική και με περιορισμένους άλλους φυσικούς πόρους, με ιδιότητες δηλαδή που κατά την Τουρκοκρατία οδήγησαν τον πληθυσμό του σε επαγγέλματα τεχνικά, όπως η ξυλουργία, η ξυλογλυπτική, η λιθογλυπτική και, κυρίως, η *ζωγραφική τέχνη*, που συνυφάνθηκε με τις κατεξοχήν οικοδομικές επαγγελματικές δραστηριότητες των κατοίκων των γειτονικών τους «μαστοροχωριών» (των χτισιάδων και λιθογλυπτών της Πυρσόγιαννης και της Βούρμπιανης, των ξυλογλυπτών

2. Ο Θωμάς Χρήστου απεβίωσε τον Απρίλιο του 1996, ενώ η εργασία βρισκόταν στο στάδιο της εκτύπωσης. Ας αναφερθεί ωστόσο ότι στη ζωγραφική τέχνη, και ειδικότερα στην αγιογραφία, εξακολουθεί να επιδίδεται σήμερα ο Χιονιαδίτης στην καταγωγή Κωνσταντίνος Αναστ. Σκούρτης, καθηγητής καλλιτεχνικών μαθημάτων, μόνιμος κάτοικος Αθηνών.

3. Βλ. σημ. 1, τις εργασίες του ιερέα *Παϊσίου* και του *Μακρή*.

του Γοργοπόταμου (Τούρνοβου) κ. ά.). Πρόκειται για ένα φαινόμενο που σημειώνεται και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας⁴. Η επίδοση βέβαια των Ηπειρωτών σε ποικίλες μορφές χειροτεχνίας και μάλιστα κατά περιοχή, κυρίως από το 18ο αιώνα και εξής, με τα έργα τους αναδειγμένα σε υλικές τεκμηριώσεις της οικονομικής και κοινωνικής ανάκαμψης των υποδούλων Ελλήνων, είναι γνωστή: π.χ. Γιάννενα: ραφτάδες, χρυσοχόοι, τσαρουχάδες, κ.λπ. Φούρκα: ραφτάδες, Χουλιαράδες: κατασκευαστές κουταλιών («χ'λιάρια»), Καπέσοβο και Σουδενά: ζωγράφοι, Καλαρρούτες: χρυσοχόοι, Χαλκιάδες: χαλκουργοί, κ.λπ.)⁵. Την ίδια περίοδο γίνονται γνωστοί με το έργο τους και οι Χιονιαδίτες ζωγράφοι, αν και υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι η τέχνη τους είναι παλαιότερη⁶.

Με μαθητεία οι περισσότεροι στο Άγιον Όρος⁷ έδωσαν: (1) *αγιογραφίες* σε τέμπλα, τοιχογραφίες και φορητές εικόνες, και (2) *κοσμικές ζωγραφίες*, σε χωριά και πόλεις της Ηπείρου, της Δυτικής Μακεδονίας, της Θεσσαλίας, της Ακαρνανίας και της Αλβανίας⁸. Πρόκειται για έργα ενυπόγραφα, με σημειωμένο σχεδόν πάντοτε τον τόπο της προέλευσης των ζωγράφων, στοιχεία δηλαδή που πιστοποιούσαν το καλό τους όνομα και την παράδοση του χωριού τους στη ζωγραφική τέχνη, αλλά και υπονοούσαν ταυτόχρονα τον επαγγελματικό τους ανταγωνισμό με άλλους ομοτέχνους τους (συναγωνίζονταν π.χ. την ίδια περίοδο τους ζωγράφους της Σαμαρίνας κ.ά)⁹, αναγνωρίζοντας έτσι τον *εμπορευματικό χαρακτήρα*, που προσλάμβανε γενικότερα η εποχή τους και σ' αυτόν τον τομέα¹⁰.

4. Όπως π.χ. στη Δυτική (Έξω) Μάνη. Βλ. σχετικά στις εργασίες του Πετρονώτη, ό. π., σημ. 1. Βλ. και Μ.Γ. Μερακλή, *Ελληνική Λαογραφία. Γ' Τόμος: Λαϊκή Τέχνη*. Εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1992, σ. 128-136 (Κεφ. 8: Λαϊκή Ζωγραφική). Πάντως για τις ρίζες της ζωγραφικής των Χιονιάδων προτείνονται διάφορες εκδοχές. Βλ. Μακρή, *Χιονιαδίτες ζωγράφοι*, ό. π., σ. 29 και εξής, όπου και εκτενής σχολιασμός της τέχνης των Χιονιαδιτών, των προτύπων τους και των επιδράσεων που δέχτηκαν.

5. Βλ. ενδεικτικά Αγγελική Χατζημιχάλη, «Ηπειρώτικη λαϊκή τέχνη», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 5 (1930), σ. 253-264. Βλ. επίσης Γιώργου Παπαγεωργίου, *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά το 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα* (αρχές 19ου αι. ως 1912). Εκδ. Παν/μίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1982.

6. Βλ. Παΐσιο, ό.π., σ. 10 και Μακρή, ό.π.

7. Βλ. τις βιογραφικές πληροφορίες που δίνει ο ιερέας Παΐσιος, ό. π., σ. 13-48, στο κεφ. «Κατάλογος αγιογράφων».

8. Βλ. Μακρή, ό. π., σ. 25-28, το κεφ. «Η έκταση της δραστηριότητας των Χιονιαδιτών ζωγράφων».

9. Ό.π., σ. 27.

10. Για τη Μάνη έχουμε την ίδια πληροφορία. Βλ. Πετρονώτη, ό.π., (1982), σ. 128, όπου: «Οι καλοί ζωγράφοι, για να φημίζονται και νάχουν εργασία, βάζανε πάνω στα εικονίσματα τα ονόματά τους...οι κακότεχνοι φυσικά όχι». Είναι βέβαια γνωστό ότι οι παλιότεροι Βυζαντινοί αγιογράφοι δεν έβαζαν ποτέ υπογραφή στα έργα τους από ταπεινοφροσύνη (σ' ένα σβήσιμο της προσωπικότητάς τους), γιατί ως πράξη τη θεωρούσαν βέβηλη. Υπογραφές πάντως αρχίζουμε να έχουμε από τα τέλη του 13ου αι. και εξής, ενώ μετά το 18ο αιώνα οι αγιογράφοι προσθέτουν ακόμη τον τόπο της καταγωγής τους, καθώς και το λόγιο «διά χειρός». Πρβλ. Αθαν. Ζ. Βαρσαμίδα, ό. π., σ.

Ιδιομορφία χαρακτήρισε, στους δύο αιώνες της δραστηριοποίησής τους, την επαγγελματική τους συσσωμάτωση, η οποία δεν ακολούθησε τη γνωστή πανελλαδικά συντεχνιακή οργάνωση άλλων επαγγελμάτων, αλλά βασίστηκε στο χωρισμό σε «φάρες», σε κοινωνικές ομάδες στηριγμένες στην κοινή καταγωγή, εν προκειμένω στους Πασχαλάδες και τους Μαρινάδες, με δομή ωστόσο και λειτουργία μεταποιητικής συντεχνίας, που επιβεβαιώνει την άσκηση μιας χειροτεχνικής καταρχήν ζωγραφικής¹¹.

Το καλλιτεχνικό επίπεδο των έργων τους -με ευδιάκριτες διαφορές από την επίσημη βυζαντινή τέχνη καθώς και τις επιδράσεις της νεορωσικής σχολής, που τη γνωρίζουν από τη μαθητεία τους κυρίως στο Άγιον Όρος-, ποικίλλει κατά περίπτωση, αν και κατά περίπτωση ποτέ τα έργα αυτά δεν καταγράφηκαν και δεν μελετήθηκαν διεξοδικά.

Ο Πολύκαρπος Ζωγράφος (φωτ. 1) προέρχεται από τη γενιά των Χιονιαδιτών ζωγράφων «Τσατσαίων» Πασχαλάδων, η οποία με το σκωπτικό παρώνυμο Τσατσαίοι (που φαίνεται ότι με δυσκολία έκανε αποδεκτό)¹², αποτέλεσε, από τις αρχές του 19ου αι. και εξής, παρακλάδι των Πασχαλάδων, της μιας δηλαδή από τις δυο μεγάλες «φάρες» των Χιονιαδιτών ζωγράφων-αγιογράφων¹³. Υπενθυμίζω ωστόσο εδώ ότι οι φάρες των Χιονιαδιτών ήταν κατά βάση κτηνοτροφικές και ότι στά τέλη του 19ου αι. -κατά τον Κίτσο Μακρή- μόνο το 8% του ανδρικού πληθυσμού επιδόθηκε στη ζωγραφική¹⁴. Εν τέλει πάντως και οι Τσατσαίοι Πασχαλάδες και οι Πασχαλάδες υιοθέτησαν το επώνυμο Ζωγράφος (με εξαίρεση μόνο τους απογόνους του Ιωάννου Πασχάλη που διατήρησαν το πρώτο επώνυμο).

Ο Πολύκαρπος ήταν γιος του αγιογράφου Αναστάσιου Μ. Ζωγράφου και εγγονός του αγιογράφου Μιχαήλ Κων/νου Ζωγράφου¹⁵.

Ο παππούς Μιχαήλ Κων/νου Ζωγράφος γεννήθηκε το 1794 και πέθανε αιωνόβιος το 1901 σε ηλικία 105 χρονών. Επιγραφές σε έργα του μαρτυρούν ότι αγιογράφησε και σε προχωρημένα γηρατειά: στα 1867 φιλοτέχνησε την εικόνα του Προδρόμου και ορισμένες τοιχογραφίες στη βόρεια πλευρά του ναού του

66-67. Πάντως κατά το Φώτη Κόντογλου, *Έκφρασις, Α'* Τόμος, Αθήναι 1960, σ. 425, «εκείνοι οπού το έγραφαν, δεν το έκαμναν από επίδειξιν, αλλά από ευσέβειαν, ωσάν από δέησιν προς τον Κύριον και ωσάν μαρτυρίαν της πίστεώς των», ενώ κατά τον Πιομπίνο, ό. π., σ. 11: «περισσότερο από πρόθεση ν' αφήσουν στους μεταγενεστέρους τους μια μαρτυρία για την εποχή τους και λιγότερο από επιθυμία να διαιωνίσουν το όνομά τους».

11. Βλ. Μακρή, ό.π., σ. 19-24, στο κεφ. «Η επαγγελματική συσσωμάτωση των ζωγράφων».

12. Βλ. και Μακρή, ό. π., σ. 20.

13. Βλ. Παΐσιο, ό. π., σ. 21.

14. Βλ. Μακρή, ό.π., σ. 20.

15. Βλ. Παΐσιο, ό.π., σ. 21.

Αγίου Αθανασίου των Χιονιάδων, και στα 1874 φιλοτέχνησε τέσσερις εικόνες στο τέμπλο του Αγίου Αθανασίου στο χωριό Άριζα της Β. Ηπείρου¹⁶. Από το γάμο του απέκτησε έξι παιδιά: Τον Αναστάσιο (; -1911) και το Στέφανο (1854-1918), οι οποίοι συνέχισαν το επάγγελμα του πατέρα τους στην αγιογραφία και μάλιστα συνεργάστηκαν μαζί του κατά καιρούς¹⁷, τον επίσης αγιογράφο Παντελή και το Στυλιανό, που πέθαναν σε νεαρή ηλικία, τη Χρύσω, που παντρεύτηκε με τον Αποστόλη Μάνθου Ζωγράφο, της γενιάς των Πασχαλάδων, και τη Δέσπω, που παντρεύτηκε στο χωριό Γοργοπόταμος. «*Εις το άκρον Εθνικιστής, και σφόδρα αγαπών την Ρωσσίαν, εις την οποίαν ήλπιζε την απελευθέρωσιν της υποδούλης τότε πατρίδος μας*», αρέσκονταν να διηγείται τις μνήμες του από τους απελευθερωτικούς αγώνες της Επανάστασης του 1821 στο μικρό Πολύκαρπο, το μοναδικό εγγονό που είχε κοντά του, γιατί τα αγόρια του γιου του Στέφανου μεγάλωναν στο Αγρίνιο)¹⁸.

Ο πατέρας του Πολύκαρπου, *Αναστάσιος Μ. Ζωγράφος*, εργάστηκε από τα νεανικά του χρόνια ως αγιογράφος στην Ήπειρο, την Αλβανία και τη Σερβία ακόμη (τουλάχιστον κατά τις σημειώσεις του Στεφ. Ζωγράφου), σε συνεργασία συχνά, όπως σημειώθηκε, με τον πατέρα του Μιχαήλ και τον αδελφό του Στέφανο, ακολουθώντας τη συνήθεια όλων των συγχωριανών ομοτέχνων του να εργάζονται στις εργασιακές τους μετακινήσεις ομαδικά. Ο ιερέας Παΐσιος επισημαίνει στο δημοσίευμά του ένα μικρόν αριθμό από έργα του Αναστάσιου, που χρονολογούνται από το 1863 και εξής και τους τόπους, όπου βρίσκονται: Χιονιάδες, Κάντσικο, Ασημοχώρι, Αετόπετρα, Μαζαράκι Κουρέντων, Παλιόπυργος Πωγωνίου, Βούρμπιανη, Πωγωνιανή, Βασιλικό Πωγωνίου, Τράπεζα Κονίτσης και Κόνιτσα¹⁹. Στην ιδιωτική του ζωή ήταν παντρεμένος με τη *Χαίδω*, αδελφή του Βαγγέλη Παπαδιαμάντη, εργολάβου οικοδομών για πολλά χρόνια στην

16. Ό. π., σ. 25, 26.

17. Ό. π., σ. 26.

18. Σύμφωνα με τις χειρόγραφες σημειώσεις του Στέφανου Π. Ζωγράφου.

19. Πρόκειται για τα εξής: 1. Μικρή φορητή εικόνα των Αγ. Κων/νου και Ελένης στο παρεκκλήσι της Αγ. Παρασκευής στους Χιονιάδες, 1863. 2. Τοιχογραφία στην Πλατυτέρα και στην Προσκομιδή στο Παρεκκλήσι της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο χωριό Κάντσικο. 3. Εικόνα του Αγ. Νικολάου στο τέμπλο του Ι.Ν. της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Ασημοχώρι Κονίτσης, 1897. 4. Τοιχογραφία του Αρχιστρατήγου Μιχαήλ στον Ι.Ν. Αγ. Αθανασίου Αετόπετρας, 1888. 5. Εικόνα του Σωτήρος στο τέμπλο του Αγ. Νικολάου στο Μαζαράκι Κουρέντων, 1876. 6. Φορητή εικόνα του Αγίου Γεωργίου στον Ι.Ν. Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Παλιόπυργο Πωγωνίου, 1875. 7. Εικόνα του Ανδρέου του Πρωτοκλήτου στο τέμπλο του παρεκκλησιού του Αγ. Χαράλαμπους στην Βούρμπιανη, 1875. 8. Εικόνα του Αγ. Νικολάου στο τέμπλο του Αγ. Νικολάου στην Πωγωνιανή, 1874. 9. Φορητή εικόνα της Αγίας Παρασκευής στο παρεκκλήσι της στο Βασιλικό Πωγωνίου, 1873. 10. Τοιχογραφίες στον Άγιο Νικόλαο του χωριού Τράπεζα (πρώην Βράνιστα), 1865. 11. Αχρονολόγητη εικόνα των Αγίων Μανουήλ, Σανβέλ και Ισμαήλ, στο κελί του Χρυσάνθου Λαενά στην Κόνιτσα.

Αυλώνα της Β. Ηλείου. Μαζί της απέκτησε μια θυγατέρα, τη *Γλυκερία*, που την πάντρεψε με το μαραγκό Γεώργιο Χρήστου, και ένα μοναδικό γιο, τον *Πολύκαρπο*, του οποίου το βαφτιστικό όνομα, που δεν συνέχισε επαναλαμβανόμενο καμιά οικογενειακή παράδοση, φαίνεται ότι δήλωνε την επιθυμία των γονιών του για πολυτεκνία²⁰, στην οποία και αξιώθηκε τελικά ο γιος τους.

Κατά τις αναμνήσεις του ιερέα Παΐσιου, ο Αναστάσιος Ζωγράφος, τουλάχιστον στα γεροντικά του χρόνια, ήταν βαθιά θρησκευτικό άτομο και προσηλωμένος στις ντόπιες παραδόσεις, μια στάση ζωής που φαίνεται ότι μετέδωσε και στο μοναχογιά του: «*Ενθυμούμεθα δε τούτον ανάπτοντα κάθε εσπέραν τον φανόν έμπροσθεν της εικόνας του Αγίου Αθανασίου έξωθεν της εκκλησίας. Συχνάκις δε έλεγεν προς ημάς, όταν επρόκειτο περί εθίμων εορτής τινος ως η του Λαζάρου κ.λ.: «Μη χαλάτε, παιδιά, τα έθιμα του χωριού»*²¹.

Ο Πολύκαρπος γεννήθηκε στις 15 Φεβρουαρίου του 1874²², στο παλιό σπίτι της οικογένειας στους Χιονιάδες, το οποίο σήμερα δεν υπάρχει παρά μόνο ως σωρός από χαλάσματα και πέτρες, «*με τρία δωμάτια, με παράθυρα μικρά, με οροφές ασανίδωτες, με δάπεδα χωμάτινα, και φούρνο μάλιστα στην άκρη του ενός των δωματίων. Απαραίτητο το τζάκι και χρειαζόμενες οι ψάθες που έστρωναν το βράδυ στο πάτωμα, για να κοιμηθούν. Επάνω από τις ψάθες έστρωναν το σάσμα, ρούχο φτιαγμένο από μαλλί γιδιών, και για σκέπασμα χρησιμοποιούσαν την τσέργα, μακρύ και πλατύ ρούχο, φτιαγμένο από μαλλιά προβάτων*²³.

Τα παιδικά του χρόνια βίωσε μέσα στην Τουρκοκρατία, ως μέλος μιας κοινότητας μικρής (περίπου 350 ατόμων) αλλά κοινωνικά -φαίνεται- ευκρινώς διαχωρισμένης, όπου οι ομότεχνοι του παππού και του πατέρα του, όπως και οι ίδιοι, απολάμβαναν μια ιδιαίτερη κοινωνική επιφάνεια, χάρη στην οικονομική τους ευπορία: από το φόρο επιτηδεύματος που πληρώνουν οι επαγγελματίες των Χιονιάδων, φαίνεται -σύμφωνα με τα στοιχεία του μοναδικού φορολογικού καταλόγου που βρέθηκε με χρονολογία 1881- πως οι ζωγράφοι έχουν από τα υψηλότερα εισοδήματα. Από τα μέσα μάλιστα του 19ου αι. είναι γνωστό ότι ζωγράφοι του χωριού αρχίζουν να αναδεικνύονται και μεταξύ των ιθυνόντων του²⁴.

Έμαθε τα πρώτα γράμματα στο σχολείο του χωριού του, χτισμένο το 1855 με δωρεά της Αικατερίνης Χρήστου Παπά²⁵. Το σχολείο είχε μια μικρή σκοτει-

20. Πρβλ. Δημ. Β. Οικονομίδου, «Όνομα και ονοματοθεσία εις τας δοξασίας και συνηθείας του ελληνικού λαού», *Λαογραφία*, 20 (1962), σ. 481-491 (Ευοίωνα και ευχετικά ονόματα).

21. Βλ. Παΐσιο, ό. π., σ. 26-27.

22. Αυτή είναι η χρονολογία γέννησης που επίσημα αναγράφεται στο διαβατήριό του, ενώ ο ίδιος ο Πολύκαρπος σημειώνει σε βιβλίο του ως χρονολογία γέννησής του το 1876.

23. Κατά τις χειρόγραφες περιγραφές του Στέφανου.

24. Βλ. Μακρή, ό. π., σ. 15 και 21. Από τη συνέντευξη με το Θωμά Χρήστου επίσης η παρατήρηση: «Στο χωριό μας οι πρώτοι ήταν οι αγιογράφοι».

25. Βλ. Ιωάννου Λαμπρίδου, *Περί των εν Ηλείω αγαθοεργημάτων*, 1880, σ. 191, και πρβλ. Μακρή, ό.π., σ. 16.

νή αίθουσα διδασκαλίας και διαμέρισμα για κατοικία του δασκάλου. Από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. γινόταν εκεί συστηματικότερη διδασκαλία, με δασκάλους άλλοτε ντόπιους κι άλλοτε προερχόμενους από άλλα ηπειρώτικα χωριά. Τους διορισμούς επόπτευε ο μητροπολίτης Βελλάς και Κόνιτσας, ενώ τη μισθοδοσία είχε αναλάβει το χωριό. Πάντως από τα ελάχιστα γραπτά του Πολύκαρπου -και κυρίως από τη διαθήκη του, την οποία συνέταξε μόνος του σε γεροντική ηλικία-, φαίνεται ότι ήταν καλλιγράφος, εξαιρετικά καλός στην ορθογραφία και προσεκτικός στη σύνταξη του λόγου, τον οποίο μάλιστα προσπαθούσε να διατυπώνει σε γλώσσα καθαρεύουσα²⁶.

Η επαγγελματική ενασχόλησή του με την αγιογραφία, «από τα δεκατέσσερα-δεκαπέντε του χρόνια» (κατά τις πληροφορίες του Θωμά Χρήστου) ήταν δεδομένη, σχεδόν επιβεβλημένη και από την οικογενειακή παράδοση, -αφού δεν υπήρχε μάλιστα κανείς άλλος στην οικογένεια, για να τη συνεχίσει-, ίσως και από τις γενικότερες οικονομικές συνθήκες, που δεν επέτρεπαν ποικιλία επιλογών στην επαγγελματική κατεύθυνση.

Την αγιογραφία διδάχτηκε²⁷ από τον παππού του Μιχαήλ και από τον πατέρα του Αναστάση, που ήσαν απλοί αγράμματοι τεχνίτες, αλλά ζυμωμένοι με την τέχνη τους.

Στη συνέχεια, για να «τελειοποιηθεί», αλλά και να αποκτήσει οικονομικά οφέλη, ταξίδεψε στο Άγιον Όρος, -κατά τη συνήθεια όλων των συγχωριανών ομοτέχνων του-, όπου και εργάστηκε «για ολόκληρα χρόνια» (σύμφωνα με τον ιερέα Γ. Παΐσιο), για «καμιά δεκαριά χρόνια» (κατά το μαθητή του Θωμά Χρήστου), ενώ κατά τις χειρόγραφες σημειώσεις του γιου του Στέφανου παρέμεινε εκεί μόνο για ένα εξάμηνο.

Πότε ακριβώς ταξίδεψε στο Άγιον Όρος είναι άγνωστο, οπωσδήποτε όμως βρισκόταν εκεί κατά το Πάσχα του 1899, όντας ήδη παντρεμένος, αφού σώζεται μέχρι σήμερα μια ευχετήρια επιστολή, που ο Πολύκαρπος έστειλε από τις Καριές στον αιωνόβιο παππού του, αρχηγό της οικογένειας. Στην μπροστινή όψη του επιστολόχαρτου, του οποίου σώζεται μόνο το άνω τμήμα, υπάρχει τυπωμένη, έγχρωμη, η εικόνα του Αναστάσιου Χριστού και στο πλάι της, κάτω από ένα σχηματισμένο άστρο γραμμένο στα ρώσικα με καλλιγραφικά κεφαλαία γράμματα «ΧΡΙΣΤΟΣ ΑΝΕΣΤΗ!». Από κάτω ακολουθούν οι ευχές του Πολύ-

26. Η ελάρκειά του στην καλή χρήση του λόγου και ο επιμελημένος γραφικός του χαρακτήρας θα πρέπει να ενισχύθηκαν και από τη μαθητεία του στη ζωγραφική τέχνη, αν λάβουμε υπόψη τη σχετική παρατήρηση του Μακρή, ό. π., σ. 17, κατά τον οποίο η διδασκαλία της γραφής ήταν απαραίτητη στην άσκηση του επαγγέλματος.

27. Η ύπαρξη οργανωμένης σχολής αγιογραφικής τέχνης αμφισβητείται από τους νεότερους μελετητές. Βλ. Μακρή, ό.π., σ. 19, όπου και παράθεση των απόψεων που έχουν διατυπωθεί για το θέμα, καθώς και τα συμπεράσματα του μελετητή.

καρπου²⁸: «*Ευχόμεθά σας, ίνα διέλθεται καλώς το Πάσχα*», και στην πίσω σελίδα: «*Σεβαστέ πάπω ταπεινότατα σε προσκυνώ ασπαζόμενος την δεξιάν σου εν υγεία και ευτυχεία να διέλθεται το πάσχα Σεβαστέ πάπω λάβε ένα αργυρόν διά ταπάκον και να έχω δύο λόγια γράμμα σου διατελώ Υιός σας Πολύκαρπος Γράφω και σας προσκυνώ 1899 Απριλίου 18 Άγιον όρος Καριές*» .

Στις 26 Ιουλίου 1898, σε ηλικία 24 ετών, είχε ήδη παντρευτεί με τη Λευκοθέα, το γένος Δημητρίου Πασχάλη, αγιογράφου, επίσης από τη φάρα των Πασχαλάδων.

Η πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα άρχισε για την επαγγελματική ζωή του αγιογράφου γόνιμα με δραστηριότητες, σε συνεργασία και με τον πατέρα του, κυρίως στην περιοχή της Βορείου Ηπείρου με κέντρο την *Αυλώνα*²⁹, και για την οικογενειακή ζωή του επίσης με «πολυκαρπία», με την απόκτηση των πρώτων του παιδιών, τριών θυγατέρων, της *Αγλαΐας*, το 1901, της *Μαγδαληνής*, το 1903, και της *Αρετής*, το 1905, και, στη συνέχεια, του γιου του *Στέφανου*, στις 30 Νοεμβρίου του 1906³⁰.

Η γέννηση αρσενικού παιδιού αποτέλεσε ένα μεγάλο γεγονός για τον Πολύκαρπο³¹. Τη χαρά που δοκιμάζει στο άκουσμα της είδησης, αμέσως μετά την επιστροφή του από την *Αυλώνα*, την εκφράζει και με το χάρισμα μισής χρυσής λίρας Τουρκίας στη συγγένισσα, που πρώτη του έδωσε το χαρμόσυνο άγγελμα. Ο ίδιος ο Στέφανος σχολιάζει το γεγονός της γέννησής του στις χειρόγραφες αναμνήσεις του: «*Με τη σημασία δε που έδιναν τότε στα κορίτσια, δικαιολογημένη κρίνεται -όπως έμαθα αργότερα- και η χαρά που δοκίμασαν γεννήτορες και συγγενείς επί τη γεννήσει άρρενος τέκνου . Ο πατέρας μου μάλιστα τότε, γυρίζοντας από την *Αυλώνα Αλβανίας*, έδωσε μισή λίρα χρυσή Τουρκίας στην *Κώτσαινα -μάννα του Αρίστιππου Ζωγράφου-*που πρώτη του ανήγγειλε το χαρμόσυνο γεγονός, τη γέννηση του *Ρήγα τους*». Τη βάφτιση του γιου του αναθέτει στο συγχωριανό του αγιογράφο Νικόλαο Παπακώστα, γνωστό ως «*Νικολάκη της Ευδοκίας*», κατά την παράδοση των δύο οικογενειών να συνδέονται μεταξύ τους με κουμπαριές: «*Νουνός μου ήταν -γράφει ο Στέφανος- ο Νικολάκης της Ευδοκίας -έτσι τον έλεγαν τον Νικόλα Παπακώστα του Ιωάννου, αγιογράφο στο**

28. Ακολουθώ την (αν)ορθογραφία του κειμένου.

29. Κατά τα χειρόγραφα του γιου του.

30. Κατά τις σημειώσεις του ίδιου του Πολύκαρπου στο εσώφυλλο βιβλίου του : «*1901 τη 3 του /6/ εγεννήθη η Αγλαΐα, 1903 τη 23 του /12/ εγεννήθη η Μαγδαληνή, 1905 τη 14 του /8/ εγεννήθη η Αρετή, 1906 τη 30 του /11/ εγεννήθη ο Στέφανος*».

31. Στο πατριαρχικά οργανωμένο χωριό των Χιονιάδων ήταν δεδομένη η μειονεκτική θέση της γυναίκας. Μάλιστα οι χήρες στον κοινοτικό φορολογικό κατάλογο του 1881 δεν αναγράφονται με το βαφτιστικό τους όνομα δίπλα στο επίθετο αλλά με το ανδρωνυμικό, π.χ. Γιώργαινα Μανδρίτη, Νικόλαινα Τζουβάκα, Νικόλαινα Πασχάλη κ.τ.λ. και μόνο μία από τις έξι αναγράφεται με το βαφτιστικό της, η Δέσπω Χρήστου. Βλ. Μακρή, ό.π., σ. 11.

επάγγελμα. Το σπίτι αυτό βάφτιζε και στεφάνωνε σε μας, ενώ εμείς στεφανώναμε και βαφτίζαμε στους Αργύρηδες (Τζαλάδες), όπως Λουκά Αργύρη, Λάμπρο Αργύρη του Θύμιου κ.λπ. από το 1800 ως τα σήμερα».

Ο Πολύκαρπος ήθελε να μάθουν γράμματα τα παιδιά του και τα ενθάρρυνε προς αυτή την κατεύθυνση, αφού και η οικονομική του κατάσταση προφανώς το επέτρεπε. Όπως και ο ίδιος, έτσι και το γιο του Στέφανο-κι αργότερα τον Αναστάσιο- έστειλε να μάθει τα πρώτα γράμματα στο Δημοτικό σχολείο του χωριού, ανακαινισμένο από το 1905 «δαπάναις των Χιονιαδιτών», με δάσκαλο τον Κώστα Καζαμία από το Γοργοπόταμο Κονίτσης³².

Στη συνέχεια ακολούθησαν για τον Πολύκαρπο οικογενειακές δοκιμασίες.

Το 1908 πεθαίνει η μητέρα του Χάιδω, στην οποία έτρεφε μεγάλη αγάπη και σεβασμό. Ο ίδιος σημειώνει: «*τω 1908 ευρισκόμενος εν Αργυροκάστρω έλαβον την θλιβεράν και ακαταδάμαστον λύπην της Αγαπητης και φιλοστόργου Μητρός μου αποβιώσασα τη 10η του Ιου 1908 εις ελαφρά γαία...πόσον απαριγόρητος ι θλίψις μου... της Αγαπητής και φιλοστόργου Μητρός μου Ημέραν Παρασκευή έγεινεν η Κηδεία αυτής*».

Το 1910 γίνεται και πάλι πατέρας μιας θυγατέρας, της Όλγας. Δεν προλαβαίνει να χαρεί το μεγάλωμα της οικογένειας και τον αμέσως επόμενο χρόνο, το 1911, πεθαίνει ο πατέρας του Αναστάσιος, αφού λίγο καιρό πριν είχε δοκιμάσει τη θλιβερή περιπέτεια της κακοποίησης και της καταλήστευσής του από αγνώστους κατά την επιστροφή του από την Αυλώνα³³. Και το θάνατο του πατέρα του σημειώνει ο Πολύκαρπος: «*1911 Απριλίου 6 Μεγάλη Τετάρτη απεβίωσεν ο Φιλόστοργος Πατήρ μου Αναστάσιος Μιχαήλ Ζωγράφος τη δε αγία και Μεγάλη Πέμπτη ετάφη κατ' απουσίαν μου*».

Ανάλογη δυσάρεστη εμπειρία είχε και ο ίδιος ο Πολύκαρπος, κατά μαρτυ-

32. Από τις χειρόγραφες αναμνήσεις του Στέφανου παραθέτω την περιγραφή για τις σχολικές γιορτές: «*Μέχρι του 1918 μία και μόνον σχολική εορτή εγένετο, η προς μνήμην των Τριών Ιεραρχών, μεγίστων φωστήρων της Αγίας Εκκλησίας των Ορθοδόξων Χριστιανών και τοιαύτη περιπτώσει Προστάτας και βοηθούς των με τα γράμματα ασχολουμένων και την παιδείαν γενικά, την ταπεινούς ανυψούσαν. Κατά ταύτην εγένετο εις την Κεντρικήν εκκλησίαν των Χιονιάδων λειτουργία μετ' αρτοκλασίας, παρευρισκομένων των μαθητών του σχολείου, των αρχών του χωριού και όλων των κατοίκων. Μετά την λειτουργίαν συγκεντρώνονταν όλοι στο σχολείο όπου εγένετο παρά του διδασκάλου ομιλία περί των Τριών Ιεραρχών, οι μαθηταί τραγουδούσαν διάφορα τραγούδια, προσεφέροντο αναψυκτικά και ο Εθνικός μας Ύμνος έθετε τέρμα εις το όλον της εορτής. Παρέλειψα να προσθέσω ότι εις την εκκλησίαν μετά το τέλος της λειτουργίας επίτροπος του εκκλησιαστικού Συμβουλίου από σχετικόν κατάλογον ανεγίγνωσκεν τα ονόματα των ευεργετών και δωρητών προς Εκκλησίαν και Σχολείον και ο εκάστοτε ιερεύς εδέετο υπέρ υγείας και ευτυχίας των ζώντων και περί αναπαύσεως της ψυχής των τεθνεώτων εις τόπους χλοερούς και δώματα θεϊκά*».

33. Κατά τον εγγονό του Αναστάσιο σήμερα: «*...τον παπού τον είχανε πιάσει ερχόμενο από Αλβανία οι κλέφτες, αφού τον λήστεψαν, του πήρανε τα ναπολεόνεια, τον χτυπήσανε και μετά από κάμποσο καιρό πέθανε*».

ρία του γιου του, αλλά κατάφερε, χάρη στο γοργό του άλογο, να διαφύγει από τους ληστές που τον κυνήγησαν ώς την πόρτα του σπιτιού του: *«Και τον πατέρα μου τον είχανε πιάσει — θυμάται σήμερα ο γιος του Αναστάσιος. Ερχότανε από την Ερσέκα της Αλβανίας, τον είχαν κυνηγήσει οι ληστές, αλλά είχε ένα άλογο καλό και έφυγε, πρόλαβε και μπήκε μέσα στο σπίτι του στις Χιονιάδες, μέχρι εκεί τον κυνηγούσαν».*

Ίσως τα γεγονότα αυτά να υπήρξαν καθοριστικά για την απόφασή του να εγκαταλείψει τις τακτικές εργασιακές δραστηριότητές του στη Βόρειο Ήπειρο σε συνδυασμό προφανώς και με τα ιστορικά γεγονότα που ακολούθησαν (την κήρυξη των Βαλκανικών πολέμων (1912), τη δημιουργία του ανεξάρτητου αλβανικού κράτους και την παραχώρηση από τις Μεγάλες Δυνάμεις της Β. Ηπείρου σ' αυτό (1913), καθώς και τη Βορειοηπειρωτική επανάσταση (1914), τα οποία, ούτως ή άλλως, αποθάρρυναν τη γόνιμη εργασία στους τόπους της άλλοτε ευημερίας του.

Κατά το 1911/12 εγκαταστάθηκε, για να ζήσει στο εξής κατά το πλείστον μόνος του, στα Γιάννενα -όπου ήδη από τις αρχές του αιώνα διατηρούσε εργαστήριο και ο ομότεχνος συγχωριανός του Σωκράτης Ζωγράφος, εκ Πασχαλάδων και αυτός³⁴. Η απελευθέρωση της πόλης από τον τουρκικό ζυγό, που ακολούθησε, αποτελούσε καλό οιωνό για επαγγελματική προκοπή. Εργάστηκε στο εξής -κατά πάσα πιθανότητα χωρίς συνεργάτες ή μαθητές ως τα τέλη της δεκαετίας του '20- σε όλη την Ήπειρο, όπου και άφησε -κατά τον ιερέα Παΐσιο, «πάμπολλα» έργα: *«Ας σημειωθεί -γράφει με υπερηφάνεια και ο γιος του Στέφανος- ότι δύο ολόκληρες εκκλησιές, η μία στα Τσερίτσανα Σουλίου και η άλλη στο Τρίκαστρο Πρεβέζης είναι έργα των χειρών του».*

Στους Χιονιάδες, όπου διαμένει η οικογένειά του, πηγαινοέρχεται .

Γίνεται και πάλι πατέρας, το 1913, των διδύμων, Μιχαήλ και Πολυξένης, που όμως πεθαίνουν τα δυο επόμενα χρόνια³⁵, και, το 1917, αποκτά τα επίσης δίδυμα Διομήδη και Κωνσταντίνο, που και αυτά αποβιώνουν τον ίδιο κιόλας χρόνο μόλις τεσσάρων μηνών, όπως και οι κόρες του Αρετή και Όλγα τον αμέσως επόμενο (1918).

Τον ίδιο χρόνο παρά τις οικογενειακές περιπέτειες και παρά τις δυσκολίες, που οι ιστορικές συνθήκες δημιουργούν, καλεί στα Γιάννενα το δεκατριάχρονο Στέφανο, για να συνεχίσει τις σπουδές του στο Σχολαρχείο. Σημειώνει σχετικά ο Στέφανος Ζωγράφος: *«Το 1916 τελείωσα τες τέσσερες τάξεις του Δημοτικού και πήρα το ενδεικτικό με βαθμό Άριστα εξ (6). Το εξ (6) ήταν τότε το Άρι-*

34. Βλ. και Μακρή, ό. π., σ. 21.

35. Κατά τις σημειώσεις του ίδιου: *«1913 τη 20/2 εγεννήθησαν 7μηνα δίδυμα, ο Μιχαήλ και η Πολυξένη όμως «1914 Μαΐου 12 ώραν 8ην μ.μ. απεβίωσεν η Πολυξένη, 1915 Φεβρουαρίου 26 απεβίωσεν ο Μιχαλάκης».*

στα. Αργότερα έγινε το 10 και πολύ αργότερα το είκοσι(20). Το 1917 το πέρασα στις Χιονιάδες χωρίς σχολείο γιατί -λόγω εμπόλεμης κατάστασης και αποκλεισμού της Ελλάδος από τους φίλους συμμάχους της- ήταν δύσκολη η μετάβασή μου στα Γιάννινα -όπου εργαζόταν ο πατέρας μου- για περαιτέρω σπουδές μου εκεί. Το 1918, με το φουστάνι και τα τσαρουχάκια με τις φούντες -αληθινό κοριτσάκι (=τσιουπί) βρέθηκα στα Γιάννινα -αρχές Οκτωβρίου, κοντά στον πατέρα μου- που από το 1911 δούλευε αγιογράφος συνέχεια ως το 1953».

Ο κύκλος των θανάτων των αγαπημένων προσώπων έκλεισε για τον Πολύκαρπο το 1923 με το θάνατο της γυναίκας του Λεύκως, σε ηλικία όχι μεγαλύτερη των σαράντα χρόνων.

Το 1924, σε ηλικία σχεδόν πενήντα χρονών, έρχεται σε δεύτερο γάμο με τη συγχωριανή του Πηνελόπη χήρα Βαγγέλη Χρήστου, με ένα γιο από τον πρώτο της γάμο, θυγατέρα του Χιονιαδίτη ξυλουργού, και περιστασιακά και ξυλογλύπτη, Αριστοτέλη Πρωτόγερου και της Ματούλας, «γνωστής τότε -κατά το Στέφανο Ζωγράφο- ανά το χιονιαδίτικο στερέωμα για τη νοικοκυροσύνη της».

Στο τέλος του ίδιου χρόνου αποκτά μαζί της το δεύτερο γιο του, τον Αναστάσιο, στις παιδικές μνήμες του οποίου έχουν καταγραφεί κυρίως οι πολύμηνες απουσίες του πατέρα, η χαρά των γυρισμών του στο πατρικό σπίτι, και η στοργή με την οποία τον περιέβαλλε, παρά τη στέρηση, που την είχε ωστόσο αποδεχτεί ως κάτι το φυσικό και δεδομένο: «Στο χωριό ο πατέρας μου ερχότανε...ερχότανε μετά από πέντε μήνες, τρεις μήνες, δύο μήνες, ανάλογα, πέντε μήνες και περισσότερο....Είχε καλωσύνη πάνω του, στοργή προς τα παιδιά του....Σαν οικογένεια τρώγαμε όλοι μαζί, χωριστά δεν τρώγαμε ποτέ... Είχε ιδιαίτερη αγάπη προς τη μάνα μου παρά τους αποχωρισμούς. Έγραφε και πάντοτε θυμούμαι κάθε μήνα μας έστελνε πράγματα από τα Γιάννενα. Δεν ήταν μόνο η οικογένεια η δικιά μας χωρίς τον πατέρα, ήταν όλες οι οικογένειες. Γενικά ο ξενητεμός ήταν σ' όλο το χωριό, κι εξ μήνες κάνανε και τρεις μήνες, ανάλογα τι δουλειά κάνανε».

Από τα παιδικά του χρόνια οι μνήμες του Αναστάσιου ανακαλούν ακόμη αγαπημένους μεταξύ τους χωριανούς κι ένα πατρικό σπίτι γεμάτο κόσμο: «Όλοι οι χωριανοί μας ήτανε αγαπημένοι είτε είχανε την ίδια δουλειά είτε όχι...Στο σπίτι μας ερχότανε κόσμος...γενικά ήτανε σπίτι ανοιχτό. Και μας έλεγε και ο πατέρας «το σπίτι να είναι πάντα ανοιχτό».

Οι φίλιες του Πολύκαρπου θα πρέπει να ήσαν καλά στεριωμένες και με τα μέλη από τη φάρα των Πασχαλάδων και με τους Μαρινάδες, όπως μας πείθει και γνωστή ομαδική φωτογραφία τους (φωτ. 2)³⁶. Ακόμη για ιδιαίτερα θερμά αισθήματα για τον Πολύκαρπο μας πληροφορεί καλλιγραφημένη επιστολή του

36. Βλ. Μακρή, ό.π., σ. 22.

φίλου του Άγγελου Γιαννούλη από την Ερσέκα της Αλβανίας με ημερομηνία 25 Ιουνίου 1911.

Και μετά το δεύτερο γάμο του ο Πολύκαρπος συνέχισε να μένει και να εργάζεται τον περισσότερο καιρό στα Γιάννενα έχοντας μαζί του το Στέφανο, που τελείωνε τις σπουδές του στο Διδασκαλείο.

Σχεδόν αμέσως, το 1925 /26 , κάλεσε και το γιο της γυναίκας του από τον πρώτο της γάμο, το *Θωμά Ευαγ. Χρήστου*, με την προοπτική και με συχνές παραινέσεις, να συνεχίσει και κείνος τις σπουδές του (ο Πολύκαρπος «ήθελε να τον μάθει γράμματα», όπως ο ίδιος σήμερα βεβαιώνει). Ο Θωμάς τελείωσε μεν το Σχολαρχείο, το 1928, αλλά με προσωπική του απόφαση δεν συνέχισε στο Γυμνάσιο. Αποφάσισε, αντίθετα, νιώθοντας ότι έχει την ικανότητα (στο σχολείο σκισσάριζε τις μορφές των καθηγητών του, όπως λέει), να σπουδάσει κοντά στον πατριό του την αγιογραφική τέχνη.

Άρχισε τη μαθητεία του σχεδιάζοντας για ένα χρόνο με το μολύβι μορφές αγίων, που τις αντέγραφε από ρωσικό βιβλίο του 1895³⁷, και μετά «μπήκε στα χρώματα», ένα στάδιο που απαιτούσε τις έμπειρες υποδείξεις και συμβουλές του δασκάλου του ανεξάρτητα από τη φυσική σχεδιαστική του δεξιότητα. Όταν εξασκήθηκε καλά στην κουραστική ως διαδικασία προετοιμασία των χρωμάτων, ανέλαβε στη συνέχεια την ευθύνη της καθημερινά, νωρίς το πρωί, «στις παλήθρες», δηλ. στις παλέτες, για να απαλλάξει από τη φροντίδα τους τον ήδη ηλικιωμένο πατριό του³⁸. Την πρώτη του τοιχογραφία ο νεαρός μαθητευόμενος έκανε κιόλας -κατά μαρτυρία του- ένα χρόνο αργότερα, το 1929, στον Αμάραντο Κονίτσης, ενώ συνέχισε τη συνεργασία με τον πατριό του ως το 1935, σε πολλά χωριά της περιοχής των Ιωαννίνων και μέσα στην πόλη, χωρίς όμως, ως μαθητής ακόμη, να συνυπογράφει τα κοινά τους έργα. Το 1930 φιλοτέχνησαν στο εργαστήριο στα Γιάννενα όλες τις φορητές εικόνες για την εκκλησία του Αγίου Δημητρίου στο χωριό Δεμάτι, σε συμφωνία με Ελληνοαμερικανό μετανάστη που διέθεσε τα απαιτούμενα χρηματικά ποσά για τα έξοδα και την αμοιβή τους. Ο Θωμάς αναλάμβανε «τα πρώτα χέρια» και στη συνέχεια, με το «δεύτερο» και «τρίτο χέρι», ο Πολύκαρπος ολοκλήρωνε κάθε εικόνα.

Το 1932, ο Θωμάς, μόλις δεκαεννιάχρονος, παντρεύεται , με προτροπή της

37. Το βιβλίο αυτό πέρασε στην κατοχή του μακαρίτη πλέον Θωμά Ευαγ. Χρήστου και βρίσκεται σήμερα στο σπίτι του στην Αγία Παρασκευή Κονίτσης στην κατοχή της συζύγου του. Βλ. και Μακρή, ό. π., σ. 37, εικ. 10.

38. Για τη μαθητεία στην αγιογραφική τέχνη βλ. και Μακρή, ό. π., σ. 21: «Στα εργαστήρια αυτά οι μικροί μαθητευόμενοι άρχιζαν από βοηθητικές δουλειές, όπως το τρίψιμο των χρωμάτων πάνω στο μαρμάρινο 'τριβίδι' και την προετοιμασία των επιφανειών. Ύστερα προχωρούσαν στο γέμισμα ομοιόχρωμων επιφανειών επάνω στο γενικό σχέδιο (ουρανός, φορεσιές, έδαφος...) και σταδιακά αναλάβαιναν περισσότερο υπεύθυνες εργασίες ώσπου, ώριμοι πια, να φτάσουν στη σχεδίαση και στο ζωγράφισμα λεπτομερειών (πρόσωπα, πτυχώσεις, κεντίδια...)».

μητέρας του, την Ελευθερία Γ. Σκούρη, από οικογένεια ξυλουργών των Χιονιάδων, με παππού (από τη μητέρα της) τον επίσης αγιογράφο Στέφανο Ζωγράφο. Εγκαθίσταται καταρχάς στους Χιονιάδες, αλλά τον αμέσως επόμενο χρόνο καλείται να εκπληρώσει τις στρατιωτικές του υποχρεώσεις. Όταν το 1934 απολύεται, συνειδητοποιεί ότι η τέχνη του αγιογράφου έμπαινε σε παρακμή: *«Δουλειές λίγες, δεν είχε χρήματα ο κόσμος, ερχόταν ο πόλεμος»*. Το 1936 αποδεσμεύεται από το δάσκαλό του. Ταξιδεύει με τον παππού του Αριστοτέλη Πρωτόγερο στην Ακαρνανία και, στη συνέχεια, μετά από σύντομη επάνοδο στους Χιονιάδες, πηγαίνει στο Επταχώρι και, τέλος, στην Κοζάνη, όπου και αγιογραφεί, αποκτώντας μάλιστα και δικό του εργαστήρι στην αγορά της πόλης, ως τον πόλεμο του '40, με την υποστήριξη του δεσπότη Ιωακείμ, που *«αναγνώριζε -όπως βεβαιώνει ο Θωμάς σήμερα-, την υπεροχή των Ηπειρωτών αγιογράφων απέναντι σε άλλους ομοτέχνους τους»*.

Το 1936 ο Πολύκαρπος καλεί στα Γιάννενα και το δεύτερο γιο του, τον Αναστάσιο, για να συνεχίσει και αυτός τις σπουδές του.

Είναι αξιοπαρατήρητο, ότι ο Πολύκαρπος δεν ενθάρρυνε καθόλου τα παιδιά του προς την αγιογραφία ή προς άλλο τεχνικό επάγγελμα (*«δεν μου είχε καθόλου αναφέρει ποτέ να μάθω την τέχνη»*, λέει ο Αναστάσιος). Δεν τους αναγνώριζε καλλιτεχνική ροπή; Δεν έβλεπε ευοίωνο το μέλλον τους; Ελκύεται από την κοινωνική καταξίωση των μορφωμένων της πόλης σε αντίθεση με την υποδεέστερη θέση των χειρωνακτών; Πάντως στα παιδιά του, και στο Θωμά Χρήστου, κατά ομολογία τους, στη διάρκεια της διαμονής τους στην πόλη μαζί του, στο μικρό -νοικιασμένο από τη σχολική εφορεία του χωριού Πάπιγκο- σπίτι της οδού Βηλαρά 39, στη λεγόμενη «Μάντρα την Παπιγκιώτικη» (*«με τα σπίτια τα χαμηλά, δυο δωματίων το καθένα και το πηγάδι (το πούσι) στη μέση -που και οι γειτονιές έρχονταν να αντλήσουν, γιατί πράγματι είχε νερό κρυστάλλινο και δροσερό»*), τους συμπαραστέκεται σα μάνα και πατέρας μαζί, φροντίζοντας ο ίδιος όλες τις καθημερινές ανάγκες τους (το πλύσιμο των ρούχων τους και την καθημερινή μαγειρική, στην οποία μάλιστα είχε καλές επιδόσεις, εξασκημένος σ' αυτήν λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών της δουλειάς του), αφού αφενός η παραμονή της μητέρας στο χωριό ήταν αναγκαία, για να φροντίζει την οικογενειακή περιουσία, και αφετέρου οι συγκοινωνιακές δυσχέρειες περιορίζαν τις επισκέψεις της στην πόλη. Παραθέτω απομαγνητοφωνημένο απόσπασμα από τις αναμνήσεις του Αναστάσιου: *«Ο πατέρας στους Χιονιάδες πήγαινε το χειμώνα. Πάντως από τον καιρό που ήρθα εγώ στα Γιάννενα, δεν πήγαινε, ερχόταν η μητέρα κάτω... Η μητέρα στα Γιάννενα ερχόταν κατά περιόδους και αυτή, αλλά δεν υπήρχαν συγκοινωνίες, έπρεπε να κατεβούνε οχτώ ώρες από Χιονιάδες-Κόνιτσα, να διανυκτερεύσουνε στην Κόνιτσα και μετά να πάρουνε τα παλιά αυτοκίνητα για τα Γιάννενα...»*.

Η οικονομική κατάσταση της οικογένειας φαίνεται ότι ήταν καλή, αν και τα περισσότερα οικονομικά οφέλη ο Πολύκαρπος τα είχε απολαύσει στα χρόνια

της πρώτης του νεότητας, όταν εργάστηκε στη Β. Ήπειρο. Κατά τον Αναστάσιο: «Κονόμαγε...Περισσότερα είχε όταν ήτανε στην Αλβανία, πριν εγκατασταθεί στα Γιάννενα, τότε δουλεύανε με χρυσά, τα ναπολεόνια, τα γαλλικά τα λεγόμενα, και λίρες, ως επί το πλείστον πληρωνότανε σε χρυσό. Απ' ό,τι λέγανε οι παλιοί, -και η μάνα μου αλλά και ο αδελφός μου-, ήτανε σε κάποια καλή κατάσταση, διότι εργαζότανε καλά. Πάντως στα Γιάννενα πληρωνότανε σε χρήματα, αργότερα στην Κατοχή με σιτάρι, μπορούσανε να δώσουνε και χρήματα, αλλ' ως επί το πλείστον με σιτάρι».

Πάντως και μετά το δεύτερο γάμο του ταξίδεψε στην Αλβανία για ελάχιστο χρόνο, όπως μαρτυρούν οι ημερομηνίες, η βίζα και οι σφραγίδες στο διαβατήριό του, του οποίου την έκδοση είχε ζητήσει από τις αστυνομικές αρχές των Ιωαννίνων γι' αυτόν ακριβώς το σκοπό: Το διαβατήριο με αριθμό 397, ημερομηνία έκδοσης την 7η Σεπτεμβρίου 1929, ημερομηνία εισόδου του στην Αλβανία την 25η του ίδιου μήνα και επιστροφής του στην Ελλάδα -με θεώρηση της Ελληνικής Προξενικής αρχής στην Κορυτσά-, τη 2α Οκτωβρίου του ίδιου χρόνου, επιβεβαιώνει την ελληνική του υπηκοότητα, τη γέννησή του στους Χιονιάδες το 1874, το επάγγελμά του, του ζωγράφου (και στα γαλλικά *peintre*), δίνει ως σχήμα του προσώπου του το ωσειδές, χρώμα των μαλλιών του λευκό (ήταν ήδη 55 χρονών) και χρώμα των οφθαλμών του μαύρο. Ο λόγος του σύντομου αυτού ταξιδιού είναι άγνωστος -πιθανόν να μετέφερε εκεί φορητές εικόνες προς πώληση. Άλλη επίσκεψή του στην Αλβανία έκτοτε δεν αναγράφεται στο διαβατήριο αυτό, ούτε υπάρχει σχετική μαρτυρία³⁹.

Στο εξής χρησιμοποίησε τις άγραφες σελίδες του διαβατηρίου ως σημειωματάριο, με μακροσκελείς αναφορές έργων του. Οι πληροφορίες που αντλούμε αφορούν τα θέματα των έργων, τον τόπο του προορισμού τους, ορισμένες φορές τα ονόματα των πελατών του και την αμοιβή του για κάθε έργο. Π. χ. στη σελίδα που καταγράφει την εργασία του «από 15 Δεκεμβρίου 1932» διαβάζουμε: «1 επιτάφιο Λάληζα 1500 Δρ., 1 εικόνα διά Κράψη Αγίου Νικολάου Δρ. 0700, 1 εικόνα Πυρσόγιαννη Αγίους Αναργύρους Δρ. 0300, 1 εικόνα Παύλου Ζάκα Γκουριάνιστα 0400, από Αρχιμανδρειό διάφορα ποσά 0850» κ.λπ.

Ως εργαστήριο χρησιμοποιούσε το ένα από τα δωμάτια του μικρού του σπιτιού κατά τη διάρκεια όλων των χρόνων της διαμονής του στα Γιάννενα και ως το τέλος της ζωής του. Δεν θεώρησε σκόπιμη τη μεταφορά του εργαστηρίου σε

39. Οι εμπορικές και άλλες επικοινωνίες των Χιονιαδιτών με την Αλβανία ήταν προπολεμικά πυκνές. Μάλιστα πριν από το 1924 υπήρχε στους Χιονιάδες και τελωνείο, που είχε γίνει με πρωτοβουλία του προέδρου Χριστόδουλου Σκούρτη, γνωστού εμπόρου. Μαστόροι και εμπορευόμενοι περνούσαν συχνά τα σύνορα. Αλλά το τελωνείο λειτούργησε για λίγο, αφού οι συναλλασσόμενοι προτιμούσαν τον εύκολο δρόμο του λαθρεμπορίου. (Βλ. Πρεσβ. Διονυσίου Δ.Τάτση, *Γνωριμία με την επαρχία Κονίτσης*, Κόνιτσα 1993, σ. 185-186).

έναν από τους μεγάλους εμπορικούς δρόμους της πόλης, προφανώς γιατί ήταν βέβαιος ότι οι υποψήφιοι πελάτες του, γνώστες του καλού του ονόματος, θα τον αναζητούσαν οπουδήποτε, ή ίσως γιατί δεν θεωρούσε ότι ήταν προς οικονομικό του συμφέρον να διατηρεί με ενοίκιο ένα εργαστήριο, που θα έμενε κλειστό κατά τις μακρές χρονικές περιόδους που εκείνος εργαζόταν αγιογραφώντας σε εκκλησίες εκτός της πόλης των Ιωαννίνων.

Από το εργαστήριο του πατέρα του ο Αναστάσιος Ζωγράφος θυμάται ένα απλό ξύλινο τρίποδο, ένα τραπέζι με άφθονα πινέλα, πινέλα ακόμη και με μια τρίχα, μοιρογνωμόνια και διαβήτες, μπογιές σε σκόνη- ποτέ σε σωληνάριο-, λινέλαιο για την προετοιμασία των χρωμάτων, κι ακόμη επιταφίους ζωγραφισμένους σε μουσαμά, να αφθονούν κατά την περίοδο της Σαρακοστής του Πάσχα, και εικόνες σε ξύλο, των οποίων την ετοιμασία ο Πολύκαρπος άρχιζε από το πλάνισμα των σανίδων και τελείωνε με την εκτέλεση των παραστάσεων. Παραθέτω το σχετικό απόσπασμα από τη συνέντευξη με τον Αναστάσιο Ζωγράφο:

«Είχε ένα τρίποδο, ας πούμε, κι απάνω έβαζε τις εικόνες, τις οποίες, όταν ήτανε σε ξύλο, τις κατασκεύαζε μόνος του, τις πλάνιζε, έκανε και τον μαραγκό δηλαδή... Ο πατέρας ζωγράφιζε σε εκκλησιές, ζωγράφιζε εικόνες φορητές, ζωγράφιζε σε μουσαμά, όπως είναι ο Επιτάφιος που έχω, που δεν είναι σε ξύλο απάνω, είναι σε μουσαμά, τον οποίο είτε έπαιρνε έτοιμο ή τον έφτιαχνε μόνος του, με κάποιο κερί, το οποίο έβαζε πάνω σε ύφασμα, τον είχε μόνος του φτιαγμένο, όπως μόνος του έκαμνε και τις ξύλινες εικόνες. Έπαιρνε το ξύλο, πήγαινε, παραδείγματος χάριν, στον ξυλέμπορα, έπαιρνε τι του χρειαζόταν και τα έφτιαχνε μόνος του, σανίδα, πεύκα κ.λπ. Τα λείαινε μόνος του, με πλάνη κ.λπ, στα μέτρα που ήθελε, μόνος του όλα... Είχε εκεί σε μία γωνία, στο σπίτι το μικρό που μέναμε, είχε ένα τραπέζι και επάνω τα εργαλεία του, που πλάνιζε. Ακόμη και τους Εσταυρωμένους μόνος του τους σχεδίαζε και μετά με το πριονάκι τα έκοβε κι εκεί πάνω δούλευε με τα χρώματα... ήταν έργα του όλα από την αρχή μέχρι τέλους... κι όλων των αγιογράφων, όχι μόνο του πατέρα μου... Και τις μπογιές μόνοι τους τις κάνανε, με ελαιόλαδο, με λινέλαιο, μπεζίρι λεγότανε... Αγόραζε από τα εμπορικά ειδικά χρώματα, δεν χρησιμοποιούσε ποτέ σωληνάριο, πάντα σε σκόνη τα έπαιρνε, έπαιρνε και το λινέλαιο κι εκεί απάνω έβαζε και τη σκόνη και με το μαχαιράκι έφτιαχνε τη μπογιά. Και μετά δούλευε με τα πινέλα, είχε πινέλο και με μια τρίχα, είχε πάρα πολλά πινέλα και, θυμούμαι, έφτιαχνε πινέλα και μόνος του, τις τριχούλες τις αγόραζε έξω... Όταν δυσκολευότανε κάπου (στην εκτέλεση των σχεδίων), είχε τα σχέδια, σαν τσιγαρόχαρτα, ίσως τα φέρνανε από τη Ρωσία, είχε και παλιές εικόνες σε χαρτί, μπορεί να τα είχε αυτά τα σχέδια και από τον πατέρα του, από τον παππού του, το βιβλίο που έχει ο Θωμάς τώρα, έχει όλες τις εικόνες και όλα τα σχέδια μέσα, ένα μικρό βιβλίο είναι. Τα σχέδια τα μεγέθυνε, δούλευε με διαβήτη, με μοιρογνωμόνιο, έχω το παλιό του μοιρογνωμόνιο, τα έχω, τα μόνα που κράτησα, την παλέτα του, που έκανε τα

χρώματα, ακόμα και το μαχαίρι του, που δούλευε και έκανε τα χρώματα, τα έχω».

Παραθέτω επίσης απομαγνητοφωνημένο απόσπασμα από τη συνέντευξη με το μαθητή του Πολύκαρπου Θωμά Χρήστου, για τη διαδικασία της προετοιμασίας και ολοκλήρωσης μιας φορητής εικόνας:

«Παίρναμε σανίδια...κάτ' απ' τα ξυλάδικα, ο γέρος τάφτιαχνε μονάχος του, τα πλάνιζε μονάχος του, τάκοβε, και ύστερα τα σπατουλάραμε, με στόκο. Σε ορισμένα, όταν ήτανε «σμιχτά», περνούσαμε κι ένα πανί από κάτω. Σμιχτά, δηλαδή δεν ήτανε μονοκόμματα. Τώρα ένα μέτρο-ενάμισυ μέτρο πλάτος το βρισκουμε, τότε περ' σότερο από τριανταπέντε-σαράντα πόντους ξύλο πλατύ δεν υπήρχε, κι ήθελε για μια εικόνα ογδόντα πόντους ή εξήντα πόντους... Τα κολλούσαμε με ψαρόκολλα, τα περνούσαμε με στόκο δυο-τρία χέρια, και μετά τα φήναμε να ξεραθεί καλά και μετά κάναμε το σχέδιο με το μολύβι πρώτα, και μετά το πρώτο χέρι, με διάφορα πινέλα. Ο χρόνος για να ολοκληρωθεί μια εικόνα εξαρτιόταν από τα πρόσωπα, από αυτά εξαρτιόταν και η τιμή πώλησης κάθε εικόνας: αν τώρα στοιχίζει μια εικόνα του Χριστού 100.000, η Παναγία, με το Χριστό μαζί, πρέπει να πληρωθεί 150.000, έτσι το είχαμε και τότε».

Η εντύπωση που έδινε ο Πολύκαρπος ήταν ενός ήρεμου, υπομονετικού, και μερακλή τεχνίτη, με βασική συμβουλή προς το μαθητή του «να μην είναι βιαστικός, να μη δουλεύει πολύ γρήγορα, να κυττάει να το φτιάχνει το έργο του καλύτερο, γιατί -έλεγε- δεν θα σου πουν, άμα δείξεις ένα έργο σου, πότε τόφκιασες, πόσο έκαμες για να το φκιάσεις, πόσες μέρες, αλλά τι έφκιασες... αυτό ο Πολύκαρπος το είχε ως αρχή».

Ένα εξάλλου χαρακτηριστικό του συνυφασμένο με την ίδια του την τέχνη, αλλά και αποτέλεσμα της διαπαιδαγώγησης που είχε δεχτεί από την οικογένειά του ήταν η βαθιά του πίστη και θρησκευτικότητα. Δεν είναι ίσως τυχαίο, ότι έμεινε προσηλωμένος στον κόσμο της εκκλησίας και δεν ασχολήθηκε καθόλου με την κοσμική ζωγραφική. Δεν επέτρεπε τις ύβρεις προς τα θεία, στο τραπέζι κάνανε πάντοτε το σταυρό, το καντήλι στο σπίτι του επέμενε -ακόμη και στα προχωρημένα του γηρατειά-, να το ανάβει ο ίδιος πρωί και βράδυ μπροστά σε μια πολυάριθμη σειρά από εικόνες αγίων, με πρωτεύουσα τη θέση του Αγίου Αθανασίου, του προστάτη των Χιονιάδων. Ακόμη αντέγραφε κείμενα με θρησκευτικό περιεχόμενο, που τον συγκινούσαν ιδιαίτερα⁴⁰.

40. Στο πίσω μέρος τυπωμένης ασπρόμαυρης εικόνας της Αναστάσεως, κομμένης απο κάποιο έντυπο, την οποία προφανώς χρησιμοποίησε ως πρότυπο, ο Πολύκαρπος έχει αντιγράψει σε εξαιρετική ορθογραφία και καλλιγραφία: «Εγώ Ειμί το φως του κόσμου ο ακολουθών εμοί ου μή περιπατήσει εν τη σκοτειά (sic) αλλ' έξει το φως της ζωής». Και εν συνεχεία: «Δεύτε προς με πάντες οι κοπιώντες και πεφορτισμένοι, καγώ αναπαύσω υμάς. Άρατε τον ζυγόν μου εφ' υμάς, και μάθετε απ' εμού ότι πράος ειμί και ταπεινός τη καρδιά και ευρήσετε ανάπαυσιν ταις ψυχαίς υμών. Ο

Ο Πολύκαρπος δεν είναι προμιτίφ. Είναι φανερό ότι καθ' όλη την επαγγελματική του ενασχόληση με την αγιογραφία απέκτησε μια καλλιτεχνική παιδεία κι ότι προσπάθησε να αξιοποιήσει όσα του προσφέρθηκαν. Δημιουργεί μελετώντας και αντιγράφοντας παραστάσεις αγίων από έγχρωμες λιθογραφίες, με ρωσική την προέλευσή τους (όπως επιβεβαιώνουν οι υπότιτλοι και οι ονομασίες των αγίων προσώπων, που είναι γραμμένοι στη ρωσική γλώσσα), σε μεγέθη καρτ - ποστάλ ή και πολύ μεγαλύτερα. Μεγεθύνει αυτές τις εικόνες -όπως επιβεβαιώνεται από σχέδιά του που σώζονται- με τετραγωνάκια (φωτ. 3). Χρησιμοποιεί ακόμη ως πρότυπα ασπρόμαυρες εικόνες από ρωσικό βιβλίο του 1895⁴¹, έχει στη συλλογή του επίσης ασπρόμαυρες εικόνες αγίων, που κόβει από θρησκευτικού περιεχομένου βιβλία, καθώς και καρτ - ποστάλ ιταλικής και γερμανικής προελεύσεως με θρησκευτικά θέματα, και ένα εικονογραφημένο τεύχος του περιοδικού «Η Εικονογραφημένη»⁴², όπου και παραστάσεις σκηνών από τα Άγια Πάθη.

Τα έργα του τα φιλοτεχνεί με βάση τις συμβουλές που μελετάει. Κυρίως πολυδιαβάξει τη γνωστή «*Ερμηνείαν των ζωγράφων ως προς την εκκλησιαστικήν ζωγραφίαν υπό Διονυσίου του ιερομονάχου και ζωγράφου του εκ Φουρνά των Αγράφων*» σε έκδοση του 1885 (φωτ. 4)⁴³. Η παρατήρηση, ότι πολυδιαβάξει, στηρίζεται στη φθαρμένη από την πολυχρησία κατάσταση, που έχει φτάσει το βιβλίο ως τις μέρες μας, στην κατοχή του εγγονού του Ευριπίδη. Είναι ακόμη αξιοπρόσεκτο ότι στο μπροστινό εσώφυλλο του βιβλίου ο Πολύκαρπος αντιγράφει με καλλιγραφία και καλή σε γενικές γραμμές ορθογραφία ένα μακροσκελές αγιολογικό κείμενο, ενώ στο πίσω εσώφυλλο σημειώνει με προσοχή τα πιο σημαντικά γεγονότα της ζωής του, τη γέννησή του, τον πρώτο του γάμο, τις γεννήσεις των παιδιών του, τους θανάτους των προσφιλών του γονιών, τους θανάτους κάποιων από τα παιδιά του (γεγονότα που ήδη αναφέραμε παραπάνω), σαν και να είναι αχώριστος με το βιβλίο αυτό.

γαρ ζυγός μου χρηστός και το φορτίον μου ελαφρόν εστί». Και εν συνεχεία: «Πάντα μοι παρεδόθη υπό του Πατρός μου και ουδείς επιγιγνώσκει τον υιόν ειμή ο πατήρ ουδέ τον Πατέρα τις επιγιγνώσκει, ειμή ο υιός παραδότη υπό του Πατρός».

41. Βλ. σημ. 37 παραπάνω.

42. «Ιδρυθέν το 1904, εκδιδομένη (sic) άπαξ του μηνός δεκαεξασέλιδος, μεθ' εβδομαδιαίου δεκαλέπτου εικονογραφημένου συμπληρώματος, Διευθυντής Δ. Βρατσάνος, αριθ. φύλλου 49, έτος Α', Περίοδος Β', εν Αθήναις 26 Μαρτίου 1917».

43. «Συγγραφέισα εν Άθωνι τω 1458, Έκδοσις Δευτέρα, Υπό Ανέστη Κωνσταντινίδου, Εν Αθήναις, Εκ των καταστημάτων «Ανδρέου Κορομηλά» και «Κοραή», 1885». Για τη ζωή του Διονυσίου βλ. Κ. Θ. Δημαρά, «Θεοφάνους του εξ Αγράφων βίος Διονυσίου του εκ Φουρνά», *Ελληνικά*, 10 (1937-1938), σ. 213-272. Γνωρίζουμε πάντως ότι εκτός από την Ερμηνείαν του Διονυσίου οι Χιονιαδίτες αγιογράφοι συμβουλευόνταν ακόμη την «Ερμηνείαν εις την επιστήμην των ζωγράφων» ανωνύμου, την οποία παρουσίασε στην εργασία του ο ιερέας Παΐσιος, ό.π., σ. 114-134.

Σ' όλη την επαγγελματική του σταδιοδρομία δεν ακολουθεί στην εργασία του τις προσωπικές του προτιμήσεις (παρά μόνο όταν πρόκειται για φορητές εικόνες, που μπορεί να διαθέσει έτοιμες). Γνωρίζεται με τους αποδέκτες των έργων του, αναπτύσσει μαζί τους προσεκτικά σχέσεις, που τις διατηρεί με σεβασμό, συχνά επανέρχεται με έργα του στον ίδιο τόπο, πραγματοποιεί τις παραγγελίες μεν των πελατών του, δεν υπακούει όμως σε υποδείξεις τους, αν αφορούσαν παράβαση κανόνων της τέχνης του, αλλαγές π.χ. στα χρώματα των ενδυμάτων των αγίων προσώπων (το «θέλοντας ο βλάχος μη θέλοντας ο ζωγράφος, φόρεσε κι εσύ Χριστέ μου κόκκινα τσαρούχια», δεν ίσχυε γι' αυτόν, κατά την παρατήρηση του Θωμά Χρήστου). Τις παραγγελίες κυρίως δέχεται από τον αγροτικό κόσμο των ηπειρώτικων χωριών με την έντονη θρησκευτικότητα, κι αργότερα από τα στρώματα της φτωχολογιάς των Ιωαννίνων, που δεν έχουν καμιά ιδιαίτερη λόγια παιδεία, ούτε, βέβαια, γνώση της δυτικής τέχνης. Η οικονομική δυπραγία τους στρέφει άλλωστε και αναγκαστικά προς τους συντοπίτες τους καλλιτέχνες, με τους οποίους μπορούν να παζαρέψουν καλύτερα⁴⁴. Πάντως -όπως όλοι οι αγιογράφοι του καιρού του- για τα έργα του ο Πολύκαρπος έκανε «παζάρια»: «Παραγγελίες εκεί έπαιρνε στο εργαστήρι, κόσμος ερχότανε, πήγαινε κι ο ίδιος στα χωριά μόνος του, τον ειδοποιούσανε και πήγαινε και συμφωνούσανε... σχεδόν παζάρια γινότανε, αλλά πάντοτε, απ' ό,τι θυμούμαι -λέει ο γιος του-, συμφωνούσανε, γιατί εκείνος που είχε σκοπό να κάμει μία εικόνα, την έκανε». Μόνο με τους συγχωριανούς του δεν ανέπτυξε επαγγελματικές σχέσεις, αφού η παράδοση όλων των Χιονιαδιτών -όπως μας πληροφορεί ο γιος του- επέβαλλε: «όλοι οι αγιογράφοι να δωρίζουν από μια εικόνα στο χωριό, κι αυτό ήτανε. Και κανένας δεν φαίνεται πουθενά να πήρε χρήματα και να φκιάσει την τάδε εικόνα στο χωριό»⁴⁵. Την επωνυμία του τη χαίρεται. Χρησιμοποιούσε σφραγίδα με το όνομά του και την καταγωγή του και, όπως όλοι οι συγχωριανοί ομότεχνοί του, υπέγραφε τα έργα του με σιγουριά, προσθέτοντας πάντοτε και το αρχικό από το πατρώνυμό του (ή και ολόκληρο το όνομα), και σημείωνε κατά κανόνα και την καταγωγή του ποικιλότροπα («εκ κώμης Χιονιάδων», «εκ Χιονιάδων», «εκ Χιονιάδων Κονίτσης», «Χιοναδίτου»)⁴⁶, καθώς και την ημερομηνία ή μόνο τη χρονολογία που ζωγράφισε, τους δωρητές της εικόνας, όταν επρόκειτο για δωρεές, ή τα ονόματα των επιτρόπων της εκκλησίας, που επέβλεπαν τις αγιογραφίες. Από την εργασία του ιερέα Παϊσίου μας είναι γνωστές 24 επιγραφές⁴⁷. Δίω ενδεικτικά παραδείγματα:

44. Βλ. Πετρή, ό.π., σ. 217-271, το εκτενές κεφάλαιο «Άνθρωποι και τρόποι ζωής».

45. Πρβλ. Μακρή, ό.π., σ. 12, όπου επίσης σχολιάζεται η διαπίστωση ότι: «Οι ζωγράφοι των Χιονιάδων, με το τόσο πλούσιο έργο, ελάχιστα δείγματα της τέχνης τους άφησαν στο δικό τους χωριό: λίγες και μεταγενέστερες τοιχογραφίες στην εκκλησία του Αγίου Αθανασίου, μερικές φορητές εικόνες και ούτε ένα διακοσμημένο σπίτι».

46. Όπως συνήθιζαν να κάνουν όλοι οι Χιονιαδίτες ομότεχνοί του. Βλ. Μακρή, ό. π., σ. 20.

47. Βλ. Παΐσιο, ό. π., σ. 83 - 100.

1. «Έργον Π(ολυκάρπου) Α. Ζωγράφου Χιονιαδίτου. 7/βρίου 2», σε εικόνα του Μεγάλου Αρχιερέως πάνω σε μουσαμά, στο παρεκκλήσι της Αγίας Παρασκευής Χιονιάδων, το έτος 1895. 2. «Πολύκαρπος Α. Αγιογράφος ήλθεν ενταύθα και εργάσθη ιστορήσας τους Ευαγγελιστάς Εν έτη σωτηρίω 1900 Ιουλίου 5», στην εικόνα των Ευαγγελιστών, στο ναό του Αγίου Αθανασίου στο Μονοδένδρι Ζαγορίου. 3. «Εγράφησαν αι παρούσαι εικόναι των εξ κωλωνών τη επιμελεία του επιτροπεύοντος Θεοχάρη Πανταζη 1900 Ιουλίου 17 Χειρ Πολυκάρπου Αναστ. Ζωγράφου Χιονιαδίτου», πάνω σε έναν από τους έξι κίονες που υποβαστάζουν τον τρούλλο του ίδιου ναού στο Μονοδένδρι. 4. «Δι' εξόδων Παναγιώτου Κολιού εις μνημόσυνον. Τη επιμελεία του επιτρόπου Θεοχάρους Πανταζή Έργον Πολυκάρπου Α. Ζωγράφου εκ κώμης Χιονιάδων. 1900 Νοεμβρίου 11», στην εικόνα του Αρχιστρατήγου Μιχαήλ απέναντι του Αρχιερατικού Θρόνου, στον Ι. Ν. του Αγίου Αθανασίου στο Μονοδένδρι Ζαγορίου. 5. «Δι' εξόδων Ιωάννου Νικολαΐδου 1905 Απριλίου 3 Έργον Πολυκάρπου Αν. Ζωγράφου εκ κώμης Χιονιάδων», στην εικόνα της Ζωοδόχου Πηγής στον ίδιο Ναό. 6. «Χ.Μ. 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1914 ΔΑΠΑΝΗ ΚΩΣΤΑ Χ. ΜΟΥΖΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ ΣΥΖΥΓΟΥ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ 1915» Έργον Πολυκαρπου Αν. Χιονιαδίτου, στην εικόνα των Ταξιαρχών στο Τέμπλο στο Παρεκκλήσι των Ταξιαρχών στο χωριό Δεσποτικό των Κουρέντων. 7. «Έργον Π(ολυκάρπου) Αν. Χιονιαδίτου 1916», στην Ωραία Πύλη του Ι.Ν. Αγίου Αθανασίου στο χωριό Αετόπετρα. 8. «Δαπάνη Ηλία Ιω. Μιχαήλ, Έργον Πολυκάρπου Α. Χιονιαδίτου» στην εικόνα των Τριών Ιεραρχών στο Τέμπλο του Ι.Ν. Αγ. Νικολάου στο χωριό Λιγοψά Ζίτσης, *αχρονολόγητο* (επίσης -κατά τον Παΐσιο- έργα του Πολυκάρπου είναι ακόμη και οι εικόνες του Προδρόμου και της Αγίας Παρασκευής, στο τέμπλο του Παρεκκλησιού της Αγ. Παρασκευής στο ίδιο χωριό). 9. «Έργον Πολυκάρπου Αν. Χιονιαδίτου 1924», στην εικόνα του Αγ. Αθανασίου στο Τέμπλο του Ι.Ν. Αγ. Αθανασίου στο Δελβινάκι. 10. «Δαπάνη Νικολάου Γ. Κοντογιάννη και μητρός αυτού Ευφροσύνης Έργον Πολυκάρπου Α. Ζωγράφου Χιονιαδίτου 1925», σε μεγάλη εικόνα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη δυτική πλευρά του κυρίως ναού, πάνω από την είσοδο του γυναικωνίτη στον Ι. Ν. Αγ. Μηνά στο χωριό Δίκορφο Ζαγορίου., κ. ά.

Τα έργα που άφησε μετά το θάνατό του στο γιο του Αναστάσιο είναι *ανυπόγραφα* (Ίσως ήταν ένα είδος «στοκ». Θα τα υπέγραφε, σε περίπτωση παραγγελίας, μαζί με την αναγραφή του ονόματος του πελάτη). Αρκετά από αυτά εκείνος και η σύζυγός του Ελένη έχουν δωρίσει σε εκκλησίες κυρίως του Δελβινακίου, τόπου διαμονής τους σήμερα. Πρόκειται για τις εξής εικόνες: 1. Του Αγίου Γεωργίου του Δρακοντοκτόνου ζωγραφισμένη μάλιστα πάνω σε τσίγκο, στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου. 2. Του Προφήτη Ηλία στον ναό του Αγίου Κωνσταντίνου. 3. Του Αγίου Νικολάου, στο ναό του Αγίου Νικολάου. 4. Έναν Επιτάφιο και 5. Εικόνα της Αναστάσεως, στον κεντρικό ναό της Κοιμήσεως της

Θεοτόκου. 6. Εικόνα της Αναστάσεως στον Άγιο Γρηγόριο. 7. Έναν Εσταυρωμένο σε ξύλο, σε εκκλησία του Μονοδενδρίου Ζαγορίου.

Στην κατοχή ακόμη του Αναστασίου Ζωγράφου και των γιων του, Πολύκαρπου και Κωνσταντίνου, βρίσκονται σήμερα: 1. Εικόνα του Χριστού που ευλογεί τα παιδιά 2. Εικόνα του Άρχοντος Μιχαήλ (φωτ. 5). 3. Δύο εικόνες του Ιωάννου του Προδρόμου (φωτ. 6). 4. Εικόνα της Αναστάσεως (φωτ. 7). 5. Εικόνα του Μεγάλου Αρχιερέως (φωτ. 8). 6. Εικόνα του Αγίου Νικολάου (φωτ. 9). 7. Εικόνα της Παναγίας με το Βρέφος (φωτ. 10) και 8. Δύο ημιτελείς εικόνες, του Αγίου Γεωργίου του Νεομάρτυρα του εξ Ιωαννίνων και της Δευτέρας Παρουσίας και 9. Ένας Επιτάφιος. Αναφέρω ακόμη την ύπαρξη σ' αυτή την ιδιωτική συλλογή μιας εικόνας του Θεού, που δεν αποτελεί έργο του Πολύκαρπου Ζωγράφου αλλά άλλου αγιογράφου, του Κωνσταντίνου Βεζιρόπουλου, με τόπο προέλευσής του, όπως αναγράφεται, τη Σμύρνη και χρονολογία το 1905, που υποδηλώνει επικοινωνίες του Πολύκαρπου με ομοτέχνους του εκτός των γεωγραφικών ορίων της Ηπείρου.

Τα χρόνια της Κατοχής, προς τη δύση της ζωής του (φωτ. 11), σήμαιναν για τον Πολύκαρπο Ζωγράφο οικονομική δυσπραγία, αφού οι παραγγελίες από τα χωριά ήταν λιγοστές και η αμοιβή κυρίως σε είδος, στο δυσεύρετο σιτάρι.

Πέθανε στις 10 Ιουλίου του 1953, σε ηλικία 79 χρονών, στους Χιονιάδες, αφού βασανίστηκε από τον καρκίνο.

Δύο χρόνια πριν από το θάνατό του συνέταξε ιδιόχειρη διαθήκη, με την οποία άφηνε κληρονόμο του το γιο του Αναστάσιο .

Του κειμένου της διαθήκης προηγείται η σφραγίδα του αγιογράφου:

ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΣ ΑΝ. ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΕΚ ΧΙΟΝΙΑΔΩΝ ΚΟΝΙΤΣΗΣ

«Εν Χιονιάδες της Επαρχίας Κονίτσης του Νομού Ιωαννίνων του Ελληνικού Βασιλείου. Εν Χιονιάδες και εν τη οικία μου η οποία ευρίσκετε εις την οδόν Αλωνίων όπου κατοικώ, σήμερον την 18ην του Μηνός Ιανουαρίου του έτους 1951 χίλια ενιακόσια πενήκοντα ένα ημέραν της εβδομάδος Τετάρτην και ώραν δεκάτην ο υποφενόμενος Πολύκαρπος Αναστ. Ζωγράφος. αναλογιζόμενος τον εις πάντα άνθρωπον άφευκτον θάνατον. και επιθυμώ να διαθέσω εγκαίρως την περιουσίαν μου διά τον χρόνον μετά τον θάνατόν μου, συνέταξα και υπέγραψα ιδιόχειρως την παρούσαν μου Διαθήκην, και διαθέτω γενικόν κληρονόμον εις όλλην μου την περιουσίαν την ευρισκομένην εν τω χωρίω μου Χιονιάδες πάσαν μου κινητήν και ακίνητον περιουσίαν εις τον Υιόν μου Αναστάσιον Που Ζωγράφον. και παραγγέλω τον κληρονόμον μου όπως κάμει τα έξοδα της κηδείας μου και όλα τα μνημόσυνα κατά διατάξεις της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας. προσέτη παραγγέλω αυτόν να δώση εφάπαξ Ιον εις την θυγατέραν μου Αγλαΐαν

Δραχμάς πενήκοντα 50. 2ον εις την θυγατέραν μου Μαγδαλινήν Δραχμάς πενήκοντα 50. 3ον εις τον υιόν μου Στέφανον Δρ. πενήκοντα 50. εφω συνέταξα ιδιοχείρως, και υπέγραψα την παρούσαν μου ιδιωτικήν Διαθήκην. και ευελπιστών ότι πάντες οι κληρονόμοι ανεξαιρέτως, θα σεβασθώσιν ταύτην.

.....ο διαθέτης Πολύκαρπος Αναστ. Ζωγράφος» (φωτ. 12).

1. Ο Πολύκαρπος Ζωγράφος σε νεανική ηλικία (η φωτογραφία ανήκει στο γιο του Αναστάσιο Π. Ζωγράφο).

2. Αναμνηστική φωτογραφία του Πολύκαρπου Ζωγράφου (στην άκρη δεξιά) με Χιονιαδίτες ομοτέχνους του.

3. Ένα από τα πολλά προσχέδια του Πολύκαρπου που σήμερα βρίσκονται στην κατοχή του γιου του Αναστάσιου Ζωγράφου.

4. Το εσώφυλλο της «Ερμηνείας των ζωγράφων» του Διονυσίου του εκ Φουρνά. Το βιβλίο (έκδοση του 1885) ανήκει σήμερα στον Ευριπίδη Στεφ. Ζωγράφο, εγγονό του Πολύκαρπου.

ΕΡΜΗΝΕΙΑ
ΤΩΝ
ΖΩΓΡΑΦΩΝ

ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΝ ΖΩΓΡΑΦΙΑΝ

ΥΠΟ

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ
ΚΑΙ ΖΩΓΡΑΦΟΥ.

Τού εκ Φουρνά τῶν Ἀγράφων
(ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΑ ΕΝ ΑΘΩΝΙ ΤΩ 1458)

ΕΚΔΟΣΙΣ ΔΕΥΤΕΡΑ

ΥΠΟ

ΑΝΕΣΤΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚ ΤΩΝ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ «ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΟΡΟΜΗΛΑ» ΚΑΙ «ΚΟΡΑΗ»
ΑΝΕΣΤΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ

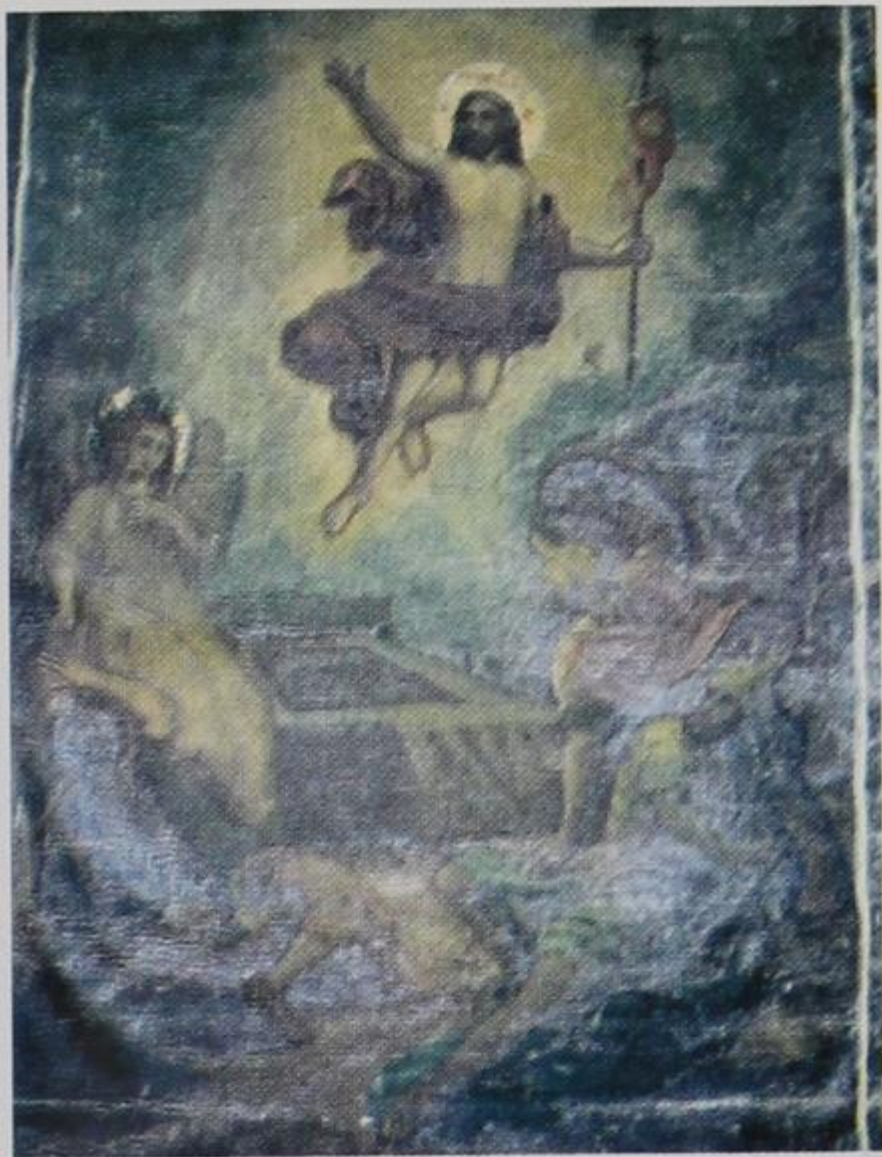
1885

5. Ο Αρχων Μιχαήλ

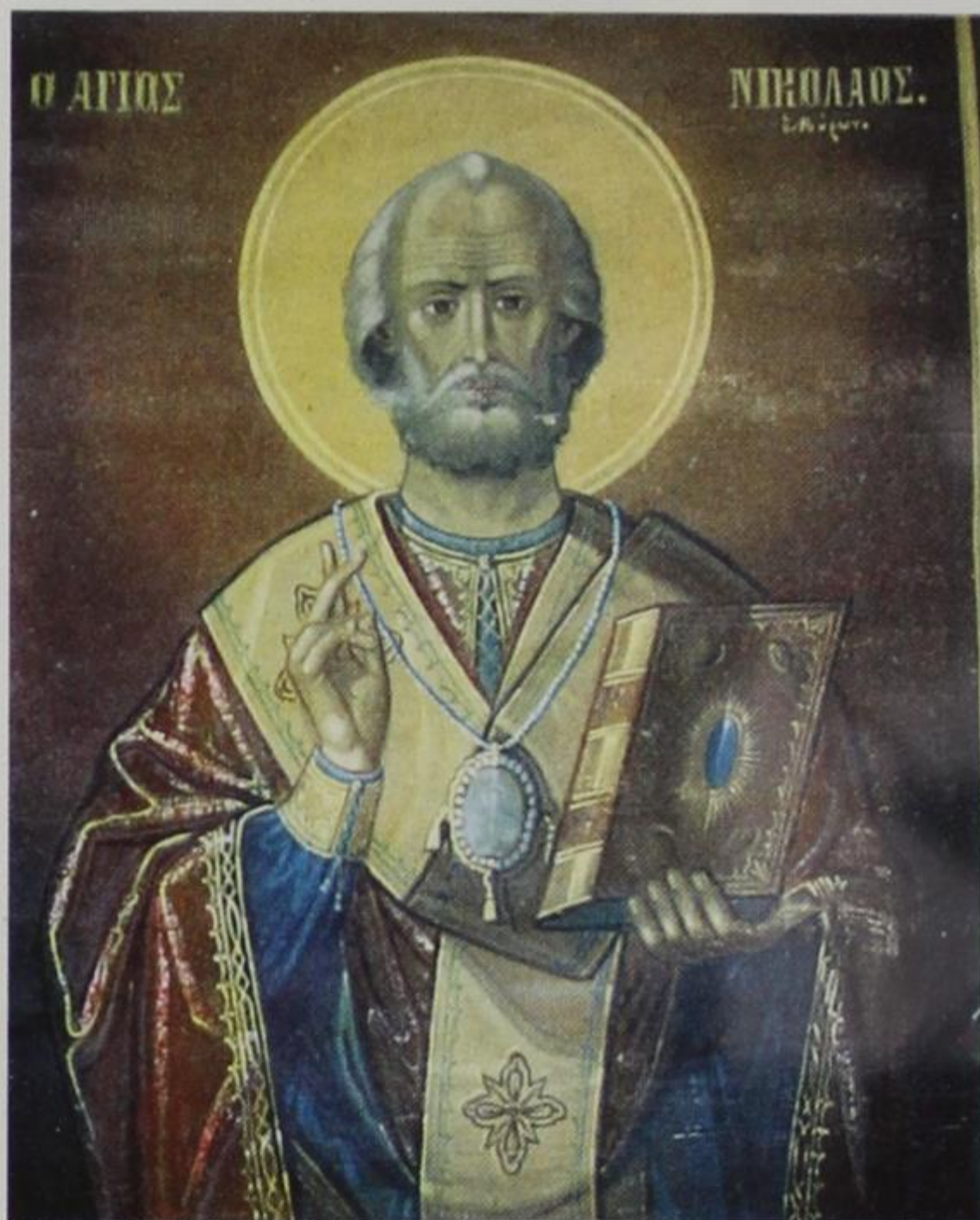
6. Ο Άγιος Ιωάννης
ο Πρόδρομος

7. Η Ανάστασις

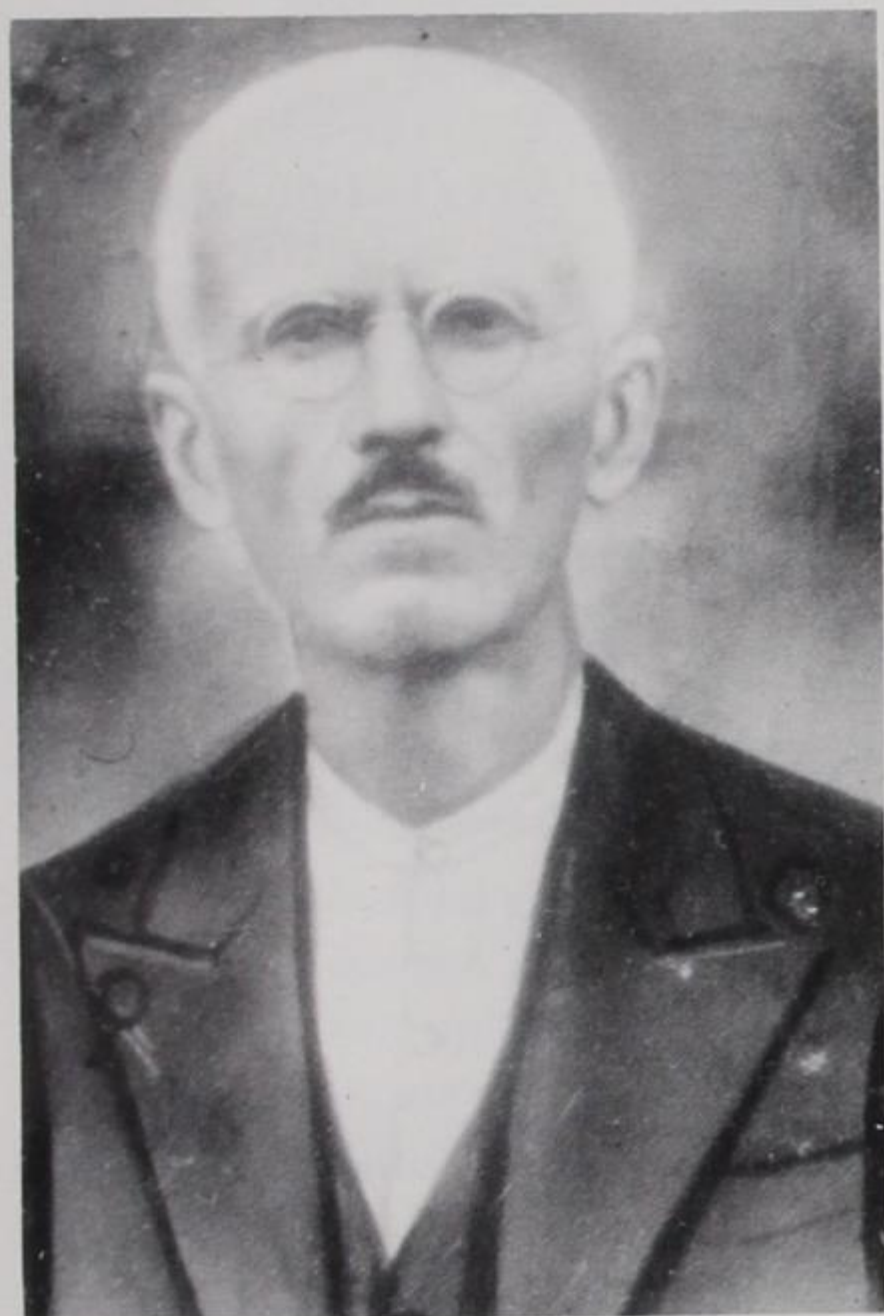

8. Ο Μέγας Αρχιερέυς

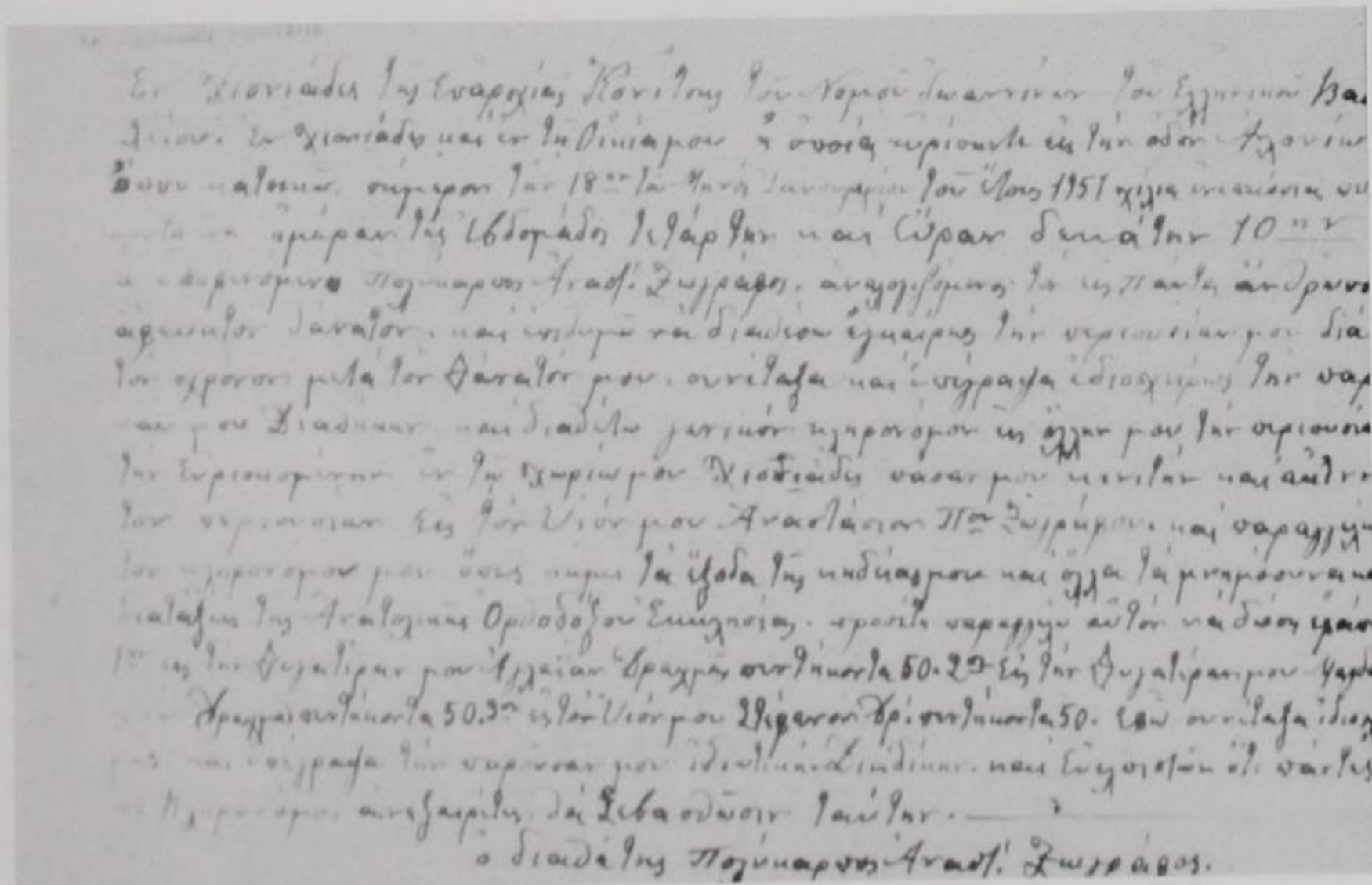

9. Ο Άγιος Νικόλαος

10. Η Παναγία
με το Βρέφος

11. Ο Πολύκαρπος Ζωγράφος σε γεροντική ηλικία.

12. Η ιδιόχειρη διαθήκη του Πολύκαρπου Ζωγράφου (σήμερα στην κατοχή του γιου του Αναστάσιου)

ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΑ ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ
“ΤΟ ΚΕΡΑΣΟΒΟ”.
Η ΕΠΙΒΙΩΣΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΙΚΗΣ
ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟ ΧΩΡΙΟ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ

Η παρούσα ανακοίνωση αποτελεί ένα μικρό δείγμα μίας ευρύτερης έρευνας, που έχει πραγματοποιηθεί στα πλαίσια εκπόνησης διδακτορικής διατριβής, με θέμα τις κοινωνικές και πολιτιστικές δραστηριότητες των εσωτερικών αποδήμων, που η ιδιαίτερη καταγωγή τους είναι από την Ήπειρο και τόπος εγκατάστασής τους η Αθήνα.

Οι Ηπειρώτες της Αθήνας σήμερα έχουν φτάσει τις 450.000 περίπου, σύμφωνα με εκτιμήσεις της Πανεπιστημιακής Συνομοσπονδίας Ελλάδας (Περ. *Το Κεράσοβο*, Απρ.-Ιουν. '93 : 15). Ο πιο πρόσφορος, εξάλλου, χώρος διερεύνησης του θέματός μου, λόγω της ομαδικότητας¹ που παρουσιάζει, είναι οι αδελφοότητες, οι σύλλογοι δηλ. που οργανώνουν οι απόδημοι ήδη από τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους στην πόλη². Οι ρυθμοί ίδρυσης των αδελφοτήτων ακολουθούν τους ρυθμούς πύκνωσης της εσωτερικής μετανάστευσης από τη δεκαετία

1. Το στοιχείο της ομαδικότητας παραμένει και σήμερα το αναμφισβήτητο γνώρισμα των λαογραφικών φαινομένων. Για την εξέλιξη της θεωρίας σχετικά με τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των λαογραφικών φαινομένων σήμερα δες Μ. Γ. Μερακλής 1984 : 9-10 και 119-120.

2. Για τη φυσιογνωμία και τις δραστηριότητες των ηπειρωτικών συλλόγων που συστήθηκαν από τα μέσα του 19ου αι. ως τα μέσα της δεύτερης δεκαετίας του 20ου αι. στην Κων/λη, Αίγυπτο, Αμερική, Παραδουνάβιες χώρες, Αθήνα και Πειραιά βλέπε Στέφανου Μπέττη 1984 : 201-328.

3. Η έρευνα έχει θέμα τις κοινωνικές και πολιτιστικές δραστηριότητες των Ηπειρωτικών αδελφοτήτων, συλλόγων, ομοσπονδιών της Αθήνας. Το ερωτηματολόγιο περιλαμβάνει τις εξής θεματικές ενότητες :

1. Ονομασία και έδρα του σωματείου.
2. Σκοποί ιδρύσεως του σωματείου.
3. Κοινωνικές δραστηριότητες στον τόπο καταγωγής.
4. Πολιτιστικές δραστηριότητες στον τόπο καταγωγής.
5. Κοινωνικές δραστηριότητες στον τόπο εγκατάστασης.
6. Πολιτιστικές δραστηριότητες στον τόπο εγκατάστασης.
7. Εκδοτική δραστηριότητα.
8. Οργάνωση του σωματείου.
9. Οικονομική πολιτική του σωματείου.
10. Γενικές ερωτήσεις.

• Καταρχάς έχει προκύψει μία ευρύτατη ποσοτική ανάλυση του πραγματολογικού υλικού, η οποία δίνει μια πρώτη εικόνα της δράσης των ηπειρωτικών συλλόγων τόσο στο χώρο της γενέτει-

του '50 και μετά. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την παραπάνω έρευνα³, το 30,4% των ηπειρωτικών σωματείων συστήθηκε κατά τη μεταπολεμική περίοδο (1951-1974) και το 32,6% την περίοδο της μεταπολίτευσης μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '80. Η έξοδος του πληθυσμού ήταν αποτέλεσμα του αδιεξόδου, στο οποίο είχαν περιέλθει οι τοπικές οικονομίες και κοινωνίες, εξαιτίας “των οικολογικών περιορισμών που τους επέβαλλε ο χώρος διαβίωσής τους” (Β. Νιτσιάκος, 1995 : 184), αλλά και των ιστορικών συνθηκών (καταστροφικές συνέπειες του Β' παγκοσμίου πολέμου, της κατοχής και του εμφυλίου). Οι αλληπάλληλες, εξάλλου, μετακινήσεις πληθυσμών από την αγροτική ύπαιθρο στα αστικά κέντρα είχαν ως αποτέλεσμα το συγχρωτισμό ομάδων προερχομένων από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα, φαινόμενο που έλαβε τη μεγαλύτερη διάστασή του στην Αθήνα. Για να μπορέσουν να επιβιώσουν οικονομικά, αλλά και υπαρξιακά εν γένει, οι εσωτερικοί μετανάστες “σ' ένα περιβάλλον που δεν ήθελε να τους δει ισότιμα (Μ. Μερρακλής, 1989 : 2) συσπειρώνονταν αμυντικά μέσα στην πόλη με βάση και την πολιτιστική τους συνάφεια, η οποία και αναδείχθηκε ενοποιητικός, συνεκτικός παράγοντας. Δεν είναι τυχαίο ότι το 45% των συλλόγων στην Ελλάδα που οργανώνουν κοινωνικοπολιτιστικές δραστηριότητες κάθε είδους, είναι οι αδελφότητες ή οι σύλλογοι ετεροδημοτών γενικότερα (Γρ. Γκιζέλης κ.α. 1977: 31). Σχεδόν οι μισοί σύλλογοι στη χώρα μας ενδιαφέρονται να συντηρήσουν και να αναβιώσουν μορφές της παραδοσιακής πολιτιστικής ζωής τόσο στην ύπαιθρο όσο και στην πόλη. Η κοινωνική λαογραφία και ειδικότερα ο κλάδος της αστικής λαογραφίας⁴, που άρχισε να αναπτύσσεται στην Ελλάδα από τη δεκαετία του '70 και μετά, καλείται - με τη συμβολή της κοινωνιολογίας, της ιστορίας, της κοινωνικής ανθρωπολογίας και της κοινωνικής ψυχολογίας - να μελετήσει συστηματικά το φαινόμενο αυτό, δείγμα του οποίου αποτελεί, όπως είπα, η αδελφότητα Αγίας Παρασκευής Κόνιτσας.

Το Κεράσοβο - μετονομάστηκε αυθαίρετα, σύμφωνα με τους κατοίκους του, σε Αγία Παρασκευή το 1953, γι' αυτό και δεν αποδέχτηκαν την ονομασία αυτή (Β. Κιτσάκης 1985 : 11) — είναι ένα από τα μεγαλύτερα σε έκταση και πληθυσμό χωριά της επαρχίας Κόνιτσας. Γεωγραφικά τοποθετείται στους πρόποδες του Σμόλικα, στην κοιλάδα του Βουρκοπόταμου σε υψόμετρο 1050 μέτρα. Πολιτι-

ρας όσο και στο χώρο της αποδημίας. Αποτελείται από 96 μεταβλητές (variables), οι οποίες είναι κατηγορίες απαντήσεων σε ερωτήσεις ανοιχτού και κλειστού τύπου.

4. Ο Μ. Γ. Μερρακλής δίνει τον παρακάτω ορισμό για το αντικείμενο της Αστικής Λαογραφίας: “Η αστική λαογραφία εξετάζει τη ζωή των κατοίκων της πόλης, καθώς και των οικισμών στους οποίους έχει εισχωρήσει το πνεύμα της πόλης, στην οποία, εξάλλου, διαπιστώνεται επικράτηση του τρόπου ζωής της αστικής τάξης, ως άρχουσας τάξης”. Επισημαίνει την πολυπλοκότητα που χαρακτηρίζει τις σχέσεις της πόλης με την ύπαιθρο και τις αναπόφευκτες πολιτισμικές επιδράσεις ανάμεσα στους δύο χώρους. Δες : Μ. Γ. Μερρακλής 1988 : 61-88, Δ. Σ. Λουκάτος 1963. Εργασίες που αναφέρονται στην αστική λαογραφία του Ηπειρωτικού χώρου : Δ. Ράπτης 1989, Β.Γρ. Αυδίκος 1990, 1991, 1992, Κων. Μπάδα 1986. Για τις διαφοροποιήσεις αγροτικού και αστικού χώρου στο πλαίσιο της επιτόπιας έρευνας δες Μ. Γ. Βαρβούνης 1994 : 38-41.

σμικά ανήκει στην ομάδα των χωριών που, λόγω της επαγγελματικής ομοιογένειας που παρουσίαζαν την περίοδο της ακμής τους, ονομάστηκαν “μαστοροχώρια”. Ο πληθυσμός του χωριού ανερχόταν σε 1140 άτομα το 1958 (Ε. Μεντράς 1959 : 902), ενώ το 1985 οι μόνιμοι κάτοικοι υπολογίζονται μόλις σε 630 (Β. Κιτσάκης 1985 : 11-12). Οι σημερινές εκτιμήσεις του προέδρου της αδελφότητας (οι οποίες προσεγγίζουν ρεαλιστικότερα την πραγματικότητα από τις στατιστικές της Ε.Σ.Υ.Ε., στις οποίες εγγράφονται και οι απόδημοι μαζί με τους μόνιμους κατοίκους, προκειμένου να επιτύχει το χωριό μεγαλύτερη κατά το δυνατό κρατική επιχορήγηση) κατεβάζουν τον πληθυσμό του Κερασόβου σε 250 άτομα περίπου, ενώ “το μεσοχείμωνο που κατεβαίνουν στην Αθήνα οι ηλικιωμένοι να δουν τα εγγόνια τους και τα παιδιά τους είναι ακόμα λιγότεροι”.

Η οικονομία στηριζόταν στη γεωργική και κτηνοτροφική δραστηριότητα⁵ αυτοκαταναλωτικού χαρακτήρα, η οποία συμπληρωνόταν από τα εμβάσματα που έστελναν στις οικογένειές τους οι ομάδες των μαστόρων. Το 1958 υπολογίζεται ότι υπήρχαν 120 μαστόροι στο Κεράσοβο, δηλαδή αντιστοιχούσε ένας σε κάθε δύο οικογένειες (Ε. Μεντράς 1959 : 992). Οι κομπανίες των μαστόρων έφευγαν τον Οκτώβριο και επέστρεφαν στον οικισμό τον Ιούλιο⁶, όπου πανηγύριζαν την ημέρα της εορτής της προστάτιδας αγίας του χωριού, της Αγίας Παρασκευής (26 Ιουλίου). Κάθε συνάφι μαστόρων ταξίδευε σε συγκεκριμένη περιοχή κάθε χρόνο (Πωγώνι, Παραμυθιά, Φανάρι, Αγρίνιο, Άρτα, Πρέβεζα, Παρακάλαμο, αλλά και προς Λάρισα, Χάσια) (Απ. Γελαδάρης 1988 : 23). Οι Κερασοβίτες θυμούνται τους εαυτούς τους πάντα να μετακινούνται, είτε ως χτιστάδες είτε ως κυρατζήδες (αγωγιάτες). Εκμεταλλεύονταν ως κοινότητα και το δασικό πλούτο της περιοχής τους, τον οποίο πωλούσαν στη Θεσσαλονίκη, Κων/λη κ.α. Οι συναλλαγές τους γίνονταν συνήθως σε είδος μέχρι το Β΄ παγκόσμιο πόλεμο, κατά τη διάρκεια του οποίου γνώρισαν και τη μεγαλύτερη ακμή τους, καθώς το κατοχικό νόμισμα λόγω των συνεχών υποτιμήσεων είχε χάσει την αξία του. Έχτιζαν σπίτια στην Παραμυθιά, Ηγουμενίτσα και πληρώνονταν με λάδι, το οποίο αντήλλασαν στα Γρεβενά με σιτάρι και καλαμπόκι.

Η τοπική παραγωγή του Κερασόβου δεν επαρκούσε για τις ετήσιες ανάγκες του χωριού. Η κάθε οικογένεια διέθετε μια μικρή έκταση καλλιεργούμενης γης,

5. Στο σύνολο των 245 οικογενειών, που απάρτιζαν το 1958 το Κεράσοβο, αντιστοιχούσαν 53 ίπποι και ημίονοι, 145 αγελάδες εγχώριες, 4.617 κατσίκες και πρόβατα και 81 κυψέλες (Ε. Μεντράς 1959 : 990).

6. Οι Πυρσογιαννίτες μαστόροι έφευγαν από το χωριό τους τις Απόκριες και επέστρεφαν τα Χριστούγεννα (Β. Νιτσιάκος 1995). Ο Ε. Μεντράς σφάλει, όταν υποστηρίζει ότι και οι Κερασοβίτες χτιστάδες ακολουθούσαν την ίδια περιοδική κίνηση με τους Πυρσογιαννίτες (Ε. Μεντράς 1959 : 986). Δες και Β. Κιτσάκη 1985 : 18 : “(Οι Κερασοβίτες) φεύγανε τον Οκτώβριο και γυρίζανε τον Ιούλιο. Μένανε ίσα ίσα να θερίσουν τα χωράφια που είχαν σπείρει οι γυναίκες, να τα αλωνίσουν, να αμπαριάσουν για το χειμώνα και πάλι φεύγανε. Στα άλλα χωριά, όπως η Πυρσόγιαννη, οι μαστόροι φεύγανε την άνοιξη και γυρίζανε το φθινόπωρο”.

η οποία στην καλύτερη περίπτωση έφτανε τα 2-3 εκτάρια⁷. Έτσι κοινωνικές αντιθέσεις, που να οφείλονταν στη συγκέντρωση μεγάλης γαιοκτησίας από μια μειοψηφία του πληθυσμού, δεν πρέπει να υπήρχαν.

Δύο τυχαία γεγονότα, οι καταστροφικοί σεισμοί που έγιναν τον Αύγουστο του 1953 στα Επτάνησα και το Μάρτιο του 1957 στα μεγάλα αστικά κέντρα της Θεσσαλίας (Βόλο, Λάρισα, Τρίκαλα), δημιούργησαν άμεσες ανάγκες για ανοικοδόμηση των κατεστραμμένων σπιτιών. Αυτό στάθηκε αιτία να παραταθεί η εποχιακή μετακίνηση των μαστόρων μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '50⁸.

Ο περιορισμένος πάντως γεωργικός κλήρος και η έλλειψη ζήτησης οικοδόμων στις κοντινές επαρχίες, που άρχισε ήδη στη δεκαετία του '50 είναι οι δύο κύριοι λόγοι της μετατροπής της εποχιακής μετακίνησης των “κοδαραίων” σε εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση του πληθυσμού της κοινότητας” (Λ. Λελοβίτης 1962 : 741). Ο σημερινός πρόεδρος της αδελφότητας μας δίνει μια χαρακτηριστική εικόνα της εγκατάστασης των πρώτων μεταναστών στην Αθήνα : “Όταν ξεκίνησε (η μετανάστευση) ήταν περίπου δέκα άτομα εδώ, που εργαζόνταν ως οικοδόμοι. Μόνο ένας-δυο ήταν που κάνανε άλλη δουλειά, ένας έμπορος, κάποιος ήταν ταμίας σ' ένα αρτοποιείο. Και ήρθαμε εδώ, στην Κυψέλη, στο Μαρούσι και τον Πειραιά. Σκορπισμένοι και τότε, σκορπισμένοι και τώρα. Οι περισσότεροι όμως είμαστε στην Κυψέλη, γι' αυτό και τα γραφεία της αδελφότητας είναι εδώ... Η μεγάλη μετακίνηση άρχισε από το 1959 και ύστερα. Άλλοι φεύγανε για Γερμανία, άλλοι για Αυστραλία, Καναδά, Αμερική και βάλε. Φεύγαν γιατί δε μπορούσαν να ζήσουν στο χωριό. Δε χτίζονταν σπίτια, μετά ο τόπος είναι φτωχός και δεν παράγει, όπως οι άλλες αγροτικές περιοχές” (συνέντευξη 13/1/95).

Οι πρώτοι είκοσι απόδημοι Κερασοβίτες ίδρυσαν την αδελφότητα της Αθή-

7. Συγκεκριμένα 48 οικογένειες διέθεταν επιφάνεια καλλιεργούμενης γης κάτω από 1 εκτάριο, 145 από 1-2 εκτάρια και 52 οικογένειες από 2-3 εκτάρια (Ε. Μεντράς 1959 : 991).

8. Οι σεισμοί που έγιναν τον Αύγουστο του 1953 στα Επτάνησα είχαν σαν αποτέλεσμα να καταστραφούν 11.182 σπίτια στην Κεφαλλονιά, 1741 στην Ιθάκη και 25.323 στη Ζάκυνθο. Η ανάγκη για την ανέγερση καινούργιων κατοικιών για τους άστεγους Επτανήσιους έσπρωξε τους Κερασοβίτες μαστόρους στα Επτάνησα. Καθοριστικός για την επαγγελματική τύχη των Κερασοβιτών στάθηκε και ο σεισμός που έπληξε στις 8/3/1957 τα μεγάλα αστικά κέντρα της Θεσσαλίας, εξαιτίας του οποίου κατέρρευσαν 6.000 σπίτια, αφήνοντας άστεγους 60.000 ανθρώπους (Χρονικό του 20ου αιώνα : 884). “Τότε στο χωριό σχεδόν οι περισσότεροι μαστόροι εργαζόνταν στη Θεσσαλία. Αλλά και πάντα πήγαιναν εκεί, σ' όλη τη Θεσσαλία.” (Συνέντευξη με τον πρόεδρο της αδελφότητας 13/1/95).

9. Ο πληθυσμός της επαρχίας Κόνιτσας το 1951 υπολογίζεται σε 13.915 άτομα, από τα οποία τα 1270 μετανάστευσαν στο εσωτερικό της χώρας μέχρι το 1961 και 314 στο εξωτερικό. Ενδεικτικό της αυξανόμενης μεταναστευτικής τάσης του πληθυσμού είναι ότι ο αριθμός των μεταναστών το 1961 παρουσιάζεται ίσος περίπου με τον αντίστοιχο της υπόλοιπης 9ετίας (1952-1960). (Λ. Λελοβίτης 1962 : 74). Η εσωτερική μετανάστευση από το νομό Ιωαννίνων το διάστημα 1951-63 υπολογίζεται σε 10.303 άτομα (Γ. Πατσούρος 1964 : 429).

νας το 1959¹⁰, με τη επωνυμία «Αδελφότης Αγίας Παρασκευής “Το Κεράσο-βον”». Οι σκοποί της σύστασης του συλλόγου ορίζονται ότι είναι “η πατριωτική ένωση των εν Αθήναις Πειραιεί και λοιπαίς πόλεσι της Ελλάδος εξ Αγίας Παρασκευής Κονίτισης καταγομένων, η ανάπτυξις πνεύματος συναδελφώσεως και αλληλεγγύης μεταξύ αυτών, η υλική και ηθική ενίσχυσις της γενέτειρας Αγίας Παρασκευής Κονίτισης και η εκτέλεσις εν αυτή κοινοφελών έργων αποσκοπού-ντων εις την προαγωγήν και εξυπηρέτησιν της Κοινότητος ως και η ηθική ενί-σχυσις αναξιοπαθούντων συγχωριανών μας” (αναθεωρημένο καταστατικό, άρθρο 2ο, 25/9/1979).

Με την πάροδο των ετών και τον επαναπατρισμό - στην Αθήνα, όχι στο χω-ριό - αρκετών μεταναστών του εξωτερικού, η αδελφότητα της Αθήνας εξελίχθη-κε στην πιο δυναμική ομάδα του πληθυσμού του Κερασόβου, η οποία στη δεκα-ετία του '80 έχει να επιδείξει αξιόλογο έργο (μέχρι τότε η δράση της περιοριζό-ταν στις συνήθεις κοινωνικές εκδηλώσεις των αδελφοτήτων, όπως η κοπή της πρωτοχρονιάτικης πίτας, ο αποκριάτικος χορός, συνεστιάσεις, οικονομική και ηθική ενίσχυση απόρων συγχωριανών τους). Η δραστηριότητά της επεκτείνεται και στη δεκαετία του '90, μολονότι αρχίζουν να παρατηρούνται έντονα τα σημά-δια της κρίσης των συλλόγων ετεροδημοτών, κυρίως λόγω της έλλειψης συμμε-τοχής των μελών τους.

Το 1981 προσχωρούν στην Ομοσπονδία Αδελφοτήτων Επαρχίας Κόνιτσας, η οποία έχει στόχους κυρίως αναπτυξιακούς, την παρεμπόδιση ή έστω την επι-βράδυνση της δημογραφικής ερήμωσης των 41 χωριών και του Δήμου Κόνιτσας (συνέντευξη 3/1/95). Η έννοια της “ανάπτυξης” στους Κερασοβίτες αρχικά συν-δέθηκε με την επισκευή των πατρικών κατοικιών στο χωριό ή με το χτίσιμο νέων σπιτιών, των λεγόμενων “αμερικάνικων”, τα οποία τις περισσότερες φορές δεν ακολουθούν την παραδοσιακή αρχιτεκτονική, κυρίως για λόγους οικονομικούς και ευκολίας (Χρυσ. Τζίνας 1994 : 4). Το μεταναστευτικό συνάλλαγμα, άλλωστε, την περίοδο 1971-1981 επενδύεται αποκλειστικά στην οικοδομή (Β. Ζωγράφος 1981 : 29).

Το πιο σημαντικό, συλλογικό αναπτυξιακό έργο της δεκαετίας του '80 ήταν η κατασκευή ενός διώροφου κτηρίου στο χωριό με πολλαπλές λειτουργίες (ξενώ-νας, καταστήματα, γραφεία, αποθήκες). Η κατασκευή του, που στοίχισε 25 εκατ., πραγματοποιήθηκε χάρη στην κινητοποίηση όλων των κοινωνικών δυνά-

10. Ο πρώτος πρόεδρος της αδελφότητας Κερασοβιτών της Αθήνας Λάζαρος Κωνσταντινίδης αναφέρει ότι η ίδρυσή της έγινε ύστερα από ένα γλέντι που είχαν οργανώσει οι πρώτοι απόδημοι στο Μπραχάμι. Ήθελαν να δημιουργήσουν κι αυτοί μία αδελφότητα δική τους “όπως είχαν τα πε-ρισσότερα χωριά των Ιωαννίνων και προ παντός της Θεσπρωτίας. . . Εν τω μεταξύ ήλθαν και άλλοι χωριανοί, οι οποίοι εγγράφησαν στην Αδελφότητα καθώς και στη χώρα Τριφυλλίας, Κιάτο, Βέλο και Καμμένα Βούρλα “ (Λάζαρος Κωνσταντινίδης 1993 : 2).

μεων του Κερασόβου και κυρίως της αδελφότητας της Αμερικής¹¹, του Αναγκαστικού Συνεταιρισμού Κοινής Χορτονομής και με την εξασφάλιση ενός δανείου 5 εκατ. από το Υπουργείο Γεωργίας (Β. Κισάκης 1985 : 15-16, περ. "Το Κεράσοβο" φ.1, Ιουλ.-Αυγ. 1983 : 6). Με παρόμοιες κατασκευές κτηρίων στον τόπο ιδιαίτερης καταγωγής έχουν ασχοληθεί - σύμφωνα με την έρευνα που διενεργήσαμε - μόνο το 26,1% των ενεργών ηπειρωτικών αδελφοτήτων (οι ενεργές ηπειρωτικές αδελφότητες στην Αθήνα σήμερα υπολογίζονται ότι αποτελούν το 1/3 περίπου του συνόλου των ηπειρωτικών σωματείων που ιδρύθηκαν από τις αρχές του 20ου αι.). Αξίζει να σημειωθεί ότι η περάτωση του κτηρίου ολοκληρώθηκε όχι μόνο χάρη στα χρήματα που διέθεσαν οι Κερασοβίτες, αλλά και χάρη στην προσωπική εργασία των ίδιων, ντόπιων και αποδήμων (οι τελευταίοι εργάζονταν κατά τη διάρκεια των θερινών διακοπών τους στο χωριό) (περ. "Το Κεράσοβο" Ιουν.-Αυγ. 1988 : 11).

Το γεγονός ότι οι περισσότεροι Κερασοβίτες συνέχισαν και στο νέο τόπο εγκατάστασης την παράδοση του επαγγέλματος του οικοδόμου, συντέλεσε στην άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων, που οφείλονται στο διαφορετικό μορφωτικό και κοινωνικό επίπεδο και στη σύσφιξη των δεσμών μεταξύ τους. Δεσμών που βασιζόνταν στην αυτοσυνειδησία και το συλλογικό ήθος που απέρρεε από μία παράδοση. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι αρκετοί από τη νεότερη γενιά δεν ξέφυγαν απ' αυτή την παράδοση, κυρίως όσοι σπουδάζουν σε ανώτερες και ανώτατες σχολές, τους οποίους, πάντως, η αδελφότητα δεν παραλείπει να βραβεύει κάθε χρόνο στον ετήσιο χορό της στην Αθήνα και τους καλεί μέσα από τις στήλες του περιοδικού της να προσφέρουν στον τόπο καταγωγής τους.

Το περιοδικό είναι η επόμενη δραστηριότητα της αδελφότητας, μέσω της οποίας προσπαθεί να επικοινωνήσει με τους "απανταχού Κερασοβίτες". Εκδίδεται από το 1983 και έχει τίτλο το παραδοσιακό όνομα του χωριού "Το Κεράσοβο". Είναι τριμηνιαίο και στις σελίδες του δημοσιοποιούνται οι οικονομικές, κοινωνικές, αναπτυξιακές και πολιτιστικές πρωτοβουλίες όλων των κοινωνικών ομάδων που έχουν συγκροτήσει οι Κερασοβίτες. Συγκριτικά αναφέρω, ότι εφημερίδες και περιοδικά εκδίδει μόνο το 21,7% των ενεργών ηπειρωτικών συλλόγων από τη μεταπολίτευση και μετά. Μέσα στις εκδοτικές της δραστηριότητες είναι και η δημοσίευση το 1985 μίας μονογραφίας σχετική με τη λαογραφία και τα έθιμα της κοινότητας. Αντίστοιχες μονογραφίες έχει εκδώσει το 37% των ενεργών ηπειρωτικών συλλόγων.

Άλλη πρωτοβουλία που δείχνει την κοινωνική ευαισθησία της αδελφότητας

11. Οι Κερασοβίτες της Αμερικής μένουν στο Μάντσεστερ της πολιτείας του Νιου Χαμπίρ. Ενισχύουν συχνά την αδελφότητα με χρηματικά εμβάσματα (περ. "Το Κεράσοβο" Οκτ.-Δεκ. 1993 : 12). Ενδεικτική της συλλογικής νοοτροπίας των Κερασοβιτών είναι και η ίδρυση νέας αδελφότητας στα Γιάννενα στις 12/6/1991, σε μια εποχή δηλαδή που άλλες αδελφότητες έχουν υποβαθμιστεί σε συλλόγους - σφραγίδες.

αποτελεί η ίδρυση τράπεζας αίματος στις 16/1/83 στο Λαϊκό νοσοκομείο της Αθήνας (περ. *“Το Κεράσοβο”* Ιουλ.-Αυγ. 1983 : 3), το οποίο μπορεί να χρησιμοποιήσει οποιοσδήποτε συγχωριανός τους έχει ανάγκη. Η πρωτοβουλία αυτή αποκαλύπτει και μίαν άλλη, πολύ πιο ρεαλιστική και πρακτική έκφραση του συντροφικού και ανθρωπιστικού πνεύματος που διακρίνει τα μέλη του σωματείου.

Στις πολιτιστικές δραστηριότητες της αδελφότητας για τη διάσωση των υλικών αντικειμένων της τοπικής παράδοσης ανήκει και η επισκευή του παλαιού σχολείου του χωριού - η οποία γίνεται σύμφωνα με τα πρότυπα της τοπικής αρχιτεκτονικής παράδοσης - προκειμένου να στεγαστεί σ' αυτό λαογραφικό μουσείο. Λαογραφικά μουσεία και συλλογές έχει συστήσει το 32,5% των ηπειρωτικών αδελφοτήτων. Τα παραπάνω συγκριτικά στοιχεία δείχνουν ότι η αδελφότητα Κερασοβιτών ανήκει στα σωματεία, που παρουσιάζουν πλούσια και στις σημερινές όχι ευνοϊκές συνθήκες δράση, η οποία δεν περιορίζεται στις συνήθεις ως επί το πλείστον τυπικές ή συμβολικές εκδηλώσεις των περισσότερων αδελφοτήτων (κοπή πρωτοχρονιάτικης πίτας, ετήσιος χορός, εκδρομές).

Οι “Αθηναίοι” Κερασοβίτες - έτσι τους αποκαλούν οι ντόπιοι - ανεβαίνουν συνήθως τρεις φορές το χρόνο στο χωριό : τις Απόκριες, το Πάσχα και κυρίως το καλοκαίρι, οπότε γίνεται και το πανηγύρι. Οι άντρες που άλλοτε συμμετείχαν τις περισσότερες φορές μόνο στο πανηγύρι, λόγω του εποχιακού ξενιτεμού τους, με την αλλαγή των εργασιακών συνθηκών φαίνεται να μετέχουν τώρα και στις εορταστικές περιόδους της Αποκριάς και του Πάσχα. Εντυπωσιάζει το γεγονός, ότι τις δύο αυτές χρονικές περιόδους πηγαίνουν ομαδικά στο χωριό με πούλμαν που ναυλώνει η αδελφότητα και αναβιώνουν διάφορα παραδοσιακά έθιμά τους, όπως το κάψιμο των κέδρων τις Απόκριες (Β. Αθανασίου 1990 : 13). Αλλά ο ρυθμιστικός, ο προγραμματικός μήνας του χρόνου για την κοινότητα είναι ο Ιούλιος. Τότε συγκεντρώνονται όλοι οι Κερασοβίτες στο χωριό για το πανηγύρι της Αγίας Παρασκευής. Τότε φοριούνται ξανά οι παραδοσιακές στολές που έχουν ράψει (10 γυναικείες και 10 αντρικές), ενώ τα τελευταία χρόνια, έχει δημιουργηθεί και “παιδικό μπαλέτο”. Μαζί μ' αυτές ανακαλούνται οι αισιόδοξες αναμνήσεις του παρελθόντος¹² από τους ηλικιωμένους, ενώ η νεότερη γενιά συμμετέχει κυρίως μέσα από τις φολκλοριστικής φύσεως αναπαραστάσεις. Παράλληλα, γίνονται συνελεύσεις, συγκεντρώσεις και προγραμματίζονται τα έργα της επόμενης χρονιάς (περ. *“Το Κεράσοβο”*, φ.1, 1983 : 4). Ο προγραμματισμός διαμορφώνεται σε συνεννόηση με την κοινότητα κι έναν άλλο σημαντικό φορέα, που έχουν συστήσει οι Κερασοβίτες, τον Αναγκαστικό Συνεταιρισμό Κοινής

12. Στην αισιόδοξία της ανάμνησης, που εξωραΐζει το παρελθόν ακόμα και τις δύσκολες στιγμές του στηρίζεται και το φαινόμενο του φολκλορισμού, “της αναβίωσης παραδοσιακών μορφών του λαϊκού βίου και πολιτισμού, οι οποίες δεν ανταποκρίνονται κατά τρόπο οργανικό και ζωτικό στις ανάγκες της σύγχρονης ζωής, αλλά ασκούν παρ' όλα αυτά μια γοητεία σε διάφορες κοινωνικές ομάδες” (Μ. Γ. Μερακλής 1972 : 27-38 και 1988 : 109-123).

Χορτονομής, έναν από τους τρεις που υπάρχουν σε όλη την Ελλάδα (οι άλλοι δύο λειτουργούν στο Κιάτο και την Κρήτη). Ο Συνεταιρισμός νοικιάζει τα κτήματα του χωριού σε κτηνοτρόφους από την Ελασσόνα και τη Σαμαρίνα ως βοσκοτόπια και τα έσοδα διαθέτει για κοινωφελή έργα στο χωριό, αλλά και για ενίσχυση της αδελφότητας στην Αθήνα (Β. Κιτσάκης 1985 : 14).

Η αδελφότητα της Αθήνας, σε συνδυασμό με το Συνεταιρισμό και την Κοινότητα, διεκδικούν δικαστικά από το 1989 τη δασική περιοχή του Ριαχόβου (9.455 στρέματα), το δασικό πλούτο της οποίας εκμεταλλευόταν η κοινότητα μέχρι τη δεκαετία του '50 (περ. "Το Κεράσοβο", Οκτ.-Δεκ. 1989 : 4-6). Εκτός από τα ημερομίσθια των κατοίκων του χωριού που εργάζονταν ως υλοτόμοι, ήταν και η πώληση της ξυλείας του δάσους, που απέφερε στην Κοινότητα πολύ σημαντικά εισοδήματα από 1,5-2 εκατ. ετησίως (το 1/4 του συνολικού εισοδήματος). Μ' αυτούς τους πόρους η Κοινότητα μπόρεσε να οικοδομήσει ένα καινούργιο κοινοτικό γραφείο και να χρηματοδοτήσει ένα εσωκοινοτικό συνεταιρισμό για τη βελτίωση των δρόμων της. Οι Κερασοβίτες δεν επωφελούνταν ατομικά από το κοινοτικό δάσος παρά μόνο, όταν επρόκειτο να παντρευτούν. Τότε η Κοινότητα τους παραχωρούσε τεχνική ξυλεία για την οικοδόμηση της κατοικίας τους. Αυτό γινόταν αφορμή να λέγεται ότι "η Κοινότης είναι πλουσία, αλλά οι κάτοικοί της φτωχοί" (Ε. Μεντράς 1960 : 57-8). Έχει παρατηρηθεί ότι σε κάποιες άλλες κοινότητες (Δίστρατο, Βωβούσα, Λαΐσα, Γρεβενίτι, Τσεπέλοβο) η υλοτομία έχει συγκρατήσει ένα μέρος του πληθυσμού στον τόπο του, όπως επίσης σε κάποιες άλλες κοινότητες η τουριστική ανάπτυξη που παρουσιάζουν (Πάπιγκο, Μονοδέντρι, Τσεπέλοβο) (Β. Νιτσιάκος 1995 : 170). Η αδελφότητα των Κερασοβιτών της Αθήνας προσπαθεί να αναζωγονήσει την οικονομία και την κοινωνία του χωριού, ενεργώντας και προς τις δύο αυτές κατευθύνσεις, με τη διεκδίκηση του δάσους Ριαχόβου και με την κατασκευή του ξενώνα και του λαογραφικού μουσείου.

Συμπερασματικά, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι υπάρχει μια ισχυρή παράδοση στους συλλογικούς θεσμούς στο Κεράσοβο, η οποία συνεχίζεται και σήμερα με τη συντονισμένη δράση όλων των φορέων (Κοινότητας, Συνεταιρισμού και Αδελφοτήτων Αθήνας, Κιάτου, Αμερικής και Ιωαννίνων). Για τη διατήρηση αυτής της παράδοσης λειτούργησαν θετικά οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες στις οποίες αναφερθήκαμε προηγουμένως. Αντιθέσεις και διαφορές βέβαια υφίστανται, αλλά δε στάθηκαν ικανές ως σήμερα να διαλύσουν τη συνεκτικότητα του κοινωνικού ιστού. Η αποτελεσματική συνεργασία της Αδελφότητας Αγίας Παρασκευής Κόνιτσας "Το Κεράσοβο" με τους υπόλοιπους φορείς που έχουν συστήσει οι Κερασοβίτες εντός και εκτός των γεωγραφικών ορίων της κοινότητας μπορεί να προβληθεί ως ένα άξιο να το μιμηθούν και άλλες συναφείς οργανώσεις πρότυπο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

- Καταστατικό αδελφότητας Αγίας Παρασκευής Κόνιτσας “Το Κεράσοβο”, αναθεωρημένο στις 25/9/1979.
- Συνεντεύξεις με : 1) Δ. Κοντοδήμο, οικοδόμο, 56 ετών, πρόεδρο της αδελφότητας Αγίας Παρασκευής Κόνιτσας “Το Κεράσοβο”, 13/1/1995. 2) Β. Κοτούλα, μαραγκό, 61 ετών, αντιπρόεδρο της αδελφότητας Αγίας Παρασκευής Κόνιτσας “Το Κεράσοβο”, 13/1/1995. 3) Μ. Μαρτσέκη, δικηγόρο, πρόεδρο της Ομοσπονδίας Συλλόγων Επαρχίας Κόνιτσας, 3/1/1995.
- Περιοδικό “Το Κεράσοβο”. Τεύχη : Ιουλ.-Αυγ. 1983, Ιουν.-Αυγ. 1988, Ιαν.-Μαρτ. 1993, Απριλ.-Ιουν. 1993, Οκτ.-Δεκ. 1993, Απρ.-Ιουν. 1994
- Επώνυμα άρθρα από το περιοδικό το “Το Κεράσοβο” :
- Αθανασίου Β. , “Η αποκριάτικη εκδρομή της αδελφότητας στο χωριό”, *Το Κεράσοβο*, Ιαν.-Μαρτ. 1990 : 13. Ο ίδιος, “Υπογράφηκε το πρακτικό συστάσεως Αναπτυξιακού Συνδέσμου Επαρχίας Κόνιτσας”, *Το Κεράσοβο*, Ιαν.-Μαρτ. 1990 ;12.
- Γαλάνης Π., “Ο Πρόεδρος της Κοινότητας μας ενημερώνει”, *Το Κεράσοβο*, Ιαν.-Μαρτ. 1993 : 4.
- Γελαδάρης Απ. , “Οι παλαιοί μαστόροι του Κερασόβου”, *Το Κεράσοβο*, Ιουν.-Αυγ. 1988 :23.
- Κωνσταντινίδης Λ. , “Πώς ιδρύθηκε η αδελφότητά μας”, *Το Κεράσοβο*, Ιαν.-Μαρτ. 1993 : 2.
- Τζίνας Χρ. , “Το Κεράσοβο που ξέραμε και χάνεται μπορεί να σωθεί”, *Το Κεράσοβο*, Απρ.-Ιουν. 1994 : 4.

Β. ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- Αυδίκος Β. Γρ. 1990, “Προς μια λαογραφία του αστικού χώρου”, *Διαβάζω*, 245 :67-70. Ο ίδιος 1991, *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης*, διδακτορική διατριβή, Πρέβεζα. Ο ίδιος 1992, “Η κοινότητα στον αστικό χώρο : Αντιστάσεις και λειτουργίες. Η περίπτωση των Συρρακιωτών της Πρέβεζας”, στον τόμο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων/Ομάδα Διεπιστημονικής Συνεργασίας : *Η ελληνική κοινότητα. Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας*, Ιωάννινα : 47-70.
- Βαρβούνης Μ Γ. 1994, *Συμβολή στη μεθοδολογία της επιτόπιας λαογραφικής έρευνας*, Αθήνα : Οδυσσέας.
- Γκιζέλης Γρ., Αντωνοπούλου Ηλιάννα, Γαρδίκη-Πασσά Ολυμπία, Καρατζά Αναστασία 1977, *Πρακτική και οργάνωση των κοινωνικοπολιτιστικών δραστηριοτήτων. Έκθεση και συλλογή στοιχείων για τον ελληνικό χώρο*, Ε.Κ.Κ.Ε. ; Αθήνα.
- Ζωγράφος Β. 1981, *Ήπειρος. Οι περιφερειακές ανισότητες και η δομή του χώρου* : Ιωάννινα.
- Κιτσάκης Β. 1985, *Το Κεράσοβο (Αγία Παρασκευή) Ιωαννίνων. Λαογραφία και έθιμα του χωριού και της Επαρχίας*, Αθήνα : Έκδοση της Αδελφότητας Αγίας Παρασκευής “Το Κεράσοβο”.
- Λελοβίτης Λ. Δ. 1962, “Η στενότητα των καλλιεργούμενων εδαφών και η εξ αυτής προκαλού-

- μενη δημογραφική πίεσις εις την Ζ. Π. Ε. Ηπείρου-Κερκύρας και Λευκάδος”, *Ηπειρωτική Εστία*, 11 : 733-757.
- Λουκάτος Δ. Σ. 1963, *Σύγχρονα Λαογραφικά (Folklorica Contemporanea)* : Αθήνα.
- Μεντράς Ερ. 1959, “Κοινωνιολογική διερεύνηση 3 πεδινών και 3 ορεινών κοινοτήτων της περιοχής Κονίτσης”, *Ηπειρωτική Εστία*, 9 : 52-59, 228-236, 317-324, 405-409, 493-501, 601-615.
- Μερακλής Μ. Γ. 1984, *Ελληνική Λαογραφία Α΄ Τόμος, Κοινωνική Συγκρότηση*, Αθήνα : Οδυσσέας. Ο ίδιος 1972 “Τί είναι ο Folklorismus”, *Λαογραφία*, 28 : 27-38. Ο ίδιος 1989, *Λαογραφικά Ζητήματα*, Αθήνα : Μπούρας.
- Μπάδα Κων. 1986, “Βαθμοί αστικοποίησης του αγροτικού χώρου (Ήπειρος 1950 κ.ε.)”, *Πρακτικά Συνεδρίου Ιστορίας, Ήπειρος : Κοινωνία-Οικονομία 15ος-20ος αι.*, Γιάννινα : 227-239.
- Μπέττης Στ. 1984, “Ηπειρωτικές αδελφότητες και σύλλογοι της Τουρκοκρατίας”, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 26, Ιωάννινα : 201-328.
- Νιτσιάκος Β. 1995, α. “Από την κοινωνιογραφική αποσύνθεση στη συμβολική ανασυγκρότηση και τη διαχείριση της κοινωνικής μνήμης.-Η περίπτωση της Πυρσόγιαννης” και β. “Οι κοινότητες της βόρειας Πίνδου σήμερα” (η β. έρευνα σε συνεργασία με το Μ. Αράπογλου), στο: *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου, στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Αθήνα : Πλέθρον.
- Πατσούρος Γ. 1964, “Περί μεταναστεύσεως”, *Ηπειρωτική Εστία*, 13 : 424-239.
- Ράπτης Δ. 1989, *Το Καναλάκι της Πρέβεζας. Μεταβολές στην πολιτισμική συμπεριφορά των κατοίκων μιας ηπειρωτικής κοινότητας στην εικοσαετία 1965-1985*, διδακτορική διατριβή, Γιάννενα.
- Χρονικό του 20ου αιώνα* (συλλογικό έργο), 1993, Αθήνα: Τέσσερα Έπιλον.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ - ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΚΚΩΝΗΣ

ΓΑΜΗΛΙΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΤΗΣ ΑΕΤΟΜΗΛΙΤΣΑΣ: ΕΘΙΜΙΚΗ ΕΝΤΑΞΗ ΚΑΙ ΜΟΥΣΙΚΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ

Παρόλο που ο γάμος αποτέλεσε ένα από τα βασικότερα θέματα της ελληνικής Λαογραφίας και οι συλλογές δημοτικών τραγουδιών βρίθουν από γαμήλια τραγούδια, πολύ λίγα έχουν γίνει για μια σε βάθος μελέτη αυτού του κύκλου των τραγουδιών από εθιμική αλλά κυρίως από μουσικολογική άποψη¹.

Στην παρούσα ανακοίνωση παρουσιάζουμε γαμήλια τραγούδια από την Αετομηλίτσα² από επιτόπιες ηχογραφήσεις που έγιναν το 1982 και το 1995. Τα συγκεκριμένα τραγούδια αποτελούσαν αναπόσπαστα στοιχεία των γαμήλιων εθιμικών τελετών, ήταν δηλ. απαραίτητα για τη διεκπεραίωση της εθιμικής διαδικασίας, χωρίς βεβαίως να είναι τα μόνα που τραγουδιώνταν. Τα τραγούδια αυτά εντάσσονται στο εθιμικό τους πλαίσιο για να εξηγηθεί η συγκεκριμένη τους λειτουργία και σ' αυτή τη βάση επιχειρείται ένας πρώτος μουσικολογικός σχολιασμός, αφού δίνεται και η μουσική τους μεταγραφή. Φυσικά η οικονομία της παρουσίασης μας αναγκάζει να σχηματοποιήσουμε αρκετά την εθιμική διαδικασία δίνοντας μόνον τις πιο καίριες τελετουργικά στιγμές μιας εθιμικής ενότητας που και σύνθετη και χρονικά εκτεταμένη ήταν³.

Ο γάμος, λοιπόν, αντιμετωπίζεται ως μια ενιαία εθιμική εκδήλωση που ξεκινά με τον αρραβώνα και ολοκληρώνεται με τις μεταγαμήλιες τελετές της Δευτέ-

1. Βλ. Κ. Δ. Τσαγγαλάς, *Το δημοτικό τραγούδι και οι κοινωνικές του διαστάσεις*, Α', Ιωάννινα 1988 και «Προβλήματα και απόψεις για την έρευνα του δημοτικού τραγουδιού στο φυσικό του περιβάλλον», ανάπτυπο από τα *Ανθρωπολογικά*, 2 (1981). Επίσης Δ. Σ. Λουκάτος, «Τα “τελετουργικά” τραγούδια του ελληνικού γάμου. Η μαγικο-θρησκευτική, ψυχολογική και κοινωνική σημασία τους», ανάπτυπο από το *Σύνδειπνον*, Ιωάννινα 1988 και Β. Γ. Νιτσιάκος, «Η εθιμική και κοινωνική λειτουργία των δημοτικών τραγουδιών του γάμου», ανάπτυπο από τη *Δωδώνη*, ΙΘ', τ. 1 (1990) εκδ. 1992. Για τη μουσικολογική πλευρά έχουμε από ό,τι μας είναι γνωστό, δύο βασικά μελέτες με αναφορά στα γαμήλια τραγούδια: Sotirios (Sam) Chianis, *Folk songs of Mantinea, Greece*, University of California press (Folklore Studies: 15), Berkley and Los Angeles, 1965, σελ. 101-135 και Ακαδημία Αθηνών, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, τομ. Γ' (μουσική εκλογή υπό Γεωργ. Κ. Σπυριδάκη και Σπυρ. Δ. Περιστερή), Αθήνα 1968, σελ. 283-308.

2. Περισσότερα στοιχεία για το χωριό στο βιβλίο του Β. Νιτσιάκου, *Αετομηλίτσα*, Γιάννινα 1979.

3. Βλ. Β. Νιτσιάκος, ό.π., σελ. 15-29. Επίσης γενικά για τα έθιμα του ελληνικού γάμου βλ. την κλασική μελέτη του Νικολάου Πολίτη, «Ο γάμος παρά τοις νεωτέροις Έλλησιν» στα *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τόμ. Γ', Αθήνα 1931, σελ. 232-322.

ρας μετά την Κυριακή της στέψης⁴. Η κοινωνική διάσταση των εθιμικών τελετών και των τραγουδιών δεν θα μας απασχολήσει εδώ, παρά μόνο στο βαθμό που συνδέεται με το τελεστικό περιεχόμενο των εθίμων μέσω της συμβολικής τους διάστασης. Τα τραγούδια, επίσης, δεν πρόκειται να μας απασχολήσουν ως «μνημεία του λόγου», ως κείμενα, παρά μόνο σε σχέση με τις τελετουργικές (μαγικές κλπ.) διαστάσεις του λόγου καθ' εαυτού.

Σκοπός μας είναι απλώς να αναδείξουμε τη σχέση του τραγουδιού (και του τραγουδίσματος βεβαίως) με τις εθιμικές τελετές και να προσδιορίσουμε τις βασικές του λειτουργίες ως προς τη διεκπεραίωση των εθίμων αλλά και την ενίσχυση των μαγικο-συμβολικών διαστάσεων των τελετουργιών που τα χαρακτηρίζουν.

Υιοθετώντας λοιπόν τον αρραβώνα ως συμβατικό σημείο εκκίνησης για την παρουσίαση των πιο καίριων στιγμών της εθιμικής διαδικασίας του γάμου, μπορούμε να πούμε ότι ο αρραβώνας δεν είναι παρά μια εθιμική διαδικασία τελετουργικής υπόσχεσης γάμου, η οποία βεβαίως δεν αφορά μόνον τους δύο μελλόνυμφους, αλλά από πολλές απόψεις αφορά την ευρύτερη οικογένεια ή και ολόκληρο το σόι τους.

Μετά το «μανέτι», δηλ. το λόγο που δίνεται μέσω τελετουργικών ανταλλαγών δώρων με κυρίαρχη συμβολική σημασία εκείνη της δέσμευσης κατά την πρώτη επίσκεψη του πατέρα του γαμπρού στο σπίτι της νύφης, ακολουθεί ένα κοινό γλέντι, που επισφραγίζει την υπόσχεση μετά και τη «διάδοση» του γεγονότος στο χωριό. Απ' αυτό το σημείο αρχίζουν μια σειρά από εθιμικές εκδηλώσεις, όπου το τραγούδι παίζει έναν πολύ σημαντικό ρόλο ως προς τη διεκπεραίωση των διαδικασιών αλλά και την αποστολή μηνυμάτων με άμεσο ή έμμεσο τρόπο σε όσους πρόκειται να εμπλακούν στη νέα κοινωνική σχέση που θα προκύψει από τον επικείμενο γάμο και πάνω από όλους στους βασικούς πρωταγωνιστές, νύφη, γαμπρό και στενούς συγγενείς.

Ξεκινώντας από το σπίτι του γαμπρού η παρέα του για να πάει στο σπίτι της νύφης όπου θα γίνει το γλέντι των αρραβώνων, τραγουδά το παρακάτω τραγούδι:

*Για φέξε, φεγγαράκι μου, να πάω στην αγάπη μου·
Φέξε ψηλά και χαμηλά, γιατί έχει λάσπες και νερά.
Ας πάω να δω τα μάτια μου, πως τα περνά η αγάπη μου.
«Ν' εγώ φέγγω ως το πρωί, ποιος έχει αγάπη να πάει να ιδεί».*

5 *Ας πάω να δω τα μάτια μου πώς τα περνά η αγάπη μου·
μην ήβρε άλλον κι αγάπησε και μένα μ' απαράτησε⁵.*

4. Και αυτή η οριοθέτηση είναι προφανώς συμβατική, διότι θα μπορούσε να πει κανείς ότι οι διαδικασίες ξεκινούν με τα προξενιά και συνεχίζονται και μετά τη Δευτέρα με τα «πιστρόφια» κλπ.

5. Τα τραγούδια με βάση το μουσικό στίχο και τη μουσική τους μεταγραφή παρουσιάζονται στο δεύτερο μέρος της εισήγησης. Οι ηχογραφήσεις έγιναν στο μεγαλύτερο μέρος τους την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1994 με παρέες χωριανών· οι υπόλοιπες το καλοκαίρι του 1982 στο πλαίσιο αναπαράστασης του παραδοσιακού γάμου για την παραγωγή ντοκυμανταίρ της ΕΡΤ με τίτλο «Γάμος στην Αετομηλίτσα».

Το τραγούδι αυτό είναι ένα ερωτικό τραγούδι που το περιεχόμενό του όμως συνδέεται με την τελούμενη εθιμική πράξη της επίσκεψης, η οποία σημειωτέον, γίνεται νύχτα, γι' αυτό και η επίκληση του φεγγαριού. Το ρήμα κλειδί για το τελετουργικό πλαίσιο είναι το «ας πάω...» και το τραγούδι προφανώς περιπατητικό, αφού η παρέα τραγουδάει περπατώντας προς το σπίτι της νύφης.

Ακολουθούν διάφορα άλλα τραγούδια ανάλογα με την απόσταση μεταξύ των δύο σπιτιών με τελευταίο πάντα έξω από την πόρτα της νύφης το γνωστό «Ξύπνα περδικομάτα μου...».

Ξύπνα, περδικομάτα μου, κι ήρθα στο μαχαλά σου.

Χρυσή καδένα σου 'φερα, να βάλεις στο λαιμό σου.

Ξύπνα, περδικομάτα μου, κι ήρθα στο μαχαλά σου.

Χρυσά πλεξούδια σου 'φερα να δέσεις στα μαλλιά σου.

5 *Μας παίνεσαν το σπίτι σου κι αυτό τ' αρχοντικό σου·
μας είπαν είσαι όμορφη, είσαι και μανρομάτα.*

Τα τραγούδια αυτά, ενώ είναι σε α' ενικό πρόσωπο, τραγουδιούνται από όλη την παρέα· έτσι, στην ουσία το σόι μιλά εν ονόματί του. Με το τέλος του τραγουδιού μπαίνουν στο σπίτι, όπου τους κερνά μια ανύπαντρη, συγγενής της νύφης, κοπέλα, ενώ για να παρουσιαστεί η ίδια η νύφη πρέπει οι συγγενείς του γαμπρού να τραγουδήσουν το παρακάτω τραγούδι, που φαίνεται ότι παλιότερα ήταν διαλογικό, αλλά τα τελευταία χρόνια το τραγουδούσε ολόκληρο η μια παρέα:

– *Καλησπέρα σας, μωρ' συμπέθεροι.*

Που 'ναι η νύφη μας, το κοριτσάκι σας;

– *Μες στον γκιουλ μπαχτσέ, στα τριαντάφυλλα·*

τα τριαντάφυλλα μαζεύει, το βασιλικό μυρίζει.

5 – *Τώρα να ρθεί, να ρθεί, να μας δεχτεί.*

Μετά τα κεράσματα και την ανταλλαγή των δώρων, η νύφη ντυμένη με τα δώρα του γαμπρού πρέπει να φιλήσει ολουνών τα χέρια και να σταθεί πλάι στο γαμπρό, ώστε να αρχίσει το επόμενο τραγούδι. Αυτό είναι ένα διαλογικό τραγούδι, συνήθως ανάμεσα στη μεγαλύτερη αδελφή του γαμπρού και στην παρέα της νύφης. Πρόκειται για έναν τραγουδιστό τελετουργικό διάλογο που φέρνει τις δύο παρέες σε μια πρώτη προσέγγιση μεταξύ τους αλλά κυρίως στέλνει σημαντικά μηνύματα προς τη νύφη που συνδέονται με το ρόλο και την ανάλογη συμπεριφορά της στη νέα κοινωνική της θέση. Το τραγούδι είναι στη βλάχικη γλώσσα, γι' αυτό παραθέτουμε και ελληνική μετάφραση:

– *Νου ν' τι αρῶντι φιάτᾶ νίκᾶ*

σχι νου γίνα λα νόι·

λα νόι άρι μούντσᾶ ανάλτσᾶ

σχι νου βας πότς τας τρετς.

(Μη γελιέσαι κορίτσι μικρό
και μην έρχεσαι σε μας·
σε μας έχει βουνά ψηλά
και δεν θα μπορέσεις να περάσεις)

– Πιτρουνίκι βα μι αντάρου
σθι ιο λα βόι βασ γίνου
(χελιδόνη θα γίνω
κι εγώ σε σας θα έρθω)

– Νου ν'τι αράντι φιάτá νικά
σθι νου γίνα λα νόι·
λα νόι άρι μπάλτá μάρι
σθι νου βασ πότς τας τρετς.

(Μη γελιέσαι κορίτσι μικρό
και μην έρχεσαι σε μας·
σε μας έχει λίμνη μεγάλη
και δεν θα μπορέσεις να περάσεις)

– Πέσκου μάρι βα μι αντάρου
σθι ιο λα βόι βασ γίνου
(ψάρι μεγάλο θα γίνω
κι εγώ σε σας θα έρθω)

– Νου ν'τι αράντι φιάτá νικά
σθι νου γίνα λα νόι·
λα νόι άρι σουάκρα αράο
σθι νου βασ πότς τας τρετς.

(Μη γελιέσαι κορίτσι μικρό
και μην έρχεσαι σε μας·
σε μας έχει πεθερά δύσκολη
και δεν θα μπορέσεις να περάσεις)

– Σουάκρά αράο σθι νόρá μπουνά
ντάουλι βασ τριτσέμ
(πεθερά δύσκολη και νύφη καλή
οι δυο μας θα περάσουμε).

– Νου ν'τι αράντι φιάτá νικά
σθι νου γίνα λα νόι·
λα νόι άρι κουμνάτι αράλι
σθι νου βασ πότς τας τρετς.

*(Μη γελιέσαι κορίτσι μικρό
και μην έρχεσαι σε μας·
σε μας έχει κουνιάδες δύσκολες
και δεν θα μπορέσεις να περάσεις)*

— *Κουμνάτι αράλι σήι νο'ρά μπουνά
ντι αντούν' βασ ου τριτσέμ
(κουνιάδες δύσκολες και νύφη καλή
μαζί θα το περάσουμε).*

Η κοινωνική σημασία του τραγουδιού αυτού είναι προφανής, όπως προφανής είναι η τελεστική υποκατάσταση της νύφης από τις συγγενείς της, γεγονός με ιδιαίτερη εθιμική σημασία που έχει να κάνει με τη «μυητική βουβαμάρα» ή το «μυητικό θάνατο» της νύφης⁶.

Στη συνέχεια παίρνει το λόγο η παρέα της νύφης με ένα παινετικό για το γαμπρό τραγούδι, στο οποίο έμμεσα δηλώνεται η αφοσίωση σ' αυτόν όχι μόνο της νύφης αλλά και των αδελφάδων της:

*Καμάρι πόχουν τα πρόβατα και λεβεντιά τα γίδια·
καμάρι πόχει κι ένας γαμπρός με τρεις καλές κουνιάδες.
Η μια σελώνει τ' άλογο, η άλλη το ξεσελώνει,
κι η τρίτη η μικρότερη κρυφά τον κουβεντιάζει:
«Γαμπρέ, γιατί μας άργησες, χορτάριασε η αυλή μας·
γαμπρέ, να 'ρθεις κάθε πρωί, να σκάσουν οι εχθροί μας».*

Τα παραπάνω τραγούδια είναι απαραίτητα, επειδή ακριβώς εξυπηρετούν καίριες τελεστικές στιγμές στην εθιμική διαδικασία του αρραβώνα, οι οποίες συμπυκνώνουν συνάμα σημαντικά μηνύματα για τους ρόλους και τις σχέσεις που προκύπτουν από την επικείμενη ένωση.

Οι εθιμικές τελετές του ίδιου του γάμου αρχίζουν από την Πέμπτη με τα «καλέσματα» και το μάζεμα των ξύλων για τις ανάγκες του γάμου· μαζεύοντας ξύλα στο δάσος οι κοπέλες λένε διάφορα τραγούδια, που δεν έχει ιδιαίτερη σημασία να αναφερθούν εδώ. Την ίδια μέρα στήνονται τα «φλάμπουρα» στα μπαλκόνια των δύο σπιτιών που έχουν τη «χαρά», κατ' εξοχήν σύμβολά της. Το βράδυ, επίσης, «πιάνουν τα προζύμια», όπου οι γυναίκες τραγουδούν πάλι διάφορα τραγούδια μεταξύ των οποίων απαραίτητο είναι το παρακάτω βλάχικο τραγούδι:

6. Βλ. Μ. Γ. Μερακλής, «Η σιωπή, τα γέλια και τα κλάματα», *Λαογραφικά Ζητήματα*, Αθήνα: Χ. Μπούρας, 1989, σελ. 33-58 και Β. Νιτσιάκος, ό.π. (1992).

- Λα πάτρου τσίντζι μάρμαρι, λα σθιάσιλι φάντᾶ ἴνι
 ντουάρμι φιάτα πι άρμπουρι, σίγκουρᾶ σθ' ισουσίτᾶ.
 Σθι μούμᾶσα τούτου λ,ι τζᾶτσιᾶ, σθι τε'τᾶσα λ,ι τζᾶτσι:
 – Ια σκουάλ'ια σκουάλ', λια φιάτα αμιά, ια σκουάλ'σι ν,ι τι αλάξε'σθιτᾶ,
 5 κα γίνου'κούσκρᾶλ,ι σθι λια, σθι λια σθι ν,'τι αράπᾶ.
 – Μια σθι κάρα γίνου, λια μούμα αμιά, γκίνι σ' ακουμπᾶσιᾶ ἴσκᾶ.
 Αστέρσθιου ανάλτου πι ουντᾶ, πι ουντᾶ σθι πι κριβατάκι·
 αστέρσθιου σθι γίνου τας μπια, σθι αρκί τας σ'μπιάτᾶ,
 μια νάκα λ,ι άφλᾶ τσίνα αουά, μια νάκα λια σθι χᾶργία.

- (Στα τέσσερα πέντε μάρμαρα στις έξι βρούσες
 κοιμάται η κόρη στα δέντρα, μόνη κι αρραβωνιασμένη.
 Κι η μάνα της τῆς έλεγε, κι η θειά της τῆς λέει:
 – Σήκω, σήκω, κόρη μου, σήκω ν' αλλάξεις
 5 γιατ' έρχονται οι συμπέθεροι να σε πάρουν, να σε πάρουν και να σ' αρπάξουν.
 – Σαν έρχονται, μάνα μου, καλώς να κοπιᾶσουν.
 Έστρωσα πάνω στον οντά, στον οντά και στην κρεβάτα·
 έστρωσα και κρασί να πιουν, ρακί για να μεθύσουν,
 μήπως τους βρει το πρωῒ εδώ, μήπως τους πάρει και το χάραμα).

Την Παρασκευή γίνεται η έκθεση των προικιών και το Σάββατο οι τελευταίες προετοιμασίες για το γλέντι του γάμου (σφαχτά, ψησίματα κλπ.)· την ίδια μέρα παίρνουν και τα προικιά. Η παρέα που πηγαίνει να πάρει τα προικιά με «λευκοντυμένα» ἄλογα και τα ὄργανα μπροστά χορεύει σ' όλη τη διαδρομή πατινάδες του γάμου⁷, περιπατητικούς οργανικούς σκοπούς κατάλληλους για την περίπτωση (δηλ. ξεχωριστούς και γρήγορους). Ο κύριος και χαρακτηριστικός σκοπός παρουσιάζεται στη συνέχεια.

Το βράδυ του Σαββάτου γίνεται το γλέντι στο σπίτι της νύφης.

Τα χαράματα της Κυριακής πηγαίνουν ὅλοι μαζί στην κεντρική βρούση του χωριού, στο μεσοχώρι, όπου λαβαίνει χώρα μια τελετουργία με σημαντικούς συμβολισμούς και έντονο το μαγικό χαρακτήρα. Ο γαμπρός περιμένει τη νύφη στη βρούση κρυμμένος, κι όταν εκείνη πλησιάζει τη ραίνει με ρύζι και κουφέτα, χαρακτηριστικά σύμβολα ευγονίας και ευτυχίας, καθώς επίσης και κέρματα, σύμβολα πλούτου. Η νύφη στο δρόμο κρατά δύο κανάτες στα χέρια, ενώ δεξιά και αριστερά της κρατούν δικά της άτομα δύο δαυλιά αναμμένα. Κατά τη διαδρομή προς τη βρούση τραγουδούν διάφορα τραγούδια «της στράτας» καταλήγοντας πάντοτε καθώς πλησιάζουν στη βρούση στο τραγούδι «της Μαλάμως»:

7. Για το γάμο ως χορευτικό δρώμενο βλ. Ρένα Λουτζάκη, *Ο γάμος ως χορευτικό δρώμενο. Η περίπτωση των προσφύγων της Ανατολικής Ρωμυλίας στο Μικρό Μοναστήρι Μακεδονίας*, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, πρώτη έκδοση στα *Εθνογραφικά* τόμ. 4-5, Ναύπλιο 1983-85.

Σαν πας Μαλάμω για νερό κι εγώ στη βρύση καρτερώ
θα σου τσακίσω το τσαμνί να πας στη μάνα σου αδειανή.
Κι αν σε ρωτήσ' η μάνα σου, «Μαλάμω πού 'ναι η στάμνα σου;»

— Μάνα μου παραπάτησα και το σταμνί το τσάκισα.

5 Δεν είναι παραπάτημα, μον' είν' αντρός αγκάλιασμα.

Το περιεχόμενο του ερωτικού αυτού τραγουδιού έχει προφανή σχέση με τα τελούμενα στη βρύση. Η βασική τελετουργία όμως, με την οποία και ολοκληρώνεται το συγκεκριμένο έθιμο, συνίσταται στο τελετουργικό γέμισμα των κανατιών με νερό από τη νύφη και ένα ανάλογο άδειασμα από τον αδελφό της, πράξη που επαναλαμβάνεται τρεις φορές, ενώ η παρέα τραγουδά, τρεις φορές κι αυτή, το παρακάτω δίστιχο στα βλάχικα:

Ούμπλά σόρα, βιάρσά φράτε
σχι λιντάι άπά αλί σουράτε

(Γέμισε αδελφή, χύσε αδελφέ
να δώσεις νερό στην αδελφάδα)

Το δίστιχο αυτό παραπέμπει σαφώς στις μαγικές επωδές· καθώς επαναλαμβάνεται τρεις φορές, όσες και η μαγική πράξη, έχει προτρεπτικό αλλά και περιγραφικό χαρακτήρα σε σχέση μ' αυτή. Το τελετουργικό χύσιμο του νερού είναι κατεξοχήν πράξη αναλογικής μαγείας που αποσκοπεί στο «να τρέχουν τα καλά στους νιόπαντρους όπως το νερό στη βρύση», ενώ η ίδια η πράξη του αδειάσματος και γεμίσματος είναι συνυφασμένη κυρίως με τις διαβατήριες τελετές όχι μόνο του κύκλου της ζωής αλλά και του κύκλου του χρόνου (θυμίζουμε για παράδειγμα το άδειασμα και γέμισμα των αγγείων με καινούργιο νερό κατά την Πρωτοχρονιά).

Ο γάμος, κατεξοχήν διαβατήριο έθιμο που σημαδεύει το πέρασμα δύο ανθρώπων από ένα κοινωνικό status σ' ένα άλλο, δεν μπορεί παρά να συνοδεύεται από ανάλογες τελετουργικές πράξεις. Αυτές ακριβώς οι πράξεις αποκτούν κυρίαρχο ρόλο από τη στιγμή που αρχίζει εμφανώς να λειτουργεί το τριμερές σχήμα, που πρώτος προσδιόρισε ο A. van Gennep στην κλασική του μελέτη *The rites of passage, αποχωρισμός, διάβαση, ενσωμάτωση*⁸. Η τριμερής αυτή διάταξη στη δομή των εθιμικών τελετών της τελευταίας και πιο κρίσιμης φάσης του γάμου γί-

8. Βλ. Arnold van Gennep, *The rites of passage* (μετάφραση από τα γαλλικά), London: Routledge and Kegan Paul, 1960 (γαλλική α' έκδοση 1909: *Les rites de passage*). Βλ. επίσης Δ. Σ. Λουκάτος, ό.π., Β. Νιτσιάκος (1992), ό.π., και Νόρα Σκουτέρη - Διδασκάλου, «Για την ιδεολογική αναπαραγωγή των κατά φύλα κοινωνικών διακρίσεων. Η σημειοδοτική λειτουργία της τελετουργίας του γάμου», στον τόμο *Σημειωτική και Κοινωνία* (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου της Ελληνικής Σημειωτικής Εταιρείας), Αθήνα: Οδυσσέας 1980, σελ. 159-196. Επίσης Edmund Leach, *Culture and Communication*, Cambridge: U.P., 1976, σελ. 77-79.

νεται προφανώς το απόγευμα της Κυριακής με τα επιθαλάμια νυφιάτικα τραγούδια πριν αποχωριστεί η νύφη τους δικούς της. Ενώ οι φίλες της τη ντύνουν, όλες οι γυναίκες που παρευρίσκονται τραγουδούν θρηνητικά τραγούδια μεταξύ των οποίων βασική θέση κατέχει το παρακάτω

:

*Μια Παρασκευή κι ένα Σαββάτο βράδυ
η μάνα μ' έδιωχνε από το σπιτικό μου·
κι ο πατέρας μου κι αυτός μου λέει να φύγω.
Φεύγω κλαίγοντας φεύγω παραπονιώτας·
βρίσκω ένα δέντρο, βρίσκω ένα κυπαρίσσι,
στέκω το ρωτώ στέκω και το ξετάζω:
«Δε μου λες δέντρο το πού θα μείνω απόψε».*

Πρόκειται λοιπόν για έναν τελετουργικό θρήνο για τον αποχωρισμό της νύφης από την οικογένειά της, που δεν απέχει πολύ από το πραγματικό μοιρολόι· μάλιστα, είναι γνωστό ότι ένα μεγάλο μέρος των θρηνητικών αυτών τραγουδιών λέγονται και στους επιθανάτιους θρήνους. Δεν είναι στις προθέσεις μας να επεκταθούμε σε μια ανάλυση των κοινωνικών και ψυχολογικών διαστάσεων αυτού του φαινομένου, που συνδέεται προφανώς με τις οικογενειακές και ευρύτερες συγγενειακές δομές της κοινότητας, οι οποίες είναι τέτοιες που καθιστούν τον αποχωρισμό της κόρης γεγονός ισοδύναμο του ξενιτεμού και συγγενικό του θανάτου⁹. Θα περιοριστούμε εδώ σε μια σημαντική παρατήρηση του Μ.Γ. Μερακλή σε μια σχετική μελέτη του. Παρατήρηση που συνδέεται με αυτή καθ' εαυτή την τελετουργική διάσταση της εθιμικής εκδήλωσης. Με αφετηρία τη γνωστή παροιμία «γάμος άκλαυτος και λείψανο αγέλαστο δε γίνεται» και το διαλεκτικό της περιεχόμενο (ούτε η χαρά είναι άμεικτη από θλίψη, ούτε η θλίψη άμεικτη από χαρά), ο Μ. Γ. Μερακλής παρατηρεί ότι ο ψυχολογικός αυτός κανόνας τελικά εξωτερικεύεται και με μιαν εθιμική μορφή. Έτσι «ο εθιμικός τελετουργικός χαρακτήρας που απέκτησε μια κατ' αρχάς, ενδεχομένως, ψυχολογική συμπεριφορά» δηλώνει κατά τον Μερακλή μια μετατροπή «μιας περίπτωσης ήθους σε περίπτωση εθίμου»¹⁰.

Η φάση του αποχωρισμού της νύφης κορυφώνεται κατά την έξοδό της από το σπίτι, στο κατώφλι, όπου ανάμεσα στ' άλλα η νύφη πριν ξεπορτίσει πίνει τρεις φορές κρασί από ένα γυάλινο ποτήρι, το οποίο σπάει στο τέλος συμβολικά πίσω της, ανοίγοντας έτσι συμβολικά πάλι, ένα καινούργιο κεφάλαιο στη ζωή της.

Εν πομπή λοιπόν κατευθύνονται όλοι στην εκκλησία, αφού η παρέα του γα-

9. Βλ. Ν. Γ. Πολίτου, ό.π., Μ. Γ. Μερακλή ό.π., και Μ. Alexiou, *The ritual lament in Greek tradition*, Cambridge U.P., 1974, σελ. 118-122 και G. Saunier, *Το δημοτικό τραγούδι της ξενιτειάς* Αθήνα: Ερμής, 1983, «εισαγωγή».

10. Μ. Γ. Μερακλής, «Γαμήλιοι θρήνοι» στο βιβλίο του *Λαογραφικά Ζητήματα*, Αθήνα: Χ. Μπούρας, 1989, σελ. 214-229, όπου και παραπομπές σε συγκεκριμένες περιγραφές εθίμων.

μπρού περνά από το σπίτι της νύφης πριν κατευθυνθεί κι αυτή προς την εκκλησία. Μετά την τελετή της στέψης και τους τυπικούς χορούς στο προαύλιο της εκκλησίας κατευθύνονται όλοι, σε μια συγκεκριμένη σειρά και διάταξη, προς το σπίτι του γαμπρού, όπου θα γίνει η υποδοχή της νύφης από την πεθερά της και θα ολοκληρωθεί το τρίτο τελετουργικό στάδιο, η ενσωμάτωσή της στο νέο της σπιτικό (το δεύτερο στάδιο, η διάβαση συνίσταται ουσιαστικά στην κίνηση από το ένα σπίτι στο άλλο με τη μεσολάβηση της στέψης στην εκκλησία).

Στο σπίτι του γαμπρού η μάνα του υποδέχεται τη νύφη μ' ένα σίδερο κι ένα λευκό ταπητάκι, στρωμένα στο κατώφλι, σύμβολα δύναμης και ευτυχίας. Στα χέρια της κρατά μια κούπα με γλυκό κρασί και μία με βούτυρο· από το πρώτο η νύφη πρέπει να πιει κι από το δεύτερο να πάρει με το δάχτυλό της και να κάνει το σημείο του σταυρού στην πόρτα αλείφοντας τρεις φορές. Γνωστές συμβολικές τελετουργικές πράξεις αυτές, εκείνο που μας ενδιαφέρει εδώ είναι το δίστιχο που τραγουδά η πομπή:

*Έβγα μάνα πεθερίτσα, φέρνει ο γιος μια περδικίτσα
και τη φέρνει από το χέρι σαν το άσπρο περιστέρι*

Και αυτό έχει το χαρακτήρα μαγικής επωδής που προτρέπει αλλά και περιγράφει μια τελετουργική πράξη.

Η πεθερά οδηγεί τη νύφη στον οντά, όπου μπαίνει και ο υπόλοιπος κόσμος να ευχηθεί. Εδώ στο σπίτι του γαμπρού αυτή τη φορά θα γίνει ένα ακόμα γλέντι που θα κρατήσει ως το πρωί.

Ο βασικός πυρήνας των εθιμικών τελετών ολοκληρώνεται το απόγευμα της Δευτέρας μ' έναν πολύ σημαντικό χορό στο χοροστάσι του χωριού. Ο χορός αυτός ξεκινάει με το τραγούδι «Εβγάτ' αγόρια στο χορό» που λέγεται αντιφωνικά ανάμεσα στον πρωτοχορευτή και τους υπόλοιπους:

*Εβγάτ' αγόρια στο χορό, κοράσια στα τραγούδια,
να ιδείτε νύφη και γαμπρό·
να ιδείτε και να μάθετε πως πιάνεται η αγάπη.
Από τα μάτια πιάνεται στα χείλη κατεβαίνει
κι από τα χείλη στην καρδιά και στην καρδιά ριζώνει.
Στο Συβιώτικο τον κάμπο περπατεί μια περιστέρα
περπατεί και καμαρώνει.
— Μάσε κόρη μ' το σαγιά σου, σε μαλώνει η πεθερά σου.*

Μ' αυτό το δημόσιο κάλεσμα προς τους νέους ν' αγαπηθούν δίνεται το μήνυμα της αναγκαιότητας του γάμου για την αναπαραγωγή της κοινότητας. Η τελετουργική προτροπή του γέροντα και η ανταπόκριση της ομάδας, όπως εκφράζεται στον αντιφωνικό χαρακτήρα του τραγουδιού αυτού σε συνδυασμό με τις χορευτικές κινήσεις (σταθερότητα/ακίνησία όταν τραγουδά ο γέροντας — κίνηση προς τα μπρος όταν τραγουδούν οι υπόλοιποι) δηλώνουν την κοινωνική συναί-

νεση της ομάδας, απαραίτητη προϋπόθεση του κοινοτικού βίου. Δεδομένου ότι όλοι οι γάμοι γίνονταν σε μία καθορισμένη ημέρα (20 Ιουλίου), γίνεται αντιληπτό πόση σημασία για τη συμβολική ανασυγκρότηση της κοινότητας είχαν αυτές οι τελετές, που έτσι κι αλλιώς πλαισίωναν έναν αναπαραγωγικό θεσμό σε μια κοινωνία μάλιστα που λόγω του νομαδικού της βίου κατά τη χειμερινή περίοδο ήταν διασκορπισμένη σε διάφορα σημεία στα χειμαδιά¹¹.

11. Βλ. Βασίλης Γ. Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της Πίνδου*, Αθήνα: Πλέθρον, 1995.

Παρουσιάζονται στη συνέχεια (με επιμέλεια του Γ. Κοκκώνη) κάποιες πρώτες μουσικολογικές παρατηρήσεις πάνω στα τραγούδια που μελετήσαμε. Κατά την απομαγνητοφώνηση του υλικού, χρησιμοποιήσαμε για την μουσική καταγραφή τη δυτική σημειογραφία. Για να αντεπεξέλθουμε στα προβλήματα που δημιουργεί ένα τέτοιο εργαλείο, που έχει αρχικά επινοηθεί για να υπηρετήσει το συγκεκριμένο μουσικό σύστημα, καταφύγαμε στην χρήση των εξής σημείων¹²:

- ↓ φθόγγος χαμηλωμένος
- ⌒ μοτίβο ή φράση παρατεταμένης διάρκειας
- ⌒ μοτίβο ή φράση συντομευμένης διάρκειας
- ↘ γλίστρημα σταθερής διάρκειας
- ↘ γλίστρημα με αργή αποχώρηση από τον αρχικό φθόγγο και απότομη πτώση στην συνέχεια

Τα τραγούδια παρουσιάζονται στην σειρά που επιβάλλει η ίδια η εθιμική διαδικασία. Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν δεν έχουν άλλο σκοπό παρά την διερεύνηση των μουσικών ιδιαιτεροτήτων όπως αυτές ανιχνεύονται στο συγκεκριμένο δείγμα και χωρίς αξίωση γενίκευσής τους: η έλλειψη μέχρι σήμερα συστηματικής καταγραφής του πλούσιου υλικού των τραγουδιών του βλάχικου γάμου δεν επιτρέπει ένα τέτοιο εγχείρημα.

12. Η χρήση αυτή δεν είναι πρωτότυπη. Βλ., εν είδει παραδείγματος, S. Baud-Bovy, *Essai sur la chanson populaire grecque*, Ναύπλιο 1983, σ. 1 των μουσικών μεταγραφών.

Α. ΤΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ

1. Για φέξε φεγγαράκι μου

$\text{♩} = 88$ $\text{Λα} = \text{Λα}^b$

ά - ύ για φέ - ξε φε ε - ε - ε - γγα - α - ρά α - κι - ι μου - ου

να - α - α πά - ω στη - η - η - η η ν'α - γά - α - πη - η μου

Τραγουδήθηκε από ομάδα ανδρών σε ελεύθερο ρυθμό, χωρίς συγκεκριμένο μέτρο. Η μελωδική του γραμμή στηρίζεται στην υποτονική και την τονική, που λειτουργούν σαν δύο πόλοι, αποτελείται δε από τέσσερα τμήματα μικρών φράσεων, που ολοκληρώνονται με σύντομη παύση. Καταλήγουν με χαρακτηριστικό γλίστρημα τα δύο πρώτα στην υποτονική και τα δύο τελευταία στην τονική. Η μελωδία φτάνει μέχρι την 5η πάνω από την τονική, και στην αντίθετη κατεύθυνση κατεβαίνει μέχρι την υποτονική (Σολ). Αν προσθέσουμε στις νότες της μελωδίας και αυτές της παρακάτω παραλλαγής του πρώτου τμήματος (α), προκύπτει πλήρης επτάφθογγη κλίμακα¹³(β).

(α)

(β)

13. Η κλίμακα παρατίθεται στο εξής συστηματικά στο τέλος κάθε τραγουδιού.

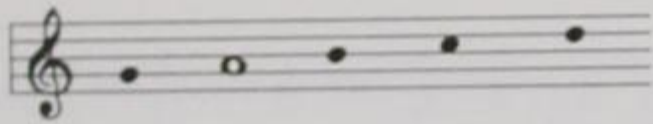
2. Ξύπνα περδικομάτα μου

$\text{♩} = 72$ Λα=Ντο

Ξύ - υ - πνα πε - ε - ε - ρδι - κο - ο - μά τα - α - α - α
 μου ν'ή - η ρθα στο μα χα - λά σου

The musical notation consists of two staves in treble clef. The first staff contains the melody for the first line of lyrics, with a tempo marking of quarter note = 72 and a key signature of one flat (Λα=Ντο). The second staff continues the melody for the second line of lyrics. There are various musical ornaments such as accents, slurs, and a triplet of eighth notes.

Τραγουδήθηκε από ομάδα γυναικών σε ελεύθερο ρυθμό, ωστόσο διαφαίνεται ένας εσωτερικός ρυθμός που θα μπορούσε να αποδοθεί με το σύνθετο μέτρο 9/8, θεωρημένο σε δύο μέρη: 5/8 συν 4/8. Η έκταση της μελωδίας, που δεν φαίνεται να αποτελείται από επιμέρους τμήματα, δεν ξεπερνά την 4η, ενώ κατεβαίνει ως την υποτονική. Η μελωδική αυτή γραμμή εκτελείται χωρίς ανάσες, αλλά με έντονους τονισμούς, κυρίως όταν αγγίζει την 4η καθαρή.

3. Καλησπέρα σας μωρ' συμπέθεροι

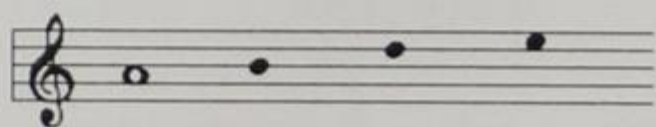
$\text{♩} = 46$ Λα=Σολ

Κα - λή σπέ - ρα σα - ασ βρε συμ πέ - θε - ροι

The musical notation is on a single staff in treble clef with a 12/8 time signature. The tempo marking is quarter note = 46 and the key signature is one flat (Λα=Σολ). The melody is simple and consists of quarter and eighth notes.

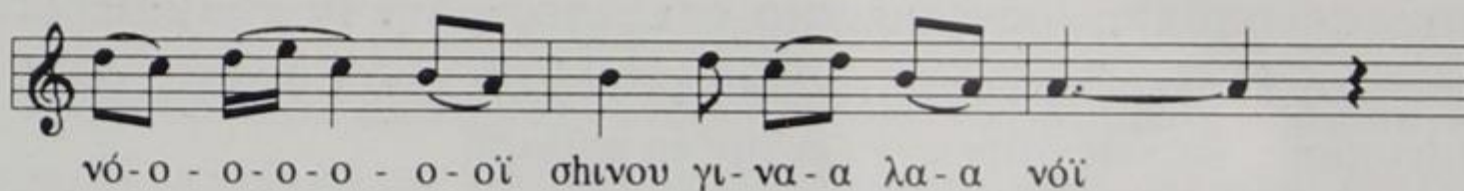
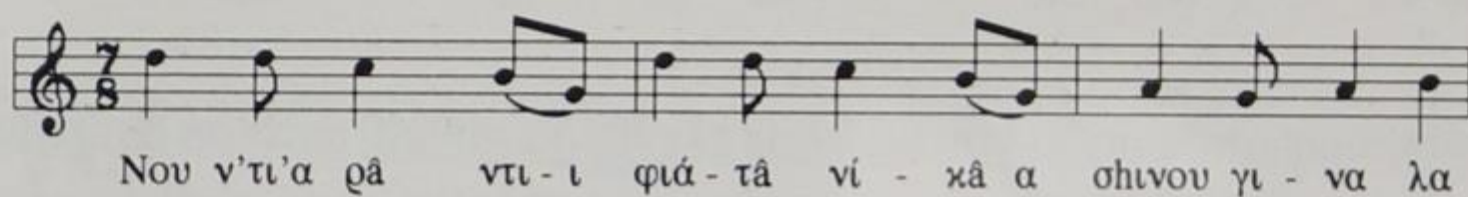
Τραγουδήθηκε από ομάδα γυναικών σε συγκεκριμένο ρυθμικό μοτίβο, με μέτρο 12/8. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τονισμός του δεύτερου όγδοου στην αρχή κάθε μέτρου, που προσδίνει έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα στον εσωτερικό ρυθμό του τραγουδιού αυτού. Η μελωδική γραμμή του, αρκετά λιτή, αρχίζει και τελειώνει με την τονική, φτάνοντας ως την 5η, που φαίνεται να είναι ο δεύτερος

πόλος της. Ωστόσο, και μάλιστα χάρη στο ιδιαίτερο ρυθμικό μοτίβο, σημαντική θέση καταλαμβάνει η επιτονική του τρόπου που προκύπτει.

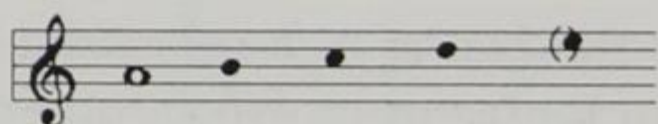

4. Νου ν'τι αρᾶντι φιάτᾶ νικά

♩. = 60 Λα=Φα #

Τραγουδήθηκε αντιφωνικά από την “νύφη” και τους “συγγενείς” της. Ομοίως με το προηγούμενο, ο ρυθμός του είναι διαυγής και το μέτρο του το πανελλήνιο 7/8, που παραπέμπει συνήθως σε χορευτικό σκοπό. Εδώ, ο χαρούμενος ρυθμός του φαίνεται να υποστηρίζει, αντί για το χορό, τον ενθουσιασμό της νύφης, σε πείσμα των αποθαρρυντικών παρεμβάσεων των συγγενών του γαμπρού. Η μελωδία του τραγουδιού αυτού διακρίνεται σημαντικά από τις υπόλοιπες. Απλή και εύκολη καθώς είναι στην απόδοσή της, είναι η μοναδική περίπτωση αποποίησης των πολύ χαρακτηριστικών τσακισμάτων και γλιστρημάτων της φωνής. Η έκτασή της φτάνει μέχρι την 4η (με εξαίρεση την παραλλαγή της σόλο φωνής στο τέταρτο μέτρο), που φαίνεται να είναι ο δεύτερος πόλος μετά την τονική. Χαρακτηριστική τέλος είναι και η πτωτική φράση της μελωδίας, που έχει καταγραφεί και αλλού. Είναι ενδιαφέρον να σημειωθούν επίσης δύο παραλλαγές του τραγουδιού, που προέρχονται από την συλλογή του G. Marcu¹⁴, μεταγραμμένες επίσης σε μέτρο 7/8.

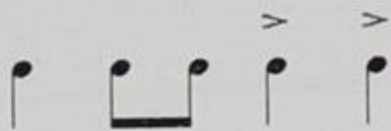
14. G. Marcu, *Folklor musical aromân*, Βουκουρέστι 1977, σ. 59-60.

5. Καμάρι πό' χουν τα πρόβατα

Λα=Λα
♩ = 88

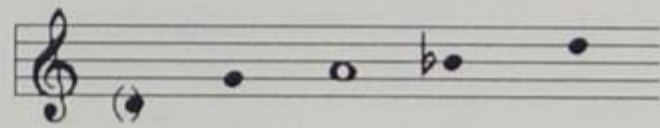
άι-ντι κα - μά - αρ' μω-ρέ-ε κα - μάρ' κα-μάρ' πό'
 χουν - τα πρό-ο-βα-α - τα κα - μά - αρ' πο' χουν - τα
 πρό βα - τα και λε - ε - βε - ντιά - τα
 γί - ι - διά και λε - ε - βε - ντιά τα γί - δια

Τραγουδήθηκε από ομάδα ανδρών σε μέτρο 4/4, πάνω στο οποίο αναπτύσσεται το εξής ρυθμικό μοτίβο:

Η έντονα ρυθμική μελωδία του βασίζεται κυρίως σε τρεις φθόγγους, την τονική, την υποτονική και την επιτονική. Εμφανίζεται επίσης η 4η κάτω από την τονική ως άρση, αλλά και ως βασικός πόλος μιας δεύτερης φωνής, που κινείται πάνω από την κύρια. Στην αρχή εμφανίζεται πάνω από την Σι ύφεση της μελωδίας (διάστημα τρίτης), ή κατεβαίνει σ' αυτήν όταν η μελωδία έχει Σολ (και πάλι διάστημα τρίτης). Στην συνέχεια όμως επανέρχεται όλο και συχνότερα (και πάνω από την Λα στην 4η), αφήνοντας την εντύπωση ισοκρατήματος. Τέλος τα τσακίσματα της μελωδίας στην τονική σε συνδυασμό με την δεύτερη φωνή προσδίνουν με χαρακτηριστικό τρόπο έναν ιδιαίτερο τονισμό στους δύο τελευταίους χρό-

νους κάθε μέτρου, τον οποίον θα μπορούσαμε να εκλάβουμε σαν έκφραση ανδρικής ρωμαλεότητας και περηφάνειας.

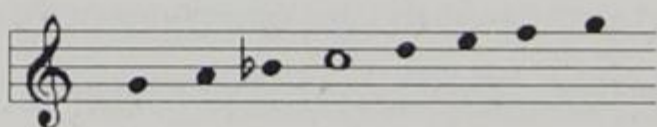
6. Πατινάδα

$\text{♩} = 69$ Ντο=Ντο

κλαρίνο

ντέφι

Η Πατινάδα είναι ένας χαρούμενος σκοπός σε μέτρο 2/4, όπου το κλαρίνο έχει τον κύριο ρόλο: η βασική μελωδία που εκτελεί δεν είναι παρά η αφετηρία για να ξεδιπλωθεί ένα ατελείωτο κουβάρι περίτεχνων αυτοσχεδιασμών, που δανείζονται απ' τις απλές και σύντομες μελωδικές φράσεις τον έντονο ρυθμικό τους χαρακτήρα, προκειμένου να υποστηρίξουν το χορευτικό βάδισμα της συνοδείας. Από τα υπόλοιπα όργανα της κομπανίας ξεχωρίζει ιδιαίτερα το ντέφι, που αρθρώνει ένα χαρακτηριστικό ρυθμικό μοτίβο, με έντονους τονισμούς.

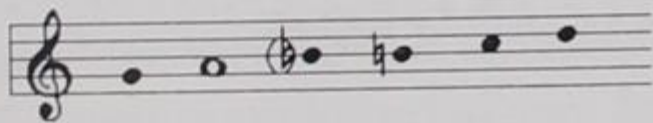
7. Λα πάτρου τσίντζι μάρμαρι

$\text{♩} = 126$ Λα-Ντο

άι ντι λα πά - τρου τσίν - τζι - ι μάρ μα - ρι - λα πά - τρου τσί - ιν τζι - ι

μάρ μα - α - ρι - λα α - α λα σιιά - σι - ι - λι φά αν - τὰ α - τὰ νι - ι

Τραγουδήθηκε από ομάδα γυναικών, με ελεύθερο ρυθμό και χωρίς συγκεκριμένο μέτρο. Η μελωδική του γραμμή αποτελείται από τέσσερα άνισα τμήματα που καταλήγουν σε κορώνα. Όπως και στα προηγούμενα τραγούδια, η έκταση φτάνει από την 4η πάνω από την τονική μέχρι την υποτονική, όμως εδώ αυτό που εντυπωσιάζει είναι ότι (με εξαίρεση το πρώτο τμήμα) η πώση γίνεται στην υποτονική, πράγμα που αφήνει ένα αίσθημα έντασης. Δεν είναι υπερβολή να πούμε πως το τραγούδι αυτό προσειδιάζει στο μοιρολόι, όχι μόνο λόγω του λυπητερού ύφους και της απουσίας ρυθμικού μοτίβου, αλλά προπαντός λόγω των χαρακτηριστικών γλιστρημάτων της φωνής από και προς την τονική. Μια άλλη ιδιαιτερότητα εντοπίζεται στο *accelerando* των τριών πρώτων συλλαβών κάθε στίχου: μαζί με το γύρισμα *άντι*, οι τρεις αυτές συλλαβές αποτελούν μια άρση, που καταλήγει στην τονική πάνω στη λέξη *τσίντζι*. Παραλλαγές του τραγουδιού σημειώνουν οι G. Marcu¹⁵ και S. Baud-Bovy¹⁶.

15. Αυτ., σ. 60 και 113, δύο παραλλαγές σε μέτρο 7/8. Ο συγγραφέας χαρακτηρίζει την δεύτερη “πολυφωνική”. Πρόκειται για υπερβολή, αφού δεν εμφανίζεται δεύτερη φωνή, παρά ένα μεταβαλλόμενο ισοκράτημα.

16. S. Baud-Bovy, *Κουτσοβλάχικα τραγούδια της Θεσσαλίας*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 24-27, με τίτλο *Na gíola t̃iñt̃i m̃arm̃ari (sic)*. Ο συγγραφέας παραπέμπει εξάλλου σε καταγραφή του ίδιου τραγουδιού από τον Α. Γιάγκα (*Ηπειρώτικα δημοτικά τραγούδια*, Αθήνα χ.χ., σ. 337, αρ. 517, και υποσημειώσεις 8 και 13).

8. Σαν πας Μαλάμω μ' για νερό

$\text{♩} = 116$ Λα=Ντο

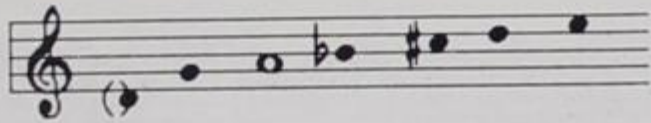
Σαν πας Μα-λά-μωμ' - για Μα-λά - μω - μου σαν
 πας Μα-λά-μωμ' - για νε - ε - ε - ρό σα-αν πας Μα-λά-μωμ'
 για νε - ε - ε - ρό ν'ε - γώστη - βρύ - ση κα - βρε κα-αρ-τε - ρώ

Τραγουδήθηκε από ομάδα ανδρών με συνοδεία ορχήστρας. Πάνω σε μέτρο 4/4 αναπτύσσεται εδώ ρυθμικό μοτίβο παρόμοιο μ' αυτό του *Καμάρι πό 'χουν τα πρόβατα*. Μετά από κάθε στίχο παρεμβάλλεται το εξής βέρσο του κλαρίνου¹⁷:

$\text{♩} = 116$ Λα=Ντο

17. Τη λέξη βέρσο χρησιμοποιεί συστηματικά η Δ. Μαζαράκη (*Το λαϊκό κλαρίνο στην Ελλάδα*, Κέδρος, Αθήνα 1959) για να δηλώσει το σόλο.

Η εναλλαγή των δύο πόλων, τονικής και υποτονικής, χαρακτηρίζει κι εδώ την μελωδία, η οποία χωρίζεται σε δύο μεγάλες φράσεις, που αποτελούνται η καθεμιά από δύο τμήματα. Η μελωδία αντιστοιχεί σ' έναν στίχο και η έκτασή της φτάνει από την υποτονική ως την 5η, ενώ η 4η κάτω από την υποτονική εμφανίζεται σαν άρση στην αρχή των δύο πρώτων τμημάτων. Δύο ενδιαφέρουσες παραλλαγές, η πρώτη από την Ρούμελη και η δεύτερη από την Βιθυνία (με τελείως διαφορετική μελωδία), καταγράφονται από την Μ. Μερλιέ¹⁸ και τον Γ. Παχτίκο¹⁹ αντίστοιχα.

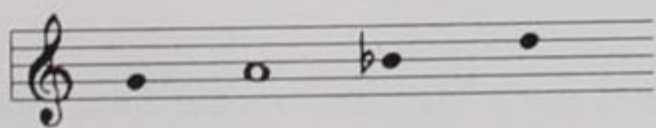

9. Ούμπλά σόρα

♩ = 66 Λα=Nτο

Ού - μπλά σό - ρα βιάρ - σά φρά - τε

Τραγουδήθηκε από μικτή ομάδα, σε ελεύθερο ρυθμό, χωρίς μέτρο. Η μελωδία του συντίθεται από τρεις μόνο φθόγγους (Σολ, Λα, Σι ύφεση). Χωρίζεται σε δύο τμήματα, ένα για κάθε μισό ημιστίχιο, και αποδίδεται από ομάδα ανδρών. Η ομάδα γυναικών τραγουδά ψηλότερα μια δεύτερη φωνή με ρόλο ισοκράτη, με πόλους κυρίως την Ρε (4η), αλλά και την Λα στο πρώτο τμήμα και την Σολ στο δεύτερο. Λόγω της μικρής διάρκειας της μελωδίας υπάρχει μια μικρή σύγχυση στον αρμονικό προσδιορισμό των δύο τελευταίων αυτών φθόγγων. Ενώ στο πρώτο τμήμα η τονική είναι η Λα, στο δεύτερο είναι η Σολ. Επιβεβαιώνεται πάντως και εδώ η συνήχηση Λα-Ρε που συναντήσαμε και σε άλλα τραγούδια της συλλογής.

18. Μ. Μερλιέ, *Τραγούδια της Ρούμελης*, Αθήνα 1931, σ. 71.

19. Γ. Παχτικός, *260 Δημώδη ελληνικά άσματα*, Αθήνα 1905, σ. 166.

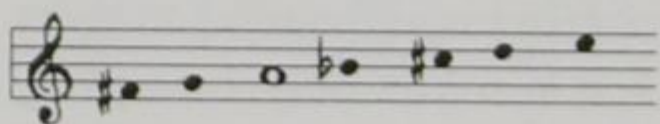
10. *Μια Παρασκευή*

♩ = 62 Λα-Ντο

Μια Πα-ρα - α - σκε - ε - ε - ε - ε - υή - ή - ή κι'έ - να - α - α - σα ββά - α - το

βρά - α - α - α - δι μά - να - α - α - α - μέ κα λέ μά - α να - α - μέ ε - ε - ε - διω - ω - ω - ω - χνε

Τραγουδήθηκε από ομάδα γυναικών με σαφή υπεροχή μιας κορυφαίας, με ελεύθερο ρυθμό και χωρίς συγκεκριμένο μέτρο. Η μελωδική του γραμμή μπορεί να χωριστεί σε τέσσερα τμήματα. Η έκτασή της φτάνει ως την 5η (Μι) πάνω από την τονική και την 6η (Φα δίεση) κάτω από την υποτονική, δίνοντας έτσι μια ολοκληρωμένη επτάτονη κλίμακα με τονική την Λα. Αν και πολύ κοντά στο ύφος του *Λα πάτρου τσίντζι μάρομαρι*, διαφέρει ωστόσο στην δομή της μελωδικής του γραμμής, που είναι πολύ πλούσια, μεγάλη σε έκταση, και απαιτεί ως ένα βαθμό μια ερμηνευτική δεξιοτεχνία. Λείπουν εδώ τα γλιστρήματα, υπάρχουν όμως πολλά και πληθωρικά κεντήματα που θυμίζουν μάλλον κλέφτικο τραγούδι. Η μελωδία είναι πανομοιότυπη μ' αυτήν του γνωστού "Τώρα τα πουλιά, τώρα τα χελιδόνια", σε ύφος που προσαρμόζεται στο περιεχόμενο των στίχων²⁰.

20. Το *Μια Παρασκευή* συμπεριλαμβάνεται στην συλλογή των Σ. Περιστέρη και Γ. Σπυριδάκη, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, τομ. Γ', Αθήνα 1968, σ. 6-7, με μικρές παραλλαγές ως προς την δική μας εκδοχή. Είναι πολύ ενδιαφέρουσα η σύγκριση που μπορεί να γίνει με το *Τώρα τα πουλιά*, που καταγράφεται στις σ. 3-4 της ίδιας συλλογής. Και τα δύο κατατάσσονται εδώ στα Ακριτικά τραγούδια.

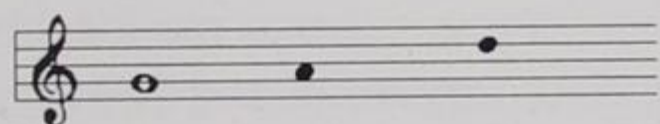
11. Εβγα μάνα πεθερίτσα

♩ = 66 Σολ=Σι^b

έβ- γα μά - να - α - α - πε - θε - ε - ρί - τσα

The musical notation is on a single staff in treble clef. It begins with a treble clef and a key signature of one flat (B-flat). The tempo is marked as ♩ = 66. The melody starts with a quarter note G4, followed by quarter notes A4, Bb4, and C5. There is a fermata over the C5 note. The melody then continues with quarter notes Bb4, A4, G4, and F4. There are two downward-pointing arrows above the Bb4 and A4 notes. The piece ends with a half note G4.

Τραγουδήθηκε από ομάδα ανδρών σε ελεύθερο ρυθμό, χωρίς συγκεκριμένο μέτρο. Οπως και το *Ούμπλά σόρα*, έτσι και αυτό αποτελείται από δύο μικρά μελωδικά τμήματα εκ των οποίων το πρώτο κινείται γύρω από την Λα και το δεύτερο γύρω από την Σολ. Κοινός σύνδεσμος η Ρε, στην οποία η μελωδία φτάνει αλλά και απέρχεται με γλίστρημα. Δεύτερη φωνή δεν υπάρχει. Ο εντοπισμός της τονικής είναι κι εδώ προβληματικός: πρόκειται μάλλον για μια κίνηση με διάστημα 5ης, με στάση στη δεύτερη βαθμίδα.

12. Εβγάτε αγόρια στο χορό

♩ = 72 Λα=Λα

Ν'ε- βγά - τ'α - α - γό - ρια - α - α στο χο - ρό - ό - ό

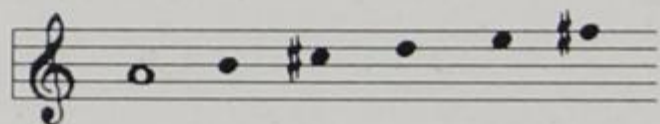
ν'ε - βγά - τ'α α - γό - ρια - α - α στο χο - ρό

The musical notation is on two staves in treble clef. The key signature has two sharps (F# and C#). The tempo is marked as ♩ = 72. The melody starts with a quarter note G4, followed by quarter notes A4, B4, and C#5. There is a fermata over the C#5 note. The melody then continues with quarter notes B4, A4, G4, and F#4. There are two downward-pointing arrows above the B4 and A4 notes. The piece ends with a half note G4.

$\text{♩} = 72$ Λα=Λα

Ν'ε - βγά - τ'α - γό - ρια - α στο χο - ο -
 ρό - ό κο - ρά - σια - α στα - α τρα - α - α γού ου - ου
 δια κο - ρά - σια - α στα - α τρα - α - α - γού - δια

Τραγουδήθηκε αντιφωνικά από έναν κορυφαίο και μικτή ομάδα χορευτών σε μια πολύ ενδιαφέρουσα μουσική εκδοχή, όπου ο πρώτος αποδίδει την φράση του ρυθμικά ελεύθερα, ενώ οι δεύτεροι επαναλαμβάνουν τον στίχο παραλλάσσοντας την μελωδία, που πλέκεται πάνω σε έντονα τονισμένο μέτρο 3/4. Η παραλλαγμένη αυτή επανάληψη εμφανίζει διπλάσια ταχύτητα από την αρχική φράση και ρυθμικό μοτίβο που τονίζει τον δεύτερο χρόνο, προσδίνοντας ιδιαιτερότητα στην ερμηνεία. Η έκταση της πρώτης ισοδυναμεί με διάστημα 5ης, ενώ στην δεύτερη βρίσκουμε και διάστημα 6ης. Τόσο η πρώτη όσο και η δεύτερη χωρίζονται σε δύο τμήματα, αλλά η μορφολογική αυτή ομοιότητα είναι επιφανειακή. Η ρυθμική απόκλιση υπογραμμίζει την διαφορά της μελωδικής παραλλαγής: εκεί που ο κορυφαίος στολίζει με όλα τα δυνατά τσακίσματα και γλιστρήματα μια μελωδική γραμμή δεξιοτεχνική και περίπλοκη, ο χορός απλοποιεί και στυλιζάρει το σολιστικό κρεσέντο σε μια στέρη ρυθμική βάση.

Β. ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Κατά την μεταγραφή των παραπάνω τραγουδιών στην δυτική σημειογραφία, προέκυψαν δύο βασικές κατηγορίες, που έχουν να κάνουν με την ρυθμική τους οργάνωση: εκείνα που είναι ρυθμικά διαυγή και συντάσσονται πάνω σε ένα μέτρο π.χ. 7/8 ή 4/4, και εκείνα που είναι ελεύθερα ως προς την ακρίβεια της απόδοσης του χρόνου. Στην δεύτερη περίπτωση, συνηθισμένη στα μη χορευτικά τραγούδια, αν και υπάρχει οργανωμένος εσωτερικός ρυθμός, φαίνεται να μην τηρούνται απόλυτα οι διάρκειες των φθόγγων, που εκτελούνται τότε με επιτάχυνση και τότε με επιβράδυνση. Η χαλαρότητα αυτή ευνοεί την ανάπτυξη παντός είδους δεξιοτεχνικών φωνητικών κεντημάτων, συνήθως αυτοσχεδιαστικών. Στην πρώτη περίπτωση θα σημειώσουμε μια ενδιαφέρουσα και πλούσια ποικιλία μέτρων, τρίσημων, τετράσημων, επτάσημων και δωδεκάσημων. Την ρυθμική ακρίβεια συνοδεύει και ένας συντηρητισμός ως προς τις αξίες των φθόγγων, που εμφανίζουν μια τάση ισοχρονίας, στην οποία συμπαράσύρουν ενίοτε και τον στίχο.

Αυτή η σχετική κατηγοριοποίηση συμπίπτει με μια συγκεκριμένη διαχείριση της ψυχολογίας των ερμηνευτών (δηλαδή της κοινότητας, της οποίας αυτοί αποτελούν την φωνή), η οποία φυσικά περνάει και μέσα από την πρόζα των τραγουδιών. Τα ρυθμικά κομμάτια είναι βέβαια σχετικά πιο εύθυμα, και ο χαρακτήρας τους αυτός τονίζεται από την λιτή και διαυγή μελωδική γραμμή, και μάλιστα από το ρυθμικό μοτίβο που είναι τονισμένο όχι μόνο από την πλευρά της σύνθεσης, αλλά και από την πλευρά της ερμηνείας. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν τα τραγούδια 3, 4, 5, 6, 8 και 12. Στην δεύτερη κατηγορία, τα υπόλοιπα τραγούδια με χαλαρή ρυθμική δομή, όλα σε ύφος αργόσυρτο, φτάνουν σε κάποιες περιπτώσεις να γίνουν πραγματικοί θρήνοι.

Αρμονικά, αξιοσημείωτη είναι η συχνή παλινδρομηση μεταξύ της υποτονικής και της τονικής, η οποία δίνει μια εξαιρετική διπλή εντύπωση ισοκρατήματος και μελωδικής ανάπτυξης ταυτόχρονα, ενώ δεν υπάρχουν στην πραγματικότητα δύο παράλληλες φωνές. Το φωνητικό αυτό εύρημα, σε συνδυασμό με την αστάθεια ως προς την ακρίβεια της τονικής, δημιουργεί μια μουσική ατμόσφαιρα που την χαρακτηρίζει ένα ιδιότροπο ηχητικό φάσμα μάλλον παρά μια ανεξάρτητη μελωδική γραμμή. Συνολικά, δεν υπάρχει απόκλιση από τον σταθερό πόλο της εκάστοτε τονικής, αλλά ένας έντονος τονισμός της υποτονικής, που σε δύο περιπτώσεις (*Εβγα μάνα πεθερίτσα* και *Ούμπλά σόρα*) δημιουργεί ερωτηματικά για την ιεράρχησή τους.

Εντύπωση επίσης προκαλεί και η συχνότατη συνήχηση τονικής και τέταρτης καθαρής (τραγούδια 2, 4, 5, 7, 9, 11, 12), άκουσμα αρκετά “σκληρό” για την συγ-

κερασμένη αρμονία, που παραπέμπει μάλλον στο αρχαίο σύστημα των τετραχόρδων και θα έπρεπε ίσως να διερευνηθεί ξεχωριστά²¹.

Σ' ό,τι αφορά το τονικό ύψος, παρατηρούμε μια τάση μείωσης σε σχέση με το συγκεκριμένο σύστημα σε φθόγγους των τραγουδιών 1, 2, 5, 7, 9 και 12. Καταγράψαμε εξάλλου (1, 9, 11, 12) έναν τύπο γλιστρήματος διαφορετικό από τον συνηθισμένο, όπου οι ερμηνευτές "σέρνουν" την φωνή τους κυρίως γύρω από τον φθόγγο που εγκαταλείπεται, πριν γλιστρήσουν απότομα ως τον επόμενο φθόγγο. Ο τύπος αυτός αφορά κυρίως κατιούσες μελωδικές φράσεις.

Ας σημειώσουμε τέλος και την εξής λεπτομέρεια: το τραγούδι *Για φέξε φεγγαράκι μου* αρχίζει με μια άρση της οποίας η απόδοση δεν γίνεται με ακριβείς φθόγγους, αλλά με νότες ακαθορίστου ύψους (τεχνική *parlando*).

Εν συνόλω, τα τραγούδια που εξετάσαμε προέρχονται από μια παράδοση φωνητικής μουσικής, που είναι εμφανής σε κάθε στοιχείο του μουσικού τους συντακτικού. Η λιτή μελωδική γραμμή αποτελεί κανόνα (με εξαίρεση τα 8 και 10), όπως κανόνα αποτελούν και οι ολιγότονες κλίμακες (με εξαίρεση τα 1, 8, 10, 12). Είναι χαρακτηριστικό πως στα τραγούδια όπου ερμηνευτικά φαίνεται να συμμετέχει όλο το συγγενολόι, οι κλίμακες που προκύπτουν ορίζονται από τρεις (*Έβγα μάνα πεθερίτσα*) ή τέσσερις (*Καλησπέρα σας*, *Ούμπλάσόρα*, *Καμάρι πό 'χουν τα πρόβατα*, *Νου ν' τι αράντι φιάτâ νικά* *Ξύπνα περδικομάτα μου*) φθόγγους (όχι απαραίτητα συνεχόμενους), πράγμα που πιθανότατα μπορεί να εκληφθεί σαν δείκτης αρχαιότητας. Όλα τα τραγούδια είναι μονοφωνικά: δίνεται ωστόσο η εντύπωση πολυφωνίας σε δύο περιπτώσεις (*Ούμπλάσόρα* και *Καμάρι πο 'χουν τα πρόβατα*) όπου εμφανίζεται μια δεύτερη φωνή, που είναι όμως παράλληλη προς την πρώτη και εξαρτώμενη απ' αυτήν: στο πρώτο παράδειγμα δεν είναι παρά ένα μεταβλητό ισοκράτημα από την πλευρά των ανδρών, ενώ στο δεύτερο είναι απλώς μια απόπειρα διάνθισης της μελωδίας.

Ενα τελευταίο χαρακτηριστικό που συμπληρώνει τα στοιχεία εκείνα που καθορίζουν το μουσικό ιδίωμα αυτής της συλλογής, είναι η αργή ρυθμική αγωγή που απαντάται σχεδόν σ' όλα τα τραγούδια πλην της οργανικής πατινάδας και του δεύτερου μέρους του *Εβγάτε αγόρια στο χορό*.

Στην σύντομη αυτή ανάλυση των τραγουδιών του γάμου της Αετομηλίτσας δεν φιλοδοξούμε να αποδώσουμε διαστάσεις διεξοδικής έρευνας, έστω και μερικής, του πλουσιότατου βλάχικου μουσικού κόσμου. Θα την χρησιμοποιήσουμε απλώς για να υπενθυμίσουμε την ζωτική ανάγκη ενός ευρύτερου έργου καταγραφής και ανάλυσης, που θα επιτρέψει στο μέλλον να τοποθετήσουμε τα μέρη σε σχέση με το σύνολο και να εξαγάγουμε τα σχετικά συμπεράσματα.

21. Για τα τετράχορδα, βλ. Th. Reinach, *La musique grecque*, Payot, Παρίσι 1926, σ. 9-14 και Σ. Περιστέρη - Γ. Σπυριδάκη, ο.π., σ. κα' -λε'.

ΝΙΚΟΣ ΔΙΟΝΥΣΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΟ ΚΕΡΑΣΟΒΟ ΚΑΙ ΟΙ ΜΟΥΣΙΚΟΙ ΤΟΥ Η μουσική οικογένεια των Φιλιππιδαίων

Το θέμα με το οποίο θα ασχοληθούμε αναφέρεται στη μουσική οικογένεια που δρα στην περιοχή της Κόνιτσας, με κέντρο το Κεράσοβο, τα ογδόντα τελευταία χρόνια. Είναι γνωστή σαν «Χαλκιάδες», «Μπετζαίοι» και τελευταία ως «Φιλιππιδαίοι». Δεδομένου ότι η τύχη του σημαντικότερου κλάδου αυτής της οικογένειας έχει συνδεθεί στον αιώνα μας με το Κεράσοβο, θα αναφέρουμε λίγες πληροφορίες για τον γεωγραφικό, οικονομικό και κοινωνικό χώρο αυτού του χωριού, αφού λίγο-πολύ έχουν σχέση με τη μουσική ζωή και την έκφρασή του.

Το Κεράσοβο

Το Κεράσοβο της επαρχίας της Κόνιτσας, είναι ένα από τα επτά χωριά που έχουν το ίδιο όνομα, στην Ήπειρο και την Δυτ. Στερεά. Στη συνέχεια όταν θα αναφερόμαστε στο Κεράσοβο, θα εννοούμε το χωριό βορειοανατολικά της Κόνιτσας και ανατολικά της κοιλάδας του Σαρανταπόρου. Βρίσκεται στη ρίζα του Σμόλικα σφηνωμένο στη χαράδρα του ορμητικού Βουρκοπόταμου, μεταξύ αλβανικών συνόρων και Μακεδονίας, και είναι γνωστό για τους αγώνες του ενάντια στους Τούρκους μέχρι το 1912, και τη μεγάλη του προσφορά στον πόλεμο του 1940. Απέχει 95 χλμ. από τα Γιάννινα και 30 χλμ. από την Κόνιτσα. Βρίσκεται σε υψόμετρο 1.050 μ., διαθέτει μεγάλες δασικές εκτάσεις και 65.000 περίπου στρέμματα βοσκοτόπια. Από την απελευθέρωση μέχρι το 1940 παρουσιάζει μια συνεχή πληθυσμιακή αύξηση και από τους 893 κατοίκους που είχε στην απογραφή του 1928, φθάνει περίπου τους 1.500 πριν τον πόλεμο, και καθίσταται διοικητικό και οικονομικό κέντρο της περιοχής. Στην μεταπολεμική εποχή το Κεράσοβο ακολουθεί τη τύχη των περισσότερων ελληνικών χωριών. Ο πληθυσμός του μειώνεται στους 513 κατοίκους σύμφωνα με την απογραφή του 1981 και στους 386 στην απογραφή του 1991. Το δημοτικό σχολείο από τετραθέσιο με 250 περίπου παιδιά που είχε το 1952-53, σήμερα είναι μονοθέσιο με πέντε παιδιά. Οι μόνιμοι κάτοικοι το χειμώνα είναι τώρα 260 άτομα, δηλαδή 150 οικογένειες περίπου, ως επί το πλείστον ηλικιωμένοι, ενώ για ένα-δυο μήνες το καλοκαίρι μένουν στο χωριό περισσότερα από 1.000 άτομα.

Παλαιότερα πολλοί κάτοικοι ήταν μαστόροι ή κυρατζήδες (αγωγιάτες), που για εννέα μήνες το χρόνο (Οκτώβριο με Ιούλιο) ταξίδευαν σε όλη Ελλάδα, ενώ όσοι έμεναν πίσω ασχολούνταν με το δάσος, τα ζώα και τη γη. Για αυτόν τον τό-

πο, που θεωρείται από τις πιο φτωχές γωνιές της Ελλάδας, έχουμε λίγα ιστορικά στοιχεία. Μέχρι τον 13ο αι. υπάγεται στο Δεσποτάτο της Ηπείρου, το 1430 περιέρχεται στους Τούρκους, ενώ την περίοδο 1780-1821 στην περιοχή κυριαρχεί ο Αλή-Πασάς. Το 1913 ενσωματώνεται στην Ελλάδα και για 4-5 δεκαετίες βρίσκεται σε ελεγχόμενη περιοχή λόγω συνόρων. Το 1953 αλλάζει η επίσημη ονομασία του σε «Αγία Παρασκευή», η οποία όμως δεν έχει υιοθετηθεί από τους ντόπιους.

Το Κεράσοβο ανάμεσα σε βλαχοχώρια και μαστοροχώρια, συνορεύει ανατολικά με τα χωριά Σαμαρίνα και Φούρκα, βόρεια με τη Δροσοπηγή (Κάντισκο), Κασάνιανη και Λαγκάδα (Μπλίστιανη), δυτικά με την Πουρνιά (Σταρίτσανη) και Μόλιστα, και νότια με τα χωριά Πάδες, Δίστρατο, Παλιοσέλι που είναι πίσω από τον Σμόλικα. Ζωσμένο από ορεινούς όγκους, είχε λίγες επαφές με τα διπλανά χωριά και μέχρι πρόσφατα επικρατούσε αυστηρή ενδογαμία (ήταν προσβολή να πάρεις «ξενομερίτη» έστω και αν ήταν από διπλανό χωριό). Ίσως έτσι εξηγείται η ιδιαίτερη διαμόρφωση της μουσικής και κατ' επέκταση της πολιτισμικής του φυσιογνωμίας, που όσο κι αν έχει τα στοιχεία του ευρύτερου χώρου, εκφράζει και χαρακτηρίζει το κερασοβίτικο πνεύμα. Ένα πνεύμα που προσπαθούν να συντηρήσουν μέχρι σήμερα οι δραστήριες «αδελφότητες» της Αθήνας και της Αμερικής, και να δώσουν έστω και για λίγες μέρες το καλοκαίρι, την αίγλη και τη ζωή που είχε το χωριό στο μεσοπόλεμο. Την εποχή δηλαδή, που έσφυζαν από ζωή οι διάφορες συνοικίες και γειτονιές του, που αντιστοιχούν στα κυριότερα σόγια: Παπαγιανναίοι, Τζινάδες, Βαρούζοι, Γελαδαραίοι, Μωραϊταίοι, Τελιάδες, Τσουμπαναίοι, Κωστάδες, Βαϊλάδες.

«Γύφτοι»: σιδεράδες - μουσικοί

Τα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση, εποχή όπου το Κεράσοβο αρχίζει να δείχνει σημάδια δημογραφικής και οικονομικής ανόδου, γίνεται αισθητή στο χωριό η έλλειψη σιδερά. Η λαϊκή ρήση «ευτυχισμένο, τυχερό το χωριό, πούχει γύφτο και παπά» είναι ενδεικτική γιατί συμπεριλαμβάνει κάποιες ζωτικές λειτουργίες της καθημερινής ζωής του χωριού: την κατασκευή και συντήρηση των εργαλείων των απαραίτητων στους αγρότες και τους μαστόρους, τις προϋποθέσεις για την απρόσκοπτη επιτέλεση των τελετουργικών δραστηριοτήτων της κοινότητας, που εξασφαλίζουν τη συνοχή και την αναπαραγωγή της.

Τα δύο επαγγέλματα-λειτουργήματα (του παπά αφ' ενός και αφ' ετέρου του μουσικού), έχοντας άρρηκτη σχέση με την τελετουργία και τα δρώμενα, τίθενται στη σφαίρα του ιερού, σε αντιδιαστολή από το μη-ιερό, το λαϊκό των υπολοίπων μελών της κοινότητας. Στο πρόσωπο μάλιστα του «γύφτου» συνδυάζονται κατά κανόνα τα λειτουργήματα του σιδερά και του μουσικού. Είναι ενδιαφέρον ότι αυτός ο ζωτικός ρόλος, τόσο για την παραγωγική διαδικασία όσο και για την τελετουργική έκφραση της κοινότητας (η μουσική συνοδεύει απαραίτητα τους σταθμούς στον κύκλο της ζωής και του χρόνου, δηλ. βαφτίσια, γάμους,

γιορτές, πανηγύρια) ανατίθεται σε μια ειδική κατηγορία ατόμων, που κατά κανόνα ανήκουν σε κλειστές κοινωνικές ή φυλετικές ομάδες, αυστηρά περιχαρτωμένες, όπως οι «γύφτοι». Έτσι, η οργανική μουσική βρισκόταν πάντα στα χέρια των «γύφτων», τουλάχιστον στην ηπειρωτική Ελλάδα.

Ο όρος «γύφτος» ήταν μέχρι πρόσφατα συνώνυμος του σιδερά αλλά και του λαϊκού οργανοπαίχτη στο μεγαλύτερο μέρος του ελλαδικού χώρου. Από άποψη κοινωνικής κατηγοριοποίησης, ο προσδιορισμός «γύφτος» λειτουργεί ως κοινωνικό στίγμα, έχει μίαν αρνητική φόρτιση και χρησιμοποιείται κυριολεκτικά ή μεταφορικά με υποτιμητική έννοια. Προς αυτή την κατεύθυνση συνέτεινε και η κατηγορία που τους προσάπτουν ότι έφτιαξαν τα καρφιά με τα οποία «σταυρώσαν το Χριστό!».

Οι ίδιοι θα αυτοπροσδιορισθούν ως εξής: «Η δική μας η σειρά, απού μας λένε γύφτοι, δεν είμαστε γύφτοι, είμαστε από την Αίγυπτο διασκορπισμένοι δεν ξέρω με πιο πόλεμο. Καταδιώξεις έγιναν προ Χριστού και αναγκαστήκαμε ύστερα να κάνουμε τη δουλειά αυτή (σιδεράδες). Από Αιγύπτιοι μας βγάλανε Γύφτοι. Το λένε κάτι χαρτιά... Τα πιο παλιά χρόνια, α-που πηγαίναμε σε διάφορες δουλειές, σε γάμους, σε πανηγύρια, όταν ερχόντανε να μας ζητήσουν: Ε! φωνάξτε τσι γύφτοι. Δεν έλεγαν τα όργανα.... Οι τσιγγάνοι είναι άλλη φυλή, ήρθαν από Τουρκία, έχουν δική τους γλώσσα. Αυτοί έχουν όργανα αλλά παίζουν τσιγγάνικα, ινδιάνικα, όχι ελληνικά. Τα ελληνικά τα παίζουν αρπαγμένα, τσαπατσούλικα, όχι στην πραγματικότητα. Γύφτικο παίξιμο στην πραγματικότητα είναι τα δικά μας, τα εντόπια. Εμείς έχουμε βέρα πατριωτικά τραγούδια».

Είναι γεγονός ότι η οργανική μουσική της Ηπειρωτικής Ελλάδας ήταν πάντα στα χέρια των «γύφτων», και μέσα από αυτούς έφτασε μέχρι τις μέρες μας. Ως εκ τούτου το «γύφτικο παίξιμο», παλαιότερα ήταν κατά κάποιο τρόπο συνώνυμο του ελληνοπρεπούς, του αυστηρού ύφους, έτσι όπως εκφράζεται και από την παραπάνω άποψη μεταξύ των ηλικιωμένων οργανοπαικτών. Σήμερα όμως έχει αλλάξει το νόημα και η χρήση αυτών των εννοιών. Έτσι «γύφτικο παίξιμο είναι εκείνο που έχει στοιχεία από Τουρκία, ενώ τσιγγάνικο εκείνο που έχει μέσα μουσική από Ινδία».

Το Κεράσοβο και οι μουσικοί του

Λίγο πριν το 1920 έρχεται να καλύψει το κενό του σιδερά στο Κεράσοβο ο μπαρμπα-Κώστας, από τη διπλανή Μόλιστα, με τη γυναίκα και τα τρία μικρά παιδιά του. Εγκαθίσταται στο Μελικό, σε ένα κατάλυμα που λειτουργούσε σαν χάνι, στο «γυφτοκάλυβο» όπως το έλεγαν οι ντόπιοι, στη θέση που βρίσκεται σήμερα το ξενοδοχείο, στην κεντρική πλατεία του χωριού. Αργότερα μεταφέρθηκαν στην ακρη του χωριού, ψηλά στο Κρουονέρι. Εκεί γεννήθηκε το τελευταίο του παιδί, ο Αντρέας, όπου μένει μέχρι και σήμερα. Από τα άλλα δύο αγόρια, ο μιν Γιώργος, αφού έκανε οικογένεια, αγόρασε σπίτι στο χωριό, στο οποίο μέ-

νει σήμερα, ο δε Φίλιππας, έχτισε σπίτι πολύ αργότερα, σ' ένα οικόπεδο που είχε η γυναίκα του, κοντά στην πλατεία.

Τα χρόνια που εγκαταστάθηκε ο Κώστας στο Κεράσοβο, ο τρόπος πληρωμής του σιδερά που έφτιαχνε τα εργαλεία ήταν ο ακόλουθος: Η κάθε οικογένεια πλήρωνε σε ετήσια βάση μια ορισμένη ποσότητα σε «γέννημα» (σιτάρι ή καλαμπόκι). Αν είχε «ζευγάρι» (δυο βόδια) πλήρωνε παραπάνω, ενώ αν «σέμπρευε» με κάποιον άλλον (δηλ. είχε ένα βόδι) πλήρωνε το μισό. Όταν γινόταν λοιπόν η συγκομιδή, οι σιδεράδες γύριζαν και μάζευαν τα γεννήματα που τους αναλογούσαν ως αμοιβή για τα γεωργικά εργαλεία που έφτιαχναν κατά τη διάρκεια του χρόνου (υνιά, τσαπιά, δικέλια κ.λπ.). Αυτά τα λιγοστά εισοδήματα συμπλήρωναν με τα τυχερά που μάζευαν ως μουσικοί στις διάφορες γιορτές και πανηγύρια, μαζί με τις αμοιβές από την επισκευή των εργαλείων των μαστόρων.

Η γενεαλογία των Φιλιππιδαιών

Αλλά ας πιάσουμε την οικογένεια από πιο παλιά, εκεί που μπορούμε να φθάσουμε με κάποια βεβαιότητα, όσο επιτρέπουν οι προφορικές μαρτυρίες φυσικά.

Ο Νικόλας, σιδεράς και καλό βιολί, πατέρας του Κώστα, ζεί μέχρι το 1928. «Ο πάππος είχε αλλάξει όλα τα χωριά της Κόνιτσας» θα μας πεί ο εγγονός του Γιώργος Μπέτζος και συνεχίζει: «όταν πήγαιναν σε κανά χωριό, έμεναν πρόχειρα έξω, σε καμια καλύβα, σε καμια αχυρώνα, σε κανά υπόστεγο...». Πάντως φαίνεται πως οι Βαλκανικοί Πόλεμοι τον βρίσκουν εγκατεστημένο στη Μόλιστα. Τα άλλα αδέρφια του σκορπίσανε στη Μακεδονία και χάθηκαν τα ίχνη τους. Το 1888 οι ληστές Νταβελάιοι τον επιστράτευσαν για 5-6 μήνες ως σιδηρουργό. Εκεί πήρε και το παράνομα «καπετάν-Τσουλίκας», με το οποίο έγινε γνωστός αργότερα. Από εκείνη την εποχή περίπου έχουμε και τη μοναδική γραπτή μαρτυρία για τους προγόνους του. Πρόκειται για ένα μολυβένιο παγούρι για το τσίπουρο, που από τη μια μεριά γράφει «1886», και από την άλλη «ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΙΑΝΙ ΑΝΤΟΝΙ» (βλ. φωτό). Η προφορική παράδοση λοιπόν θέλει, και οι δύο αναφερόμενοι πρόγονοί του να είναι σιδεράδες και μουσικοί. Ο μεν Αντώνης, παπούς του Νικόλα έπαιζε βιολί, ο δε πατέρας του Γιάννης «στάμνα» και βιολί. Η στάμνα ως όργανο μας παραπέμπει σε πήλινο τουμπελέκι. Απ' όσο όμως γνωρίζουμε δεν συνηθίζεται στην περιοχή η χρήση τουμπελεκιού μιας και χρησιμοποιείται αποκλειστικά το ντέφι ως κρουστό. Ως εκ τούτου παραμένει το ερώτημα ποιό ακριβώς μουσικό όργανο αντιστοιχεί στον όρο «στάμνα».

Ας προσπαθήσουμε να ανασυστήσουμε τη γενεαλογία του σογιού. Αν ο Νικόλας γεννήθηκε γύρω στο 1860, ο παπούς του Αντώνης πρέπει να γεννήθηκε στά τέλη του προπερασμένου αιώνα, δηλαδή να ήταν νέος στά χρόνια της ελληνικής επανάστασης. Αυτό φαίνεται να συμφωνεί και με την μαρτυρία του Φίλιππα: «οι παλπούδες μας είναι 200-300 χρόνια στην περιοχή».

Ο Νικόλας πήρε γυναίκα τη Βασιλική και απέκτησαν τέσσερα παιδιά. Το πρώτο, ο Μήτρος, ήταν σιδεράς, έπαιζε και ντέφι. Απέκτησε δύο κορίτσια πριν το 1914, τα οποία έδωσε για υιοθεσία επειδή η γυναίκα του πέθανε από τη γρίπη του 1917 και ο ίδιος δεν ξαναπαντρεύτηκε. Το δεύτερο παιδί, η Μαρίνα, παντρεύτηκε τον σιδερά και βιολάτορα Μουστακλή (Θεμιστοκλή) και απέκτησαν τέσσερα κορίτσια και δύο αγόρια, που έγιναν επίσης σιδεράδες. Από αυτούς ο μεν Κώστας έπαιζε κλαρίνο, ο δε Χρήστος βιολί. Το τρίτο παιδί είναι ο Κώστας (1880-1950), ο οποίος όπως αναφέραμε παραπάνω, εγκαταστάθηκε στο Κεράσοβο ως σιδεράς και μουσικός. Βιολί έμαθε από τον πατέρα του, και κλαρίνο στά Γιάννενα από κάποιον Μπαλαμάνη (από τα Ζευγάρια). Δεν υπήρξε ποτέ εξαιρετικός οργανοπαίκτης. Το 1925 προσεβλήθη από γλαύκωμα και σταμάτησε πιά να παίζει. Το τέταρτο παιδί του Νικόλα είναι η Πανάγιω, παντρεύτηκε τον Λία από τον Πύργο (Στράτσιανη) και έκανε δύο παιδιά: τον Λάμπρο και τον Παντελή, που έγιναν σιδεράδες και κλαριτζήδες.

Ο Πέτρος

Είμαστε ακόμη στά χρόνια της τουρκοκρατίας όταν ο Κώστας παντρεύεται την Καλλιόπη (1880-1972) κόρη του σιδερά και κλαριτζή Νικόλα Αλεξίου, και αδερφή του σιδερά και φημισμένου κλαριτζή στην περιοχή της Κόνιτσας Πέτρου Αλεξίου. Ο Πέτρος είχε κάνει έξι χρόνια στο ιππικό και συμμετείχε στη μικρασιατική εκστρατία. Όταν γύρισε έφερε καινούργιους σκοπούς και τεχνικές στο όργανο. Είχε «χτυπητό παίξιμο και φαντασία». Το παίξιμό του, παρ' ότι ήταν σκληρό, έκανε αίσθηση και ο Πέτρος θεωρήθηκε το καλύτερο κλαρίνο της Κόνιτσας στην εποχή του.

Η οικογένεια του Κώστα

Ο Κώστας με την Καλλιόπη κάνει τέσσερα παιδιά: την Αλεξάνδρα, τον Φίλιππα, τον Γιώργο και τον Αντρέα. Η οικογένεια φεύγει από τη Μόλιστα και εγκαθίσταται στο Κεράσοβο. Εκεί τους βρίσκει η «επιτροπή» που περνάει το 1914 και τους γράφει με δύο επίθετα: «Μπέτζος» και «Χαλκιάς». «Μέχρι τότε οι Τούρκοι μας είχαν άγραφοι», θα μας πεί ο Φίλιππας.

Η Αλεξάνδρα το πρώτο παιδί του Κώστα παντρεύεται τον Αντρέα Τούλη που παίζει βιολί, και κάνουν δύο παιδιά, την Χρυσούλα και την Μαρίκα. Είναι ενδιαφέρον ότι η Χρυσούλα παντρεύτηκε τον κλαριτζή Νίκο, γιό του Πέτρου Αλεξίου. Δηλαδή τον πρώτο εξάδελφο της μητέρας της ή τον γιό του αδελφού της γιαγιάς της (μητέρας της μητέρας της), γεγονός που σχολιάστηκε έντονα στους κόλπους της οικογένειας.

Ο Γιώργος

Ο Γιώργος παίζει βιολί και ντέφι και είναι ο μόνος από τα τρία αδέρφια που κρατάει σήμερα σιδεράδικο στο Κεράσοβο, μαζί με τα παιδιά του. Καλοσυνά-

τος, παίζει γλυκό βιολί, αν και όχι ιδιαίτερων απαιτήσεων, εξυπηρετεί μόνον τις τοπικές ανάγκες όπως ομολογεί ο ίδιος, αλλά το ντέφι του είναι δυνατό και σταθερό, μέχρι σήμερα, παρά τα 81 του χρόνια.

Από τα δύο του παιδιά ο Θωμάς παίζει ακορντεόν, ο δε Αχιλλέας θέλοντας να αποφύγει τη «ρετσινιά του γύφτου», «δεν παίζει όργανο δημόσια για να διασκεδάσουν οι άλλοι». Φαίνεται, ότι ακόμα και σήμερα ισχύει αυτό που απερίφραστα μου είπαν στο καφενείο στη Μόλιστα: «Κρατάς κλαρίνο, παίζεις ντέφι; άσπρος, μαύρος νάσαι, τους λέμε όλους γύφτους». Γι' αυτό εξ άλλου, στο ίδιο το χωριό, ένας από τους κατοίκους ενώ ξέρει και παίζει κλαρίνο, δεν εμφανίζεται δημόσια, για να αποφύγει το χαρακτηρισμό, μιας και «το επάγγελμα του μουσικού δεν ταιριάζει σε νοικοκυραίους». Ο Αχιλλέας βέβαια για να αποφύγει το κοινωνικό στίγμα, λόγω και της άλλης εργασίας του, αυτής του σιδερά, και για να αποδείξει ότι μπορεί να ζήσει και καλύτερα όπως λέει, σκέφτεται να φύγει από το χωριό και να πάει στη Χαλκιδική να δουλέψει σε σιδεράδικο, στημένο για τις τουριστικές ανάγκες της περιοχής.

Ο Αντρέας

Ο Αντρέας, το μικρότερο παιδί του Κώστα, σιδεράς, πρόσχαρος και με ιδιότυπο χιούμορ, παίζει λαούτο και ντέφι. Όμως, είναι περισσότερο γνωστός για το κλαρίνο του, ιδιαίτερα στά χορευτικά κομμάτια. Το περιοδικό «Αρμολοΐ», πριν από 18 χρόνια θα γράψει γι' αυτόν: «Βαρύ κλαρίνο και με μεγάλη αντοχή στο παίξιμο, που έχει τις περισσότερες συμπάθειες στην επαρχία της Κόνιτσας». Ο Αντρέας δεν έχει αρσενικό παιδί, και έτσι σταματάει από αυτή τη μεριά η άμεση σειρά των μουσικών. Σήμερα μένει στην Κόνιτσα, όπου διατηρεί σιδεράδικο. Η περιοχή που κινείται μουσικά είναι κυρίως η Μόλιστα, το Κεράσοβο και τα Βλαχοχώρια.

Ο Φίλιππας

Ο Φίλιππας, που τώρα μένει στην Αθήνα, γεννήθηκε το 1912 στη Μόλιστα. Ετοιμόλογος, πράος και με άνεση στις κοινωνικές σχέσεις. Εθεωρείτο ο διάδοχος του Πέτρου Αλεξίου στο κλαρίνο, και μέχρι το 1960, που κατέβηκε και εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, «είχε το πρώτο χέρι στην επαρχία». «Γλυκό και ανθεκτικό κλαρίνο, μ' εκπληκτική λιτότητα στην τεχνική του... Για τον Φίλιππα όσοι ρωτήθηκαν, απάντησαν απερίφραστα, πως είναι ο καλύτερος από τα σημερινά κλαρίνα», γράφει το Αρμολοΐ το 1977.

Ο Φίλιππας ξεκίνησε με βιολί, ενώ όταν ήταν μικρός έπαιζε και ντέφι μαζί με τον παπού του τον Νικόλα. Από τα δεκατέσσερά του όμως «βγήκε με κλαρίνο, γιατί το ζητούσε ο κόσμος», αφού στο μεταξύ αποσύρθηκε ο πατέρας του και κληρονόμησε το κλαρίνο του. Αρχικά έπαιζε με την κομπανία του θείου του Πέτρου Αλεξίου, που «τους υποστήριζε και τους έπαιρνε πάντα σε δουλειές», από την τέχνη του οποίου πήρε πολλά. Ανήσυχος και μουσικά παθιασμένος όπως

ήταν «έψαχνε» τον ήχο του κλαρίνου και βελτιωνόταν συνεχώς. Χαρακτηριστική είναι η αφήγησή του: «Το 1932-33 είχαν φέρει κάτι γραμμόφωνα οι χτιστάδες στο χωριό, ο Νταλαζούκας, ο Γιωργουνίτσας, ο Μητσουτέλης. Είχαν λοιπόν την “Παπαδιά” και τον “Αλάμπη”, που τάχε βγάλει ο Τζάρας και κάτι άλλα του Καρακώστα, του Γιαούζου και του Νικήτα. Τους έφτιαχνα τα υνιά, τα τσαπιά τζάμπα, για να πάω να τ’ ακούω, να τα μάθω».

Στην Κατοχή δεν δυστύχησε, όπως λέει, γιατί κυνηγούσε και τις δυο δουλειές, ενώ κάποιοι στην Κόνιτσα πέθαναν από την πείνα (π.χ. ο Χρ. Μπερτόδουλος). Στην περιοχή της Κόνιτσας αλλά και στην Αθήνα που κατέβηκε αργότερα, εθεωρείτο καλός σιδεράς. Περίφημες είναι οι χειροποίητες κλειδαριές του. Στην πραγματικότητα όμως, είναι το όργανο αυτό που βοήθησε να μην πεινάσει η οικογένειά του στην Κατοχή. Εκείνα τα χρόνια μιας και δεν είχε ο κόσμος λεφτά, όταν πήγαιναν στο γλέντι ή το πανηγύρι για να χορέψουν «τούς έδιναν σημείωμα με το όνομά τους, και ό,τι είχαν: στάρι, καλαμπόκι... Άλλος εκατό δράμια, άλλος μισή οκά. Μετά πήγαιναν στά σπίτια με τον ντορβά και τους τάδιναν. Και η μοιρασιά πάντα ίσια, δεν είχε πρώτα και δεύτερα όργανα». Ο Φίλιππας θα μας πεί γι’ αυτό το καθεστώς, που κατά κάποιο τρόπο ισχύει ακόμη στην περιοχή: «Η μοιρασιά γινόταν όλοι ίσα, ακόμα και τότε πούμουν δέκα χρονών. Δεν είχαμε εμείς μαστορ’λίκι. Καπετανίσια πράγματα κι εργολαβία δεν είχαμε. Τούτα μας έδωσε ο νοικοκύρης, τούτα πήραμε τυχερά, βάλτα κατά γη, μοιράστε τα, πάρ’ ο καθένας το λογαριασμό του, άει σπίτι του. Τώρα μπήκανε τα μαγαζιά και το χαλάσανε...».

Στον εμφύλιο, το 1946-47 τον πήραν οι αντάρτες πέντε-έξι μήνες στη Βωβούσα, για να τους παίζει κλαρίνο στα γλέντια τους και για να φτιάχνει καρφιά και πέταλα για τα αλογα. Από τότε θυμάται με περηφάνεια έναν αξιωματικό που του έλεγε: «Κάθε σφυριά που ρίχνεις, είναι σαν να ρίχνεις μια σφαίρα στον εχθρό!». Το 1948 φεύγει οικογενειακά για λίγο στην Κόνιτσα, και αμέσως μετά για δύο χρόνια εγκαθίσταται στά Γιάννινα, στη Μανωλιάσα. Το 1950 επιστρέφει στη Κόνιτσα ως ανταρτόπληκτος, και ανοίγει σιδεράδικο –στην αρχή σε σκηνές. Στο μεταξύ χτίζει σπίτι στο Κεράσοβο και επιστρέφει στο χωριό όπου μένει για δέκα χρόνια περίπου. Τελικά όμως ένας-ένας από την οικογένεια μεταναστεύουν στην Αθήνα.

Το επώνυμο

Το 1957-58 ο Φίλιππας πηγαίνει στο δικηγόρο Σεραφείμ Φράγκου, στά Γιάννινα και αλλάζει το όνομά του από «Μπέτζος» σε «Φιλιππίδης». Έτσι για κάποια χρόνια έχουμε το παράδοξο τρία αδέρφια να έχουν τρία διαφορετικά επώνυμα: Φιλιππίδης ο Φίλιππας, Μπέτζος ο Γιώργος, και Χαλκιάς (το όνομα που είχε κρατήσει) ο Αντρέας, ο οποίος όμως το άλλαξε σε Φιλιππίδης το 1970.

Ο Νίκος

Το 1952 το μεγαλύτερο από τα τέσσερα παιδιά του Φίλιππα, ο Νίκος, σε ηλικία οκτώ χρονών, έχει ήδη αρχίσει να βγαίνει και στη δουλειά του μουσικού. Ο πατέρας του του φτιάχνει ένα σαντούρι με ξύλα από καφάσια φρούτων (βλ. φωτο), έτσι όπως του έδειξε κάποιος σαντουριέρης από το Πάπιγκο. Με αυτό το όργανο παίζει για πρώτη φορά σε γάμο. Λίγο αργότερα, ανάλογα με τις ανάγκες της μουσικής παρέας, παίζει λίγο βιολί, μαντολίνο (με χειρισμό λαούτου), ντέφι ή κλαρίνο.

Το 1959-60, ο Νίκος κατεβαίνει πρώτος στην Αθήνα. Θά τον ακολουθήσει μετά από λίγο ο Φίλιππας και ένας-ένας η υπόλοιπη οικογένεια. Ανοίγουν σιδεράδικο στον Κολωνό (1963), όπου δουλεύουν ο Φίλιππας με τα τρία παιδιά του (Νίκο, Κώστα, Βαγγέλη). Παράλληλα ασχολούνται με τις λίγες μουσικές δουλειές που παρουσιαζόντουσαν.

Η δεκαετία του '70 όμως είναι η εποχή που το επάγγελμα του λαϊκού οργανοπαίκτη θα γνωρίσει καλύτερες μέρες. Η ζήτηση για τα παραδοσιακά τραγούδια και τα λαϊκά όργανα, κάνει τον Νίκο να στραφεί αποκλειστικά σ' αυτά, και να θεωρήσει ότι η βασική δουλειά του δεν είναι πλέον το σιδεράδικο, αλλά το κλαρίνο που «έχει πέραση». Χαρισματική μουσική φυσιογνωμία ο Νίκος, μαθαίνει εύκολα και εξελίσσεται γρήγορα σε έναν θαυμάσιο οργανοπαίκτη.

Το 1970 πηγαίνει στη Ρόδο, ως μουσικός στο χορευτικό συγκρότημα της Δημόγλου, όπου τελικά εγκαθίσταται και εργάζεται για έντεκα χρόνια. Η εμπειρία του από τις παραστάσεις με μουσική και χορούς απ' όλη την Ελλάδα, η μελέτη και οι ερευνητικές αποστολές σε διάφορα μέρη μαζί με την Δημόγλου, γίνονται σχολείο για τον φιλομαθή Νίκο και εξελίσσεται σε ένα από τα καλύτερα κλαρίνα που έχουμε σήμερα, ενώ παράλληλα παίζει καλή φλογέρα και μαθαίνει μουσική γραφή. Μπορεί να καλύψει με θαυμαστή επάρκεια τα περισσότερα μουσικά ιδιώματα της ελληνικής παραδοσιακής μουσικής. Είναι κάτοχος της δύσκολης τεχνικής της κυκλικής αναπνοής και πειραματίζεται διαρκώς πάνω στο ηχόχρωμα του κλαρίνου. Αναζητώντας το τέλειο όργανο, ξεκίνησε να φτιάχνει τα κλαρίνα μόνος του. Μιά αναζήτηση, που όπως είναι φυσικό, δεν έχει τέλος αφού όπως λέει ο Φίλιππας «το καλό κλαρίνο είναι άλυτο πρόβλημα! Για τέσσενα είναι καλό, για μένα δεν είναι. Εξαρτάται από το στόμα».

Η ειρωνία είναι ότι, ο Νίκος αποτελεί τον καλύτερο, τον πιο γνωστό μουσικό αλλά ταυτόχρονα και τον τελευταίο αυτής της σειράς. Αξιολογώντας όμως ο ίδιος τον εαυτό του, θεωρεί τον πατέρα του «πιο γνήσιο και καλύτερο μουσικό, τουλάχιστον όσον αφορά το τοπικό ρεπερτόριο της Κόνιτσας».

Ο Κώστας και ο Βαγγέλης

Από τη Ρόδο θα περάσουν για κάποια διαστήματα και τα άλλα δύο αδέρφια του Νίκου, ο Κώστας και λιγότερο ο Βαγγέλης. Ο Βαγγέλης ασχολήθηκε αρχι-

κά με τα κρουστά (ντέφι, νταούλι, τουμπελέκι) και αργότερα με το αρμόνιο. Τελικά όμως πήγε στά καράβια, και αφ' ότου γύρισε δεν ασχολήθηκε ξανά επαγγελματικά με τη μουσική. Ο Κώστας εξελίχθηκε σε εξαιρετικό λαουτιέρη, ενώ παράλληλα παίζει ακορντεόν, κιθάρα και ούτι.

Γυρίζοντας από τη Ρόδο το 1981 ο Νίκος με τον Κώστα και πάντα σε στενή συνεργασία μεταξύ τους, μέσα σε λίγα χρόνια γίνονται περιζήτητοι σε μουσικοχορευτικές παραστάσεις. Μένουν κατά κανόνα έξω από τα νυχτερινά κέντρα, παρουσιάζονται επιλεκτικά στη δισκογραφία, αλλά έχουν μια πυκνότατη παρουσία με εμφανίσεις και συναυλίες στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Τα καλοκαίρια όμως, μαζί με τους υπόλοιπους μουσικούς της οικογένειας αρκετές φορές παίζουν στά γλέντια και τα πανηγύρια του χωριού.

Οι Φιλιππιδάιοι και το Κεράσοβο

Μετά από αυτή την μικρή παρουσίαση του γενεαλογικού δέντρου των Φιλιππιδαίων, θα ήθελα να επιχειρήσω στη συνέχεια μια εκτίμηση της παρουσίας τους στο Κεράσοβο και στη γύρω περιοχή. Επί πλέον θα παραθέσω μερικά ακόμα στοιχεία, που κατά κάποιο τρόπο συμπληρώνουν τα παραπάνω, μαζί με κάποιες σκέψεις και συμπεράσματα που απορρέουν από αυτά.

Αρχικά παρατηρούμε, ότι όλα ανεξαιρέτως τα άρρενα μέλη αυτής της «σειράς» έχουν αποκλειστικά δύο επαγγέλματα. Όπως γλαφυρά θα μας πεί ο Γιώργος, «οι παπούδες μου μένα, πάππο προς πάππο είχαν δύο τέχνες: είχαν μια τέχνη τα όργανα, ή κλαρίνο ή βιολί, είχαν και την άλλη, την τέχνη στο αμόνι. Σκαπάνια, υνιά, τσεκούρια... ό,τι θες από γεωργικά εργαλεία». Έτσι μπορούν να θεωρηθούν ημιεπαγγελματίες μουσικοί, αφού μέχρι τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια τουλάχιστον, υπολόγιζαν το ίδιο αν όχι περισσότερο και στην άλλη τέχνη, αυτή του σιδερά. Με αυτή τη λογική ο Φίλιππας δεν πήγε να δουλέψει στά νυχτερινά κέντρα, επειδή δεν θα μπορούσε να ανοίξει το πρωί το σιδεράδικο μετά από το ξενύχτι. Οι γυναίκες όμως δεν παρουσιάζονται ποτέ στο επάγγελμα του μουσικού.

Στην κομπανία ή καλύτερα την «παρέα», όπως συνήθως λέγεται, των Φιλιππιδαίων, με όποια σύσταση και αν παρουσιάζεται, προτιμώνται και υποστηρίζονται άτομα του στενότερου ή του ευρύτερου οικογενειακού κύκλου. Αυτό αποτελεί κατά κάποιο τρόπο άγραφο νόμο, που ισχύει και για όλες τις άλλες μουσικές παρέες της περιοχής, τα μέλη των οποίων τα συνδέει μουσική, οικονομική και συνήθως οικογενειακή σχέση.

Με την ευκαιρία θέλω να σημειώσω εδώ ότι, απ' όσο τουλάχιστον μας δείχνουν οι προφορικές μαρτυρίες, στην περιοχή της Κόνιτσας, ίσως και στην ευρύτερη περιοχή, δεν αναφέρεται ύπαρξη σημαντικού μουσικού που να μην συνδέεται είτε με δεσμούς καταγωγής είτε αγχιστίας με αυτή τη «σειρά», γεγονός που αποτελεί πρόκληση για περαιτέρω έρευνα. Επί πλέον παρατηρώντας το γενεαλογικό διάγραμμα των Φιλιππιδαίων συμπεραίνουμε πως το κλαρίνο πρέπει

να εμφανίστηκε στην περιοχή τις τελευταίες δεκαετίες του περασμένου αιώνα.

Η αυστηρή περιχαράκωση και εσωστρέφεια (πνεύμα της κλειστής ομάδας) στη σειρά, σπάει από την Κατοχή και ύστερα (λ.χ. ο Φίλιππας, ο Γιώργος, ο Νίκος, ο Βαγγέλης, η Χρυσάνθη παντρεύονται εκτός σειράς). Δεν γνωρίζω αν πρέπει να αποδώσουμε αυτή την αλλαγή στις γενικότερες αλλαγές της μεταπολεμικής ελληνικής κοινωνίας, ή στη βελτίωση της θέσης του μουσικού στις τοπικές κοινωνίες τις τελευταίες δεκαετίες, ή στο γεγονός ότι οι κατά κανόνα ακτήμονες αυτοί μουσικοί μέχρι και τον περασμένο αιώνα, αποκτούν σιγά-σιγά σπίτια και μικρότερο ή μεγαλύτερο κλήρο. Θυμίζουμε πως οι «καλοί νοικοκυραίοι» στις αγροτοκτηνοτροφικές κοινότητες έχουν και γη και σπίτι, ενώ για τη γενιά του θα μας πεί ο Αντρέας: «Εμείς, σ' αυτό το επάγγελμα το δικό μας (του σιδερά), παντού βρεθήκαμε ακτήμονες».

Ακτίνα δραστηριότητας και τοπικό χρώμα

Η γεωγραφική περιοχή δράσης της συγκεκριμένης παρέας, κάλυπτε αποστάσεις που ήταν εύκολο να τις διανύσει κανείς με τα πόδια. Στην περιοχή λοιπόν που κάλυπταν, οι μουσικοί γνώριζαν τον κόσμο, τους χορευτές και τις προτιμήσεις του καθενός. Με την πάροδο του χρόνου, τις τελευταίες κυρίως δεκαετίες διευρύνεται η ακτίνα δραστηριότητας πέρα από την Καστάνιανη, τη Μόλιστα, το Κάντσικο, τη Φούρκα, τη Σαμαρίνα και τα άλλα βλαχοχώρια που συνήθως έπαιζαν. Αυτή η διεύρυνση, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη και με τον εμπλουτισμό του ρεπερτορίου της κάθε μουσικής παρέας. «Πριν τον πόλεμο λέγαμε πέντε τραγούδια, μετρημένα. Τσάμικο, πωγωνίσιο, συρτό και το αρβανίτικο», θα πεί ο Αντρέας. Ο εμπλουτισμός του ρεπερτορίου με νέους ρυθμούς και σκοπούς, με τα «κοπατσάρικα» (σκοποί συνήθως από τα Γρεβενοχώρια της Δυτ. Μακεδονίας), έχει ως επακόλουθο την υποχώριση όλων εκείνων των μουσικών χαρακτηριστικών, που συναποτελούν το λεγόμενο τοπικό μουσικό χρώμα.

Η ιδιαιτερότητα του τοπικού ύφους μαρτυρείται, σύμφωνα με αφηγήσεις, και από ένα περιστατικό προπολεμικά, όπου οι γυναίκες από τη διπλανή Βούρμπιανη ή Καστάνιανη «ήθελαν το δικό τους παίξιμο, αυτό που είχαν συνηθίσει», γιατί δεν αντιλαμβάνονταν τους σκοπούς και δυσκολεύονταν να ξεκινήσουν το χορό όταν έπαιζαν οι κλαριτζήδες Πέτρος Αλεξίου με τον Φίλιππα (από τη Μόλιστα και το Κεράσοβο αντίστοιχα), και ας ήταν δύο από τους καλύτερους μουσικούς που είχε ποτέ η περιοχή.

Με την ίδια λογική, ο Νίκος, ο οποίος είναι ένας δεξιοτέχνης του κλαρίνου που «διάβηκε» (δηλ. ξεπέρασε) τον Φίλιππα — όπως ομολογεί ο ίδιος ο πατέρας του —, αναγνωρίζει ότι στους κερασοβίτικους σκοπούς δεν φτάνει τον πατέρα του στην έκφραση και το ύφος. Επειδή απλώθηκε σε όλη την Ελλάδα, η ενασχόλησή του με άλλα μουσικά ιδιώματα αποτυπώνεται στο παίξιμό του και εκλαμβάνεται ως αλλοίωση στο ύφος.

Με βάση τις παραπάνω επισημάνσεις μπορούμε να διατυπώσουμε την υπό-

θεση ότι στη διαμόρφωση του τοπικού κερασοβίτικου μουσικού χρώματος έχει συντελέσει καθοριστικά η μουσική οικογένεια των Φιλιππιδαιών, με την αδιάλειπτη και αποκλειστική παρουσία τους στο χωριό, τουλάχιστον για ογδόντα χρόνια. Επί πλέον, επειδή τις τελευταίες δεκαετίες, οι ντόπιοι έπαψαν να χορεύουν τραγουδώντας χωρίς όργανα, οι μουσικοί λειτουργούν ως βασικός πυρήνας του γλεντιού, στο χορό μετά την εκκλησία, στο παλαιό τυπικό του γάμου κλπ. Έτσι όμως ενισχύεται ο ρόλος και η συμβολή τους στη διαμόρφωση του τοπικού μουσικού ύφους.

Οι μικροφωνικές

Κεράσοβο διατηρείται ακόμα ο παλαιός τρόπος χορού σε δύο επάλληλους κύκλους, οι γυναίκες μέσα και οι άντρες απ' έξω. Για να «συντηρείται» καλύτερα ο χορός, τα όργανα παίζουν ακολουθώντας τον πρωτοχορευτή. Αυτή η παλαιά πρακτική πλήττεται καιρία από την είσοδο των μικροφωνικών εγκαταστάσεων, οι οποίες χρησιμοποιούνται τελευταία όλο και πιο συχνά, καθελώνοντας τους μουσικούς στα μικρόφωνα τους. Η είσοδος των μικροφωνικών σηματοδοτεί και διαμορφώνει ως ένα βαθμό, μια νέα πρακτική στη μουσική ζωή του χωριού, η οποία σε πολλούς δεν αρέσει. Όταν όμως κάποιοι αντέδρασαν έντονα σ' ένα πανηγύρι για την παρουσία μικροφωνικών, ο Θωμάς Μπέτζος έδωσε αποστομωτική απάντηση: «— Εσύ είσαι κίστης, ε; Γιατί δεν κουβαλάς τα τούβλα στον τρίτο όροφο με τα χέρια, όπως παλιά; Αγόρασες αναβατόριο! Εγώ γιατί να ξεθεώνουμαι όλη τη νύχτα χωρίς μηχανήματα;»

Οι τραγουδιστές

Οι μικροφωνικές βέβαια, έφεραν και άλλες σημαντικές αλλαγές που δεν γίνονται άμεσα αντιληπτές. Κατ' αρχάς καθιέρωσαν τους τραγουδιστές, ενώ πριν τραγουδούσαν μαζί, οργανοπαίκτες και αρκετοί από τους χορευτές. Οι τραγουδιστές εν γένει δυσκολεύονται να τραγουδούν ψηλά. Παλαιότερα η υψηλή τονικότητα στο τραγούδι ήταν αναγκαία για να ακουστούν οι φωνές «σκέτα», χωρίς μικρόφωνα. Το χαμήλωμα του τόνου διώχνει από τη φυσική του θέση κάθε τραγούδι ή σκοπό, και δεν ακούγεται πιά όπως πρώτα. Επί πλέον το χαμήλωμα του τόνου ανάγκασε τους κλαριτζήδες να αλλάξουν τα κλαρίνα που είχαν σε Ντο, και να πάρουν Σι μπεμόλ ή και Λα. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι ο τραγουδιστής, προωθείται πιά σε πρωτεύοντα ρόλο. Λέει πρώτα αυτός το τραγούδι, την κάθε μουσική φράση και μετά απαντούν τα όργανα. Αντίθετα, παλαιά προηγείτο το κλαρίνο στη νέα φράση και μετά απαντούσαν με τραγούδι, όσοι τραγουδούσαν. Έτσι, αν ο τραγουδιστής δεν είναι πολύ καλός, και δυστυχώς η περιοχή δεν έχει πολύ καλούς τραγουδιστές, τότε «τραγουδάει ψέμματα» οπότε αναγκάζει και τα πεπειραμένα όργανα να ακολουθήσουν τον συχνά λανθασμένο δρόμο του, με ό,τι μπορεί να συνεπάγεται αυτό στην ταχεία αλλαγή του ύφους και του ρεπερτορίου.

Σχέσεις μουσικού και χωρικών

Στο Κεράσοβο, όπως και σε όλα τα χωριά της Κόνιτσας, γενιές ολόκληρες έχουν μεγαλώσει μαζί με τους ντόπιους μουσικούς και έχουν συμβιώσει μέσα από γλέντια, γάμους και πανηγύρια, έτσι ώστε να έχουν αναπτυχθεί ισχυροί κοινωνικοί δεσμοί ανάμεσα τους. Από τους μουσικούς συνήθως ο κλαριτζής, μιας και αυτός κλείνει τις συμφωνίες, γνωρίζει πολύ καλά την κοινωνική κατάσταση του καθ' ενός, αν και τότε έχει γάμο, βαφτίσια κλπ., για τα οποία ρωτάει, ενημερώνεται, εύχεται, κερνάει. Εξ άλλου σε ένα δεύτερο επίπεδο αυτή η γνώση, είναι ένα επαγγελματικό εργαλείο, αφού έχει αμεση σχέση με το αν θα «κλειστεί η δουλειά». Από την άλλη πλευρά, οι μερακλήδες συνδέονται στενά με τους μουσικούς. Πολλές φορές από τη μεταξύ τους σχέση εξαρτάται η απόδοση των μουσικών όταν θα χορεύουν στο γλέντι. Γενικότερα όμως, η κοινωνική παρουσία των Φιλιππιδαιών στη σύγχρονη τοπική κοινωνία του Κεράσοβο είναι έντονη και θετική, χαίρουν δε ιδιαίτερης εκτίμησης και ως άτομα και ως μουσικοί, αν και στο παρελθόν «ο κόσμος δεν πολυεκτιμούσε τους μουσικούς, τους είχε παρακατιανοί».

Βέβαια η σχέση μουσικών - χωρικών εκφράζεται σε υλικό επίπεδο, με διαφορετικό τρόπο από κάθε πλευρά, μέσα από το χρήμα, τη «χαρτούρα». Όμως ο σχολιασμός του ρόλου του χρήματος στο γλέντι, αποτελεί αντικείμενο άλλου ενδιαφέροντος θέματος προς μελέτη. Ας περιοριστούμε στην παράδοση από πρώτη ματιά επισήμανση, ότι σήμερα, αν και οι άνθρωποι έχουν περισσότερα χρήματα, γλεντούν λιγότερο απ' ό,τι παλαιά.

Καταγραφή και συνέχεια

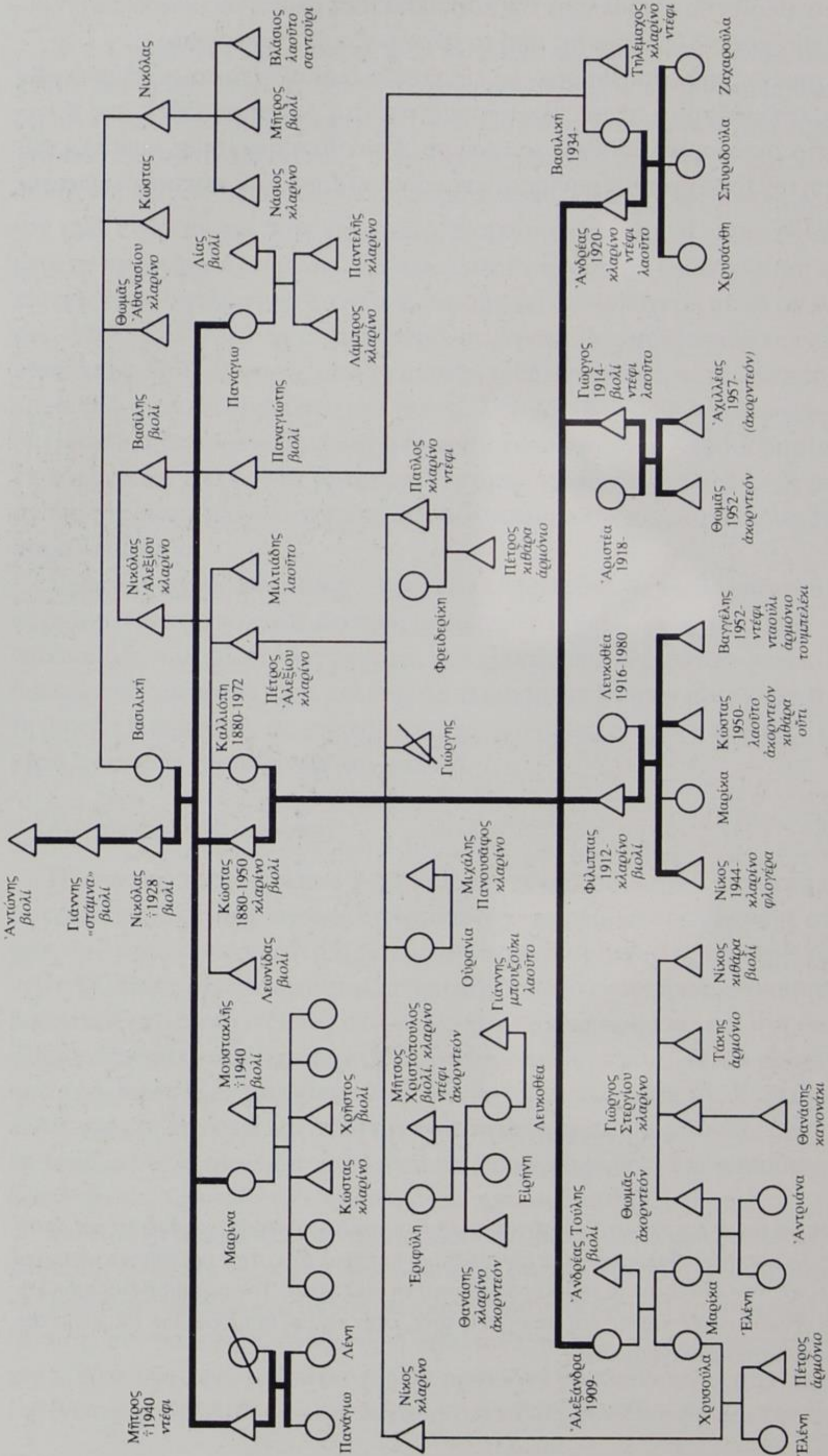
Η μουσική παρουσία των Φιλιππιδαιών είναι ουσιαστικά άγνωστη έξω από τα όρια της Κόνιτσας και πολύ περισσότερο της Ηπείρου, λόγω της απουσίας τους από την δισκογραφία μέχρι σήμερα, προϋόν συνειδητής επιλογής τους. Μόνον ο Φίλιππας έχει παίξει στην κινηματογραφική εκδοχή του «Αγαπητικού της βοσκοπούλας», ενώ ο Νίκος με τον Κώστα έχουν παρουσιαστεί στη δισκογραφία με εξωηπειρωτικό ρεπερτόριο. Βέβαια πολλά σπίτια έχουν κασέτες τους, από πρόχειρες ηχογραφήσεις γλεντιών. Δεν γνωρίζω αν αυτό μπορεί να αποτελέσει πρόκληση, έστω και αυτή την ύστατη στιγμή για τους τοπικούς φορείς, αλλά νομίζω ότι θα ήταν μια καλή ιδέα να δισκογραφηθεί το κονιτσιώτικο και ειδικότερα το κερασοβίτικο οργανικό και τραγουδιστό ρεπερτόριο.

Τελειώνοντας, θα ήθελα να εκφράσω το σκεπτικισμό μου για το μέλλον της μουσικής ζωής της περιοχής. Φοβούμαι ότι όταν οι μουσικοί του Κεράσοβο και της Κόνιτσας γενικότερα, θα αποσυρθούν από την ενεργό δραστηριότητα λόγω ηλικίας, δεν θα αφήσουν άξιους ή αρκετούς συνεχιστές της μουσικής τους τέχνης. Τότε τα χωριά της περιοχής θα αρχίσουν να εισάγουν ορχήστρες από τα Γιάννινα και την Αθήνα, με ρεπερτόριο από όλη την Ηπειρο και την υπόλοιπη

Ελλάδα, οι οποίες θα επιβάλλουν την παρουσία τους μέσω των εκωφαντικών μικροφωνικών και της διαφήμισης από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης.

Ενδεχομένως μια λύση θα ήταν να εισαχθεί η διδασκαλία λαϊκών μουσικών οργάνων, από ντόπιους άξιους οργανοπαίχτες, στο Δημοτικό Ωδείο της Κόνιτσας, με την οικονομική βοήθεια του Δήμου. Αυτό θα αποτελούσε συμβολή στη διατήρηση του τόσο ενδιαφέροντος και μοναδικού μουσικού «οικοσυστήματος» της περιοχής.

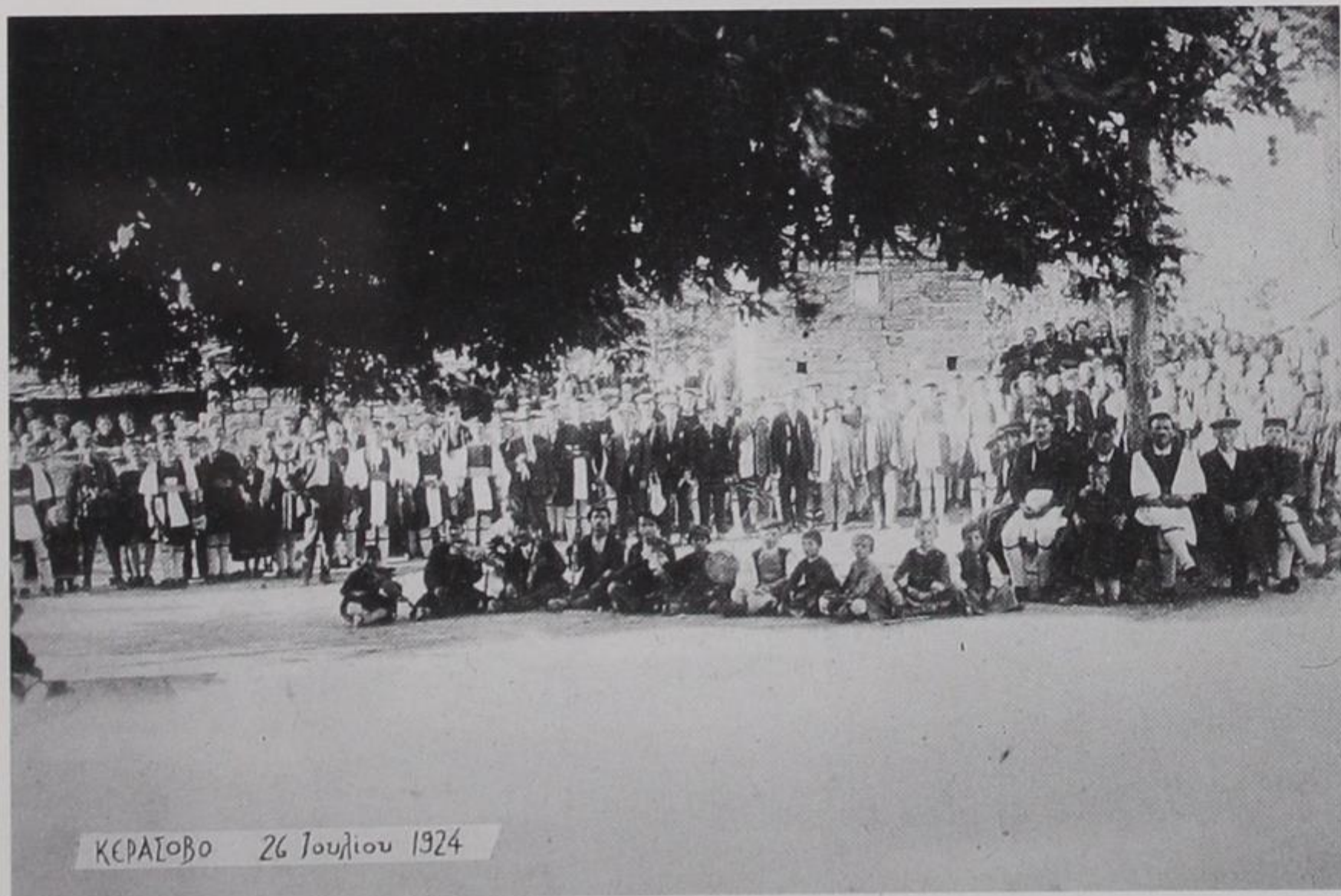
Ευχαριστώ τον Φίλιππα, τον Γιώργο και τα παιδιά του, τον Αντρέα, τον Κώστα και ιδιαίτερα τον φίλο μου Νίκο Φιλίππιδη για την πολύτιμη βοήθειά τους στην έρευνα και συλλογή των στοιχείων. Την Αδελφότητα του Κεράσοβο για τη φιλοξενία. Τον Δημήτρη Κοσμίδη και τον Γιώργο Νικολακάκη για τις παρατηρήσεις τους, στην τελική διαμόρφωση του κειμένου και του γενεαλογικού διαγράμματος.

'Απόπειρα ανασύστασης της γενεαλογίας των Φιλιππιδαιών, βάσει πληροφοριών των Φίλιππα, Γιώργου, Άνδρέα, Νίκου και Κώστα.
 'Η μαύρη γραμμή συμβολίζει την πατρογενεαλογική σειρά. Οί λεπτός γραμμές αναφέρονται σε έπιγαμίες με άλλα σόγια μουσικών (άποσπασματικά).

1. Οργανοπαίκες από αριστερά: Βασίλης (απο Γκρισιμπάνι), ντέφι – Χαράλαμπος Αλεξίου, βιολί – Κώτσος Μπέτζος ή Χαλκιάς, κλαρίνο – Νάσιος Χριστόπουλος, βιολί. Παλιοσέλι, 30-10-1922.

2. Οργανοπαίκες από αριστερά: Φίλιππας Φιλιππίδης, βιολί – Παναγιώτης Αλεξίου(;), βιολί – Κώτσος Μπέτζος ή Χαλκιάς, κλαρίνο – άγνωστος, κλαρίνο – άγνωστος, βιολί, άγνωστος, ντέφι. Κεράσοβο, 26-7-1924

3. Η όψη απο το μολυβένιο πα-
γούρι για τσίπουρο, όπου εί-
ναι γραμμένο: «ΝΙΚΟΛΑΟΣ
ΓΙΑΝΙ ΑΝΤΟΝΙ». Στην άλλη
όψη γράφει «1886».

4. Αντρέας Φιλιππίδης, κλαρίνο και Νίκος Φιλιππίδης, σαντούρι.
Κεράσοβο. Απόκριες, 1953.

5. Οργανοπαίκες από αριστερά: Αντρέας Τούλης, βιολί – Νίκος Φιλιππίδης, κλαρίνο – Γιάννης Τούλης, ντέφι. Πάδες, 1957.

6. Οργανοπαίκες από αριστερά: Γιώργος Μπέτζος, βιολί – Νίκος Φιλιππίδης,μαντολίνο – Φίλιππας Φιλιππίδης, κλαρίνο – Σωτήρης Αλεξίου, ντέφι. Χορός στην πλατεία του Κεράσοβο, 1959.

7. Γάμος του Γιάννη Γκόσιου, Καστάνιανη, 1958. Οργανοπαίκτες: Λάζαρος Τσούτας, βιολί – Γιώργος Μπέτζος (δεν φαίνεται), ντέφι – Φίλιππας Φιλιππίδης (φαίνεται λίγο), κλαρίνο – Κώστας Αλεξίου, λαούτο – Αντρέας Φιλιππίδης, κλαρίνο – Νίκος Φιλιππίδης, μαντολίνο.

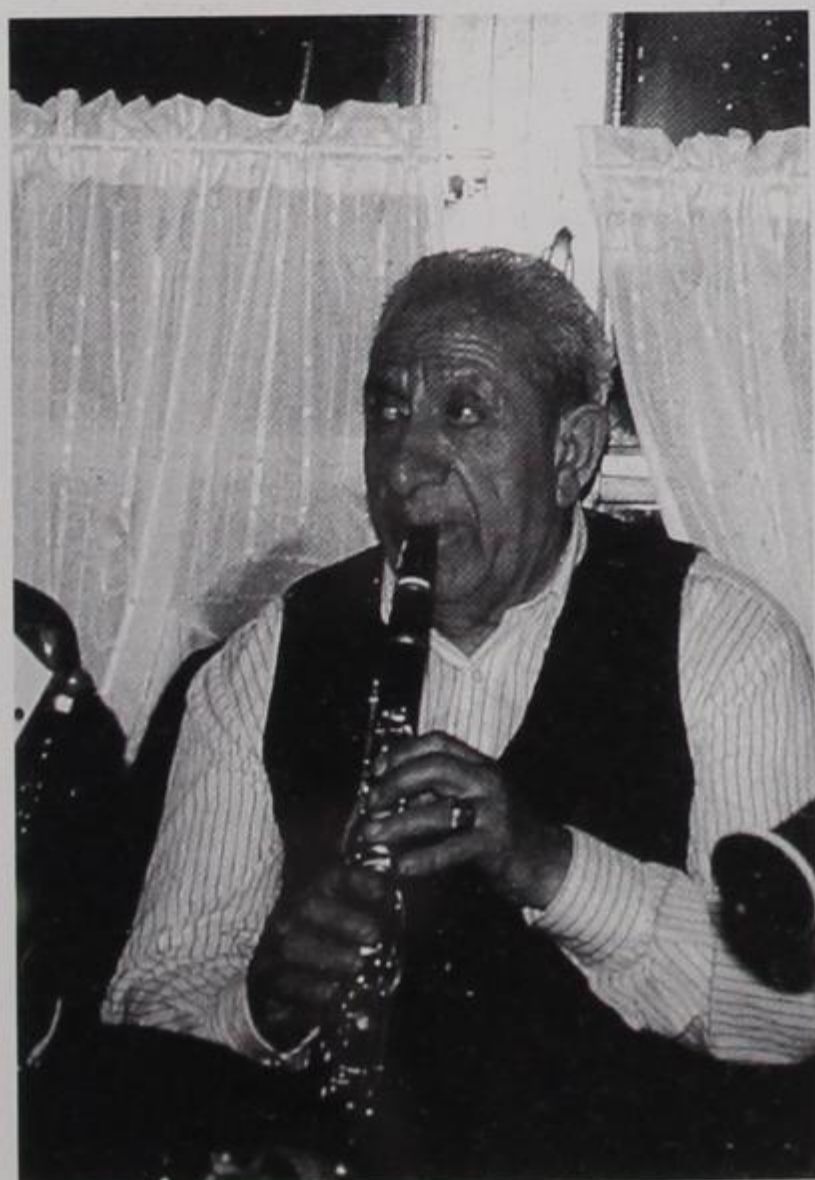
8. Η μουσική οικογένεια των Φιλιππιδαιών / Μπετζαίων: Φίλιππας, βιολί – Αντρέας, κλαρίνο – Νίκος, κλαρίνο – Κώστας, λαούτο – Γιώργος, ντέφι. Γιάννινα, 1987, στο γάμο του Γιάννη Δούκα.

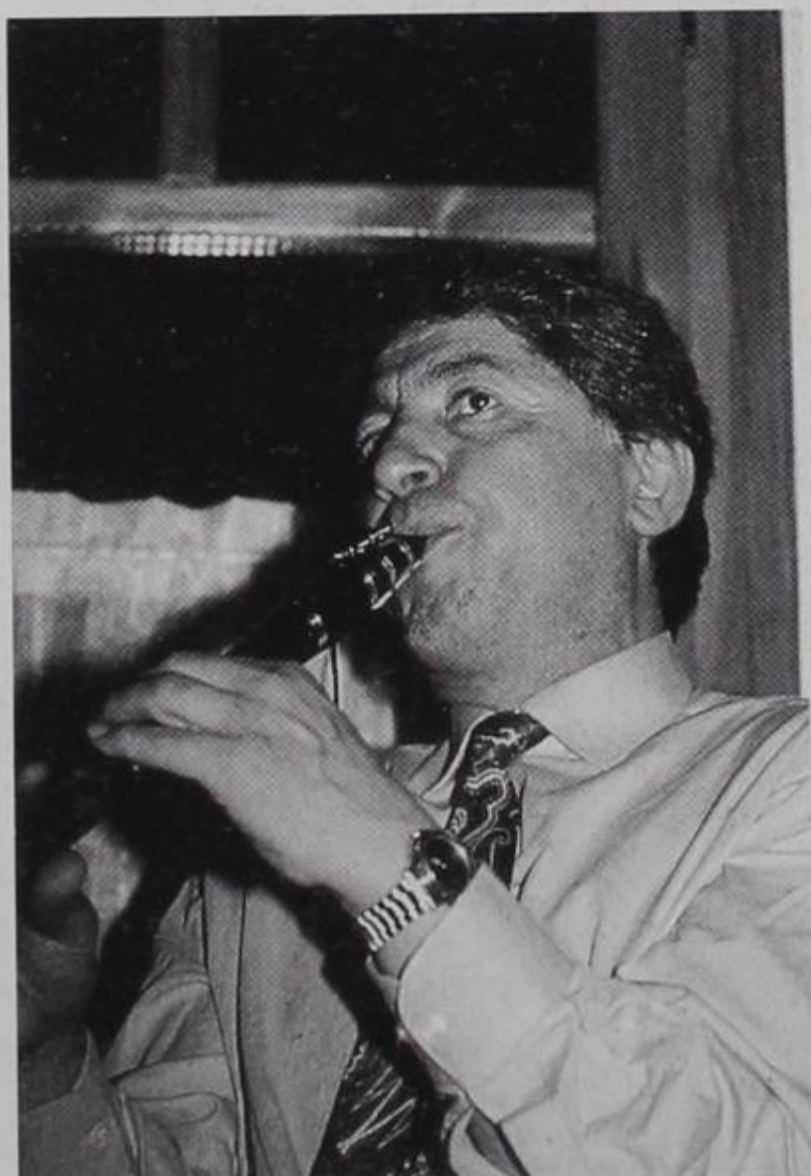
9. Φίλιππας Φιλιππίδης

10. Γιώργος Μπέτζος

11. Αντρέας Φιλιππίδης

12. Νίκος Φιλιππίδης

13. Θωμάς Μπέτζος

14. Κώστας Φιλιππίδης

ΛΕΑΝΔΡΟΣ Ι. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ
ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ ΚΑΙ ΣΤΟ ΓΛΩΣΣΙΚΟ ΙΔΙΩΜΑ
ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ

Πριν αναφερθώ σε μερικές παρατηρήσεις σχετικές με τη γλωσσική κατάσταση στην περιοχή της Κόνιτσας, αν και ο χρόνος είναι περιορισμένος, επιτρέψτε μου, επειδή το Συμπόσιο δεν είναι ειδικό, δηλαδή Γλωσσολογικό ή Διαλεκτολογικό, και επειδή δεν προηγήθηκε άλλη γλωσσική ανακοίνωση, να προτάξω μια πολύ σύντομη και κατατοπιστική επισκόπηση που θα αφορά α) τη σχέση κοινής γλώσσας και ιδιωμάτων β) την υποχώρηση των διαλέκτων και ιδιωμάτων τα τελευταία χρόνια και γ) τη γλωσσική κατάσταση στην Ήπειρο γενικότερα, στην οποία βέβαια υπάγεται και η Κόνιτσα. Αυτά τα στοιχεία, πιστεύω, θα βοηθήσουν στην καλύτερη κατανόηση του θέματος και του γενικότερου γλωσσικού προβληματισμού.

Επισκόπηση - Εισαγωγικά

Όπως είναι γνωστό σε πολλούς, πλάι στην κοινή μας γλώσσα, που είναι η «εξυψωμένη» μορφή της μητρικής και ο συνδετικός κρίκος όλων των ιδιωμάτων, δεν είναι καθόλου ασυμβίβαστο να συνυπάρχουν και οι ποικιλόμορφες τοπικές ομιλίες, τα ιδιώματα¹. Αυτά συνεχώς τροφοδοτούν και ζωογονούν την κοινή, την κάνουν πιο εκφραστική και δεν την αφήνουν να κρυσταλλωθεί.

Σε παλιότερες εποχές, δυστυχώς, υπήρξαν άνθρωποι των γραμμάτων οι οποίοι υποστήριξαν ότι τα ιδιώματα είναι ανάξια λόγου για μελέτη, είναι βάρβαρα, χυδαία, χαλασμένα κλπ., ενώ η γραπτή κοινή γλώσσα ανώτερή τους και μόνη σωστή. Πόσο άτοπα φαντάστηκαν τη «βαρβαρότητα» της φυσικής μητρικής ομιλίας! Δε θέλησαν ή δεν είχαν την υπομονή να προσέξουν τη διαδικασία, το μηχανισμό δημιουργίας μιας κοινής γλώσσας, η οποία, για να είναι βιώσιμη, πάντα ξεπηδά από κάποιο τοπικό ιδίωμα το οποίο κάπου μιλήθηκε πρώτα (είτε

1. Είναι γνωστό ότι μοίρα κάθε ζωντανής γλώσσας είναι, με το πέρασμα του χρόνου, να μεταβάλλεται συνεχώς και να διέπεται από δύο αντίρροπες τάσεις, της διάσπασης (της οποίας η δυναμική δεν είναι απεριόριστη) και της ενοποίησης. Δεν είναι δυνατό να καθηλωθεί μια γλωσσική μορφή και ν' αποτελέσει για μεγάλο χρονικό διάστημα το όργανο της προφορικής ή και της γραπτής έκφρασης και επικοινωνίας. Η ελληνική γλώσσα με τη μακραίωνη ιστορία της αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα επιβεβαίωσης του γλωσσικού αυτού νόμου. Πβ. Μαν. Τριανταφυλλίδη, *Απαντα τόμ. 3, Θεσσαλονίκη 1981*, σελ. 75 κεξ. και Κων. Μηνά, *Εισαγωγή στη Διαλεκτολογία, Ιωάννινα 1983* (Πανεπιστημιακές παραδόσεις) σελ. 45.

σε μια επαρχία είτε σε μια πόλη — συνήθως πρωτεύουσα) και μετά ξαπλώθηκε και επιβλήθηκε². Άρα, στην ουσία, δεν υπάρχει αντίθεση ανάμεσα στην κοινή γλώσσα και στα ιδιώματα, γι' αυτό δεν πρέπει αυτά να θεωρούνται κατώτερα. Ακόμη πρέπει να τονίσουμε ότι οι διάλεκτοι και τα ιδιώματα³ δεν υστερούν καθόλου — έναντι της κοινής — σε συστηματικότητα ως προς τη δομή τους, που είναι πιο καθαρή, αφού μπορούν και εκπληρώνουν, στο χώρο τους, όλες τις βασικές λειτουργίες της γλώσσας.

Επίσης όλοι μας γνωρίζουμε ότι τον τελευταίο καιρό, δηλαδή από τις αρχές του αιώνα που διανύουμε, παρατηρείται περιορισμός και συρρίκνωση των τοπικών ομιλιών (διαλέκτων-ιδιωμάτων) με βαθμιαία εξάλειψη των γλωσσικών ιδιομορφιών στις διάφορες γλώσσες⁴. Και αν, με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1914-1918), έγινε αισθητή η νέα γλωσσική ανακατάταξη, με το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1939-1945) η γλωσσική ισοπέδωση πήρε ταχύτερο ρυθμό με αποτέλεσμα σήμερα σε μερικές ευρωπαϊκές χώρες (π.χ. Γαλλία, Αγγλία) οι παλιές διάλεκτοι και τα ιδιώματα να έχουν τελείως αποσιωπηθεί, ενώ σε άλλες (π.χ. Ιταλία, Γερμανία) μόλις να επιβιώνουν και φυσικά η συνέχισή τους δεν προβλέπεται να είναι μακροχρόνια⁵.

Στην Ελλάδα η διαλεκτική κατάσταση έχει περίπου ως εξής:

Όπως φαίνεται από παλιότερες γλωσσικές, λαογραφικές κλπ. συλλογές και από άλλες αναφορές⁶, μέχρι το τέλος σχεδόν του προηγούμενου αιώνα παρέμενε αρκετά ευδιάκριτη και αισθητή η χρήση των τοπικών διαλέκτων και ιδιωμάτων από ευρύτερα λαϊκά στρώματα. Αργότερα όμως κάποια γεγονότα και παράγοντες συνετέλεσαν στη ριζική αλλοίωση και διάβρωση του γλωσσικού χάρτη της χώρας μας⁷. Επίσης με την αναστάτωση που προκάλεσε κυρίως ο Β΄ Πα-

2. Μ. Τριανταφυλλίδη, *ό.π.* 76 κεξ.

3. Οι όροι *διάλεκτος* και *ιδίωμα* στην επιστημονική ορολογία δεν έχουν την ίδια έννοια και χρήση, πρακτικά όμως μπορούν να εναλλάσσονται χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα. Δηλώνουν και οι δύο υποδιαίρεσεις της ίδιας γλώσσας αλλά προσδιορίζουν διαφορετικές γλωσσικές μορφές. Εδώ εννοούμε τις *γεωγραφικές διαλέκτους-ιδιώματα* και όχι τις *κοινωνικές διαλέκτους* που είναι διαφορετικό πράγμα (όπως διαφορετικοί είναι οι *ιδιοματισμοί* από τους *ιδιωτισμούς*). Βλ. σχετικά Μ. Τριανταφυλλίδη, *ό.π.* 62 και 64, επίσης τόμους: 5,5 κεξ. και 17 κεξ., 2, 9 κεξ., 7, 427 και άλλου, Κ. Μηνά, *ό.π.* κυρίως 19-22, Ε. Πετρούνια, *Νεοελληνική Γραμματική και συγκριτική ανάλυση, Θεσσαλονίκη 1984*, σελ. 111 και 118.

4. Ανάλογο φαινόμενο παρατηρείται και στις άλλες μορφές του βίου (αλλαγή εθίμων, τρόπου διατροφής-ενδυμασίας-διασκέδασης, τρόπου διοίκησης κλπ.).

5. Πβ. Ν. Κοντοσόπουλου, *Η σημερινή γλωσσική κατάσταση εν Κρήτη...*, *Κρητικά Χρονικά* 22 (1970) τεύχ. 1, σελ. 244 κεξ.

6. Συχνά στις Εισαγωγές αυτών των βιβλίων τονίζεται ότι οι ομιλητές του ιδιώματος — και οπωσδήποτε των διαλέκτων — γίνονται εύκολα αντιληπτοί, γιατί η γλώσσα τους διαφέρει έντονα από τις γειτονικές. Πβ. και Μ. Τριανταφυλλίδη, *ό.π.* 3, 64 κεξ., Χαράλ. Ρεμπέλη, *Κονιτσιώτικα* (επιμέλεια Ν. Χ. Ρεμπέλη), εκδ. *Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών 1953*, σελ. 13 και 15, Ν. Κοντοσόπουλο, *ό.π.* 244 υποσημ. 2, το περιοδ. *Λαογραφία* σε διάφορους τόμους κλπ.

7. Ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα ήταν, μετά τη μικρασιατική καταστροφή (1922), η μαζική (1,5 εκατομμύριο) εγκατάσταση μικρασιατών προσφύγων σε διάφορες περιοχές της χώρας,

γκόσμιος Πόλεμος, άλλαξε και η δομή της ελληνικής κοινωνίας και έτσι επιταχύνθηκε η σύγκλιση και ενοποίηση της νέας ελληνικής γλώσσας. Σήμερα σε ολόκληρη σχεδόν τη χώρα η γλώσσα παρουσιάζει πολύ μικρές αποκλίσεις από την αστική κοινή νεοελληνική⁸. Δεν πρέπει όμως ν' απογοητευόμαστε. Τα τοπικά ιδιώματα, έστω και περιορισμένα, ζουν ακόμη και θα ζουν, όσο θα κατοικούν μόνιμα στα χωριά ή στις επαρχιακές κωμοπόλεις άνθρωποι, που θ' ασχολούνται με αγροτικές εργασίες από την παιδική τους ηλικία και θα επικοινωνούν με το δικό τους γλωσσικό ιδίωμα. Εκτός και μας λείπουν κάποτε και τα χωριά!

Αν όμως η χρήση μιας ενοποιημένης γλώσσας έχει αναμφισβήτητη χρησιμότητα στην κοινωνική μας ζωή, αυτό δε σημαίνει ότι πρέπει να παραβλέπουμε και τα πλεονεκτήματα από την παράλληλη ύπαρξη των ιδιωμάτων που στηρίζουν και ανανεώνουν την κοινή γλώσσα.

Γλωσσική κατάσταση της Ηπείρου

Πρόκειται για μια δύσκολη περιοχή και ίσως γι' αυτό το λόγο ενδιαφέρουσα. Ενώ άλλες μεγάλες περιφέρειες της χώρας μας αντιπροσωπεύονται συνήθως από έναν τύπο ιδιώματος (π.χ. βόρειο ή νότιο) με μικρές διακυμάνσεις, η Ήπειρος παρουσιάζει πολυμορφία ιδιωμάτων.

Όπως τουλάχιστον μας πληροφορούν παλιότεροι ερευνητές⁹, που κι αυτοί στηρίζονται κυρίως σε υλικό αρκετά προγενέστερο από το χρόνο που γράφουν, έχουμε να κάνουμε μ' ένα γλωσσικό μωσαϊκό του ηπειρωτικού χώρου¹⁰. Δηλαδή απαντούν στην Ήπειρο και οι τρεις μορφές (τύποι, παραλλαγές) του φωνηεντισμού της νέας ελληνικής: βόρειος, νότιος και ημιβόρειος¹¹. Επιπλέον η πολυμορφία ενισχύεται από την παρουσία ξενόφωνων πληθυσμών, όπως είναι οι βλαχόφωνοι (ανατολικό και βόρειο Ζαγόρι, περιοχές Μετσόβου και Κόνιτσας)¹², οι αρβανιτόφωνοι (στην περιοχή Θεσπρωτίας: Μαργαρίτι, Φιλιάτες κλπ.) καθώς

κυρίως στη Μακεδονία και στη Θράκη, οι οποίοι μιλούσαν στο μεγαλύτερο ποσοστό ιδιοματική ελληνική.

Από τους παράγοντες διάβρωσης των ιδιωμάτων σημειώνουμε τους γνωστότερους: πιο πυκνή και γρήγορη συγκοινωνία, δημιουργία μεγάλων αστικών κέντρων που αμβλύνουν τις διαφορές, αυξανόμενη διάδοση της παιδείας, χρήση ομοιόμορφης γλώσσας από: λογοτεχνία, μέσα μαζικής ενημέρωσης, διοίκηση κλπ.

Πβ. Ν. Κοντοσόπουλο, ό.π. 244 κεξ., Μ. Τριανταφυλλίδη, ό.π. 65 κεξ., Κ. Μηνά, ό.π. 47, Χ. Ρεμπέλη, ό.π. 15-16, Ν. Κοντοσόπουλο, *Προβλήματα του ελληνικού γλωσσικού Άτλαντος, Λεξικογραφικόν Δελτίον 12 (1972) 43-49.*

8. Πβ. και Χ. Ρεμπέλη, ό.π. 15.

9. Π.χ. Π. Αραβαντινός, Georg Stadtmüller, Γ. Αναγνωστόπουλος, Χρ. Σούλης, Δημ. Σάρρος, Ευάγγ. Μπόγζας κ.ά.

10. Ανάλογο μωσαϊκό παρατηρείται και στη Μακεδονία και στη Θράκη, πβ. Ν. Κοντοσόπουλο 1972, ό.π. 46.

11. Πβ. και Λ. Ι. Παπαγεωργίου, *Γλωσσική σύγκριση Ηπείρου και Κέρκυρας, Νεοελληνική Διαλεκτολογία τόμ. Α', Αθήνα 1994 σελ. 333-334.*

12. Πβ. και Χ. Ρεμπέλη, ό.π. 13-14.

και οι αρβανιτόβλαχοι, δηλαδή ανάμειξη των δύο παραπάνω (π.χ. στο Κεφαλόβρυσο).

Σ' αυτή την ποικιλία, που μετέχει και η περιοχή της Κόνιτσας, αν προστεθούν από το ένα μέρος τα μικρασιατικά ιδιώματα των προσφύγων σε μερικά χωριά και πόλεις της Ηπείρου¹³ — που δεν έχουν εντοπιστεί και μελετηθεί ακόμη από τους ερευνητές, απ' όσο γνωρίζω — και από το άλλο μέρος τα κατά τόπους συνθηματικά επαγγελματικά λεξιλόγια (που συναντούμε βέβαια και σε άλλα μέρη της Ελλάδας), π.χ. τα *Κουδαρίτικα*, τα *Αλειφιάτικα* κλπ.¹⁴, αντιλαμβανόμαστε τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει ο ερευνητής του χώρου και το πόσο προσεκτικά πρέπει να προσεγγίσει τις επιμέρους ιδιαιτερότητες αλλά και τις αμοιβαίες σχέσεις και επιδράσεις τους.

Για τη μελέτη των ιδιωμάτων της Ηπείρου διαθέτουμε μάλλον όχι πολλές μελέτες και λεξικά, όπως θα άξιζε, για να καλύψουν ικανοποιητικά το χώρο. Μερικές όμως είναι αξιόλογες, λ.χ. του Π. Αραβαντινού, του Γ. Αναγνωστόπουλου, του Χαρ. Ρεμπέλη, του Ε. Μπόγκα, του Κ. Μηνά, του Κ. Οικονόμου κ.ά.¹⁵. Ακόμη ενδιαφέρουσα είναι η γλωσσική επισκόπηση που έγραψε παλιότερα (1934) ο Georg Stadtmüller, κάνοντας παράλληλα αρκετές εύστοχες επισημάνσεις¹⁶.

Το γλωσσικό ιδίωμα της Κόνιτσας

Αφού παραθέσουμε τα κυριότερα χαρακτηριστικά του ιδιώματος της Κόνιτσας¹⁷, θ' αναφερθούμε στη συνέχεια σε μερικές πρώτες παρατηρήσεις/διαπιστώσεις ως προς την έρευνα, θα σχολιάσουμε δειγματοληπτικά λίγες εργασίες και θα κάνουμε λόγο για τη συνθηματική γλώσσα τα *Κουδαρίτικα*. Στο τέλος θα πούμε την άποψή μας για το τι πρέπει να γίνει στο μέλλον, το «δέον γενέσθαι».

Το ιδίωμα της περιφέρειας της Κόνιτσας ανήκει, σύμφωνα με τις υπάρχουσες μελέτες (που όμως δεν προσδιορίζουν ξεκάθαρα την έκταση) στην ομάδα των βορείων ιδιωμάτων (που συμπίπτει και γεωγραφικά), εκτός βέβαια από τα Μα-

13. Π.χ. μέσα στα Γιάννενα αλλά και έξω στα χωριά Νεοκαισάρεια (Μπάφρα), Ανατολή, έξω από την Ηγουμενίτσα στη Νέα Σελεύκεια, στο χωριό Βίγλα της Άρτας, στα χωριά Νέα Κερασούντα, Νέα Σαμψούντα, Νέα Σινώπη της Πρέβεζας και τέλος στην πόλη της Κόνιτσας (πβ. πρόχειρα περιοδ. *Κόνιτσα* (1991), σελ. 48, (1993) σελ. 155 και (1994) σελ. 480). Βέβαια τα ιδιώματα αυτά σήμερα ίσως να ξεχάστηκαν τελείως, παλιότερα όμως ήταν σε χρήση και προξενούσαν εντύπωση.

14. Θα μιλήσουμε γι' αυτά πιο κάτω στο Β4.

15. Πβ. και Κ. Μηνά, *Η γλωσσολογική εξέταση της Ηπείρου, Ηπειρωτικά Χρονικά* 28 (1986-87) 285-290. Βλ. και άλλα γλωσσάρια και άρθρα στα τοπικά περιοδικά *Ηπειρ. Χρονικά*, *Ηπειρ. Εστία*, *Σκουφάς*, *Πρεβεζιάνικα Χρονικά* κλπ.

16. Georg Stadtmüller, *Τα προβλήματα της ιστορικής διερευνήσεως της Ηπείρου, Ηπειρωτικά Χρονικά* 9 (1934) 141-169, κυρίως οι σελίδες 152-169.

17. Θεωρούμε χρήσιμη την παράθεση μερικών χαρακτηριστικών του ιδιώματος εδώ, διότι το πληρέστερο βιβλίο του Χαρ. Ρεμπέλη που τα περιέχει, επειδή εκδόθηκε πριν σαράντα και πλέον χρόνια, είναι μάλλον δυσεύρετο για τον ενδιαφερόμενο που βρίσκεται σε απόσταση από την Κόνιτσα.

στοροχώρια — βόρεια της Κόνιτσας — τα οποία έχουν ημιβόρειο ιδίωμα¹⁸, και λίγα χωριά με ξενόφωνους πληθυσμούς. Συναντούμε δηλαδή στην πρώτη περίπτωση τα δύο γνωστά βασικά χαρακτηριστικά του βόρειου φωνηεντισμού¹⁹, ενώ στη δεύτερη περίπτωση, των Μαστοροχωριών, το κυριότερο γνώρισμα είναι η αποβολή (πτώση) των άτονων **i** και σπάνια του **u** στο τέλος και στη μέση της λέξης, χωρίς συνήθως να γίνεται τροπή των άτονων **e** σε **i** και **o** σε **u**²⁰.

Μερικά ακόμη ειδικότερα χαρακτηριστικά που εμφανίζονται κυρίως στο ιδίωμα των Μαστοροχωριών είναι²¹:

Φωνητική: α) το άτονο **i** στο τέλος των ουδετέρων ονομάτων δεν ακούεται ή αφήνει ένα ελάχιστο ίχνος στην προφορά: *γιοφύρ', κουδούν', φεγγάρ', χωράφ' β)* παρατηρείται μια ιδιόζουσα προφορά του **λ** (όπως το ιταλ. *gli*) πριν από **e** και **i**: *λ'ηγέν', λ'ίμνη, κλ'αίω*. Επίσης παρατηρούνται αφομοιώσεις φωνηέντων: *δεκανίκι - δακανίκι, μοναστήρ' - μαναστήρ', πετραχήλι - πατραχήλι*, αντιμεταθέσεις συμφώνων: *ροδάκινο - δρόκινο, περιαύλι - πελιαύρι κ.ά.* γ) είναι συχνή η ανάπτυξη ενός **j** (γιοτ) ανάμεσα σε φωνήεντα είτε στην ίδια λέξη είτε σε συνεκφορά: *κρογιάρ', η jadeροφή, οι jόμορφες*. δ) στα συμφωνικά συμπλέγματα **σχ** και **σκ** το **κ** και **χ** αποβάλλεται και το **σ** παίρνει παχιά προφορά ως **σ̣**, γερμαν. *sch*: *σ̣επή* (σκεπή), *σ̣ύψε* (σκύψε), *άσ̣ημος* (άσχημος) ε) στο σύμπλεγμα **φτ** το **τ** κάποτε αποβάλλεται: *άφειαστο, φνάρ'* (φτυάρι).

Μορφολογία - τυπικό:

Ουσιαστικά. α) στην κλίση των ονομάτων απαντά και δεύτερος τύπος αιτιατικής πληθυντικού (που αναπληρώνει τη σε αχρηστία γενική πληθ.), όπως: *η γίδα - αιτ. πληθ. τ'ς γίδες και τ'ς γιδιούς* (= των γιδιών), *το παιδί - τα παιδιά και τ'ς παιδιούς: τα χαρτιά είναι τ'ς παιδιούς* (= των παιδιών) β) η ονομαστική πληθυντικού πολλών αρσενικών και θηλυκών παίρνει, αναλογικά, διαφορετικές καταλήξεις: *βροχές και βροχάδες, Βενεταίοι και Βενετάδες* (από όν. *Βενέτης*) κι ακόμη πολλά ονόματα της γ' κλίσης μετασχηματίστηκαν σύμφωνα με τα πρωτόκλιτα και δευτερόκλιτα και αντιστρόφως: *ο ιδρωτας - το ιδρωτο - τα ιδρωτα, ο κόρακας - οι κοράκοι - τα κοράκια, ο πλάτανος - τα πλατάνια κλπ.*

Επίθετα. Απαντούν καταλήξεις παραθετικών σε *-ύτερος* αντί του *-ότερος*: *γιομάτος - γιοματύτερος, χοντροός - χοντρούτερος, τρανός - τρανύτερος.*

18. Βλ. Χ. Ρεμπέλη, ό.π. 16 και 238 κεξ., Γ. Αναγνωστόπουλο στη ΜΕΕ τόμ. 10, 102, Ευάγγ. Μπόγκα, *Τα γλωσσικά ιδιώματα της Ηπείρου, Ιωάννινα, Α' (1964), σελ. 1 και Β' (1966) σελ. 203-204*, Δικ. Βαγιακάκου, Βιβλιοκρισία στου Ρεμπέλη, ό.π. *Αθηνά 60 (1956) 314-328* (και στην προκείμενη περίπτωση σελ. 317), Ν. Κοντοσόπουλου, *Διάλεκτοι και ιδιώματα της Νέας Ελληνικής, Αθήνα 1994, σελ. 109*, Κ. Μηνά, *Βιβλιογραφία για την Ήπειρο, Ηπειρωτικά Χρονικά 22 (1980) 268*. Πβ. και παραπάνω Α3 υποσημ. 11.

19. Βλ. αναλυτικότερα στην υποσημείωση 18.

20. Χ. Ρεμπέλης, ό.π. 238-239 και 248. Σε μερικές όμως περιπτώσεις τα **o** και **ω** τρέπονται σε **ou**, π.χ. *αλούπα* (αλεπού), *βουή, μουςκάρ', βρέχουμουν, χτενίζουμουν, τρώγουντας, παίζουντας* (σελ. 249) κ.ά. ή και αποβάλλονται π.χ. *δρόκινο* (ροδάκινο), *γυφτόπ'λο, βλαχόπ'λο*.

21. Ό.π. 16, 17, 239 κεξ.

Α ν τ ω ν υ μ ί ε ς . Στις προσωπικές και δεικτικές συχνότατη είναι η επέκτασή τους με την προσθήκη του μορίου *για* (που κάποτε διπλασιάζεται): *αυτουνούγιαγια, ετούτογια, εγώγια, εσέναγια*. Ακόμη λέγονται *πασένας* (= καθένας), *κανκένας* (= ουδείς) κλπ.

Α ρ ι θ μ η τ ι κ ά . Αξιοσημείωτα είναι τα εξής: Διανεμητικά: *συνδυό, συντρείς* (= δύο-δύο, τρεις-τρεις). Σύνθετα: *τετραπλούσιος, εφτακαθαρισμένος* (= έξυπνος), *πεντάγνωμος* (= που αλλάζει συνεχώς γνώμες). Επίσης από αριθμητικά σχηματίστηκαν ονόματα διαφόρων εννοιών: *ογδοντάρ'κο, ενηντάρ'κο* (= φορτίο 80, 90 οκάδων), *τριώτ'κο, τεσσαρώτ'κο, πενταίτ'κο* κλπ. (= ζώο 3, 4, 5 χρονών) κ.ά.

Υ π ο κ ο ρ ι σ τ ι κ ά . Αξιοπρόσεκτες είναι οι καταλήξεις **-ίτσι**: *δοντίτσι, καλυβίτσι, -όπλο*: *βλαχόπλο, γυφτόπλο, Γκασιόπλο* (= παιδί του Γκάσιου), **-ούλαβος**: *ασπρούλαβος* (λίγο άσπρος), *κοκκινούλαβος, πικρούλαβος* (= υπόπικρος).

Μ ε γ ε θ υ ν τ ι κ ά . Επισημαίνουμε μόνο την κατάληξη **-ώνα**: *γιδαρώνα, τραπεζώνα, χωραφώνα*.

Ρ ή μ α τ α . Αξιοπαρατήρητη ανωμαλία παρουσιάζουν οι παρωχημένοι χρόνοι στο α' και β' πληθ. πρόσωπο με καταλήξεις σε **-μαν, -ταν** και με κατέβασμα του τόνου στην παραλήγουσα: *επαιζάμαν-επαιζέταν, ετρωγάμαν-ετρωγέταν, χαρ'κάμαν-χαρ'κέταν*. Επίσης ιδιορρυθμία παρουσιάζουν και τα τρία ενικά πρόσωπα του παρατατικού της μέσης φωνής: (εγώ) *βρέχουμουν* - (εσύ) *βρέχουσουν* (αυτός) *βρέχουνταν, χτενίζουμουν* - *χτενίζουσουν* - *χτενίζουνταν* κλπ. Μερικοί αόριστοι λήγουν σε **-κα** αντί σε **-σα**: *απόθεκα* (= έβαλα τραπέζι για φαγητό), *άφ'κα* (άφησα), *έφτακα* (έφτασα) κλπ.

Η μετοχή του ενεργητ. ενεστώτα λήγει σε **-ουντας** (για τα βαρύτονα): *δίνουντας, παίζουντας*, και σε **-ούντας** (για τα περισπώμενα): *ρωτιούντας, τραγουδιούντας*. Απαντούν ακόμη και μετοχές σε **-ούμενος**: *γελούμενος, εχούμενος*. Τέλος διάφορες προστακτικές α' και β' αορίστου πήραν στο τέλος ένα **-ς**: *δείρες* (= δείρε), *δείξες* (= δείξε), *ιδές* (= ιδέ) κλπ.

Ε π ι ρ ρ ή μ α τ α . Αξιοσημείωτα είναι τα: *κατσέδω* (κατά εδώ), *παρατσέκει* (λίγο παραπέρα), *κατσαύτου* (κατ' αυτού που είσαι), *καταλαχού* (τυχαία), *κανταρίκα* (κατά σειρά, ο ένας πίσω από τον άλλο), *τζίκα, τζίκαλα, ψίχαλα* (λίγο) κ.ά.

Π ρ ο θ έ σ ε ι ς . Η πρόθ. κατά «προ των τοπικών επιρρημάτων *τσέδω, τσέκει, τσαύτου, πάσχει συγκοπήν*»²²: *κατσέδω, κατσέκει, κατσαύτου*. Η πρόθ. μετά συνηθέστατα τρέπεται σε *ματά*: *ματαπαίρνω, ματαδίνω, ματά τού ειπα, ματάγραφα, πάλε μάτα* (εκ νέου).

Παρατηρήσεις-διαπιστώσεις ως προς την έρευνα

Ισχύει για την περιοχή της Κόνιτσας αυτό που παρατηρείται συχνά και αλ-

22. Ό.π. 247. Μάλλον δεν είναι επιτυχημένος ο όρος «συγκοπή» εδώ, όπως δείχνουν και άλλα παραδείγματα που παραθέτει.

λού, ότι δηλαδή το ιδίωμα, όπως εμφανίζεται σήμερα, είναι βαθιά επηρεασμένο από την κοινή νεοελληνική σε σημείο που είναι δύσκολο να βρεθεί απόλυτα κατάλληλος πληροφορητής²³.

Έτσι, όχι μόνο διαπιστώνονται διαφορές από ομιλητή σε ομιλητή της ίδιας περιοχής, αλλά πολλές φορές και ο ίδιος πληροφορητής δίνει διαφορετικούς τύπους των ίδιων λέξεων στη ροή του λόγου του, π.χ. άκουσα σε συνομιλίες *Ντέντσικο* και *Ντέντσικο*, *Κάντσικο* και *Κάντσικο* (ονόματα χωριών), *βλέπουνε* και *βλέπουν*, *ρώτησαν* και *ρώτ'σαν* κ.ά.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι:

α) Η έρευνα στην περιοχή κατανέμεται δυσανάλογα. Υπερτερούν οι αρχαιολογικές, ιστορικές, λαογραφικές, περιβαλλοντολογικές κλπ. εργασίες και υστερούν σημαντικά οι γλωσσικές. Υπάρχουν συνήθως λίγα γλωσσάρια μεμονωμένα ή ως παράρτημα-συμπλήρωμα μελέτης διαφορετικού περιεχομένου, με εξαίρεση βέβαια την πληρέστερη εργασία του Χ. Ρεμπέλη «τα Κονιτσιώτικα» και τα γλωσσάρια του Θ. Ζιώγα²⁴.

β) τα γλωσσικά στοιχεία που έχουμε φωτίζουν παλιότερες κυρίως γλωσσικές καταστάσεις και λιγότερο τη σημερινή. Έχει μεγάλη σημασία για την έρευνα το να διαχωριστεί τι ήταν σε χρήση παλιότερα και τι τώρα, γαίτι μέχρι στιγμής δεν έχει γίνει μια στατιστική μελέτη που να δείχνει το βαθμό επιβίωσης του γλωσσικού θησαυρού. Η ανάμειξη στο ίδιο γλωσσάριο παλιότερων και νεότερων λέξεων (με πιθανές αντίστοιχες φωνητικές και μορφολογικές ποικιλίες) χωρίς ιδιαίτερη επισήμανση, δυσκολεύει πολύ την εύρεση της αλήθειας.

γ) η γλωσσική έρευνα στην περιοχή δεν είναι ισομερής. Για άλλα χωριά υπάρχουν περισσότερες από μια εργασίες, π.χ. για τα Μαστοροχώρια και ιδιαίτερα την Πυρσόγιαννη και τη Βούρμπιανη, ενώ για άλλα μία ή καμία²⁵. Ωστόσο

23. Πβ. Χ. Ρεμπέλη, ό.π. 15-16, Μαριάννα Μαργαρίτη, *Παρατηρήσεις... στο ιδίωμα της Σιάτιστας*, Α' Συμπόσιο Γλωσσολογίας Βορειοελλαδικού χώρου, Θεσσαλονίκη 1976-77, 51.

24. Βλ. περισσότερα πιο κάτω Β3.

25. Με την ευκαιρία αυτή παραθέτουμε ενδεικτικά τα ονόματα μερικών ερευνητών που κατέγραψαν γλωσσικό υλικό από την περιοχή της Κόνιτσας αλλά συγχρόνως και λαογραφικό, ιστορικό κλπ. συχνά στο ίδιο βιβλίο ή άρθρο. Χαράλαμπος Ρεμπέλης (στα «Κονιτσιώτικα» Α+Β μέρος λαογραφικά, Γ γλώσσα, βλ. πιο κάτω), Αναστάσιος Ευθυμίου (Γλωσσάριό του περιλαμβάνεται στον Β' τόμο του Ε. Μπόγκα, έγραψε πολλά άρθρα και διηγήματα για τη Βούρμπιανη και την Κόνιτσα γενικότερα, βλ. πιο κάτω), Θωμάς Ζιώγας (αξιόλογα σχόλια και Γλωσσάρια για το χωριό Δροσοπηγή (Κάντσικο), περιοδ. *Κόνιτσα* 51 (1993) 167 κεξ., για τα παλιά ονόματα των χωριών της Κόνιτσας, *Κόνιτσα* 48 (1993) 3-24, για τοπωνύμια στην Κόνιτσα, *Κόνιτσα* 46 (1992) 467-468 και 47 (1992) 481-490, επίσης *Πατριδογνωστικά*, *Κόνιτσα* 45 (1993) 416-420, για τα *Κουδαρίτικα*, *Κόνιτσα* 1991, 216 κεξ. και 42 (1992) κεξ. ως 45 (1993), βλ. πιο κάτω), Σταύρος Γκατσόπουλος (Γλωσσάριο στην *Ηπειρωτική Εστία* 26 (1977) 901-911 και 27 (1978) 21-26 και 243-245 για τις επαρχίες Πωγωνίου και Κονίτσης, βλ. πιο κάτω), Νικ. Χ. Ρεμπέλης (παραθέτει μικρό κατάλογο σλαβικών λέξεων, *Κόνιτσα* 6 (1986) 8 και 22, και ετυμολογεί σαράντα περίπου σλαβικά τοπωνύμια, *Κόνιτσα* 7 (1986) 42-43 και 8 (1986) 58-61. Επίσης έγραψε λαογραφικά θέματα και επιμελήθηκε την έκδοση (με προσθήκες) στα «Κονιτσιώτικα» του Χαρ. Ρεμπέλη), Χαρίλαος Γκούτος (στα «*Μολιστινά*», Αθήνα 1983, σελ. 133-142 παραθέτει τοπικούς διαλόγους και Γλωσσάριο με γλωσσικό ενδιαφέρον), Χριστόδουλος

πρέπει να συμπληρώσουμε ότι η περιοχή της Κόνιτσας (όπως και του Ζαγορίου), συγκριτικά με άλλες του ηπειρωτικού χώρου που μένουν ακόμα ανεξερευνήτες²⁶, στάθηκε πιο τυχερή και ευνοημένη ως προς την έρευνα.

δ) στις περισσότερες, θα λέγαμε, ως τώρα γλωσσικές εργασίες: μονογραφίες, άρθρα, γλωσσάρια κλπ. — όχι παντού στον ίδιο βαθμό — επαναλαμβάνονται αρκετά από τα γνωστά σφάλματα και τις ελλείψεις²⁷, κυρίως στη φωνητική απόδοση, παρά τη φιλότιμη προσπάθεια των συγγραφέων που δηλώνουν μάλιστα ότι αποδίδουν πιστά την προφορά²⁸. Επιμένουμε στο θέμα της ακρίβειας στη φωνητική απόδοση, γιατί στις σύγχρονες διαλεκτολογικές έρευνες η Φωνητική²⁹ παίζει πρωτεύοντα ρόλο και επομένως η χρήση μαγνητοφώνου θεωρείται αναγκαία.

ε) άλλο επαναλαμβανόμενο σφάλμα είναι το να καταχωρίζονται ως ιδιωματικές αρκετές λέξεις της Κοινής Νεοελληνικής που ήδη περιέχονται στα γνωστότερα νεοελληνικά λεξικά, π.χ. το Ετυμολογικό του Νικ. Ανδριώτη, το Υπερλεξικό (εκδ. Αφοι Παγουλάτοι), το Ελληνικό Λεξικό (εκδ. Τεγόπουλου-Φυτράκη)³⁰ κ.ά. Μερικοί πιο τολμηροί προχωρούν και στο δύσκολο εγχείρημα της ετυμολόγησης και μάλιστα όλων σχεδόν των λέξεων του γλωσσαρίου τους, όπως ο Θ. Ζιώγας.

Χρηστίδης (από το βιβλίο του «Πουρνιά» (= Σταρίτσιανη) Κόνιτσας, Αθήνα 1991, μας ενδιαφέρουν γλωσσικά κυρίως οι σελ. 419 κεξ. με διηγήσεις σε τοπική γλώσσα και 435-442 που περιέχουν το Γλωσσάριο, βλ. πιο κάτω), Ιωάννης Τσάγκας (καταγράφει χωριάτικη διήγηση με συνημμένο Γλωσσάριο), Κόνιτσα 19 (1988) 183-184 και ασχολείται με το τοπωνύμιο **Ζέρμα**, Κόνιτσα 51 (1993) 157-159), Βασ. Νιτσιάκος (στο βιβλίο του: *Αετομηλίτσα* (Ντέντσικο), *Γιάννινα* 1979, εκτός από την παραδοσιακή Λαογραφία (ήθη, έθιμα, τραγούδια) καταγράφει τοπωνύμια και προσθέτει γλωσσικές παρατηρήσεις), *Γιάννης Μαυρομάτης* (στο «*Ιστορία και παράδοση της Πυρσόγιαννης*» αναφέρεται και στα «Κουδαρίτικα» καταγράφοντας μερικούς διαλόγους, βλ. και υποσημ. 47), κ.ά.

26. Πβ. Χ. Ρεμπέλη, ό.π. 14, Λ. Παπαγεωργίου, ό.π. 326, υποσημ. 3.

27. Π.χ. δεν καταγράφονται συνήθως η σχετική βιβλιογραφία, ο τόπος, ο χρόνος και ο τρόπος συλλογής του υλικού, τα στοιχεία του πληροφορητή (φύλο, ηλικία, μόρφωση κλπ.), δεν υπάρχει συνέπεια στη φωνητική καταγραφή, δεν υπάρχουν παραδειγματικές φράσεις σε κάθε λήμμα, που να επιβεβαιώνουν τη χρήση της λέξης, δε γίνεται σχετική παραπομπή όταν σχολιάζεται ή ετυμολογείται μια λέξη από άλλον και την άποψή του μεταφέρει ο συγγραφέας κλπ.

28. Π.χ. Χ. Ρεμπέλης ό.π. βλ. υποσημ. 37, Αν. Ευθυμίου στον Β' τόμο του Μπόγκα σελ. 204. Σύγκρινε και Κ. Στεργιόπουλου, *Περί των τοπωνυμίων της ΝΔ Ηπείρου, Ηπειρωτικά χρονικά* 3 (1928) 322, Α. Παπαχαρίση, *Συμβολή εις το τοπωνυμικόν Πωγωνίου, Ηπειρωτικά Χρονικά* 8 (1933) 142. Ακριβέστερα αποδίδουν την προφορά ο Θ. Ζιώγας στο Λεξιλόγιο της Δροσοπηγής και στα τοπωνύμια (πβ. *Κόνιτσα* 51 (1993) 167, 26 (1989) 82, 48 (1993) 3 κεξ.) και ο Δημ. Σάρρος στο τοπωνυμικό της Βίτσας, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 12 (1939) 190-204. Στο σημείο αυτό θα συνιστούσαμε στους μέλλοντες ν' ασχοληθούν με τη γλώσσα της Ηπείρου, να έχουν ως βοήθημα για τη σωστή φωνητική καταγραφή τις οδηγίες της *Γλωσσικής Εταιρείας των Αθηνών* ή το βιβλίο του Κων. Ε. Οικονόμου, *Τοπωνυμικό της περιοχής Ζαγορίου, Ιωάννινα* 1991 (Εισαγωγή σελ. 14 κεξ.).

29. Πβ. Ν. Κοντοσόπουλος κ.ά., *Τα ελληνικά φωνήεντα, Λεξικογραφικόν Δελτίον* 16 (1984) 290.

30. Π.χ. *αβανιά* (Ρεμπέλης, Γκατσόπουλος), *άγανο* (Ρεμπέλης, Ζιώγας, Χρηστίδης), *αγκούσα* (Ρεμπέλης, Ζιώγας), *αγνάντια-αγναντεύω* (Ρεμπέλης, Χρηστίδης), *αλισβερίσι* (Ρεμπέλης, Γκατσόπουλος, Ζιώγας), *βλησίδι* (οι ίδιοι), *δόγα* (Ρεμπέλης, Ζιώγας), *δρασκελώ* (Γκατσόπουλος), *ζουρλός* (Ζιώγας), *καβγάς* (Χρηστίδης), *καύκαλο* (Ρεμπέλης, Ζιώγας), *λαθεύω* (Χρηστίδης) και πολλές άλλες.

στ) δεν έχει διευκρινιστεί ακόμη ικανοποιητικά η έκταση του ημιβορείου ιδιώματος στα Μαστοροχώρια, όπως αναφέρουν ο Χαρ. Ρεμπέλης και άλλοι³¹. Συνομίλησα τελευταία με ανθρώπους από τη Μόλιστα³² αλλά και από την Πυρσόγιανη και τη Βούρμπιανη και δε διαπίστωσα να μιλούν, τουλάχιστον τα πρόσωπα αυτά, ακόμη το ημιβόρειο ιδίωμα αλλά το βόρειο, μολονότι έζησαν πολλά χρόνια στα χωριά και μερικοί εξακολουθούν και ζουν εκεί. Τι έγινε; Μέχρι πότε ίσχυε το ημιβόρειο, όπως μας το απέδωσαν οι παλιότεροι συλλογείς και πόσο επιβιώνει σήμερα; Μήπως ήδη, πιεζόμενο από τριγύρω, υποχώρησε τελείως στο βόρειο; Οι αποδημίες των μαστόρων (κουδαραίων) σε περιοχές με όχι ημιβόρειο ιδίωμα συνετέλεσαν στη συντομότερη υποχώρηση του ιδιώματος; Πρέπει να βρεθούν οι αιτίες όλων αυτών.

Σχολιασμός μερικών εργασιών

Θα μας απασχολήσουν ενδεικτικά και σύντομα τα μελετήματα των: Χαρ. Ρεμπέλη, Αν. Ευθυμίου, Στ. Γκατσόπουλου, Χριστ. Χρηστίδη και Θωμά Ζιώγα.

Χαρ. Ρεμπέλη, *Κονιτσιώτικα*, ό.π. σελ. 1-359. Βλ. υποσημ. 25.

Η Κόνιτσα διαθέτει εδώ και δεκαετίες μια αξιόλογη συλλογή γλωσσικής αλλά και λαογραφικής ύλης, που αποτελούσε και θ' αποτελεί ένα θεμελιακό έργο για τον ερευνητή γλωσσολόγο της περιοχής. Θα είναι, πιστεύουμε, η αφετηρία για κάθε γλωσσική μελέτη στην Κόνιτσα. Τα «Κονιτσιώτικα» εκδόθηκαν με καθυστέρηση εικοσαετίας και πλέον (από την πρώτη χειρόγραφη συγγραφή τους) με την επιμέλεια του Νικ. Χ. Ρεμπέλη και τιμήθηκαν με βραβείο στον Τράντειο διαγωνισμό. Αποτελεί αναμφισβήτητα, το αξιόπεραστο αυτό ακόμη έργο, πολύτιμη συνεισφορά στην ηπειρωτική διάνοηση. Ας προστεθεί επίσης ότι υλικό από τη μελέτη αυτή χρησιμοποίησε και ο Μαν. Τριανταφυλλίδης κατά τη σύνταξη διαλεκτολογικού ερωτηματολογίου³³.

Το ότι δεν είναι πλήρης ο ογκώδης αυτός τόμος, όπως κάθε ανθρώπινο έργο, επισημάνθηκε και από άλλους που παρουσίασαν το βιβλίο, το ομολογεί όμως και ο ίδιος ο συγγρ.³⁴, επομένως δεν έχουμε λόγο να τον ψέξουμε γι' αυτό. Γίνεται όμως πληρέστερη η μελέτη στο Γ' μέρος, το γλωσσικό (που ιδιαίτερα μας ενδιαφέρει), κυρίως με την πρόταξη του κεφαλαίου «φθογγολογικά και γραμματικά παρατηρήσεις»³⁵ καθώς και με την προσθήκη των τοπωνυμίων και του λεξιλογίου της συνθηματικής γλώσσας των μαστόρων (*Κουδαρίτικα*), πέρα από το πλούσιο «παραδοσιακό» Γλωσσάριο, γι' αυτό άλλωστε και ξεχωρίζει από τα άλλα μελετήματα.

31. Χ. Ρεμπέλης 238 υποσημ., περιοδικό *Αρμολόι* 1, σελ. 6 ως 9 κυρίως.

32. Πβ. και Χ. Γκούτος, ό.π. υποσημ. 25 στους διαλόγους του σελ. 133.

33. Χ. Ρεμπέλη, ό.π. 253.

34. Πβ. Δ. Βαγιακάκο, ό.π. 328 και Χ. Ρεμπέλη, ό.π. 17.

35. Έστω και αν δε συντάχτηκαν από τον ίδιο, πβ. Χ. Ρεμπέλη, ό.π. 237.

Ελλείψεις και αδυναμίες υπάρχουν, όπως παρατήρησαν ήδη παλιότεροι κριτικοί³⁶, τόσο στο θέμα της καταγραφής του λαογραφικού υλικού (π.χ. με λάθη στη μετρική μορφή και στον τρόπο κατάταξης των τραγουδιών κλπ.) όσο και του γλωσσικού υλικού, παρά την καλή πρόθεση και προσπάθεια του συγгр. ν' αποδώσει φωνητικά το ιδίωμα³⁷. Θα περίμενε επίσης κανείς από τον Χ.Ρ. να προχωρήσει στην ετυμολόγηση περισσότερων λέξεων των γλωσσαρίων του και να μη περιοριστεί μόνο στην αναφορά μερικών ξένων με τη γενική επισήμανση: τουρκική, ιταλική, αλβανική κλπ., χωρίς να καταγράφεται πώς είναι ο τύπος της ξένης λέξης και πώς πιθανώς προέκυψε ο ελληνικός. Επειδή όμως εδώ δεν είναι ο κατάλληλος χώρος για ν' απαριθμήσει κανείς και άλλες ασφαλώς ατέλειες αλλά πολύ περισσότερο τις αρετές του έργου, κλείνουμε λέγοντας ότι ο Χ.Ρ. με το σημαντικό αυτό βιβλίο του, παρά τις ελλείψεις και τα σφάλματα, δείχνει ότι εργάστηκε φιλότιμα και μεθοδικά, «καδ δύναμιν», με πλήρη επίγνωση της αποστολής του και πέτυχε (μακάρι να ήταν ισάξιες και άλλες μελέτες), γι' αυτό και τιμά όχι μόνο το όνομά του και την ιδιαίτερη πατρίδα του αλλά και το έθνος.

Αναστασίου Ευθυμίου, *Γλωσσάριο του ημιβορείου ιδιώματος περιοχής Βούρμπιανης, Πυρσόγιαννης κ.ά.* (περιέχεται στον Ε. Μπόγκα, ό.π. Α' σελ. 205-258).

Το ενδιαφέρον του κ. Α.Ε. για τη γλώσσα και την ιστορία της πατρίδας του (ιδιαίτερα της Βούρμπιανης) δείχνεται από παλιά σε ποικίλες μελέτες, άρθρα και διηγήματά του³⁸. Σκοπός του δεν είναι μόνο να γράψει ιστορικά άρθρα, λαογραφικά ερανίσματα, εύθυμες διηγήσεις κλπ. αλλά να δώσει και δείγματα ζωντανής ομιλίας. Γι' αυτό παρεμβάλλει συχνά διαλόγους ή διηγήσεις προσώπων που μιλούν στο ιδίωμα που αυτά γνωρίζουν (μπορεί να είναι και αλβανόφωνοι, τουρκόφωνοι, μικρασιάτες πρόσφυγες), θέλοντας να τονίσει την αξία της «ακαλλώπιστης» φυσικής γλώσσας³⁹. Όμως ισχυρότερη μαρτυρία για την αγάπη και την προσοχή του στη γλώσσα της πατρίδας του αποτελεί η σύνταξη του Γλωσσαρίου που αναφέραμε (1700 περίπου λέξεων), το οποίο επιμελήθηκε με ιδιαί-

36. Δημ. Πετρόπουλος, *Λαογραφία* 16 (1956) 311-313, Γ. Κοτζιούλας, *Ηπειρωτική Εστία* 5 (1956) 614-615, Δ. Βαγιακάκος, ό.π. 315 κεξ.

37. Δεν τηρούνται πλήρως οι φωνητικές αρχές κατά την καταγραφή του κειμένου, π.χ. σχετικά με την πτώση του *i* στα ουδέτερα (δαχτυλίδι, μυρίζει αλλά σκοτάδ', αρπάζ'), τη διάθεση του *v* στα άρθρα του, την + *κ* ή *π* (στον κήπο, τογ κάμπο, στη κορφή, τηγ κούπα), τη μεσοφωνηεντική ανάπτυξη του *j* (η γιάλλη - οι άλλοι), την τροπή των συμπλεγμάτων *σκ* και *σχ* πριν από *e-i* (βρίσκ', έβοσσε αλλά βρισ', έβοσε), την καταγραφή των ίδιων λέξεων/τύπων (λήξουρος-λείξουρος) κ.ά. Διότι αν πραγματικά «το παρατιθέμενον υλικόν είναι κατά πάντα αξιόπιστον, ως τούτο προφέρεται εξ αυτού του στόματος των κατοίκων» (σελ. 17), θα έπρεπε να γίνει σχετική μνεία για τις παρατηρούμενες εξαιρέσεις από τον κανόνα. Βλ. Δ. Βαγιακάκο, ό.π. 317 κεξ. και εδώ Β2δ υποσημ. 28.

38. Πβ. και υποσημ. 25.

39. Π.χ. βλ. *Κόνιτσα* 51 (1993) 155-156, 19 (1988) 173, του ίδιου, *Ηπειρωτικά διηγήματα, Ιωάννινα 1993*, σελ. 41 κεξ., 92 κεξ. και σε πολλά άλλα σημεία.

τερη φροντίδα, γι' αυτό και ο Ε. Μπόγκας το παραθέτει αυτούσιο, κάνοντας μόνο τεχνικές προσαρμογές και λίγες προσθήκες. Είναι μια έμμεση αναγνώριση — το τονίζει άλλωστε — της εγκυρότητάς του. Αλλά και ο ίδιος ο Α.Ε. μας βεβαιώνει (σελ. 204): «εφρόντισα να αποδώσω κυρίως την ορθή φωνητική προφορά της κάθε μιας λέξεως, μεταχειριζόμενος ...ωρισμένα διακριτικά σημεία» γι' αυτό και δυσανασχετεί δίκαια με το σφάλμα που «διέπραξαν άλλοι που ασχολήθηκαν με το λεκτικό και την προφορά της επαρχίας μας, και διαστρέβλωσαν εντελώς την προφορά των λέξεων» (παραθέτει παραδείγματα). Ετυμολογεί στο γλωσσάριό του ο Α.Ε. περίπου 210 λέξεις (από τις οποίες 150 περίπου τις χαρακτηρίζει τουρκικές και τις υπόλοιπες ιταλικές (21), αλβανικές (15), σλάβικες (9), βλάχικες (7), κ.ά.) και πενήντα περίπου ο Ε. Μπόγκας. Αναγράφεται σχεδόν πάντα ο τύπος της ξένης λέξης, αλλά όχι και η εξήγηση για το πώς μεταβλήθηκε στην ελληνική. Επίσης είναι ελάχιστες οι παραδειγματικές φράσεις που συνοδεύουν τα λήμματα, ενώ θα έπρεπε να είχαμε κατά το δυνατόν από ένα παράδειγμα για κάθε λήμμα. Μας έχει δώσει ακόμη ο Α.Ε. ένα χρήσιμο άρθρο για τη συνθηματική γλώσσα των γύφτων (ρώμηδων) της Κόνιτσας⁴⁰ με σύντομο Γλωσσάριο και διαλόγους. Γενικά θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε αρκετά ωφέλιμη τη γλωσσική προσφορά του κ. Α.Ε. όχι τόσο από την άποψη της ποσότητας, αφού το «κέντρο βάρους» των ενδιαφερόντων του στρεφόταν αλλού, όσο από την άποψη της ποιότητας.

Σταύρου Γκατσόπουλου, *Γλωσσάριον... Πωγωνίου και Κονίτσας*, ό.π. υποσ. 25, του ίδιου, *Τα Κουδαρίτικα, ήτοι η συνθηματική γλώσσα των κτιστών του ΒΔ διαμερίσματος... Κονίτσας*⁴¹

Το Γλωσσάριο του Σ.Γ. περιέχει 300 περίπου λέξεις (βλ. σελ. 901) που στην παιδική του ηλικία τις άκουσε, κυρίως από τη μητέρα του, σε διάφορες περιστάσεις, του έκαναν εντύπωση και, μεγάλος πια, τις κατέγραψε. Ενώ η καταγωγή του είναι από τον Πωγωνίσκο, διευκρινίζει ότι γνωρίζει και το ιδίωμα της Κόνιτσας, γιατί υπηρέτησε ως δάσκαλος στα χωριά της, γι' αυτό και συσχετίζει τη γλώσσα των δύο επαρχιών. Παρόλο που κατακρίνει την ξενομανία και τον άστοργο εξοβελισμό των ελληνικών λέξεων, ομολογεί ότι το Γλωσσάριό του δεν είναι απαλλαγμένο ξένων λέξεων. Σημειώνει ακόμη ότι ετυμολογεί πολλές λέξεις αλλά δεν αναφέρει τον ξένο τύπο των λέξεων. Στις σελίδες 247-250 παραθέτει γλωσσικές παρατηρήσεις αρκετά ελλιπείς για τα ιδιώματα των δύο περιοχών, που, απ' όσο φαίνεται, τα θεωρεί συγγενικά ή μάλλον όμοια (με εξαίρεση το ιδίωμα των Μαστοροχωρίων), ενώ είναι γνωστό από άλλες πηγές⁴² ότι η Κόνιτσα έχει βόρειο ιδίωμα και το Πωγώνι κατά βάση νότιο. Άλλες αδυναμίες της

40. *Ηπειρωτική Εστία* 3 (1954) 481-484.

41. *Ηπειρωτική Εστία* 27 (1978) 832-842. Πβ. και Κ. Μηνά 1980, ό.π. 268.

42. Βλ. υποσημ. 18.

εργασίας είναι η μη καταγραφή παραδειγμάτων στα λήμματα (έχει ελάχιστα) καθώς και η μη αναφορά των άλλων χωριών απ' όπου συνέλεξε το υλικό (ως δάσκαλος), αφού δεν είναι δυνατό να παρατηρείται απόλυτη ομοιομορφία σε όλα τα χωριά των δύο επαρχιών, τα οποία λογικά δεν μπόρεσε να ερευνήσει. Τέλος δε γίνεται καμιά νύξη για το αν το Γλωσσάριο αντιπροσωπεύει τη γλώσσα της προηγούμενης γενιάς του ή ένα μέρος — και πόσο; — επιβιώνει στη δική του γενιά. Για το άρθρο του «*Τα Κουδαρίτικα*» βλ. πιο κάτω στο Β4.

Χριστόδουλου Χρηστίδη, *Πουρνιά* (πρώην Σταρίτσιανη), ό.π. στην υποσημείωση 25.

Από το ποικίλο υλικό του βιβλίου, ιδιαίτερο γλωσσικό ενδιαφέρον παρουσιάζει το κεφ. Η' «Απ' όσα έγιναν και μολογιούνται», όπου καταγράφονται διάφορα παθήματα και ιστορίες προσώπων. Στα διαλογικά μέρη ο συγгр. προσπαθεί ν' αποδώσει πιστά την ομιλία με όλες τις αναμενόμενες αλλοιώσεις. Αν η φωνητική καταγραφή (όχι βέβαια με ιδιαίτερο αλφάβητο) είναι ορθή, τότε έχουμε να κάνουμε με βόρειο περισσότερο ιδίωμα, κυρίως στην πρώτη διήγηση (σελ. 419) όπου εκτός από την αποβολή των **i** και **u** σημειώνεται σχεδόν παντού και τροπή των **e** και **o** σε **i** και **u** αντίστοιχα: *δίκιου εχ'ς, μουρ' γ'ναίκα, — όπους τα βάζ'ν (= βάζουν) οι άλλες - αν θέλ'ς κάτσι ιδώ απόψι, παρά με ημιβόρειο, όπως θα περιμέναμε, αφού η Πουρνιά ανήκει στα Μαστοροχώρια. Για το αν το ιδίωμα του χωριού είναι καθαρά βόρειο ή όχι, περισσότερα σχόλια αυτή τη στιγμή δεν είμαστε σε θέση να κάνουμε, χρειάζεται έρευνα.*

Θωμά Ζιώγα, *Γλωσσάριο και τοπωνύμια Δροσοπηγής, τοπωνύμια περιοχής Κόνιτσας, παλιά ονόματα των χωριών της Κόνιτσας, Κουδαρίτικα*, ό.π. στην υποσημείωση 25, κ.ά.

Ο κ. Θ. Ζ., απ' όσο σύντομα ερεύνησα, νομίζω ότι πρωτοεμφανίζεται με γλωσσολογικές μελέτες το 1989 από τις σελίδες του περιοδ. «Κόνιτσα», που συνεχίζει ως σήμερα να φιλοξενεί άρθρα του. Φαίνεται ν' αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση, γιατί, μολονότι μηχανικός στο επάγγελμα, «τολμά» και ασχολείται, τόσο καλά, με θέματα που θα τα θεωρούσαμε έξω από την ειδικότητά του, όπως είναι η καταγραφή και ερμηνεία (ιστορική-γλωσσική) τοπωνυμίων της περιοχής Κόνιτσας καθώς και η σύνταξη ιδιοματικών γλωσσαρίων της ιδιαίτερης πατρίδας του Δροσοπηγής (Κάντσικο).

Από γλωσσολογική άποψη η προσπάθειά του δείχνεται αρκετά επιτυχημένη για δύο κυρίως λόγους: α) γιατί εφαρμόζει ενσυνείδητα πιστή, κατά το δυνατόν, φωνητική απόδοση των λέξεων, εξηγώντας και τις αδυναμίες του ελληνικού αλφαβήτου⁴³ και β) γιατί προσπαθεί να ετυμολογήσει όλες σχεδόν τις λέξεις των

43. Πβ. π.χ. *Κόνιτσα* 26 (1989) 82 και 51 (1993) 167, όπου τονίζει και την αξία της ορθής φωνητικής γραφής.

γλωσσαρίων του. Προχωρεί δηλ. σε ουσιαστικότερα ζητήματα της γλώσσας, πέρα από την απλή διάσωση του γλωσσικού θησαυρού.

Προς το παρόν θα περιοριστούμε σε μερικές γενικότερες παρατηρήσεις πάνω στις εργασίες του κ. Θ.Ζ., ελπίζοντας πως μελλοντικά θα προβούμε σε διεξοδικότερη βιβλιοπαρουσίαση, μέσω του περιοδικού «Κόνιτσα», όταν με το καλό ολοκληρωθεί και η δημοσίευση του γλωσσαρίου του για τη Δροσοπηγή. Ξεκινώντας από «Τα τοπωνύμια της Δροσοπηγής» (*Κόνιτσα* 26, 82 κεξ.) βρίσκουμε ωφέλιμα όσα περιέχονται στη δισέλιδη περίπου εισαγωγή, όπου υπάρχουν και δυο-τρεις επισημάνσεις για το γλωσσικό ιδίωμα του χωριού, όμως η κατάταξη των τοπωνυμίων κατά υψομετρική διαφορά και κατά ζώνες (δέκα συνολικά), έστω και αν μεθοδολογικά ίσως είναι ορθότερη, δυσκολεύει κάπως τον αναγνώστη να εντοπίσει σύντομα ένα τοπωνύμιο που θα τον ενδιέφερε και γνωρίζει την προφορά του. Γι' αυτό, στο τέλος, χρειαζόταν αναγραφή τους και με αλφαβητική σειρά και ένδειξη για ευκολότερη χρήση. Επίσης πέρα από την επιτυχημένη ή όχι ετυμολόγηση του κάθε τοπωνυμίου, θα περιμέναμε μια αναλυτικότερη βιβλιογραφία (μελέτες-λεξικά), που είναι αρκετά άφθονη για όλη την Ελλάδα⁴⁴. Ομοιότητα τοπωνυμίων σε διαφορετικές περιοχές είναι συχνή και επομένως μια συσχέτισή τους αναπόφευκτη. Στο επόμενο σύντομο άρθρο του, τα «Πατριδογνωστικά» (*Κόνιτσα* 45, 416 κεξ.) ο Θ.Ζ. περιγράφει και ετυμολογεί είκοσι περίπου «μεγάλα» τοπωνύμια (*Αώος, Βίκος, Γράμμος, Κόνιτσα* κλπ.), παραθέτοντας στο τέλος σύντομη βιβλιογραφία από ξενόγλωσσα κυρίως λεξικά που χρησιμοποίησε, όχι όμως και μελέτες, εκτός από τα «Κονιτσιώτικα» του Χ. Ρεμπέλη. Καλό θα ήταν, π.χ. στην ετυμολογία της λ. *Κόνιτσα* από το σλαβ. κοπῖ=άλογο, που τη θεωρεί πιο επιτυχημένη, ν' αναφέρει και ποιος την πρότεινε. Με τον ίδιο τρόπο, έστω σύντομα, θα έπρεπε να σχολιάσει και τα άλλα τοπωνύμια. Έτσι, βλέποντας και ο ίδιος, όπως φαίνεται, την ανάγκη αυτή, στο άρθρο του «Τα παλιά ονόματα των χωριών της Κόνιτσας» (*Κόνιτσα* 48, 3-24) γίνεται πιο συνεπής επιστημονικά αναφέροντας στη βιβλιογραφία, εκτός από τα ξενόγλωσσα και ελληνόγλωσσα λεξικά, μερικές άλλες εργασίες και προπάντων τη σημαντική μελέτη του *Vasmer* για τα σλαβικά τοπωνύμια στην Ελλάδα. Είναι γνωστό ότι το βιβλίο αυτό αποτελεί απαραίτητο σημείο αναφοράς για την ετυμολόγηση ξενόγλωσσων τοπωνυμίων της Ελλάδας αυτής της κατηγορίας. Ασχολήθηκε ακόμη ο Θ.Ζ. με τον «Κώδικα της συνθηματικής γλώσσας της συντεχνίας των κτιστών (*Κουδαρίτικα*) του Μαστοροχωριού Δροσοπηγής» (*Κόνιτσα* 1991, σελ. 216 κεξ. και 1992, 42 κεξ., πβ. και πιο κάτω Β4), όπου (σελ. 216 κεξ.), ύστερα από μια τετρασέλιδη περίπου αξιοπρόσεκτη εισαγωγή για την προέλευση του λεξιλογίου,

44. Δεν αρκεί η γενική αναφορά του (σελ. 180) «ότι τα περισσότερα στοιχεία και θέματα, που έχουν σχέση με την ετυμολογία... βρήκα στα αντίστοιχα ξένα λεξικά της Εθνικής Βιβλιοθήκης (Αθήνα). ...Πιθανώς για μερικές λέξεις να υπάρχουν αντιρρήσεις ή και άλλη ετυμολόγηση, από τους πιο ειδικούς στο θέμα. Ας τις γράψουν όμως για να βρούμε την ακριβή ρίζα τους».

τη δομή και τη λειτουργία του, καταχωρίζει 250 περίπου λέξεις με την ετυμολογία τους. Δυστυχώς όμως εδώ μας αφήνει κάπως μετέωρους, αφού στο τέλος του άρθρου δεν αναφέρει καμιά βιβλιογραφική παραπομπή (τουλάχιστον ας μνημόνευε το ετυμολογικό λεξικό του Ν. Ανδριώτη και το Ιστορικό Λεξ. της Ακαδημίας Αθηνών) ούτε συσχετισμούς με τα άλλα γνωστά κουδαρίτικα γλωσσάρια (βλ. Β4), ούτε, έστω, από ποιούς πληροφορητές συνέλεξε αυτό το υλικό. Η μνημόνευση βοηθημάτων σχετικών με το θέμα, είτε χρησιμοποιήθηκαν είτε όχι, δε λογίζεται πάντα αυτονόητη, ούτε η αναφορά τους μειώνει τη μελέτη αλλά την ενισχύει. Τέλος το Γλωσσάριο του Θ.Ζ. με τις «Δροσοπηγιώτικες “παράξενες” λέξεις» (*Κόνιτσα 51, 167* κεξ.), μολονότι είναι καθαρά γλωσσολογική εργασία, δεν κρίνουμε ορθό να το σχολιάσουμε τώρα, αφού δεν ολοκληρώθηκε η δημοσίευσή του. Μια μόνο απορία έχουμε προς το παρόν: γιατί χαρακτηρίζει «παράξενες» τις λέξεις του γλωσσαρίου; Δεν είναι καλός ο ουδέτερος όρος ιδιωματικές; Αφού είναι το λεξιλόγιο που χρησιμοποιούν οι απλοί άνθρωποι του χωριού του — έστω οι ηλικιωμένοι — φυσικά και αβίαστα, γιατί να το χαρακτηρίσουμε παράξενο; Μήπως τους υποτιμάμε λίγο;

Κλείνοντας τις παρατηρήσεις μας για το έργο του συγгр. καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι ο κ. Θ.Ζ. είναι αξιόλογος ερευνητής της γλώσσας της πατρίδας του (οι Δροσοπηγιώτες πρέπει να είναι ευγνώμονες απέναντί του) παρά τις ελλείψεις που σημειώσαμε παραπάνω. Η διαίθησή μας λέει ότι σύντομα ο ακάματος και φιλόπατρις δροσοπηγιώτης θα μας προσφέρει κι άλλες γλωσσικές μελέτες, πιο τελειοποιημένες από τις προηγούμενες.

Τα Κουδαρίτικα

Στην κατηγορία των ειδικών γλωσσών ανήκουν και οι κρυφές ή συνθηματικές γλώσσες, όπως π.χ. τα επαγγελματικά ιδιώματα που έχουν δικό τους λεξιλόγιο (δηλ. διαφορετικές λέξεις ή σημασίες), το οποίο μεταχειρίζονται τα μέλη της συντεχνίας τους⁴⁵. Όσο όμως κι αν φαίνεται παράξενο, οι μυστικές γλώσσες είναι φαινόμενο καθολικό. «Σε όλα τα μέρη του κόσμου, σε πολιτισμένους και απολίτιστους λαούς, παρουσιάζονται ομάδες ομογλώσσων που νιώθουν την ανάγκη να χωριστούν από την κοινωνία και να κρυφτούν απ' αυτήν και με τη γλώσσα τους»⁴⁶.

Τα Κουδαρίτικα (από το *κούδαρης-κουδαράιοι* = ο πελεκητής της πέτρας, ο μάστορας, ο χτίστης) των Μαστοροχωριών της Κόνιτσας είναι ένα από τα συν-

45. Μ. Τριανταφυλλίδης, ό.π. 601-602.

46. Παρατήρηση του Μ. Τριανταφυλλίδη στο Κ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Συνθηματικές γλώσσες. Εθνολογικές και κοινωνικές επιπτώσεις. Α' Συμπόσιο Γλωσσολογίας του βορειοελλαδικού χώρου, Θεσ/νίκη 1977*, σελ. 268. Εκεί αναφέρονται περισσότερα στοιχεία για τις συνθημ. γλώσσες στον υπόλοιπο κόσμο. Πρόκειται για πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη στην οποία γίνεται λόγος για τα βασικότερα ζητήματα αυτών των γλωσσών. Προστίθεται και συγκεντρωτική βιβλιογραφία, ελληνική και ξένη.

θηματικά επαγγελματικά ιδιώματα των χτιστών της Ηπείρου⁴⁷, όπως είναι και οι αντίστοιχες κρυφές ηπειρωτικές γλώσσες⁴⁸ (πολλές αναλογικά προς την έκταση)⁴⁹: τ' *Αλειφιάτικα* των γανωτήδων από τα Μπαμπουροχώρια της Θεσπρωτίας, τα *Κομπογιαννίτικα* των πρακτικών γιατρών του Ζαγορίου, τα *Μπουκουραίικα* των ραφτάδων από τα Τζουμέρκα, τα *Σωπικιώτικα* ή *Βαγενάδικα* των βαρελάδων της Σωπικής Β. Ηπείρου, τα *Μπουχαλιώτικα* των εμπειρικών ιατροχειρουργών της Μπούχαρης και Πρεμετής κ.ά.

Κύρια χαρακτηριστικά των ειδικών γλωσσών είναι η μυστικότητα, η περιγραφικότητα και η ομαδικότητα⁵⁰.

Τις συνθηματικές μας γλώσσες μπορούμε να τις χωρίσουμε σε δύο βασικές κατηγορίες 1) στις γλώσσες των αστικών κέντρων (π.χ. τα μάγκικα, τα ιδιώματα των φυλακισμένων, των παπατζήδων, των χασικλήδων) 2) στις γλώσσες των πλανόδιων επαγγελματιών του βορειοελλαδικού κυρίως χώρου, όπου ανήκουν και τα *Κουδαρίτικα*⁵¹.

Ως προς τον τρόπο λειτουργίας τους τα συνθηματικά γλωσσάρια διαθέτουν «αποκρυπτικά μέσα», σε ποικίλες αναλογίες, που διαιρούνται σε τρία είδη: 1) φωνητικός μετασχηματισμός: *ποτήρι-τορήπι*, *οχτώ-χτώγιω*, *Δημήτρης-Τσηδρήμης* 2) αλλαγή σημασίας γνωστής λέξης ή σχηματισμός νέας με «κρυφή» σημασία: *χουζούρι* ή *χουζούρω* = η βροχή, *πελεκούδα*, *αγγίδα* = η κοπέλα, *φτερωτή* = η κότα, *διώχνω (η)* = η μέρα αναχώρησης για το ταξίδι, *γναλίζω* = βλέπω 3) χρησιμοποίηση ξένων λέξεων: *πρίφτης* = ο παπάς, *όρματ* και *όρματος* = ο όμορφος, ο καλός, *σαλούτα* και *σαλούτου* = η δραχμή⁵².

Με τα Κουδαρίτικα των Μαστοροχωρίων της Κόνιτσας ασχολήθηκαν πολλοί. Απ' όσο ερευνήσαμε, νομίζουμε ότι αξίζουν ιδιαίτερης μνείας, για το σφαιρικό και βαθύτερο σχολιασμό του μυστικού αυτού ιδιώματος και όχι απλώς για την παράθεση υλικού, κυρίως δύο: α) μια ανώνυμη παρουσίαση στο περιοδικό

47. Που έχει κι άλλα παρακλάδια, τα Κουδαρίτικα των Χουλιαροχωρίων και των Τζουμέρκων, βλ. Χρ. Σούλη σχετικά στα *Ηπειρωτικά Χρονικά* 5 (1930) 161. Πβ. και Δ. Μ. Σάρρου, *Περί των εν Ηπείρω... συνθηματικών γλωσσών*, *Λαογραφία Ζ'* (1923) 521-523. Αναφέρονται ακόμη και Κουδαρίτικα στη Μακεδονία, τη Θράκη και αλλού, πβ. Κ. Παπαθανάση, ό.π. 272, και Χρ. Σούλη ό.π. 161. Για τα Κουδαρίτικα της Κόνιτσας αρκετό υλικό υπάρχει στο περιοδικό *Αρμολογί* τόμ. 1-10 (συνεχίζεται) καθώς και σε μελέτες και γλωσσάρια, π.χ. του Χαρ. Ρεμπέλη 350-356, του Θ. Ζιώγα (πβ. υποσημ. 25) *Κόνιτσα 1991*, 216 κεξ., του Στ. Γκατσόπουλου ό.π. υποσημ. 41, του Γιάν. Μαυρομάτη, *Ιστορία και παράδοση της Πυρσόγιαννης*, *Ηγουμενίτσα 1989*, σελ. 68-70, του Χαρ. Γκούτου, *Μολιστινά*, ό.π. 133 κεξ., πβ. υποσ. 25.

48. Πβ. σύντομα Νικ. Νίτσου, *Περί... Τσαμαντά*, *Αθήνα 1992*, σελ. 291-296, Ε. Μπόγκα, ό.π. Α' 183 και 372-373, Κ. Μηνά, ό.π. 1986, 287, Κ. Παπαθανάση, ό.π. 271-272, Ε. Πετρούνια, ό.π. 121. Τα έργα αυτά παραπέμπουν σε περισσότερες σχετικές μελέτες.

49. Η ποικιλία συνθηματικών γλωσσών στην Ήπειρο οφείλεται στο άγονο του εδάφους και επομένως στη φτώχεια, που ανάγκαζε πολλούς να εκπατριζονται.

50. Πβ. Κ. Παπαθανάση, ό.π. 267, Μ. Τριανταφυλλίδη, ό.π. 601.

51. Κ. Παπαθανάση, ό.π. 274. Της πρώτης κατηγορίας τα ιδιώματα συνεχώς εμπλουτίζονται ενώ της δεύτερης συνεχώς φθίνουν.

52. Πβ. Μ. Τριανταφυλλίδη, ό.π. 601, Κ. Παπαθανάση, ό.π. 273, κ.ά.

Αρμολόι, β) ένα σύντομο άρθρο του Θωμά Ζιώγα στο περιοδικό «Κόνιτσα»⁵³. Εκεί επισημαίνονται, εκτός των άλλων, και ότι 1) τα Κουδαρίτικα «δεν είναι γλώσσα σωστή και ολοκληρωμένη σαν τις γνωστές μας που έχουν λέξεις για το καθετί... είναι περιορισμένο σύνολο από λέξεις που στην κουβέντα απάνω εναλλάσσονται με ελληνικά». 2) η αρχή του κώδικα αυτού ανατρέπει τουλάχιστον δύο αιώνες πιο πριν (Αρμολόι) ή πολύ παλιότερα (πριν τον 7ο μ.Χ. αι.), αφού η αφθονία λατινικών όρων σ' αυτόν είναι ένδειξη ότι «η κτιστική λατινική ήταν η επίσημη κρατική γλώσσα στον Ελληνικό και Βαλκανικό χώρο» (Ζιώγας). 3) πρώτα απαρτίστηκε ένας βασικός κώδικας-πυρήνας στην ελληνική γλώσσα και έπειτα συμπληρώθηκε και εμπλουτίστηκε από ξένες λέξεις που τις μάθαιναν τα «μπλούκια» στις περιοδείες τους. Φυσικά η μετάδοση των συνθημ. λέξεων από γενεά σε γενεά γινόταν με την προφορική και όχι τη γραπτή παράδοση. 4) παρατηρούνται ελάχιστες παραλλαγές στα Κουδαρίτικα των διαφόρων περιοχών 5) οι λέξεις που αλλάζουν για να «κρύψουν» την έννοιά τους είναι κυρίως ουσιαστικά, ρήματα και επίθετα, τα πιο βασικά δηλ. που χρειάζονται στις καθημερινές ανάγκες για φαγητό, δουλειά και προφύλαξη. 6) υπάρχει διαφωνία ως προς το αν οι *κουδαραίοι* ήταν γηγενείς ή έποικοι 7) με το φτωχό σχετικά λεξιλόγιο η γλώσσα αυτή αποκτά, αναγκαστικά, ύφος τηλεγραφικό, κατάλληλο για το σκοπό που δημιουργήθηκε, δηλ. να κάνει πιο εύκολο τον αγώνα των μαστόρων για επιβίωση στα μακρινά τους ταξίδια.

Από το περιοδικό Αρμολόι 3 (1977) 32 παραθέτουμε ένα μικρό δείγμα κουδαρίτικης γλώσσας.

— *Αν μας ράξει ξιάρχο και μάνεμα θα του ξοφλιάσεις πέντε κρόνια το μέτρο, αν δεν μας ράξει ξιάρχο και μάνεμα θα του ξοφλιάσεις οχτώ κρόνια το μέτρο.*

Αν μας δώσει ψωμί και φαί θα του ζητήσεις πέντε δραχμές το μέτρο, αν δεν μας δώσει ψωμί και φαί θα του ζητήσεις οχτώ δραχμές το μέτρο.

— *Αφού δε μας έραξε κρόνια δεν ξησυρόμαστε να προχαλίσουμε.*

Αφού δεν μας έδωσε λεφτά δεν πάμε να δουλέψουμε.

— *Να μη προχαλίσουμε άρματη προχάλα γιατί ο μπαρός φορεί κατσάλι.*

Να μη φκιάσουμε καλή δουλειά γιατί το αφεντικό είναι κακός (σκύλος).

— *Όταν θα ξησυρθήτε λαγούλια να πλύνετε τα στράνια σας, να ράξετε και τα στράνια του κούδαρη.*

Όταν πάτε παιδιά να πλύνετε τα ρούχα σας να πάρετε και τα ρούχα του πρωτομάστορα.

— *Ένα λαγούλι ξησέρονταν σε μια αγγίδα, τον τσόλιασαν οι κουδαραίοι τι προχάλιζε και του ξόφλιασαν να ξεκόψει απ' την αγγίδα, γιατί θα μανέψει φορά-*

53. α) Κουδαρίτικα, συμβολή στη γλώσσα των μαστόρων του τόπου μας, Αρμολόι 3 (1977) 22-28, γραμμένο πιθανώς από τη Σύνταξη του περιοδικού β) Θωμά Ζιώγα, Κουδαρίτικα ή μαστόρικα. Σχόλια-λογισμοί-κρίσεις, Κόνιτσα 1991, σελ. 216-219. Του ίδιου, Κώδικας της συνθηματικής γλώσσας των κτιστών Δροσοπηγής, Κόνιτσα 42 (1992) 274 κεξ. σε συνέχειες ως 45 (1993) 415. Άλλα βιβλία-άρθρα με γλωσσάρια, φράσεις και λίγα σχόλια βλ. στην υποσημείωση 47.

δι από τον δέντρο της.

Ένα παιδί πήγαινε σε μια κοπέλα, τον κατάλαβαν οι μαστόροι τι έκανε και του είπαν να ξεκόψει απ' το κορίτσι γιατί θα φάει ξύλο από τον αδελφό της.

Μόλις θα πηγαίνουν να πιάσουν δουλειά οι μαστόροι στο σπίτι θα ρωτούσαν τον πρωτομάστορα αν:

- «φορεί όρματη μπαρέσιο» = είναι όμορφη η κυρά.
- «φορεί κούλιες ο μπαρός» = έχει λεφτά το αφεντικό.
- «φορεί όρματο το μάνεμα» = είναι καλό το φαγητό.

Με τη σύντομη αυτή αναδρομή προσπαθήσαμε να εκθέσουμε μερικά χρήσιμα, κατά τη γνώμη μας, στοιχεία σχετικά με την αξία των ιδιωμάτων και τη συρρίκνωσή τους, με τη γλωσσική κατάσταση στην Ήπειρο, με το γλωσσικό ιδίωμα της Κόνιτσας και τους ερευνητές της, με τη συνθηματική γλώσσα τα «Κουδαρίτικα». Εκθέσαμε ακόμη κάποιες παρατηρήσεις σχετικές με την έρευνα στην περιοχή. Εδώ ας μας επιτραπεί, κλείνοντας, να προσθέσουμε λίγες σκέψεις για τη συνέχιση της αξιολόγησης ως τώρα προσπάθειας που γίνεται στην Κόνιτσα, για το «δέον γενέσθαι» στο μέλλον.

Πρέπει λοιπόν

α) να προσεγγίσουμε τη γλωσσική έρευνα της περιοχής με πιο σύγχρονες μεθόδους και μέσα που μας παρέχει η Επιστήμη και η Τεχνολογία⁵⁴.

β) να συνταχτεί συγκεντρωτική βιβλιογραφία κατά κλάδο επιστήμης και φυσικά χωριστή για τη γλώσσα, ώστε οι επόμενοι ερευνητές να διευκολύνονται σημαντικά⁵⁵.

γ) να επανεκδοθεί το δυσεύρετο μάλλον (για τους εκτός Κόνιτσας) αξιόλογο βιβλίο του Χαρ. Ρεμπέλη τα «Κονιτσιώτικα», αφού στο μεταξύ προστεθούν σ' αυτό και οι ωφέλιμες παρατηρήσεις που έγιναν ως τώρα από τους βιβλιοκριτικούς, για να είναι πληρέστερο. Τέτοιες βελτιωμένες επανεκδόσεις με επιπλέον σχόλια έχουν γίνει σε πολλά βιβλία.

δ) προκειμένου για τα «Κουδαρίτικα», να γίνει συγκέντρωση σ' έναν-δυο τόμους⁵⁶ του υπάρχοντος υλικού και γρήγορη διάσωση του αθησαύριστου ακόμη που φυτοζωεί σε στόματα ηλικιωμένων αλλά πιθανώς και μεσηλίκων που κάτι θυμούνται και αστειευόμενοι το χρησιμοποιούν.

ε) να καταρτιστεί, κατά προτίμηση από ντόπιο ερευνητή, η έκδοση ενός Λε-

54. Η Διαλεκτολογία προσφέρει αυτού του είδους τη βοήθεια με το να εξηγεί: πώς πρέπει να γίνει η επιλογή του χώρου έρευνας και του κατάλληλου πληροφορητή, πώς καταρτίζονται οι ποικίλοι τύποι ερωτηματολογίων, ανάλογα με το φαινόμενο που πρόκειται να ερευνηθεί, πώς καταγράφεται φωνητικά το υλικό (η χρήση μαγνητοφώνου πρέπει να θεωρείται σχεδόν αναπόφευκτη) ή πώς αποτυπώνεται σε χάρτες και ερμηνεύεται (Γλωσσογεωγραφία-Ατλαντες), ώστε να γίνεται συγκριτική μελέτη ευρύτερων περιοχών κλπ.

55. Ένα σύντομο χειρόγραφο σχεδιάσμα Λαογραφικής Βιβλιογραφίας μου έδειξε ο αγαπητός συνάδελφος Δρ. Λαογραφίας κ. Δημ. Ράπτης και τον ευχαριστώ. Ελπίζω να βρει το χρόνο να το ολοκληρώσει.

56. Γιατί, εκτός από το *Λημολόι*, κουδαρίτικες λέξεις και φράσεις περιέχονται και σε άλλα βιβλία που δε μπορεί κανείς να τα υποπτευθεί, αν δεν τύχει να τα ερευνήσει πρώτα.

ξικού που θα συμπεριλάβει όλα τα σκόρπια γλωσσάρια-φράσεις-τοπικούς διαλόγους (που τώρα βρίσκονται σε βιβλία και περιοδικά) ώστε η εικόνα για τη γλώσσα να είναι εναργέστερη και σφαιρική και να μη νομίζουν πολλοί ότι μόνο στο χωριό τους λέγεται η τάδε λέξη και όχι αλλού. Στο γενικό λεξικό πρέπει να σημειώνονται, με ένδειξη σε κάθε λήμμα, και τα χωριά, όπου επιβεβαιώνεται η χρήση της ίδιας ή αλλαγμένης λέξης⁵⁷.

στ) απαραίτητη ακόμη είναι η σύνταξη μιας νέας Γραμματικής της τοπικής γλώσσας. Με βάση ένα ενιαίο λεπτομερειακό ερωτηματολόγιο και τις απαντήσεις πάνω σ' αυτό απ' όλα τα χωριά, θα μπορούσε να μπει ένα γερό θεμέλιο.

ζ) η έρευνα του γλωσσικού ιδιώματος της Κόνιτσας, στον απώτερο σκοπό της, δεν πρέπει να περιοριστεί μόνο στο «εσωτερικό» της αλλά να αντιπαραβληθεί και με το γλωσσικό ιδίωμα άλλων περιοχών και πρωταρχικά γειτονικών, για να διαγραφούν οι σχέσεις ομοιοτήτων και διαφορών⁵⁸.

η) τέλος να καταρτιστεί ένα Γλωσσικό Αρχείο με μαγνητοταινίες από γνήσια, φυσική τοπική σμιλία, όπως εκδηλώνεται ελεύθερα σε διάφορες περιστάσεις, για να δείχνει στο πέρασμα του χρόνου την εξέλιξη και τον πλούτο της γλώσσας⁵⁹. Μόνο μια καλή όμως μαγνητοφώνηση θα παρέχει αξιόπιστο και αναμφισβήτητο υλικό για έρευνα. Δεν αρκεί λοιπόν να γνωρίζουμε το παρελθόν και το παρόν, πρέπει να διαγράψουμε σωστά και το μέλλον.

Κυρίες και κύριοι,

Παρ' όλες τις παρατηρήσεις μας οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι οι δραστηριότητες των ερευνητών της Κόνιτσας και στο θέμα της γλώσσας βρίσκονται στο σωστό δρόμο. Η τακτική έκδοση του περιοδικού «Κόνιτσα», που όπως πρόσεξα στα τελευταία του τεύχη αγγίζει όλο και πιο συχνά το θέμα της γλώσσας, σε συνδυασμό και με τις αυξανόμενες μονογραφίες των χωριών με πλούσιο λαογραφικό και γλωσσικό υλικό, είναι καλά σημάδια που δείχνουν ότι σύντομα θα είμαστε σε θέση να σιγουρευτούμε και για την επιστημονική μελέτη όλου του γλωσσικού θησαυρού της Κόνιτσας. Ας το ευχηθούμε.

57. Σε περιορισμένο βαθμό εφαρμόζει αυτό και ο Ε. Μπόγκας, ό.π.

58. Πβ. π.χ. Α. Παπαγεωργίου, ό.π. 362 υποσημ. 92.

59. Με την ευκαιρία αυτή αξίζει να επαινέσουμε με τη σειρά μας – και να μιμηθούμε – την αντίστοιχη και πολύ επιτυχημένη προσπάθεια που έγινε το 1994 με τη συνεργασία του Δήμου Ιωαννιτών και επιτελείου ειδικών (καθηγ. Βασ. Νιτσιάκος κ.ά.) για τη διάσωση της ηπειρωτικής μουσικής παράδοσης. Οι γνήσιες καταγραφές ηπειρ. δημοτικών τραγουδιών σχολιάστηκαν από τους ειδικούς των μέσων μαζικής ενημέρωσης και όπως διαπιστώθηκε άρεσαν πολύ.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΠΑΠΑΠΕΤΡΟΥ

ΠΡΟΣΔΟΚΙΕΣ ΜΑΘΗΤΩΝ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΤΟΥΣ ΜΕΛΛΟΝ

Η ελληνική κοινωνία χαρακτηρίζεται από μια ιδιότυπη οικονομική ανάπτυξη με βαθιές κοινωνικές συνέπειες. Η ιδιαιτερότητα του τρόπου ανάπτυξης συνίσταται στο ότι από τα μέσα του αιώνα η Ελλάδα πέρασε από μια οικονομία που βασιζόταν στην αγροτική εκμετάλλευση, σε μια οικονομία με υπερδιογκωμένο τον τριτογενή τομέα, χωρίς να υπάρξει σημαντική ανάπτυξη της εγχώριας βιομηχανικής παραγωγής.

Η έλλειψη αρχικά της τεχνικής εκπαίδευσης και η εξασφάλιση μιας θέσης στα αστικά στρώματα μέσα από τη γενική εκπαίδευση και την πανεπιστημιακή μόρφωση δημιούργησαν στην ελληνική κοινωνία το μύθο μιας εκπαίδευσης-πανάκειας. Το εκπαιδευτικό σύστημα λειτούργησε ως εφελτήριο για κοινωνική άνοδο των παιδιών που προερχόταν κυρίως από αγροτικά στρώματα σε μια κοινωνία όπου συντελούνταν δομικές αλλαγές.

Παρά το δημοκρατικό του χαρακτήρα το εκπαιδευτικό σύστημα διέπεται από ανισότητες στην κατανομή των εκπαιδευτικών ευκαιριών ανάμεσα στα φύλα, ανάμεσα στις γεωγραφικές περιοχές, ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις.

Οι εκπαιδευτικές ευκαιρίες προσδιορίζονται, για άτομα ή ομάδες, σε διάφορα επίπεδα πρόσβασης και επιτυχίας στο εσωτερικό του εκπαιδευτικού συστήματος, καθώς και στους σταδιακούς κόμβους του εκπαιδευτικού προσανατολισμού¹.

Το παρόν άρθρο θα περιορισθεί στην παρουσίαση των εκπαιδευτικών προσδοκιών μαθητών και γονέων καθώς και στην εκτίμηση-πρόβλεψη των δασκάλων για το εκπαιδευτικό μέλλον των μαθητών τους.

Σκοπός μας είναι να εξετασθεί η σύμπτωση ή απόσταση των προσδοκιών μεταξύ οικογενειακού και σχολικού περιβάλλοντος. Σε ευρύτερη μελέτη μας προσπαθούμε να προσδιορίσουμε τον ρόλο των πρώτων σκέψεων των παιδιών και των εκτιμήσεων των δασκάλων τους στην κοινωνική αναπαραγωγή. Τα στοιχεία που παραθέτουμε αποτελούν μέρος μιας ευρύτερης έρευνας στα πλαίσια διδακτορικής διατριβής που περιλαμβάνει μαθητές ΣΤ΄ Δημοτικού και Γ΄ Γυμνασίου.

Το δείγμα της έρευνας που παρουσιάζεται αποτελέσαν μαθητές της ΣΤ΄ τάξης Δημοτικού της περιοχής Κόνιτσας και 8 Δημοτικών της πόλης των Ιωαννίνων.

1. Ηλιού Μ., *Εκπαιδευτική και Κοινωνική Δυναμική*, Αθήνα: Πορεία, 1988, σελ. 13.

νων, οι γονείς των μαθητών και οι δάσκαλοί τους κατά το σχολικό έτος 1992-93².

Σχολική επίδοση μαθητών

Πριν αναφερθούμε στις εκπαιδευτικές προσδοκίες, επισημαίνουμε μια διαφορά σχολικής επίδοσης σε σχέση με την κοινωνικο-οικονομική προέλευση των μαθητών.

Χαρακτηριστική είναι η διαφορά μεταξύ των δύο «ακραίων» κατηγοριών, δηλ. των μαθητών με γονείς επιστήμονες και των μαθητών με πατέρα αγρότη, όπου το 85,5% των πρώτων είναι υψηλής επίδοσης και το 3% χαμηλής επίδοσης, ενώ το 47,5% των δεύτερων είναι υψηλής επίδοσης και το 30% χαμηλής επίδοσης. Το επάγγελμα και η μόρφωση των γονέων αποτελούν βασικούς παράγοντες που επιδρούν στη δημιουργία ανισοτήτων ως προς την επίδοση, όπως διαπιστώνεται σε παγκόσμια κλίμακα στο χώρο της εκπαίδευσης³.

Εκπαιδευτικές προσδοκίες μαθητών

Ως προς τις εκπαιδευτικές προσδοκίες διαπιστώνουμε ότι η πλειοψηφία των μαθητών συνολικά (58%) επιθυμεί να τελειώσει μια πανεπιστημιακή σχολή. Το 9,5% επιθυμεί να φοιτήσει στην Τεχνική Επαγγελματική Εκπαίδευση, ένα ίσο ποσοστό να τελειώσει το Λύκειο, το 3,5% να τελειώσει μόνο το Γυμνάσιο. Στο 17% των μαθητών δεν υπάρχει διαμορφωμένη επιθυμία.

Συσχετίζοντας την εκπαιδευτική προσδοκία με το φύλο των μαθητών παρατηρούμε γενικά ότι οι προσδοκίες των κοριτσιών στο Δημοτικό είναι υψηλότερες από των αγοριών. Αποτέλεσμα που φαίνεται να έρχεται σε αντίθεση με τις ανισότητες που βαραίνουν τον γυναικείο πληθυσμό στην εκπαίδευση⁴ και απο-

2. Επιλέχθηκαν τα σχολεία των χωριών της επαρχίας Κόνιτσας όπου υπήρχε μαθητικός πληθυσμός στην ΣΤ' Δημοτικού, τη χρονιά που διεξαγόταν η έρευνα, και το 2ο και 3ο Δημοτικό Κόνιτσας.

3. American Council of Education, *National norms for entering college freshmen*, Washington, 1970.

Hüsen T, *Social Background and Educational Career*, O.C.D.E., Paris, 1972, σελ. 52.

Του ιδίου «La structure de l' enseignement et le developpemt des aptitudes in A.H. Halsey, *Artitude intellectuelle et education*, O.C.D.E., Paris, 1962, σελ. 117.

4. Οι ανισότητες των φύλων στην Εκπαίδευση έχουν μελετηθεί ιδιαίτερα τα τελευταία εικοσιπέντε χρόνια σε παγκόσμια κλίμακα. Ενδεικτικά αναφέρουμε για την Ελλάδα ότι σε παλαιότερη έρευνα παρουσιάστηκαν στοιχεία για την ανισότητα των φύλων στην εκπαίδευση, όπου διαπιστώθηκε ότι οι ανισότητες βαραίνουν κυρίως τις κόρες των αγροτών και εργατών. (Λαμπίρη-Δημάκη I., *Προς μίαν Ελληνική Κοινωνιολογίαν της Παιδείας*, 2, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήναι, 1974). Η Α. Φραγκουδάκη μελέτησε τις κοινωνικές ανισότητες ανδρών-γυναικών μπροστά στις σπουδές (*Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης, Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Εκδ. Παπαζήση, 1985, σελ. 191). Η Μ. Ηλιού στα κείμενα «ισότητα φύλων στην εκπαίδευση: «η καταπάτηση ενός δικαιώματος» και «οι γυναίκες και η εκπαίδευση» που περιέχονται στον τόμο *Εκπαιδευτική και κοινωνική δυναμική*, Πορεία, 1988, αναλύει την ανισότητα με βάση στατιστικά στοιχεία σε διεθνή κλίμακα.

τελεί ένδειξη για την αλλαγή της στάσης απέναντι στη γυναικεία εκπαίδευση⁵. Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται πρόσβαση των γυναικών στην ανώτατη εκπαίδευση σε μεγαλύτερη αναλογία από τους άνδρες, όπως δείχνει ένας αριθμός εμπειρικών δεικτών.

Στατιστικά σημαντική παρουσιάζεται η διαφορά των προσδοκιών μεταξύ μαθητών πόλης και υπαίθρου.

	Υπαιθρος %	Πόλη %
Γυμνάσιο	7,2	1
Λύκειο	16,5	4
Τεχνική Επαγγελμ. Εκπ.	11,3	8
Πανεπιστήμιο	45,5	68
Δεν ξέρω	17,5	17
Δεν απάντησαν	2	2

Οι μαθητές της πόλης προσδοκούν σε πολύ υψηλότερο ποσοστό (68%) να φοιτήσουν σε μια πανεπιστημιακή σχολή από ό,τι οι μαθητές της υπαίθρου (45,5%). Οι τελευταίοι επιλέγουν σε μεγαλύτερο ποσοστό να τελειώσουν μόνο το Λύκειο ή μόνο το Γυμνάσιο. Η Τεχνική Επαγγελματική Εκπαίδευση επιλέγεται περισσότερο από τους μαθητές της υπαίθρου με μικρή σχετικά διαφορά.

Άμεσα συνδεδεμένα με τα παραπάνω είναι τα αποτελέσματα της συσχέτισης των προσδοκιών με το επάγγελμα του πατέρα. Παρατηρούμε ότι τα παιδιά με πατέρα επιστήμονα δεν επιλέγουν καθόλου τις βαθμίδες Γυμνάσιο, Λύκειο ή Τεχνική Εκπαίδευση. Επιθυμούν σε ποσοστό 83% να φοιτήσουν σε μια πανεπιστημιακή σχολή, ενώ οι υπόλοιποι μαθητές της ίδιας κατηγορίας δεν έχουν διαμορφωμένη προσδοκία. Τα παιδιά των αγροτών επιλέγουν σε ποσοστό 5% το Γυμνάσιο, 10% το Λύκειο, 19% την Τεχνική Εκπαίδευση, 52,5% το Πανεπιστήμιο, ενώ το 14,5% δεν έχει διαμορφωμένη προσδοκία. Ακολουθούν με χαμηλότερες προσδοκίες τα παιδιά των εργατών. Στις ενδιάμεσες κατηγορίες επαγγελματιών παρατηρείται μια κλιμάκωση των προσδοκιών. Στα επαγγέλματα που κατατάσσονται υψηλότερα στην ιεραρχία (τυπικά τουλάχιστον σύμφωνα με το οικονομικό υπόβαθρο και το μορφωτικό επίπεδο) αντιστοιχούν υψηλότερες εκπαιδευτικές προσδοκίες μαθητών.

Σε σχέση με τις γραμματικές γνώσεις των γονέων, παρατηρούμε ότι τα παιδιά με πατέρα ή μητέρα πτυχιούχο Πανεπιστημίου έχουν υψηλότερες προσδοκίες από τους συμμαθητές τους με γονείς χαμηλότερων εκπαιδευτικών βαθμίδων. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι οι μαθητές που επιλέγουν να τελειώσουν μόνο το Γυμνάσιο ή το Λύκειο και την Τεχνική Εκπαίδευση, προέρχονται από τις κα-

5. Η αλλαγή στάσης παρουσιάζεται επίσης σε έρευνα το 1985 (Papapétrou Paraskevi, *La conception des études par des étudiantes en Grèce*, Maîtrise de Sociologie d' Education, Aix-en Provence, 1985).

τηγορίες μαθητών με πατέρα απόφοιτο Δημοτικού ή μερικών τάξεων Γυμνασίου (παλαιού τύπου).

Κοντολογίς, παρατηρείται μια κλιμάκωση των προσδοκιών των μαθητών ανάλογα με την κοινωνικο-οικονομική προέλευση της οικογένειάς τους. Παρατηρούμε ότι η διαφοροποίηση των προσδοκιών είναι πιο έντονη ανάμεσα στις κοινωνικο-οικονομικές κατηγορίες απ' ό,τι στις κατηγορίες πόλη-ύπαιθρος. Το αποτέλεσμα αυτό ερμηνεύεται από το δυαδικό σύστημα διαστρωμάτωσης που χαρακτηρίζει την Ελλάδα: το σύστημα κοινωνικής διαστρωμάτωσης των πόλεων και εκείνο των χωριών. Η θέση της οικογένειας μέσα σε κάθε κοινωνική ιεραρχία, είτε αστική, είτε αγροτική, είναι εκείνη που ασκεί σημαντικότερη επίδραση, παρά η τοπική προέλευση, στις ευκαιρίες των παιδιών να εισαχθούν σε ανώτατες σχολές⁶. Η ταξική θέση της οικογένειας, λοιπόν, με κριτήρια το επάγγελμα των γονέων και το βαθμό μόρφωσής των επηρεάζουν πιο άμεσα τις εκπαιδευτικές ευκαιρίες των μαθητών απ' ό,τι το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον της περιοχής.

Εμπόδια στην πραγματοποίηση της εκπαιδευτικής προσδοκίας

Οι μισοί περίπου μαθητές θεωρούν ότι θα συναντήσουν εμπόδια στην πραγματοποίηση της εκπαιδευτικής τους προσδοκίας: εμπόδια κυρίως που σχετίζονται με τη λειτουργία και τους μηχανισμούς του εκπαιδευτικού συστήματος, όπως εξετάσεις, βαθμολογία, επίδοση και εμπόδια οικονομικά. Οι υπόλοιποι μαθητές χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη αισιοδοξία, καθώς πιστεύουν ότι δεν θα συναντήσουν κανένα εμπόδιο στην πραγματοποίηση της προσδοκίας τους. Η αισιοδοξία κλιμακώνεται ανάλογα με το επάγγελμα του πατέρα. Πιο αισιόδοξα εμφανίζονται τα παιδιά των εμπόρων και των επιστημόνων, ακολουθούν τα παιδιά των δημοσίων υπαλλήλων, των εργαζομένων στην παροχή υπηρεσιών, των αγροτών και τέλος των εργατών.

Στα σχολικά-εκπαιδευτικά εμπόδια αναφέρονται κυρίως οι μαθητές της υπαίθρου και οι μαθητές των σχολείων της πόλης με πληθυσμό προερχόμενο κυρίως από λαϊκά στρώματα, για τα οποία η διατήρηση της καλής βαθμολογίας και η επιτυχία στις εξετάσεις γίνονται πιο δύσκολες, καθώς απαιτούνται οικονομικές θυσίες για φροντιστήρια και μετακινήσεις. Συχνά οι γονείς δεν μπορούν να βοηθήσουν άμεσα τα παιδιά τους στα μαθήματα ή να μεθοδεύσουν τη σχολική τους επιτυχία. Το χαμηλό οικονομικό και κυρίως μορφωτικό κεφάλαιο της οικογένειας βαραίνει τις σχολικές-εκπαιδευτικές δυσκολίες των μαθητών, ώστε αυτές να θεωρούνται εμπόδιο στην πραγματοποίηση της προσδοκίας τους.

Τα οικονομικά εμπόδια παρουσιάζονται σε σχετικά χαμηλό ποσοστό (9%) των μαθητών. Αυτό μπορεί να ερμηνευθεί από τη στάση της ελληνικής οικογένειας.

6. Β. Φίλιας κ.α., *Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της Ελληνικής οικογένειας. Μεταβαλλόμενα σχήματα*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα, 1984.

νειας, η οποία, όπως αναφέραμε, είναι πρόθυμη να κάνει θυσίες προκειμένου τα παιδιά της να μορφωθούν. Χαρακτηριστικό είναι ότι τα εμπόδια οικονομικής φύσης αναφέρονται σε χαμηλότερο ποσοστό από τα παιδιά των εργατών (5,4%) και αγροτών (5%) και σε υψηλότερο από τα παιδιά των δημοσίων υπαλλήλων (20%). Τα οικονομικά εμπόδια μπορεί να μην αναφέρονται άμεσα από τα παιδιά των λαϊκών στρωμάτων αλλά μήπως δεν εμπεριέχονται ως ένα βαθμό στα εκπαιδευτικά-σχολικά εμπόδια τα οποία αναφέρονται πιο έντονα από αυτή την κατηγορία μαθητών;

Επαγγελματικές προσδοκίες μαθητών

Πρώτο στις προτιμήσεις των μαθητών, σε ποσοστό 25%, έρχεται το επάγγελμα του γιατρού, συνδεδεμένο στην ελληνική κοινωνία με γόητρο και χρήμα. Προτιμάται ιδιαίτερα από παιδιά εργατών και αγροτών. Με μεγάλη διαφορά ακολουθούν τα επαγγέλματα του γυμναστή-γυμνάστριας, της νηπιαγωγού και του δασκάλου, συνδεδεμένα με το πρότυπο στο χώρο του σχολείου και τον θαυμασμό που τρέφουν συχνά οι μαθητές του Δημοτικού για τους εκπαιδευτικούς τους. Το υψηλό ποσοστό προτίμησης του επαγγέλματος του γυμναστή παρουσιάζεται στα σχολεία όπου το μάθημα της γυμναστικής διδάσκεται από γυμναστές. Ακολουθούν τα επαγγέλματα του αστυνομικού, κυρίως στα παιδιά των εργατικών στρωμάτων και του καθηγητή. Ένα χαμηλό ποσοστό (2,5%) αναφέρεται σε άλλα επιστημονικά και σύγχρονα επαγγέλματα. Το 4% αναφέρεται σε τεχνικά και το 2% σε αγροτικά επαγγέλματα.

Παρατηρούμε επίσης ότι στις επαγγελματικές προσδοκίες των μαθητών επικρατεί η διάκριση «ανδρικών»/«γυναικείων» επαγγελμάτων μεταξύ αγοριών και κοριτσιών αντίστοιχα, αναπαράγοντας τα κοινωνικά στερεότυπα.

Προσδοκίες των γονέων για την εκπαίδευση των παιδιών τους

Το 1958, σε έρευνα του Henri Mendras⁷ σε έξι κοινότητες της Ηπείρου, διαπιστώθηκε η μη προβλεπόμενη από τους ερευνητές επιθυμία των αγροτών γονέων να σπουδάσουν τα παιδιά τους.

Η μορφωσιογόνος τάση της ελληνικής οικογένειας συνεχίζεται. Στα αποτελέσματα της έρευνάς μας παρατηρείται βέβαια μια διαφοροποίηση μεταξύ κοινωνικο-επαγγελματικών κατηγοριών, όπου οι γονείς από ανώτερα κοινωνικά στρώματα έχουν υψηλότερες προσδοκίες και αυτοί μόνο αναφέρονται στη βαθμίδα των μεταπτυχιακών σπουδών.

Ως προς τη διαφοροποίηση των γονέων πόλης-υπαίθρου δεν παρουσιάζονται διαφορές προσδοκιών στη βαθμίδα του Πανεπιστημίου. Η διαφορά παρουσιάζεται στο υπόλοιπο ποσοστό που κατανέμεται για τους μεν γονείς της υπαί-

7. Henri Mendras, «Κοινωνιολογική διερεύνηση τριών πεδινών και τριών ορεινών κοινοτήτων της περιοχής Κονίτισης», *Ηπειρωτική Εστία*, τεύχος 9, (1960), σελ. 205.

θρου στη βαθμίδα του Λυκείου, για τους δε γονείς της πόλης στη βαθμίδα των μεταπτυχιακών σπουδών.

Γενικά οι προσδοκίες των γονέων παρουσιάζονται πιο υψηλές από αυτές των παιδιών τους, ιδιαίτερα στη βαθμίδα της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης.

Εκτίμηση-πρόβλεψη δασκάλων για το εκπαιδευτικό μέλλον των μαθητών⁸

Σ' αυτό το σημείο τα αποτελέσματα είναι αποκαλυπτικά ως προς τη λειτουργία των κοινωνικών ανισοτήτων στο σχολείο.

Για τα ευνοημένα κοινωνικά στρώματα οι προβλέψεις συνδέονται με τις υψηλότερες εκπαιδευτικές βαθμίδες σε πολύ μεγαλύτερα ποσοστά. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις προβλέψεις για τις δύο ακραίες επαγγελματικές κατηγορίες, τους επιστήμονες και τους αγρότες στις δύο ακραίες βαθμίδες: Για τα παιδιά των αγροτών οι δάσκαλοι προβλέπουν ότι το 14,3% των μαθητών δεν θα τελειώσουν ούτε το Γυμνάσιο και ένα ίσο ποσοστό μαθητών θα τελειώσει μια Πανεπιστημιακή σχολή. Για τα παιδιά των επιστημόνων προβλέπουν ότι το 3% δεν θα τελειώσει ούτε το Γυμνάσιο ενώ το 70,6% θα τελειώσει μια Πανεπιστημιακή σχολή.

Η πρόβλεψη του δάσκαλου σε σχέση με τη διχοτόμο ύπαιθρος/πόλη στατιστικά παρουσιάζει σχεδόν απόλυτη συσχέτιση. Για τα παιδιά της πόλης η πρόβλεψη του δάσκαλου είναι πιο αισιόδοξη απ' ό,τι για τα παιδιά της υπαίθρου. Περίπου το 18% των μαθητών της υπαίθρου φαίνεται να εγκαταλείπει το σχολείο πριν το τέλος της υποχρεωτικής εκπαίδευσης έναντι του 7% των μαθητών της πόλης. Για το 20% των μαθητών της υπαίθρου προβλέπονται πανεπιστημιακές σπουδές έναντι του 46% για τους μαθητές της πόλης. Και ως προς τις προβλέψεις του δάσκαλου οι ταξικές ανισότητες παρουσιάζονται πιο έντονες από τις γεωγραφικές.

Από την παρούσα μελέτη προκύπτει ότι στο οικογενειακό περιβάλλον αναπτύσσονται υψηλές προσδοκίες για το εκπαιδευτικό μέλλον των παιδιών ανεξάρτητα από τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά της οικογένειας: οι μαθητές βιώνοντας άμεσα στο χώρο του σχολείου τους μηχανισμούς της επίδοσης και αξιολόγησης εκφράζουν χαμηλότερες προσδοκίες από αυτές των γονέων τους, ενώ οι δάσκαλοι με τις προβλέψεις και τις εκτιμήσεις τους καταρρίπτουν σε μεγάλο βαθμό τις προσδοκίες των γονέων από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Η πρόβλεψή τους αντανακλά τις ανισότητες μεταξύ μαθητών που προέρχονται από διαφορετικά κοινωνικά στρώματα.

8. Οι εκτιμήσεις των δασκάλων έγιναν σε ατομικές καρτέλλες μαθητών

ΕΛΕΝΗ ΣΙΑΝΟΥ-ΚΥΡΓΙΟΥ

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ
ΚΑΙ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ:
ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Εισαγωγή

Σ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο και ιδιαίτερα τις δύο τελευταίες δεκαετίες, μετά την πτώση δικτατορίας, ο εκδημοκρατισμός της εκπαίδευσης και η περιφερειακή ανάπτυξη αποτελούν βασικά σημεία αναφοράς του επιστημονικού λόγου, αλλά και δύο διαρκώς επεκτεινόμενα πεδία μελέτης και προβληματισμού. Τόσο από την κοινωνιολογική, όσο και από την οικονομολογική τους προσέγγιση συνάγεται το ευνόητο και αναμφισβήτητο συμπέρασμα πως μεταξύ τους υπάρχει ισχυρή συνάφεια. Η περιφερειακή δηλαδή ανάπτυξη¹, ως εξελικτική διαδικασία, ιστορικά προκαθορισμένη, μπορεί, επειδή έχει σύνθετη διάσταση, δημογραφική οικονομική και κοινωνική, να προωθήσει τον εκδημοκρατισμό της εκπαίδευσης. Να ευνοήσει, δηλαδή, ποικιλοτρόπως τα τμήματα εκείνα του μαθητικού πληθυσμού που κατοικούν στην επαρχία και ιδιαίτερα στις απομακρυσμένες αγροτικές περιοχές και που υφίστανται, σε μεγαλύτερο βαθμό, τις επιπτώσεις της αναπαραγωγικής λειτουργίας της. Και ο εκδημοκρατισμός, όμως, της εκπαίδευσης, ως ζήτημα κοινωνικής πολιτικής, επειδή μειώνει τις αρνητικές επιδράσεις της κοινωνικής προέλευσης, του τόπου διαμονής και των διαθέσιμων πολιτιστικών αγαθών στη σχολική επίδοση, μπορεί να συμβάλει, με τη σειρά του, στην αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού της περιφέρειας, ιδιαίτερα μάλιστα των τοπικών κοινοτήτων, και να προωθήσει την οικονομική και πολιτιστική τους ανάπτυξη².

Σ' αυτή τη διαλεκτική σχέση αναφέρεται συχνά και ο επίσημος ρητορικός λόγος, ο οποίος αναγνωρίζει τις υφιστάμενες γεωγραφικές ανισότητες στο πεδίο της εκπαίδευσης, όσο και τη συμβολή της στην κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη των τοπικών κοινοτήτων και τη γενικότερη μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων. Για παράδειγμα, στο Πρόγραμμα Οικονομικής και Κοινωνικής ανάπτυξης 1983-1987, διατυπώνεται ρητά η άποψη ότι: «Το κατά κεφαλή εισό-

1. Για την εννοιολογική και θεωρητική προσέγγιση της περιφερειακής ανάπτυξης βλ. Κωστή Χατζημιχάλη, *Περιφερειακή ανάπτυξη και πολιτική. Κείμενα από τη διεθνή εμπειρία*. Εξάντας, Αθήνα, 1994.

2. Ο όρος περιφέρεια χρησιμοποιείται με την έννοια της γεωγραφικής κατάτμησης του εθνικού χώρου σε διοικητικές υποενότητες.

δημα οι κοινωνικές υπηρεσίες, οι ευκαιρίες ανάπτυξης του ατόμου και οι δυνατότητες επιλογής τρόπων ζωής κατανέμονται άνισα όχι μόνο ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές τάξεις, αλλά και γεωγραφικά. Είναι γενικά ευνοϊκότερες οι συνθήκες στην περιοχή Αθηνών, λιγότερο ευνοϊκές στις άλλες περιφέρειες και στα άλλα αστικά κέντρα και ακόμα λιγότερο ευνοϊκές στις αγροτικές και ορεινές περιοχές της χώρας. Το ίδιο ισχύει και για την υποδομή στην παιδεία και στην υγεία, στην κοινωνική πρόνοια, στον αθλητισμό και στον πολιτιστικό τομέα»³.

Στη συνέχεια δε, όταν προτείνονται οι στρατηγικοί στόχοι για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και τη μείωση των ανισοτήτων, υποστηρίζεται ότι: «Σημαντικό μέσο ανόδου των μη προνομιούχων αποτελεί η επιτάχυνση της κινητικότητας του πληθυσμού, ο ανοιχτός χαρακτήρας της κοινωνίας. Η διαδικασία αυτή προϋποθέτει ουσιαστικές αλλαγές στο εκπαιδευτικό σύστημα. Η άνοδος των μη προνομιούχων προωθείται επίσης με την αλλαγή του χαρακτήρα και του τρόπου άσκησης της εξουσίας, με την αποκέντρωση και τη συμμετοχή πλατιών στρωμάτων στη λήψη αποφάσεων και στον έλεγχο της εκτέλεσής τους»⁴.

Η μελέτη, όμως, των διαθέσιμων στοιχείων και της σχετικής βιβλιογραφίας μας προσφέρει πληροφορίες, οι οποίες βεβαιώνουν πως ο επίσημος ρητορικός λόγος δε συνοδεύεται από την εφαρμογή κατάλληλων θεσμικών ρυθμίσεων που θα μπορούσαν να κάνουν πραγματικότητα τους ρητά εκπεφρασμένους οικονομικούς και κοινωνικούς στόχους. Και ακόμη, πως η ασκούμενη πολιτική, στους δύο αυτούς τομείς παρέμβασης της κρατικής εξουσίας, εμπεριέχει, σ' όλες τις εκφάνσεις της, μια εσωτερική, «άλυτη» αντίφαση, η οποία:

1. Αποκλείει, στην πράξη, την πιθανότητα διαμόρφωσης των συνθηκών εκείνων που είναι απαραίτητες για την ανάπτυξη της περιφέρειας, ιδιαίτερα του αγροτικού χώρου, παρότι θεωρούνται κύρια προϋπόθεση της ευρύτερης εθνικής ανάπτυξης.

2. Ενισχύει, αντί να αμβλύνει, τις διακρίσεις ως προς τη μεταβλητή του γεωγραφικού χώρου, και, επομένως, την άνιση κατανομή των εκπαιδευτικών αγαθών στα αστικά κέντρα και στην περιφέρεια. Έτσι, διαιώνίζονται οι σχολικές ανισότητες, που συντηρούν την ισχύουσα ταξική δομή των προνομίων ή ρυθμίζουν την κατανομή τους, με τρόπο που μεροληπτεί σταθερά υπέρ των μαθητών που ζουν στα ευνοημένα, ως προς τη δημογραφική, οικονομική και πολιτισμική πραγματικότητα, μεγάλα αστικά κέντρα.

Η εισήγηση αυτή εστιάζει το ενδιαφέρον της σ' αυτό ακριβώς το φαινομενικά παράδοξο γεγονός της αντίφασης που περικλείει η ασκούμενη εκπαιδευτική πολιτική και που, τελικά, αντιστρατεύεται, μέσω της ενίσχυσης των εκπαιδευτι-

3. *Πρόγραμμα Οικονομικής και Κοινωνικής ανάπτυξης 1983-1987*, Προκαταρκτικά, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Αθήνα, 1983, σ. 215.

4. Στο ίδιο, σ. 242.

κών ανισοτήτων στο γεωγραφικό χώρο, τη ρητή εκπεφρασμένη επιθυμία όλων των κυβερνήσεων της μεταπολεμικής περιόδου, να επιτευχθεί η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των τοπικών κοινοτήτων και ιδιαίτερα της περιφέρειας. Σκοπός της είναι να αποδείξει πως η πολιτική αυτή, που εμμένει σε επιλογές αντίθετες ακόμη και με τη φονξιοναλιστική παράδοση για το ρόλο της εκπαίδευσης ή με τη νεοφιλελεύθερη αντίληψη του εκσυγχρονισμού ή αποκλείει αργίοι την εφαρμογή προοδευτικών ρυθμίσεων, βρίσκεται σε συνάφεια με τις κοινωνικές λειτουργίες της εκπαίδευσης, που αποτελούν τη βάση πάνω στην οποία δομείται η διαμόρφωση εκείνης της εργατικής δύναμης, που εξυπηρετεί, σε κάθε ιστορική περίοδο, τις ανάγκες του καπιταλιστικού συστήματος και πιο συγκεκριμένα τις συσσώρευσης του κεφαλαίου. Στηρίζεται στη συλλογιστική, πως οι κοινωνικές λειτουργίες της εκπαίδευσης είναι αντανάκλαση του βαθμού ανάπτυξης του καπιταλιστικού συστήματος και παίζουν ζωτικό ρόλο στην προετοιμασία ανθρώπινου δυναμικού, κατάλληλου για τις χαμηλότερα αμειβόμενες και κοινωνικά υποβαθμισμένες θέσεις στην κλίμακα της απασχόλησης και στην νομιμοποίησή του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, βασισμένη σε μια μη αξιοκρατική βάση, δικαίωση της ανισότητας. Έτσι, αποκλείουν ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού των απομακρυσμένων περιοχών της περιφέρειας από τις ανώτερες βαθμίδες του εκπαιδευτικού συστήματος, από τη γνώση επομένως εκείνη που θα μπορούσε να τους εξασφαλίσει υψηλή τεχνογνωσία και ανοδική κοινωνική κινητικότητα. Αυτό μάλιστα συμβαίνει σε βαθμό που δε δικαιολογείται, ούτε νομιμοποιείται από τα όποια «αξιοκρατικά» κριτήρια, και τις «αντικειμενικές» διαδικασίες επιλογής των «ικανότερων» μαθητών σ' ένα κράτος πρόνοιας που, υποτίθεται, διασφαλίζει τα δικαιώματα των πολιτών και υπερασπίζεται την ισότητα και τη δικαιοσύνη⁵. Ταυτόχρονα, μας επιτρέπει να υποθέσουμε βάσιμα πως η εκπαίδευση παραμένει ζωτικός χώρος αναπαραγωγής των σχέσεων εξουσίας και, επομένως, βασικός μηχανισμός συντήρησης του ισχύοντος οικονομικού και κοινωνικού συστήματος, που κύρια προτεραιότητα των λειτουργιών του είναι η αύξηση της αποδοτικότητας και της παραγωγικότητας, η προσαρμογή στις απαιτήσεις και τους κανόνες λειτουργίας της ελεύθερης αγοράς⁶.

5. Ως ζήτημα κοινωνικής πολιτικής εντάσσεται στη γενικότερη στρατηγική προώθησης της «ισότητας ευκαιριών, με στόχο την ανασύνταξη των παραδοσιακών μορφών ανάπτυξης και την ανασυγκρότηση της σχέσης μεταξύ κέντρου και περιφέρειας, μέσω της αναβάθμισης των τοπικών θεσμών. Βλ. το συλλογικό τόμο *Κοινωνικό Κράτος και Κοινωνική Πολιτική. Η σύγχρονη προβληματική*, (επιμ. Π. Γετίμης - Δ. Γράβαρης), Θεμέλιο, Αθήνα, 1993 και ειδικά το άρθρο του Π. Γετίμη «Κοινωνικές πολιτικές και τοπικό κράτος», σσ. 91-121.

6. Βλ. το άρθρο του Jesse Goodman, «Change without Difference: School Restructuring in Historical Perspective», *Harvard Educational Review*, τόμ. 65 No1, 1995, σσ. 1-28, στο οποίο περιγράφει τις νεοσυντηρητικές πολιτικές επιλογές για την αναδιάρθρωση της εκπαίδευσης στις ΗΠΑ, που εφαρμόζονται ήδη, με επιτυχία, και στην Ελλάδα.

Εκπαίδευση και γεωγραφικές ανισότητες: το παράδειγμα της Κόνιτσας

Θα προσπαθήσουμε, στη συνέχεια, να ελέγξουμε, αν ισχύει ή όχι αυτό το θεωρητικό μοντέλο ερμηνείας στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα χρησιμοποιώντας, ως τυπικό παράδειγμα, την περίπτωση της Κόνιτσας.

Η παραμεθόριος επαρχία της Κόνιτσας αποτελεί, εξαιτίας της εξέλιξης και της ιστορίας της, μία ιδιαίτερη γεωγραφική πραγματικότητα, της οποίας, όμως, τα βασικά μεγέθη ανάπτυξης και τα εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά συναντώνται και σε άλλες περιοχές της ελληνικής περιφέρειας, ανεξάρτητα από τη γενικότερη ανομοιογένεια του γεωγραφικού χώρου, που περικλείει μία ποικιλία ειδικών καταστάσεων. Είναι μια αγροτική περιοχή της ευρύτερης περιφέρειας της Ηπείρου, που η εξέλιξή της οριοθετείται από την ανακατανομή του πληθυσμού, κατά τη μεταπολεμική περίοδο, και κυρίως από τις μεταναστευτικές κινήσεις στο εσωτερικό της χώρας, από τη στιγμή που ο αγροτικός πληθυσμός αρχίζει να απορροφάται σταδιακά, ως εργατικός, στην αναπτυσσόμενη παραγωγή των πόλεων. Μπορεί να ευνοήθηκε από τα ενισχυτικά θεσμικά μέτρα και τα ειδικά κίνητρα που παρείχαν οι σχετικές πολιτικές επιλογές των κυβερνήσεων της μεταδικτατορικής περιόδου, αλλά εξακολουθεί να αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα ανάπτυξης⁷. Δύο βασικοί λόγοι, στους οποίους μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε πως οφείλεται η δεδομένη αυτή πραγματικότητα, και που βέβαια δεν είναι δυνατό να αναλυθούν στην παρούσα εισήγηση, είναι η υποκατάσταση των κρατικών παραλείψεων από άλλους φορείς και ο ειδικός ρόλος, που επωμίζεται τα τελευταία χρόνια, η ευρύτερη περιοχή της Κόνιτσας, λόγω της γειτνίασής της με την Αλβανία. Αποτελεί, ωστόσο, μια τυπική περίπτωση επαρχίας, της οποίας η ισχύουσα εκπαιδευτική πραγματικότητα αποκαλύπτει την ποσοτικά και ποιοτικά άνιση κατανομή των εκπαιδευτικών υπηρεσιών και ευκαιριών μεταξύ του αγροτικού, του ημιαστικού και αστικού χώρου.

Τα στοιχεία, που θα αναφέρουμε στη συνέχεια, εντελώς συνοπτικά, προέρχονται από τις Διευθύνσεις Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης του Νομού Ιωαννίνων και τα έθεσαν στη διάθεσή μας οι Προϊστάμενοί τους. Από την επεξεργασία και τη σύγκρισή τους με τα συνολικά στατιστικά μεγέθη, σε εθνικό επίπεδο, διαφαίνεται ότι:

1. Ο γενικός πληθυσμός της περιοχής παρουσιάζει υψηλά ποσοστά αναλφαβητισμού, μικρότερα επίσης, σε σχέση με τα αστικά κέντρα, ποσοστά αποφοίτων Δευτεροβάθμιας και Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Τα δύο αυτά φαινόμενα επιβεβαιώνουν το μεταξύ κέντρου και επαρχίας πολιτιστικό χάσμα, αλλά και τη μειονεκτική, ως προς τη διάθεση των εκπαιδευτικών αγαθών, θέση της περιοχής.

7. Βλ., για παράδειγμα, το *Πρόγραμμα περιφερειακής αναπτύξεως 1981-1985*, Υπουργείο Συντονισμού, Αθήνα, 1980 σσ. 225-242.

2. Συρρικνώνεται διαρκώς ο αριθμός των σχολείων, των μαθητών και του εκπαιδευτικού προσωπικού της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Ενδεικτικά μόνο αναφέρουμε ότι από το 1970 μέχρι σήμερα το ποσοστό των μαθητών μειώθηκε κατά 70% και των σχολείων κατά 65% περίπου. Το σχολικό έτος 1968-69 λειτουργούσαν 52 σχολεία, στα οποία φοιτούσαν 1737 μαθητές και το σχολικό έτος 1988-89 μόνο 18 σχολεία, στα οποία έχουν απομείνει 499 μαθητές.

3. Ένα μεγάλο ποσοστό, που υπερβαίνει το 30%, των αποφοίτων της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, οι 142 σε σύνολο 400, δε συνεχίζει τη φοίτηση στο Γυμνάσιο της περιοχής. Ένα επίσης μεγάλο ποσοστό περίπου 17%, 30 μαθητές σε σύνολο 215, διακόπτει την φοίτηση, μετά το τέλος της υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Η διαπίστωση αυτή είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, γιατί παρέχει βάσιμες ενδείξεις πως η διαρροή του μαθητικού πληθυσμού από την υποχρεωτική εκπαίδευση βρίσκεται ακόμη και σήμερα σε άμεση συνάρτηση με τον τόπο διαμονής και τις αρνητικές συνθήκες που επικρατούν στις αγροτικές περιοχές όπως έχει δείξει, από το παρελθόν, με αδιάψευστα δεδομένα η κοινωνική έρευνα⁸.

4. Από το σύνολο των μαθητών, που συνεχίζουν τη φοίτηση στο Λύκειο υπερδιπλάσιο, σε σύγκριση με τα μεγάλα αστικά κέντρα ποσοστό, που ξεπερνάει το 50% των αποφοίτων του Γυμνασίου εγγράφεται στο Τεχνικό-Επαγγελματικό Λύκειο που λειτουργεί στην Κόνιτσα.

Στον πίνακα που ακολουθεί παρατίθενται τα ακριβή στοιχεία για τη ροή των μαθητών στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση που είναι τα ακόλουθα:

Πίνακας

Σύνολο μαθητών Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης κατά βαθμίδα και τύπο σχολείου

Σχολ. έτος	Μαθητές κατά βαθμίδα και τύπο σχολείου		
	Γυμνάσιο	Γενικό Λύκειο	ΤΕΛ
1991-92	258	134	76
1992-93	238	126	98
1993-94	237	97	103
1994-95	254	101	114

Τα στοιχεία αυτά επιβεβαιώνουν τα συμπεράσματα πολλών ερευνών οι οποίες έχουν αποδείξει πως στις γεωγραφικά μειονεκτούσες περιοχές τα Τεχνικά Επαγγελματικά Λύκεια απορροφούν ένα μεγάλο μέρος του μαθητικού πληθυσμού. Αν λάβουμε, όμως, παράλληλα υπόψη πως τα σχολεία αυτά θεωρού-

8. Βλ. Χ. Κάτσικας - Γ. Κ. Καββαδίας, *Η Ανισότητα στην Ελληνική Εκπαίδευση. Η εξέλιξη των ευκαιριών πρόσβαση στην Ελληνική Εκπαίδευση (1960-1994)* Gutenberg, Αθήνα, 1994, σσ. 73-74 και Μ. Λάριου-Δρεπτάκη, *Η εγκατάλειψη της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και οι παράγοντες που σχετίζονται μ' αυτήν*, Αθήνα, Γρηγόρης, 1993, σ. 87.

νται «δεύτερης κατηγορίας», απευθύνονται στους «αδύνατους» και, επομένως, σ' αυτούς που δεν «επιθυμούν» να συνεχίσουν τις σπουδές τους στα ΑΕΙ μαθητές και πως η ισχύουσα νομοθεσία παρέχει στους πτυχιούχους των Τεχνικών Επαγγελματικών Λυκείων τη δυνατότητα να εγγραφούν στα ΤΕΙ, χωρίς να συμμετέχουν στις Γενικές εξετάσεις, μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι η σχολική επίδοση των μαθητών της περιοχής, κατά τη διάρκεια της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, είναι χαμηλή και συνακόλουθα η επιθυμία για συνέχιση σπουδών μειωμένη. Η υπόθεση αυτή, άλλωστε, επιβεβαιώνεται και από τα αποτελέσματα των Γενικών Εξετάσεων, κατά το προηγούμενο σχολικό έτος 1994-95. Σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα επιτυχόντων της Διεύθυνσης Μηχανοργάνωσης του ΥΠΕΠΘ, για την περιφέρεια Κονίτισης, το ποσοστό επιτυχίας στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση φθάνει το 25%. Είναι πολύ μικρότερο από αυτό που συναντάται στα Λύκεια των ευνοημένων κοινωνικοοικονομικά συνοικιών στα μεγάλα αστικά κέντρα και, στην προκειμένη περίπτωση, στα Λύκεια της πόλης των Ιωαννίνων. Αξίζει μάλιστα να τονισθεί πως, εκτός από την απόκλιση στα ποσοστά επιτυχίας, παρατηρούνται και ποιοτικές διαφορές, μεταξύ Κονίτισης και Ιωαννίνων γιατί ο πίνακας περιλαμβάνει ένα μεγάλο, αναλογικά, αριθμό επιτυχόντων σε Σχολές της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης που έχουν χαμηλό κύρος και καταλήγουν σε διπλώματα, τα οποία δεν εξασφαλίζουν πλέον τη μελλοντική επαγγελματική τους αποκατάσταση. Και έχει ξεχωριστή σημασία το γεγονός ότι οι διαφορές αυτές εντοπίζονται σε μια εποχή που η λήψη του πτυχίου της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης δεν έχει πλέον κοινωνική αξία, αντίστοιχη με το παρελθόν, γιατί έπαψε να είναι προνόμιο μιας μικρής μειοψηφίας από τα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα και γιατί οι περισσότερες Σχολές των Πανεπιστημίων έχουν σχεδόν αποεπαγγελματοποιηθεί⁹.

4. Οι συνθήκες για την κάλυψη των εκπαιδευτικών αναγκών της περιοχής δεν είναι γενικότερα ισότιμες, αν συγκριθούν ποσοτικά και ποιοτικά με τις αντίστοιχες που επικρατούν στα ευνοημένα σχολεία των αστικών κέντρων. Για παράδειγμα, ο δείκτης μονιμότητας του εκπαιδευτικού προσωπικού είναι πολύ χαμηλός, λόγω της εύλογης και επιβεβαιωμένης από διεθνείς και ελληνικές έρευνες τάσης που παρουσιάζει, στο σύνολό του, να μετατεθεί ή να αποσπαστεί σε σχολεία των αστικών κέντρων¹⁰. Η διαρκής, όμως, αλλαγή του προσωπικού επηρεάζει, όπως είναι ευνόητο, αρνητικά τη συνολική λειτουργία του σχολείου, την ποιότητα των παρεχόμενων γνώσεων και μάλιστα σε μαθητές, που ήδη βρίσκονται σε μειονεκτική θέση, και αντιμετωπίζουν συχνότερα δυσκολίες στην προσπάθειά τους να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του σχολείου, εξαιτίας της κοινωνικής προέλευσης και του τόπου διαμονής τους. Αποκαλύπτει, για μια ακόμη

9. Βλ. το σχετικό αφιέρωμα στο περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 50-51, σσ. 89-153.

10. Βλ. A. Leger, *Les enseignants du Secondaire*, PUF, Paris, 1984, σσ. 22-53.

φορά, την ήδη διαπιστωμένη στενή συνάφεια, που υπάρχει, ανάμεσα στον τόπο διαμονής και την ποιότητα των προσφερόμενων εκπαιδευτικών αγαθών.

Στο σύνολό τους, τα στοιχεία αυτά μας παρέχουν βάσιμες ενδείξεις πως το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα εξακολουθεί να παίζει σημαντικό ρόλο στη διαδικασία συντήρησης των γεωγραφικών ανισοτήτων. Παραμένει, δηλαδή, ένας αποτελεσματικός μηχανισμός αναπαραγωγής των ήδη υφιστάμενων διακρίσεων στο πεδίο του χώρου. Αποκλείει, έτσι, ένα μεγάλο ποσοστό μαθητών της επαρχίας από τις ακαδημαϊκές σταδιοδρομίες και, όπως έχει αποδειχθεί, πετυχαίνει τη νομιμοποίηση του αποκλεισμού τους με ποικίλους τρόπους, κυρίως όμως με την ποιότητά των γνώσεων που προσφέρει σε συνδυασμό με τις μεθόδους που χρησιμοποιεί για την αξιολόγηση των μαθητών. Οι μέθοδοι αυτοί άλλωστε είναι που συντηρούν τους κοινωνικά κατασκευασμένους μύθους της «ικανότητας» και της «ευφυΐας» οι οποίοι, μέσα από πολύπλοκες διαμεσολαβήσεις, οριοθετούν τις σχολικές και επαγγελματικές προσδοκίες τους, ενώ ταυτόχρονα συγκαλύπτουν την κοινωνική επιλογή κάτω από το μανδύα της ουδέτερης, αξιοκρατικής επιλογής.

Η συντήρηση και η διεύρυνση των αναπαραγωγικών λειτουργιών του, άλλωστε, συνδέεται σήμερα με τη διάδοση της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας, που βασισμένη στην εκσυγχρονιστική αστική αντίληψη της αξιοκρατίας, στο όνομα της «ισότητας των ευκαιριών»¹¹, διαιώνίζει το μύθο των «εγγενών χαρισμάτων», σύμφωνα με τον οποίο το σχολείο οφείλει να ανταμείβει τους «καλούς» μαθητές, που, όμως φαίνεται πως σπανίζουν στις αγροτικές περιοχές της περιφέρειας. Όπως έχει, όμως, αποδειχθεί από πολυάριθμες έρευνες και μελέτες της κριτικής κοινωνιολογίας, τα αυξημένα ποσοστά σχολικής αποτυχίας στις αγροτικές περιοχές δεν αποτελούν ένδειξη πως οι μαθητές δεν έχουν «ικανότητες», αλλά πως υστερούν έναντι των κατοικούντων στις αστικές περιοχές, ως προς το πολιτιστικό κυρίως κεφάλαιο που απαιτείται για την προσέγγιση της επίσημης σχολικής γνώσης¹².

Τα στοιχεία αυτά μας οδηγούν, επίσης, στο συμπέρασμα πως η ασκούμενη μέχρι σήμερα εκπαιδευτική πολιτική δεν προωθεί ή δεν εφαρμόζει, στην πράξη, αποτελεσματικά μέτρα για τη διάδοση του αγαθού της γνώσης στα τμήματα εκείνα του πληθυσμού, τα οποία θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν ένα ικανοποιητι-

11. Μια ολοκληρωμένη, ως προς τις ιστορικές και θεωρητικές της αφετηρίες, προσέγγιση της έννοιας της «ισότητας των ευκαιριών» κάνει η Άννα Φραγκουδάκη στο βιβλίο της *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1985 και η Γ. Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη στο βιβλίο της *Εκπαιδευτική πολιτική και πρακτική*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995 σσ. 25-48.

12. Βλ., ενδεικτικά, Μ. Ηλιού, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δυναμική*, Πορεία, Αθήνα, 1984, σσ. 13-41 και Θ. Μυλωνά, *Η αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς. Η Μέση Εκπαίδευση στο χωριό και στην πόλη*, Γρηγόρης, Αθήνα, 1982 και Antoine Prost., *L'enseignement s'est-il démocratisé?*, PUF, Paris, 1992, σσ. 185-188.

κό επίπεδο δυναμισμού σε κάθε κοινότητα και την άμβλυση των μεταξύ κέντρου και περιφερειών, αλλά και των ενδοπεριφερειακών ανισοτήτων, όπως ρητά αναφέρεται από τον επίσημο ρητορικό λόγο. Μια συντομότερη, άλλωστε, ιστορική αναδρομή επιβεβαιώνει το συμπέρασμα αυτό.

Μέχρι τη δεκαετία του '70 η ασκούμενη εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα είναι άμεσα επηρεασμένη από το γενικότερο μετεμφυλιακό κλίμα του αυταρχισμού και της προγονοπληξίας: μοναδική εξαίρεση αποτελεί η μεταρρύθμιση του 1964, η οποία επιδιώκει τον αστικό εκσυγχρονισμό και τον εκδημοκρατισμό της Εκπαίδευσης, αλλά, εξαιτίας των γνωστών πολιτικών γεγονότων αυτής της περιόδου, δεν προλαβαίνει να ολοκληρωθεί και να τεθεί σε εφαρμογή. Έτσι, το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα παραμένει εγκλωβισμένο στο ιστορικό του παρελθόν και σ' όλη τη διάρκεια της δικτατορίας απόλυτα υποταγμένο στον κοινωνικό έλεγχο των μηχανισμών του κράτους, προκειμένου να εξασφαλισθεί, με το πιο αποτελεσματικό τρόπο η εγχάραξη της κυρίαρχης ιδεολογίας και να διασφαλισθεί η αναπαραγωγή και η διεύρυνση του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Πράγματι, οι δύο αυτές βασικές λειτουργίες του συμβάλλουν, σε μεγάλο βαθμό στη συντήρηση της κοινωνικής αναπαραγωγής, παρά την κοινωνική ρευστότητα, τη διόγκωση των μικροαστικών στρωμάτων που προκαλούν οι δημογραφικές αλλαγές και η μεταβολή των παραγωγικών σχέσεων, η προερχόμενη από τη σταδιακή παγίωση των καπιταλιστικών δομών στην ελληνική οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα.

Μετά τη δικτατορία, παρότι διαμορφώνεται ένα ευνοϊκότερο κλίμα για τον κοινωνικό και πολιτικό εκσυγχρονισμό και επιβάλλεται, εκ των πραγμάτων, η επανατοποθέτηση των στόχων της αναπτυξιακής και της εκπαιδευτικής πολιτικής η κατάσταση δε μεταβάλλεται. Οι συντηρητικές, άτολμες επιλογές των μεταδικτατορικών κυβερνήσεων, σε συνδυασμό με την οικονομική κρίση, που ανατρέπει τις συνθήκες παραγωγής και αναπαραγωγής, εντείνουν την υποβάθμιση της περιφέρειας και μεγαλώνουν, το μεταναστευτικό ρεύμα, με αποτέλεσμα την πλήρη σχεδόν εγκατάλειψη των αγροτικών περιοχών. Ταυτόχρονα, αφήνουν το εκπαιδευτικό σύστημα παγιδευμένο στο γραφειοκρατικό συγκεντρωτισμό και ενισχύουν τις αναπαραγωγικές λειτουργίες με την αστική μεταρρύθμιση του 1976-1977, που παγιώνει, επιτέλους, τη λειτουργία του διπλού εκπαιδευτικού δικτύου της Γενικής και Τεχνικοεπαγγελματικής Εκπαίδευσης, στο όνομα του εκσυγχρονισμού και του εξορθολογισμού των λειτουργιών του.

Οι συνθήκες για τη μεταβολή της δεδομένης πραγματικότητας διαμορφώνονται μετά το 1981, όταν εκπονείται από τις νέες πολιτικές δυνάμεις της εξουσίας ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα περιφερειακής ανάπτυξης¹³, με στόχο το «σο-

13. Η πολιτική που ακολουθήθηκε στη δεκαετία του '80 περιγράφεται από το Γρηγόρη Καυκαλά στο άρθρο του «Περιφερειακή ανάπτυξη και περιφερειακή πολιτική στη δεκαετία του '80: κρίση ή μετάβαση σε νέα εποχή» στο συλλογικό τόμο *Οι λειτουργίες του Κράτους σε περίοδο κρίσης. Θεωρία και Ελληνική εμπειρία*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σσ. 302-309.

σιαλιστικό μετασχηματισμό» μέσα σ' ένα κλίμα αισιοδοξίας και ενώ αυξάνονται οι διαθέσιμοι πόροι της ΕΟΚ¹⁴ για την περιφερειακή ανάπτυξη. Ψηφίζονται νομοσχέδια που προβλέπουν μέτρα για την ανασυγκρότηση και την ενδυνάμωση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, την προώθηση της λαϊκής συμμετοχής στα θεσμικά όργανα και τους διοικητικούς μηχανισμούς του Κράτους, όπως και τη μεταβολή του τρόπου οργάνωσης των παραγωγικών συστημάτων σε τοπικό επίπεδο, με στόχο τη μείωση των ανισοτήτων Κέντρου-Περιφέρειας. Παράλληλα προτείνονται θεσμικές αλλαγές για τον εκδημοκρατισμό της εκπαίδευσης και ψηφίζεται ο Νόμος 1566/85, που είναι προέκταση και συμπλήρωση των προηγούμενων, 309/1976 και 576/1977, και περιλαμβάνει μια σειρά εκσυγχρονιστικών ρυθμίσεων, ανάμεσα στις οποίες ξεχωρίζουν, ως ιδιαίτερα «προοδευτικές», όσες αναφέρονται στην αποκέντρωση των λειτουργιών του εκπαιδευτικού συστήματος.

Η εφαρμογή τους, όμως, όπως είναι γνωστό και αυταπόδεκτο μετά από μια δεκαετία, αποτυχαίνει στην πράξη. Έτσι, τα ζητήματα της ισότητας στην εκπαίδευση και της περιφερειακής ανάπτυξης, μένουν μέχρι σήμερα ανοιχτά και άλυτα. Η άνιση κατανομή ευκαιριών και κυρίως η μη εξασφάλιση ίσων αποτελεσμάτων, που λειτουργούν σε βάρος των μαθητών του αγροτικού χώρου της περιφέρειας, εξακολουθούν να αναπαράγονται με τη μορφή ενός έμμεσου, αλλά πιο αποτελεσματικού αποκλεισμού. Ενός αποκλεισμού που δε γίνεται εύκολα αντιληπτός, γιατί συγκαλύπτεται από την πλαστή εικόνα που δημιουργεί η αύξηση της πρόσβασης σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Η αύξηση, όμως, αυτή, που αποτελεί αναγκαιότητα, λόγω των συντελούμενων αλλαγών στην παραγωγική διαδικασία, δε σημαίνει, αυτόματα, και μείωση της αδικίας, δηλαδή διεύρυνση της ισότητας για τα ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού. Μπορεί, αν ληφθούν υπόψη η παρούσα εξέλιξη και η συνακόλουθη αναβάθμιση των όρων ζωής, να σημαίνει και το αντίθετο, εφόσον η διάκριση και ο αποκλεισμός μετατίθενται στις ανώτερες ποιοτικά μορφές εκπαίδευσης, στις οποίες τα παντός είδους μειονεκτήματα (κοινωνικά, πολιτιστικά, γεωγραφικά κ.λ.π.) λειτουργούν συσσωρευτικά. Υπό το πρίσμα, επομένως, της συγκεκριμένης κοινωνικής κριτικής διαφαίνεται πως η μείωση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων, στο πεδίο του γεωγραφικού χώρου, δεν είναι παρά ένας βολικός «μύθος», που διαιώνίζει τις υπάρχουσες σχέσεις εξουσίας και ελέγχου και εξασφαλίζει τη συντήρηση των κοινωνικών προνομίων.

14. Για την περιφερειακή πολιτική της ΕΟΚ βλ. Ναπολέον Μαραβέγιας, «Οι περιφερειακές ανισότητες στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και η αναγκαιότητα της Κοινοτικής παρέμβασης» στο συλλογικό τόμο *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση: Θεωρία και πολιτική* (επιμ. Ν. Μαραβέγιας, Μ. Τσινισιζέλης), Θεμέλιο, Αθήνα, 1991, σσ. 181-210.

Μια απόπειρα ερμηνείας

Η παρουσίαση, όμως, της δεδομένης αυτής πραγματικότητας δεν έχει τόση αξία, αν δεν αναζητηθούν παράλληλα και οι αιτιακές σχέσεις που τη διαμορφώνουν και τη συντηρούν. Στην προκειμένη περίπτωση το ερώτημα το οποίο τίθεται υπό κριτικό έλεγχο και πρέπει να απαντηθεί, είναι: σε ποιά βαθύτερα αίτια οφείλεται η αντίφαση μεταξύ της επίσημα εκπεφρασμένης επιθυμίας για τη μείωση των ανισοτήτων μεταξύ κέντρου και περιφέρειας, για την ισόρροπη, επομένως, αναπτυξή τους και της εφαρμοζόμενης εκπαιδευτικής πολιτικής, που όχι μόνο δε μειώνει, αλλά διευρύνει τελικά τις προϋπάρχουσες κοινωνικές ανισότητες και, επομένως, αντιστρατεύεται με τέτοια προοπτική;

Για να ανιχνεύσουμε τα αίτια αυτά και να ερμηνεύσουμε, στη συνέχεια, την διαπιστωμένη αντίφαση είναι ανάγκη να λάβουμε υπόψη τα ακόλουθα, αδιαμφισβήτητα, επιστημονικά συμπεράσματα:

1. Το εκπαιδευτικό σύστημα, αποτελεί οργανικό συστατικό του καπιταλιστικού συστήματος, εξαιτίας της διαμεσολάβησής του στη διαδικασία αναπαραγωγής και διεύρυνσής της, που ενσωματώνει καίριες τις ανισότητες του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας και των ευρύτερων πολιτιστικών λειτουργιών του στο θεσμό της ελεύθερης αγοράς¹⁵.

2. Ο εκδημοκρατισμός της Εκπαίδευσης δεν μπορεί να προκύψει ως αποτέλεσμα της εσωτερικής δυναμικής του πεδίου της περιφέρειας, αλλά βρίσκεται σε συνάρτηση με την εφαρμοζόμενη, οικονομική πολιτική σε κρατικό επίπεδο, όπως και με το μοντέλο ανάπτυξης σε παγκόσμια κλίμακα, που απαιτούν σήμερα ένα πλεονάζον, ευέλικτο εργατικό δυναμικό, διαθέσιμο για προσωρινή, φθηνή κυρίως απασχόληση και μια μικρή ομάδα εξειδικευμένων στελεχών με υψηλή τεχνογνωσία.

3. Οι υποβαθμισμένες αγροτικές, κυρίως, περιοχές της περιφέρειας, στις οποίες συναντώνται οι μεγάλες εκπαιδευτικές ανισότητες, προσφέρουν ένα μεγάλο ποσοστό του φθηνού αυτού δυναμικού και καλύπτουν, την οφειλόμενη σε δομικούς παράγοντες, αδυναμία του εκπαιδευτικού συστήματος να ανταποκριθεί στις ανάγκες της παραγωγικής διαδικασίας. Η ίδια η λειτουργία άλλωστε του καπιταλιστικού συστήματος περικλείει ένα σύνολο δομικών αντιφάσεων, που στην Ελλάδα είναι εντονότερες, λόγω της ιδιότυπης ανάπτυξής του κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Μέσα στα πλαίσια αυτά, οι κυβερνήσεις των τελευταίων χρόνων προσπαθούν να συνδυάσουν την ιδεολογία του νεοφιλελευθερισμού με τον ισχυρό κρατικό παρεμβατισμό, και επηρεάζουν, με έναν αντιφατικό τρόπο,

15. Βλ. Στέφανος Πεσμαζόγλου, *Εκπαίδευση και ανάπτυξη στην Ελλάδα 1948-1985. Το ασύμπτωτο μιας σχέσης*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1987, σ. 60, και P. Brown and H. Lauder, «Education, Economy and Social Change», *International Studies in Sociology of Education*, Vol. I, 1991, σσ. 3-23.

τόσο την οργάνωση των ιδιοκτητικών μηχανισμών, όσο και την κατανομή των εξουσιών σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο. Ταυτόχρονα με έμμεσο, αλλά εντονότερο έλεγχο οριοθετούν τη δομή, οργάνωση και λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος που αναλαμβάνει επίσης έναν αντιφατικό, εκσυγχρονιστικό και αναπαραγωγικό, ρόλο. Ένα ρόλο που, τυπικά, αποσκοπεί στην προώθηση της ισότητας και της οικονομικής ανάπτυξης και σχηματοποιείται μέσα από τους αλληλοσυγκρουόμενους στόχους των επίσημων διακηρύξεων και των μέτρων που τελικά εφαρμόζονται για την υλοποίησή τους. Ο συνδυασμός αυτός είναι και ο βασικότερος λόγος για τον οποίο η ασκούμενη εκπαιδευτική πολιτική παρουσιάζει ένα πλήθος αντιφάσεων, όπως οι ακόλουθες, σύμφωνα με τις οποίες η κρατική εξουσία:

1. Ενώ αναγνωρίζει τη ζωτική σημασία της εκπαίδευσης στην προετοιμασία του ανθρώπινου δυναμικού, που είναι απαραίτητο για την οικονομική ανάπτυξη, προωθεί, τελικώς, ρυθμίσεις που εμποδίζουν τη διάδοση της γνώσης στα ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού και ειδικά στις μη ευνοημένες κοινωνικές ομάδες, που ζουν στις απομακρυσμένες από τα αστικά κέντρα αγροτικές περιοχές.
 2. Ενώ διακηρύσσει συχνά την ανάγκη κοινωνικής συναίνεσης και συνοχής στην οριοθέτηση των αρχών και των στόχων της εκπαιδευτικής πολιτικής, τελικά αναθέτει την άσκησή της και την υλοποίηση των θεσμικών ρυθμίσεων, που επιλέγει και επιβάλλει, στην κρατική ή κομματική γραφειοκρατία.
 3. Ενώ αναγνωρίζει την αναγκαιότητα εκσυγχρονισμού και εξορθολογισμού των λειτουργιών της εκπαίδευσης, προωθεί ρυθμίσεις και επιβάλλει, μέσω της ανισοκατανομής των υπηρεσιών, και της διοικητικής ιεραρχίας, μία αυστηρή γραφειοκρατική οργάνωση που ασκεί άμεσο έλεγχο στους φορείς της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Περιορίζει μάλιστα την αυτονομία τους σε τέτοιο βαθμό, ώστε είναι αδύνατο να ανταποκριθεί ακόμη στις ανάγκες του τεχνικού καταμερισμού εργασίας, όπως και στις απαιτήσεις της αναπτυξιακής προοπτικής, που εξυπηρετεί τη συσσώρευση του κεφαλαίου.
2. Ενώ υπερασπίζεται την «ισότητα ευκαιριών» και τον εκδημοκρατισμό της εκπαίδευσης, προωθεί συχνά, κάτω από την επίδραση των κοινωνικών και πολιτικών πιέσεων, θεσμικές ρυθμίσεις οι οποίες αντιστρατεύονται μια τέτοια προοπτική στην πράξη. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι Γενικές Εξετάσεις για την Τριτοβάθμια Εκπαίδευση. Πρόκειται για ένα θεσμό που εφαρμόζεται στο όνομα της αξιοκρατίας και της αντικειμενικής εκλογής των «ικανότερων», ενισχύει όμως τις προϋπάρχουσες κοινωνικές ανισότητες, κυρίως μέσω της παραπαιδείας, της οποίας το κόστος, όπως είναι γνωστό, σύμφωνα με τις πιο συντηρητικές εκτιμήσεις, πλησιάζει τις αντίστοιχες δημόσιες δαπάνες για την εκπαίδευση.

Οι αντιφάσεις αυτές, που εντελώς συνοπτικά παραθέσαμε, καθώς και ένα πλήθος παρομοίων συμπτωμάτων, μας επιτρέπουν βάσιμα να υποθέσουμε πως η λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος στην Ελλάδα σήμερα διαμορφώνεται μέσα σ' ένα πλέγμα σχέσεων πρωτογενούς και δευτερογενούς εξουσίας και υπηρετεί, πρωταρχικά, τα συμφέροντα του κεφαλαίου. Τα συμφέροντα αυτά, σ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο, ιδιαίτερα όμως σήμερα, φαίνεται να έρχονται σε αντίθεση με την προοπτική της αποκέντρωσης και της ανάπτυξης των τοπικών κοινοτήτων. Αποκλείουν, επομένως, a priori την άμβλυνση των ταξικών, πολιτιστικών και γεωγραφικών ανισοτήτων, μέσω της εκπαίδευσης που, τυπικά, αλλά και ουσιαστικά, αποτελεί βασική προϋπόθεση για την περιφερειακή και κοινωνική ανάπτυξη. Έτσι, η εκπαίδευση παραμένει ένας συντηρητικός θεσμός, που συμβάλλει στην αναπαραγωγή της προϋπάρχουσας κατανομής του πολιτιστικού κεφαλαίου, στη συντήρηση της ισχύουσας δομής του κοινωνικού χώρου και στην εξασφάλιση του πλεονάζοντος ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού στον αγροτικό χώρο, που καταλήγει στην αυτοαπασχόληση, ακόμη και όταν είναι μικρή σε έκταση η ιδιόκτητη καλλιεργήσιμη γη, λόγω της εντεινόμενης ανεργίας¹⁶.

Με βάση αυτή τη συλλογιστική οι αντιφάσεις, που προαναφέραμε, έχουν τις ρίζες τους και ανάγονται στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος και είναι πιο εμφανείς στη χώρα μας, εξαιτίας της καθυστερημένης και ιδιότυπης ανάπτυξής του. Κατά συνέπεια, και η μεροληπτική διάκριση, ο αποκλεισμός των μαθητών των αγροτικών περιοχών της περιφέρειας από τις ανώτερες μορφές εκπαίδευσης, όπως και η γενικότερη αποτυχία εφαρμογής ενός επιτυχημένου μοντέλου περιφερειακής ανάπτυξης αποτελούν φαινόμενα-παραμέτρους του ιστορικού πλαισίου επιβολής των καπιταλιστικών σχέσεων στο μεταπολεμικό ελληνικό κράτος, όπως και των ευρύτερων κοινωνικοοικονομικών και πολιτικών λειτουργιών του.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί πως η ερμηνευτική αυτή προσέγγιση δε σημαίνει de facto αποδοχή της φαναλιστικής αντίληψης, σύμφωνα με την οποία οι κοινωνικές λειτουργίες της εκπαίδευσης είναι προϊόν κάποιας συμφωνίας. Δε σημαίνει, δηλαδή, αποδοχή της αντίληψης πως δεν μπορούν κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις και με τη βοήθεια κατάλληλων πολιτικών επιλογών να μετασχηματιστούν, με σκοπό την άμβλυνση τουλάχιστον των κοινωνικών ανισοτήτων, εφόσον δεν είναι δυνατό να υπάρξει ισότητα σε μια κοινωνία δομημένη από ποικίλες σχέσεις ανισότητας. Αφετηρία της αντίθετα είναι η άποψη πως υπάρχουν πιθανότητες μετασχηματισμού των λειτουργιών της, ώστε να επιτευχθεί ο εκδημοκρατισμός της, με τη συμβατική, έστω, έννοια του όρου. Χρειάζεται, όμως οι σχέσεις αυτές να επισημανθούν, να γίνουν κατανοητές και να προωθήσουν συλλογικές παρεμβάσεις, για την εξασφάλιση του δικαιώματος στη

16. Για την απασχόληση στον αγροτικό χώρο βλ. Ανδρέα Λύτρα, *Προλεγόμενα στη θεωρία της Ελληνικής κοινωνικής δομής*, Νέα Σύνορα - Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1993, σσ. 202-204.

μόρφωση, και την προσαρμογή της εκπαίδευσης στις ανάγκες της τοπικής κοινότητας, από τα μη ευνοημένα κοινωνικά στρώματα και ειδικά από τους κατοίκους των υποβαθμισμένων περιοχών της περιφέρειας.

Μια τέτοια προοπτική προϋποθέτει, καταρχήν, τη συστηματική και με έγκυρες επιστημονικές μεθόδους διερεύνηση της ελληνικής εκπαιδευτικής πραγματικότητας. Σήμερα, αναμφίβολα, γνωρίζουμε πολύ λίγα για αυτή και ειδικά για τις διαρκώς μεταβαλλόμενες μορφές ανισοτήτων, διακρίσεων, κοινωνικού αποκλεισμού, που αναπαράγονται με την, ζωτικής σημασίας, παρέμβασή της, μέσα στο ευρύτερο πλέγμα των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων. Απουσιάζει, έτσι, μια ολοκληρωμένη θεωρητική ανάλυση των λειτουργιών της εκπαίδευσης στον ελληνικό χώρο που είναι απαραίτητη, αν λάβουμε υπόψη πως η χώρα μας:

1. Βρίσκεται σήμερα, τρία χρόνια μετά τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, ενώπιον ενός συνολικού μετασχηματισμού των λειτουργιών του εκπαιδευτικού συστήματος, των σχέσεων, των τίτλων και των θέσεων στην αγορά εργασίας, των προσόντων και των εξουσιών και της προσαρμογής τους στις διαρκώς μεταβαλλόμενες απαιτήσεις του κεφαλαίου. Προσαρμογής, που έχει στόχο την αναδόμηση των εργασιακών σχέσεων, και κυρίως, όπως προαναφέραμε, την ανταπόκριση στη διαρκώς αυξανόμενη απαίτηση για «ευκαμψία», ως προς τον τρόπο που χρησιμοποιείται η εργατική δύναμη¹⁷. Ο μετασχηματισμός αυτός, αναπόφευκτα, εντείνει, ποικιλοτρόπως, τις υφιστάμενες ανισότητες στην εκπαίδευση και ήδη πλήττει τους κατοίκους των αγροτικών περιοχών της περιφέρειας, και τον «τέταρτη κόσμο» των υποβαθμισμένων συνοικιών στις μεγαλουπόλεις.

2. Παρατηρείται μια διαρκώς αυξανόμενη ζήτηση των εκπαιδευτικών υπηρεσιών που προσφέρει ο ιδιωτικός τομέας, η οποία έχει ως αποτέλεσμα τη σταδιακή εξασθένιση του ρόλου της δημόσιας εκπαίδευσης και τη μείωση των δημόσιων δαπανών γι' αυτή, που, αναπόφευκτα, πλήττει τις ασθενέστερες κοινωνικές τάξεις. Έχει επίσης, ως αποτέλεσμα, την προλεταριοποίηση της μάζας των εκπαιδευτικών που επιβαρύνονται με τυποποιημένα καθήκοντα, τα οποία εκφυλίζουν, αλλά και εντατικοποιούν το έργο τους, όπως και την παράλληλη προώθηση του επαγγελματισμού σε μια μικρότερη ομάδα προσοντούχων, που θα διασπάσει τελικά την ενότητα του σώματος των εκπαιδευτικών.

3. Τα τελευταία χρόνια συντελείται μια σημαντική αλλαγή στο δημόσιο διάλογο για την εκπαίδευση. Εκδηλώνεται μία, άνευ προηγουμένου, επίθεση κατά της δημόσιας εκπαίδευσης, ως προς την αποδοτικότητα και την παραγωγικότητά της, με το αιτιολογικό ότι υπάρχει αναντιστοιχία μεταξύ κόστους και αποτελέσματος. Έτσι, προωθείται και γίνεται αποδεκτή η νεοφιλελεύθερη στρατηγική της περαιτέρω ιδιωτικοποίησης, στο όνομα της αναβάθμισης των παρεχόμενων εκπαιδευτικών υπηρεσιών που θα προέλθει από τον ανταγωνισμό των

17. Βλ. P. Bourdieu και J. Coleman (eds), *Social Theory for a Changing Society*, Westview Press, Boulder, 1991.

ιδιωτικών επιχειρήσεων. Παράλληλα, η έννοια της ισότητας στην εκπαίδευση αλλάζει αργά και αδιόρατα σημασία, όπως και η γενικότερη αντίληψη για την εκπαιδευτική και κοινωνική πολιτική που προετοιμάζει την ήδη διαφαινόμενη συντηρητική αναδίπλωση¹⁸.

4. Τέλος, η ελληνική κοινωνία εγκαταλείπει οριστικά την περίοδο της κοινωνικής ρευστότητας και αποκτάει αυστηρότερες δομές, καθώς περιορίζεται το κράτος πρόνοιας και ο αναδιανεμητικός του ρόλος, διευρύνεται το καθεστώς της εξαρτημένης εργασίας, και υποβαθμίζονται, παρά βελτιώνονται, οι όροι ζωής, αυξάνονται τα φαινόμενα των διακρίσεων, της ξενοφοβίας, της φτώχειας, και του κοινωνικού αποκλεισμού¹⁹. Φαινόμενα, που επιδεινώνουν τις ανισότητες, διαμορφώνουν όμως, με τη δυναμική των αλλαγών που προκαλούν, νέες προϋποθέσεις για την εκδήλωση κοινωνικών κινημάτων και μεταρρυθμιστικών τάσεων με διαφορετικούς, σε σύγκριση με το παρελθόν όρους, για τη συγκρότηση μιας νέας πολιτικής. Καλλιεργούν, όσο και αν φαίνεται παράλογο, ελπίδες για την αλλαγή της εκπαίδευσης που, όπως έχει αποδειχθεί, δε συντηρεί μόνο τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και αναπαραγωγής, αλλά μπορεί να προωθήσει μορφές αντίστασης εναντίον της καθεστηκυίας τάξης των πραγμάτων. Γι' αυτό, άλλωστε, το λόγο η εκπαίδευση παραμένει ακόμη και σήμερα, στις καπιταλιστικές κοινωνίες της ελεύθερης αγοράς, ένα από τα πιο προνομιακά πεδία της πολιτικής πάλης²⁰.

18. Για τον επαναπροσδιορισμό της έννοιας της ισότητας, με βάση τη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία βλ. M. W. Apple, «*Redefining equality: Authoritarian populism and the conservative restoration*», *Teachers College Record*, 90 (2), 1988, σσ. 167-184.

19. Η εξάπλωση του ρατσισμού στην Ευρώπη είναι ένα ζήτημα με σοβαρές οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις, η αντιμετώπισή του οποίου συνδέεται και με την εκπαίδευση, βλ. John Clay και Mike Cole «*Euro racism, Citizechip and Democracy: the role of teacher education*», *International Studies of Sociology of Education*, τομ. 2, No 1, 1992, σσ. 75-79.

20. Βλ. Ετιέν Μπαλιμπάρ, Ιμμανουέλ Βαλλερστάιν, *Φυλή Έθνος, Τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα, 1991, σ. 232.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΜΠΕΝΑΤΣΗΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΣΤΟ ΧΩΡΟ - ΑΠΟ ΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΣΤΗΝ ΚΟΝΙΤΣΑ

Αν ρίξουμε μια ματιά έξω από το παράθυρό μας θα καταλάβουμε τι εννοούμε όταν μιλάμε για επέκταση¹. Την αντιλαμβανόμαστε από τη συνέχεια και την πλησμονή της. Είναι γεμάτη από φυσικά και τεχνητά αντικείμενα. Στην έννοια της επέκτασης το ανθρώπινο ον αντιπαραθέτει το εννοιολόγημα *χώρος*. Ο *χώρος* είναι μια κατασκευή, που για να αποκτήσει σημασία επιλέγει μόνο ορισμένες ιδιότητες των «πραγματικών αντικειμένων». Είναι προφανές ότι κάθε κατασκευή είναι μια πώχευση και η ανάδυση του *χώρου* κάνει να εξαφανισθούν τα περισσότερα πλούτη της επέκτασης. Η απώλεια όμως της αφθονίας, ἀντισταθμίζεται από την αύξηση της σημασίας. Ο *χώρος* με το να γίνει *σημαίνων* *χώρος* αποκτάει νόημα.

Σκεφθήκαμε ότι στην εισήγησή μας αυτή θα άξιζε να μελετήσουμε την ευρύτερη περιοχή της Κόνιτσας, ξεκινώντας από το *χώρο* όπως αυτός τουλάχιστον παρουσιάζεται μέσα από τη λογοτεχνία. Ξέρουμε, βέβαια, από την τοπολογική σημειωτική ότι ο *χώρος* είναι μόνο ένα *σημαίνον*. Είναι εκεί για να τον πάρουμε και να σημάνει κάτι διαφορετικό από το *χώρο*, τους ανθρώπους δηλαδή που είναι τα *σημαινόμενα* όλων των ιδιωμάτων. Θα πρέπει ακόμη να διακρίνουμε το μέρος για το οποίο μιλάμε και το μέρος από το οποίο μιλάμε. Αυτό στην περίπτωση της λογοτεχνίας μεταφράζεται ως εξής. Στα κείμενα έχουμε αναφορές του συγγραφέα σε συγκεκριμένους *χώρους*, αλλά και τη δράση των χαρακτήρων που τοποθετείται σ' έναν ορισμένο *χώρο*.

Ο πρώτος ορισμός του τοπολογικού αντικειμένου είναι αρνητικός: για να λάβουμε υπόψη ένα *χώρο* πρέπει να τον αντιπαραθέσουμε σ' έναν αντι-*χώρο*². Παραθέτουμε από τους *Μαυρόλυκους* του Θανάση Πετσάλη-Διομήδη:

1. - Να συναχτεί ο λαός στον κάμπο, έξω στην Πλάκα. Εκεί θα τους μιλήσω.

Ολόγυρα βουίζει ο κόσμος, όλο το χριστιανολόι, ο «ντουνιάς» (...)

Στέκονται οι χριστιανοί ολόγυρα στον Κοσμά και θαυμάζανε. Κι' ήταν

1. Βλ. A. J. Greimas, «Pour une sémiotique topologique», *Sémiotique et sciences sociales*, Paris: Seuil, 1976, σ. 129.

2. A. J. Greimas, «Pour une sémiotique topologique», *ό.π.*, σ. 134.

ένας γέροντας που έσκυψε στο αυτί του διπλανού του και του είπε δείχνοντας τον πάτερ Κοσμά:

— Εγώ παιδί μου, το ξέρω, είν' ο Προφήτ' Ηλίας αυτός. (...)

Ανέβηκε στο σκαμνί - ένα ψηλό σκαμνί ντυμένο με κατηφέ - κι' ακούμπησε τη ράχη του στο σταυρό. (...) Ως άνοιξε τα χέρια απλόφαρδα, ήταν σαν να τον είχανε καρφωμένο στο σταυρό. Ο λαός μαρμαρωμένος άκουγε.

2. Από δω και μπρός δε στάθηκε πια ουδέ στιγμή. Το άλλο πρωί κίνησε κιόλας. Άρτα και Γιάννενα, Δέλβινο και Κόνιτσα, Αργυρόκαστρο και Κορυτσά, Χειμάρρα και Τεπελένι. Κι' ήταν όλο και πιο δύσκολος ο δρόμος.

3. Όταν μιλάει για τους πλούσιους και για τους εβραίους, η γλώσσα του καίει (...) Πήγαν και τον συκοφαντήσανε στο μπέη.

— Ξεσηκώνει τον κόσμο, είπανε.

— Κανένας δε δουλεύει πια στα χωράφια. Βγήκαν όλοι να τον ακούσουν.

Πού θα πάει ετούτο το κακό;

Ο Κουρτ-πασάς, ο πασάς του Μπερατιού (...) σούφρωσε τα φρύδια και συννεφιάστηκε.

4. Μόνος κατάμονος τραβάει ένα έρμο δρομαλάκι μες στο Τεπελένι. Βρήκε τον τρόπο και χώθηκε μες στο χωριό. Τους ξέφυγε, αλλά τώρα πού θα πάει;

5. Κι' εκεί που μιλούσε έτσι ήσυχα κι' ήταν όλος ο λαός μαγεμένος κι' ασάλευτος, χιμάνε αλαλάζοντας από τρεις μεριές οι άνθρωποι του Κουρτ-Πασά (...)

Τράβα μπρος! του λέει ένας και τον σπρώχνει.

(...)

Βγήκαν από τη χώρα, γραμμή το ποτάμι, τον Άψο (...) Στο Μπουγιαλή, δίπλα στο νερό, σταματήσανε (...) Ο πάτερ-Κοσμάς ακούμπησε την κεφαλή του στο γεροπλάτανο. Οι δήμιοι του περάσανε τότε στο λαιμό ένα σκοινί.

Το πρώτο παράθεμα ορίζει ένα θετικό χώρο, το χώρο των χριστιανών. Εκεί ο ήρωας μπορεί να κηρύττει και να πραγματοποιεί το αφηγηματικό του πρόγραμμα. Στη συνέχεια περιγράφεται η πορεία του προς τον αντι-χώρο που αποτελεί προέκταση του πρώτου. Εκεί κυριαρχεί ο πασάς του Μπερατιού, ένας αλλόθρησκος δηλαδή. Στα επόμενα παραθέματα, σε επίπεδο επιφάνειας, περιγράφεται η δράση και το μαρτύριο του Κοσμά του Αιτωλού σ' αυτό το χώρο. Σε επίπεδο βάθους όμως προβάλλει μια αντίθεση ανάμεσα στους απλούς ανθρώπους και τους κατακτητές. Οι πρώτοι ανήκουν στους οπαδούς του αγίου. Τον ακούνε και τον σέβονται. Ακόμη και η μάνα του Αλή Πασά, η Χάμκω, θα του προσφέρει χείρα βοήθειας. Η άρχουσα τάξη όμως βλέπει στο πρόσωπό του τον άνθρωπο που έρχεται να την αμφισβητήσει. Ο άγιος Κοσμάς είναι ο επαναστάτης που θα συντρίψει τα προνόμια των ισχυρών και θα επιβάλλει μια νέα κατάσταση πραγμάτων όπου οι άνθρωποι θα έχουν το δικαίωμα να διαθέτουν ελεύθερα τον εαυτό τους. Δε θα είναι οι σκλάβοι που θα δουλεύουν στα χωράφια, αλ-

λά οι μορφωμένοι που μέσα από τη γνώση θα σημασιοδοτήσουν διαφορετικά τον κόσμο. Αυτή τη νέα κατάσταση, στην οποία το φόβο και την υπακοή θα αντικαταστήσει η γνώση, δεν τη θέλουν οι κρατούντες γι' αυτό και σκοτώνουν τον ήρωα. Σε πραγματικό επίπεδο οι κατακτητές έσβησαν τη φωνή ενός αγωνιστή, στο μυθικό όμως επίπεδο ο πάτερ - Κοσμάς δικαιώθηκε και καθιερώθηκε ως άγιος της ορθοδοξίας.

Ο συγκρουσιακός όμως χαρακτήρας του αντι-χώρου θα εμφανιστεί και σε μεταγενέστερα χρόνια. Σημειώνει σχετικά ο Γιάννης Μπεράτης στο *Πλατύ ποτάμι*:

Όταν οι Ιταλοί στην αρχή του πολέμου είχαν προχωρήσει μες στην Ελλάδα, εδώ, στο Λεσκοβίκι, έκαναν ό,τι ήθελαν οι Τουρκαλβανοί.

— Εμείς, έλεγε, είχαμε πάρει τις γυναίκες μας και τα παιδιά μας κ' είχαμε τραβήξει στα βουνά. Μα οι κερατάδες δε μας είχαν αφήσει ούτε ένα ντουφέκι. Μας τα 'χαν πάρει όλα. Και πάντοτε ήταν έτσι. Όταν δεν είχες να πληρώσεις το φόρο σου - και κάθε μέρα ήταν καινούργιοι φόροι που τους έβαζε όποιος ήθελε - ο χωροφύλακας έμπαινε στο σπίτι σου και σ' άρπαζε ό,τι ήθελε (...) Α! πώς περιμέναμε πάντοτε την ημέρα που θα 'ρχόσαστε.

»Είχαμε λοιπόν φύγει στα βουνά όλοι μας, εγώ, η μάνα μου, η γυναίκα μου και τα δυο μου μικρότερα αδέρφια (...) Ζήσαμε εκεί, πάνω από εικοσιπέντε μέρες, μες στις σπηλιές, μην έχοντας σχεδόν τίποτα να φάμε. Απ' το χωριό μαθαίναμε πως οι Τουρκαλβανοί οργιάζουν, πως μας παίρνουν ό,τι είχαμε και δεν είχαμε, πως έπιασαν ομήρους όσους χριστιανούς δεν πρόφτασαν να φύγουν, και τους έχουν στα σίδερα.

Περιγράφονται στο απόσπασμα αυτό τα βάσανα των Ελλήνων που κατοικούν στο Λεσκοβίκι, όταν οι Ιταλοί εισέβαλαν στην Ελλάδα το 1940. Διακρίνουμε σαφώς εδώ το θυμό του ομιλητή. Του αρπάζουν τα όπλα και δεν του επιτρέπουν να είναι πολεμιστής. Χαρακτηριστικό είναι το σύνταγμα «Και πάντοτε ήταν έτσι». Πάντα δηλαδή οι Έλληνες κάτοικοι του αντι-χώρου έπεφταν θύματα της αρπαχτικής διάθεσης των ντόπιων. Τα όργανα της εξουσίας είναι η ορατή πλευρά αυτή τη φορά της εκμετάλλευσης και των διώξεων. Έχουμε, λοιπόν, ένα μετασχηματισμό εκείνων που υποτίθεται ότι είναι οι υπερασπιστές του νόμου και της τάξης σε καταπατητές κάθε έννοιας νομιμότητας. Δεν επικρατεί η τάξη σ' αυτό το χώρο, αλλά το χάος. Το βιος σου και το δικαίωμα να ζεις αμφισβητούνται σε κάθε εποχή. Σημασιοδοτείται με τον τρόπο αυτό μια διαχρονική κατάσταση διώξεων και πιέσεων, που επιτείνεται από την αδυναμία των χριστιανών να προστατεύσουν την τιμή και την περιουσία τους. Εδώ διαγράφονται καθαρά τα θύματα.

Μα αυτό που ως τώρα θεωρήσαμε ως αντι-χώρο και τον σημασιοδοτήσαμε αρνητικά, σε μια δεδομένη ιστορική στιγμή γίνεται χώρος με την έλευση του ελληνικού στρατού. Και τότε τα πράγματα αλλάζουν. Γράφει και πάλι ο Μπεράτης:

Τους έβλεπα, δίχως να μιλούν, να φροντίζουν για τη δικιά τους εγκατάσταση τώρα πια στο άλλο δωμάτιο, αφού μας παραχώρησαν ετούτο, το καλύτερο φαίνεται. (...)

Λεσκοβίκι, μικρή πολιτειούλα που δε σ' είχα δει ακόμα. Εσύ αναγνώρισες τους αγώνες μιας ολόκληρης φυλής. Πόνεσες και χάρηκες μαζί μας. Κ' είμαι χαρούμενος, γιατί ξέρω πως η φιλοξενία σου κ' η τόσο στοργική ατμόσφαιρα που με τύλιξες δεν αποτείνονται σε μένα σαν άτομο, αλλά ότι θα βρουν τα ίδια και όσοι έρχονται πίσω μου, κάθε δικός μας, κάθε Έλληνας.

Από την προσωπική περίπτωση του αφηγητή-Μπεράτη μπορούμε να αναχθούμε στο μεγάλο προτέρημα των κατοίκων της περιοχής. Είναι φιλόξενοι και ακολουθώντας την πανάρχαια συνήθεια προσφέρουν στον ξένο ό,τι καλύτερο διαθέτουν. Σηματοδοτείται με τον τρόπο αυτό η ευγένεια και η καταδεκτικότητα των δρώντων προσώπων. Η φιλοξενία είναι αυτή που ρίχνει γέφυρες και ενώνει τους ανθρώπους. Είναι αυτή που δεν κάνει διακρίσεις και προσφέρεται προς κάθε κατεύθυνση χωρίς καμιά σκοπιμότητα. Η φιλοξενία λοιπόν και η συμμετοχή στη χαρά και τη λύπη των αγωνιστών του '40 είναι εκείνα τα στοιχεία που διαφοροποιούν το ελληνικό από το ξένο στο Λεσκοβίκι³.

Μέχρι τώρα μιλήσαμε για τον αντι-χώρο. Μπορούμε όμως να δούμε και μια άλλη διάσταση του χώρου. Πρόκειται για τις έννοιες περιβάλλον vs περιβαλλόμενο⁴. Στην έννοια περιβάλλον μπορούμε να εντάξουμε τους χώρους που βρίσκονται γύρω από την Κόνιτσα. Η ίδια η πόλη αποτελεί το περιβαλλόμενο. Στην πρώτη περίπτωση ανήκει ο Αώος ποταμός που περνάει δίπλα της και φτάνει μέχρι την Αλβανία.

1. Περνούσαμε δίπλα από ένα θολό πλατύ και ορμητικό ποταμό. Όλος ο δρόμος τότε τον έβρισκε, τότε τον ξανάχανε, για να τον βρει σε λίγο ξανά. «Ο Αώος», μας πληροφόρησε ο σωφέρ. «Εδώ τον λεν Βοϊούσα».

2. Η ίδια κοιλάδα απλωνότανε, κι ο Αώος, ασημόσταχτος, φειδογύριζε κι εκεί ώσπου χανόταν ανάμεσα στα απότομα βουνά που υψώνονταν σα φραγμός και κλείνανε πάλι σχεδόν ερμητικά το τοπίο. Στο δρόμο, ανάμεσα σε κάτι πλατύφυλλα χρυσά χόρτα, στις ρίζες των βράχων, είδα που και που μερικούς υγρούς ακόμη μενεξέδες, και στάθηκα να τους κοιτάζω. Ήταν περίεργη αυτή η ειδυλλιακή, η σχεδόν ρομαντική τούτη νότα μέσα σ' όλο το περιβάλλον του Πολέμου, τόσο που δεν την περιμένες και σε ξάφνιαζε. Κι ο μουσάτος υπολοχαγός, που δεν τους είχε συναντήσει ως τώρα, ευχαριστήθηκε πολύ όταν

3. Για το πέρασμα του Μπεράτη από το Λεσκοβίκι βλ. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, *Γιάννης Μπεράτης. Σχεδιάσμα εργο-βιογραφίας. Το πλατύ ποτάμι*, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν, 1994, σ. 57.

4. Βλ. A. J. Greimas, *Maupassant. La sémiotique du texte: exercices pratiques*, Paris: Seuil, 1976, σ. 21.

του τους έδειξα, κι άρχισε να τους μαζεύει με μια παιδική χαρά κι ένα παιδιάστικο γέλιο, για να κάνει ένα μικρό μπουκετάκι. Τον βοηθούσα κι εγώ καθώς αργά-αργά ανηφορίζαμε.

Τα παραθέματα αυτά από το *Πλατύ ποτάμι* σημασιοδοτούν τη φυσική ομορφιά, που έρχεται σε αντίθεση με την αγριότητα του πολέμου. Η ομορφιά του περιβάλλοντος χώρου έχει όμως και θετικές συνέπειες. Κάνει τον άνθρωπο να ξεχάσει τις έγνοιες του. Του προσφέρει μια αίσθηση αθωότητας και τον κάνει να δει τον κόσμο με τα μάτια ενός παιδιού. Αυτή η μετασχηματιστική ενέργεια του περιβάλλοντος είναι από τις λίγες χαρές που έχει κανείς σ' αυτό το απέραντο πεδίο μάχης. Το ποτάμι όμως δε σημασιοδοτεί μόνο τη φυσική ομορφιά που αλλάζει τον άνθρωπο, αλλά και τη θυσία:

«*Να η Πέτρανη*», είπε ο σωφέρ κι έδειξε με το χέρι του. Σε λίγο άρχιζες να ξεχωρίζεις σχήματα σπιτιών, και κάπου πιο πέρα μια γέφυρα και μια μυρμηγκιά από στρατιώτες που δούλευαν. Ήταν μια μεγάλη ξύλινη γέφυρα, ατέλειωτη ακόμα, στολισμένη με κλωνάρια δάφνης, σκοίνου και μυρτιάς. Την έλεγαν «*Η Γέφυρα της Νίκης*», γι' αυτό είχε κι αυτές τις τιμές. Είχαν χρειαστεί μεγάλοι κόποι για την κατασκευή της, και θα βοηθούσε εξαιρετικά τις εφοδιοπομπές μας. Όπως έμαθα μετά, για να γίνει κόστισε πολλά θύματα. Ο ορμητικός ποταμός παράσυρε πλήθος στρατιώτες του Μηχανικού και αξιωματικούς τους που δούλευαν εκεί.

Μια βασική αντίθεση κρύβεται στο κείμενο αυτό. Έχουμε από τη μια μεριά τη «*Γέφυρα της Νίκης*» και από την άλλη το ποτάμι που «*παράσυρε πλήθος στρατιώτες του Μηχανικού και αξιωματικούς τους*». Δηλώνεται με τον τρόπο αυτό η παλιά αντίληψη πως τα μεγάλα έργα δε γίνονται χωρίς τη θυσία των ανθρώπων. Η γέφυρα με τη διπλή της σημασιοδότηση του βοηθού και του αντίμαχου έρχεται να υπογραμμίσει πως το έπος του '40 δεν ήταν μια παρέλαση, αλλά στηρίχτηκε στη θυσία των αγωνιστών. Ας θυμηθούμε τον *Απρίλη* του Άγγελου Τερζάκη:

-*Τους κερατάδες ! Νομίζουν πως γλεντάμε...*

-*Τι περιμένεις...*

Αυτοί, βλέπεις, έχουν καθαρότερη κρίση, πιο άμεση επαφή με την αλήθεια. Καταλαβαίνουν πως το όργιο που γίνεται κει - κάτω σε βάρος του εχθρού, δεν προσβάλλει τον εχθρό. Εμάς προσβάλλει. Ο συλλογισμός είναι απλός, τετραγωνος: «Αν ο Ιταλός είναι τόσο χαζός που τον λέτε, τότε γιατί κοκορευόσαστε, μωρέ, για ηρωισμούς;»

Στο απόσπασμα αυτό αντιπαρατίθενται δυο οπτικές γωνίες. Όσοι βρίσκονται μακριά από τον τόπο της μάχης δεν μπορούν να συνειδητοποιήσουν ότι εκεί συγκρούστηκαν δυο δυνάμεις, οι εισβολείς και οι υπερασπιστές. Απ' αυτόν τον αγώνα νικητής θα βγει ο καλύτερος. Η υποτίμηση του εχθρού μειώνει τη σημα-

σία της προσφοράς. Η καταξίωση του ήρωα γίνεται με δυο τρόπους, την αναγνώριση της ηρωικής του ιδιότητας και την τιμωρία του «κακού», που στην περίπτωση μας είναι ο εισβολέας.

Δεν είναι όμως ο περιβάλλον χώρος μόνο τόπος θυσιών και ηρωισμών. Συνδέεται με τις περιπέτειες του Έθνους. Ο Τερζάκης στο ίδιο έργο θα περιγράψει τη συνθηκολόγηση του Ελληνικού στρατού, που πολέμησε στην Αλβανία. Δε θα επιμείνουμε στη θλιβερή περιγραφή της οπισθοχώρησης του στρατού μέσω Κακαβιάς, Ζαραβίνας, και Βελλάς. Θα πούμε μόνο πως σ' ένα μακρινό χώρο στην Πεδινή Ιωαννίνων συνέβη το εξής γεγονός. Παραπέμπουμε στο κείμενο:

Κοντά το μεσημέρι, την ώρα που παραδίνονταν στους Γερμανούς τα πυροβόλα, αυτοχτόνησαν ο ταγματάρχης Βερσής και δυο λοχίες. Είχανε κρατήσει τον όρκο πως ο πυροβολητής πεθαίνει πάνω στο πυροβόλο του αλλά δεν το εγκαταλείπει.

Η πράξη αυτή σημασιοδοτεί μέσα στο γενικό κλίμα κατάρρευσης και διάλυσης την ύπαρξη του φιλότιμου, κάποιων παλικαριών που δεν ανέχονται τις όποιες σκοπιμότητες και αυτοκτονούν.

Οι εθνικές περιπέτειες όμως δεν έχουν σχέση μόνο με τον περιβάλλοντα χώρο, αλλά και με την ίδια την Κόνιτσα. Χαρακτηριστική είναι από την άποψη αυτή η νουβέλα του Γιάννη Λυμπερόπουλου, *Η Γούρνα που Κόχλαζε* (Ιούλιος 1944). Θα αναφέρουμε δυο παραδείγματα:

1. Κάποιο πρωί, Ιταλοί λαμπορατόροι, (που οι Κονιτσιώτες βλέποντάς τους να μην κάνουν τίποτα, να σεριανούν στις γειτονιές παριστάνοντας το γαμπρό τους έλεγαν λιμοκοντόροι) και Γερμανοί ένοπλοι, κατέβαιναν από την Κόνιτσα, τζαντέ-τζαντέ (που σημαίνει σιγά-σιγά απ' το δημόσιο δρόμο) σαν να βγήκαν τσάρκα. Τραγουδώντας. Σφυρίζοντας και παίζοντας, πάνω σε κάτι μακριά κάρα, που τάσερναν βόδια και μουλάρια. Τέτοιες «παραστάσεις» ήταν για τους Κονιτσιώτες, κείνο τον καιρό ένα είδος πασσατέμπος.

2. - Βρήκαν το πτώμα (...)

— Ναι ... το πτώμα της ... επανάλαβε σε λίγο, προσπαθώντας να συγκρατηθεί ... Και έπειτα πρόστεσε ... Λίγο πιο πέρα από τη Γύφτισσα. Μέσα σ' ένα λάκκο, δεξιά. Χαμηλά ανάμεσα στα πεύκα (...) πριν τη σκοτώσουν την εβίασαν, κατά τρόπο βάρβαρο. Κτηνώδικα. Είχε αιμορραγίες κι απόβαλλε.

Μια απλή ανάγνωση των δυο αποσπασμάτων φανερώνει τη διαφορά τους. Στην πρώτη περίπτωση έχουμε την αντίθεση *κατακτητές vs κατακτημένοι*. Θα νόμιζε κανείς ότι οι δεύτεροι θα αντιμετώπιζαν με φόβο τους πρώτους. Το σύνταγμα όμως «*τους έλεγαν λιμοκοντόροι*», σημασιοδοτεί το μετασχηματισμό των κατακτητών. Αυτοί που έπρεπε με κάθε τρόπο να επιβάλλουν την εξουσία τους μετατρέπονται από πολεμιστές σε ανόητους ερασιτές. Η αλλαγή του ρόλου είναι

που προκαλεί τις ειρωνείες των γηγενών. Λείπει από τους Ιταλούς η θέληση, η δύναμη και η γνώση. Δεν έχουν συνείδηση της αποστολής τους, γι' αυτό θα μείνουν για πάντα παθητικά υποκείμενα κατάστασης και δε θα αναλάβουν τον επίσημο τίτλο του υποκειμένου δράσης, που μετασχηματίζει τον κόσμο⁵. Τούτοι οι κατακτητές δεν κάνουν τίποτε γι' αυτό και οι Κονιτσιώτες τους χλευάζουν και τους ειρωνεύονται. Είναι κι αυτός ένας τρόπος αντίστασης, μιας αντίστασης που γίνεται με το σχόλιο και το πείραγμα. Έχουν περάσει τόσα τα δρώντα πρόσωπα που η παρουσία και οι παράτες των εχθρών δεν έχουν καμιά ιδιαίτερη σημασία γι' αυτούς, είναι απλώς ένας «πασσατέμπος». Αλλά τα πράγματα δεν είναι πάντοτε τόσο ευνοϊκά. Η δολοφονία μιας γυναίκας με τόσο σκληρό και απάνθρωπο τρόπο συνδηλώνει πως υπάρχουν παράλληλα και βάρβαροι κατακτητές. Όχι μόνο δε σέβονται την ανθρώπινη ζωή, αλλά συμπεριφέρονται με βάνουσο τρόπο σε μια γυναίκα. Παρόλα αυτά όμως ο αγώνας για τη λευτεριά δε σταματά. Μπορεί να φεύγουν οι αγωνιστές, αλλά η τελευταία φράση του έργου συνδηλώνει τη συνέχεια του αγώνα: «*Η Αντίσταση δεν τελειώνει εδώ ...*».

Το παζάρι της Κόνιτσας αποτελεί το θέμα ενός από τα αφηγήματα του Βασιλή Νιτσιάκου στο *Ω λέλε* (1993). Σε επίπεδο επιφάνειας έχουμε την περιγραφή του παζαριού και των χαρακτήρων που του έδιναν ένα ξεχωριστό χρώμα. Σε επίπεδο βάθους όμως πρέπει να διακρίνουμε τον ήρωα-αφηγητή που αναλαμβάνει ταυτόχρονα τους ρόλους του αυτόπτη μάρτυρα, του παρατηρητή και του ερμηνευτή. Ο αφηγητής εστιάζει την προσοχή του στο παζάρι. Το γνωρίζει καλά. Σε κάποια φάση ήταν κι αυτός εκεί. «*Κρυβόταν για λίγο. Στη ζεστασιά της φλοκάτης*». Θα περιγράψει τις μορφές που σχετίζονται με το χώρο σε μια διαχρονική πορεία: «*φοροεισπράκτορες*», «*αγορονόμοι*», «*χωροφύλακες*». Κυρίαρχο στοιχείο του χώρου είναι οι βλάχες. «*Τις αγαπούσαν τις Βλάχες με τις βελέντζες. Τις κυρίες με τις φλοκάτες*». Όπως τις έλεγε πιο μοντέρνα ο απέναντι έμπορος. *Τις αγαπούσαν*». Πρόκειται για μια αγάπη που ενέχει το στοιχείο της οικειότητας, αλλά και της επαγγελματικής αντιζηλίας. Χαρακτηριστική είναι και η ακόλουθη διαπίστωση:

Αυτοί οι άνθρωποι του παζαριού έχουν μια άλλη διάσταση. Αιώνες τώρα. Μιαν ιερότητα. Αυτές οι μαυρομάντηλες γερασμένες μορφές. Στέκουν σαν στοιχειά. Αιώνες τώρα. Στο ίδιο ακριβώς σημείο (...) Σαν τα καλά στοιχειά του τόπου τους. Θα ήταν εκεί. Και στα χρόνια που έρχονταν.

Ο ήρωας-αφηγητής δεν είναι μόνο εξοικειωμένος με το χώρο. Αισθάνεται ότι ο χώρος με τις ιστορίες που λέγονται σ' αυτόν του δημιουργεί ένα αίσθημα

5. Για τη λειτουργία του υποκειμένου δράσης βλ. A. J. Greimas - J. Courtés, *Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*, Paris: Seuil, 1979, σ. 370 και Απόστολος Μπενάτσης, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης. Πάθη - Δράση - Κώδικες*, Αθήνα: Επικαιρότητα, 1995, σσ. 53-54.

ασφάλειας και πληρότητας. Ως ερμηνευτής όμως θα δώσει στις κυρίαρχες μορφές μια διάσταση αρχετυπική. Ταυτίζονται με την παράδοση και συνδηλώνουν με την παρουσία τους την αναγκαιότητα συνέχειάς της στην ιστορική διαδρομή της πόλης.

Τους είχε όλους στο χέρι. Έπαιζε μαζί τους. Τους έβλεπε. Του ήταν οικείοι. Και τόσο ξένοι (...) Όσπου να τους χάσει. Μαζί με τη νύχτα.

Έχουμε εδώ το μετασχηματισμό της πραγματικότητας, την επενέργεια της τέχνης, αλλά και το πρώτο ρήγμα σ' αυτή την παρουσία. Ο χώρος αλλάζει. Μα τα παλιά σχήματα σημαίνουν και εν τη απουσία τους.

Στη συλλογική μνήμη μας παραπέμπει το αφήγημα «Δικαιοσύνη» από το *Χειριστή ανελκυστήρος* (1993) του Χριστόφορου Μηλιώνη.

«Κάθισε, παπά μου» του λέω. «Κάθισε να πιεις κι εσύ ένα ούζο και να μου κάνεις παρέα»

(...)

«Από που είσαι» μου λέει.

«Από την Ήπειρο» του λέω.

«Από ποιο μέρος;»

«Δε θα το ξέρεις» του λέω. «Κοντά στην Κακαβιά, αν έχεις ακούσει, στ' αλβανικά σύνορα».

Πρόσεξα που έμεινε για λίγο σκεφτικός.

«Πως δε το ξέρω;» μου λέει. «Ήμουν φαντάρος εκεί, το '40, στο φυλάκιο. Εμείς ανατινάξαμε τη γέφυρα, όταν κηρύχτηκε ο πόλεμος. Εγώ με άλλους δυο».

Πραγματικά ζαλίστηκα καθώς ένωσα ξάφνου ένα δυνατό χέρι να μ' αρπάζει και να με πετάει σαράντα τόσα χρόνια πίσω. Βρέθηκα ανακαθισμένος στο κρεβάτι μου, τρομαγμένος από τη δυνατή έκρηξη που ταρακούνησε το πατρικό μου σπίτι και με ξύπνησε μες στα χαράματα, μόλις που άρχιζε να φωτίζει. (...) Τότε ήρθανε τρεις στρατιώτες που οπισθοχωρούσαν από τα σύνορα. (...)

«Καλά τα θυμάσαι» είπε ο παπάς και σώπασε.

Δυο είναι τα δρώντα πρόσωπα που εμφανίζονται στο παράθεμα αυτό, ο παπάς που μαζί με δυο άλλους ανατίναξε τη γέφυρα και ο μάρτυρας των γεγονότων. Τα χρόνια έχουν περάσει. Η ζωή τους έχει αλλάξει, αλλά η ανάμνηση των γεγονότων παραμένει ζωντανή. Εκείνο το «Καλά τα θυμάσαι» δηλώνει πως η μνήμη παραμένει ζωντανή στους ανθρώπους που έζησαν σ' αυτό το χώρο. Αποτελεί ακόμη και μια δικαίωση όσων αγωνίστηκαν γι' αυτόν τον τόπο. Χρόνια μετά τα γεγονότα έρχεται ο μάρτυρας να επιβεβαιώσει τον ηρωισμό των δρώντων προσώπων. Πρόκειται για μια δικαίωση στο ηθικό επίπεδο. Η μνήμη μένει ζω-

ντανή και αυτή είναι που ενώνει τους ανθρώπους. Μπορεί οι νεότεροι να ξεχνούν, μπορεί όλα αυτά να «έγιναν εμβατήρια για τα ραδιόφωνα, και πατριωτικές εκπομπές στην τηλεόραση, κάθε 28 Οκτωβρίου», οι πρωταγωνιστές όμως αντιστέκονται στη λήθη του χρόνου.

Η Κόνιτσα και η γύρω περιοχή πέρασαν στη λογοτεχνία μας όπως έδειξε η μελέτη κειμένων της τελευταίας πενήτηκονταετίας. Την ενότητα αυτή τη συναντούμε σε κείμενα συγγραφέων όπως ο Πετσάλης-Διομήδης, ο Μπεράτης, ο Τερζάκης, ο Μηλιώνης, ο Λυμπερόπουλος και ο Νιτσιάκος. Το γεγονός δεν είναι ούτε τυχαίο ούτε συμπτωματικό. Η περιοχή και τα γεγονότα που συνέβησαν εκεί ενέπνευσαν αρκετούς πεζογράφους. Ποιο όμως είναι εκείνο το στοιχείο που εντάσσει όλα αυτά τα κείμενα σε ένα ενιαίο σύστημα; Είναι ο *χώρος*. Ξεκινήσαμε από την *επέκταση* για να φτάσουμε σ' αυτόν. Τώρα μπορούμε να τον δούμε σε όλες του τις διαστάσεις και να αποκαλύψουμε το βαθύτερο νόημά του. Έχουμε πρώτα μίαν αντίθεση ανάμεσα στο *χώρο* και τον *αντι-χώρο*. Ο πρώτος παραπέμπει στη φυσική ομορφιά, αλλά και στη δράση των ηρώων, η οποία έχει σχέση με την υπεράσπιση της ελευθερίας. Ο δεύτερος έχει σχέση με τις δοκιμασίες του ελληνισμού. Υπάρχει όμως και μια δεύτερη αντίθεση ανάμεσα στο *εδώ* και το *αλλού*. Στην περιοχή αυτή μένει ζωντανή η μνήμη. Οι πρωταγωνιστές θυμούνται τα ηρωικά χρόνια που πέρασαν. Αυτό όμως δε συμβαίνει σε άλλους χώρους της πατρίδας μας όπου αρκούνται σε περιστασιακές εκδηλώσεις. Ο *χώρος*, επομένως, είναι μια «γλώσσα» με τη βοήθεια της οποίας μιλάμε για τους ανθρώπους και τις αξίες τους. Αποτελεί ταυτόχρονα πηγή έμπνευσης. Μέσα, λοιπόν, από το *χώρο* των λογοτεχνικών κειμένων που μελετήσαμε αναδύεται η Κόνιτσα. Είναι η Κόνιτσα της φυσικής ομορφιάς, του πολέμου, του ηρωισμού και της αντίστασης, αλλά και η Κόνιτσα των προσωπικών βιωμάτων. Τελικά ο *χώρος* και τα δρώντα πρόσωπα είναι αυτά που μας παραπέμπουν στις μεγάλες κατηγορίες της ομορφιάς και της δράσης.

Ακούστε τον ήχο των φωνηέντων:

Καθόμουνα, σεργιάνισα, κοίταζα γύρω μου το τοπίο, άκουγα και πρόσεχα τη βοή του ποταμού. Ωραία ονόματα όμως και τα δυο: Αώος, Βοϊούσα. Και τα δυο σου δίνανε τη βοή του.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΓΚΟΤΟΒΟΣ

ΑΠΟ ΤΗ «ΓΥΝΑΙΚΑ ΑΠΟ ΤΗ ΦΟΥΡΚΑ»
ΣΤΗΝ «ΑΡΚΟΥΔΑ ΤΟΥ ΠΙΝΔΟΥ»:
ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΜΦΥΛΙΟ ΣΤΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ.

(ΜΙΑ ΤΟΜΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΟΝΙΤΣΙΩΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ
ΜΕ ΤΟ «ΝΥΣΤΕΡΙ» ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗ ΧΑΤΖΗ).

Η Κόνιτσα και η ευρύτερη περιφέρειά της με την άγρια φύση και την αρρενωπή βουνίσια ομορφιά της, με τους ακρίτες κατοίκους της και την οικονομική προκοπή τους ανά τους αιώνες, καταλαμβάνει το Βόρειο τμήμα του Ν. Ιωαννίνων και διοικητικά αποτελεί επαρχία με όριά της την Αλβανία βορειοδυτικά, ανατολικά τη Μακεδονία και νοτιοδυτικά τον ποταμό Αώο, που τη χωρίζει από τις επαρχίες Δωδώνης και Πωγωνίου.

Από τις αραιότερα κατοικημένες περιοχές της Ελλάδας σήμερα, η περιοχή παρουσιάζει χαμηλούς οικονομικούς και αναπτυξιακούς δείκτες, γιατί, εκτός από την κοιλάδα του Αώου, στη μεγαλύτερη έκτασή της καλύπτεται από ορεινούς όγκους, ανάμεσα στους οποίους ξεχωρίζουν ο Γράμμος, η Βόρεια Πίνδος, η Τύμφη και το Δούσκο, ενώ στο εσωτερικό και προς τη νοτιοανατολική περιοχή της υψώνεται περήφανος ο δασοσκέπαστος Σμόλικας.

Στο διάβα των αιώνων η περιοχή είχε κοινή ιστορική μοίρα με την υπόλοιπη Ήπειρο και τη Δυτ. Μακεδονία. Συγκεκριμένα η Κόνιτσα, έδρα της ομώνυμης επαρχίας, απελευθερώθηκε από τον Τουρκικό ζυγό στις 23 Φλεβάρη 1913, δυο μέρες μετά τα Ιωάννινα, ενώ για ένα διάστημα, Μάης-Σεπτέμβρης 1917, γνώρισε την ιταλική κατοχή. Το 1940-41 δοκιμάστηκε σκληρά και πυρπολήθηκε μεγάλο μέρος της από τους Ιταλούς κατά την αποχώρησή τους από την περιοχή.

Εκείνο όμως που σημάδεψε τη νεότερη ιστορία της και την έκανε πανελλήνια και παγκόσμια, ίσως, γνωστή, πριν την καταστήσει προπύργιο του αγώνα του για το Βορειοηπειρωτικό ο μακαριστός μητροπολίτης της Σεβαστιανός, ήταν η μάχη της Κόνιτσας, κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου ή του Συμμοριτοπολέμου, όπως διαφορετικά έχει αποκληθεί, η οποία κράτησε από τα Χριστούγεννα μέχρι τις 31.12.1947.

Επί μια εβδομάδα αποκρούστηκαν οι σφοδρές επιθέσεις των Ελασιτών και οδηγήθηκε στην αποτυχία μια από τις σημαντικότερες επιχειρήσεις του Εμφυλίου προδιαγράφοντας την όλη πορεία και την έκβαση του πολέμου που τότε φούντωνε και ο οποίος θα ταλάνιζε τη χώρα μέχρι τις 29 Αυγούστου του 1949.

Για τη σθεναρή αντίσταση και τον ηρωισμό των κατοίκων της ο τότε βασιλεύς Παύλος απένειμε στην πόλη τον Αργυρό Σταυρό του Σωτήρος.

Στα χρόνια που ακολούθησαν, κατά τις δεκαετίες του '50 και του '60, η περιοχή, όπως και η υπόλοιπη Ήπειρος, γνώρισε καταλυτική πληθυσμιακή συρρίκνωση από τη μετακίνηση των κατοίκων της περιφέρειας, εξ αιτίας της αστυφιλίας, αρχικά, και, αργότερα, εξ αιτίας της μετανάστευσης προς το εξωτερικό.

Όπως και άλλες περιοχές γνώρισε μια οριζόντια κινητικότητα του πληθυσμού που άλλαξε τη φυσιογνωμία της ευρύτερης περιοχής αλλά και τη νοοτροπία των κατοίκων, τόσο εκείνων που έφυγαν, όσο και εκείνων που έμειναν στην περιοχή.

Στα δυο αυτά γεγονότα του εμφυλίου και της μετανάστευσης επικεντρώνεται η εισήγησή μου, που δεν έχει απαιτήσεις ιστορικής έρευνας, αλλά στοχεύει να παρουσιάσει απλά ατομικές περιπτώσεις, προσωπικά δράματα, όπως τα κατέγραψε ένας ξεχωριστός λογοτέχνης, που οι πρόγονοί του καταγόταν από την περιοχή της Κόνιτσας. Πρόκειται για τον Δημήτρη Χατζή ο οποίος ακολουθώντας τη μοίρα της γενιάς του βίωσε διαδοχικά μέσα από το χώρο της μαχόμενης αριστεράς τους αγώνες της, τον εμφύλιο και τον ξερριζωμό που ακολούθησε και συνδέθηκε άρρηκτα με την περιοχή και στο λογοτεχνικό πεδίο, όπως φαίνεται από το έργο του.

Ο Δ.Χατζής, Γιάννινα 1913-Αθήνα 1981, γιος του δημοσιογράφου και ποιητή Γ. Χατζή Πελερέν, εκδόστη της εφημερίδας «Ήπειρος», νεαρός διέκοψε τις νομικές σπουδές του για να συνεχίσει το δημοσιογραφικό έργο του πατέρα του¹.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 30 εντάχθηκε στο Κ.Κ.Ε. το οποίο υπηρέτησε και θεωρητικά, ως διανοούμενος, και έμπρακτα με τη συμμετοχή του στον Εμφύλιο, κατά τη διάρκεια του οποίου έχασε τον αδερφό του Άγγελο, ο οποίος καταδικάστηκε «τρεις εις θάνατον»² στη γνωστή ως δίκη της Πρίντζου, τον Ιούλιο του 1948, και εκτελέστηκε στο Σταυράκι Ιωαννίνων, στις 9 Αυγούστου 1948³.

Μετά το τέλος του Εμφυλίου ο Τάκης, όπως τον αποκαλούσαν οι φίλοι και οι σύντροφοί του, αναγκάστηκε να εκπατριστεί για να αποφύγει τις συνέπειες της αγωνιστικής του δραστηριότητας και να ζήσει ως πολιτικός φυγάς στις ανατολικές κυρίως χώρες (Ουγγαρία-Ανατολική Γερμανία και κατά διαστήματα στη Γαλλία και την Ελβετία), από όπου επέστρεψε μετά τη Μεταπολίτευση του 1974.

1. βλ. *Η μεταπολεμική μας πεζογραφία*, από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67, εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1988, τ. Η', σ. 172-173.

2. Δ.Χατζή, *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, (Η διαθήκη του καθηγητή) εκδόσεις, Αθήνα σ. 191.

3. Σπ.Εργολάβος, *Η δίκη της Πρίντζου και οι εκτελεσμένοι των Ιωαννίνων*, εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1988 σ.198.

Χτυπημένος από την επάρατη νόσο πέθανε στο Λονδίνο, όπου νοσηλευόταν, στις 20 Ιουλίου του 1981⁴.

Καταξιωμένος διηγηματογράφος ο Χατζής, έχει γίνει ευρύτερα γνωστός ως ο συγγραφέας του έργου «Το τέλος της μικρής μας πόλης». Σύμφωνα με τον ιστορικό της λογοτεχνίας μας Λίνο Πολίτη,

«Ο Χατζής έχει γνήσια αφηγηματική φλέβα και συνδέεται με την καλύτερη παράδοση του ηθογραφικού διηγήματος χωρίς καμιά ρομαντική διάθεση λαογραφική. Αντίθετα το έργο του αποτελεί ρεαλιστική καταγραφή και οδυνηρή μαρτυρία της εποχής του»⁵.

Διαβάζοντας Χατζή πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι:

1. Το έργο του και οι ιστορίες του στηρίζονται κατά κανόνα στα βιώματά του και είναι ανάπλασή τους με τη βοήθεια της φαντασίας.

2. Η πρόθεση που τον κινεί στα αφηγήματά του είναι να καταγράψει την εποχή του και να δείξει την κοινωνική ανάπτυξη και την αλλαγή της νοοτροπίας των ανθρώπων.

και 3. Αρέσκεται σε θέματα που συνδέονται με την εντοπιότητα και θεωρεί το λογοτέχνη ως καλλιτέχνη και ταυτόχρονα ως ιστορικό σχολιαστή που προβάλλει την άποψή του για τα δρώμενα της εποχής του⁶.

Αλλά ο Χατζής δεν έγραψε μόνο για τη «μικρή μας πόλη» και το τέλος της. Η ιδεολογία του τέλους που επισημαίνεται σε όλο του το έργο, συνδέεται και με την περιοχή της Κόνιτσας στην οποία αναφέρονται τρία από τα κείμενά του.

Τα δυο πρώτα κείμενα αναφέρονται στον Εμφύλιο. Είναι τα «Δρακόλιμνη» και «Η γυναίκα από τη Φούρκα», που αρχικά δημοσιεύτηκαν στα χρόνια του Εμφυλίου σε σειρά διηγημάτων που εκδόθηκε από τις Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, ενώ το 1979 ο συγγραφέας τα περιέλαβε σε τόμο διηγημάτων του κάτω από τον σημαίνοντα τίτλο «Θητεία» και με υπότιτλο «αγωνιστικά κείμενα 1940-1950»⁷.

Το τρίτο κείμενο αναφέρεται στη μετανάστευση και στις επιπτώσεις της. Εδώ ο Χατζής λειτουργώντας και ως ιστορικός σχολιαστής επιχειρεί να παρουσιάσει το προσωπικό δράμα των μεταναστών και τις αλλαγές που επιφέρει ο χρόνος στη νοοτροπία των κατοίκων της περιοχής, τόσο αυτών που ξενιτεύ-

4. Βλ. *Η μεταπολεμική μας πεζογραφία*, ό. π. σ. 174.

5. Λίνου Πολίτη, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1980, σ. 347-348.

6. Βλ. Δημήτρη Τζιόβα, *Η πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή, Ιδεολογία και αισθητική λειτουργία*, ανάπτυπο από την Ηπειρωτική Εστία. Γιάννινα 1980, σ.7-8.

7. Αθ. Ν. Γκότοβος, *Η ιδεολογική λειτουργία του τέλους στο έργο του Δημήτρη Χατζή*, ΔΩ-ΔΩΝΗ «Φιλολογία» ΚΔ' (1995) Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, σ. 48.

ονται, όσο και αυτών που μένουν. Το κείμενο αυτό έχει τίτλο «Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου» και αναμφίβολα αποτελεί ένα από τα καλύτερα κεφάλαια του πολυσυζητημένου και αμφιλεγόμενου μυθιστορηματός του «Το Διπλό βιβλίο» (1976).

Ας ξεκινήσουμε πρώτα από την περίοδο του εμφυλίου.

I. Στη «Δρακόλιμνη» ο Χατζής εκμεταλλεύεται, όπως γράφει, έναν παλιό ηπειρώτικο θρύλο σύμφωνα με τον οποίο στο βάθος της πανέμορφης Δρακόλιμνης που βρίσκεται σε υψόμετρο 2000 μ. φωλιάζει ο «Δράκος», η ψυχή του μεγάλου βουνού. Συμβιώνει ειρηνικά με τους γνώριμους και «τους δικούς του», ήμερος κι αγαπημένος «από τότες που γίνηκε ο κόσμος».

Με τους καταπατητές της περιοχής όμως, «τους ξένους», αγριεύει, βρυχιέται, μανιάζει και τελικά τους συντρίβει. Γι' αυτό και το βουνό δεν το πάτησε κανένας ξένος ως τώρα. Όποιος τόλμησε χάθηκε, γράφει.

Ο Χατζής αναπλάθει το θρύλο και τον χρησιμοποιεί ιδεολογικά ταυτίζοντας το στοιχείο με την αδάμαστη ψυχή των ανταρτών, των ανδρών του Δημοκρατικού Στρατού, που τους παραστέκει και τους γιγαντώνει 50 ολόκληρες μέρες σ' ένα τιτάνιο αγώνα ανάμεσα στους «δικούς» του και τους «ξένους».

Για τους «ξένους» ο Χατζής δε δίνει περισσότερα στοιχεία. Είναι όμως φανερό ότι πρόκειται για τους άνδρες τους εθνικού- και για μερικούς του λεγόμενου εθνικού στρατού- που τους χαρακτηρίζει συλλήβδην ως ξένους και τους παραλληλίζει με τον Αλήπασα και τους Αρβανίτες του που τρομαγμένοι «λάκισαν τον κατήφορο μπροστά στο θυμό του δράκου». Τους παραλληλίζει ακόμη και με τους αλпинιστές του Μουσολίνι, από τους οποίους δεν απόμεινε παρά μονάχα τ' απέραντα κοιμητήριά τους.

Στους ντόπιους, βέβαια, είναι γνωστό πως ένας μεγάλος αριθμός από αυτούς που ο Χατζής αποκαλεί «ξένους» αναπαύονταν στο στρατιωτικό νεκροταφείο της Κόνιτσας. Σήμερα τα οστά τους απόκεινται στο Μαυσωλείο που ανηγέρθη και συντηρείται με την ευθύνη του στρατού. Είναι Έλληνες από κάθε γωνιά της ελληνικής πατρίδας. Ανάμεσα σε νεκρούς του έπους του '40 βρίσκεται και ένας μεγάλος αριθμός από τα θύματα του «δράκου», σύμφωνα με το πνεύμα του κειμένου του Χατζή, ή τα θύματα του αγριότερου και αιματηρότερου αδελφοκτόνου πολέμου που γνώρισε η χώρα μας.

Στο κείμενο αυτό με το διάφανο συμβολισμό, το σχεδιασμένο για ιδεολογική χρήση, ο «στρατευμένος»⁸ Χατζής εμπνυχώνει τους μαχητές, τους «δικούς του», με ένα λόγο παραμυθιακό με ζωντανές εικόνες, προσωποποιήσεις και μεταφορές που μαγεύουν, δίνουν κουράγιο και στεριώνουν την ελπίδα.

Πρόκειται για ένα καθαρά στρατευμένο κείμενο όπου η λογοτεχνική βού-

8. Τι άλλο εξυπονοεί ο μεταγενέστερος τίτλος «θητεία»;

ληση του δημιουργού υποτάσσεται άνευ όρων στον ιδεολογικό λόγο. Διαβάζω ένα απόσπασμα χαρακτηριστικό:

«Τώρα οι δικοί μας τραβηχτήκανε παραπάνω στο Γράμμο. Οι ξένοι λένε πως πατούνε το Σμόλικα».

Όμως ο δράκος αγρυπνεί.

«Τις νύχτες βγαίνει και τριγυρίζει τους τάφους δίπλα στα πολυβολεία του Κλέφτη και της Πολιάνας και ακούγεται το σκούξιμό του μέσα στο δάσος(...)

Τις νύχτες βγαίνει και περπατεί στις σκοπιές, στα φυλάκια, στους καταυλισμούς των ξένων, που πάτησαν το βουνό του κι εκείνοι νιώθουν το πέρασμά του και παγώνουν ολόβολοι»⁹.

Η λαϊκή παράδοση «θητεύει» κι αυτή με τη γραφίδα του Χατζή που ταυτίζει το δράκο της λίμνης με το αδάμαστο στοιχείο της λευτεριάς που φωλιάζει στην καρδιά της Ελλάδας και του λαού. Μόνο που η Ελλάδα και ο λαός είναι οι «δικοί μας», θέση για «ξένους» σ' αυτή τη λογική δεν υπάρχει. Αυτοί εξισώνονται με τους Αρβανίτες του Αλήπασα και τους αλπινιστές του Μουσολίνι. Συμβιβασμός σ' αυτή την ιδεολογική και μέχρι θανάτου αδυσώπητη αντιπαράθεση δεν χωρεί.

Η ηρωίδα του δεύτερου κειμένου του Χατζή, που τιτλοφορείται «Η γυναίκα από τη Φούρκα», ανήκει αρχικά στον άλλο ιδεολογικό χώρο, στο στρατόπεδο των «ξένων». Πρόκειται όμως για μια ισχνή μειοψηφία, όπως δηλώνεται στην πρώτη σειρά του κειμένου:

«Ήτανε και μια γυναίκα από τη Φούρκα που περίμενε τους στρατιώτες να 'ρθούνε»¹⁰.

Ο συγγραφέας δίνει και την εξήγηση γι' αυτή την εξαίρεση, μια εξήγηση που αποδυναμώνει ακόμη και αυτή την ισχνή μειοψηφία, αφού η ηρωίδα εγκλωβίζεται σε αυτό τον ιδεολογικό χώρο από τις περιστάσεις που η ίδια δεν μπορεί να τις ελέγξει. Λένε πως τον άντρα της που έλειπε για δουλειά «τον πήρανε στρατιώτη». Η γυναίκα αυτή ανώνυμη, άβουλη και μοναχική, μην έχοντας άλλο πόρο ζωής ξενοδουλεύει και ξεπουλάει το «έχει» της για να επιβιώσει η ίδια και η τρίχρονη Ελενίτσα της. Προσπαθεί να κερδίσει χρόνο περιμένοντας καλύτερες μέρες και τον ερχομό του άντρα της.

Η εξαίρεση παρουσιάζεται από το συγγραφέα ως αφύσικη και συνεπάγεται υψηλό κόστος. Η γυναίκα που διαφοροποιείται ιδεολογικά, αποκόπτεται από το συλλογικό υποκείμενο και πληρώνει τίμημα βαρύ. Αρχικά «μαραζώνει».

«Οι άλλες γυναίκες από τη Φούρκα δουλεύανε και κάτι για τους αντάρτες. Πήγαι-

9. Δημ. Χατζή, *Θητεία* (αγωνιστικά κείμενα 1940-1950), εκδόσεις Κείμενα, Αθήνα 1979, σ. 101.

10. ό. π. σ. 103

ναν όλες μαζί και τραγουδούσανε και γελούσαν. Αυτή δεν πίστευε τίποτα που τις έλεγαν για λευτεριές και τα τέτοια. Καθότανε και μαράζωνε»¹¹.

Αντίθετα το κοριτσάκι, αθώο και απονήρευτο, ελεύθερο από δεσμεύσεις και αναστολές είχε διαλέξει, σύμφωνα με τον Χατζή, το σωστό δρόμο και ζούσε στον παράδεισό του. Ξυπόλυτο, πήγαινε και στο λόχο των ανταρτών που κάτι του έδιναν.

«Όλοι την αγαπούσαν την Ελενίτσα και η Ελενίτσα τους αγαπούσε τους αντάρτες και τραγουδούσε μαζί τους. Και το βράδυ καθότανε ήσυχα ήσυχα μισονηστική-μισοχορτασμένη, μέσα σ'ένα όνειρο από καλούς αντάρτες που τραγουδούσαν, γλυκά ψωμιά και χρυσές πεταλούδες»¹².

Η γυναίκα διχασμένη και αναποφάσιστη ανάμεσα στο αθέριστο χωραφάκι της και τη σωτηρία της μικρής Ελενίτσας θα γίνει τελικά αιτία να χαθεί το παιδί, επειδή εξακολούθησε να διαφοροποιείται από τις υπόλοιπες γυναίκες.

«Να τη διώξει την Ελενίτσα και να τη στείλει με τ' άλλα τα παιδιά τον ανήφορο, να τη σώσει όπως έκαναν οι άλλες γυναίκες, και της είπανε και της ξαναείπανε κι αυτηνής, κι αυτό δεν τόθελε»¹³.

Όμως η σκληρή πραγματικότητα επιβάλλει τους όρους της και η αναγκαιότητα λειτουργεί τελικά νομοτελειακά. Όταν χάθηκε κάθε ελπίδα και οι βόμβες άρχισαν να πέφτουν και μέσα στο χωριό, το μητρικό φίλτρο επαναστατεί και η μητέρα παίρνει τη μεγάλη απόφαση να καταφύγει στους αντάρτες. Μόνο που η σωστή, σύμφωνα με τον συγγραφέα, κίνηση γίνεται αργά.

Πέρα από την ιδεολογική στόχευση του Χατζή, η γραφίδα του εδώ αποτυπώνει με τρόπο μοναδικό, λιτά και ρεαλιστικά τα παθήματα των κατοίκων της Κονιτσιώτικης περιφέρειας σ' εκείνες τις τραγικές ώρες. Το παρακάτω απόσπασμα συμπυκνώνει όλο το δράμα, την αγωνία και την τύχη των αμάχων ανεξάρτητα από ιδεολογικές εντάξεις:

«Πήρε την Ελενίτσα στην αγκαλιά της και τράβηξε κι αυτή τον ανήφορο για τ' αντάρτικο μέρος. Το παιδί κοιμότανε πεινασμένο στην αγκαλιά της. Αυτή έκλαιγε τη μαύρη μοίρα της.

Είχε νυχτώσει όταν έφτασε στην κορυφή και πήρε το δρόμο για το Κεράσοβο. Στάθηκε λίγο να ξανασάνει κ' έκανε δεξιά τον κατήφορο. Τότες άρχισαν πάλι και πέφταν οι οβίδες ολόγυρα. Το παιδί τρόμαξε, ξύπνησε και σφιγγόταν στο στήθος της. Μια οβί-

11. ό. π. σ. 104.

12. ό. π. σ. 104.

13. ό. π.

δα έσκασε κοντύτερα. Η γυναίκα κρύφτηκε πίσω από ένα μεγάλο πεύκο και περίμενε να τελειώνουν. Περίμενε ακόμα, γίνηκε πάλι ησυχία και τότε σηκώθηκε.

– Ελενίτσα.

Τίποτα.

– Ελενίτσα;

Πάλι τίποτα.

Την τίναξε να ξυπνήσει. Τα χεράκια κρεμάστηκαν κάτω, το κεφάλι γύρισε δίπλα. Η Ελενίτσα κοιμότανε με μια κόκκινη παπαρούνα μέσα στα μαλλιά της, ολόξανθα σαν τα στάχια τ' αθέριστου χωραφιού της»¹⁴.

Παραλείπω τη συνέχεια της ιστορίας και την ιδεολογική της εκμετάλλευση από το συγγραφέα που έντεχνα επιρρίπτει στους στρατιώτες του 683 τάγματος πεζικού τη μομφή της παιδοκτονίας, σε όλους και στον καθένα χωριστά, μια και ο ίδιος ο Χατζής το 1979, όταν το κείμενο ξανατυπώθηκε, φρόντισε με δική του παρέμβαση στην επιμελήτρια της έκδοσης να απαλείψει αρκετές φράσεις από την αρχική μορφή του κειμένου που το 1979 πια αποτελούσε κραυγαλέα αναλήθεια για τον καθένα.

Πρόκειται για μια συνετή-αναθεωρητική ενέργεια του συγγραφέα που τείνει να εκτονώσει την αντιπαλότητα και να θεραπεύσει από τις ιδεολογικές ψυχώσεις¹⁵.

Οι συνέπειες αυτής της ψυχολογίας της αντιπαράθεσης και της πόλωσης, παρά τα σαράντα πέντε χρόνια που πέρασαν από την εποχή του εμφυλίου, ανιχνεύονται έντονα μερικές φορές και στις μέρες μας, ιδιαίτερα σε ευαίσθητους χώρους, όπως είναι και η Κόνιτσα. Το είδαμε κάπως και χτες στην αίθουσα αυτή παρά το νηφάλιο και τεκμηριωμένο επιστημονικό λόγο του κ. Richter.

Το αίτημα της συνδιαλλαγής, που παραμένει ακόμη και σήμερα επιτακτικό, είναι για όλους μας ένα:

«Γνώσεσθε την αλήθειαν και η αλήθεια ελευθερώσει υμάς».

Όπως εύστοχα έχει παρατηρήσει ο Δημ. Τζιόβας

«ο Χατζής βλέπει τα πάντα μέσα απ' το πρίσμα των προσδοκιών και των διαψεύσεων της γενιάς του. Τη δική του γενιά αντιπροσωπεύει ο «μικρός ράφτης της Σούρπης» και ως ένα βαθμό και «η γυναίκα από τη Φούρκα», θα συμπλήρωνα.

Η επόμενη γενιά είναι η καταραμένη γενιά, αυτή που σύρθηκε στη μετανάστευση και γνώρισε την αλλοτρίωση. Σ' αυτή τη γενιά ο Χατζής επενδύει την απόγνωση και τα αδιέξοδα της δικής του γενιάς.

14. ό. π., σ. 105-106.

15. Ν. Γουλανδρή, *Βιβλιογραφικό Μελέτημα 1930-1989. Συμπληρώματα 1944-1991*, Ευρετήρια, σελ. 1011, αρ.α1

Έτσι

«Ο Δημ. Χατζής μετά την επιστροφή του στην πατρίδα θα δώσει και ένα μυθιστόρημα με τίτλο « Το διπλό βιβλίο», (1976) με κεντρικό θέμα τη ζωή των Ελλήνων εργατών στη Γερμανία – αλλά με προεκτάσεις τέτοιες που αγκαλιάζει όλο το φάσμα της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας στις δραματικές της διαστάσεις – ένα βιβλίο με πολύ καταστάλαγμα πίκρας»¹⁶.

Ανάμεσα στους ήρωες του βιβλίου δεσπόζουσα θέση κατέχει ο ντομπρινοβίτης Δημ. Σκουρογιάννης, ένας συμπαθής χωρικός, μονοκόμματος και απελέκτος, ένα είδος ήρωα με εξωτερικά χαρακτηριστικά που θυμίζουν τον Οδυσσέα, όπως τον περιγράφει ο Βάρναλης στο «Ημερολόγιο της Πηνελόπης».

«Στα σαρανταπέντε του πια μα γερός ακόμα σα βούβαλος, στρογγυλοπρόσωπος, αγριόμαλλος μεγαλόκορμος και στραβοπόδης, όπως είναι όλοι τους από κείνα τα μέρη, από κείνα τα βουνά τα μεγάλα»¹⁷.

Ο Σκουρογιάννης ζει μια κλειστή και στερημένη ζωή στην ξενητιά με μοναδικό του όνειρο να επιστρέψει στο χωριό του, το Ντομπρίνοβο.

Ο Χατζής πυκνά και λιτά μας δίνει το δράμα των μεταναστών που ζουν «περαστικοί» στην ξενητιά και το χαρακτήρα του Σκουρογιάννη στον οποίο εμφυσά ακόμη και τον αναθεωρητισμό του, όπως φαίνεται από την περιφρόνηση που δείχνει προς του φιλοσόφους του ελληνικού καφενεϊού.

«Ο Σκουρογιάννης είναι από τους παλιούς εδώ. Δεκαπέντε χρόνια συνέχεια. Οι φιλόσοφοί μας θα τον δέρνανε, έτσι που τους αποπαίρνει – κωλόπαιδα, τσογλάνια, μη μιλάς εσύ – τι έχει μαζί τους εμάς δεν ξέρει να μας το πει – αυτοί τον φοβούνται. Φουσκώνει τα μάγουλά του και τότε ξέρουν, δεν έχει αστεία με το Ντομπρίνοβον»¹⁸.

Ολόκληρο το κεφάλαιο-διήγημα «Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου», από τα καλύτερα του βιβλίου, είναι αφιερωμένο στην παλιννόστηση του Σκουρογιάννη, που δε θέλησε να γυρίσει στο χωριό του παρά μια και καλή, και η επιθυμία του αυτή ήταν καθαρά ιδεολογική επιλογή:

«Ήταν από τους ανθρώπους που δεν το λιανίζουν τ' όνειρό τους, το θέλουν ακέριο, σωστό μια και καλή, το φτιάχνουν μέσα τους, το σπίνουνε, το δουλεύουν και ξέρουν, μπορούνε να την καρτερούνε την ώρα του»¹⁹.

16. Λίνου Πολίτη, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π. σ. 347. Δημήτρη Τζιόβα, *Η πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή, Ιδεολογία και αισθητική λειτουργία*, ό. π., σ. 16.

17. Δημήτρη Χατζή, *Το διπλό βιβλίο*, Εξάντας, Αθήνα 1976, σ. 100.

18. ό. π., σ. 22.

19. ό. π., σ. 102

Στην αρχή του κεφαλαίου, ο συγγραφέας περιγράφει με συντομία τη ζωή του ήρωά του στην ξενητιά.

Ζεμένος στο ζυγό της μηχανικής δουλειάς ο Σκουρογιάννης κόβει σίδερα οχτώμισυ ώρες κάθε μέρα, για επτά χιλιάδες τρακόσιες μέρες. Κι όλον αυτόν τον καιρό ονειρεύεται το Ντομπρίνοβο, γιατί

«άλλο τίποτα δεν έκανε, δε χείαστηκε να κάνει, δεν είχε και δεν μπορούσε να κάνει.[...] Όλα του μείνανε ξένα, πεντάξένα, μακριά απ' αυτόν, αδιάφορα, ανύπαρκτα. Η Γερμανία του στάθηκε μια μάντρα»²⁰.

Μόνο στον ύπνο του φαίνεται πως άνοιγε ο δρόμος προς την αληθινή ζωή. Να πώς δίνεται η νοσταλγία και το όνειρο του Σκουρογιάννη:

«Και το βράδυ, καθώς έκλεινε αποκαμωμένος τα μάτια του, το ξερό, το μονότονο όλη τη μέρα κροτάλισμα των σιδερικών που βούιζε ακόμα στ' αυτιά του, σκεπαζόταν σιγά-σιγά από κείνο το γνώριμο, το βαθύ τους ανάσασμα των χιλιάδων και χιλιάδων πεύκων και ελάτων στον Πίνδο – εκεί σε κείνον τον τόπο, που 'ταν ο τόπος του, όσο δεν ήτανε κανενός – κι αποκοιμότανε μ' αυτό»²¹.

Ήταν αυτό το όνειρο που τον στήριζε τόσα χρόνια. Αυτόν τον γυρισμό δούλευε μέσα του και τον χαιρόταν που θα τον είχε.

«Να τελειώσει καμιά φορά με τις νόρμες, τα ακόρντ, τα όρτουγκ, τα συρματόσκοινα και να τελειώσει με την άσφαλτο, το τσιμέντο και το αλουμίνιο να φτάσει κάποτε εκεί:

«– Κόβι, Μήτρουμ', κόβι να γυρίσουμε καμιά φορά...»²²

Έτσι όταν παίρνει το δρόμο της επιστροφής και κατεβαίνει από το τραίνο στη Θεσσαλονίκη τίποτε δε στάθηκε να ιδεί – γραμμή λεωφορείο για την Κοζάνη, κι από κει γραμμή για την Κόνιτσα. Μόνο στο χωριό του θα σταθεί να απολαύσει τη χαρά των ματιών και της ακοής του:

«Κατέβασε τα πράγματα, πλήρωσε τον άνθρωπο, έφυγε το φορτηγάκι, αυτός στάθηκε μια στιγμή και κοίταξε γύρω του. Αριστερά του το βουνό της Λάιστας, κάτω η βαθιά ποταμιά που πάει με τ' άλλα νερά να βρει τον Αώο. Το χειμώνα βουίζει, η πλατιά της χαλικάριά λαμποκοπάει τώρα μέσα στον ήλιο. Πέρα, μπροστά του ο Γυφτόκαμπος. Αντίκρου του εκείνη η πλαγιά με τα πεύκα, με τα ελάτια να κατακυλούν αραδιαστά, πυκνά, στητά, φουντωτά. Ξωπίσω της πέρα, τα βουνά τα μεγάλα – όπως τα 'ξερε. Ο τόπος του [...] Τράβηξε τα πράματά του στην άκρη, κάθησε στον ίσκιο πάνω σ' ένα κασόνι κι

20. ό. π., σ. 98.

21. ό. π., σ. 101.

22. ό. π.

άκουγε τα τζιτζίκια. Σήκωσε μια στιγμή το κεφάλι κατά το δέντρο, χαμογέλασε — τον καλοσωρίζανε. Είχε φτάσει²³.

Όμως ο Σκουρογιάννης, όπως και η γυναίκα από τη Φούρκα, είναι μια ειδική περίπτωση, μια εξαίρεση, γι' αυτό δεν μπορεί να αντιπροσωπεύσει ούτε το ντομπρινοβίτη μετανάστη ούτε πολύ περισσότερο το μετανάστη της ευρύτερης περιοχής της Κόνιτσας. Κουβαλά τον ψυχισμό του δημιουργού του που δεν εναρμονίζεται με τον ψυχισμό κανενός από τους άλλους, γι' αυτό και μένει τραγικά μόνος.

Οι υπόλοιποι πηγαίνουν στο χωριό το Καλοκαίρι με τα γιωταχίτους, τα τρανζίστορ, τις ηλεκτρικές κουζίνες, τις νικέλινες πολυθρόνες που κουβαλούν για τις αυλές τους. Εκείνος κλείνεται στον εαυτό του. Ούτε κι αυτό ακόμη το «Ιμείς ιδώ στο Ντομπρίνοβον», για το οποίο τον απόπαιρναν στη Γερμανία οι άλλοι, δεν τολμάει να το ψελλίσει, κι ας βρίσκεται στο Ντομπρίνοβο:

«Από τις πρώτες μέρες ακόμα αρχίζει να νιώθει πως κάπως είναι και κάπως δεν είναι μαζί με τους άλλους. Κάτι του λείπει για νά ναι μαζί τους»²⁴.

Η αλλαγή που επέφερε ο χρόνος στο χώρο και στους ανθρώπους είναι αποφασιστική και το χάσμα που τον χωρίζει από τους άλλους αγεφύρωτο. Ο ντομπρινοβίτης της Γερμανίας έμεινε προσηλωμένος στο παρελθόν, ανεξέλικτος, αλλά αυθεντικός. Διαφορετικά είναι και τα ενδιαφέροντά τους και οι στόχοι τους. Το νιώθει καθαρά.

«Οι άλλοι δεν είναι τίποτε πια, από πουθενά δεν είναι. Όπου βρεθούνε, μόλις βρεθούνε, θ' αρχίσουν σε λίγο να λένε για τις δουλειές τους, για τα λεφτά τους, τα μαγαζιά τους, τα πράματα, μηχανήματα, κτήματα που αγόρασαν, που θ' αγοράσουν»²⁵.

Η εντύπωση του Σκουρογιάννη είναι ότι όλοι οι συντοπίτες του είναι «πολύ σκορπισμένοι, παρόλο που ζουν μέσα στην Ελλάδα, μέσα στο δικό τους τον τόπο».

Ο ήρωας της ιστορίας βρίσκεται στην πατρίδα του, αλλά ταυτόχρονα και ανάμεσα σε ξένους. Ο ίδιος έμεινε έξω από το ρεύμα της εξέλιξης, προσκολλημένος στο χθες. Θυμάται τα περί αλλοτριώσης των φιλοσόφων του ελληνικού καφενεϊού, αλλά και πάλι δεν καταλαβαίνει. Η ιδιαιτερότητά του, που την αισθάνεται έντονα, τον κάνει να τους φοβάται. Η αδυναμία του να κατανοήσει και να συμμαρτυρήσει τον τρόπο σκέψης των συμπατριωτών του και η έλλειψη επικοινωνίας μαζί τους είναι απόλυτα.

23. ό. π., σ. 102.

24. ό. π., σ. 104.

25. ό. π.

Γι αυτό και θ' απορρίψει τις προτάσεις για επενδύσεις, «δουλειές και σίγουρα λεφτά». Τα λεφτά που όλους τους μαγνητίζουν, τον ίδιο τον αφήνουν παγερά αδιάφορο. Δέχεται να τους δώσει τα χρήματα που του ζητούν προκειμένου να τον αφήσουν ήσυχο. Η απορία που εκφράζει στο γερο Τράγκα μας ξαφνιάζει με την αφέλεια και την ειλικρίνειά της.

«Κι αφού τα 'χετε τα λεφτά τι τα θέλετε και τ' άλλα μαγαζιά;»

Ακόμα κι ο Σταύρος από το Βόλο που τον είχε γνωρίσει στη Γερμανία και ο οποίος είχε ζήσει με ένα παρόμοιο όνειρο, ενώ δεν αλλοτριώθηκε στην ξενιτιά, έχασε τον εαυτό του στην πατρίδα, συμβιβάστηκε. Αντί για σαπουνάδικο άνοιξε μαγειρείο,

«Μεράκι είναι όλα, Σκουρογιάννη, χάθηκε το μεράκι. Τι σαπουνάδικο τι μαγέρικο»²⁶.

Μια τελευταία προσπάθεια ενσωμάτωσης του ήρωα μέσω ενός συμφέροντος γάμου, την απορρίπτει. Ο κύκλος γύρω του όλο και στενεύει. Ο Σκουρογιάννης χάνει και τα τελευταία του ερείσματα. Την πικρή αλήθεια τού τη λέει στο τέλος ο Σταύρος με πόνο αλλά ωμά:

«Άντε ρε Σκουρογιάννη, κάνε μου τη χάρη και φύγε από δω. Σήμερα κιόλας, να μη σε βλέπω. Στενοχωριέμαι. Μας πήρε ο διάολος όλους μας. Και μένα με το μαγέρικο και σένα μ' αυτό το Ντομπρίνοβο, φεύγα από δω»²⁷.

Το Ντομπρίνοβο του Σκουρογιάννη αποκτά τελικά το νόημα που έχει η νήσος Άνδρος στο ομώνυμο διήγημα του Χατζή, συνιστά μια ουτοπία. Το καταλαβαίνει και ο ίδιος σιγά σιγά, όταν ανακαλύπτει πως

«είκοσι χρόνια παιδεύτηκε, ονειρεύτηκε σ' αυτό τον ανύπαρκτο τόπο να φτάσει».

Η συνέχεια της ιστορίας ξαφνιάζει τον αναγνώστη. Ό,τι μένει στον ήρωα του διηγήματος είναι η φύση. Αυτή έθρεψε τ' όνειρό του στη Γερμανία, σ' αυτή τώρα θα αναζητήσει ερείσματα, μακριά ακόμη και από την τοπική κοινωνία που του έγινε ξένη. Ο Σκουρογιάννης θ' αναζητήσει συντροφιά στη μοναδική αρκουδίτσα της Πολιάνας. Ο μοναχικός άνθρωπος θα ξαναρχίσει από την αρχή εξημερώνοντας το μοναδικό ζώο με το οποίο μοιράζεται τη μοναξιά του. «Όμοιος ομοίω αεί πελάζει» είχαν παρατηρήσει οι προγονοί μας. Η φύση λοιπόν με τη φύση.

Όμως κι αυτό το τελευταίο, το απροσδόκητο έρεισμα είναι εφήμερο. Η αρκουδίτσα από τη φύση της ναρκώνεται για το χειμώνα. Ο αποχαιρετισμός τους

26. ό. π., σ. 109.

27. ό. π.

είναι ταυτόχρονα συνειδητοποίηση και κορύφωση του αδιεξόδου του βουνίσσιου Ροβινσώνα :

«Κοιμήσου εσύ, ερ' μου πουλί μου, κοιμήσου τώρα. Θα ξαναβρεθούμε την άνοιξη; Ιμείς οι δυο απομείναμαν σε τούτον τον τόπο — κανένας άλλος — δεν έμεινε τίποτα εδώ»²⁸.

Κι ο αφηγητής επικυρώνει του λόγου το ασφαλές με ένα είδος χαρακτηριστικής βολής:

«Και κατέβηκε στο ερημωμένο χωριό, που δεν είχε να κάνει τίποτε, τετράδιπλα ορφανεμένος»²⁹.

Ο Σκουρογιάννης δεν μπορεί να παρηγορηθεί με το καβαφικό

«Κι αν ταπεινή τη βρεις η Ιθάκη δε σε γέλασε».

Του ταιριάζει το

«Δεν έχει πλοίο για σε δεν έχει οδό»³⁰.

Είναι φανερό όμως ότι ο ντομπρινοβίτης Σκουρογιάννης δεν είναι παρά προσωπείο του ίδιου του Χατζή. Τό όνομά του, Δημήτρης, τα χρόνια της απουσίας, η μοναδικότητα της περίπτωσης του, η στάση του απέναντι στους φιλοσόφους του ελληνικού καφενείου, όλα συνηγορούν και ενισχύουν την άποψη αυτή.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο συγγραφέας μορφοποιεί το αδιέξοδο και το ανέλπιδο θαυμαστά, αλλά δεν αποδίδει την ψυχολογία των ανθρώπων της μεταπολεμικής πραγματικότητας των ερημωμένων χωριών της περιοχής, αλλά τη δική του. Οι κάτοικοί τους αλλοτριώθηκαν, δηλαδή προσαρμόστηκαν στη νέα πραγματικότητα. Βρήκαν όμως διέξοδο βοηθημένοι από το εμπορικό τους δαιμόνιο και τις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες.

Το τέλμα στο οποίο βυθίζεται ο Σκουρογιάννης-αληθινά θαυμάσια δοσμένο- αποτελεί ρομαντική εξαίρεση για το σβήσιμο της παραδοσιακής ζωής της περιφέρειας και του ήθους των ανθρώπων της. Ο Σκουρογιάννης ανήμπορος να επανενσωματωθεί κοινωνικά καταλήγει στο περιθώριο και στη φύση. Γίνεται ένας ρουσσωικός άνθρωπος. Αφού δεν έχει ανάγκη τους ανθρώπους και δεν είναι θεός είναι θηρίο, σύμφωνα με τη γνωστή απόφαση του Αριστοτέλη.

Ο Χατζής αποκομμένος από την πατρίδα, ξένος προς τη manía του καταναλωτισμού των σύγχρονων Ελλήνων, αναπολεί μάταια το χθές που χάθηκε οριστικά.

28. ό. π., σ. 112.

29. ό. π., σ. 113

30. Κ.Π. Καβάφη, *Ποιήματα*, (1896-1018), Εκδοτική Εταιρεία Ίκαρος, Αθήνα 1963, σ. 15.

«Το Ντομπρίνοβο, λέει, με την παλιά προκοπή του, οι γεροί του άνθρωποι που ξεριζώθηκαν και χαθήκαν, ο Σκουρογιάννης εκείνος που γύρισε να το βρει και δε βρήκε τίποτα, η αρκουδίτσα του Πίνδου που πεινασμένη, αζευγάρωτη του φιλούσε τα χέρια — πέθαναν. Και πέρα από το θάνατο λέει δεν είναι τίποτα»³¹.

Όμως η ζωή που τραβάει το δρόμο της δίνει και τις λύσεις στα προβλήματα. Η εξέλιξη δεν σταματά και την ιστορία τη γράφουν οι νικητές και όχι οι ηττημένοι. Για το Χατζή έχει επισημανθεί εύστοχα πως

«κάτω από την ιδεολογική επιφάνεια υπάρχει ένα δραματικό υπόστρωμα με τις ρίζες του στο προσωπικό δράμα του εξόριστου συγγραφέα»³².

Είναι και αυτό συνέπεια και βαρύ τίμημα του εμφυλίου. Η επιβίωση της ελληνικής περιφέρειας και της κονιτσιώτικης γίνεται πλέον μέσα από έναν άλλο τρόπο οργάνωσης της κοινωνικής ζωής και της οικονομικής ανάπτυξης που διαφέρουν ριζικά από τους παραδοσιακούς. Όπως «το τέλος της μικρής μας πόλης» ακολούθησε η δημιουργία μιας άλλης πόλης, διαφορετικής βέβαια, αλλά που σήμερα σφύζει απο ζωή, έτσι και το τέλος του Ντομπρίνοβου το ακολουθεί το «ξένο» για τον Σκουρογιάννη Ηλιοχώριον, διαφορετικό, αλλά υπαρκτό και αποδεκτό για τους υπόλοιπους.

Πρόκειται για μια άλλη μορφή ανάπτυξης που την επιβάλλουν οι σύγχρονες αναγκαιότητες και τη στηρίζουν νέες προϋποθέσεις και μια διαφορετική κοινωνική πραγματικότητα. Μόνο που αυτός ο καινούργιος κόσμος δεν είναι αυτός που ονειρεύτηκε ο Χατζής με το όραμα της Μαργαρίτας Περδικάρη.

Όσο για τις θέσεις και την οπτική του συγγραφέα, αυτά οφείλονται στον ιδιαίτερο ψυχισμό του και στις προσωπικές του επιλογές, όπως και σε μεγάλο βαθμό στον εμφύλιο και την έκβασή του.

Ίσως την απάντηση γι' αυτές του τις επιλογές να μας την έχει δώσει ο ίδιος στην προμετωπίδα των «Σπουδών» του, που αποτελείται από ένα απόσπασμα δανεισμένο από τον Ευγένιο Ο' Νήλ:

Η ευτυχία ωστόσο είναι μια λέξη μόνο. Τι σημαίνει; Ανάσταση; Έντονο συναίσθημα της αξίας που έχει το παρόν και το μέλλον του ανθρώπου; Αν είναι έτσι... τότε υπάρχει μεγαλύτερο ποσοστό ευτυχίας σε μια τραγωδία παρά σε όλα μαζί τα έργα με «ευτυχές» τέλος³³.

31. Δημ. Χατζή, *Το Διπλό βιβλίο*, ό. π., σ. 113.

32. Δ. Τζιόβας, ό.π. σ. 21.

33. Προμετωπίδα της συλλογής διηγημάτων *Σπουδές* του Δημ. Χατζή, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 1976.

Φαίνεται πως το πένθος ταιριάζει στο Χατζή, το δημιουργό του Σκουρογιάννη, όχι όμως και στους κατοίκους της Κονιτσιώτικης περιφέρειας οι οποίοι όχι μόνο δεν υποστέλλουν τη σημαία της ελπίδας για ένα καλύτερο αύριο, αλλά και το προσδοκούν έντονα, το αξιώνουν, αγωνίζονται και το περιμένουν με πίστη που αγγίζει τη βεβαιότητα, γιατί γνωρίζουν ότι

«Θαρσείν χρη· τάχ' αύριον άμεινον έσεται».

Τους το ευχόμαστε.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΛΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΚΟΝΙΤΣΑ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ
ΤΟΥ 1960: ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΕΡΗΜΩΣΗΣ ΚΑΙ
ΑΠΟΡΡΥΘΜΙΣΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ

Α'

Η ιστορία του ελληνικού περιοδικού τύπου μας παρέχει τα στοιχεία μιας αξιοσημείωτης συνάρτησης, η οποία συνδέει την κίνηση του περιοδικού με τον ιστορικό χαρακτήρα και τις προτεραιότητες της κάθε εποχής. Έτσι, σε περιόδους κρίσιμων προσανατολισμών και επιχειρούμενων εξορμήσεων, παρατηρούμε φαινόμενα με έντονα τα χαρακτηριστικά μιας εκδοτικής έξαρσης (Λαδογιάννη, 1995 : 172). Αρκεί η αναφορά στη σχέση του *Λόγιου Ερμή* με το διαφωτιστικό έργο του Κοραή ή στο επίμονο αίτημα του Παλαμά για τη δημοσιοποίηση του λόγου της γενιάς του, όταν αυτή έκανε τα πρώτα της βήματα στη λογοτεχνία. Κι ακόμη, η πυκνότητα των τίτλων, που εμφανίζεται στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα (Γουνελάς: 294), σχετίζεται με το καθεστώς της ιδεολογικής πολυφωνίας, που γεννά η αισιοδοξία από το γενικότερο αίτημα ανανέωσης του εθνικού και πνευματικού βίου και, παρόμοια, λίγο αργότερα, με τη συνείδηση μιας συντελούμενης αλλαγής στη λογοτεχνία, γύρω στα 1920 (Καράογλου: 20-21).

Το περιοδικό ως πηγή για την ιστορία αποκτά ιδιαίτερη αξία μέσα από αυτή τη συνάρτηση· υπηρετεί αιχμές και κρίσιμες συσχετίσεις μιας εποχής και μιας κοινωνίας. Από την άλλη πλευρά, ως εκφραστής ενός συλλογικού υποκειμένου παρεμβαίνει, εξασφαλίζοντας την αναγνώριση, εκ μέρους της ευρύτερης κοινωνίας, ενός πεδίου, στην περιοχή του οποίου το συλλογικό υποκείμενο μπορεί να αναπτύσσει την κοινωνική του δυναμική. Τον παρεμβατικό χαρακτήρα αξιοποιούν επίσης εκτός από τις περιπτώσεις άσκησης ιδεολογικού επηρεασμού (Λαδογιάννη, 1993: 61), κοινωνικές ομάδες που αισθάνονται να συμπιέζονται από έναν ισχυρότερο περίγυρο, όπως είναι οι περιπτώσεις των αποδήμων και των παροικιών του εξωτερικού (Χασιώτης: 184). Τότε, ο περιοδικός τύπος αναλαμβάνει να υπηρετήσει ζωτικές ανάγκες, όπως π.χ. προσαρμογής στο νέο περιβάλλον και ταυτόχρονα διατήρησης της ετερότητας και των δεσμών με τη γενέτειρα.

Τα χαρακτηριστικά που επισημάναμε, δηλαδή η συνάρτηση με την εποχή, οι παρεμβατικές προθέσεις ενός συλλογικού υποκειμένου και το περιοδικό ως όργανο μιας κοινωνικής ομάδας, ισχύουν και για τα περιοδικά που εκδίδονται ή αναφέρονται στην ελληνική επαρχία, κατά την περίοδο μετά το Β΄ Παγκόσμιο

Πόλεμο και το τέλος του εμφυλίου· περίοδος ανασύνταξης, που τα αποτελέσματά της έδειχναν να καθυστερούν, γι' αυτό και η σύγχυση μεγάλωνε, ανάμεσα στην ανάπτυξη που δεν ερχόταν και τις πληγές του πολέμου που παρέμεναν ανοιχτές (Λιναρδάτος: 11, Φίλιας: 90, Βεργόπουλος: 529).

Τα επαρχιακά έντυπα εκείνης της περιόδου είναι γεγονός ότι συνιστούν μαρτυρίες εξαιρετικής σημασίας για την ιστορία των τοπικών κοινωνιών. Έχουν ακόμη ενδιαφέρον για την ίδια την ιστορία του περιοδικού τύπου, εφόσον διακρίνεται ότι υπάρχει ένας συγκεκριμένος τυπολογικός χαρακτήρας που ακολουθούν και τον οποίο φαίνεται να έχουν δημιουργήσει, από τις αρχές του αιώνα, περιοδικά των παροικιών του εξωτερικού (π.χ. της Μικράς Ασίας και της Αιγύπτου). Θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε διακεκριμένα χαρακτηριστικά των περιοδικών της περιφέρειας και να υποστηρίξουμε ότι σχηματίζουν ειδική κατηγορία στην ιστορία της περιοδικής έκδοσης. Πρόκειται για τους δείκτες εντοπιότητας, που εξασφαλίζονται από μια σειρά τεχνικών και ουσιαστικών στοιχείων της έκδοσης¹. Είναι ο τόπος της έκδοσης και του τυπογραφείου, καταγωγής και δράσης των εκδοτών και των συνεργατών κι, ακόμη, ο θεματικός προσανατολισμός και η στρατηγική της παρέμβασης. Στα πλαίσια της στρατηγικής σημαντική είναι η σχέση με το αθηναϊκό κέντρο, που συχνά υποκρύπτει μια μορφή ανταγωνισμού (Φίλιας: 62), όμως σε κάθε περίπτωση δεν αγνοείται η υπεροχή του απέναντι σε ομόλογες κινήσεις της περιφέρειας.

Την παράδοση της εντοπιότητας, δημιουργήματα των περιοδικών της διασποράς, συνεχίζουν και τη συμπληρώνουν με νέα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την κίνηση των περιοδικών της ελληνικής επαρχίας, κατά την περίοδο μετά το τέλος του εμφυλίου. Ένα από τα βασικά στοιχεία είναι ότι τα περιοδικά αυτά λειτουργούν ως χώροι συσπείρωσης της πνευματικής ελίτ της τοπικής κοινωνίας και καθοδηγούν την πνευματική ανασυγκρότηση, συχνά, εμβολίζοντας το μετεμφυλιακό κλίμα που επιβάλλουν και συντηρούν οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του επίσημου κράτους (Λαδογιάννη, 1995 : 180).

Τα φαινόμενα συσπείρωσης και καθοδήγησης, αλλά σε συνθήκες που προσομοιάζουν με εκείνες του ελληνισμού της διασποράς, έχουν και τα έντυπα που εκδίδουν οι οργανωμένες ομάδες των μεταναστών, στην Αθήνα του 1960. Έχει εξάλλου παρατηρηθεί ότι η μεταπολεμική μετανάστευση στις ιστορικές της συναρτήσεις παρουσιάζει αναλογίες με τα παλαιότερα μεταναστευτικά ρεύματα, από το 18ο αιώνα και εξής (Νικολινάκος: 19). Το περιοδικό *Κόνιτσα* είναι, από την άποψη αυτή, μία χαρακτηριστική περίπτωση. Εμφανίζεται ως όργανο του

1. Βλ. πρόχειρα περ. *Ξενοφάνης*, τόμ. Γ', τχ. 1 (Οκτ. 1905): 311, όπου διαπιστώνουμε τη σύνδεση της έκδοσης με τους στόχους της οργανωμένης παροικίας. Έπειτα, το περιοδικό είναι όργανο του Συλλόγου Μικρασιατών «Ανατολής», όπως αναφέρεται στον επίτιτλό του. Επίσης βλ. την περίπτωση του περ. *Αλεξανδρινή Τέχνη*: χαρακτηριστικό το σημείωμά του στο τχ. 4 (Μάρτιος 1927): 27 (Λαδογιάννη, 1995 : 185).

συλλόγου «Αώος», των Κονιτσιωτών μεταναστών της Αθήνας, και αυτό είναι ένα στοιχείο με καθοριστικές συνέπειες για τη φυσιογνωμία και το ρόλο της έκδοσης. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι η έρευνα ανέδειξε ένα σημαντικό τομέα της ιστορίας της περιοχής: την ύπαρξη μιας εκδοτικής κίνησης, που παρουσιάζεται από τις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του αιώνα μας, και είναι προσανατολισμένη στις περιοδικές εκδόσεις. Έτσι, μπορούμε να μιλήσουμε για μία ακόμη παράδοση, στα πλαίσια της οποίας το περιοδικό *Κόνιτσα* κατέχει κεντρική θέση και αντλεί στοιχεία της φυσιογνωμίας του. Η παράδοση αυτή έχει αναγάγει σε τυπικό στοιχείο το ζήτημα της ανάπτυξης, γιατί οι προϋποθέσεις και οι όροι που κάθε φορά επιβάλλουν την έκδοση ενός περιοδικού είναι τα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα της περιοχής.

Είναι φυσικό επακόλουθο η συνάρτηση της έκδοσης με το ζήτημα της ανάπτυξης να επικαθορίζει και το χαρακτήρα του εντύπου. Γίνεται το συλλογικό όργανο-φορέας του αιτήματος της περιοχής για την ανάπτυξή της που δίνει προβολή στις προτάσεις της για την επίλυση των προβλημάτων. Υποκαθιστά, κατά έναν τρόπο, το ρόλο θεσμικών μηχανισμών τόσο της τοπικής όσο και της κεντρικής διοίκησης. Η λειτουργία αυτού του ρόλου γίνεται σαφέστερη αν συγκριθεί με μια άλλη χαρακτηριστική περίπτωση επαρχιακού περιοδικού της ίδιας περιόδου, την *Ηπειρωτική Εστία*. Η εκδοτική ομάδα του γιαννιώτικου περιοδικού επιδιώκει τον επηρεασμό και την παρέμβαση στα πλαίσια ενός προωθούμενου σχεδιασμού ανάπτυξης (Λαδογιάννη, 1995 : 181). Αντίθετα, στην περίπτωση της παράδοσης που αντιπροσωπεύει η *Κόνιτσα*, επειδή δεν υπάρχει στην προοπτική και την αρμοδιότητα κανενός μηχανισμού η ανάπτυξη της περιοχής, αναλαμβάνει το ίδιο το περιοδικό να θέσει το ζήτημα.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι εκείνο που εξηγεί και καθορίζει το χαρακτήρα της εκδοτικής κίνησης της περιοχής της Κόνιτσας, ίσως και σήμερα ακόμη, είναι η απουσία μιας πολιτικής που να συνδέει οργανικά και να ενσωματώνει την ελληνική επαρχία στους όποιους σχεδιασμούς ανάπτυξης εφαρμόζει, κατά καιρούς, το ελληνικό κράτος, επιβεβαιώνοντας έτσι τις παρατηρήσεις για την άρνηση της αστικής τάξης να επεξεργασθεί ένα εθνικό πρόγραμμα ανάπτυξης (Τσουκαλάς: 564). Είναι χαρακτηριστικό ότι το περιοδικό *Κόνιτσα*, που συνεχίζει να κυκλοφορεί, διατρέχοντας την τρίτη εκδοτική του περίοδο, έχει τον υπότιτλο «Μηνιαίο όργανο επικοινωνίας των Κονιτσιωτών και προβολής της επαρχίας Κόνιτσας». Είναι φανερό ότι η ανισόμερη ανάπτυξη της χώρας μας εξακολουθεί να υφίσταται και μετά τις δεκαετίες της μετανάστευσης (Καβουριάρης : 34-35, 45).

B'

Με τον τίτλο *Κόνιτσα* κυκλοφορεί στην πόλη της Κόνιτσας, κατά τη διετία 1914-1915, εβδομαδιαία εφημερίδα από τον Παναγιώτη Φλώρο, ο οποίος συνε-

χίζει την έκδοση και μετά το 1915 χωρίς τακτική περιοδικότητα, προτιμώντας, συνήθως, τις προεκλογικές περιόδους. Με τον ίδιο τίτλο, τον Μάιο του 1962, εκδίδεται το πρώτο τεύχος περιοδικού που έχει τον υπότιτλο: «Μηνιαίον περιοδικόν της επαρχίας Κονίτσης. Εκδιδόμενον εν Αθήναις υπό του Συνδέσμου Κονιτσιωτών ο *Αώος*». Η νέα έκδοση αναγνωρίζει ότι αποτελεί συνέχεια της προηγούμενης, θεωρουμένης ως πρώτης εκδοτικής περιόδου, και η αναγνώριση επιβεβαιώνεται στο πρώτο τεύχος της τρίτης περιόδου, μετά την επταετή διακοπή (1973-1979), τον Ιανουάριο του 1980.

Η δεύτερη εκδοτική περίοδος διαρκεί έντεκα χρόνια, από τον Μάιο του 1962 ως τον Μάιο του 1973, που διακόπτεται, όταν οι πιέσεις της λογοκρισίας γίνονται αφόρητες. Τόπος έκδοσης είναι η Αθήνα, και όχι η Κόνιτσα της πρώτης περιόδου, όπως επίσης διαφορετικό είναι και το εκδοτικό καθεστώς του περιοδικού. Ως έκδοση του Συλλόγου «Αώος» εκφράζει ένα συλλογικότερο και οργανωμένο χώρο, διευθύνεται από συντακτική ομάδα, έχει τακτικούς συνεργάτες και ανταποκριτές στην Κόνιτσα και τα Γιάννινα. Ωστόσο, η ίδια η ύπαρξη του συγκεκριμένου συλλόγου και ο τόπος της έκδοσης είναι στοιχεία που πρέπει να υπογραμμισθούν, γιατί αποδίδουν με τρόπο συμβολικό το κυρίαρχο κοινωνικό πρόβλημα των δύο πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών της χώρας, τη μετανάστευση. Η έκδοση επικαθορίζεται από αυτό τον ιστορικό όρο: εντάσσεται στις δραστηριότητες και υπηρετεί τις ανάγκες και τους προγραμματισμούς συλλόγου μεταναστών της Αθήνας από την επαρχία της Κόνιτσας· προωθεί την επικοινωνία τους και τη σύνδεση με την πατρίδα· κατά προτεραιότητα, επισημαίνει τα προβλήματά της και επίμονα αναζητεί λύσεις, ώστε να ανατραπούν οι όροι της κοινωνικής καθίζησης και ερήμωσης της επαρχίας (Φίλιας: 61).

Οι προγραμματικές κατευθύνσεις του περιοδικού, όπως συμπληρώνονται και εξειδικεύονται στα κύρια άρθρα κάθε τεύχους που υπογράφει η σύνταξη, καθώς και οι περιμετρικές σελίδες της σημειωματογραφίας είναι η πηγή για να ανασυγκροτήσουμε τη ζωή της πόλης και της επαρχίας σε μια ιδιαίτερα κρίσιμη περίοδο: την εποχή που βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη το φαινόμενο της μετανάστευσης και που, ενώ αρχίζει να συνειδητοποιείται το κοινωνικό πρόβλημα και να παίρνει πολιτική έκφραση το αίτημα του εκσυγχρονισμού (Σβορώνος: 318-19), διακόπτεται βίαια οποιαδήποτε συζήτηση για την ανάπτυξη της περιοχής με την επιβολή της δικτατορίας. Η δικτατορία ανανεώνει δραστικά το ρόλο που επεφύλαττε για την επαρχία της Κόνιτσας η στρατοκεντρική πολιτική της μετεμφυλιακής περιόδου (Σβορώνος: 317, Χαραλάμπης: 226-27, 278 εξ.), να είναι, δηλαδή, η περιοχή το πεδίο του επαγγελματικού πατριωτισμού, ο χώρος των επίσημων εκδηλώσεων του αντικομμουνισμού.

Το καθεστώς της 21ης επηρεάζει και την εσωτερική ζωή του περιοδικού, πέρα από τις αναμενόμενες εξάλλου αναπροσαρμογές της θεματικής του. Γίνονται ανακατατάξεις στην εκδοτική ομάδα, που θέτουν το περιοδικό στον έλεγχο του Διοικητικού Συμβουλίου του Συλλόγου, κάτι που ρητά και προγραμματικά είχε

αποφευχθεί. Οι λόγοι είναι προφανείς, γιατί μόνο η ελεγχόμενη και συγκλίνουσα ιδεολογικά συλλογική δραστηριότητα τύγχανε της ανοχής των δικτατόρων. Εμφανέστερες είναι οι επιπτώσεις στο περιεχόμενο κάθε τεύχους, που πλήττουν νευραλγικά σημεία της έκδοσης, όπως είναι η πολιτική της παρέμβασης, των συνεργατών και της επικοινωνίας. Συγκεκριμένα:

1. Αλλάζει ο χαρακτήρας των κύριων άρθρων της σύνταξης. Ήταν τα μαχητικά κείμενα του περιοδικού που υλοποιούσαν την παρέμβασή του για την αντιμετώπιση των προβλημάτων, με κύρια επιδίωξη την αναστροφή του μεταναστευτικού ρεύματος. Αποτελούν ένα σημαντικό corpus προτάσεων που ακόμη και σήμερα εμφανίζονται ως προοπτική ανάπτυξης της περιοχής, όπως ο πολιτισμός, η βιομηχανία, η βιοτεχνία, η συγκοινωνία, η επικοινωνία με την υπόλοιπη Ελλάδα, ο τουρισμός. Επίσης, στα κείμενα αυτά φιλοξενήθηκε μια κοινωνική κριτική που επιχείρησε να εξηγήσει το πρόβλημα της ερήμωσης μέσα από ιστορικούς πολιτικούς όρους (*Κόνιτσα*, Φεβρ. 1966: 1-2) και να υποδείξει ορισμένες από τις παραμέτρους του διχασμού της μεταπολεμικής κοινωνίας σε κέντρο και περιφέρεια (*Φίλιας*: 62) καθώς και τις επιπτώσεις αυτής της ανισόρροπης πορείας. Στην κατεύθυνση αυτή τολμηρή είναι η ανάλυση «Γιατί απέτυχε το πρόγραμμα αναπτύξεως της Ηπείρου» (*Κόνιτσα*, Οκτ. 1966: 1-3), στην οποία υπογραμμίζονται ζητήματα εξάρτησης της Ελλάδας, υποταγής στους σχεδιασμούς ξένων παραγόντων και γενικά στο καθεστώς της «ξενοκρατίας», όπως το χαρακτηρίζει, αντιπροτείνοντας την προτεραιότητα ενός εθνικού σχεδιασμού και τη στήριξη της οργάνωσης της τοπικής κοινωνίας. Παρόμοια οριακό, από την άποψη της κοινωνιοκριτικής επάρκειας που χαρακτηρίζει ορισμένα κείμενα του περιοδικού, είναι κείμενο για τον πολιτισμό του Γιάννη Λυμπερόπουλου², συντάκτη του προμνημονευθέντος κειμένου, με τίτλο «Το εκπολιτιστικό στοιχείο στην ανάπτυξη της επαρχίας μας» (*Κόνιτσα*, Ιούνιος 1966: 1-5, Ιούλιος 1966: 1-5). Εδώ, γίνεται προσέγγιση της συνάρτησης ανάπτυξης και πολιτισμού και επισημαίνεται ότι ορισμένες μορφές εθιμικού βίου και ορισμένες επαγγελματικές δραστηριότητες ανατρέπονται και αντικαθίστανται από νέους τρόπους ζωής και έκφρασης, που αλλοιώνουν το παραδοσιακό πολιτισμικό πρόσωπο της περιοχής. Συνειδητοποιείται ότι η μετανάστευση προκαλεί ρωγμές σε νευραλγικούς τομείς του παραδοσιακού βίου τόσο της ερημωμένης επαρχίας όσο και της αστικοποιημένης παροικίας των μεταναστών της Αθήνας και απαριθμούνται τα χαρακτηριστικά αυτής της αλλοίωσης: η υποχώρηση της συλλογικότητας ως εκδήλωσης του δημόσιου χαρακτήρα της ζωής της παραδοσιακής κοινότητας· η πα-

2. Κατά τη μαρτυρία του ίδιου του κ. Λυμπερόπουλου, που ήταν η ψυχή της εκδοτικής δραστηριότητας του Συλλόγου και ο πρώτος που απομακρύνεται από τη διεύθυνση του περιοδικού μετά την κήρυξη της δικτατορίας. Ευχαριστώ και από αυτή τη θέση τον κ. Λυμπερόπουλο τόσο για τις χρήσιμες πληροφορίες του σχετικά με το περιοδικό όσο και για την πλούσια συγγραφική προσφορά του στην κονιτσιώτικη και ηπειρωτική βιβλιογραφία.

ρακμή της λαϊκής καλλιτεχνικής έκφρασης, των ζωγράφων και των αγιογράφων, της παράδοσης των πρωτομαστόρων και των χτιστάδων.

2. Διακόπτονται στήλες και συνεργασίες που διηύρυναν τον ορίζοντα του προβληματισμού, της ενημέρωσης, της συνεργασίας και εμπλούτιζαν το περιεχόμενο. Σταματά η δημοσίευση αφηγημάτων πεζογράφων της πρώτης και δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς. Το ίδιο γίνεται και με τη στήλη «Σημειωματάριο πνευματικής ενημερώσεως», ενδεικτική ενός αναπροσανατολισμού που επιχειρείται, λίγο πριν τη δικτατορία, προς τα ζητήματα του πολιτισμού. Η στήλη ολοκλήρωνε και έκανε αμφίδρομη τη σχέση επαρχίας-μετανάστη, συμπληρώνοντας τη στήλη «Νέα από την Πατρίδα». Παράλληλα υλοποιούσε τους προγραμματικούς στόχους για ενημέρωση του κοινού του περιοδικού — των μεταναστών και των επαρχιωτών — με τα πολιτιστικά δρώμενα της πρωτεύουσας. Αξίζει να σημειωθεί ότι η στήλη, στη βραχύβια διάρκειά της, ασχολήθηκε αποκλειστικά με τη θεατρική κίνηση που δημιουργούσαν οι πλέον σημαντικές αθηναϊκές σκηνές της εποχής. Ταυτόχρονα, και η στήλη «Κονιτσιώτες της Αθήνας» δεν επανεμφανίζεται, με αποτέλεσμα την ακύρωση της επικοινωνίας με το χώρο των μεταναστών και την επιβολή μιας μορφής αποκλεισμού της πρωτεύουσας από τον ορίζοντα της επαρχίας. Ίσως πρόκειται για άλλη μια επιταγή της πολιτικής χρηστοθήειας των δικτατόρων για την πρόληψη ενδεχόμενης διολίσθησης ειδήσεων ανεπιθύμητων και επικίνδυνων στο καθεστώς της «τάξης και της ασφάλειας». Ριζική είναι η αλλαγή στο περιεχόμενο της στήλης «Νέα από την Πατρίδα», που οφείλεται στη δραματική αλλαγή των όρων ζωής, γιατί αυτούς καταγράφει, που επιβλήθηκαν στην επαρχία της Κόνιτσας. Στη στήλη κατατίθεται με ενάργεια και χωρίς σχόλιο ό,τι τέμνει την καθημερινότητα, εκείνο δηλαδή που είναι γεγονός άξιο σημείωσης και διαμήνυσής του προς το κοινό του περιοδικού. Τα σημειώματα αυτά είναι υλικό αξιόπιστο για την ανασυγκρότηση της κατάστασης που επικρατούσε στην περιοχή, την οποία το κράτος των «νικητών» του Γράμμου μετέτρεψε σε χώρο-πρότυπο εφαρμογής του στρατοκεντρικού κοινωνικού μοντέλου (Τσουκαλάς: 570 εξ., Χαραλάμπης: 57) και σκηνικό σειράς αντικομμουνιστικών τελετών, συμπιέζοντας την κοινωνική δυναμική και απορρυθμίζοντας τους μηχανισμούς της κοινωνικής ανασύνταξης.

Εξάλλου η περιοχή, δεκαετίες μετά τη λήξη του εμφυλίου, συνέχισε να είναι ένα εγκαταλελειμμένο ναρκοπέδιο-παγίδα αθώων θυμάτων, κυρίως μικρών παιδιών (Κόνιτσα, Μάιος 1962: 16). Τα θύματα από διάφορες αιτίες και ατυχήματα που καταγράφονται είναι ενδεικτικά της κοινωνικής κατάστασης της περιοχής. Έτσι, υπάρχουν θύματα από την έλλειψη και της πλέον στοιχειώδους υποδομής: είναι η ανυπαρξία οδικής δικτύωσης και επικοινωνίας ανάμεσα στα χωριά της επαρχίας (Κόνιτσα, Μάιος 1962: 16)· είναι οι αγροτικοί δρόμοι, με μόνο το πρόβλημα των κατολισθήσεων, που διατίθενται για τη σύνδεση των χωριών μεταξύ τους και με την υπόλοιπη Ήπειρο· είναι η υποκατάσταση του μεταφορικού μέσου από το φορτηγό, που μεταφέρει τους ανθρώπους μαζί με τα ζώα

και τα προϊόντα (*Κόνιτσα*, Ιούλιος 1962: 12). Ανάλογου χαρακτήρα είναι όλες οι ειδήσεις της στήλης «Νέα από την Πατρίδα», που με ενάργεια τεκμηριώνουν την προτεραιότητα του επιχειρησιακού/στρατιωτικού ρόλου της περιοχής, στα πλαίσια του εθνικού σχεδιασμού, και την ανυπαρξία κοινωνικής/αναπτυξιακής πολιτικής.

Πραγματικά, η παρουσία του επίσημου κράτους, όπως καταγράφεται στο περιοδικό, είναι σταθερή μόνο στον τομέα των εκδηλώσεων που υπηρετούν την ιδεολογική περικύκλωση της επαρχιακής κοινωνίας: τακτική επανάληψη σειράς «γιορτών μίσους», εκδηλώσεις υποδοχής της βασιλικής οικογένειας και κάθε έλληνα ή ξένου επίσημου.

Στο πλέγμα των αυταρχικών μηχανισμών ιδεολογικού πειθαναγκασμού (*Τσουκαλάς*: 570 εξ., *Χαραλάμπης*: 57) παραχωρούνται και εγκλείονται τομείς του πολιτισμού που είναι χώροι της ελεύθερης έκφρασης, αφαιρώντας, έτσι, κάθε δυνατότητα δημιουργίας πολιτιστικής κίνησης και έκφρασης των ανθρώπων της περιοχής: το ΝΑΤΟ, η Βασιλική Πρόνοια και φορείς άμεσα ελεγχόμενοι από το αντικομμουνιστικό κράτος αναλαμβάνουν την «καλλιτεχνική» και «επιμορφωτική» αγωγή των κατοίκων· κινηματογράφος, θεατρικές παραστάσεις και διαλέξεις χρησιμοποιούνται για την εξυπηρέτηση της ιδεολογικής σκοπιμότητας.

Στη στρατηγική της ιδεολογικής χειραγώγησης μέσω πολιτιστικών εκδηλώσεων δεν είναι χωρίς σημασία η προτεραιότητα που έχει το θέατρο ως το πλέον αποτελεσματικό μέσο αγωγής, γι' αυτό και το πλέον ελεγχόμενο είδος τέχνης (*Λιναρδάτος*: 510). Η μαθητική/νεανική ερασιτεχνία μέσα από το δίκτυο των Σπιτιών του Παιδιού, καθοδηγούμενη από τους υπαλλήλους του στρατιωτικο-βασιλικού κράτους, μαθητεύει στον αντικομμουνισμό και την αισθητική του φολκλόρ. Είναι χαρακτηριστική η επιτυχημένη σταδιοδρομία που είχε στις ερασιτεχνικές ομάδες της Ηπείρου έργο της πατριωτικής χρηστοήθειας, οι *Αδούλωτες ψυχές*, του προέδρου της «Πανηπειρωτικής» Αμερικής (*Λαδογιάννη*, 1995 : 193). Παρόμοια διαμορφώνεται και το υπόλοιπο δραματολόγιο που κολλαρεύει την επαρχιακή ζωή με την εξιδανίκευσή της στα δραματικά ειδύλλια *Γκόλφω και Αγαπητικός της Βοσκοπούλας*.

Ωστόσο, κατά τη διετία 1965-1966 αρχίζουν να δημιουργούνται κάποιες προϋποθέσεις για μια σοβαρή πνευματική κίνηση. Η Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών (ΕΗΜ), λίγα χρόνια μετά την ίδρυσή της (1953), επεκτείνει τη δραστηριότητά της και στις άλλες ηπειρωτικές πόλεις και αποτελεί παράγοντα ουσιαστικής πολιτισμικής παρέμβασης. Στην Κόνιτσα διοργανώνει διαλέξεις με ομιλητές μέλη της, που είναι από τις πλέον δραστήριες προσωπικότητες της ηπειρωτικής πρωτεύουσας, μεταφέρει τις παραστάσεις του ερασιτεχνικού θεατρικού της ομίλου και οργανώνει μουσικές εκδηλώσεις (*Κόνιτσα*, Νοέμ. 1965: 15, Ιαν. 1966: 16, Φεβρ. 1966: 15, Μάρτ. 1966: 15).

Οι εκδηλώσεις της ΕΗΜ θα μπορούσαν να είναι γόνιμες και να προκαλέ-

σουν, για πρώτη φορά μεταπολεμικά, την εμφάνιση μιας αυτοδύναμης πολιτιστικής κίνησης, ανεξάρτητης από εκείνη που καθοδηγούσε ο στρατο-γραφειοκρατικός μηχανισμός. Άλλωστε, υπάρχει ένα κλίμα γενικότερα ευνοϊκό, την ίδια εποχή, που ενθαρρύνει τη συνεργασία ομόλογων πολιτισμικών πυρήνων και τη στροφή στη συλλογική δράση. Ειδικά για την περιοχή της Κόνιτσας παρατηρείται μία έξαρση της δράσης των τοπικών Αδελφοτήτων της Αθήνας (*Κόνιτσα*, Ιαν. 1967: 14) και προωθείται ο συντονισμός τους στο σχήμα μιας ομοσπονδίας, η οποία επρόκειτο να αναγνωρίσει το περιοδικό *Κόνιτσα* ως το επίσημο όργανο έκφρασης των καταστατικών της αρχών (*Κόνιτσα*, Φεβρ. 1967: 14, Μάρτ. 1967: 14). Η διακοπή μιας διαφαινόμενης πορείας με αξιόλογο προσανατολισμό, που είχε αρχίσει τόσο για τους Συλλόγους όσο και για τις τοπικές κοινωνίες, καταγράφεται με ενάργεια στο περιοδικό. Από την άποψη αυτή προσφέρει μία ακόμα χρήσιμη μαρτυρία της πολιτικής ανακοπής που συνέβη στη χώρα μας, τον Απρίλιο του 1967. Τα «Νέα από την Πατρίδα», η στήλη παλμογράφος της επαρχιακής ζωής, διαμηνύουν την επικράτηση ενός καθεστώτος κοινωνικής και πολιτισμικής αφωνίας. Αποκλειστικό περιεχόμενο της στήλης είναι η περιγραφή επετείων της «εθνοσωτηρίου» και άλλων παρόμοιων εκδηλώσεων, όπου τονίζεται η ενθουσιώδης συμμετοχή του πλήθους (*Κόνιτσα*, Ιαν. 1968: 13-16). Ανάλογης σκοπιμότητας είναι και οι ειδήσεις του πολιτικού αυταρχισμού: συλλήψεις και καταδίκες του στρατοδικείου Ιωαννίνων είναι τα μόνα «γεγονότα» που αφορούν στο λαό της περιοχής, εφόσον η ειδησεογραφία περιορίζεται στην ανακοίνωση της δραστηριότητας του γραφειοκρατικού και στρατιωτικού μηχανισμού.

Στους αναβαθμισμένους μηχανισμούς ελέγχου προστίθεται και μια τρίτη πηγή εξουσίας, η Εκκλησία, που στο πρόσωπο του νέου μητροπολίτη αποτελεί προέκταση της κρατικής: συχνά τα όρια γίνονται ασαφή ως προς την πολιτική προτεραιότητα των κέντρων εξουσίας. Στα νέα δεδομένα το περιοδικό χρησιμοποιείται, κατά κύριο λόγο, για την προβολή του έργου μιας δραστήριας προσωπικότητας, του μητροπολίτη, παρά της εκκλησιαστικής πολιτικής. Στοιχεία για την τελευταία κυριολεκτικά διολισθαίνουν ως ειδήσεις και αποτελούν, σήμερα, αξιόλογη μαρτυρία. Είναι χαρακτηριστικές δύο παρόμοιες ειδήσεις: «Πληροφορηθήκαμε ότι στο χωριό Φούρκα μια ηλικιωμένη, η Τριανταφυλλιά Οικονόμου, πέθανε και ενταφιάστηκε χωρίς ιερέα και νεκρώσιμη ακολουθία επειδή δεν υπήρχε ιερέας στην κοινότητα και στις γύρω κοινότητες. Το ζήτημα έλλειψης ιερέων σε αρκετές κοινότητες της επαρχίας μας είναι φλέγον και χρήζει επίλυσης» (*Κόνιτσα*, Φεβρ. 1968: 14). Το πρόβλημα δεν φαίνεται να επιλύεται, γιατί την επόμενη χρονιά μεταφέρονται ιερείς από τη μητρόπολη Αθηνών για τις γιορτές του Πάσχα στην επαρχία Κονίτσης (*Κόνιτσα*, Απρ.-Μάιος 1969: 12-16).

Τα προμνημονευθέντα περιστατικά μαρτυρούν τα όρια της ερήμωσης και η πορεία δεν φαίνεται να αντιστρέφεται, εφόσον η δικτατορία απονευρώνει εκείνους τους φορείς που θα συντόνιζαν τις τοπικές κοινωνίες, ώστε να αποφευχθεί η επιδείνωση της απορρύθμισής τους. Η Τοπική Αυτοδιοίκηση, παρότι διορι-

σμένη, είναι ανίσχυρη και υπάλληλη του τρίπτυχου της αυταρχικής εξουσίας που προαναφέραμε. Από τα πρακτικά των συναντήσεων που δημοσιεύει το περιοδικό (*Κόνιτσα*, Ιούν. - Ιούλ. - Αύγ. 1969: 1-2· Ιούλ. - Αύγ. Σεπτ. 1970: 1-2) φαίνεται ότι οι εκπρόσωποι του καθεστώτος (υπουργοί, νομάρχες κ.ά.) καταγράφουν ανάγκες που τολμούν να διατυπώσουν οι διορισμένοι δήμαρχοι και κοινοτάρχες, αλλά αντί των διαπιστωμένων αναγκών, τελικά, χρηματοδοτούνται πλακοστρώσεις πλατειών για τις εκδηλώσεις του εθνικού εορτολογίου της 21ης.

Η συνεχιζόμενη απορρύθμιση εκριζώνει και τα τελευταία ερείσματα συγκράτησης του πληθυσμού και επιταχύνεται η ερήμωση. Το 1969 παύει να λειτουργεί το Δημοτικό Σχολείο Χιονιάδων (*Κόνιτσα*, Ιούν.-Ιούλ.-Αύγ. 1969: 12-16) για να ακολουθήσουν, την επόμενη χρονιά, τα σχολεία των περισσότερων κοινοτήτων της επαρχίας: Πουρνιάς, Γαναδιού, Μοναστηρίου, Πάδων, Αετομηλίτσας, Καλόβρουσης, Τράπεζας, Κλειδωνιάς, Αγίου Μηνά, Μεσοβουνίου, Μικρού Πάπιγκου, Βρυσχωρίου και Ηλιοχωρίου (*Κόνιτσα*, Ιούλ.-Αύγ.-Σεπτ. 1970: 16).

Τα ίδια συμπτώματα παρατηρούνται και στην πόλη της Κόνιτσας. Το καλοκαίρι του 1969 κλείνει η Αναγνωστοπούλειος Γεωργική Σχολή, που πέρα από τον εκπαιδευτικό της ρόλο πρέπει να της αναγνωρισθεί η γενικότερη συμβολή στην πνευματική κίνηση της περιοχής. Το κλείσιμο της Σχολής είναι αποτέλεσμα της εφαρμογής μιας γραφειοκρατικής πολιτικής στον τομέα της γεωργικής εκπαίδευσης· η εξειδικευμένη τεχνική εκπαίδευση αποσυνδέεται από τον κορμό του συστήματος της εκπαίδευσης και υπάγεται στους μηχανισμούς της γραφειοκρατίας. Γιατί στο εξής η τεχνική εκπαίδευση αντικαθίσταται από την επιμόρφωση, που τη διεκπεραιώνουν οι πτυχιούχοι συναφών ειδικοτήτων δημόσιοι υπάλληλοι της Νομαρχίας.

Είναι οι παρενέργειες της συγκεντρωτικής και γραφειοκρατικής διοίκησης που έχει στόχο την αναπαραγωγή της θέσης της στα πλαίσια των δομών εξουσίας του μετεμφυλιακού κράτους, τις οποίες αναπαράγει και ενισχύει η δικτατορία (Χαραλάμπης: 278 εξ.). Γι' αυτό η διάρθρωση των μηχανισμών του στρατιωτικού και του υπαλληλικού πλέγματος καθορίζεται και με το Σύνταγμα του 1968· ο στρατός και οι κρατικοί υπάλληλοι, παρά την υπεροχή του πρώτου, τίθενται στην υπηρεσία της ιδεολογικής συναίνεσης και ενσωμάτωσης του λαού στο κράτος εκτάκτου ανάγκης (Χαραλάμπης: 260-61).

Η πολιτική που υλοποιεί την ενσωμάτωση είναι ιδιαίτερα έντονη στην καθημερινή ζωή των απλών πολιτών της επαρχίας. Εκεί, μοχλός είναι το «κράτος του χωροφύλακα» που επαναδραστηριοποιείται και επεκτείνονται οι αρμοδιότητές του. Έτσι, η απουσία έργων υποδομής για την τουριστική ανάπτυξη π.χ., έναν τομέα στον οποίο μόνιμα και επίμονα προσέβλεπαν οι κάτοικοι της περιοχής, αντιμετωπίζεται με τις νουθεσίες του διοικητή του Τμήματος Χωροφυλακής· το σχετικό δημοσίευμα του περιοδικού δεν αφήνει περιθώρια για να εκτιμηθεί η πολιτική ανάπτυξη που εφαρμοζόταν: «Προέβη [ο διοικητής] σε συστάσεις και

οδηγίες προς τους επαγγελματίες και γενικά προς τους κατοίκους της περιοχής σχετικά με την καθαριότητα. Συγκεκριμένα συνέστησε την κατασκευή αφοδευτηρίων, την απομάκρυνση των ακαθαρσιών από τους δρόμους και τις αυλές, τη ρίψη πετρελαίου στα λιμνάζοντα και ακάθαρτα νερά κ.τ.λ.» (Κόνιτσα, Μάιος 1968: 13).

Η υπανάπτυξη σταθεροποιείται· η περιοχή, γύρω στο 1970, δεν έχει απομακρυνθεί αρκετά από το 1950: για την ανάπτυξη της τουριστικής κίνησης της περιοχής προβάλλεται η πόλη-μνημείο της μάχης του Γράμμου. Η Κόνιτσα μετατρέπεται σε σχολείο μαθητείας στη νομιμοφροσύνη — του κράτους, της κοινωνίας, της θρησκείας —, γι' αυτό και το κοινό των επισκεπτών, που από τις αρχές της πόλης θεωρούνται δείκτες τουριστικής κίνησης, είναι μαθητές στρατιωτικών σχολών και χριστιανικών ενώσεων. Φυσικά, οι συγκεκριμένοι επισκέπτες με την παρουσία τους προσφέρουν το ιδεολογικό παράδειγμα και υπηρετούν τη σκοπιμότητα της μαθητείας: η κατάθεση στεφανιών στα διάφορα μνημεία της μάχης του Γράμμου, με τα οποία γέμισε την πόλη και την περιοχή το αντικομμουνιστικό κράτος, είναι η αποκλειστική δραστηριότητα που αιτιολογεί τις επισκέψεις τους.

Είναι γεγονός ότι πρόκειται για την ολοκληρωτική υποταγή της πόλης, κάθε μορφής δραστηριότητας, στους μηχανισμούς του ιδεολογικού πειθαναγκασμού. Γι' αυτό στην επταετία της δικτατορίας, οι συνέπειες της εγκατάλειψης της περιοχής από τη δεκαετία του '60 εκδηλώνονται ραγδαία· η επιδείνωση των όρων ζωής στην επαρχία, η παράταση του χρόνου που η περιοχή βρίσκεται σε υπανάπτυξη, ο αυταρχισμός και η αποσάρθρωση των μηχανισμών της λαϊκής εκπροσώπησης και ενεργοποίησης δίνουν μόνιμο χαρακτήρα στο φαινόμενο της ερήμωσης και της απορρύθμισης.

Στο περιοδικό υπάρχουν τα στοιχεία ενός αρχόμενου εκφυλισμού των δομών της παραδοσιακής κοινότητας. Τοπικοί θεσμοί παραδοσιακής οικονομίας των αγροτοκτηνοτροφικών κοινωνιών, με δυνατότητες πολύμορφης ανάπτυξης — οικονομικής, τουριστικής, πολιτιστικής —, όπως το «Παζαρόπουλο» (Κόνιτσα, Ιούλ. 1962: 9· Λυμπερόπουλος, 1971) βρίσκονται σε φθίνουσα πορεία (Κόνιτσα, Ιούλ.-Αύγ.-Σεπτ. 1970: 16). Η μεγάλη μελέτη για την ιστορία του παζαριού, που δημοσιεύεται σε συνέχειες, από τον Οκτώβριο του 1967, ερμηνεύεται ως επισήμανση του προβλήματος. Η περίπτωση του παζαριού υπογραμμίζει και καθιστά περισσότερο έκτυπη την οικονομική και κοινωνική αποσύνθεση, γιατί στην υποχώρηση των μορφών της παραδοσιακής κοινωνίας, συνέπεια της μετανάστευσης και της υπανάπτυξης, δεν υπάρχει στον ορίζοντα ένας σχεδιασμός ανάπτυξης, ώστε, αντικαθιστώντας τους παραδοσιακούς τρόπους, να προληφθεί το ρήγμα στο κοινωνικό οικοδόμημα.

Συνοψίζοντας, ως προς το θέμα της καταγραφής του κοινωνικού προβλήματος της επαρχίας της Κόνιτσας μέσα από το περιοδικό, η καταγραφή αποδεικνύεται συνεπής μαρτυρία της συνάρτησης, που συνδέει την έκδοση με τα προ-

βλήματα της περιοχής. Έτσι, στην πορεία του περιοδικού διακρίνονται δύο φάσεις, με όριο τομής τη δικτατορία του 1967. Κατά την πρώτη χρονική περίοδο, εμφανίζεται με προθέσεις παρέμβασης σε ουσιαστικούς τομείς, που έχει ανάγκη η επαρχία και ο μετανάστης της Αθήνας. Επίσης, στην ίδια περίοδο, χαρακτηρίζεται από μια τάση κλιμακούμενης μαχητικότητας, που κορυφώνεται στην προδικτατορική τριετία 1964-1966. Στο όριο των δύο περιόδων, προγραμματίζεται η αναβάθμιση του ρόλου του περιοδικού *Κόνιτσα*, αφού αποφασίζεται η διεύρυνση του συλλογικού του χαρακτήρα. Η τομή της δικτατορίας ανακόπτει την προγραμματιζόμενη πορεία και προκαλεί φαινόμενα αναστροφής: ακύρωση προγράμματος, αποψίλωση στόχων, περιστολή της επικοινωνιακής λειτουργίας, εκχώρηση σελίδων στην προβολή των ανακοινώσεων της στρατιωτικής και της διοικητικής εξουσίας.

Ωστόσο, σε όλη την περίοδο της δεύτερης εκδοτικής φάσης το περιοδικό είναι ένας αξιόπιστος παλμογράφος της κοινωνίας της περιοχής και είτε αναλαμβάνει ρόλο ενεργητικής παρέμβασης είτε το εξαναγκάζουν να περιοριστεί στο ρόλο του παρατηρητή. Σε κάθε περίπτωση, σήμερα, το υλικό του είναι ένας πολύτιμος ιστορητής του βίου της επαρχίας τόσο μέσα από τα κείμενα που υλοποιούν τους προγραμματικούς του στόχους όσο και από εκείνα που το επέβαλε το καθεστώς της παρέκκλισης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βεργόπουλος: Κ. Βεργόπουλος, «Η συγκρότηση της νέας αστικής τάξης 1944-1950», στο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*. Θεμέλιο, 1984: 529-59.
- Γουνελάς: Χ.-Δ. Γουνελάς, *Η σοσιαλιστική συνείδηση στην ελληνική λογοτεχνία 1897-1912*. Κέδρος, 1984.
- Καβουριάρης: Ε. Καβουριάρης, «Μερικές σκέψεις για τις αιτίες και τις συνέπειες της μετανάστευσης», στο: *Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα* (επιμ.: Μ. Νικολινάκου). Κάλβος, Αθήνα 1974: 24-62.
- Καράογλου: Χ. Λ. Καράογλου, *Το περιοδικό «Μούσα» (1920-1923). Ζητήματα ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1991.
- Λαδογιάννη, 1993: Γεωργία Λαδογιάννη, *Κοινωνική κρίση και αισθητική αναζήτηση στο μεσοπόλεμο. Η παρέμβαση του περιοδικού ΙΔΕΑ*. Οδυσσέας, Αθήνα 1993.
- Λαδογιάννη, 1995: Γεωργία Λαδογιάννη, «*Ηπειρωτική Εστία. Η πνευματική κίνηση των Ιωαννίνων κατά τη δεκαετία του 1950*», στον τόμο: *Κείμενα κριτικής για τη νεοελληνική λογοτεχνία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995.
- Λιναρδάτος: Σπ. Λιναρδάτου, *Από τον εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Γ' 1955-1961. Εκδόσεις Παπαζήση, 1978.
- Λυμπερόπουλος: Γιάννη Λυμπερόπουλου, *Παζαριού ανατομή*. Αθήνα 1971. Στο βιβλίο του ο συγγραφέας συνέλεξε την ομότιτλη αρθρογραφία του στο περιοδικό *Κόνιτσα*, από το τεύχος του Οκτωβρίου του 1967.
- Νικολινάκος: Μ. Νικολινάκος, «Εισαγωγή στο πρόβλημα της μετανάστευσης», στο: *Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα* (επιμ. Μ. Νικολινάκος). Κάλβος, Αθήνα 1974: 12-23.
- Σβορώνος: Ν. Σβορώνος, *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*. Θεμέλιο, 1982.
- Τσουκαλάς: Κ. Τσουκαλάς, «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου», στο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*. Θεμέλιο, 1984: 561-594.
- Φίλιας: Β. Φίλια, *Όψεις της διατήρησης και της μεταβολής του κοινωνικού συστήματος*, τόμ. Β'. Εκδόσεις Α. Λιβάνης και Σία, Αθήνα 1980.
- Χαραλάμης: Δ. Χαραλάμης, *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*. Εξάντας, 1985.
- Χασιώτης: Ι. Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*. Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.

ΑΣΗΜΟΣ ΠΑΝΟΣ-ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΠΑΝΟΣ

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ

Εισαγωγή: Περίληψη

Στην εισήγηση που ακολουθεί επιχειρείται στο πρώτο μέρος μία σύντομη διαχρονική ανάλυση των χαρακτηριστικών της Επαρχίας Κόνιτσας σε οικονομικό, κοινωνικό και χωροταξικό επίπεδο, ώστε να προκύψουν κάποια συμπεράσματα, αναφορικά με τη θέση και τον χαρακτήρα της περιοχής, ως προς τις παραμέτρους αυτές.

Στο δεύτερο μέρος και με οδηγό αυτά τα συμπεράσματα διαπιστώνονται μερικές γενικές κατευθυντήριες αρχές, μέσω ενός Γενικού Σχεδίου Δράσης, που θα μπορέσουν να συμβάλλουν στην ανάπτυξη της περιοχής.

Στο τελευταίο τμήμα της, η εισήγηση καταλήγει με την όσο το δυνατόν πιο σύντομη και περιεκτική αναφορά στους μηχανισμούς εκείνους (πηγές χρηματοδότησης, θεσμική πολιτική) που υπάρχουν και των οποίων η παρουσία είναι αναγκαία για τη στήριξη της προτεινόμενης για την περιοχή αναπτυξιακής πρωτοβουλίας.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Α. ΓΕΝΙΚΟ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Η Ήπειρος, που καταλαμβάνει το βορειοδυτικό τμήμα της Ελλάδας, είναι μία από τις ορεινότερες περιφέρειες της χώρας καθώς κατέχει το μεγαλύτερο μέρος της βόρειας και νότιας οροσειράς της Πίνδου, η οποία αποτελεί και το ανατολικό όριό της. Στα νότια ορίζεται από τον Αμβρακικό κόλπο, δυτικά βρέχεται από το Ιόνιο πέλαγος και τα βόρεια σύνορά της ορίζονται εγκάρσια από οροσειρές που συνεχίζονται στην Αλβανία.

Η επαρχία Κόνιτσας που θα αποτελέσει το κύριο αντικείμενο της εισήγησης βρίσκεται στο Νομό Ιωαννίνων που είναι ο μεγαλύτερος των τεσσάρων Νομών που αποτελούν την Ήπειρο. Ο Νομός αυτός είναι ο τρίτος σε έκταση σ' όλη τη χώρα με μέγεθος 4.993 τ.χλμ. και ο πληθυσμός του κατά την απογραφή του 1991

ήταν 158.193 κάτοικοι¹. Εκείνο που χαρακτηρίζει το Νομό είναι το έντονο ορεινό ανάγλυφο που οδηγεί σε μία κατανομή εδαφών που παρόμοια δεν παρουσιάζει άλλη περιοχή της χώρας καθώς το 88.4%² της συνολικής έκτασης είναι περιοχές ορεινές. Το κλίμα είναι μεταβατικής μορφής από θαλάσσιο μεσογειακό προς το κεντροευρωπαϊκό με ηπειρωτική απόκλιση.

Έχοντας ως κυρίαρχο γεωγραφικό χαρακτηριστικό την παρουσία της οροσειράς της Πίνδου, η επαρχία της Κόνιτσας έζησε για πολλές δεκαετίες και σε μεγάλο βαθμό φαίνεται να ζει και σήμερα σαν μία απομονωμένη περιοχή, σαν μία μορφή “νησίδας”, που φαίνεται να συνδέεται με τα υπόλοιπα ηπειρωτικά ελλαδικά εδάφη με μία όχι και ιδιαίτερα πολυσύχναστη γέφυρα. Βρίσκεται δηλαδή εκ των πραγμάτων και εξ αιτίας φυσικών λόγων εκτός του κυρίου άξονα ανάπτυξης της χώρας που ορίζεται από τα σημεία Καβάλα-Θεσσαλονίκη-Λάρισα-Αθήνα-Πάτρα-Δυτική Πελοπόννησος, αλλά και των άλλων δευτερευόντων αξόνων που μπορεί να υπάρχουν στα πλαίσια της περιφέρειας μελέτης (Ήπειρος), όπως είναι αυτός μεταξύ Ιωαννίνων-Πάτρας ή αυτός της παραλιακής ζώνης της Ηπείρου (Πρέβεζα-Πάργα-Ηγουμενίτσα).

B. ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΟΝΙΤΣΑΣ: Η ΤΟΠΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Με δεδομένο το πλαίσιο που προαναφέρθηκε προκύπτει ένα γεωγραφικό χωρο-οικονομικό σύστημα, που δεν μπορεί να είναι παρά ελάχιστα “ανοικτό”. Τα χαρακτηριστικά του είναι αυτά μιας γεωγραφικής απόφυσης, ενός ήδη απομονωμένου εθνικού χώρου που αναγνωρίζεται μόνο ως συνοριακός σταθμός, στα πλαίσια του οποίου ζει και δημιουργεί το ανθρώπινο δυναμικό αναπτύσσοντας τις δραστηριότητές του. Στη συνέχεια και με βάση στοιχεία των απογραφών της Ε.Σ.Υ.Ε. (ιδιαίτερα των ετών 1961 και 1981 που έχουν ως επίπεδο αναφοράς την επαρχία και όχι το νομό) θα αναφερθούμε σε μεγέθη που αφορούν τους επί μέρους τομείς της οικονομίας, καθώς και τα κοινωνικά αλλά και δημογραφικά χαρακτηριστικά της επαρχίας Κόνιτσας, προσπαθώντας να εντοπίσουμε τάσεις που προκύπτουν και προβλήματα που δημιουργούνται, η επίλυση των οποίων θα συμβάλλει στη διατύπωση συγχρόνων απόψεων αναφορικά με τις δυνατότητες ανάπτυξης της περιοχής.

1. Πρωτογενής Τομέας

Σύμφωνα με την καταγραφή των χρήσεων γης της Ε.Σ.Υ.Ε. και για το χρονικό διάστημα 1961-1981 οι καλλιεργούμενες εκτάσεις καταλαμβάνουν το 6% της

1. Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε. “Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού της 17ης Μαρτίου 1991, τόμος 1 (υπό δημοσίευση), σελ. 85.

2. Πηγή: Δημητράκος “Παγκόσμιος γεωγραφία, Άτλας, Ελλάς”, 1975, τ. 2, σελ. 187.

συνολικής επιφάνειας της επαρχίας, τα δάση και τα αναδασωμένα εδάφη το 42% ενώ οι βοσκότοποι το 42%. Το υπόλοιπο ποσοστό (10%) αντιστοιχεί σε γυμνά-άγονα εδάφη. Με βάση, λοιπόν, τα δεδομένα αυτά οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι αυτό που χαρακτηρίζει την επαρχία είναι ο έντονα δασοποιημένος χαρακτήρας της.

Πίνακας 1: Επαρχία Κόνιτσας (1981): Κατανομή Εδαφών

Κατηγορία Εδάφους	τ.χλμ.	%
Καλλιέργειες	50.3	6%
Δάση-Αναδασωμένα Εδάφη	384.9	42%
Βοσκότοποι	384.5	42%
Άγονα	105.1	10%
Σύνολο	924.8	100%

Δεύτερο χαρακτηριστικό που προκύπτει είναι ότι ο μέσος κλήρος για τις καλλιεργούμενες εκτάσεις είναι ιδιαίτερα μικρός 13,1 στρ./οικογ., κατατάσσεται στην κατηγορία των “νανοϊδιοκτησιών”, και φυσικά είναι πολύ μικρότερος των καθορισμένων ορίων που τον χαρακτηρίζουν βιώσιμο (π.χ. 100 στρ. ξηρικά). Ως τρίτο χαρακτηριστικό αναφέρουμε ότι σε έρευνα που έγινε, το 70% των κατοίκων κατέχουν μόλις 3-10 στρ., ένα 15% περισσότερα των 10 στρ. και ένα μικρό ποσοστό δεν έχει γεωργικό κλήρο, πρόκειται δηλαδή για καλλιέργεια γεωργικής γης με μοναδικό σκοπό την κάλυψη των ιδίων αναγκών των κατοίκων³.

Αναφορικά με την κτηνοτροφία και τα δάση κύριο χαρακτηριστικό της περιοχής είναι η εκμετάλλευσή τους κατά παραδοσιακό τρόπο και σε μικρές μονάδες που δεν είναι σε θέση να εξισορροπήσουν οικονομικά τα μειονεκτήματα της γεωργίας.

Συμπερασματικά, αναφορικά με τον πρωτογενή τομέα προκύπτει ότι αποτελεί τον κύριο κλάδο των παραγωγικών δυνάμεων στην περιοχή, διαχρονικά δεν παρουσιάζει αξιοσημείωτες αλλαγές - ίσως κάποιες ανεπαίσθητες προς το δυσμενέστερο - και τα κύρια προβλήματα συνοψίζονται στα ακόλουθα:

- στη στενότητα της γεωργικής γης
- στη μειωμένη απόδοση
- στην βαθμιαία εγκατάλειψη
- στην πολυκαλλιέργεια και τον πολυτεμαχισμό
- στη μορφή αυτοκατανάλωσης που παρουσιάζεται ιδιαίτερα στις ορεινές περιοχές.

3. Πηγή: Ε.Π. Δημητριάδης, “Κοινωνικός Σχηματισμός και Πολεολογικός Χώρος: Είκοσι οικισμοί της Επαρχίας Κόνιτσας Ηλείου”, Διδακτορική Διατριβή, 1980, σελ. 241.

2. Δευτερογενής τομέας - Τριτογενής τομέας

Αναλυτική εξαγωγή συμπερασμάτων για την διαχρονική εξέλιξη των τομέων αυτών στην περιοχή δεν είναι δυνατόν να γίνει κυρίως λόγω της δυσχέρειας που υπήρχε παλαιότερα όσον αφορά το θέμα της διαίρεσης και κατηγοριοποίησης της εργασίας. Είναι, όμως, κοινά αποδεκτό ότι η βιομηχανική ανάπτυξη είναι σχετικά περιορισμένη και ότι ανέκαθεν η περιοχή ήταν πηγή εξαγωγής εργατικού δυναμικού που ασχολούνταν κυρίως σε εργασίες των τομέων παραγωγής που αναφέρουμε (π.χ. χτίστες που μεταναστεύουν, έμποροι που περιοδεύουν). Για συγκριτικούς και μόνο λόγους αναφέρουμε ότι το 1961 ασχολείτο με δραστηριότητες δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα το 32%⁴ του εργατικού δυναμικού, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά το 1981 ήταν 28% στον δευτερογενή και 29% στον τριτογενή συνολικά δηλαδή 57%. Έχουμε, λοιπόν, μια στροφή προς τις δραστηριότητες αυτές, που όμως εξακολουθούν να εμφανίζουν προβλήματα που προκύπτουν από:

- την έλλειψη επαρκών ντόπιων πρώτων υλών στον δευτερογενή τομέα
- τη σχετική απομόνωση της επαρχίας από το μεγάλο αστικό κέντρο του Νομού (Γιάννενα) και από τους άξονες ανάπτυξης προς τη Νότια Ελλάδα και τη Μακεδονία.
- το όχι ιδιαίτερα μεγάλο μέγεθος της τοπικής αγοράς
- την έλλειψη υποδομής (δρόμοι-εγκαταστάσεις τουρισμού).

3. Κοινωνική δομή

Κοινό χαρακτηριστικό τόσο για ολόκληρη την Ήπειρο όσο και ειδικά για την επαρχία Κόνιτσας αποτελεί το ότι διαχρονικά εμφανίζουν τα χαρακτηριστικά μιας πολύ συντηρητικής κοινωνίας, προσανατολισμένης σαφώς προς την παράδοση ειδικά την περίοδο πριν τη μεταπολίτευση. Ορισμένες μεταβολές διαρθρωτικής φύσεως εμφανίζονται μετά το 1974 που οδηγούν σε μείωση της παραδοσιακότητας όχι λόγω εκσυγχρονισμού, αλλά λόγω της αύξησης των εργαζομένων μη χειρωνακτικά (π.χ. έντονη εμφάνιση τριτογενούς τομέα με την παρουσία των δημόσιων υπηρεσιών μετά την μεταπολίτευση αλλά και σχετική αύξηση του τουρισμού).

Εκείνο που δεν μεταβάλλεται σχεδόν ως και σήμερα είναι η διάρθρωση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος που χαρακτηρίζεται από την μικροϊδιοκτησία και που συντελεί στη συνοχή της κοινωνικής δομής.

4. Ο τοπικός πληθυσμός

α. Δημογραφικά χαρακτηριστικά

Μελετώντας τους πίνακες απογραφής του πληθυσμού στην επαρχία Κόνι-

4. Πηγή: Α. Λελοβίτης "Η στενότητα των καλλιεργούμενων εδαφών και η εξ' αυτής προκαλούμενη δημογραφική πίεση εις την Ζ.Π.Ε. κλπ", Ηπ. Εστ., τ, 125-126, 1962, σ. 746.

τσας, (βλ.σχ. Πιν. 2 και Πιν. 3) ιδίως για την μεταπολεμική εποχή, διαπιστώνουμε αρχικά μια μικρή αύξηση της τάξης του 3,5% για την δεκαετία 1951-1961 που οφείλεται στη θετική διαφορά που προκύπτει από την άφιξη πληθυσμού στους ηπειρωτικούς οικισμούς μετά τον πόλεμο, σε σχέση με την απώλεια ανθρώπινου δυναμικού λόγω μετανάστευσης.

Στην επόμενη δεκαετία, όμως, διαπιστώνουμε μια πληθυσμική μείωση της τάξης του 30% καθώς η μετανάστευση προς το εξωτερικό κυρίως εξαπλώνεται με γοργούς ρυθμούς. Την περίοδο αυτή φαίνεται ότι δημιουργήθηκε το έντονο πρόβλημα της πληθυσμικής μείωσης καθώς στη δεκαετία 1971-1981 το ανθρώπινο δυναμικό παρέμεινε πρακτικά σταθερό (10.037 το 1971, 10.019 το 1981). Σύμφωνα δε με τα στοιχεία απογραφής του πληθυσμού της επαρχίας για το 1991 (που είναι υπό δημοσίευση και ανεπίσημα αναφέρουμε) ο πληθυσμός ανέρχεται σε 9252 κατοίκους παρουσιάζει δηλαδή μία μείωση της τάξης του 8%.

Πίνακας 2: Επαρχία Κόνιτσας 1928-1981:
Πληθυσμός κατά τις διάφορες απογραφές

Έτος Απογραφής	1928	1940	1951	1961	1971	1981
Πληθυσμός	15.464	19.185	13.915	14.405	10.037	10.019

Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε.: Δημοσιευμένα στοιχεία απογραφών πληθυσμού αντίστοιχων ετών

Πίνακας 3: Επαρχία Κόνιτσας:
Πληθυσμική αυξομείωση 1928-1981

1928-40	1940-51	1951-61	1961-71	1971-81
+24%	-27.5%	+3.5%	-30.3%	0%

Επίσης, από τις πυραμίδες ηλικιών και τους αναλυτικούς πίνακες της απογραφής του 1981 προκύπτουν τα εξής σημαντικά σημεία για την περιοχή μελέτης αναφορικά με το δημογραφικό πρόβλημα: σημαντική μείωση των παιδικών ηλικιών

- αρκετά σημαντική έλλειψη ατόμων σε παραγωγική ηλικία.
- υπεροχή πληθυσμού άνω των 65 ετών.
- υψηλό ποσοστό (30%) μονομελών και διμελών οικογενειών
- το ποσοστό των πολύτεκνων (5μελείς και άνω) οικογενειών ανέρχεται στο 20%.

β. Απασχόληση

Μερικά από τα ανωτέρω συμπεράσματα εκφράζονται και στον τομέα της απασχόλησης, ειδικά δε στην αναλογία του οικονομικά ενεργού πληθυσμού

προς τον μη ενεργό που δείχνει να αντιστρέφεται (από 58%/42% το 1971 σε 47%/53% το 1981) μέσα σε μία δεκαετία, δείγμα και αυτό της γήρανσης του πληθυσμικού δυναμικού. Σε ό,τι αφορά στη διάρθρωση της απασχόλησης για το 1981 (βλ. σχ. Πιν. 4) έχουμε το 39% να απασχολείται στον πρωτογενή τομέα, το 28% στον δευτερογενή, το 29% στον τριτογενή και ένα ποσοστό 4% να μην δηλώνει επάγγελμα (άνεργοι-νέοι). Σημαντικό γεγονός τα τελευταία χρόνια θεωρείται η είσοδος των γυναικών και σε άλλους τομείς εκτός του πρωτογενούς, στον οποίο από παράδοση ασχολούνταν ιδιαίτερα την περίοδο της εποχιακής μετανάστευσης των ανδρών.

Πίνακας 4: Επαρχία Κόνιτσας:
Απασχόληση κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας

Κλάδος Οικονομικής Δραστηριότητας	Εργαζόμενοι	%
Πρωτογενής τομέας	1540	39%
Δευτερογενής τομέας	1100	28%
Τριτογενής τομέας	1097	29%
Δεν δήλωσαν επάγγελμα	211	4%
Σύνολο	3.948	100%

Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε.: Στοιχεία απογραφής πληθυσμού 1981

Γ. ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΟΝΙΤΣΑΣ: ΙΕΡΑΡΧΗΣΗ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΤΙΚΟΥ ΔΙΚΤΥΟΥ

Διαχρονικά η κατανομή του πληθυσμού και των εξυπηρετήσεων στο χώρο του νομού Ιωαννίνων εμφανίζεται εντελώς ανισοβαρής, καθώς παρατηρείται μία έντονη υπερσυγκέντρωση στα Ιωάννινα και μεγάλη διασπορά μεσαίων και μικρών οικισμών σ' όλη την ενδοχώρα (στην οποία ανήκει και η επαρχία Κόνιτσας), λόγω κυρίως του δυσχερούς οικολογικού περιβάλλοντος.

Σε μια πρώτη προσπάθεια, στα μέσα της δεκαετίας του '70, να προσδιορισθούν οι διάφορες χωρολογικές κατηγορίες του οικιστικού δικτύου της χώρας οι οικισμοί αξιολογούνται και κατατάσσονται σε 10 κατηγορίες⁵ με βάση τα ακόλουθα κριτήρια:

□ τον ρυθμό πληθυσμικής μεταβολής κάθε οικισμού σε σχέση με την φυσική κίνηση της χώρας

□ τις ελκτικές δυνάμεις που παρουσιάζονται στο δίκτυο μεταξύ των οικισμών.

Το αποτέλεσμα αυτής της ταξινόμησης ήταν ιδιαίτερα απογοητευτικό για τη

διάρθρωση του οικιστικού δικτύου στο Νομό Ιωαννίνων καθώς κατέτασσε μεν τα Γιάννενα στους “Κεντρικούς οικισμούς” (2ο επίπεδο) που αποτελούσαν τους δευτερεύοντες πόλους ανάπτυξης της χώρας, όμως από όλους τους άλλους σημαντικούς οικισμούς του Νομού, μόνο την Κόνιτσα χαρακτήριζε και αυτή ως “Ακραίο” οικισμό (10ο επίπεδο). Ουσιαστικά, λοιπόν, της απέδιδε χαρακτηριστικά μη αξιόλογου κέντρου ανάπτυξης το οποίο βρίσκεται εντελώς έξω από οποιοδήποτε σενάριο ένταξης στους άξονες ανάπτυξης της χώρας ως οικισμός ευρισκόμενος στα γεωγραφικά άκρα της. Όσο για τους υπόλοιπους οικισμούς και τα μικρά χωριά ουδεμία αναφορά γινόταν στην κατάταξη αυτή.

Από αναλύσεις και νεώτερα στοιχεία γίνεται φανερό ότι μια τέτοια διάρθρωση όχι μόνο δεν συμβάλλει στην κάλυψη των αναγκών του πληθυσμού, οπουδήποτε αυτός κατοικεί και εργάζεται στην περιοχή Κόνιτσας, αλλά εντείνει το αίσθημα απομόνωσης που χαρακτηρίζει την περιοχή μελέτης. Για τον σκοπό αυτό στα 1984 υιοθετήθηκε από το ΥΧΟΠ μια νέα οικιστική πολιτική που είχε σκοπό να συμβάλλει στην άρση των ανισοτήτων και να παρέχει, ιδιαίτερα στον επαρχιακό-αγροτικό χώρο, υπηρεσίες ίσης ποιότητας με αυτές των αστικών κέντρων.

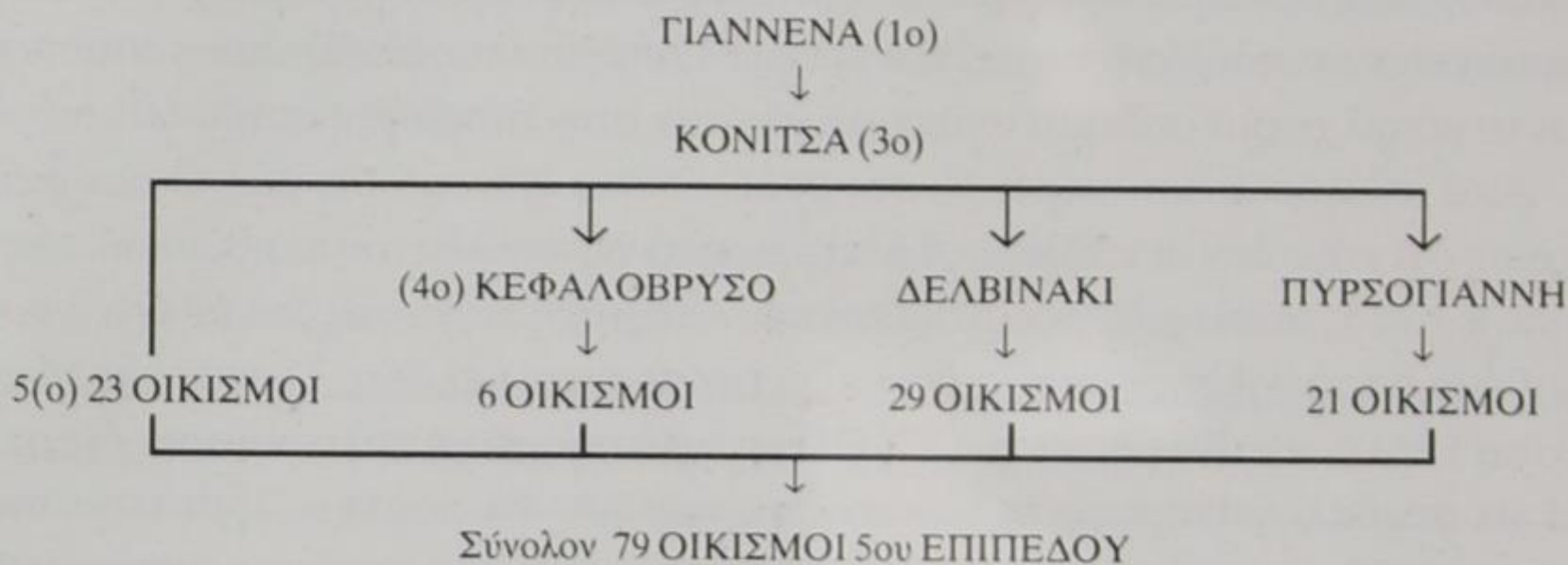
Η λογική της πολιτικής αυτής αναφέρεται στην ενίσχυση των μεσαίων και μικρών οικισμών που θα αναλάβουν ένα ενδιάμεσο λειτουργικό ρόλο μεταξύ των αστικών κέντρων και της αγροτικής ενδοχώρας. Γίνεται μια νέα ταξινόμηση των οικισμών σε επίπεδα με βάση τον αριθμό των εξυπηρετήσεων και λειτουργιών που διαθέτουν, ενώ η ακτινοβολία τους καθορίζεται με βάση το σύνολο του πληθυσμού της περιοχής που τελικά ο κάθε οικισμός εξυπηρετεί. Δημιουργείται έτσι για πρώτη φορά στα πλαίσια των ανωτέρω αρχών η έννοια και η οντότητα της “οικιστικής ενότητας” (ουσιαστικά πρόκειται για περιφερειακή ενότητα) και ειδικά για τον αγροτικό χώρο η έννοια των “ανοικτών πόλεων”. Αυτό πραγματοποιείται, αν το κάθε χωριό ιδωθεί σε συνάρτηση με την τοπική αγορά, το τοπικό κέντρο με το οποίο συναλλάσσεται, δηλαδή το κεφαλοχώρι ή την κωμόπολη, που αποτελεί τώρα πιά το επίκεντρο των δραστηριοτήτων του οικιστικού συστήματος στο οποίο ανήκει.

Στηριζόμενοι στην αρχή αυτή και παρατηρώντας την νέα προτεινόμενη οικιστική δομή (βλ. σχέδιο 1) διαπιστώνουμε ότι αυτή μπορεί να αποτελέσει τη βάση ανάπτυξης της επαρχίας Κόνιτσας⁵. Η πόλη της Κόνιτσας κατατάσσεται στο 3ο επίπεδο (κωμόπολη) και δημιουργεί τη δική της οικιστική ενότητα που περιλαμβάνει 23 οικισμούς 5ου επιπέδου (απλά χωριά). Το σημαντικό όμως είναι ότι συναρτάται με τις οικιστικές ενότητες οικισμών 4ου επιπέδου (κεφαλοχώρια)

5. Πηγή: Κλ. Λεοντίδου-Γεράρδη, “Συγκεντρωτικός πίνακας με τις χωροταξικές κατηγορίες των οικισμών”, Αθήνα, 1977, σελ. 153-156.

6. Πηγή: ΥΧΟΠ, “Νομός Ιωαννίνων: Προτάσεις χωροταξικής οργάνωσης”, Αθήνα 1984, σελ. 91.

όπως και είναι αυτές της Πυρσόγιαννης, του Δελβινακίου και του Κεφαλόβρυσου που συνολικά εξυπηρετούν 56 οικισμούς 5ου επιπέδου. Έτσι το σχήμα αυτό δείχνει μία πρακτική υπεροχή της πόλης της Κόνιτσας στο βόρειο τμήμα του Νομού Ιωαννίνων, στο οποίο είναι το πλέον αναπτυσσόμενο κέντρο, καθώς θα μπορεί να εξυπηρετεί πλέον (αντί των Ιωαννίνων, όπως παλιά), 3 οικισμούς 4ου επιπέδου και 79 οικισμούς 5ου επιπέδου.

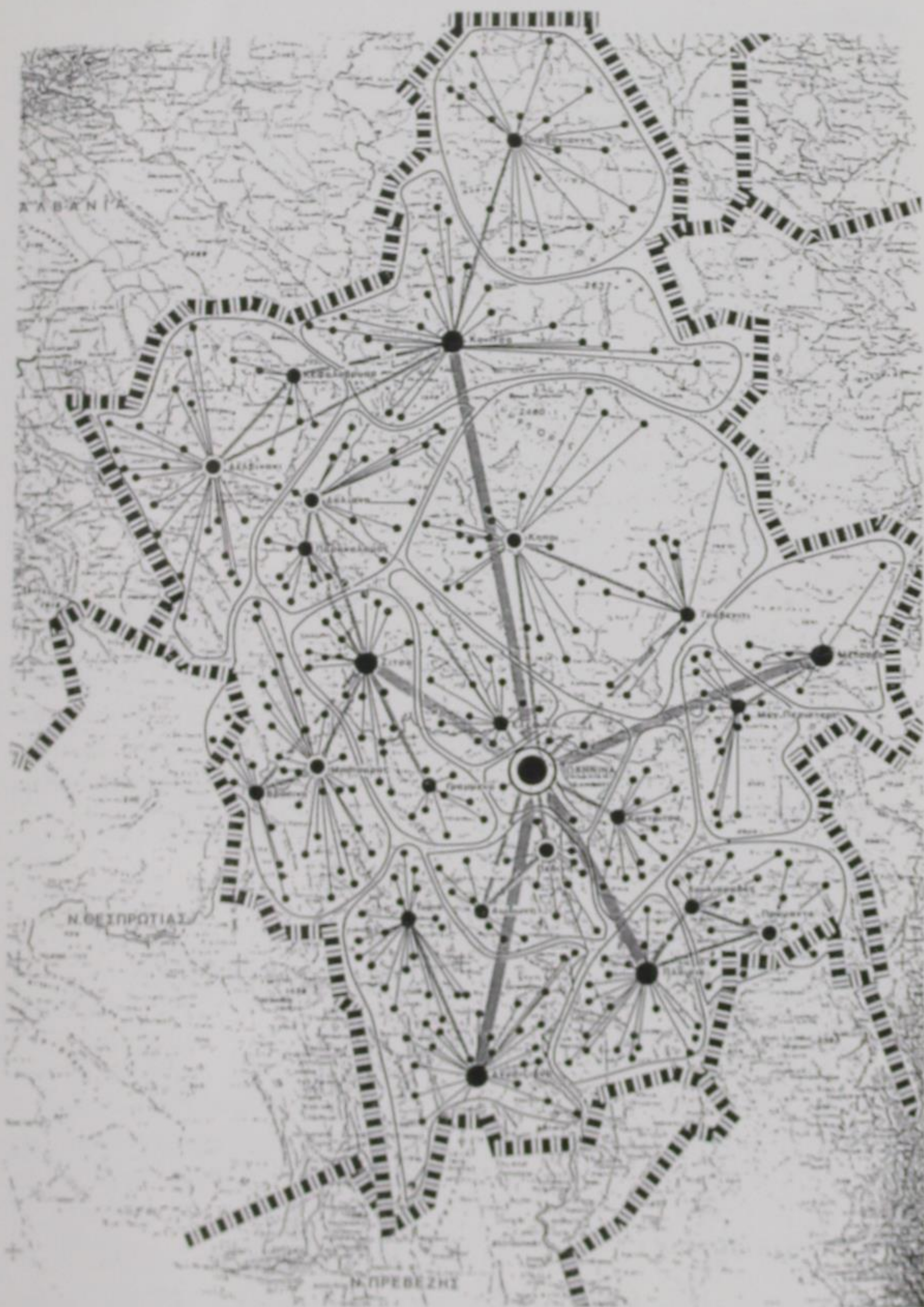
Διάγραμμα 1: Εξάρτηση οικιστικών κέντρων στην επαρχία Κόνιτσας

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ

Στα προηγούμενα έγινε μία διαγνωστική αναζήτηση των αιτιών που συνέβαλαν στην καθυστέρηση της ανάπτυξης της επαρχίας Κόνιτσας. Συγκλίνουν οι διαπιστώσεις ως προς τους λόγους που οδήγησαν στην κατάσταση αυτή: η δημογραφική κατάσταση, το χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης (από τα χαμηλότερα της χώρας), η γεωγραφική απομόνωση από την εγχώρια και τη διεθνή αγορά είναι οι βασικοί παράγοντες που συντελούν στη δημιουργία δυσμενούς ψυχολογικού κλίματος στο ανθρώπινο δυναμικό το οποίο πάντα αποτελεί την κινητήρια δύναμη της ανάπτυξης.

Μέσα σ' ένα ήδη απομονωμένο εθνικό ελληνικό χώρο, με τα βόρεια σύνορα στην περιοχή μελέτης πρακτικά κλειστά επί πολλά χρόνια, η εσωτερική απομόνωση της επαρχίας Κόνιτσας επιδεινώνεται λόγω της έλλειψης υποδομής (object gap), των κακών συγκοινωνιακών συνδέσεων, την απόσταση από τα μεγάλα καταναλωτικά κέντρα, το χαμηλό τεχνολογικό επίπεδο, την ανεπάρκεια προηγμένης τεχνογνωσίας (ideas gap), την αναποτελεσματικότητα της δημόσιας διοίκησης. Αυτά τα αρνητικά αναπτυξιακά αντανάκλαστικά διαπερνούν το κοινωνικό σύνολο, ένα τμήμα του οποίου παραμένει στο περιθώριο ζώντας σε κλίμα

Σχέδιο 1: Προτεινόμενη οικιστική δομή του Νομού Ιωαννίνων -
Δημιουργία "οικιστικών ενοτήτων"

παραίτησης και φυγής, οδηγούν δε σε κρίση εμπιστοσύνης προς όλες τις κατευθύνσεις.

B. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΠΕΜΒΑΣΗΣ - ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΒΑΣΙΚΩΝ ΑΞΟΝΩΝ ΓΕΝΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ ΔΡΑΣΗΣ (Action Plan)

Η αναστροφή της κατάστασης που προαναφέραμε προϋποθέτει δραστική παρέμβαση σε όλους τους παράγοντες που ευθύνονται για την παρακμή της περιοχής έως τώρα. Κατευθύνσεις και μέθοδοι ανάλογες με αυτές που δοκιμάστηκαν στο παρελθόν με μικρές διορθωτικές και αποσπασματικές κινήσεις δεν είναι δυνατόν ν' αντιμετωπίσουν το ζήτημα. Γιατί το ζητούμενο δεν είναι μόνο η διόρθωση της υφιστάμενης κατάστασης, αλλά η θεμελίωση όπου είναι δυνατόν μιας νέας επιθυμητής και αναγκαίας αλλαγής.

Είναι, λοιπόν, φανερό ότι επιβάλλεται η υπέρβαση της σημερινής κατάστασης, ώστε να κερδηθεί το χαμένο έδαφος και η περιοχή να προετοιμαστεί έγκαιρα, για να προσαρμοστεί στις διαγραφόμενες εξελίξεις. Οι διαπιστώσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω και αφορούσαν τα αίτια καθυστέρησης στην περιοχή μελέτης αποτελούν καθοριστικό παράγοντα για τη μορφή και τις προτεραιότητες ενός Γενικού Σχεδίου Δράσης (Action Plan) που πρέπει να δημιουργηθεί για την ανάπτυξη της περιοχής.

Το προτεινόμενο σχέδιο θα πρέπει να προκύπτει μέσω της διαδικασίας ενός συνολικού προγραμματισμού, ο οποίος θα εκφράζεται μέσα από συγκεκριμένους σκοπούς και στόχους, η επίτευξη των οποίων επιβάλλει σαφείς επιλογές και αντίστοιχες επεμβάσεις, αρχικά σε τρεις τουλάχιστον κατευθύνσεις που θα σχετίζονται με τα ακόλουθα:

- το ανθρώπινο δυναμικό (δημογραφική ανάπτυξη)
- τις οικονομικές δραστηριότητες του πληθυσμού (εξωστρεφής ανάπτυξη)
- το χώρο (άρση εσωτερικής και εξωτερικής απομόνωσης)

Το σχέδιο αυτό θα πρέπει, λοιπόν, να είναι ένα ολοκληρωμένο και συνεκτικό πρόγραμμα που θα αποσκοπεί στην ανάπτυξη, τη διαρθρωτική προσαρμογή και στη γενικότερη οικονομική και κοινωνική συνοχή της επαρχίας Κόνιτσας.

Αναφέρουμε δε στο σημείο αυτό τις γενικές κατευθυντήριες γραμμές του, τους βασικούς άξονες στους οποίους θα στηρίζεται. Οι αναπτυξιακές προτεραιότητες του σχεδίου αποσκοπούν στη βελτίωση των παραγωγικών δυνατοτήτων της οικονομίας. Αυτές θα πρέπει να προκύπτουν αρχικά από τη βελτίωση των βασικών υποδομών και των δικτύων και στη συνέχεια από την αναβάθμιση και αξιοποίηση του ανθρώπινου κεφαλαίου, κύρια μέσω προγραμμάτων εκπαίδευσης - κατάρτισης.

Ιδιαίτερα προγράμματα για την ανάπτυξη της γεωργίας, του τουρισμού, την αναδιάρθρωση της βιομηχανίας προβλέπονται στο σχέδιο αυτό, όπως και για τη στήριξη της ιδιωτικής και επιχειρηματικής δραστηριότητας στον αγροτικό το-

μέα. Βασικός άξονας είναι και η αναβάθμιση και εκπαίδευση του προσωπικού στο χώρο εργασίας, ειδικά στη δημόσια διοίκηση (π.χ. γραμματείς κοινοτήτων, μέλη τεχνικών υπηρεσιών).

Συμπερασματικά αυτό το Σχέδιο Γενικής Δράσης δεν αποτελεί μόνο μεταφορά εισοδημάτων προς την περιοχή αλλά στοχεύει στη μακροπρόθεσμη διεύρυνση του παραγωγικού δυναμικού της επαρχίας Κόνιτσας με αιώτερο σκοπό την ταχύτερη ανάπτυξη.

Γ. ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΕ ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΕΙΔΙΚΟΥΣ ΣΚΟΠΟΥΣ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΥΣ

Στη συνέχεια και αναφορικά με τις τρεις κύριες κατευθύνσεις ανάπτυξης (ανθρώπινο δυναμικό, οικονομικές δραστηριότητες, χώρος) θα διατυπώσουμε μερικούς βασικούς σκοπούς του προγράμματος οι οποίοι μέσω ειδικών προγραμμάτων που εκφράζουν τους επιδιωκόμενους στόχους, νομίζουμε ότι θα συμβάλλουν αποφασιστικά στην ανάπτυξη της περιοχής μελέτης. Έχουμε λοιπόν:

1. Για τον πληθυσμό (βλ. σχετ. διαγραμματική απεικόνιση 1 στο τέλος)

(Σκ1) Συγκράτηση του πληθυσμού και ισόρροπη κατανομή του στην έκταση της επαρχίας

(Στ1) Διατήρηση και προσπάθεια αύξησης του ανθρώπινου δυναμικού με εγκατάσταση παλιννοστούντων ομογενών ή προσέλκυση νέων πληθυσμών (π.χ. με διαπεριφερειακές συνενώσεις στον εργασιακό χώρο).

(Στ2) Σε ό,τι αφορά την απασχόληση και με δεδομένη την ανεργία και τη φυσική απώλεια θέσεων εργασίας, να δημιουργηθούν νέες θέσεις εργασίας με την εκπόνηση σύνθετων προγραμμάτων με κοινοτικές ενισχύσεις που να συνδυάζουν μέτρα, όπως πρόωρες συνταξιοδοτήσεις, ειδικές ενισχύσεις για εγκατάσταση νέων εργαζόμενων (π.χ. αγροτών), ενισχύσεις επενδύσεων, τεχνική βοήθεια και εκπαιδευτικά προγράμματα. Για όλα αυτά υπάρχουν κοινοτικά προγράμματα των οποίων πρέπει να ζητηθεί η ενεργοποίησή τους.

(Σκ2) Βελτίωση της ψυχολογίας του πληθυσμού, ώστε να ανατραπεί το δυσμενές ψυχολογικό κλίμα και το αίσθημα απομόνωσης που αισθάνεται σήμερα το ανθρώπινο δυναμικό της περιοχής. Την κυρία ευθύνη για αυτό έχει το κράτος το οποίο οφείλει με την καθημερινή του πρακτική να καταγράφει την παρουσία του.

(Στ1) Αναδιοργάνωση της δημόσιας διοίκησης με την αποκέντρωση της κεντρικής εξουσίας, την εξυγίανση και τον εκσυγχρονισμό της τοπικής διοίκησης καθώς και την στελέχωσή της με ικανούς υπαλλή-

λους (π.χ. κίνητρα για υπηρεσία στην περιοχή, επιμορφωτικά προγράμματα).

- (Στ2) Ενημέρωση και πληροφόρηση του τοπικού πληθυσμού σε γενικότερα και ειδικά θέματα που θα σχετίζονται με τις παρούσες προτάσεις για τις δυνατότητες και προοπτικές ανάπτυξης της επαρχίας (π.χ. μέσω ΜΜΕ).
- (Στ3) Μετεγκατάσταση δημοσίων ιδρυμάτων ή οργανισμών (π.χ. ινστιτούτο εφαρμογών για αγροτική οικονομία, για περιβαλλοντικές έρευνες).

2. Για την οικονομία (βλ. σχετ. διαγραμματική απεικόνιση 2 στο τέλος)

(Σκ1) Η αλλαγή της θέσης της επαρχίας Κόνιτσας στην οικονομική γεωγραφία της χώρας αποτελεί ύψιστο θέμα καθώς θα αρθούν τα αίτια που δυσχεραίνουν τη διακίνηση των παραγωγικών συντελεστών και επιδρούν δυσμενώς στο κόστος παραγωγής, στην ανταγωνιστικότητα των προϊόντων και την αποδοτικότητα των επιχειρήσεων.

(Στ1) Διαφοροποίηση των δικτύων μεταφορών και επικοινωνιών με την κατασκευή αξόνων υπερτοπικής σημασίας με προδιαγραφές πραγματικών αυτοκινητοδρόμων ως προς τη χάραξη, την κατασκευή και τις παρεχόμενες εξυπηρετήσεις σε όλη τη διαδρομή. Ως έργα πρώτης προτεραιότητας αναφέρουμε:

α) τον άξονα σύνδεσης μέσω Κοζάνης με την Μακεδονία (συντήρηση και βελτίωση στην παροχή εξυπηρετήσεων)

β) τον άξονα Νεάπολης-Κόνιτσας-Ιωαννίνων (συντήρηση και διαπλάτυνση, χωροθέτηση νέων δραστηριοτήτων κατά μήκος της διαδρομής.)

γ) τις προτάσεις για τη βελτίωση του οδικού δικτύου που αναφέρονται στην οικολογική-χωροταξική μελέτη Πίνδου που εκπόνησε το Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας σε συνεργασία με το ΥΠΕΧΩΔΕ (1992).

(Στ2) Βελτίωση του εσωτερικού οδικού δικτύου για την πιο άνετη διακίνηση μεταξύ των οικισμών της “οικιστικής (περιφερειακής) ενότητας Κόνιτσας”.

(Σκ2) Στήριξη και εξυγίανση του υπάρχοντος παραγωγικού δυναμικού και ή όσο το δυνατόν ισομερής και ισόρροπη ανάπτυξη μεταξύ των τομέων του παραγωγικού συστήματος.

- α. Στον πρωτογενή τομέα και κατά κλάδο θα έχουμε τους ακόλουθους στόχους

Για τη γεωργία:

- (Στ1) Αναδιάρθρωση καλλιεργειών και εντοπισμός ανταγωνιστικών προϊόντων (π.χ. αρωματικά φυτά).
- (Στ2) Αύξηση των αρδευομένων εκτάσεων όπου είναι δυνατόν (π.χ. περιοχή Αώου και Βοϊδομάτη)
- (Στ3) Επιτάχυνση και όσο το δυνατόν πιο σύντομη εκτέλεση του έργου αναδάσμου-κτηματογράφησης.
- (Στ4) Πιθανή κατασκευή μικρών φραγμάτων
- (Στ5) Η αναζήτηση βιώσιμης προοπτικής για την αγροτική παραγωγή να αναζητηθεί στη μείωση του κόστους, στη βελτίωση της ποιότητας και εμπορίας των προϊόντων.
- (Στ6) Αν η παραγόμενη ποσότητα το επιτρέπει πιθανές εξαγωγές να γίνονται μέσω συνεταιρισμών και τη διαχείριση να αναλάβουν ειδικευμένοι γεωπόνοι (π.χ. περίπτωση της πειραματικής εφαρμογής αυτής της πρότασης στον οικισμό Αρχάγγελος Ν. Πέλλας).

Για την κτηνοτροφία που αποτελεί και βασικό κλάδο της οικονομικής δραστηριότητας της επαρχίας:

- (Στ1) Βελτίωση με έργα υποδομής των βοσκοτόπων, ώστε να αυξηθεί η βοσκοϊκανότητα.
- (Στ2) Αύξηση ζωϊκού πληθυσμού και βελτίωση εκτρεφόμενων φυλών.
- (Στ3) Νέες μορφές κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων (π.χ. γουνοφόρα ζώα)
- (Στ4) Συνεργασία κατοίκων και Ο.Τ.Α. για την αξιοποίηση άγονων εδαφών και αναξιοποίητων ιδιοκτητών εκτάσεων με σκοπό τη δημιουργία νέων κτηνοτροφικών μονάδων.
- (Στ5) Προγραμματισμός χωροταξικής κατανομής των κτηνοτροφικών εγκαταστάσεων.

Για τη δασοπονία:

- (Στ1) Βελτίωση των δασικών δρόμων και ολοκλήρωση οδικού δικτύου
- (Στ2) Αύξηση των εκμεταλλεύσιμων παραγωγικών εκτάσεων και βελτίωση απόδοσης των δασών.

β. Κατ' ακολουθία στο δευτερογενή τομέα το σχέδιο θα πρέπει να στοχεύει στα ακόλουθα:

- (Στ1) Αξιοποίηση των ντόπιων πρώτων υλών κυρίως σε βιοτεχνικό επίπεδο (π.χ. μαλλί, γάλα, ξύλο)
- (Στ2) Επανεξέταση της ιδέας για τη δημιουργία του Βιοτεχνικού - Βιομηχανικού Πάρκου Κόνιτσας.
- (Στ3) Αναζήτηση και εφαρμογή διασυνοριακών προγραμμάτων μέσω Ε.Ε. αναφορικά με την προσέλκυση εργατικού δυναμικού (π.χ. Βορειοηπειρώτες).

- γ. Στον τριτογενή τομέα και καθώς η περιοχή δεν είναι έτοιμη ακόμα να δεχτεί μαζικό τουριστικό ρεύμα θα πρέπει κυρίως να αναπτυχθούν μορφές εξειδικευμένου τουρισμού που να προσελκύουν υψηλότερες εισοδηματικές κατηγορίες, ώστε έστω και εποχιακά η περιοχή να επωφελείται από εξωγενείς ενισχύσεις.

Υπάρχουν δε οι προϋποθέσεις για την ανάπτυξη διαφορετικών ή/και νέων (οικολογικών) μορφών τουρισμού ως εξής:

- (Στ1) Με τη δημιουργία Εθνικού Πάρκου Βόρειας Πίνδου (βλ. σχετ. μελέτη Μουσείου Γουλανδρή), τμήμα του οποίου αναπτύσσεται στην επαρχία Κόνιτσας, σε περιοχή μοναδική από άποψη φυσικού κάλλους στο οποίο μπορούν να αναπτυχθούν μορφές ορεινού και συνεδριακού τουρισμού.
- (Στ2) Εμφαση πρέπει να δοθεί στην ενίσχυση μικρών μονάδων οικοτουρισμού ή αγροτουρισμού ιδιαίτερα στους παραδοσιακούς οικισμούς (π.χ. Μαστοροχώρια).
- (Στ3) Ιδιαίτερα καθοριστικής σημασίας μπορεί να αποβεί και ο ιαματικός τουρισμός σε οικισμούς όπως τα Καβασίλα και ο Αμάραντος
- (Στ4) Τουρισμός για αναψυχή μπορεί να αναπτυχθεί με μορφή κατασκηνώσεων ή δημιουργία ζωνών ελεγχόμενου κυνηγιού.
- (Σκ3) Η άμεση τόνωση της τοπικής αγοράς απαιτείται ως συνέπεια της διαφοροποίησης της οικονομικής γεωγραφίας της περιοχής. Αυτή θα πρέπει να στοχεύει στα εξής:
- (Στ1) Ενίσχυση των χαμηλών εισοδημάτων με φορολογικές ελαφρύνσεις, επιδοτήσεις ανέργων, καταναλωτικά δάνεια
- (Στ2) Στήριξη οικοδομικής και κατασκευαστικής δραστηριότητας με αύξηση στεγαστικών δανείων και μείωση των αντικειμενικών αξιών.

3. Για το χώρο (βλ. σχετ. διαγραμματική απεικόνιση 3 στο τέλος)

- (Σκ1) Θα πρέπει να υπάρξει ένας προγραμματισμός που στηριζόμενος στο τρίπτυχο “παρακολούθηση - επέμβαση - διόρθωση” θα εποπτεύει το βαθμό υλοποίησης του προτεινόμενου οικιστικού δικτύου και αντικείμενό του θα αποτελούν τόσο οι οικισμοί όσο και τα μεμονωμένα κτίσματα της επαρχίας Κόνιτσας.
- (Στ1) Απόκτηση κτηματολογίου, ώστε να μειωθούν τα προβλήματα καθορισμού των ιδιοκτησιών.
- (Στ2) Εκπόνηση και θεσμοθέτηση πολεοδομικών μελετών για τον καθορισμό ζωνών επεκτάσεων οικισμών, (όπου και αν είναι αναγκαίο), ώστε να μην αλλοιώνεται ο παραδοσιακός χαρακτήρας που υπάρχει σήμερα. Παράλληλα απαιτείται και έλεγχος χρήσεων γης.
- (Στ3) Εκπόνηση μελετών για την αποτύπωση και καταγραφή των μνημείων αρχιτεκτονικής στους οικισμούς της επαρχίας (παραδοσια-

κά κτίρια, τοξωτά γεφύρια, εκκλησίες) με παράλληλη οργάνωση ενός συστήματος που θα εποπτεύει την συντήρησή τους.

(Στ4) Έλεγχος της δυναμικής εξέλιξης των οικισμών, ώστε να είναι γνωστή ανά πάσα στιγμή η θέση τους στη μορφή του ιεραρχημένου οικιστικού δικτύου του 1984 το οποίο θα πρέπει να διατηρηθεί και να λειτουργήσει ως έχει αυτή τη στιγμή.

(Σκ2) Η συντήρηση αρχικά και η αναβάθμιση του οικολογικού περιβάλλοντος θα πρέπει να είναι πάντα σε πρώτη προτεραιότητα. Για το λόγο αυτό είναι πολύ χρήσιμη η γνώση των επισημάνσεων και των συμπερασμάτων της μελέτης που εκπόνησε το Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας και το ΥΠΕΧΩΔΕ στα 1992 καθώς αυτή καλύπτει αρκετά καλά το θέμα. Ενδεικτικά αναφέρουμε ως στόχους άμεσης προτεραιότητας για το σκοπό αυτό τους ακόλουθους:

- (Στ1) Εξεύρεση χώρων συλλογής και ταφής των απορριμμάτων κατά οικιστική ενότητα.
- (Στ2) Σχεδιασμός συστήματος αποχέτευσης σε όποιους οικισμούς αυτό απαιτείται.
- (Στ3) Έλεγχος των αποβλήτων των κτηνοτροφικών μονάδων και των βιοτεχνικών εγκαταστάσεων.
- (Στ4) Αποκατάσταση τοπίων (π.χ. λατομεία)

Δ. ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Στα όσα προηγήθηκαν εντοπίστηκαν τα κύρια προβλήματα της περιοχής, διερευνήθηκαν οι βασικές κατευθύνσεις ενός Σχεδίου Δράσης για την Επαρχία Κόνιτσας και διατυπώθηκαν οι στόχοι του, τα συγκεκριμένα δηλαδή προγράμματα που προτείνεται να υλοποιηθούν.

Ένα τέτοιο σχέδιο, όμως, δεν θα πρέπει να περιορίζεται μόνο στις βασικές επιλογές στρατηγικού χαρακτήρα. Χρειάζεται η μελετημένη επέκταση του σε όλους τους τομείς (οικονομικούς, κοινωνικούς, πολιτισμικούς) με ιεράρχηση προτεραιοτήτων και χρονικό προγραμματισμό των απαιτούμενων ενεργειών. Ο προγραμματισμός πρέπει να είναι συνολικός και έγκαιρος, ο δε σχεδιασμός μακροχρόνιος και δυναμικού χαρακτήρα, όχι όμως άκαμπτος καθώς πολλά επί μέρους προβλήματα μπορεί να προκύψουν κατά την εξέλιξη του Σχεδίου Δράσης και να χρειαστεί ο επαναπροσδιορισμός κάποιων από τους στόχους που αρχικά τέθηκαν.

Εκείνο που είναι σημαντικό σε όλη αυτή την προσπάθεια ανάπτυξης είναι η συνολική απόφαση της τοπικής κυρίως κοινωνίας να αναλάβει τις βασικές αναπτυξιακές πρωτοβουλίες και βεβαίως να μπορέσει να δεσμεύσει τους αναγκαίους πόρους που θα στηρίξουν την προσπάθεια αυτή. Παράλληλα χρειάζεται η εξασφάλιση της αποτελεσματικής χρήσης τους. Για τις δύο αυτές προϋποθέσεις αναφέρουμε πιο αναλυτικά τα ακόλουθα:

1. Το πρόβλημα της εξεύρεσης αναγκαίων πόρων

Αν πραγματικά θέλουμε την αναστροφή της κατάστασης, ειδικά του δυσμενούς ψυχολογικού κλίματος της απομόνωσης, καθώς και την άμεση εφαρμογή μιας ταχύρρυθμης και εξωστρεφούς αναπτυξιακής διαδικασίας που θα οδηγήσει στην πληθυσμική αναζωογόνηση και ανάκαμψη της περιοχής, το κόστος των επιβαλλόμενων επιλογών θα είναι μεγάλο.

Ευτυχώς, η περιοχή παρουσιάζει πολλές και σημαντικές ευκαιρίες για τη δέσμευση σημαντικών πόρων. Ο χαρακτηρισμός που της αποδίδεται μπορεί λόγω της γεωγραφικής της θέσης να μεταβάλλεται (π.χ. ορεινή, μεθόριος, ευρωπαϊκή) και έτσι οι συνδυασμοί για την ένταξή της σε μηχανισμούς χρηματοδότησης είναι πολυποίκιλλοι. Αυτό δε το γεγονός αυξάνει σε μεγάλο βαθμό τις πιθανότητες επιτυχούς αποτελέσματος στα θέματα των χρηματοδοτήσεων καθώς το ζητούμενο μπορεί να προσεγγιστεί στις πλείστες των περιπτώσεων από πολλές και διαφορετικές μεριές. Σε διάγραμμα που ακολουθεί εμφανίζονται συνοπτικά οι πηγές που υπάρχουν για την εξεύρεση των αναγκαίων πόρων στις οποίες επιγραμματικά αναφερόμαστε ανά κατηγορία:

- (i) *Έσοδα από τον Τακτικό Προϋπολογισμό*: με τη μορφή επιδοτήσεων στον τομέα της ανεργίας, την άσκηση στεγαστικής πολιτικής και την επιχορήγηση επενδύσεων. Εδώ μπορούμε να εντάξουμε και την χρηματοδότηση μέσω προγραμμάτων που αναφέρονται σε νομαρχιακό ή περιφερειακό επίπεδο (ΕΑΠΤΑ, ΚΕΔΚ) και αφορούν κυρίως έργα υποδομών.
- (ii) *Πόροι από το 2ο Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης*: από το σύνολο των διαθέσιμων πόρων (Ταμείο Συνοχής, Εθνικό και Περιφερειακό Σκέλος του 2ου Κ.Π.Σ.) που ανέρχεται για τη χώρα σε 7,5 τρισ. δρχ. θα μπορούσαν να απαιτηθούν κονδύλια για τις ανάγκες ανάπτυξης της Ηλείου και κατ' αναλογία της Επαρχίας Κόνιτσας.
- (iii) *Κοινοτικές Πρωτοβουλίες*: από το συνολικό Κ.Π.Σ. προβλέπεται ένα σημαντικό ποσοστό για τη χρηματοδότηση Πρωτοβουλιών (LEADER II, INTERREG II, HORIZON) με ευρύτερο κοινοτικό ενδιαφέρον (π.χ. ανάπτυξη γεωργικών εναλλακτικών μορφών, ενίσχυση μεθόριων περιοχών, ενίσχυση ειδικών ομάδων πληθυσμού). Τα προγράμματα αυτά συνοδεύονται πάντα από ένα πρόγραμμα επιχειρηματικής δραστηριότητας, κάτι που προϋποθέτει την ίδια συμμετοχή των Ο.Τ.Α. σε κάποιο ποσοστό και για κάποιο γνωστικό αντικείμενο (π.χ. τεχνικός εξοπλισμός, δωρεάν μελέτες).
- (iv) *Άλλα Κοινοτικά Προγράμματα*: όπως είναι τα ΠΕΠ (Περιφερειακά Εθνικά Προγράμματα) και αφορούν τις γεωργικά υποβαθμισμένες περιοχές.
- (v) *Συνεργασία ιδιωτικής πρωτοβουλίας και Ο.Τ.Α.*: μια πολύ σημαντική και

□ Έσοδα Τακτικού Προϋπολογισμού

- Επιδοτήσεις και Επιχορηγήσεις
- Προγράμματα σε νομαρχιακό ή περιφερειακό επίπεδο

Πρόγραμμα

- ΕΑΠΤΑ → Αγροτικά έργα υποδομών
- ΚΕΔΚ

□ 2ο Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης (ΚΠΣ)

- Τοπικά έργα (από το περιφερειακό σκέλος)
- Για έργα υπερτοπικής σημασίας, ειδικά στον τομέα των μεταφορικών υποδομών

□ Κοινοτικές Πρωτοβουλίες

- *Leader II*
(Ανάπτυξη γεωργικών εναλλακτικών μορφών)
- *Interreg*
(Ενίσχυση μεθοριακών περιοχών της κοινότητας και ανάπτυξη υποδομών)
- *Horizon*
(Ενίσχυση ομάδων με ειδικά προβλήματα / Μετεγκατάσταση πληθυσμών)

□ Άλλα κοινοτικά προγράμματα

- Π.Ε.Π.
(Προγράμματα - προτάσεις που αφορούν θέματα γεωργικά υποβαθμισμένων περιοχών με κύρια αναφορά στις ορεινές περιφέρειες)

□ Σχέση Ο.Τ.Α.-Ιδιωτικής Πρωτοβουλίας

- Αδελφοποίηση (υιοθέτηση) μικρών κοινοτήτων με ιδιωτικές επιχειρήσεις, βιομηχανίες.

Συνοπτική διαγραμματική παρουσίαση των πιθανών πηγών για την εξεύρεση των αναγκαίων πόρων για τη δημιουργία ενός Γενικού Σχεδίου Δράσης

νέα μορφή ανάπτυξης που τελευταία έχει αρχίσει να εφαρμόζεται στη χώρα μας και υλοποιείται με την “υιοθέτηση” μικρών οικισμών, όπως είναι τα χωριά της επαρχίας Κόνιτσας, από ιδιωτικές επιχειρήσεις, μεγάλες βιομηχανίες και τεχνικές εταιρίες. Στα πλαίσια των σχέσεων αυτών μπορεί να επιτευχθεί ένα νέο πρότυπο ανάπτυξης καθώς οι εταιρείες αυτές θα μπορούν να χρηματοδοτούν μελέτες αρχικά και σταδιακά σχέδια εφαρμογής που αναφέρονται κυρίως σε έργα υποδομής (δρόμοι-δίκτυα), αναβάθμιση ελεύθερων χώρων (π.χ. πλατείες) ή και ανακαινίσεις σημαντικών κτισμάτων.

2. Διαχείριση των πόρων - θεσμική πολιτική

Εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι η αποτελεσματική διαχείριση των πόρων αυτών. Το κύριο βάρος θα το επωμισθεί ο τοπικός διοικητικός μηχανισμός. Η μεταβίβαση των πόρων και των σχετικών με αυτούς αρμοδιοτήτων από το Κέντρο προς τον Νομό και από εκεί στην ίδια την Επαρχία είναι άμεσης προτεραιότητας καθώς αυτή θα πρέπει, στα πλαίσια της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης, να αναλάβει όλο το πακέτο των επενδυτικών προγραμμάτων που αφορούν την περιοχή, με βάση το τρίπτυχο “αποφασίζω-εγκρίνω-εκτελώ”.

Για τον σκοπό αυτό είναι αναγκαία η άμεση διαμόρφωση ενός τοπικού πυρήνα δημοσίων λειτουργιών υψηλότατου επιπέδου οι οποίοι θα στελεχώνουν ένα επιτελικό προγραμματικό κέντρο, μια αναπτυξιακή εταιρία η οποία θα είναι σε θέση να επεξεργάζεται προτάσεις και επενδυτικά σχέδια, αλλά το κυριότερο να έχει την ευχέρεια και τη γνώση να διαπραγματεύεται κυρίως με τα όργανα της Ε.Ε. την εξασφάλιση των πόρων. Είναι μία προσπάθεια που πρέπει να υποστηριχθεί με μεταθέσεις ή αποσπάσεις των κατάλληλων ανθρώπων (με μισθολογικά, βαθμολογικά, στεγαστικά κίνητρα) αλλά και με την εξειδίκευση και σωστή επιμόρφωση (π.χ. με σεμινάρια) του υπάρχοντος προσωπικού.

Τέλος, να αναφέρουμε ότι πολύ σημαντική για το θέμα της εξασφάλισης και της διαχείρισης πόρων για την εφαρμογή αναπτυξιακού προγράμματος για την περιοχή, μπορεί να αποδειχθεί η σχέση Ο.Τ.Α. - Πανεπιστημίων, ειδικά στον τομέα της έρευνας. Έτσι, με την ανάθεση κάποιων από τους αναπτυξιακούς στόχους που θέσαμε από τους Ο.Τ.Α. (π.χ. Δήμος Κόνιτσας και Κοινότητες) στα Πανεπιστήμια, με τη μορφή ερευνητικών προγραμμάτων, μπορούν να προκύψουν ολοκληρωμένες μελέτες την υποστήριξη των οποίων μπορεί με την τεχνογνωσία και το κύρος του να αναλάβει το Πανεπιστήμιο, όταν αυτές θα υποβληθούν από τους Ο.Τ.Α. για χρηματοδότηση στα πλαίσια κάποιων από τους μηχανισμούς που προαναφέραμε.

Ε. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Κλείνοντας την εισήγηση αυτή θέλουμε να τονίσουμε ότι έφτασε η ώρα της δράσης για την ανάπτυξη της επαρχίας Κόνιτσας. Εκείνο που χρειάζεται είναι άμεση, πλήρης και αποτελεσματική κινητοποίηση κυρίως από τους ίδιους τους κατοίκους της περιοχής που γνωρίζουν καλύτερα τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν. Οι αναπτυξιακές πρωτοβουλίες πρέπει να ξεκινούν από το αίσθημα της προσωπικής ευθύνης του καθενός από αυτούς. Οι προοπτικές επιτυχίας υπάρχουν και οι δυσκολίες εξασφάλισης των πόρων είναι φανερό ότι μπορούν να υπερνικηθούν, ώστε να εξασφαλισθεί το αναμενόμενο αποτέλεσμα και να μπορέσει αυτή η κρίσιμη για τη χώρα μας μεθοριακή περιοχή να μετατραπεί σε πηγή δύναμης, πλούτου και ευημερίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ακαδημία Αθηνών (1994) *Η Ανάπτυξη της Θράκης: Προκλήσεις και Προοπτικές*, Κέντρο Έρευνας της Ελληνικής Κοινωνίας, Αθήνα.
- Δημητράκος, (1975) *Παγκόσμιος γεωργία, Άτλας, Ελλάς*, Εκδόσεις Κουτσουμπός, Αθήνα.
- Δημητριάδης, Ε.Π. (1980), *Κοινωνικός σχηματισμός και πολεολογικός χώρος: Είκοσι οικισμοί της επαρχίας Κόνιτσας Ηπείρου*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη.
- Ε.Σ.Υ.Ε. (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος)
 (1961, 1971, 1981, 1991) *Απογραφή πληθυσμού*, Ε.Σ.Υ.Ε., Αθήνα.
 (1961, 1981) *Απογραφή χρήσεων γης και εργατικού δυναμικού*, Ε.Σ.Υ.Ε., Αθήνα.
- Λαγόπουλος, Α.-Φ. (1976) *Λειτουργικά χαρακτηριστικά των Ελληνικών οικισμών και ερμηνεία τους. Χαρακτηριστικά και προβλήματα των ελληνικών οικισμών*, Έδρα Πολεοδομίας Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.
- Λελοβίτης, Λ. (1962) *Η στενότητα των καλλιεργούμενων εδαφών και η εξ αυτής προκαλούμενη δημογραφική πίεσις εις την Ζ.Π.Ε. Ηπείρου*, Ηπ. Εστία.
- Λεοντίδου-Γεράρδη, Κλ. (1977) *Λειτουργική ταξινόμηση ελληνικών οικισμών*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα.
- ΥΧΟΠ (Υπουργείο Χωροταξίας, Οικισμού και Περιβάλλοντος)
 (1984) *Νομός Ιωαννίνων: Προτάσεις Χωροταξικής Οργάνωσης*, Αθήνα.

ΕΠΙΠΕΔΟ ΑΝΑΦΟΡΑΣ: ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΟ

ΣΚΟΠΟΣ

1. Αναζωογόνηση πληθυσμικού δυναμικού
2. Βελτίωση ψυχολογίας πληθυσμού

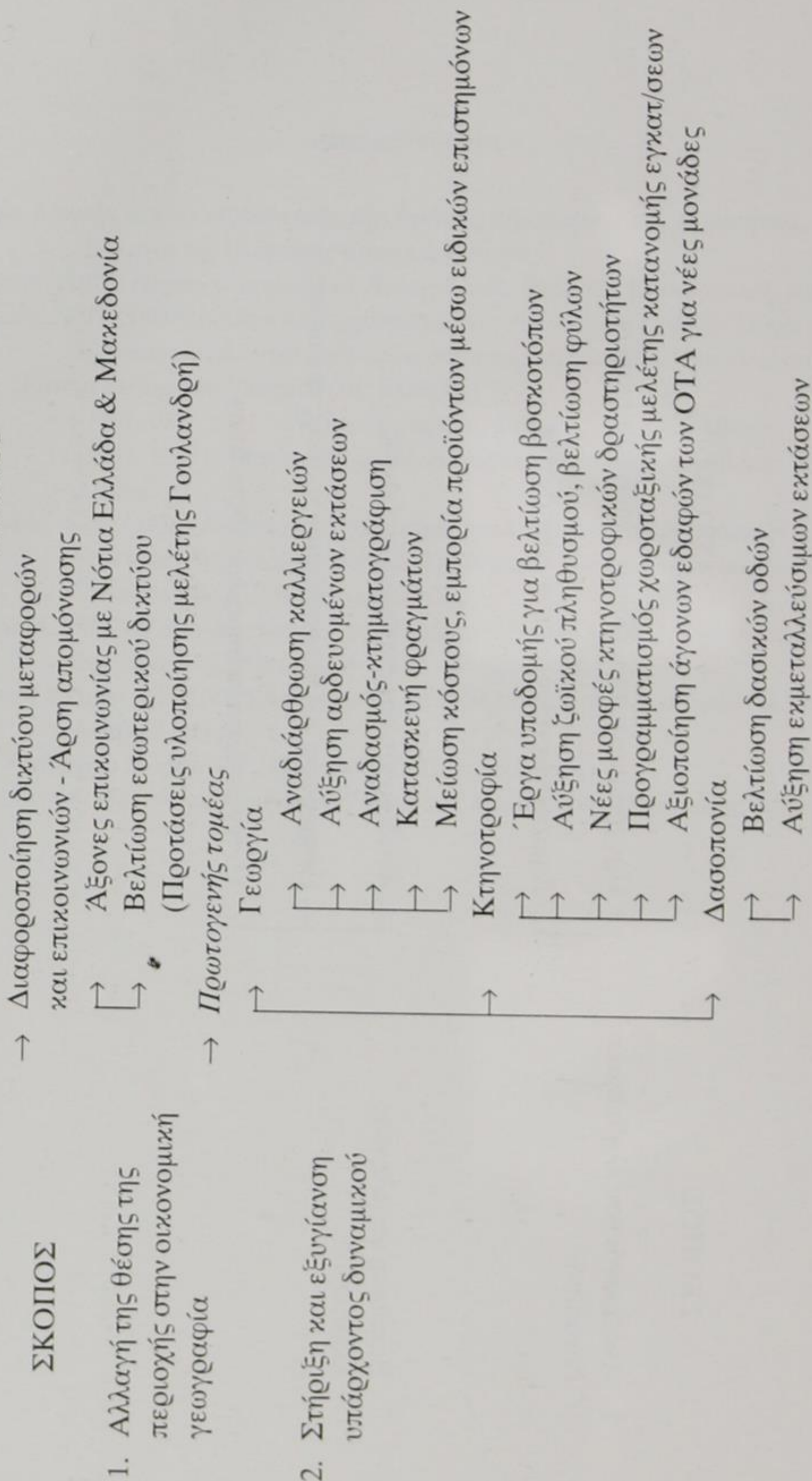
ΣΤΟΧΟΙ

- Προγράμματα προσέλκυσης νέων πληθυσμών
 - Δημιουργία νέων θέσεων εργασίας
- Αναδιοργάνωση δημόσιας διοίκησης
 - Ενημέρωση και πληροφόρηση τοπικής κοινωνίας
 - Μετεγκατάσταση δημοσίων ιδρυμάτων

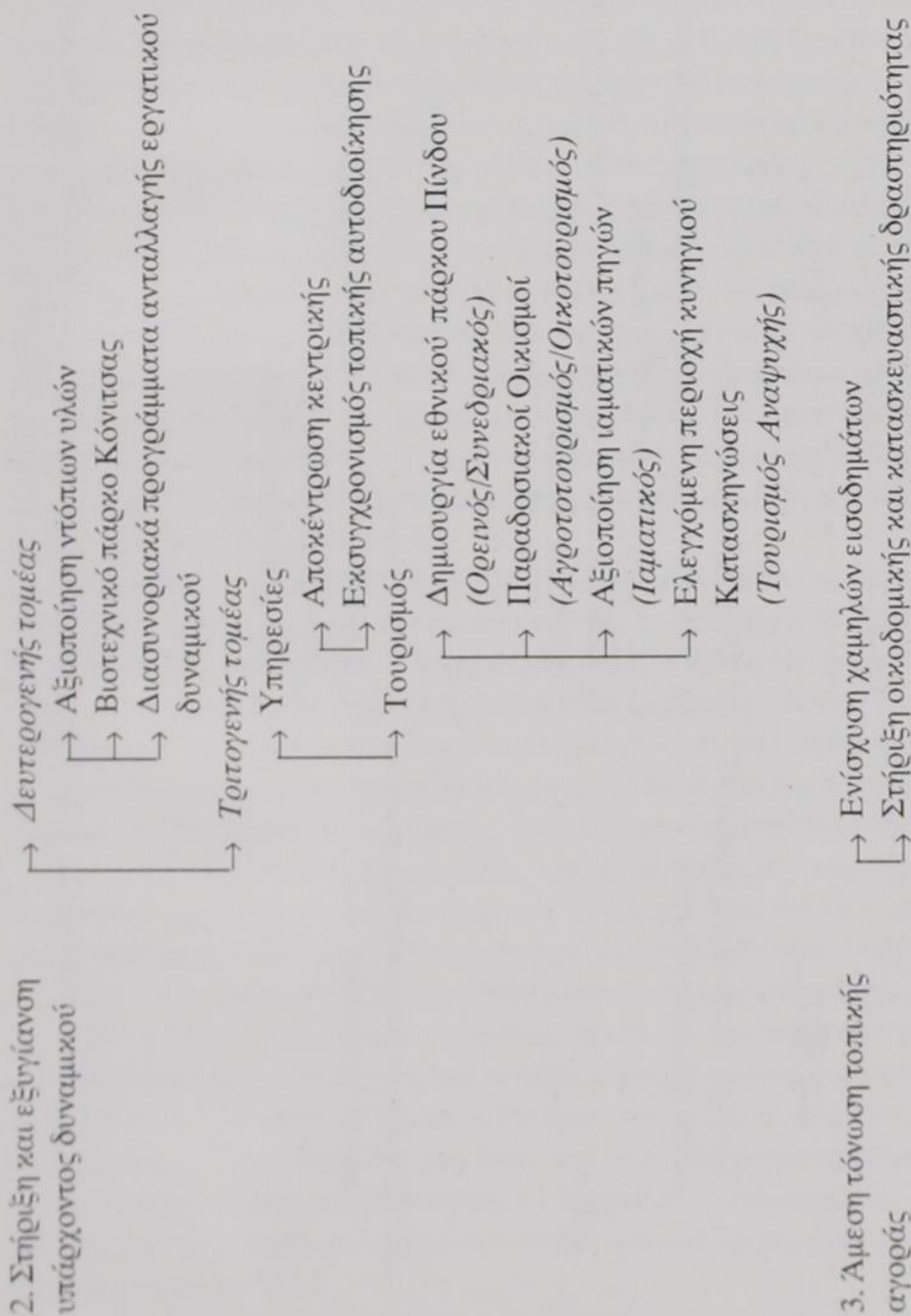
Διαγραμματική απεικόνιση 1: Συνοπτική παρουσίαση σκοπών και στόχων του Σχεδίου Δράσης στο δημογραφικό επίπεδο

ΕΠΙΠΕΔΟ ΑΝΑΦΟΡΑΣ: ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

ΣΤΟΧΟΙ

Διαγραμματική απεικόνιση 2: Συνοπτική παρουσίαση σκοπών και στόχων του Σχεδίου Δράσης αναφορικά με την οικονομία της περιοχής

Διαγραμματική απεικόνιση 2 (συνέχεια): Συνοπτική παρουσίαση σκοπών και στόχων του Σχεδίου Δράσης αναφορικά με τον χώρο στην επαρχία Κόνιτσας

ΕΠΙΠΕΔΟ ΑΝΑΦΟΡΑΣ: ΧΩΡΟΣ

ΣΚΟΠΟΙ

1. Έλεγχος υλοποίησης προτεινόμενου οικιστικού δικτύου
2. Συντήρηση και αναβάθμιση οικολογικού περιβάλλοντος

ΣΤΟΧΟΙ

→ Σύνταξη κτηματολογίου → Εκπόνηση πολεοδομικών μελετών (Θεσμοθέτηση ΕΠΑ) → Έλεγχος δυναμικής κάθε οικισμού → Εκπόνηση μελετών προστασίας και ανάδειξης αρχιτεκτονικών μνημείων - κτισμάτων	→ Απορρίμματα → Σχεδιασμός αποχέτευσης ανά οικισμό → Έλεγχος κτηνοτροφικών αποβλήτων → Αποκατάσταση τοπίων

Διαγραμματική απεικόνιση 3: Συνοπτική παρουσίαση σκοπών και στόχων του Σχεδίου Δράσης αναφορικά με τον χώρο στην επαρχία Κόνιτσας

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΚΟΥΡΑΣ

ΑΝΑΠΤΥΞΗ, ΚΑΙ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Αυξάνονται χρόνο με το χρόνο τα παραδείγματα Ελληνικών μειονεκτικών και ορεινών περιοχών που επιτυγχάνουν καλούς ρυθμούς ανάπτυξης κάνοντας χρήση των τοπικών φυσικών πόρων και του περιβάλλοντός τους. Αξίζει να μελετήσει κανείς το θεσμικό, οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο επιτυγχάνεται η τοπική ανάπτυξη, αλλά πολύ περισσότερο χρειάζεται να μελετηθούν οι επιπτώσεις της ανάπτυξης. Εάν οι επιπτώσεις της ανάπτυξης περιορίζονται στην βελτίωση κάποιων οικονομικών δεικτών, όπως του τοπικού εισοδήματος και της απασχόλησης, τότε θα πρέπει, μάλλον, να μιλάμε για οικονομική μεγέθυνση και όχι για ανάπτυξη. Η έννοια της ανάπτυξης αναφέρεται τόσο σε διαρθρωτικές αλλαγές των οικονομικών δραστηριοτήτων και σχέσεων όσο και σε ενίσχυση των θεσμών (οικονομικών, κοινωνικών, πολιτιστικών). Η ανάπτυξη με διάρκεια και σταθερότητα στο χρόνο λέγεται «αιφορική» ή «διηνεκής» ανάπτυξη και είναι όρος ο οποίος βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη όλων των συζητήσεων για την τοπική ανάπτυξη.

Μπορούμε να απομονώσουμε δύο περιβαλλοντικές παραμέτρους οι οποίες είναι κεντρικής σημασίας για την ανάπτυξη μειονεκτικών περιοχών στην Ελλάδα. Το γεωργο-κτηνοτροφικό περιβάλλον, όπως αυτό έχει διαμορφωθεί από την ιστορική ανθρωπογενή επίδραση, και οι τοπικοί φυσικοί πόροι. Η γεωργία και κτηνοτροφία παραμένουν οι σημαντικότερες οικονομικές δραστηριότητες προσφέροντας εισόδημα και απασχόληση στο μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της υπαίθρου. Πολύ περισσότερο, όμως, είναι οι δραστηριότητες αυτές, τρόπος ζωής και πηγή πολιτιστικής δημιουργίας και κοινωνικής οργάνωσης. Σήμερα, οι αγροτικές δραστηριότητες απειλούνται λόγω των σημαντικών προβλημάτων που αντιμετωπίζει η αγορά αγροτικών προϊόντων. Η αδυναμία της γεωργίας να παίξει κεντρικό οικονομικό ρόλο οδηγεί στην επιταχυνόμενη ερήμωση της υπαίθρου και την συνακόλουθη κατάρρευση των θεσμικών πλαισίων της οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης της υπαίθρου χώρας (συνεταιριστική, κοινοτική, πολιτιστική οργάνωση). Η γεωργία θα πρέπει να περάσει από ένα στάδιο διαρθρωτικής προσαρμογής λόγω κυρίως των μεταβαλλόμενων συνθηκών του εξωτερικού οικονομικού περιβάλλοντος. Ο δρόμος της προσαρμογής είναι διαφορετικός για κάθε περιοχή και μόνο κάποιες γενικές αρχές μπορεί να ειπωθούν στην παρούσα ομιλία.

Η άλλη περιβαλλοντική παράμετρος, δηλαδή οι φυσικοί πόροι, έχουν πολλές φορές χρησιμοποιηθεί με επιτυχία στην διαδικασία της τοπικής ανάπτυξης.

Υδάτινα οικοσυστήματα έχουν χρησιμοποιηθεί από την αλιεία, το υπέδαφος από οργανωμένη εξόρυξη και βιομηχανική εκμετάλλευση, τα δάση για παραγωγή ξυλείας και ανάπτυξη συναφών βιομηχανικών δραστηριοτήτων, και πολλές περιοχές σπάνιας φυσικής ομορφιάς για τουριστική ανάπτυξη. Η τελευταία κατηγορία έχει να επιδείξει ιδιαίτερα επιτυχημένα παραδείγματα στον Ελληνικό χώρο. Μπορώ να αναφέρω την περίπτωση των Καλαβρύτων όπου η ανάπτυξη ενός χιονοδρομικού κέντρου και η σύγχρονη αξιοποίηση του σπηλαιίου των Λιμνών αύξησαν θεαματικά την τουριστική κίνηση καθ' όλη την διάρκεια του χρόνου και αξιοποίησαν ακόμη περισσότερο στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς της περιοχής (φαράγγι Βουραϊκού, Μονή Μεγίστης Λαύρας και Μεγάλου Σπηλαιίου, κ.λ.π.). Υπάρχουν, παρόλα αυτά, ορισμένα προβλήματα που σχετίζονται άμεσα με το περιβάλλον. Αυτά είναι η μακροχρόνια προστασία του φυσικού πόρου και η ανάγκη εξισορρόπησης των τάσεων μεγιστοποίησης του οικονομικού αποτελέσματος από την χρήση του πόρου.

Στην παρούσα ομιλία θα ήθελα να αναφερθώ σε δύο μόνον από όλα αυτά τα προβλήματα που επιφανειακά έθιξα στην εισαγωγή μου.

1. Στις αρχές για αγροτική ανάπτυξη σύμφωνα με τις γενικότερες επιδιώξεις ανάπτυξης της υπαίθρου.

2. Στα προβλήματα που σχετίζονται με την ανάπτυξη οικονομικών δραστηριοτήτων που βασίζονται στο τοπικό περιβάλλον.

Τοπική Ανάπτυξη και Αγροτική Δραστηριότητα

Ο αγροτικός χώρος παρουσιάζει μεγάλη ποικιλομορφία και επομένως η πολιτική ανάπτυξης πρέπει να είναι κατάλληλα προσαρμοσμένη στα ειδικά χαρακτηριστικά κάθε περιοχής. Ο αγροτικός τομέας μπορεί να αποτελέσει μία ζωτική δραστηριότητα προς όφελος της οικονομίας μειονεκτικών και ορεινών περιοχών. Η δημιουργία, και μακροπρόθεσμη διατήρηση ενός υγιούς και δυναμικού τομέα θα πρέπει, συνελπώς, να είναι βασική προϋπόθεση οποιασδήποτε προσπάθειας οικονομικής ανάπτυξης μιας περιοχής.

Οι βασικές επιδιώξεις γεωργικής ανάπτυξης μπορεί να είναι:

1. Η δημιουργία ικανοποιητικού εισοδήματος από γεωργικές γενικότερα δραστηριότητες. Ικανοποιητικό θεωρείται το εισόδημα εκείνο που είτε μπορεί να υποστηρίξει μία οικογενειακή εκμετάλλευση που απασχολείται κατά κύριο λόγο με την γεωργία (οικογενειακό εισόδημα) είτε μπορεί να υποστηρίξει και να συμπληρώσει το εισόδημα που αποκτάται σε εξω-γεωργικές δραστηριότητες (συμπληρωματικό εισόδημα).

1. Η δημιουργία, στον αγροτικό τομέα, προϋποθέσεων που θα επιτρέψουν την πληρέστερη αξιοποίηση των πόρων του (κυρίως εδαφικών και υδάτινων), ώστε να μπορέσει να λειτουργήσει αυτοδύναμα και να συμβάλει στην ανάπτυξη της περιοχής.

2. Η δημιουργία κατάλληλων συνθηκών, ώστε ο γεωργικός πληθυσμός να

συμμετέχει ουσιαστικά στην διαδικασία λήψης και υλοποίησης των αποφάσεων που τον αφορούν.

Ειδικότερα η γεωργική ανάπτυξη θα πρέπει να αποσκοπεί στα εξής:

1. Παραγωγή ανταγωνιστικών προϊόντων λόγω τοπικού συγκριτικού πλεονεκτήματος.
2. Ενίσχυση συλλογικών δραστηριοτήτων των παραγωγών.
3. Ποιοτική και ποσοτική προσαρμογή της παραγωγής στις ανάγκες της αγοράς.
4. Διαφοροποίηση της αγροτικής παραγωγής.
5. Εντατικοποίηση της αγροτικής παραγωγής με δημιουργία δραστηριοτήτων που δεν είναι εντατικές σε εργασία ή κεφάλαιο.
6. Διεύρυνση των δυνατοτήτων αύξησης της προστιθέμενης αξίας σε γεωργικά προϊόντα.
7. Διεύρυνση μεθόδων για την άμεση σύνδεση της αγοράς με τους παραγωγούς.
8. Σύνδεση της διευρυμένης αγροτικής παραγωγής με τους άλλους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας και κυρίως με τον τουρισμό.

Αναπτυξη και Φυσικό Περιβάλλον

Η «αειφορική» ή «διηνεκής» οικονομική ανάπτυξη υπογραμμίζει την ανάγκη διατήρησης ενός αποδεκτού επιπέδου περιβαλλοντικής ποιότητας και διατήρηση των φυσικών αποθεμάτων. Η επιτυχία πολλών περιοχών να αναπτύξουν τουριστικές δραστηριότητες με βάση τις περιοχές φυσικού κάλλους που διαθέτουν, μακριά από τα παραδοσιακά υποδείγματα της άναρχης τουριστικής ανάπτυξης των παράκτιων και νησιωτικών περιοχών της χώρας, αποτέλεσε το έναυσμα και για άλλες περιοχές να ακολουθήσουν το παράδειγμά τους. Στην διαδικασία αυτής της ανάπτυξης υπάρχουν δύο κυρίως προβλήματα που πηγάζουν από την σύγκρουση των οικονομικών συμφερόντων και επιδιώξεων ομάδων του τοπικού πληθυσμού.

Πρώτον, η καταστροφή του περιβάλλοντος από κάποιες οικονομικές δραστηριότητες αποστερεί την δυνατότητα ανάπτυξης οικονομικών δραστηριοτήτων που βασίζονται στο φυσικό περιβάλλον (αγροτουρισμός, οικότουρισμός, κ.λ.π.).

Δεύτερον, η αλόγιστη χρήση των φυσικών πόρων, πολλές φορές πέρα από τα όρια χωρητικότητάς τους, θέτει σε κίνδυνο την μακροχρόνια σταθερότητα των οικοσυστημάτων τους.

Δύο παραδείγματα θα είναι νομίζω αρκετά διαφωτιστικά. Είναι πολλές οι περιπτώσεις όπου η βιομηχανική δραστηριότητα απειλεί ή και καταστρέφει υδάτινους αποδέκτες (λίμνες, ποτάμια, θάλασσα) μοναδικής οικολογικής αξίας και ομορφιάς. Σ' αυτή την περίπτωση συγκρούονται τα συμφέροντα βιομηχανικής ανάπτυξης και διατήρησης του φυσικού περιβάλλοντος. Σε άλλες περιπτώσεις το τοπικό οικονομικό ενδιαφέρον πιέζει προς την μεγιστοποίηση της εκμετάλλευσης ενός φυσικού πόρου με αμφίβολες μελλοντικές επιπτώσεις για την οικολογική σταθερότητα αυτού του φυσικού πόρου. Συμβαίνει αρκετές φορές να μεγι-

στοποιείται ο αριθμός επισκεπτών σε ένα σπήλαιο με αποτέλεσμα να απειλείται η εσωτερική οικολογική ισορροπία αλλά να μεγιστοποιείται το οικονομικό όφελος από τους επισκέπτες. Και στις δύο περιπτώσεις που η τοπική ανάπτυξη σχετίζεται με το περιβάλλον θα πρέπει να ακολουθούνται δύο γενικοί κανόνες.

1. Να γίνεται πάντα Εκτίμηση Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων (ΕΠΕ) των υπό διενέργεια οικονομικών δραστηριοτήτων.

2. Να γίνεται απόπειρα Οικονομικής Αξιολόγησης του Φυσικού Πόρου που απειλείται ή αξιοποιείται.

Η Εκτίμηση Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων είναι πλέον θεσμοθετημένη πρακτική στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο ενεργειών τοπικής ανάπτυξης θα πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη βαρύτητα στην λαϊκή συμμετοχή κατά την διάρκεια κατάρτισης μίας μελέτης περιβαλλοντικών επιπτώσεων. Οι συμμετοχικές διαδικασίες δεν κατοχυρώνονται από το ισχύον νομικό πλαίσιο, αλλά είναι αναγκαίο η τοπική αυτοδιοίκηση να τις επιβάλλει σε τοπικό επίπεδο, έστω άτυπα και ανεξάρτητα από τη νομοθετική τους κατοχύρωση.

Η οικονομική αξιολόγηση του φυσικού πόρου προϋποθέτει την εύρεση της χρηματικής αξίας του φυσικού πόρου. Αυτό είναι μία ενέργεια συναισθηματικά φορτισμένη. Δεν έχουμε συνηθίσει να αποδίδουμε χρηματική αξία σε αγαθά και υπηρεσίες που νομίζουμε ότι βρίσκονται εκτός του συστήματος της αγοράς (δεν διαπραγματεύονται και δεν είναι αντικείμενο συναλλαγής). Όμως, τα χρήματα δεν είναι παρά η μονάδα μέτρησης της αξίας ενός αγαθού, και δυστυχώς είναι, τις περισσότερες φορές, ο μοναδικός παράγοντας που εξετάζεται από τους υπεύθυνους αναπτυξιακών προγραμμάτων. Μ' αυτό θέλω να τονίσω την αναγκαιότητα της ύπαρξης μίας, έστω και προσεγγιστικής, μέτρησης του οικονομικού μεγέθους της περιβαλλοντικής καταστροφής ή διατήρησης.

Επίλογος

Αντί επίλογου επιτρέψτε μου να αναφέρω μία ιστορία με τον σοφό Χότζα που πιστεύω ότι είναι αρκετά διαφωτιστική.

Δύο παιδιά είχαν κουραστεί να ακούν συνεχώς πόσο σοφός άνθρωπος είναι ο Χότζα. Σκέφτηκαν, λοιπόν, ότι θα μπορούσαν να του στήσουν εύκολα μία παγίδα. Βρήκαν ένα μικρό πουλί το οποίο χωρούσε στην παλάμη του ενός παιδιού και αποφάσισαν να ρωτήσουν τον Χότζα, εάν το πουλί είναι ζωντανό ή νεκρό. Εάν ο Χότζα απαντούσε ότι το πουλί είναι νεκρό, απλά θα το άφηναν να πετάξει και ο Χότζα θα είχε πάλι δώσει εσφαλμένη απάντηση. Πήγαν, λοιπόν, στον Χότζα και τον ρώτησαν «Το πουλί αυτό, που έχουμε στο χέρι μας είναι νεκρό ή ζωντανό;» και ο Χότζα απάντησε: «Το πουλί είναι στο χέρι σας».

Δεν υπάρχουν προβλήματα με προκαθορισμένη απάντηση και «συνταγές», όταν πρόκειται για το φυσικό περιβάλλον. Είναι στο χέρι μας να έχουμε ένα γεωργικό και φυσικό περιβάλλον «ζωντανό» στην διαδικασία της ολοκληρωμένης τοπικής ανάπτυξης.

ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗΣ Γ. ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ

ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ

Θ' αρχίσουμε μ' ένα σχολιασμό του τριπτύχου που ορίζει το θέμα της σημερινής μας συζήτησης: «*Ανάπτυξη-φυσικό περιβάλλον-πολιτιστική κληρονομιά*». Οι ακριβείς σχέσεις που συνδέουν αυτούς τους τρεις όρους στην παρούσα ιστορική συγκυρία θα μπορούσαν να διατυπωθούν με μια ισοδυναμία και μία αντίθεση. Η ισοδυναμία αφορά τη σχέση της πολιτιστικής κληρονομιάς με το φυσικό περιβάλλον και θα την κωδικοποιούσαμε, με μια ευνόητη αναγωγή, στην ταυτότητα: *κουλτούρα = φύση*. Θα επανέλθομε σ' αυτό.

Η αντίθεση αφορά τη σχέση που έχει διαμορφωθεί — στις σημερινές διεθνείς και τοπικές συνθήκες — ανάμεσα στην ανάπτυξη και στους άλλους δύο όρους (φυσικό περιβάλλον - πολιτιστική κληρονομιά). Αν η ανάπτυξη αποτελεί τον άξονα που ορίζει την κατεύθυνση του σύγχρονου βιομηχανικού και τεχνοκρατικού πολιτισμού, τότε η σχέση του πολιτισμού αυτού με τη φύση εμφανίζεται αντιθετική. Πρώτα απ' όλα γιατί η βιομηχανική ανάπτυξη συνεπάγεται καταστροφή του άμεσου (βιομηχανικές ζώνες) και ρύπανση του ευρύτερου φυσικού περιβάλλοντος (βιομηχανικά απόβλητα). Σημαίνει ταυτόχρονα ασύμμετρη εκμετάλλευση των φυσικών πηγών ενέργειας, που οδηγεί στην εξάντλησή τους. Σημαίνει ακόμα διεύρυνση των οδικών δικτύων επικοινωνίας και καταστροφή μεγάλων εκτάσεων φυσικού περιβάλλοντος, δηλ. επέκταση του τεχνητού εις βάρος του φυσικού. Σημαίνει τέλος υποκατάσταση του φυσικού από το τεχνητό σε όλα τα επίπεδα, ακόμη και σ' αυτό της παραγωγής των φυσικών προϊόντων, όπου η εντατικοποίηση της καλλιέργειας και η αύξηση της παραγωγής με χημικά μέσα (φυτοφάρμακα, ορμόνες κλπ.) αλλοιώνει επικίνδυνα τις φυσικές τροφές. Έτσι, η ανάπτυξη, σε όλες τις πρακτικές της εκφράσεις, συνδέεται, περισσότερο ή λιγότερο, με την καταστροφή ή την υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος, μ' άλλα λόγια, αντιστοιχεί σε μια σχέση αντίθεσης προς τη φύση, που θα κωδικοποιούσαμε στο αντιθετικό σχήμα: *(σύγχρονη) κουλτούρα vs φύση*.

Το ακριβώς αντίστροφο διαπιστώνουμε στις πρακτικές εκφράσεις αλλά και στον κοσμοθεωρητικό προσανατολισμό της ελληνικής παραδοσιακής κουλτούρας. Η αρχή η οποία ορίζει την πεμπτουσία της κουλτούρας που αποτελεί τη δική μας πολιτιστική κληρονομιά είναι η σύμμετρη βίωση του ανθρώπου με τη φύση. Αυτό σημαίνει ότι ο άξονας της πολιτισμικής μας παράδοσης (όχι μόνο της λαϊκής αλλά, σε μεγάλο βαθμό, και της λόγιας) είναι η τάση εναρμόνισης του ανθρώπου και του πολιτισμού με τη φύση και τις αξίες της.

Αν αυτό ισχύει, τότε ανάμεσα στην παραδοσιακή ελληνική κουλτούρα και στη σύγχρονη κουλτούρα της βιομηχανικής και τεχνολογικής ανάπτυξης υπάρχει μια ριζική διαφορά πολιτισμικού προσανατολισμού, που θα μπορούσε να κωδικοποιηθεί στο αντιθετικό σχήμα: *παραδοσιακή κουλτούρα vs σύγχρονη κουλτούρα*.

Σε παλαιότερη μελέτη μας¹, είχαμε προτείνει ως τυπολογικό κριτήριο για τη διάκριση των πολιτισμικών συστημάτων τη διχοτομία *φύση vs κουλτούρα*, που, κατά τον Levi-Strauss, αντιστοιχεί στις δύο βασικές κατηγορίες στις οποίες οι άνθρωποι διαιρούν τα σημασιακά σύμπαντα.

Η διχοτομία αυτή υπονοεί τη διάκριση ανάμεσα σε δυο πρότυπα ζωής και κοινωνικής συμπεριφοράς. Οι θεωρητικά πιθανές σημασιοδοτήσεις των δυο αυτών κατηγοριών είναι κατά βάση τρεις: κατάφαση του φυσικού προτύπου και αντίθεση προς το κοινωνικό πρότυπο· κατάφαση του κοινωνικού προτύπου και αντίθεση προς το φυσικό πρότυπο· συγκερασμός και ισορροπία των δύο, δηλ. υπέρβαση της αντινομίας, με κάποιο είδος διαμεσολάβησης ή υποκατάστασης.

Η πρώτη εκδοχή (*υποταγή στο φυσικό πρότυπο*), στην ακραία της μορφή, αντιστοιχεί στη λατρεία της φύσης, δηλ. σε μια *μυστικιστική αντίληψη* και μια *μυθική ερμηνεία του Κόσμου*, που θα μπορούσε να συσχετισθεί με μια *θεοκρατική κοινωνική οργάνωση ανατολικού τύπου*². Αντίστροφα, η εκδοχή της αποκλειστικής προσήλωσης στο κοινωνικό πρότυπο αντιστοιχεί στην *απομυθοποίηση της φύσης*, δηλ. σε μια *ορθολογική αντίληψη* του Κόσμου, που ευνοεί την κατακτητική συμπεριφορά του ανθρώπου προς τη φύση και θα μπορούσε να συσχετισθεί με μια *βιομηχανική και ανταγωνιστική κοινωνική οργάνωση δυτικού τύπου*. Τέλος η *άρση της αντινομίας* και ο συγκερασμός φύσης-κουλτούρας, στη θεωρητική εκδοχή του, αντιστοιχεί σε μια *ισορροπία ανθρώπου-Κόσμου, ατόμου-κοινωνίας, μυστικισμού και ορθολογισμού*, αντίληψη που εμείς τουλάχιστον συσχετίζουμε με μια *αγροτική κοινοτική κουλτούρα μεσογειακού τύπου*³.

1. Ε. Γ. Καψωμένος, «Η αντίθεση *φύση vs κουλτούρα* στο ελληνικό δημοτικό τραγούδι», *Σημειωτική και Κοινωνία*. Διεθνές Συνέδριο της Ελληνικής Σημειωτικής Εταιρείας (Θεσσαλονίκη, 22-23.6.1979), Αθήνα, Οδυσσεάς, 1980: 227-232 [= *Δημοτικό τραγούδι. Μια διαφορετική προσέγγιση*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 1996: 213-219.

2. Η υποταγή στο φυσικό πρότυπο, τουλάχιστον ως γενική αρχή, ισχύει επίσης για πολλές από τις λεγόμενες «πρωτόγονες» κοινωνίες. Βλ. σχετικά Cl. Lévi-Strauss, *Anthropologie structurale deux*, Paris, Ed. Plon, 1973: 375.

3. Για τη μεσογειακή κοινωνία και κουλτούρα βλ. στις ακόλουθες εργασίες: J. Davis, *People of the Mediterranean. An essay in comparative social anthropology*, London, Henley and Boston, Routledge and Kegan Paul, 1977 (όπου και πλούσια βιβλιογραφία). F. G. Bailey (ed.), *Debate and Compromise. The Politics of innovation*, Oxford, Blackwell, 1973. J. Berque, *Structures sociales du Haut-Atlas*, Paris, P.U.F., 1955. J.G. Peristiany (ed.), *Contributions to Mediterranean Sociology*, The Hague, Morton, 1968, - (ed.), *Honour and Shame. The Values of Mediterranean Society*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1965, - *Mediterranean Family Structures*, Cambridge-London-New York-

Ο παραδοσιακός λαϊκός πολιτισμός της Ηπείρου ανήκει λοιπόν σ' ένα πολιτισμικό μοντέλο που θεμελιώνεται στην αντίληψη της ενότητας του ανθρώπου με τη φύση και τον Κόσμο. Ένα μοντέλο που μυθικά κωδικοποιείται στη σχέση: *Φύση-άνθρωπος = Μάνα-γιος*, και που συνεπάγεται την εναρμόνιση του ανθρώπου και του πολιτισμού με τη φύση. Η αρχή αυτή υλοποιείται σ' ένα αίσθημα ευθύνης του ανθρώπου απέναντι σ' ολόκληρη τη δημιουργία, που αποτρέπει την αλόγιστη εκμετάλλευση των φυσικών πηγών και επιβάλλει την αρμονική συμβίωση της ανθρώπινης κοινότητας με όλα τα όντα και αυτονόητα, το σεβασμό του φυσικού περιβάλλοντος. Χαρακτηριστική και ορατή έκφραση αυτού του σεβασμού είναι η λαϊκή αρχιτεκτονική της Ηπείρου και η παραδοσιακή οργάνωση του δομημένου χώρου, που από άποψη όγκων, υλικών, χρωματικών επιλογών, πραγματώνει μια ιδεώδη ισορροπία με το φυσικό περιβάλλον.

Αντίθετα, στο μοντέλο που έχει επικρατήσει στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές κοινωνίες, η κουλτούρα ορίζεται, όπως είναι γνωστό, από όσα οι άνθρωποι αποδέχονται ως θετικά για τη ζωή τους, ενώ η φύση ορίζεται από όσα οι άνθρωποι απορρίπτουν ως αρνητικά⁴. Η λογική αυτή καθιερώνει μια σχέση αντιπαλότητας προς τη φύση, που προσανατολίζει τον πολιτισμό προς την καθυπόταξη και αλόγιστη εκμετάλλευση της φύσης, με ορατό πλέον αποτέλεσμα τη διατάραξη της οικολογικής ισορροπίας και την υποθήκευση της ίδιας της δυνατότητας επιβίωσης του πλανήτη μας.

Έχομε λοιπόν να κάνομε με δυο αντίθετα σ' αυτό το πεδίο πολιτισμικά συστήματα, που μας θέτουν μπροστά σ' ένα πρόβλημα πολιτισμικού προσανατολισμού.

Ένα δεύτερο σημείο διάστασης ανάμεσα στον παραδοσιακό λαϊκό μας πολιτισμό και τα πρότυπα της σύγχρονης τεχνοκρατικής κοινωνίας είναι ότι στον πρώτο η αρχή της ενότητας ανθρώπου-φύσης συνεπάγεται την αντίληψη ότι η φύση είναι η πηγή όλων των αξιών. Υγιείς πολιτισμικές αξίες είναι αυτές που βρίσκονται σε αρμονία με τις φυσικές αξίες. Αυτό εκφράζει η αρχή της *ισοτιμίας φυσικών και ηθικών αξιών*, που φέρνει σε αρμονία τις υλικές και ηθικές ανάγκες

Melbourne, Cambridge University Press, 1976. E.L. Sweet (ed.), *Peoples and Cultures of the Middle East*, 2 vols, New York, Natural History Press, 1970. F.J. Hobsbawm, *Primitive Rebels. Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*, Manchester, Manch. University Press, 1959. M. Mead (ed.), *Cultural Patterns and Technical Change*, Paris, Unesco, 1953. I.T. Sanders, «Village social organization in Greece», *Rural Sociology*, 18, 1953: 366-375.

4. A.J. Greimas-F. Rastier, «The interaction of semiotic constraints», *Yale French Studies*, 41 (1968): 93 (= A. J. Greimas, *Du sens. Essais sémiotiques*, Paris, Seuil, 1970: 135-154). Σχετικά μ' αυτό το πρόβλημα, ο γάλλος εθνολόγος Claude Lévi-Strauss, μολονότι αναγνωρίζει ότι ακόμη και στις «πρωτόγονες» κοινωνίες διάφορα πολιτιστικά στοιχεία εμφανίζονται σε θέση προτεραιότητας απέναντι σε αντίστοιχα φυσικά (βλ. λ.χ. *Le cru et le cuit*, Paris, Plon, 1964: 274-75), παρατηρεί ότι η απόλυτη προτεραιότητα της κουλτούρας απέναντι στη φύση δεν είναι σχεδόν ποτέ δεκτή έξω από το κλίμα του βιομηχανικού πολιτισμού (*Anthropologie structurale, deux*, 1973: 374-75).

και αιτήματα του ανθρώπου. Με την προτεραιότητα των φυσικών αξιών συνδέεται η αντίληψη της ταύτισης του *κάλλους και του αγαθού*, που εμπνέεται από το όραμα της μεσογειακής φύσης, η οποία προσφέρεται στην εμπειρία ως χώρος ευκρασίας αλλά και ευποιίας, κατεξοχήν ευμενής και ευεργετική για τον άνθρωπο. Η ταυτότητα *κάλλος=αγαθό*, διακριτικό γνώρισμα του νεοελληνικού ανθρωπισμού, καθιερώνει ένα ανώτερο αξιολογικό κριτήριο, που δεν ανέχεται τις ψευδώνυμες αξίες. Ό,τι σκληρό, απάνθρωπο, ανήθικο, δε γίνεται να θεωρηθεί ωραίο. Και ό,τι δύσμορφο, ακαλαίσθητο, υπερβολικό δε γίνεται να περάσει ως ηθικό. Μέσα σ' αυτή την αντίληψη, η φύση, ως χώρος του κάλλους και του αγαθού, είναι ένας ενδοκοσμικός παράδεισος, περιοχή ευδαιμονίας και ολοκλήρωσης του ανθρώπου και κατά συνέπεια ο φυσιολογικός χώρος του θείου. Στο μυθικό επίπεδο αυτή η αίσθηση εκφράζεται με τη «θεία Επιφάνεια», την παρουσία του θεού μέσα στη φύση, που στο συλλογικό φαντασιακό εμφανίζεται ως μια οικεία και καθημερινή εμπειρία. Έτσι «η μεταφυσική γίνεται φυσική», με μια *εγκοσμίωση των μεταφυσικών αξιών*, που απορρίπτει τα δυιστικά κοσμολογικά μοντέλα και αποκαθιστά την ενότητα υλικού και πνευματικού κόσμου.

Σε αντίθεση με αυτό το πρότυπο, βρίσκεται η σύγχρονη διεθνής Κοσμολογία του *δύσμορφου και του κακού*, που προβάλλουν τα ΜΜΕ, και η οποία τροφοδοτείται όχι πια από την εμπειρία της φύσης αλλά από την εμπειρία της κοινωνίας και των πολιτισμικών της μοντέλων. Η χαρακτηριστικότερη εκδοχή αυτή της σύγχρονης Κοσμολογίας και μεταφυσικής είναι η παιδική διαστημική φιλολογία και η αντίστοιχη τηλεοπτική παραγωγή, που κατασκευάζεται από εξωευρωπαϊκούς παραγωγούς και διαμορφώνει την «Κοσμική συνείδηση» των παιδιών της Ευρώπης, επιβάλλοντας ένα εφιαλτικό και αδιέξοδο σχήμα σχέσεων του ανθρώπου με το Σύμπαν. Το σχήμα αυτό, που σε τεχνολογικό επίπεδο τίθεται ως πρόβλημα αντιμετώπισης των μη-ανθρώπινων συνθηκών του διαστήματος, στο μυθικό επίπεδο μεταγράφεται ως ανελέητος εξοντωτικός πόλεμος μεταξύ (γήινων και εξωγήινων) τεράτων. «Καλοί» και «κακοί», έμβια όντα ή ρομπότ, είναι εξίσου τερατόμορφοι και μοιράζονται τις ίδιες μαγικές ικανότητες και καταστροφικές δεξιότητες. Οι ήρωες διακρίνονται όχι από κάποιο σύστημα αξιών όσο από την υπεροχή τους σε φονική δεξιότητα και ικανότητα επιβολής. Έτσι, στις αποτρόπαιες φιγούρες αυτής της μυθολογίας αποτυπώνεται χαρακτηριστικά η αντιστροφή της σχέσης ανάμεσα στη φύση και στην τέχνη: το τεχνητό (μηχανικές νόρμες) γίνεται το πρότυπο για την αναπαράσταση της εξωγήινης φύσης (διαστήματος). Την ίδια αντιστροφή διαπιστώνουμε και στο επίπεδο της μυθικής δράσης και της «κοσμοθεώρησης». Άλλοτε η ανθρώπινη τάξη «νομιμοποιούνταν» μέσα από την ιδέα της αντιστοιχίας της προς το αυθεντικό πρότυπο της Κοσμικής τάξης. Τώρα, η «Κοσμική τάξη» αναπαρίσταται, σε επίπεδο δράσης, κατά το πρότυπο της κοινωνικής ιδεολογίας του αμείλικτου ανταγωνισμού, ενώ σε επίπεδο σχέσεων ανθρώπου-Κόσμου αναπαράγεται το αδιέξοδο σχήμα της κατακτητικής και εκμεταλλευτικής συμπεριφοράς του δυτικού ανθρώπου απέ-

ναντι στη φύση. Για πρώτη φορά ίσως στην ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού τα Κοσμικά μοντέλα που προβάλλονται στις νέες γενιές δεν περιέχουν όραμα του κάλλους και του αγαθού, πρότυπα αυθυπέμβασης και κάθαρσης παθών.

Ένα άλλο συναφές σημείο διάστασης ανάμεσα στο τοπικό πολιτισμικό μοντέλο και στα κυρίαρχα διεθνή πρότυπα είναι οι μυθικές εκφράσεις της σχέσης *ατόμου-κοινωνίας*. Στα ηρωικά δημοτικά τραγούδια της Ηπείρου, ο λαϊκός ήρωας εμφανίζεται ως μια ισχυρή ατομικότητα, φορέας των φυσικών αξιών, η οποία ωστόσο συνθέτει και εναρμονίζει τη συνείδηση του ατομικού Εγώ με τη συνείδηση του «ανθρώπινου προσώπου», δηλ. την ταύτιση του Εγώ με την αξία άνθρωπος. Η ταύτιση αυτή εκφράζεται χαρακτηριστικά στον τύπο του *Ήρωα-Προμάχου*, που σπεύδει να προκινδυνεύσει για τη σωτηρία της μικρής του κοινότητας από κάθε εξωτερική επιβουλή, επιβεβαιώνοντας στην πράξη την προτεραιότητα του συλλογικού απέναντι στο ατομικό. Πρόκειται για έναν ήρωα που αντλεί την κοινωνική του αυθεντία όχι από τη δύναμη επιβολής που διαθέτει αλλά από το γεγονός ότι θέτει αυτή τη δύναμη στην υπηρεσία του συνόλου. Έναν ήρωα που είναι έτοιμος κάθε στιγμή να σκοτωθεί αυτός για να ζήσουν οι άλλοι, όχι να σκοτώσει τους άλλους για να ζήσει αυτός, όπως συμβαίνει με τους ήρωες της σύγχρονης μαζικής κουλτούρας δυτικού τύπου⁵.

Ένα τελευταίο σημείο διάκρισης, με το οποίο θα επιθυμούσαμε να κλείσουμε, είναι η αντίληψη της σχέσης μυστικισμού-ορθολογισμού και η συναφής συνάρτηση μεταξύ των αντιθέτων. Βασική αρχή του δυτικού ορθολογισμού είναι η αρχή του αμοιβαίου αποκλεισμού των αντιθέτων και συνακόλουθα η απόρριψη του μυστικισμού από τη σύγχρονη αστική σκέψη.

Στην πνευματική παράδοση του αγροτοκτηνοτροφικού πολιτισμού της ελληνικής υπαίθρου διαπιστώνουμε, αντίθετα, μια σύνθεση ορθολογισμού-μυστικισμού σε όλα τα επίπεδα, που συμβαδίζει με την αρχή της συνύπαρξης των αντιθέτων, η οποία υπερβαίνει την άκαμπτη ρασιοναλιστική λογική και καθιερώνει μια ώριμη οπτική που δέχεται το παράλογο και το τραγικό ως οργανικά στοιχεία της ζωής. Από την αρχή αυτή, της συνύπαρξης των αντιθέτων, απορρέει η ανοχή προς την ετερότητα, προς ό,τι διαφορετικό, η αρχή της *επιείκειας*, χαρακτηρι-

5. Πολύ χαρακτηριστικό για τη διαφορά των παραδοσιακών πολιτισμών από τη σύγχρονη αστική κουλτούρα είναι το ακόλουθο παράδειγμα, που αντλούμε από τον Lévi-Strauss. Μια φυλή ιθαγενών της Αμερικής πήρε, ανάμεσα σε άλλα στοιχεία των πολιτισμένων, και το παιχνίδι του ποδοσφαίρου. Του άλλαξε όμως τους κανόνες. Το δικό τους παιχνίδι τελειώνει όταν οι δυο αντίπαλες ομάδες φτάσουν στην ισοπαλία. Όσο νικά η μία το παιχνίδι συνεχίζεται, γιατί δεν είναι νοητό να λήξει ο αγώνας με μια κατάσταση ανισορροπίας όπως είναι η επιβολή της μιας ομάδας πάνω στην άλλη. Στους λεγόμενους «πρωτόγονους» η ικανοποίηση έρχεται με την επίτευξη της ισορροπίας, όχι με τη συντριβή του αντιπάλου. Ένα σημείο σαφούς υπεροχής απέναντι στους «πολιτισμένους».

στική του τοπικού πολιτισμικού συστήματος, η οποία ακυρώνει το φανατισμό, το ρατσισμό και τη μισαλλοδοξία.

Από όσα είπαμε προκύπτει ένα συμπέρασμα, που τεκμηριώνει επαρκώς όσα υποστηρίξαμε στην αρχή και που συνδέεται με την ουσία του προβλήματος που συζητούμε. Η ανάπτυξη, με το περιεχόμενο που παίρνει στα πλαίσια του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού και του αντίστοιχου οικονομικού συστήματος, φαίνεται ασυμβίβαστη με την παραδοσιακή κουλτούρα που αντιπροσωπεύει το περιεχόμενο της δικής μας πολιτιστικής κληρονομιάς. Κι αυτό ισχύει τόσο στο επίπεδο της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση όσο και στο επίπεδο των ανθρώπινων σχέσεων, διυποκειμενικών, κοινωνικών, διακοινωνιακών και διεθνών.

Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για μια κουλτούρα επεκτατική και εκμεταλλευτική της φύσης, που δε σέβεται το φυσικό περιβάλλον αλλά το υποτάσσει στη σκοπιμότητα της παραγωγικής ανάπτυξης και του κέρδους. Πρόκειται ακόμη για μια κουλτούρα ανταγωνιστική και επιθετική, που αποβλέπει στην επιβολή και την ολοκληρωτική κυριαρχία της πάνω στις άλλες. Γι' αυτό πρακτικά δεν ανέχεται τη διαφορετικότητα, αφού επιδιώκει την επέκταση και την παγκόσμια επικράτηση του δικού της οικονομικού και πολιτισμικού μοντέλου.

Από την άλλη μεριά, η ελληνική παραδοσιακή κουλτούρα βασίζεται στην αρχή της ισορροπίας και της αρμονίας του ανθρώπου και του πολιτισμού με τη φύση και τις ζωικές αξίες και στην αρχή της συνύπαρξης των αντιθέτων, δηλ. στην ειρηνική συμβίωση των ανθρώπων και των λαών, μ' όλες τις διαφορές τους.

Η ριζική αντίθεση στον προσανατολισμό των δύο συστημάτων δεν είναι βέβαια μια καινοφανής θεωρία. Αποτελεί κοινή συνείδηση όχι μόνο στον ισχυρό δυτικό παράγοντα (που για να κάμψει τις αντιστάσεις και να προωθήσει την αφομοίωση των άλλων πολιτισμών στο δικό του πολιτισμικό μοντέλο έχει επιστρατεύσει πρόσφατα και το ιδεολόγημα της καταπολέμησης των «εθνικισμών»), αλλά και στις μη επαρκώς αστικοποιημένες κοινωνίες όπως η δική μας. Θα αναφερθούμε σε δυο χαριτωμένα παραδείγματα από το λαϊκό αστικό τραγούδι, που τεκμηριώνουν, το ένα αρνητικά, το άλλο θετικά, τη συνείδηση αυτής της διαφοράς. Πρόκειται για «σουξέ» της εποχής, που θα πει πως διερμηνεύουν έγκυρα το κοινό αίσθημα.

Στο πρώτο σατιρίζεται η «αστικοποίηση» του αγροτοκτηνοτρόφου που εγκαταλείπει τις παραδοσιακές δραστηριότητες (: «Δεν ξαναβόσκω άλλες βουβάλες»), εγκαθίσταται στην πρωτεύουσα και εντάσσεται στο «σύστημα» (: «με μπιζνες έμπλεξα μεγάλες και στην Αθήνα κατοικώ»). Μια από τις τυπικές συμπεριφορές που αποδίδονται στην καινούρια του κουλτούρα είναι η περιφρόνηση της πολιτιστικής κληρονομιάς (: «και θα χτίσω πέντε σπίτια στην Ακρόπολη μπροστά»).

Στο δεύτερο εκφράζεται χιουμοριστικά η αντίθεση προς ένα εξωγενές πολιτισμικό μοντέλο, που απορρίπτεται εξ ορισμού ως αλλότριο: «Εγώ δεν πάω Μέγαρο, θα μείνω με τον παίδαρο». Η προτίμηση στον «παίδαρο» σημασιοδοτεί την

προτεραιότητα των ζωικών αξιών, σε αντιθετική συνάρτηση ακόμα και με τις πιο ευγενείς αξίες μιας κουλτούρας που θεωρείται ωστόσο ασύμβατη προς το σύστημα αξιών που απορρέουν από τη φύση.

Μ' αυτές τις προϋποθέσεις, το πρόβλημα που συζητούμε στην ουσία ανάγεται σ' ένα πολύ ευρύτερο πρόβλημα: πως θα συνδυαστούν δυο ασύμβατα μεταξύ τους πολιτισμικά συστήματα.

Μια εύκολη υπεκφυγή θα ήταν να πούμε πως εμείς εδώ θα καταρτίσουμε τα αναπτυξιακά μας προγράμματα με γνώμονα την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος και τη διαφύλαξη της πολιτιστικής μας κληρονομιάς. Όμως τι περιθώρια ελευθερίας επιλογών και προπάντων οικονομικής υποστήριξης μπορούν να έχουν τέτοια περιφερειακά προγράμματα μέσα στη σύγχρονη διεθνή οικονομία της αγοράς; Και σε ποιο μέτρο μπορούν να αναπτυχθούν χωρίς να έρθουν σε σύγκρουση με τους νόμους του ελεύθερου ανταγωνισμού; Φοβούμαι πως τα περιθώρια είναι ασφυκτικά για τις τοπικές πρωτοβουλίες, με δεδομένες τις δεσμεύσεις της χώρας απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Για κάθε παρέκκλιση από την κοινοτική οικονομική πολιτική μας περιμένει το Ευρωπαϊκό δικαστήριο.

Εδώ μπορεί εύλογα να προβληθεί η ένσταση: Μα στις αρχές της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν περιλαμβάνεται η διατήρηση της πολιτισμικής κληρονομιάς; Ως γενική διακήρυξη υπάρχει. Όμως η μέριμνα για την προστασία των τοπικών πολιτισμών περιορίζεται, σύμφωνα με τη συνθήκη του Μάαστριχτ (Τίτλος V, 18, άρθρο 92, § 3δ) από την αρχή του ελεύθερου ανταγωνισμού. Προβλέπονται ενισχύσεις, αλλά μόνον «εφόσον δεν αλλοιώνουν τους όρους συναλλαγών και ανταγωνισμού». Και γνωρίζουμε όλοι πώς αυτή η αρχή εφαρμόζεται στην πράξη. Ποια τύχη επιφυλάσσεται, κατά τις προκηρύξεις κοινοτικών προγραμμάτων (και σε ποσοστά συμμετοχής και σε ύψος χρηματοδοτήσεων και σε ποσοστά έγκρισης), στην κατηγορία που αφορά τη μελέτη και ανάδειξη των τοπικών πολιτισμών, σε σύγκριση λ.χ. με τα προγράμματα ηλεκτρονικής τεχνολογίας.

Το πρόβλημα λοιπόν είναι γενικό και απαιτεί μια συνολική αντιμετώπιση στο επίπεδο των κεντρικών οργάνων της Κοινότητας. Αυτό βέβαια δε γίνεται αυτόματα, χρειάζεται να υπάρξει η πίεση όλων εκείνων των δυνάμεων που έχουν συνειδητοποιήσει ότι το πρόβλημα συνδέεται με τον πολιτισμικό προσανατολισμό της Κοινότητας. Και πρέπει να ξεκινήσει από το ερώτημα: ποια είναι η πολιτιστική κληρονομιά και συνεπώς, η πολιτισμική φυσιογνωμία της Ευρώπης; Αυτό μεταφράζεται στο αίτημα να μελετηθούν και να «αναγνωρισθούν» οι εθνικοί και τοπικοί πολιτισμοί, τα διακριτικά τους γνωρίσματα, το σύστημα των αξιών τους. Σε ποιους όρους υλικής ύπαρξης (δηλ. οικονομικές και κοινωνικές δομές) στηρίζονται· αν και πώς αυτές είναι συμβιβάσιμες με τις δομές της σύγχρονης βιομηχανικής και τεχνοκρατικής κοινωνίας· σε ποιο βαθμό ανταποκρίνονται σε ζωτικά και καθολικά προβλήματα και αιτήματα του σύγχρονου κόσμου· ποιοι είναι οι δυναμικοί και βιώσιμοι τομείς δημιουργικής τους εκδήλωσης.

Χωρίς να έχουν καν τεθεί τέτοιου είδους προβλήματα, γίνεται πολύς λόγος

για την απαραίτητη σύγκλιση οικονομιών, για το ενιαίο νομισματικό σύστημα, για την προσαρμογή της οικονομίας μας στα κοινοτικά πρότυπα κλπ. Εκείνο για το οποίο δε γίνεται κανένας λόγος είναι ποιοι, πότε, με ποια εξουσιοδότηση και με ποια κριτήρια αποφάσισαν τα οικονομικά μοντέλα πάνω στα οποία θα οικοδομηθεί η αυριανή ενιαία Ευρώπη και γιατί τα συγκεκριμένα μοντέλα υπηρετούν καλύτερα από άλλα την ευρωπαϊκή ενοποίηση.

Εδώ υπάρχει ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα. Η σύγκλιση των οικονομιών προϋποθέτει κάποιες αποφασιστικές επιλογές προτύπων, που σημαίνει απόρριψη ή ανατροπή άλλων. Αυτό που αποσιωπάται είναι ότι η επιλογή του άλφα ή βήτα οικονομικού μοντέλου συνεπάγεται ουσιώδεις επιδράσεις και αλλαγές στο πεδίο του πολιτισμού.

Ας πάρουμε ορισμένα χοντρά παραδείγματα.

Οι φορείς των τοπικών πολιτισμών στις χώρες τουλάχιστον της Νότιας Ευρώπης ήταν και είναι οι αγροτοκτηνοτροφικές κοινότητες της υπαίθρου. Ο κοινοτικός οικονομικός σχεδιασμός έχει θέσει από χρόνια ως στόχο τη μείωση του αγροτικού πληθυσμού σε κάθε κοινοτική χώρα, από το 35, 30 ή 25 τοις εκατό, που είναι ή που ήταν μέχρι χθες, σε ένα ποσοστό κάτω του 10%. Ο σχεδιασμός οδηγεί ευθέως στην εξαφάνιση των κοινωνικών πυρήνων συντήρησης των λαϊκών πολιτισμών, που αποτελούν τον πολιτισμικό θησαυρό της ευρωπαϊκής ηπείρου, μέσω του οποίου ορίζεται η ταυτότητα και αυτοσυνειδησία των αντίστοιχων λαών και η συνολική φυσιογνωμία της Ευρώπης.

Ένα παλιό πρόβλημα, που συνδέεται με την αγροτική πολιτική της Ε.Ο.Κ., είναι οι κοινοτικές οδηγίες για αναδιάρθρωση των καλλιεργειών, στα πλαίσια κεντρικών οικονομικών σχεδιασμών. Ας πάρουμε την καλύτερη περίπτωση, που είναι η πρόθεση εξορθολογισμού της συνολικής παραγωγής, ώστε να ανταποκρίνεται καλύτερα στις ανάγκες της ευρωπαϊκής αγοράς. Με οικονομικά κριτήρια φαίνεται ορθή τακτική. Υπολογίσαμε όμως τις συνέπειες για τον πολιτισμό των αγροτικών κοινωνιών από την εφαρμογή τέτοιων μέτρων;

Ας πάρουμε τις δικές μας παραδοσιακές καλλιέργειες της ελιάς και του αμπελιού, που ανήκουν στην κατηγορία που εξακολουθητικά θίγεται από τους κεντρικούς σχεδιασμούς της Κοινότητας. Διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για βασικές καλλιέργειες της ελληνικής υπαίθρου, που αποτελούν τον άξονα ή και το αποκλειστικό αντικείμενο της οικονομικής δραστηριότητας πολλών αγροτικών κοινοτήτων. Αυτό σημαίνει ότι ολόκληρη η κοινωνική και εθιμική ζωή, οι δοξασίες, παραδόσεις, αγροτικές γιορτές και εποχιακές τελετουργίες, με τα τραγούδια, τους χορούς και τις άλλες καλλιτεχνικές δραστηριότητες των χωρικών, είναι στενά δεμένες από χιλιετηρίδες μ' αυτές τις καλλιέργειες. Δεν αποτελούν μόνο ένα ουσιώδες και καθοριστικό στοιχείο του γεωφυσικού περιβάλλοντος, έχουν καταστεί οργανικό στοιχείο της ζωής και του πνευματικού ορίζοντα των αγροτοκτηνοτροφικών πληθυσμών, έχουν περάσει στη συμβολική και τη μυθολογία του

λαού ως μέρος του έμψυχου σύμπαντος. Μιλούμε για πολιτισμούς της ελιάς και του αμπελιού!

Ας πάρουμε την παραδοσιακή οργάνωση της κτηνοτροφίας στην Ήπειρο και τις συναφείς τέχνες που συνδέονται μαζί της, υφαντική, κεντητική, λαϊκή μικροτεχνία κλπ. Ανάμεσα στις νόρμες της παραδοσιακής οικονομίας, την εθιμική ζωή και τη λαϊκή καλλιτεχνική δημιουργία υπάρχει μια στενή αλληλοσυνάρτηση, που δε χωράει στη λογική της παραγωγικότητας και ανταγωνιστικότητας η οποία διέπει τους μακροοικονομικούς σχεδιασμούς των επιτελικών οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Έτσι, οι κεντρικοί σχεδιασμοί, στο μέτρο που καθορίζουν δεσμευτικά τα πλαίσια ανάπτυξης των εθνικών οικονομιών, δημιουργούν συντριπτικά αρνητικούς όρους για την επιβίωση των τοπικών πολιτισμών.

Από τη μια, η υποχρέωση προσαρμογής στα κοινοτικά οικονομικά πρότυπα προσφέρει ισχυρά αντικίνητρα στη διατήρηση των παραδοσιακών οικονομικών δομών με τις οποίες είναι συνυφασμένοι οι τοπικοί πολιτισμοί. Από την άλλη, τα διεθνή Μαζικά Μέσα Επικοινωνίας, ως αυτόνομοι ιδεολογικοί μηχανισμοί, παρεμβαίνουν κυριαρχικά και δημιουργούν τεχνητά, δηλ. ανεξάρτητα από τη δυναμική των πραγματικών κοινωνικών αντιθέσεων, μια συντριπτική συσσώρευση ευνοϊκών παραγόντων για τα πολιτιστικά αγαθά των ισχυρών παραγωγών. Αντίθετα, τα εγχώρια πολιτιστικά αγαθά δεν έχουν καμιά δυνατότητα να λειτουργήσουν ως ανταγωνιστές με όρους στοιχειώδους ισοτιμίας όχι σε διεθνές επίπεδο αλλά ούτε καν στο εσωτερικό της ίδιας της περιφερειακής κοινότητας. Κι αυτό είναι ένα νέο δεδομένο στην παγκόσμια ιστορία. Για πρώτη φορά, μια κοινωνία δεν μπορεί αυτονόητα να αναπαραγάγει τις πολιτισμικές της αξίες στις επόμενες γενιές. Εισβάλλει η τηλεόραση μέσα στο σπίτι και του τελευταίου χωριού, εξουδετερώνοντας οποιαδήποτε διαλεκτική στο πεδίο των πολιτισμικών αγαθών και αξιών.

Έτσι, η Ευρώπη φαίνεται να βαδίζει προς την ενοποίηση υπό συνθήκες ενός χωρίς προηγούμενο πολιτισμικού βιασμού, ο οποίος προμοδοτείται φυσικά από την προϊούσα κατάργηση των εθνικών και άλλων οριοθετήσεων και περιορισμών και οδηγεί, σύμφωνα με τους κανόνες που διέπουν τη λειτουργία της συλλογικής μνήμης των κοινωνιών, στην εκτόπιση μεγάλου μέρους της πολιτισμικής εμπειρίας που στηρίζει τις περιφερειακές κουλτούρες, προκειμένου να «εγγραφούν» οι πιο «αξιομνημόνευτες» από τις επείσακτες πολιτισμικές αξίες.

Και μπορούμε εύκολα να φανταστούμε ποιες είναι οι εμπειρίες που τείνουν να λησμονηθούν γρηγορότερα. Είναι οι λιγότερο συμβιβάσιμες προς τα νέα πολιτιστικά αγαθά, εκείνες που συνιστούν απόκλιση από τα πρότυπα της διεθνούς μαζικής κουλτούρας, μ' άλλα λόγια, αυτές ακριβώς που συνθέτουν την πολιτισμική ιδιομορφία των περιφερειακών κοινοτήτων.

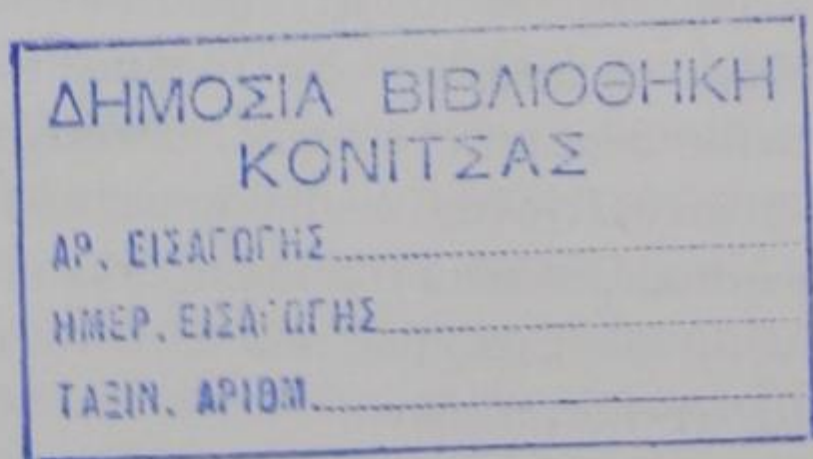
Εδώ μπορεί κανείς να θέσει την αφελή ερώτηση: Καλά, τόσο σημαντικό είναι για το μέλλον της Ευρώπης να διασωθεί η παραδοσιακή αγροτοκτηνοτροφική κουλτούρα, της Ηπείρου λ.χ.;

Η απάντηση είναι απλή. Πριν την απορρίψουμε καλό είναι τουλάχιστον να ξέρομε τι χάνουμε. Κάθε πράξη αποκλεισμού οφείλει να είναι προϊόν συνειδητής επιλογής και όχι άγνοιας. Και απ' όσα είπαμε νωρίτερα έγινε, ελπίζω, φανερό πόσο μεγάλη σημασία έχει να διασωθούν και να παραμείνουν ζωντανές όλες οι τοπικές κουλτούρες που, όπως η δική μας, αποτελούν πρότυπο ισορροπίας του ανθρώπου και του πολιτισμού με τη φύση, δηλ. εγγυώνται την οικολογική ισορροπία και τη διατήρηση της ζωής στον πλανήτη, η οποία απειλείται σοβαρά από το σύγχρονο βιομηχανικό και καταναλωτικό πολιτισμό.

Η προβληματική αυτή δε φαίνεται ν' απασχολεί αρκετά τα κεντρικά όργανα της Κοινότητας. Ένα έχουμε να πούμε: Το πρώτο ζητούμενο σήμερα πρέπει να είναι η επίτευξη μιας νέας πολιτισμικής σύνθεσης, στην οποία οι αξίες των ευρωπαϊκών πολιτισμών θα καθορίζουν την κατεύθυνση και οι σύγχρονες τεχνολογικές κατακτήσεις θα την υπηρετούν και όχι αντίστροφα.

Εάν πράγματι ανάμεσα στις προτεραιότητες της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι να διασώσει και να ενισχύσει τους τοπικούς πολιτισμούς, τότε θα πρέπει να επικεντρώσει όλες τις προσπάθειές της στο να στηρίξει τις δημιουργικές πρωτοβουλίες στις παραδοσιακές κοινωνίες, τις βιώσιμες παραδοσιακές οικονομικές δραστηριότητες της περιφέρειας, και βέβαια, τις αντίστοιχες κοινωνικές δομές, γιατί αυτές αποτελούν τα ερείσματα της αυθεντικής ευρωπαϊκής κουλτούρας. Αν μπορεί να υπάρξει ένας στόχος θεμιτός και κοινά αποδεκτός, αυτός είναι να βρεθούν τρόποι και πόροι να ενισχυθούν και να επιβιώσουν οι περιφερειακές κοινότητες-φορείς των ευρωπαϊκών πολιτισμικών παραδόσεων, να τους δοθούν κίνητρα για να μην αφομοιωθούν ή διαλυθούν, να ληφθεί ειδική μέριμνα για να ενταχθούν στη σύγχρονη οικονομική ζωή, χωρίς διαστρεβλώσεις. Έτσι μόνο θα μπορέσουν να λειτουργήσουν ως ζωντανοί πυρήνες παραγωγής πολιτισμικών αγαθών και να συμβάλουν αποφασιστικά σε μια ισότιμη διαλεκτική των αξιών, απ' όπου θα μπορούσε να προκύψει η ποθητή σύνθεση.

Κι αυτό είναι υπόθεση όλων των πολιτών της Ευρώπης. Το μέλλον του πολιτισμού είναι μια πολύ μεγάλη υπόθεση για να την αφήσομε στα χέρια των τεχνκρατών της οικονομίας.

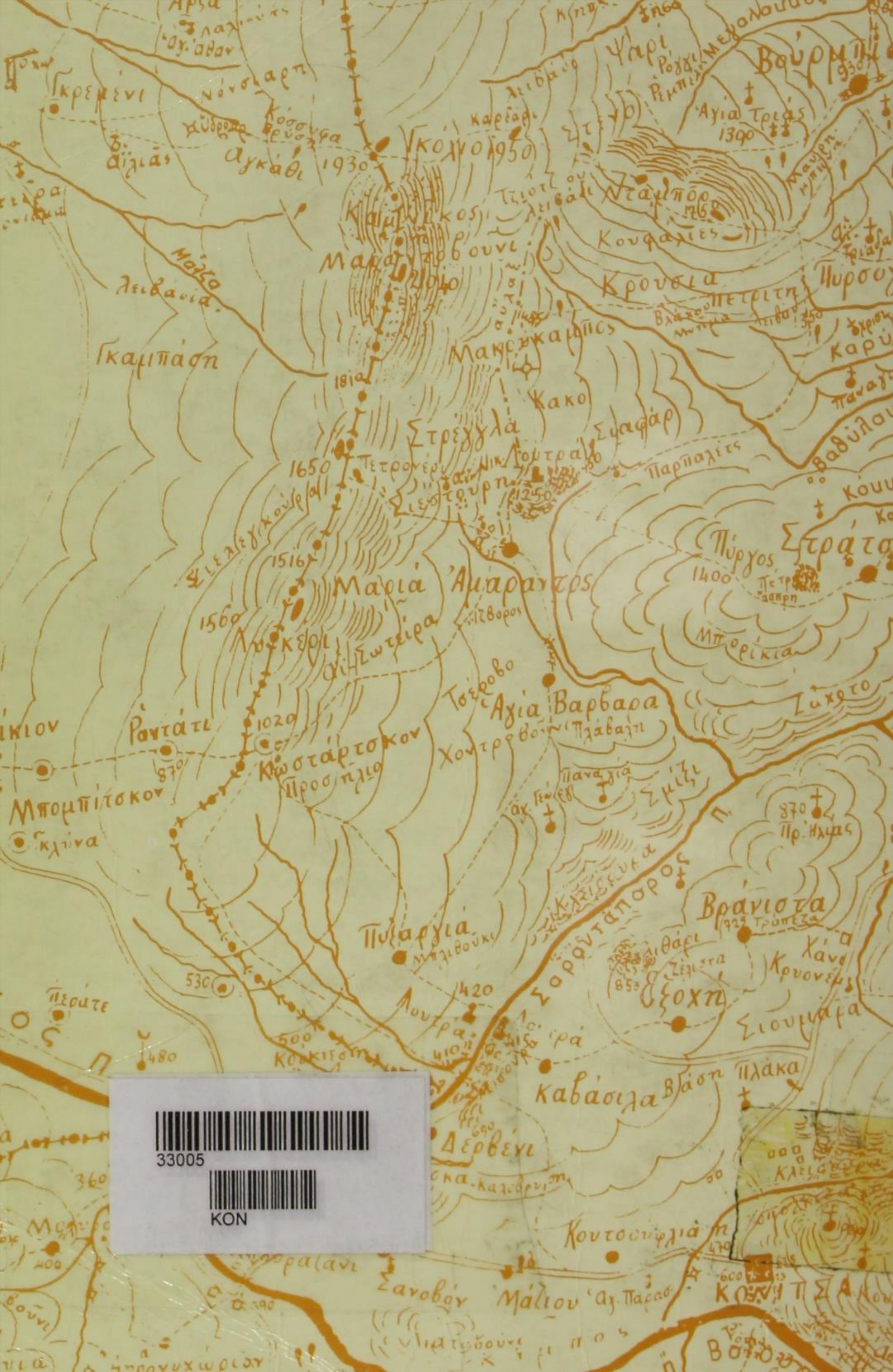

ΟΙ ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ
ΤΟΥ Α΄ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
«Η ΚΟΝΙΤΣΑ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΤΟ ΧΡΟΝΟ»
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 1.000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΙΟΥΝΙΟ ΤΟΥ 1996
ΣΤΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑ
Γ. ΔΟΥΒΑΛΗ - Ε. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Ο.Ε.
28ης ΟΤΩΒΡΙΟΥ 41 - ΙΩΑΝΝΙΝΑ

Εξώφυλλο: Χάρτης τοπογραφικός και τοπωνυμικός της Έπαρχίας Κονίτσης - Ήπειρου σχεδιασθείς και συνταχθείς υπό Χαράλ. Ν. Ρεμπέλη, Εισηγητού δημοδιδασκάλου.

Έκδοσις Β^α

Έν Βουρμπιάνη τῇ 8ῃ Ἰουλίου 1938

33005

KON